

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՌՈՆՏՈՆ

ՄԱՀՈՒԱՆ ՎԱԹՍՈՒՆԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

•

1979

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ԳԵՐԱԶԱՆՑՕՐԷ՛Ն ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԸ

Ռոստոմ:

Զաւարեանի մահէն ետք, եւ յատկապէս 1915-1918 բախտորոշ քառամեակին, միակ վերապրողը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հիմնադիր երրորդութեան:

Ան՝ որուն յեղափոխական գաղափարականն ու սլացքը, որուն կազմակերպչական տաղանդն ու աշխատունակութիւնը, անհատականութիւնը եւ աներեւ վճռականութիւնը ամենէն աւելի ուժեղ դրոշմը ձգեցին մեր կուսակցութեան կառոյցին, ըմբռնումներուն, աշխարհահայեացքին եւ գործելակերպին վրայ:

Ռոստոմ՝ ամբողջ երեք տասնամեակ ներկայ ամենուրեք, ժընեւէն Թիֆլիս, Կարինէն Պարսկաստան, Պոլկարիայէն ու Պոլսէն Բագու, յղացած, կազմակերպած, երբեմն նաեւ ուղղակիօրէն ղեկավարած Դաշնակցութեան ապստամբական եւ զինական ձեռնարկներէն շատերը՝ Խանասորի արշաւանք եւ Պարսկական Յեղափոխութիւն, եկեղեցական կալուածներու գրաւման դէմ ծառացում եւ հայթաթարական կոիւներ, Հ. Յ. Դ. Զինուորական Վարժարան եւ Բագուի հերոսամարտ:

Ռոստոմ՝ գերազանցօրէ՛ն Յեղափոխականը եւ մեծ Վարպետը գործին: Ան՝ որուն համար կենդանի աշխատանքը չէր ճանչնար «մեծ» ու «փոքր» տեսակներ, որ միշտ այնտեղ էր ուր կար վտանգ կամ ընդյատակեայ ձեռնարկ, յեղափոխական կոիւ կամ քաղաքական-յարաբերական գործ. որ խմբագիր էր բայց ի պահանջել հարկին՝ նաեւ գրաշար, կազմակերպական գործիչ էր եւ ուսուցիչ միաժամանակ, ղեկավար էր բայց Յեղափոխութեան մարտի՛կ միանգամայն:

Ռոստոմ, վերջապէս, որուն առինքնող եւ հմայող դէմքը չի պարփակուիր միայն Հայ Յեղափոխութեան եւ հայ ազատագրական պայքարի սահմաններուն մէջ. որ ընկերակիցն ու մտերիմն էր Ռուսական Յեղափոխութեան տիտաններուն, կեդրոնական բեւեռներէն մէկը՝ պարսիկ ժողովուրդի յեղափոխական կոուին. որ անժխտելի

հեղինակութիւն էր ե՛լ մակեդոնացի, ե՛լ պուլկար, ե՛լ քիւրտ, ե՛լ վը-
րացի յեղափոխականներուն մօտ:

Անոր մահուան վաթսունամեակին առթիւ, Հայ Յեղափոխա-
կան Դաշնակցութեան Բիւրոն, բոլո՛ր մարմիններն ու ընկերները կը
խոնարհին Մեծ Յեղափոխականին ու Գործի Վարպետին անկորնչե-
լի վաստակին, ճառագայթող էութեան ու յաւերժօրէ՛ն անմահ յիշա-
տակին առջեւ:

Ռոստոմի սակաւաթիւ խմբագրականներուն, կորուստէ փըր-
կըւած քանի մը տասնեակ նամակներուն եւ անոր խառնուածքին ու
գործունէութեան կենդանի վկայութիւնը բերող յուշագրութեանց եւ
յօդուածներու շարքի մը ընդմէջէն՝ անոր մահուան վաթսունամեա-
կին նուիրուած այս հատորը թող նոր ներշնչարան մը ըլլայ մեր յե-
ղափոխական եւ ազատագրական պայքարի ներկայ ու գալիք սե-
րունդներուն համար: Ո՛չ մէկ հատոր կրնայ անշուշտ սպառիչ կեր-
պով պատկերել եւ կատարելապէս բնութագրել Ռոստոմի եւ Ռոստոմ-
ներու դիմագիծը, կեանքն ու վաստակը: Անոնց պատմութիւնը Հայ
Յեղափոխական Դաշնակցութեան պատմութիւնն է՝ մասնաւորաբար
իր առաջին երեսնամեակի արինոտ այլ պանծալի շրջանին, որ մեզ
կերտեց իբրեւ մարդ, իբրեւ հայ եւ իբրեւ անկախ պետականութիւն:
Գիր ու յուշ ըլլալէ առաջ՝ ապրո՛ւմ է այդ պատմութիւնը, հաւատոյ
հանգանակ եւ անխորտակելի կամքի մը արտայայտութիւն:

Ռոստոմի եւ Ռոստոմներու յաւերժական ներկայութեամբ, այդ
ապրումը, այդ հաւատքն ու անխորտակելի կա՛մքն է որ կը փոխանցը-
լին այսօր մեզի, բայց մանաւանդ մեր երիտասարդ սերունդին, իբ-
րեւ սրբազան եւ ընդմի՛շտ կենդանի աւանդ:

Յունիս 1979

Ա Յ Ս Հ Ա Տ Ո Ր Ը

Ռոստոմի մահուան վաթսունամեակին առիթով հրատարակուող այս հատորը, հիմնականին մէջ, կը պարտինք ֆրեզնոյաբնակ բնկեր Յովակիմ Յովակիմեանի (Յ. Արշակունի) հաւաքումի բծախնդիր աշխատանքին, ինչպէս նաեւ, մասամբ, անոր նիւթական նիգերուն:

Լուսապատնէններու, մեքենագրուած թէ ձեռագիր արտագրութեանց ձեւին տակ, մեր վաստակաւոր բնկերը մեզի հայրայքած է ներկայ հատորին մէջ տեղ գտած գրեթէ բոլոր գրութիւնները: Իր այդ համբերատար աշխատանքին վրայ, մենք կատարած ենք կարգ մը յաւելումներ միայն, ինչպէս նաեւ ներկայացման շարքի մասնակի վերադասաւորում մը:

Հատորին մէջ տեղ գտած գրութիւնները, Ռոստոմէն թէ Ռոստոմի մասին, մեծ մասով անտիպներ չեն: Անոնք քաղուած են մեր պարբերական մամուլէն, յատկապէս ԴՐՕՇԱԿԻ, ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագրի եւ ՎԷՄԻ համարներէն, ինչպէս նաեւ ԴԻԻԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱՅՈՒԹԵԱՆ երկու հատորներէն, ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄԷՆ եւ կուսակցական թէ անհատական զանազան այլ հրատարակութիւններէ: Օգտագործուած աղբիւրը, իբրեւ կանոն, յիշատակուած է իւրաքանչիւր գրութեան տակ:

Հատորը կը բաղկանայ գլխաւոր չորս մասերէ:

Առաջին մասը կոչուած է տալու ՄԵԾ Յեղափոխականին բարոյական դիմագիծն ու արժէքը՝ հիմնական գիծերու մէջ, յարակցուած անոր կեանքի ամփոփ պատմութեան եւ գործունէութեան կարեւոր հանգրուաններուն հետ: Այս բաժնին մէջ յաջորդաբար տեղ գտած են ողբացեալ Սիմոն Վրացեանի ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄԷՆ՝ Ռոստոմի նուիրուած գլուխը, Միքայէլ Վարանդեանի

բնութագրումը՝ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ գրքի (Ա. հատոր) «Ղեկավարները» գլուխէն առնուած, Ռոստոմի մահուան տասնամեակին առիթով ԴՐՕՇԱԿԻ մէջ լոյս տեսած «Ռոստոմ եւ Արամ» ակնարկը եւ Զապէլ Եսայեանի «Յիշողութիւններ եւ տպաւորութիւններ»ը, Ռոստոմի մասին, 1920 Յունուարի ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻ համարներէն առնուած:

Երկրորդ բաժինը յատկացուած է ԴՐՕՇԱԿԻ այն խմբագրականներուն եւ յօդուածներուն որոնք, Սիմոն Վրացեանի, Վահան Նաւասարդեանի եւ ուրիշներու վկայութեամբ, կը պատկանին Ռոստոմի գրչին, ինչպէս նաեւ Ռոստոմի կարգ մը այլ գրութիւններուն (Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻԻԱՆԻ հատորներէն եւ զանազան այլ հրատարակութիւններէ փաղուած): Զանց ըրած ենք ԴՐՕՇԱԿԻ 1895–97ի համարներուն մէջ լոյս տեսած կարգ մը թրդթակցութիւններ եւ յօդուածներ («Նամակներ պարսկա–տանկական սահմանագլխից», «Նամակ Կարինից» եւ այլ խորագիրներով), որոնք կը վերագրուին Ռոստոմին, բայց որոնց Ռոստոմի կողմէ գրուած ըլլալուն *ապահով* փաստը չունինք: Զանց ըրած ենք նաեւ Հ. Յ. Դ. անդրանիկ Ծրագրի ներածականը որ, ամենայն հաւանականութեամբ, նոյնպէս կը պատկանի Ռոստոմի գրչին (Քրիստափորի եւ Սիմոն Զաւարեանի աշխատակցութեամբ), բայց որ քանի մը առիթներով հրատարակուած է արդէն⁽¹⁾: Ի դէպ, անժխտելի է նաեւ Ռոստոմի, եթէ ոչ ռնին, գէթ շունչի՛ն ներկայութիւնը Հ. Յ. Դ. երկրորդ (1907ի) Ծրագրին մէջ եւս⁽²⁾:

Երրորդ բաժինը յատկացուած է Ռոստոմի իննսուն նամակներու, որոնք լոյս տեսած են ԴԻԻԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ զոյգ հատորներուն, ՎԷՄԻ համարներուն եւ զանազան այլ հրատարակութեանց մէջ: Նկատի ունեցած ենք ե՛ւ Ռոստոմի կողմէ անձնապէս ստորագրուած նամակները, ե՛ւ անոնք, որոնք զըրուած են ԴՐՕՇԱԿԻ իմրագրութեան կամ Արեւմտեան Բիւրոյի անունով, բայց բացայայտօրէն կը պատկանին Ռոստոմի գրչին

(1) Վերջին անգամ՝ ՆԻԻԹԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ շարքի ք. հատորին մէջ, էջ 11–14: Տեսնել նաեւ, նոյն հատորին մէջ, էջ 8, անդրանիկ Ծրագրի մասին տրուած բացատրութիւններն ու համապատասխան ծանօթագրութիւնները:

(2) Տեսնել ՆԻԻԹԵՐ Հ. Յ. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ շարքի գ. հատորը, ամբողջութեամբ յատկացուած Հ. Յ. Դ. Զորրորդ Ընդհանուր Ժողովին (1907): Ռոստոմ մաս կը կազմէր իննի Յանձնաժողովին (տեսնել ի մասնաւորի էջ 294):

(ԴԻԻԱՆԻ հատորներուն մէջ Սիմոն Վրացեանի կողմէ տրուած վկայութեամբ): Հ. Յ. Դ. կեդրոնական արխիւի հնագոյն բրդ-թածրարներու արագ ֆննութիւնը հնարաւորութիւն տուաւ մեզի ունենալու լուսապատկէցները Ռոստոմէն կարգ մը այլ նամակներու, որոնց նոյնպէս տեղ կու տանք՝ «անտիպ» յիշատակութեամբ: Կեդրոնական արխիւին մէջ վստահաբար կը գտնուին Ռոստոմէն այլ նամակներ ու ձեռագրեր՝ տակաւին անտիպ: Անոնք ժամանակի ընթացքին կը հրատարակուին անշուշտ ՆԻԻԹԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ շարքին մէջ:

Հատորի չորրորդ եւ վերջին մասը յատկացուած է զանազան հեղինակներու, յեղափոխական բնկերներու եւ յօդուածագիրներու կողմէ Ռոստոմի մասին գրուած յուշերու եւ տպաւորութիւններու, ինչպէս նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան կարգ մը դրուագներու (պայքար հայ եկեղեցական կալուածներու գրաւման ցարական որոշման դէմ, մասնակցութիւն Պարսկական Յեղափոխութեան, Բագուի հերոսամարտ եւն.), որոնց մէջ կարելի էր, յաճախ նաեւ որոշիչ դեր ունեցած է Ռոստոմ: 43 յօդուածներ տեղ գտած են այս բաժնին մէջ, սկսելով Սիմոն Վրացեանի «Կենսագրական ուրուագիծ»էն (առնուած ԴՐՕՇԱԿԻ 1929 Յունուար-Փետրուարի համարէն) եւ յանգելով ԱԶԴԱԿ ՇԱԲԱԹՕՐԵԱԿ-ԴՐՕՇԱԿԻ «Առաջնորդը» խմբագրականին (24 Փետրուար 1974, Ռոստոմի մահուան յիսունը հինգամեակին առթիւ): Երկար յօդուածներու պարագային յաճախ գոհացած ենք հատուածներով միայն, զանց բնելով այն բաժինները, որոնք ուղղակի կերպով չեն առընչուիր Ռոստոմի անձին կամ գործունէութեան հետ. բայց չենք վարանած լրիւ տալու առանձին շահեկանութիւն ներկայացնող կարգ մը յօդուածաշարքեր՝ ինչպէս, օրինակ, Արամ Ալշուշեանի «Ռոստոմը Բագուում» երկար յուշագրութիւնը, առնուած ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագրի 1956-57ի համարներէն: Ըստ հնարաւորի յարգուած է դէպքերու ժամանակագրական կարգը (Ռոստոմի ուսանողութեան մինչեւ անոր մահը):

Սիմոն Վրացեանի «Կենսագրական ուրուագիծ»ը կ'ամբողջացնէ միեւնոյն հեղինակի «Ռոստոմ» ակնարկը, ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ հատորէն առնուած եւ տեղ գտած ներկայ աշխատութեան առաջին մասին մէջ: Միասնաբար, այս երկու գրութիւնները կու տան Մեծ Յեղափոխականի կեանքին, գործունէութեան եւ բարոյական դիմագծին մասին *մօտաւորապէս*

ամբողջական պատկեր մը: Մեծ բացական իրապէ՛ս ամբողջա-
կան պատկերն է սակայն, առանձին հատոր մը (եթէ ոչ հատոր-
ներ)՝ նուիրուած Ռոստոմի կեանքին, դէմքին, գործունէութեան:
Յաւալի է նկատել, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներուն
մասին մենք ցարդ չունինք քիչ թէ շատ ամբողջական ուսումնա-
սիրութիւններ⁽³⁾, իսկ Ռոստոմի մասին ոչ իսկ յաշագրական թէ
քննական ընդհանուր ակնարկ մը՝ նման ողբացեալ ընկեր Արշա-
լայս Աստուածատրեանի «Արամբ» աշխատութեան, որ առաջին
եւ հիմնական բաժինը կազմած էր տասը տարի առաջ հրատա-
րակուած համանուն հատորին: Գիտենք որ իր պաշտած Ռոստո-
մին առանձին հատոր մը նուիրելը կեանքի առաջադրանքներէն
մէկն էր եղած մեր մեծ ընկերոջ՝ Սիմոն Վրացեանի, եւ իր վեր-
ջին տարիներուն նման աշխատանք մը տակաւին իրագործած չըլ-
լալը՝ անոր մեծագոյն ցաւերէն մէկը: Գիտենք նաեւ, որ ան ան-
հրաժեշտ բելադրանքն ու ցուցմունքը ըրած էր իր աշակերտնե-
րէն՝ ընկեր Վարդան Գրիգորեանի — ներկայիս Փենսիլվանիոյ
Համալսարանի փոխ-նախագահ Փրոֆ. Վարդան Գրիգորեան —
անոր վստահելով Ռոստոմի մասին քննական ուսումնասիրութիւն
մը պատրաստելու գործը եւ իր մօտ գտնուող փաստաթուղթերը:
Յոյս ունինք, որ Փրոֆ. Վարդան Գրիգորեանի այդ աշխատու-
թիւնը անպայման լոյս կը տեսնէ:

Հ. Տ.

(3) Շահեկան են անշուշտ Աւետիս Ահարոնեանի ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆը եւ
Միքայէլ Վարանդեանի ՍԻՄՈՆ ԶԱՆԱՐԵԱՆը, առանձին գրեյկներով հրատարակուած 1926ին
եւ 1927ին («Հայրենիք» մատենաշար): Բայց անոնք անձնական ծանօթութեան քերմաւր եւ
մեծ առաջնորդներու կորուստին զգացական տպաւորութեան տակ գրուած կենսագրական
ակնարկներ եւ արժեւորման փորձեր են աւելի, քան կեանքի, դէմքի եւ մանաւանդ **գործու-**
նէութեան սպառիչ ուսումնասիրութիւններ:

ՌՈՍՏՈՄԻ
ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԴԻՄԱԳԻԾԸ

ՌՈՍՏՈՄ

Տարբեր կարգի անհատականություններ էր Ռոստոմը: Ոչ Քրիստափորի մտքի անմիջական ուժն ու հմայքը ուներ նա, ոչ էլ Չաւարեանի բոլորն խառնուածքը: Արտաքինով հակապատկերն էր երկսի: Միջահասակ, ամուր կազմուածքով, անողջ, ուժեղ: Լայն ուսերի վրայ՝ սոկրատեան գլուխ: Իմացական լայն ճակատ՝ վշտի կամ վայրոյթի պահերին ծածկուած խորունկ կնճիռներով: Սեւ մօրուքն ու գլխի գանգուր մաւերը՝ ցրիւ ու խառնափնթոր: Թուխ յօնքերի տակ՝ խոհուն ու խօսուն աչքեր, յաճախ՝ զուարթ ու հեգնական: Ժպիտը՝ անմոռանալի: Անմոռանալի՝ եւ ցատումը: Հագոււտը՝ պարզ ու համեստ: Պարզ ու համեստ՝ եւ իր շարժումները, վերաբերումը դէպի մարդիկ:

Առաջին տպաւորութիւնը Ռոստոմից — սովորակա՛ն մարդ: Երեւոյթը՝ սովորական: Խօսքը՝ անպաճոյճ եւ հասարակ: Հետաքրքրութեան նիւթը՝ առօրեայ, գործնական հարցեր: Ճառախօս չէր. աւելի ձեռքերն էին խօսում, քան լեզուն: Որեւէ տեղ երբեք առաջին շարքերում կարելի չէր տեսնել նրան. ուրիշներին էր առաջ քշում, ինքը մնում էր ստուելի մէջ, շատերի հետ: Անձնական հետաքրքրութիւն չուներ, ինչպէս եւ չունեցաւ անձնական կեանք: Միշտ գործի վրայ էր, եւ Ռոստոմի համար կարելուր ու անկարելուր գործեր չկային. գործեր միայն կային, որոնց վրայ անխնայ թափում էր իր ուժն ու եռանդը: Միշտ շարժման մէջ էր. Ռուսաստան, Թուրքիա, Պարսկաստան, Երոպայի զանազան երկրներ, Հայաստանի քաղաք ու գիւղ — Ռոստոմը ամէն տեղ էր, ուր կուսակցութիւնը անհրաժեշտ էր գտնում իր ներկայութիւնը: Եւ միշտ կեանքով լի, լատեն ու գործունէայ: «Յեղափոխութիւնը, ասում էր Ռոստոմը, նախ գործ է, յետոյ՝ զաղափար — ա՛յս է ճշմարտութիւնը: Աւելի ճիշդ՝ յեղափոխութիւնը գործ է զաղափարի համար»: Եւ մինչեւ մահ հաւատարիմ մնաց այս սկզբունքին:

Որոշ չափով նաեւ իր բնագիտական մասնագիտութիւնն էր, թերեւս, պատճառ, որ Ռոստոմը ուներ դրական, չասելու համար նիւթապաշտ միտք: Նրան «մարքսիստ» էին կոչում կուսակցութեան մէջ եւ, անշուշտ, ոչ առանց իրաւունքի: Դաշնակցութեան առաջին ծրագրի մարքսիստական տարրերը Ռոստոմից էին գալիս գլխաւորապէս:

Շատ կարողացող չէր, բայց ինչ որ կարողում էր՝ իւրացնում էր հիմնովին: Իր սիրած հեղինակներն էին Ռաբլէ, Սերվանտէս, Գոգոլ: Վերջինիս «Տարաս Բուլբա»ն գիտէր գրեթէ գոց: Տարասից շատ բան կար եւ Ռոստոմի մէջ:

Քրիստափոր եւ Չաւարեան շեշտուած անհատականութիւններ էին որոշ մարպերում. Ռոստոմի մէջ համադրուած էին երկսի կարողութիւններն էլ: Նա ուներ մտաւորական բարձր յատկութիւններ, պօրաւոր եւ յարատեւ կամք, օժտուած էր կազմակերպական-վարչական ընդունակութիւններով: Անհունօրէն նըւիրուած էր հայ ժողովրդի դատին: Մարդկային էր եւ յաշխարհէ: Քրիստափո-

րից եւ Չաւարեանից երկար ապրեց, աւելի գործեց եւ իր մաքի ու գործի դրոշմը աւելի տեսանելի է Հ. Յ. Դաշնակցութեան վրայ: Եթէ Քրիստափորը եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան միտքն ու կամքը, եւ Չաւարեանը՝ նրա սիրտն ու խիղճը, Ռոստոմը ե՛լ միտք էր, ե՛լ կամք եւ խիղճ՝ Դաշնակցութիւնը ինքը իր բովանդակ էութեամբ:

Ռոստոմն եւս գողթնցի էր՝ Քրիստափորի հայրենակից: Ճնշած էր Յղսա գիւղում 1867 Յունուար 18ին, բուն անունով՝ Ստեփան Չօրեան: Ուրեմն, Քրիստափորից 8 տարիով փոքր էր եւ գրեթէ հասակակից Չաւարեանին: Նստապետական ունենոր ընտանիքի պառակ էր եւ մանկութիւնը անցկացրեց գիւղում, գեղեցիկ բնութեան ծոցում, զուտ հայկական միջավայրում: Գիւղի ծխական դպրոցում, փոքր հասակից երեւան բերեց առանձին սէր դէպի հայերէն լեզուն եւ պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ եկեղեցական երգեցողութիւնը: Սիրում էր, լաւ տրամադրութեան մէջ, գրաբար կտորներ արտասանել եւ շարականներ երգել: Հակառակ որ երաժշտական կրթութիւն չունէր, ոչ էլ երգելու ընդունակութիւն, ուր որ լինէր՝ փորձում էր երգեցիկ խմբեր կազմել եւ ազգային ու ժողովրդական կամ յեղափոխական երգեր սովորեցնել:

Գիւղական դպրոցը չաւարտած՝ ծնողները տանում են պատանի Ստեփանին Թիֆլիս, ուր նա, Բէգլարեան մասնաւոր դպրոցում նախապատրաստուելուց յետոյ, 1882ին, մտնում է պետական ռեալական դպրոցը, որ աւարտում է 1886ին: Ռէալական դպրոցը ընդունակ աշակերտներից է լինում եւ առանձնապէս աչքի է ընկնում բնագիտական եւ մատեմատիկական առարկաների մէջ: Եւ արդէն դպրոցական նստարանի վրայ՝ սկսում է հետաքրքրուել հասարակական խնդիրներով եւ գործօն մասնակցութիւն է ունենում աշակերտական ինքնապարգաւման խմբակների մէջ: Նրա դպրոցական ընկերները վկայում են, որ հանդարտ ու խոհուն տղայ էր. չէր սիրում մասնակցել խաղերին. շատ կարդում էր եւ շատ մտածում: Ընկերները նրա անունը դրել էին Քոթոթ՝ քոթոթի նմանուող կապնուածքի պատճառով. այդ անունը մնաց վրան մինչեւ վերջ: Քրիստափորի եւ Չաւարեանի պէս նա եւս գրաւուեց ռուս յեղափոխական ու մտաւոր շարժումներով, բայց հայկականութիւնը իր մէջ աւելի պօրաւոր էր:

Ռէալական դպրոցը աւարտելուց յետոյ, նա, նոյն տարին իսկ, մտաւ Նովո-Ալեքսանդրեան Գիւղատնտեսական ձեմարանը, Վարշաւայի մօտ, ուր, սակայն, երկար չմնաց. ուսանողական խռովութեան մասնակցելու պատճառով ձերբակալուեց եւ ոստիկանի հսկողութեան տակ արքայադուռը ծննդավայրը՝ Յղսա՝ պրկուելով ուրիշ դպրոց մանելու իրաւունքից: Յղսայում Ռոստոմը ճարեց Արքահամեան անունով մի անցագիր, մեկնեց Թիֆլիս եւ մտաւ յեղափոխական խմբակների մէջ: Քրիստափորի յուշերից տեսնում ենք, որ, 1887ին, նա փորձում է գաղտնի տպարան պահել Թիֆլիսում, Քրիստափորի հետ, որ, սակայն, նիւթական միջոցների բացակայութեան պատճառով, չի յաջողում:

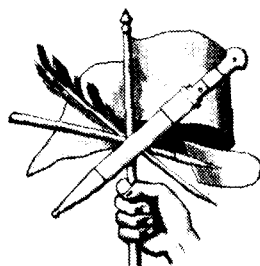
Թիֆլիսից Ռոստոմը անցնում է Բագու, ուր Արքահամեան անունով քննութիւն է տալիս ռեալական դպրոցում եւ 1889ին մտնում է Մոսկուայի Պետրովսկայա Գիւղատնտեսական ձեմարանը, ուր ուսանում էին Ս. Չաւարեանը, Ա. Սահակեանը եւ ուրիշներ, որոնք յետոյ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիր կամ ղեկավար ուժերը դարձան: Ռոստոմը մեծ եռանդով մասնակցում է հայ եւ

ՍՏԵՓԱՆ ԶՕՐԵԱՆ
1867—1919

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻԽԱՅԷԼԵԱՆ
1859—1905

ՄԻՍԷՐ ԶԱԽԱՐԵԱՆ
1866—1913

ռուս ուսանողական շարժումներին: Եւ 1890ին, ուսանողական ցոյցի ժամանակ, ձեռքակալում եւ նորից աքսորում է ծննդավայր: Աքսորի ժամանակը զուգահեռաբար է Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիր ժողովներին, որով Ռոստոմը անմիջական բաժին չի ունենում Դաշնակցութեան կազմակերպութեան գործում:

Երբ Ռոստոմը Թիֆլիս հասաւ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը արդէն կազմակերպուած էր: Նա ամբողջ էութեամբ նետում է գործի մէջ եւ դառնում է Կեդրոնական Վարչութեան աջ բաւուկը, իբրեւ մտերիմ գործակից Քրիստափորի եւ Ջաւաբեանի: «Նա վարչութեան մէջ չէր, վկայում է Մ. Շաթիրեանը, բայց ամենից գործունեայ անդամն էր դարձել մեր կազմակերպութեան: Խմբեր կազմել, թողոցիկներ հրատարակել, փնտրութեան գործը վարել — բոլորը նրա վրայ էր ընկած»:

Հիմնադիր ժողովից անմիջապէս վերջը, տեղի ունեցաւ գործօն ուժերի բաժանում շրջանների վրայ. Ջաւաբեանը, Արդուբեանը եւ Յ. Իւսուֆեանը նշանակուեցին Տրապիզոն, Արամ Արամեանն ու Տ. Օքանեանը՝ Կարին, Պետրոս Վան, Յովնան Դաւթեանը մի խումբ ընկերներով՝ Թաւրիզ: Ռոստոմն եւս մեկնում է Թաւրիզ, ուսուցչական պաշտօնով, ուր մնում է մէկ տարի՝ զբաղուելով գլխաւորապէս Դաշնակցութեան գործերով:

Վերադառնալով Թիֆլիս՝ նա մասնակցում է Հ. Յ. Դ. Առաջին Ընդհ. Ժողովին, 1892ին, ուր հաստատում է Դաշնակցութեան Ծրագիրը: Ռոստոմը, Քրիստափորի եւ Ջաւաբեանի հետ, ժողովի մղիչ ոգին է հանդիսանում եւ ծրագրի հեղինակներից սեկը. նրա գրչին է պատկանում ծրագրի ներածական մասը, որ աւելացուեց ծրագրին Ընդհ. Ժողովից յետոյ՝ վաւերացուելով լաջորդ՝ Երկրորդ Ընդհ. Ժողովում:

1893ի սկիզբը, Բիւրոյի որոշումով, Ռոստոմը անցնում է Ռումանիա կազմակերպելու համար «Դրօշակ»ի հրատարակութիւնը, սակայն քաղաքական պայմանները թոյլ չէին տալիս Ռումանիայում հրատարակել «Դրօշակ»ը: Նա Քրիստափորի թողած տառերը փոխադրում է Ժընեւ, ուր եւ հաստատում է «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը՝ Ռոստոմի ղեկավարութեան տակ: Նա ե՛ւ խմբագիր է, ե՛ւ գրաշար եւ ամէն ինչ, եւ միաժամանակ վարում է կուսակցական թղթակցութիւնը: Խմբագրատունն ու գրաշարանոցը նրա ուսանողական համեստ սենեակն էր: Միեւնոյն ժամանակ դասախօսութիւններ էր լսում համալսարանում՝ բնագիտութիւնից եւ ընկերային գիտութիւններից: Գործօն մասնակցութիւն է բերում տեղական հայ ուսանողական կեանքին: Իրեն աջակից էին ուսանող Սիմոն Շիւեանը, որ ինստական թուականների Դաշնակցական աչքի ընկնող գործիչներից էր, Օր. Լիպա Մելիք-Շահնապարեանը՝ իր ապագայ կեանքի ընկերը եւ Ժընեւ գտնուող մի քանի ուսանող-ուսանողուհիներ:

Ժընեւը, սակայն, բաւարարութիւն չէր տալիս Ռոստոմի եռուն եւ յարաշարժ բնավորութեան: Նա երկար մէկ տեղ նստող եւ խաղաղ աշխատանքին նըւիրուող մարդ չէր: Նրա հոգին ձգտում էր կենդանի գործի ասպարէզ, երկիր, ժողովրդի մէջ, ուստի բազմաթիւ անգամներ խնդրում է Բիւրոյի ընկերներից ապստել իրեն «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնից: «Ես խեղդում եմ այստեղ, օդ չըկայ», գրում էր նա իր նամակներից մէկում: Եւ, ի վերջոյ, յաջողեց «ապատուել» Ժընեւից. 1895ին, պարսկական անցագրով, իբրեւ «սամովարի վաճառական»,

Տրապիպոնի վրայով, մեկնեց Կարին: Ճանապարհին, Պոլսի նաւահանգստում, նաւի վրայ, տեսնուեց Յ. Իսուֆեանի հետ, որ Բիւրոյի ներկայացուցիչն էր Պոլսում: Տրապիպոնում մի օր մնաց ընկերների հետ՝ լանձնելով նրանց հետը բերած ատրճանակները, Կարինում հրաւիրուեց ուսուցիչ ազգային վարժարանի եւ նուիրուեց կուսակցական աշխատանքների տեղական ընկերների եւ Ղարա-Մելիքի հետ, որ այդ օրերին Կարնում էր:

Ռոստոմը նոր էր հասած Կարին, երբ սկսուեցին հայկական շրջանների ընդհանուր կոտորածները: Նրա ջանքերով երիտասարդներից կապմուտեցին ինքնապաշտպանութեան խմբեր, որոնք, Կարինի կոտորածի օրը, դիմադրեցին ջարդարարներին, որի շնորհիւ կոտորածը, համեմատաբար, լայն ծաւալ չստացաւ: Շուտով, սակայն, ձերբակալուեց եւ, իբրեւ պարսկահպատակ, Ղարա Մելիքի հետ միասին, աքսորուեց Պարսկաստան: Թէ՛ Կարնից եւ թէ՛ թուրք-պարսկական սահմանագլխից Ռոստոմը հետաքրքրական թղթակցութիւններ ուղարկեց «Դրօշակ»ին:

Պարսկաստանից Ռոստոմը անցաւ Թիֆլիս, ուր մի առ ժամանակ լբադուեց Կովկասեան կուսակցական գործերով: 1898ին մասնակցեց Հ. Յ. Դ. Երկրորդ Ընդհ. Ժողովին, ուր, ի միջի այլոց, որոշուեց «կապեր հաստատել մակեդոնացիներու, յոյներու եւ ուրիշներու հետ»՝ թրքական բռնակալութեան դէմ ընդհանուր ձակատ ստեղծելու նպատակով: Ռոստոմը առանձնապէս հետաքրքրուած էր գործակցութեան գաղափարով մակեդոնացիների հետ եւ ոգեւորութեամբ փարեց այդ գործին: Յաջորդ տարիները նա անցկացրեց Բալկաններում՝ հետապնդելով հայ-մակեդոնական գործակցութեան ծրագիրը: Կովկասում ամուսնացել էր Օր. Լիլա Մելիք-Շահնապարեանի հետ. կնոջ հետ միասին նա Ֆիլիպպեում մասնաւոր դպրոց հաստատեց, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենար ապրելու Բուլգարիայում: Այդ դպրոցը դարձաւ մի տեսակ հնոց նոր սերունդը դաշնակցական գաղափարներով թրծելու:

1902ին Ռոստոմը վերադարձաւ Կովկաս եւ երբ 1903ին, ցարական կառավարութիւնը ձեռք դրեց հայ ազգային-եկեղեցական կալուածների վրայ, եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոտքի հանեց հայութիւնը ի պաշտպանութիւն ազգային իրաւունքների, Ռոստոմը դարձաւ այդ շարժման ոգին: Յանուն Հ. Յ. Դաշնակցութեան նա այցելեց Կաթողիկոս Խրիմեան Հայրիկին, Էջմիածնում՝ յայտնելով նրան կուսակցութեան կամքը, որ մերժէ գործադրել ցարի հրահանգը: Խրիմեան Հայրիկի համար, անշուշտ, մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Դաշնակցութեան աջակցութիւնը ազգային իրաւունքների պաշտպանութեան գործում:

Եւ այնուհետեւ Ռոստոմը անընդհատ շրջում էր գաւառից գաւառ՝ տեղական ուժերի հետ կապակերպելով եւ ղեկավարելով համազգային դիմադրութիւնը ընդդէմ ռուս բռնապետութեան ոտնձգութիւնների: Նա ամէն տեղ էր եւ բոլորի հետ, ոգեւորում ու պայքարի էր մղում ժողովրդական զանգուածները: Հ. Յ. Դաշնակցութեան կապակերպած դիմադրութեան շնորհիւ, ցարական կառավարութիւնը, ի վերջոյ, դիմեց անփառունակ նահանջի՝ յետս կոչելով հայկական կալուածների գրաման հրամանը:

1904ին Ռոստոմը մասնակցեց Հ. Յ. Դ. Երրորդ Ընդհ. Ժողովին, Սոֆիայում, որտեղ գլխաւոր հարցերն էին Թրքահայաստանի լեզվափոխական ձեռնարկ-

ները, Կովկասի ինքնապաշտպանությունը եւ Սուլթանի մահափորձը: Ռոստոմը համաձայն չէր Սուլթանի մահափորձի ձեռնարկին. մանաւանդ, հակառակ էր, որ Քրիստափորը կբաղուի այդ գործով: Քրիստափորի մահից յետոյ, երբ արդէն սկսուած էին հայ-թաթարական ընդհարումները, նա վերադարձաւ Կովկաս եւ անցաւ ինքնապաշտպանութեան գործի գլուխը: Կոիւների ամբողջ տեւողութեան ընթացքին նա շրջում էր վտանգուած վայրերը եւ Վարդանի, Նիկոլ Դումանի, Արմէն Գարոյի, Ա. Գիւլխանդանեանի եւ ուրիշ ղեկավար ղեմքերի հետ վարում դիմադրությունը մահմետական հորդանների եւ կառավարական շահատակությունների դէմ: Հ. Յ. Դաշնակցութեան շնորհիւ հայ ժողովուրդը այս պայքարից էլ դուրս եկաւ յաղթանակով: Ռոստոմը այդ պայքարի ոգին ու մղիչ ուժն էր՝ ըստ սովորութեան միշտ եւ ամէն տեղ մնալով ստուերի մէջ:

Ռուսաստանի 1905ի յեղափոխութեան եւ Կովկասեան ինքնապաշտպանութեան հետեւեանքով առաջ եկած «երիտասարդ դաշնակցականների» եւ «միւրանական» շարժումները, այլեւ թրքահայ-ռուսահայ դատերի եւ ընկերվարական-հակաընկերվարական հարցերը մի պահ վրդովեցին Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներքին անդորրությունը՝ սպառնալով նրա միասնականութեան: Հ. Յ. Դ. Չորրորդ Ընդհ. Ժողովը, Վիեննայում, 1907ի գարնանը, կոչուած էր հաշուեյարդարի ենթարկելու այդ խնդիրները: Եւ Ռոստոմը, իր բարոյական անսահման հեղինակութեամբ ու խոհականութեամբ, նախախնամական դեր կատարեց այդ հարցերի լուծման մէջ: Առաւելապէս Ռոստոմին ենք պարտական, որ Հ. Յ. Դաշնակցությունը այդ ժողովից դուրս եկաւ միական, համերաշխ եւ աւելի ուժեղ: Ռոստոմի պնդումի վրայ էր նաեւ, որ Ընդհ. Ժողովը իւրացրեց Պարսկաստանի ապստագրական շարժման մասնակցելու առաջարկը:

Ընդհ. Ժողովից յետոյ, Ռոստոմը անցաւ Բուլգարիա Հ. Յ. Դ. Զինուորական Վարժարանի գործով, որ հաստատուած էր գլխաւորապէս իր ջանքերով: Ապա՝ ներկայ եղաւ Ընկերվարական Միջալգային Համագումարին, Շտուտգարտում, ուր Հ. Յ. Դաշնակցությունը ընդունուեց Ընկերվարական Միջալգայնականի անդամ: Այնտեղից անցաւ Կովկաս ու Թաւրիպ, որպէս ղեկավար Պարսկաստանի յեղափոխական կոիւների՝ Նիկոլ Դումանի եւ Քեռիի հետ:

Թաւրիպի ռուսների կողմից գրաւուելուց յետոյ, 1909ին, Ռոստոմը Նիկոլ Դումանի հետ անցաւ Թուրքիա: Նոյն տարուայ ամառը մասնակցեց Հ.Յ.Դ. Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովին, Վառնայում եւ միաժամանակ, որպէս Բիւրոյի անդամ գործելով Պոլսում, 1910ին, իբրեւ անդամ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի Հայաստանի հատուածի եւ որպէս Ալգային վարժարանների ընդհանուր տեսուչ, հաստատուեց Կարնում, ուր մնաց մինչեւ 1914ի ամառը, յաջորդաբար մասնակցելով նաեւ Հ. Յ. Դ. Վեցերորդ, Եօթներորդ եւ Ութերորդ Ընդհ. Ժողովներին: Ռոստոմի ներկայությունը Կարնում, կարելի է ասել, յեղաշրջեց այդ քաղաքի ալգային կեանքը:

Հ. Յ. Դ. Ութերորդ Ընդհ. Ժողովը, 1914ի ամառը, որոշեց Ռոստոմին մէկ տարուայ «հանգիստ» տալ ժընեւում՝ պարտք դնելով նրա վրայ, որ գրէ նաեւ Դաշնակցութեան պատմությունը: Բայց ի՞նչ հանգիստ կարող էր ունենալ պատերազմի եւ Մեծ Եղեռնի արհաւիրացի օրերին: Արտասահմանում էլ նա հանգիստ ու հոգեկան անդորրություն չտեսաւ: Գերագոյն ճիգ թափեց ամօքելու

համար հայության տառապանքները, բայց ի՞նչ կարող էր անել աշխարհառա-
սան պատերազմի խօլական մրրիկների մեջ:

1915ին, Սկանտինավիայի վրայով, Ռոստոմը անցավ Կովկաս: Հաշույն-
ներ այստեղ գերագոյն յոյսերի եւ տագնապի օրեր էր ապրում: Մի կողմից՝ կու-
մաւորական շարժումն ու ռուս քաղաքականության նենգութիւնները: Միւս կող-
մից՝ տեղահանութեանց ու ջարդերի վարիուրեղի լուրերը Թուրքիայից: Ճնշուած
սրտով Ռոստոմը նետուեց դէպքերի մեջ, իբրեւ ղեկավար դէմք Դաշնակցութեան:
Նրա ներկայութիւնը նոր թափ ու ոգեւորութիւն ներշնչեց նաւ տեղական ուժերին:
Այնուհետեւ նրան տեսնում ենք ամեն տեղ եւ բոլոր գործերի մեջ — Ալզ. Բիւ-
րօ, Կամաւորական շարժում, գաղթականներին օգնող կազմակերպութիւնների
մէջ, արեւմտահայերի գործերում, քաղաքական ձեռնարկներում, կուսակցական
ասպարէկում: Նա ճաշակեց ցարական նենգ քաղաքականութեան բոլոր դառ-
նութիւնները, տեսաւ Թրքահայաստանի ամայացումը եւ հոգեւէն տառապեց,
առանց ցոյց տալու ուրիշներին իր ներքին խռովքը:

1917ի ռուսական յեղափոխութիւնը չխանդավառեց Ռոստոմին. նա բնաւ-
դօրէն սարսափում էր ռուսական վօրութեան անժամանակ փլուզումից: Հակա-
ռակ դրան, ստիպուած էր մասնակցել յեղափոխական շարժումներին, իբրեւ
դաշնակցական շարքերի հեղինակաւոր առաջնորդը: Ռոստոմը գործում էր ան-
յոգնում. խօսում էր հրաւիրական ժողովներում, Դաշնակցութիւնն էր ներ-
կայացնում յեղափոխական խորհրդակցութիւնների ու մարմինների մէջ. ներկայ
էր լինում համակովկասեան կազմակերպութիւնների ժողովներին. ճամբորդում
էր գաւառները, թրքա-հայկական նուաճուած վայրերը, ռազմաճակատ: Կարինը
գրաւուելուց յետոյ՝ շտապեց այնտեղ՝ տեսնելու եւ ողբալու համար այդ շէն եւ
քաղցր յիշատակներով լեցուն քաղաքի կործանումը:

Իբրեւ Դաշնակցութեան առաջին ներկայացուցիչը, Ռոստոմը ընտրուեց
Համառուսական Սահմանադիր Ժողովի անդամ եւ 1917ի աշնանը մեկնեց Պետ-
րոգրատ, ուր, տեղական Հայկական Կոմիտէի գործակցութեամբ, յաջողեց հայ-
կական պահանջներն եւս մտցնել ժամանակաւոր Կառավարութեան հաշտու-
թեան պայմանների մէջ: Այլա անցաւ Ստոկհոլմ, ներկայացնելու համար Հ. Յ.
Դաշնակցութիւնը, գումարուելիք Ընկերվարական Միջազգային Համաժողովին:
Այստեղ եւս, Կազմակերպիչ Մարմնում, ընդունել տուեց Հայկական Հարցը,
իբրեւ պատերազմի նպատակներից մեկը:

Երբ վերագարձաւ Ռուսաստան, իշխանութիւնը արդէն անցել էր բոլշե-
ւիկների ձեռքը, եւ ողջ երկիրը բռնուած էր քաղաքացիական պատերազմի հըր-
դեհով: Ռազմաճակատը արագ կերպով քայքայում էր: Յարաբերութիւնները
Կովկասի հետ կտրուած էին: Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը, Լենինի
գլխաւորութեամբ, պատրաստում էր հաշտութեան դաշնագիր կնքել Գերմա-
նիայի եւ սրա պինակից պետութիւնների հետ: Ռոստոմը, Պետրոգրատի եւ
Մոսկուայի հայ գործիչների հետ միասին աշխատեց կապեր հաստատել Խոր-
հրդային իշխանութեան հետ եւ Թրքահայաստանի ապատության պահանջն էլ
մտցնել խաղաղութեան ռուսական պայմանների մէջ: Եւ որոշ խոստումներ ստա-
ցաւ էլ, բայց Բրեստ-Լիտովսկում բոլշեւիկները ոչ միայն Թրքահայաստանից
ձեռք քաշեցին, այլ Ռուսահայաստանի մի մասն էլ պիշեցին թուրքերին:

Ռուսաստանի պանազան վայրերում գերման-աւստրիական ճակատից մեկնած բաղնաթիւ հայ վիճակներն էին հաւաքուած, որոնք ձգտում էին հայրենիք՝ Կովկաս վերադառնալ, բայց խորհրդային իշխանութիւնը արգելք էր հանդիսանում: Միւս կողմից, Բագուն, մերժելով Անդրկովկասեան Սեյմի իշխանութիւնը, Լենինի կողմից նշանակուած Անդրկովկասեան Կոմիսար Ստ. Շահումեանի եւ Հայոց Ազգային Խորհրդի գլխաւորութեամբ, ուժեր էր համախմբում թուրք-աղբիւշանեան սպառնալիքի դէմ: Ռուստումը եւ ուրիշ դաշնակցական գործիչներ, ինչպէս բժ. Յ. Չարեանը, Լիպ. Նազարեանցը, Կարողացան համուզել խորհրդային իշխանութեան, որ արտօնեց հայ սպաներին եւ վիճակներին վէնքով եւ ռազմամթերքով անցնել Բագու: Քիչ յետոյ, Ռուստումն ինք եւս մեկնեց Բագու եւ մինչեւ վերջ մնաց այնտեղ, իբրեւ Բագուի Հերոսամարտի ղեկավար ոգին:

Բագուի ողբերգական անկումից յետոյ, Ռուստումը բազմահազար հայերի հետ մեկնեց Պարսկաստան, ուր մի կողմից ջանաց ապահովել գաղթականութեան օգնութեան գործը՝ ազգային մարմինների ու պարսիկ եւ անգլիական իշխանութիւնների օժանդակութեամբ, միւս կողմից յարաբերութեան մէջ մտաւ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի ազգային ու քաղաքական կազմակերպութիւնների հետ՝ Հայաստանին օգնութիւն փութացնելու համար: Հակառակ ընդհանուր յուսալքութեան, Ռուստումը երբեք չընկճուեց եւ միշտ մնաց լաւատես ու կորովի:

Ընդհանուր վիճադադարից յետոյ, 1918 Նոյեմբերին, երբ ճանապարհները բացուեցին, Ռուստումը շտապեց վերադառնալ Կովկաս: Հայաստանը այլեւս անկախ հանրապետութիւն էր: Նոր յոյսեր ու նոր հեռանկարներ էին բացուում հայութեան առջեւ: Բայց Թիֆլիսում նրան սպասում էր սարսափելի մի հարուած. Վրաստանը, իր մտերիմ ընկեր Նոյ Ժորդանիայի գլխաւորութեամբ, պատերազմի մէջ էր Հայաստանի հետ, եւ Թիֆլիսի հայ բնակչութիւնը խուժողով հալածանքի առարկայ՝ վրացիների կողմից: Ռուստումը գերագոյն ճիգ թափեց վերջ տալու այդ անիմաստ, անպատիւ արինահեղութեան: Անձամբ դիմեց Ժորդանիային: Բախեց ամէն դուռ, մինչեւ որ անգլիացիների միջամտութեամբ պատերազմը վերջ գտաւ: Իր կեանքում հապիւ թէ Ռուստումը երբեւիցէ այդքան տառապած լինէր, որքան այդ օրերին:

Գիշեր ու ցերեկ Ռուստումը հանգիստ չունէր: Անվերջ ոտքի վրայ էր, ժողովների եւ խորհրդակցութիւնների մէջ, ձմեռուայ ցրտին, մի թեթեւ վերարկուով ու ծակ կօշիկներով, անփոյթ դէպի իր առողջութիւնը, անտես առնելով ընկերների թախանձանքը՝ խնայելու իր անձը: Ու մի գիշեր էլ, ժողովից ուշ վերադառնալով տուն, անկողին ընկաւ ու այլեւս ոտքի չէլաւ. պարպուեց, որ վարակուած էր բժաւոր տիֆով: Քիչ անցած՝ տիֆը վերածուեց թոքերի բորբոքման: Բժշկական գիտութիւնն անպօր էր այլեւս օգնելու: Եւ 1919 Յունուար 19ի գիշերը, Ռուստումը յաւիտենապէս փակեց աչքերը: Մեծ սիրտը, որ յոգնել չգիտէր, կանգ առաւ: Ռուստումը մեռաւ անկախ Հայաստանը չտեսած...

«ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ Է. Յ. ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ»,

Պոսքըն, 1950

Եւ ահա Ռոստոմը: Նա ինքն ալ խոշոր «լրացուցիչ» մըն էր, ինքն ալ ոչ պակաս անհրաժեշտ Երրորդութեան մէջ՝ թէ՛ իր նուրբ իմացականութեամբ եւ թէ իր աւելի հանգիստ, հարթ ու հաւասարակշռուած խառնուածքով: Միայն գիտէր ինքզինք ջնջել միւսներու առջեւ — եւ այդ կ'ընէր սիրով, բնականօրէն, առանց ցոյցի ու կեղծ համեստութեան: Մեծամոլութեան արատը, որ իր հիւանդագին արտայայտութիւններով այնքան յատուկ է հայ մտաւորականին առհասարակ, խորթ, օտար էր մեր Երրորդութեան անդամներուն, — այն օտար էր մանաւանդ Ռոստոմին: Դժուար է գտնել մեր հին ու նոր, ռուսահայ ու թրքահայ բարձր մտաւորականութեան շարքերուն մէջ ուրիշ դէմք մը, որ լինելով ի բնէ այնքան լայնօրէն օժտուած, ունենալով խելքի, հիմուրի, արիութեան ու անձնավոհութեան այնքան առատ պաշար մը, միեւնոյն ժամանակ այն աստիճան վերծ լինէր ինքնապաշտումի, փառասիրութեան, ունայնամտութեան հակումներէն, ինչպէս Ռոստոմ:

«Կատարե՛նք մեր պարտքը մեր թշուառ ժողովուրդի հանդէպ... Փա՞ռք, ծա՞փ, դափնինե՞ր — ունայնութիւն ունայնութեանց»... Այդպէս կ'ըսէր մեզի անոր մշտապուարթ ու ժպտուն դէմքը, անոր իւրաքանչիւր խօսքը եւ ժեսթը:

Գիծ մը՝ որ այնքան կը գեղեցկացնէ գաղափարական գործիչը, կու տայ անոր փայլ ու հրապոյր, կը դարձնէ վայն մտաւորականութեան ու վանգուածներու սիրելին (*):

(*) Քրիստափորը շատ կը սիրէր Զաւարեանը, քայց առանձին քննութիւն մ'ունէր դէպի Ռոստոմը: Պէտք էր տեսնել, զգալ Քրիստափորի տառապանքը ամէն անգամ, երբ որեւէ չարագուշակ լուր կ'առնէր իր սիրելի Քոթոթի մասին: Օր մը, 1903ին, ըստ սովորութեան երկուփոյ խմբագրատունն էինք, աշխատանքի սեղանին շուրջ: Այդ օրը մեզի լուր հասեր էր Կարսի ուժամակային պայքարի մասին, որուն զոհ գացին չորս ընկերներ: Բնականաբար, ամէնքս քիչ-շատ ընկճուած էինք, խորհելով, որ քանկագին կեանքեր գոհուեր են եւ որ դէպքը անշուշտ ռուս ու թուրք կառավարութիւններու ուշադրութիւնն է հրաւիրեր մարմններուն վրայ: Բայց Քրիստափոր աւելի ծանրակշիռ պատեառ մ'ունէր յուզուելու: Ամբողջ օրը մոռալ, սգաւոր տրամադրութեան մէջ էր: Բառ մը չէր արտասաներ, ստէպ կը թաղուր աշխատանքը, կը փալէր սրահին մէջ ու անվերջ կը ծխէր: Եւ մինչ ես լուր կը գրէի, յարգելով իր մտածող լուրքիւնը, նա կանգ առաւ ետեւս ու ղողղոջուն ձայնով.

— Գիտե՞ս, մեզ մի ծանր հարուած է սպասում...

Յայտարարութեան խորհրդաւոր տոնը ցնցեց զիս, թողի գրիչս ու հարցական արտայայտութեամբ դարձայ դէպի Քրիստափորը, որ շարունակեց աւելի յուզուած.

— Իմ հաշուով Ռոստոմը այդ պայքարի միջոցին Կարս պիտի գտնուէր...

Ու լռեց: Մնացածը պարզ էր: Ռոստոմը «Դաշնակցութեան» ուժամակային գործի մասնագէտներէն էր եւ այդ օրերը Կարս էր. բնականաբար, դժբախտ փորձին ներկայ պիտի լինէր եւ ուրեմն, սպանուածներէն մէկը նա էր:

Չարդարացաւ Քրիստափորի ենթադրութիւնը. Ռոստոմ դեռ ողջ էր եւ ինքը Քրիստափորն էր, որ շուտով զոհ պիտի երթար ուժամակային ազէտաւոր արկածին...

Մոսկուայէն Թիֆլիս վերադառնալով (1890ին), Ռոստոմ իր ընկեր Զաւարեանին հետ առաջին փարոդներէն եղաւ նորածին Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ անոր ամենէն գործօն անդամներէն մէկը: Յղնա գիւղէն էր, նոյն Գողթանէն, որ ծներ է Քրիստափորը: Ըմբոստ մըն էր արդէն Մոսկուայի Պետրոսեան ձեւաբանին մէջ, ուր մասնակցեր էր ուսանողական ծանօթ խառնակութիւններուն: Սպարտական տիպ մըն էր, խստաբարոյ, չարքաշ կեանքի եւ դժնդակ աշխատանքի մարդ մը: Ֆիզիքապէս ամենէն ուժեղն ու յողթանլամն էր Երրորդութեան մէջ, որու կրտսեր անդամն էր: Փոքր ինչ դանդաղ էր Քրիստափորի պէս եւ անոր պէս կամքոտ ու կորովոտ: Առողջ, համաչափ մարմին մը, խիտ ու ցրիւ մապերով, կարճ ու ցանցառ մօրուքով: Աչքերուն մէջ մշտական, հեզնախառն ժպիտ մը: Սուր ըմբռնողութիւն, որ օժտուած էր նաեւ սրախօսելու անսովոր կարողութեամբ: Վերին աստիճանի բարի, ընկերասէր եւ մարդասէր, ինչպէս իր երկու մտերիմները: Զափապանց պարզ իր շարժումներէ եւ ամբողջ կեցուածքի մէջ:

Ժընեւում, 1892էն ի վեր, խմբագիրն էր «Դրօշակ»ի եւ ինքն իսկ գրաշարը: Տարի մը յետոյ, իրեն միացան նոյն կրկնակ պաշտօնին մէջ՝ Յովնան Դաւթեան, Գարեգին Խաժակ, Սիմոն Շխեան եւ ուրիշներ: Թիֆլիսէն ետք, մտերմիկ ընտանիք մըն ալ հաստատուեցաւ Լեմանի ափերուն: Ռոստոմ — անոր իմացական, յեղափոխական գլուխը:

Գրելու ձիրք մը չունէր, թէեւ լաւագոյնն էր եղածներուն մէջ: «Դրօշակ»ի խմբագրապետն էր եւ ինքն առաջինը կը խնդար իր տիտղոսին վրայ: Յօդուած մը գրել, ճառ մը ըսել, բանախօսութիւն մը ընել — ճշմարիտ տառապանք էր իրեն համար: Մեծ մասամբ ընկերներուն գրել կու տար «Դրօշակ»ի յօդուածները եւ ինքը սիրով կը շարէր: Քիչ կը կարդար, բայց լաւ կը մարսէր կարդացածը:

Խմբագրութիւնը եւ իր ամբողջ ժընեւեան կեանքը տաղտուկ կը բերէր ծնեալ դաւադիր-յեղափոխականին եւ 1895ի սկիզբները նա ձգեց «Դրօշակ»ը իր ընկերներուն, անցաւ Կովկաս ու նոյն տարուան ամառը մտաւ Թուրքաց Հայաստան, Էրզրում, որպէս սամովարի [ինքնաեռ] վաճառական:

«Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ»,

Ա. հատոր

ՌՈՍՏՈՄ ԵՒ ԱՐԱՄ

(ՔԱՆԻ ՄԸ ԳԻԾԵՐ)

Տարբեր սերունդի եւ տարբեր տարիքի մարդիկ, բայց մեր այս երկու թանկագին ընկերները որքա՛ն կը նմանէին իրարու շատ մը տեսակետներով:

Ամենէն առաջ՝ իբրեւ սերմանացան: Ուսուցիչ՝ երկուքն ալ, իրենց տըք-նութիւնը խոր հետքեր կը ձգէր նոյնիսկ այս տարրական եւ խաղաղ ասպարէ-ւին մէջ: Կը յիշենք Ռոստոմը, երբ թուաբանութեան դաս կու տար 8-10 տա-րեկան մանուկներու, ի հարկին ամբողջ դասաժամը յատկացնելով միայն մէկ դանդաղամիտ աշակերտի դասը սորվեցնելու: Եւ այս տաղտկալի ճիգը՝ ամե-նէն հասուն տարիքին մէջ. թէեւ ծանրաբեռնուած՝ իր բուն պաշտօնին մտահո-գութիւններով, բայց առանց տրտնջալու, միշտ բարի ժպիտ մը դէմքին: Տես-նելու էր, դարձեալ, թէ ի՛նչ ոգեւորութեամբ հարիւրաւոր աշակերտներ կ'առաջ-նորդէր դէպի դաշտերն ու սարերը, իրագիտական դասեր տալով ճամբան հան-դիպած քարի կտորի մը, բոյսի մը, ծաղիկի մը, ծառի մը կամ ճճիի մը մասին: Եւ այս՝ ոչ միայն քաղաքին մէջ, այլ ամէն ուր որ կ'երթար, Կարինէն մինչեւ Մուշ եւ Սասուն, իր հետ առած՝ 10-15 դպրոցականներ, խումբ մը շրջիկներ ալ ետեւէն:

Ուսուցիչ էր նաեւ Արամը: Օսմանեան Սահմանադրութեան արշալոյսին, հապիւ ապատած Վանի քստմնելի նկուղներէն, կը հանգստանար ժընէւ, յետոյ կ'անցնէր Օրտու, Սեւ Ծովու ափը, իբրեւ դպրոցի ուսուցիչ, յետոյ նորէն Վաս-պուրական, իբրեւ գործիչ եւ ուսուցիչ: Դժուա՛ր է ըսել. ուսուցիչ՞ն էր որ կը լրացնէր յեղափոխականը, թէ յեղափոխականն էր, որ սովորական դաստիա-րակ-վարժապետի միօրինակութենէն կը բարձրացնէր զինքը կախարդական ու-ժի մը: Աշակերտը, ինչպէս ամբոխը, ոչ թէ դաս կ'առնէր, այլ կը խմորուէ՛ր, իր նայուածքին տակ, կը թրծուէր ինքնաբերաբար, հասարակ ընթերցարանը կը դառնար կենդանի աշխարհ մը, ուր պճլտուն աչքեր հաճութեամբ կը գտնէին ինչ որ կ'ուզէր սորվեցնել ուսուցիչը:

★ ★

Այս նոյն թաթաւուն, անզգալի այլ տիրական եւ յարատեւ գիծը՝ նաեւ կուսակցական կեանքի մէջ, քաղաքական-յեղափոխական գործունէութեան ըն-թացքին:

Ճիշդ է, որ խառնուածքի տարբերութիւնը կը շեշտուէր այստեղ: Ռոս-տոմը՝ միշտ լռակեաց եւ ստուերի մէջ. կը խուսափէր աղմուկէն եւ ամբոխէն, բայց կ'երեւար ամէն տեղ: Աւելի շատ՝ պարզ խմբական ժողովներու քան մի-թինկներու: Եթէ ստիպուէր բեմ ելլել, համեստօրէն կը նստէր աթոռին վրայ,

«կրոյց անելու», ոչ թէ ճառ խօսելու համար: Իսկ իր կրոյցները... Ափսո՛ս որ ոչ իսկ պատճէն մը կայ թուղթի վրայ: Ինքն իսկ արգիլած է գրի առնել:

Արամը, աւելի տաքարիւն, նոյնքան սիրելով հանդերձ մրջինի աշխատանքը, վախ չունէր ամբոխէն, եւ ուրաւիւր բառեր կը հոսէին իր բերնէն, բեմի վրայ: Հռետոր չէր, բայց պողպատի ձայն կու գար իր խօսքերէն: Կը պոռթկար անձիգ եւ անարուեստ, բայց կը զգայիր որ միտքն ու կամքը զուգընթաց կ'երթան:

Ինչպէս տարբերութիւնը, միացման գիծն ալ այստեղ կը շեշտուէր: Բեմէն, հրապարակէն, աղփուկէն յետոյ, երկուքն ալ, Ռոստոմը եւ Արամը, կարծես միեւնոյն մարտնին երկու թեւերն էին, որ առանց նեղութիւն պատճառելու կը գրաւէին, գործի կը կապէին բոլոր պիտանի տարրերը: Կը թուի թէ — արդեօք իրենց գիտութեա՞ն բերումով — երկուքին համար ալ գաղտնիք չունէր մարդիկը տարրալուծելու յատկութիւնը: Մէկ տղայ, մէկ աղջիկ, զիւղացի, ստաւորական, խոււր մը երիտասարդներ, փոք չէ, կը բաւէ որ հանդիպեցան մէկուն կամ միւսին սուր հայեացքին, իրենց այս կամ այն գիծով, այլեւս ապատում չկար: Միայն մէկ լաւ յատկանիշ բաւական էր, որ երկուքն ալ մոռնային թեկնածուին վեշ կողմերը ու ճգնէին գործի մղել վայն, այդ մէկ բարեմասնութեամբ սրբագրելու համար թերիները:

Այսպէ՛ս էր որ, ե՛ւ Ռոստոմին ե՛ւ Արամին հետ կապուած անուններ, ամենէն համեստէն մինչեւ ամենէն փայլունը, դարձած են հաւատարիմ եւ գործօն պինուորեալներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Սովորական իմաստով աշակերտներ չեն եղած անոնք, այլ մասնիկները կամ ժառանգորդները վարպետներուն պանական յատկութեանց:

Ամեհի լերան մը կողքին թառած կաղնի մըն էր Ռոստոմը: Աւելի ճիշդ՝ ժայռի ստորոտէն բխած վճիտ առու մը, որ կը հոսի ու կը ժպտի, որ հետքեր կը ձգէ ու կը խուսափի, մերթ ծածկուած՝ թուփերու տակ, մերթ խառնուած՝ մեծ ջուրերուն: Ե՛ւ ներկայ ե՛ւ բացակայ, ե՛ւ այստեղ ե՛ւ այնտեղ: Իրեն համար չկար գործին մեծն ու պզտիկը, խոնարհն ու շքեղը: Եւ իրեն համար չէին մեծ ուստաններն ու քաղաքները, Տարին մէկ անգամ Պոլիս կու գար Կարինէն, օրերը համբելով: Երեք օր կամ մէկ շաբաթ՝ կուսակցական գործերու համար: Յետոյ երեք օր ալ Ժըննէ՝ կինը տեսնելու: Եւ շոգեպինդ վերադարձ՝ դէպի Կարին: Այն աստիճան արագ, որ կը մերժէր ճամբորդի կառք առնել Տրապիպունէն ու կը նստէր թղթատարական սայլը, որպէսզի, փոխանակ վեցի, երեք օրէն հասնի Կարին, անշուշտ, զիշեր ցերեկ քշելով սայլը, սուրհանդակին հետ քով քովի: Յաճախ կը պատահէր, որ ընկերները թելադրէին Պոլիս մնալ, իբրեւ Բիւրոյի անդամ, քանի որ այնտեղ էր կուսակցութեան վարիչ կեդրոնը: Շատ կարճ էր Ռոստոմի պատասխանը.

— Եթէ դժգոհ էք Էրպրում կենալէս, պատրաստ եմ Խարբերդ անցնելու:

Եւ մինչեւ Մեծ Պատերազմը մնաց Կարին, թե՛ իբրեւ Բիւրոյի անդամ, եւ թե իբրեւ ազգային դպրոցներու տեսուչ, — յիշելով միայն իր գլխաւոր պաշտօնները:

Չափապանց բարեհամբոյր՝ ընկերական կեանքի մէջ, փիլիսոփայի պէս ներդրամիտ՝ ոչ-դաշնակցականներու հանդէպ, առիւծի պէս կը մոնչէր Ռոստոմը, ապացուցուած յանցանքի մը առէն: Միս-մինակը, մէկ նայուածքով եւ երկու բառով, զինաթափ կ'ընէր ամենէն անուպայ զեղծարարը, կը խոստովանցընէր ամենէն քարացած խաբէբան: Իր կեցուածքն իսկ ահ ու դողի կը մատներ յանցաւորը, կամ խուժը մը յանցաւորներ միասին, դէմ դիմաց: Թերեւս, մեր անդրանիկ ընկերներէն ոչ մէկուն առջեւ այնքան սարսուռ զգացած են մեր շատ մը ընկերները, որքան Ռոստոմի բարոյական սաստիկ տակ: Լեռ ըլլար՝ կը փլէր անոր երեւութապէս խաղաղ, ժպտուն, այլ հատու ակնարկէն:

Այլապէս եզակի տիպար մըն էր Արամը: Վարժ՝ բուռն ձեւերու, յաճախ ձեռքը մաուպերին, ան կրանիտ կը դառնար վտանգի պահուն, ու վճիռներ կ'արձակէր կատարեալ ինքնավստահութեամբ: Գրեթէ անսխալ էր, ըռպէի պահանջը ըմբռնելու տեսակէտէն: Ամբոխը շատոնց մոռցած էր նախասահմանադրական շրջանի դաւադիր Արամը, եւ իր առջեւ կը տեսնէր հանրային գործիչը, մշակութային աշխատանքի նուիրուած ուսուցիչը:

Եկա՛ւ 1915 Ապրիլը, հայաջինջ սարսափներու բոլոր նախանշաններով: Իշխանը սպաննուած՝ դաւադրաբար, Վռամեանը ձերբակալուած՝ նոյն խարդախութեամբ:

Եւ Արամը կու տայ Վանի ապստամբութեան մարտակոչը, առանց մէկ վայրկեան տատանելու: Ուսուցիչը կ'անհետանայ յանդուգն յեղափոխականին առջեւ:

Նոյն վճռական թափը՝ 1918 Մայիսին: Վասպուրականը՝ նահանջի հարկադրուած. այնքան գերմարդկային ճիգերով շահուած նուաճումները՝ վըտանգի տակ, Երեւանը՝ շղթայակապ եւ հեղձամահ, հարիւր հազարաւոր փախըստականներ գալարուն՝ կեանքի եւ մահուան ալիքներուն մէջ. ո՛չ բարեկամ ուժ, ո՛չ ապակն: Թշնամին սրընթաց կը քրքջայ, դանակը շողացնելով...

— Կռի՛ւ, կը գոռայ Արամը: Ու իր մոգական խօսքին տակ, ամբողջ ժողովուրդ մը մէկ մարդու պէս ոտքի կանգնած, կը խոյանայ դէպի Սարդարապատ եւ Ղարաքիլիսէ, զարներու եւ զարնուելու համար: Թերեւս ինքն ալ կը կասկածէր յաղթական ելքէն. բայց պատրանք չէր այլեւս. Խալիլ փաշաները խաղաղութեան դափնիներով կը դիմաւորէին արժանաւոր հակառակորդը:

Դաշնակցութիւնը չի սիրեր աստուածացնել անհատները, ինչքան ալ բարձր արժանիք ունենան: Դաշնակցութեան համար անհատը՝ խտացումն է հաւաքական առաքինութեանց: Կենդանի, տեսանելի եւ շօշափելի արտայայտիչը՝ հաւաքական կամքին: Բայց ժողովուրդը, որ ունի իր առանձին աշխարհահայեացքը, այնքան տարերային ու հարապատ, 1918 Մայիս 28էն յետոյ, Արամը հոշակեց իմաստփոր հայկական անկախութեան: Եւ, անշուշտ, սխալ չէր այս եկրակացութիւնը, մեր ժամանակակից պատմութեան ամենէն ճակատագրական օրերուն համար:

Անխոցելի՝ բոլոր կոիւներուն եւ վտանգներուն մէջ, մեզմէ բաժնուեցաւ երկուքն ալ՝ ամենէն անյուսալի պատահարով, — համաճարակ հիւանդութեամբ: Ու գացին այնպիսի ատեն մը, երբ այնքան կարօտ էինք երկուքին ալ, ինչպէս նման տիպարներու: Մեր ճակատագրական դժբախտութիւններէն մէկն ալ՝ այս: Իրարու ետեւէ, խուճփ-խուճփ կամ հատ-հատ, հայաջինջ սարսափներու ընթացքին կամ տխմար դիպուածներու հետեւանքով, կորսնցուցինք ամբողջ փաղանգ մը, որ չարաչար տքնեցաւ յաղթանակը փութացնելու համար, բայց չհասաւ յաղթանակի օրուն: Կամ տեսաւ վայն քառսային վիճակի մէջ, տակաւին չձեւատրուած: Ամբողջ սերունդ մը, որ կոչուած էր բախտորոշ դեր կատարելու: Մնացինք որբեւայրի, ե՛ւ իբրեւ ժողովուրդ, ե՛ւ իբրեւ կուսակցութիւն:

Այդ կսկիծը շատ աւելի խոր է այսօր եւ աւելի ուժգնօրէն կը խոցոտէ մեր սիրտը օրուան այս ժամուն, երբ այնքան մռայլ է հորիզոնը, եւ այնքան միօրինակ՝ հայկական իրականութիւնը:

Բայց, մենք մեծագոյն անարգանքը ըրած պիտի ըլլանք Ռոստոմներու եւ Արամներու յիշատակին, եթէ, նկուն եղերամայրերու պէս, տարուինք հառաչանքներով, — «մեռանք-կորանք» — փոխանակ տասն անգամ տասնով բազմապատկելու մեր կորովը:

Անփոխարինելի են Ռոստոմն ու Արամը, ինչպէս այնքան ուրիշներ, որ անդարձ գացին. բայց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միշտ ալ ընդունակ է Ռոստոմներ եւ Արամներ յարուցանելու, ո՛րեւէ ճակատագրական ժամու. կը բաւէ, որ անթարթ աչքերով եւ սրբազան հաւատքով նայի անոնց թողած յեղափոխական հանգանակին. տիրաբար, խորապէս ըմբռնէ անոնց կորովին իմաստը, եւ անդաւաճան յարատեւութեամբ քալէ անոնց ճամբէն: Յեղափոխական միտքը չի հանդուրժեր քարացած կաղապարներու: Եւ Ռոստոմներն ու Արամները կը նըսեմանան ա՛յն օրը, կամ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դիմագիծը կ'աղճատուի ա՛յն ժամուն, երբ յաջորդ սերունդը մոռնայ ոգին, տառը միայն հոլովելով, կամ իրական ճիգը շփոթէ սնամէջ «քլիշէ»ներու հետ:

Առաջնորդող յօդուած «ԴՐՕՇԱԿ»ի, թիւ 1-2,
Յունուար - Փետրուար 1929

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ

(ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՏՊԱՌՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Մարդիկ կան, որոնց մասին խօսիլը դժուար է, գրելը ա՛լ անելի դժուար: Անբացատրելի պզտույն մը կարծես մեզ լռութեան կը հրաւիրէ, որովհետեւ կը պզանք խորապէս, որ մարդկային արտայայտութեան միջոցները անբաւարար են պատկերացնելու այն բարոյական պատկերը, որ ամէն **մէկս** մեր յիշողութեան մէջ կը պահպանենք երկիւղածութեամբ: Քանի անգամներ փորձեր եմ գրել Ռոստոմի մասին եւ պզացեր եմ անկարողութիւնս, քանի անգամներ փորձեր եմ խօսիլ իր մասին եւ կցկտուր բառեր եմ արտասաններ միայն. այսուամենայնիւ տարիէ մը ի վեր է, որ անիկա իր աչքերը փակեր է բայց անդադար կենդանի մնացեր է իմ մտածումիս մէջ եւ եզեր են օրեր, որ իմ **մտքիս** բոլոր հորիզոնները ամբողջութեամբ գրաւուեր են իր յիշատակովը:

Ինձ համար եւ մեզիմ շատերուն համար, ան **դէռ** մեռեալ չէ, անոր դիմագիծը յարատեւ կերպով կանգնած է մեր դիմաց, յաճախ կը խօսինք իրեն հետ եւ յաճախ վարամուտի եւ անձկութեան չարչարող ժամերու մէջ, կը պզանք ու կ'ընդունինք իր **հաւանութիւնը** կամ **մերժումը**. անելի թափանցող, անելի կատարեալ, անելի **անառարկելի** կերպով մը կենդանի է անիկա մեզ համար եւ խօսքերը որ արտասանած է, վերաբերումնքը որ ունեցած է այս կամ այն ճրգնածամային օրերուն՝ բարոյական օրէնքներ են դարձած եւ անխախտելի հիմք ուրիշ օրերու եւ գալիք դէպքերու մէջ մեր ունենալիք վարմունքին ու կեցուածքին:

Քիչ անգամ կը պատահի, որ մարդ մը այնքան ուժեղ եւ **լուսեղէն** հետք մը թողու իր ետեւը, որ մարդ կարողանայ այդքան մեծ բարոյական տիրապետութիւն ունենալ հոգիներու վրայ. թանկագին եւ հապուսդիւտ բան է այդ յետ մահու պօրութիւնը, որ այլեւս ապատագրուած ժամանակի եւ հեռաւորութեան տահմանափակումներէն՝ կայ ու կը մնայ ամէն տեղ ու ամէն ատեն եւ որուն ապդեցութիւնը պիտի կրեն գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար ամէն անոնք որոնց հոգին որեւէ բարեբախտ առիթով մը հաղորդակցութեան մտած է Ռոստոմի հոգիին հետ:

<Էդինակաւոր անձեր, իր ուղղակի աշխատակիցները, շատ բաներ կ'ունենան գրելիք անշուշտ իր մասին: Ռոստոմի կենսագրութիւնը հարուստ է դէպքերով եւ այնպիսի նիւթերով, որոնք սերտ կերպով կապուած են մեր ապատագրութեան պատմութեան հետ: Անոր կեանքի պատմութիւնը միեւնոյն ատեն

պատմութիւնն է հայ ժողովուրդի ամենամեծ եւ ամենէն հաստատ կերպով կառուցուած կուսակցութեան պատմութեան. իր հասարակական գործունէութիւնը սերտ կերպով կը սկսի 'Իւշնակցութեան հետ, որուն հիմնադիրներէն մէկն է, որուն ամուր սիրներէն մէկը եղած է եւ որուն լայն գմբէթին բոլոր ծանրութիւնը միջոց մը մինակը տարաւ իր անձկելի ուսերուն վրայ: Ես չեմ ուզեր սակայն ծանրանալ իր հասարակական գործունէութեան մասին, այդ բանը ընելու ոչ միջոցները ունիմ եւ ոչ հարկ եղած ձեռնհասութիւնը, եւ պիտի ջանամ ներկայացնել իր բազմադիմի հոգիին մէկ երեսը, ներքին մարդը, իր հոգիին ժպիտները, այն ինչ որ շատ շատերուն անծանօթ մնացած է, որովհետեւ իր բազմաբաղ եւ հեւ ի հեւ կեանքին մէջ, առիթ չունէր, ժամանակ չունէր արտայայտուելու եւ որ տարօրինակ եւ խիստ վերապահութեամբ մը կարծես քողարկուած կը պահէ:

*
**

Ամեն անոնք որոնք Ռոստոմը անձամբ ճանչցած են, գիտեն որ անիկա սակաւախօս էր, յաճախ լռակեաց. իր դէմքը խոժու էր եւ անժպիտ, իր խիստ դիմագիծը, խորշոմներով ծածկուած՝ առաջին հանդիպումին կը մնային անհաղորդ եւ ներամփոփ: Անիկա կարողութիւնը ունէր ընդմիջտ անհաղորդ մնալու անոնց համար: Իր խորաթափանց աչքերը մէկ անգամէն կը սուզուէին մարդոց հոգիին մինչեւ խորքը եւ այդ էր պատճառը, անշուշտ, որ անիկա մէկ անգամէն կը սիրէր, կամ ոչ. իր ատելութիւնները եւ սէրերը հպօր էին եւ գրեթէ մշտնջենական. իր պօրաւոր խառնուածքը չէր հաշտուէր այնպէս, գաղջ համակրութիւններու, փոքրիկ պատմութիւններու, միջակ գնահատութիւններու եւ անցողակի տրամադրութիւններու հետ: Այսպէս էր կամ այնպէս, կ'ընտրէր կամ կը մերժէր եւ անոնք որոնք բախտը ունէին իր համակրութիւնը վայելելու, անոնք որոնք իր սրտին ճամբան գտած էին, անոնք միայն գիտեն թէ գորովանքի, սիրոյ, անձնուիրութեան եւ ներողամտութեան ինչ անսահման ծով մը կար այդ խիստ, խոժու եւ անհաղորդ երեւոյթով մարդուն հոգւոյն խորքը. անոնք միայն գիտեն արժէքը այն դժուարին ժպիտին, որ իր դէմքին վրայ կը ծաղկէր, որ իր ամբողջ էութիւնը կը լուսաւորէր եւ որուն յիշատակը շատ թանկագին բանի մը նման կ'ընկերանար մարդուս մտածումին եւ զգացումներուն:

*
**

Առաջին անգամ իրեն հանդիպեցայ Պոլսոյ մէջ. Ատանայէն նոր վերադարձեր էի. ճաշի սեղանի մը շուրջն էինք. իր անունը լսած էի բայց իր դէմքը անծանօթ էր ինծի. անձնական սուգ մը մթագնած էր վինքը. ուշադրութեամբ կը նայէի այդ խիստ դէմքին մեծութեան եւ տարօրինակ ու անբացատրելի զգացում մը կը ներշնչէր ինձ. լոյն էր ու ճաշի ամբողջ տեւողութեան բառ մը չարտասանեց: Իմ քովս նստած էր Կարոն. հարցուցի իրեն թէ ո՞վ է. անմիջապէս մեկ ծանօթացուց. իր նայուածքը քանի մը անգամ ծանրօրէն սեւեռեց իմ վրաս. իմ տաժանելի ճամբորդութենէս դրուագներ կը պատմէի. ամէնքն ալ հետաքրքիր էին եւ ամէնուն ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր իմ խօսքերուս վրայ ու երբ

սեղանէն կ'ելլայինք, ինձ մօտ եկաւ, ձեռքս սեղմեց, կարծես բան մը ուզեց ըսել, ոնգանքը լայնացան, շրթները շարժեցան անձայն եւ լոեց ու իր զսպուած յուզումով դէմքին արտայայտութիւնը այլեւս դրոշմուած մնաց իմ մտքիս մէջ:

Քանի մը շաբաթներ յետոյ Էրպրումէն նամակ ստացայ իրմէն: Ազգային վերածնունդը իր մեծ թափին մէջ էր եւ այդ մեծահոգի մարդը իբր դպրոցի տեսուչ գացեր էր Էրպրում, երկրի կտրծքին մէջ, իր կամքի ուժովը դղողելու ժողովուրդին զանգուածը, որպէսզի գիտակցելով իր դերին՝ դիմէր դէպի ճակատագիրը: Այս նամակով եւ յաջորդող ուրիշ նամակներով կը հրաւիրէր զիս երթալ Էրպրում, կը յայտնէր թէ գաղափարական եւ կրթուած կնոջ մը դերը ինչ մեծ կրնար ըլլալ այդ բեղմնաւոր շրջանին մէջ: Աւաղ, անձնական պատճառներ, պատիկ պատճառներ արգելք եղան ինձ այդ հրաւերին պատասխանելու, ու երբ յաջողեցայ վերջապէս այդ արգելքներուն յաղթելու, երբ պատրաստուած էի ճամբայ ելլելու, եւրոպական պատերազմը ծագեցաւ եւ ամէն ինչ իր հիմերէն խախտեցաւ:

*
**

Ռոստոմ կրցեր էր սահմանը անցնիլ եւ գիտէի որ Կովկաս էր. եւ երբ Պուկլարիա եւ անկից ալ Ռումանիա ասպատանելու ստիպուեցայ, Պուքարեստի մէջ իմ դիմացս երկու ճամբաներ կը բացուէին, դէպի Կովկաս կամ դէպի Փարիզ, ու հետեւեցայ առաջին ճանապարհին. Ռոստոմէն հեռագրեցի իրեն, հապիւ թէ զինքը կը ճանչնայի անձամբ, բայց ներքին խոր զգացումը ունէի, որ դէպի հարապատ բարեկամ մըն է որ կ'երթայի:

Սոսկալի էր հոգեկան դրութիւնը որուն մէջ էինք այդ միջոցին... սուգերու ահագին շղթայ մը կապուած էր մեր ոտքերուն. պատառոտած սրտերով, հոգիներս բեռնաւորուած հապար ցաւով, խելացնոր, ջիղերս քայքայուած, հալածական մշտատեւ մղձաւանջէն՝ հասանք Թիֆլիս: Ամբողջ ամիսներ, հակառակ այն սիրալիր եւ տաք մթնոլորտին որուն մէջ սկսանք վերապրիլ, հակադէմութիւնը մեր կրած տառապանքներուն այնքան ուժգին էր որ ինձ թուեցաւ որ այլեւս երբեք, բայց երբեք ժպիտը պիտի չերեւայ մեր դէմքերուն վրայ եւ թէ մեր ուղեղները միանգամընդմիջտ խեղանդամուած պիտի մնան:

Աւելի քան երկու ամիս մնացի Ռոստոմի տան մէջ. հարապատ եղբօր գուրգուրանքով վարուեցաւ անիկա ինձ հետ. հոգեպէս հիւանդ, ֆիզիքապէս հիւանդ, մատնուած մտային ապիկարութեան, անտանելի ինձ եւ ուրիշներուն համար, իմ թմրած ուղեղիս ընդմէջէն կարողացայ ընդնշմարել վերջապէս գործվանքի, համբերութեան, ներողամտութեան եւ անձնուիրութեան այն անսահման գանձը՝ որ այդ խոժոռ, անհաղորդ եւ խիստ երեւոյթով մարդը շռայլելով կ'ընծայէր ինձ եւ այնքան ուրիշներու համար:

Այդ անդրադարձումն իսկ եղաւ առաջին յոյսի նշոյլը, որ ծագեցաւ իմ մթագնած էութեանս մէջ եւ խաւարը փարատեցաւ հետպիտէտէ:

Վերջին օրերը որ անցուցի իր յարկին տակ անմոռանալի պիտի մնան ինձ համար: Ամբողջ օրը զբաղուած տենդագին գործունէութեամբ մը, անիկա տուն կը վերադառնար ճաշի ժամուն յաճախ ընկերակցած հիւրերով: Բոլոր անանուն մարդիկը, բոլոր այն ընկերները որ որեւէ գործով Թիֆլիս էին, իր հիւրերն էին,

իր համեստ սեղանին շուրջ բոլորուած էին միշտ ամէն դասակարգի եւ ամէն աստիճանի պատկանող մարդիկ. ընդհանրապէս, իր սովորութեան համեմատ քիչ կը խօսէր ինքը բայց իր արտասանած բառերը կ'ընդունուէին պատգամներու նման. քիչ չէր պատահեր նաեւ, որ ուրիշ մէկու մը շատախօսութիւնը լսելիս, մեղմօրէն կը ննջէր ընկճուած մշտատեւ յոգնութենէ: Ամէն կարգի խնդիր, ամէն կարգի վէճեր կու գային այդ սեղանին շուրջը եւ պետք էր շատ խորաթափանց ու խորամանկ ըլլալ կարենալ գուշակելու համար թէ ի՞նչ էր իր անձնական տրամադրութիւնները այդտեղ յուշուող խնդիրներու մասին, այնքա՛ն իր դէմքը կ'ըլլար անթափանցելի:

Ճաշէն յետոյ կրկին կը մեկնէր եւ կը վերադառնար կէս գիշերը անց, յաճախ շատ ուշ, ես եւ իր սիրելի մայրիկը կը սպասէինք իրեն ընթրիքի, ու շատ ուշ գիշերներուն մէջ, ընթրիքէն յետոյ Ռոստոմ կ'այլափոխուէր, կը վերադառնար իր եսին ու եթէ լաւ տրամադրուած էր՝ երկարօրէն կը պատմէր իր մանկութեան յիշողութիւնները, իր առաջին երիտասարդութեան ոգեւորութիւնները, իր ներքին զգացումները, գնահատութիւններն եւ յուզումները:

Օ՛հ այդ գիշերները, կը տեսնեմ իր սիրելի մայրիկին վտիտ սիլուէթը որ հակառակ իր յառաջացած տարիքին լիքն էր կորովով եւ ոգեւորութեամբ. անիկա հակառակ օրուան յոգնութիւններուն չէր երթար հանգչելու մինչեւ որ իր Ստեփանը չքնէր, ու յաճախ իր գոց աչքերով որոնց մէջ երիտասարդական ցոլք մը լսմեցած էր, կը հետեւէր սիրական գաւկին վերնիշումներուն. խօսքով մը, բառով մը կ'արծարծէր վանոնք, վերստին կը յուզուէր եւ թարմ կեանքի ալիք մը կարծես կը բարձրանար սենեակին մթնոլորտին մէջ:

Ինչպէս լաւ կը պատմէր Ռոստոմ, եւ ինչպէս իր հոգին կը յայտնուէր հարուստ ու ծանրաբեռն յուզումներով, տպաւորութիւններով եւ զգացումներով — երբեմն, շատ քիչ անգամ, կը խօսէր իր ունեցած յուսախաբութիւններուն եւ դառնութեան մասին, այն ալ միայն անձին կամ այս կամ այդ դէպքին վերաբերմամբ, բայց ընդհանրապէս իր պատմութիւնները ոսկեպօծուած էին ուրախութիւնով, յաղթանակի լաւատեսութեամբ: Կարծես նորօրինակ արեւ մը կը ծագէր, կարծես լոյսի մէջ կ'ողողէր մեզ, կարծես թեւեր կու տար մեր հոգիներուն եւ իրականութենէ վեր կը սաւառնէինք գաղափարի եւ իտեալի աշխարհի մը մէջ, հաղորդակցութեան մէջ մտնելով տիեզերական յուզումներու:

Ընդլայնուած հոգիով, խաղաղած ու պայծառացած հրաժեշտ կ'առնէր եւ կը քաշուէի իմ սենեակս. հոգեկան հապուաղէպ վիճակներ կան, որոնց միջոցին մարդուս ներքին հայեցողութեան սահմանները, չափերը կը վերնան, ուր ամենէն վերացական մտածումներու եւ երապներու աննիւթական սիլուէթն իսկ կ'անհետի, որովհետեւ մարդուս հոգին անամպ երկնակամար մը կը դառնայ լիացած իր լոյսով, իր անսահմանութիւնով:

..

Այն ժամանակ Անդրկովկասի հայերու կեանքը եռուպեո վիճակի մէջ էր: Ռոստոմ գնաց դէպի նոր գրաւուած հայկական գաւառները. ես գացի մինչեւ Պետրոկրատ եւ վերադարձիս մնացի Բագու: Ընդմիջաբար կը հանդիպէինք ի-

րարու եւ ամէն անգամուն զինքը նոյնը կը գտնէի, նոյն բարձրութեան վրալ. պէտք էր աչքերը շատ վեր բարձրացնել իրեն մակարդակին հասնելու համար եւ ինչքա՛ն տխրութիւնով կը մտածեմ որ մարդկային տկարութիւններ մեզ արգելք կ'ըլլան յարատեւ կերպով այդքան անմատչելի ոլորտներու մէջ մնալու: Իր անսպառ ներողամտութեանը շնորհիւ անշուշտ մինչեւ վերջը բախտը ունեցայ վայելելու իր համակրումը, ինչ որ իմ ներքին ամենամեծ գանձերէս մէկը կը համարեմ: Բազուի կոիւններուն նախօրեակին հասաւ այնտեղ եւ մնաց մինչեւ վերջը, մինչեւ թուրքերուն քաղաք մտնելը:

Իր կեցուածքը, իր վարմունքը ոչ միայն ահագին նշանակութիւն ունեցան, այլեւ ինքն էր որ փրկեց մեր ազգային պատիւը, իր հեղինակաւոր խօսքով, իր ցասումովը վերջ դնելով բոլոր վարանումներուն եւ մտավախութիւններուն: Իր կեանքին այդ դրուագը, իր կենսագրութեան ամենէն գեղեցիկ էջերէն մէկն է, որուն պատմութիւնը կարող է սերունդներ դաստիարակել եւ ապնըւացնել: Թէեւ իմ գրութեանս շրջանէն դուրս է իր կենսագրութիւնը՝ բայց չեմ կարող այստեղ չիիշել իր խօսքը, որ վճռական ազդեցութիւն ունեցաւ եւ որուն առաջ բոլոր կուսակցութեանց ներկայացուցիչները խոնարհեցան:

Երբ առարկութիւն եղաւ, որ թուրքերու հետ կռուի մտնելէ առաջ պէտք է հաշուի առնենք մեր ուժերը եւ կշռենք թէ հաւանակա՞ն է որ յաղթող դուրս պիտի գանք եւ թէ հակառակ պարագային պէտք է հպատակութիւն յայտնենք կեանքերնիս փրկելու համար, Ռոստոմ ընդոստ դարձաւ դէպի ժողովը եւ ցասմալից աչքերով գոռաց.

«Երբ թուրքը քաղաքին առաջքն է, այլեւս ընտրութիւն չկայ մեզի մեռնելու եւ ապրելու մէջ, այլ մեռնելու եղանակի՛ն մէջ»:

Վերջին անգամ Ռոստոմին հանդիպեցայ Պարսկաստանի մէջ: Թեհրանէն Ղապուին եկեր էի Միջագետքի վրայով Եւրոպա գալու համար: Ինքը էնպէլիէն եկեր էր Թեհրան երթալու համար: Տարբեր ճամբաներով նոյն օրը հասեր էինք Ղապուին. ինձ հեռագրեր էր նախապէս, որ առանց զինք տեսնելու չմեկնիմ, բայց ինձմէ բոլորովին անկախ պատճառներով հարկադրուած էի ճամբայ ելլել: Մեծ եղաւ ուրախութիւնս երբ իմացայ, որ վերջապէս պիտի տեսնեմ զինքը մեկնելէ առաջ: Ուշ ատեն հասեր էի Ղապուին ու դեռ ճամբու փոշին չթօթուած փութացի իր մօտ: Սիրտս ճնշուած էր շատ դառնութիւններով եւ մտահոգ էի մասնաւորաբար այն պատճառով, որ ինքը կարող էր մոլորուած ըլլալ կարգ մը թիր տեղեկութիւններէ. առաջին իսկ հանդիպումին իր սիրելի ժպիտը զիս հանգստացուց: Կարծելով թէ հետեւեալ առաւօտ կանուխ պիտի մեկնիմ, շատ երկար ատեն մնացինք միասին եւ խօսեցանք, բոլոր թիրիմացութիւնները հարթուեցան որովհետեւ իր մտքի խորքին մէջ հարթուած էին արդէն, զիս քաջալերեց ու ոգեւորեց եւ զգացումը ունեցայ, որ իր ամուր ձեռքովը ձեռքէս բռնած զիս դուրս կը հանէր մանուածապատ եւ մթին ճամբէ մը: Խօսեցաւ ինծի գորովանքով եւ համարումով եւ իրեն հաշիւը տալով իմ գործունէութեանս, իր հաւանութիւնը ստանալով, ըսի իրեն խորին անկեղծութեամբ.

— Ռոստոմ, եթե քեզ համար այսպես լաւ է, բոլոր մնացածը ինձ համար նշանակութիւն չունի:

Այդ խօսքերը որ արտասանեցի այդ անգամուան համար չէին միայն այլեւ զայլիք օրերուն, այլեւ իմ կեանքի բոլոր հանգրուաններուն համար: Եւ հիմա որ մեռած է անիկա, որ այլեւս երբեք այս աշխարհիս վրայ պիտի չհանդիպիմ իրեն, որ այլեւս երբեք իր համուպիչ, իր ոգեւորիչ ձայնը պիտի չլսեմ, դարձեալ անդիմադրելի կերպով իմ վարանումի, երկբայութեան ժամերուս, մըտքով կը խօսիմ իրեն հետ, կը խորհրդակցիմ իրեն հետ, գիտեմ թէ ինչն է լաւ եւ ինչն է վատ իրեն համար եւ անիկա ընդմիջտ կենդանի է եւ պիտի մնայ բոլոր անոնց համար, որոնք մեծ բախտը ունեցած են իր հոգեկան ջերմութիւնը զգալու, որոնց վրայէն իր լայն շունչը անցած է:

Նախախնամութիւնը ուզեց, որ հետեւեալ առաւօտը չկարենամ մեկնիլ եւ երեք օր շարունակ երկար ժամեր անցուցիմք միասին խօսելով օրուան յուզումնալի կացութեան վրայ, մեր անվերջ ցաւերուն եւ անվերջ յոյսերուն վրայ: Թուրքերու հետ պինադադարը կնքուած էր եւ լայն հորիզոններ կը բացուէին մեր անխոնջ յոյսերուն: Տաճկական Հայաստանի պատագրութիւնը կատարուած փառտ կը համարէր եւ մեր յղեակները կը կապմէինք վստահութեամբ եւ հաւատքով:

Պէտք էր տեսնել զինքը թէ ինչ մեծ ոգեւորութեամբ ինքն էր, թէ ինչ անսահման ուրախութեամբ կ'անդադադանար կատարուածին, թէ ինչ արագութեամբ իր բոլոր ցաւերը եւ վիշտերը կը սպիանային եւ ինչպէ՛ս պատրաստ էր նուիրուելու նոր կեանքի կառուցումի հսկայական աշխատութեան:

Աւա՛ղ, ո՞վ կարող էր երեւակայել, որ այդ անյադոթ եւ անխոնջ մարդը իր մէջ կը կրէր մօտալուտ մահը:

Մարսիլիա հասած առաջին օրս տարօրինակ դիպուածով մը հիւրանոցին սպասման սրահին մէջ հանդիպեցայ Վահան Փափապեանին, որ նոյն օրը նոյն միջոցին կը հասներ Մարսիլիա՝ Կովկասէն: Ու առաջին բանը որ ինձ ըսաւ Ռոստոմի մահուան լուրն էր. ասիկա այնպիսի անհաւատալի, անսպասելի, անհրեարին լուր մըն էր, որ կարծես չթափանցեց իմ ներքին էութեանս, ես այդ գոյժը ընդունեցայ մտքովս բայց հոգիս մերժեց ընդունիլ, ու այդ է անշուշտ ճշմարտութիւնը: Ռոստոմը չի կրնար մեռնիլ, մահը անպօր է իր դէմ. այն ինչ որ կայ լաւագոյն, ինչ որ կայ մաքուր եւ լուսեղէն՝ անմահ պիտի մնայ, անիկա պիտի ապրի մեր մէջ, մեր հոգիներուն մէջ, մենք զինքը կենդանի պիտի պահենք ինչպէս անգին գանձ մը ու պիտի աւանդենք գալիք սերունդներուն իր համադրական արժեքին մէջ, որպէսզի իր կեանքը, իր իտէալները բեղմնաւոր դառնան եւ որպէսզի վերջապէս հնարաւոր ըլլայ իրականացնել այն՝ որուն իրականացումը չտեսաւ ինքը մարմնեղէն աչքերով:

«ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ», Դ. տարի, քիւ 3 եւ 4, 24 եւ 31 Յունուար 1920
Առնուած «ԱԶԴԱԿ-ՇԱՐԱԹՕՐԵԱԿ»էն, Ե. տարի, քիւ 10, 1974

ՌՈՍՏՈՄԷՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին քայլերի մասին որոշ գաղափար է տալիս Ռոստոմի մէկ յօդուածը, որ ձեռագիր վիճակում մնացել է Հ. Յ. Դ. Կենտրոնական Դիւանի թղթերի մէջ: Այդ յօդուածը զրուած պէտք է լինի Յժական թուականների կէսերին, Հ. Յ. Դ. առաջին (1892) եւ երկրորդ (1898) Ընդհանուր ժողովների արանքում: Դժբախտաբար, վերջին մասը կորել է: Ռոստոմի գրածով Հ. Յ. Դ. Առաջին Ընդհանուր ժողովը հրաւիրուած է Կենտրոնական Վարչութեան կողմից, որոշ տեղեկութիւններ տրուած են ժողովի կազմի եւ աշխատանքների մասին: Այդ յօդուածը տալիս ենք այստեղ, իբրեւ Հ. Յ. Դ. առաջին քայլերը եւ ժամանակի պայմաններն ու մտայնութիւնը լուսաբանող մի վաւերագիր:

ԽՄԲ. «ԴԻԻԱՆ»

1892ը ընդհանրապէս ծանր տարի էր հայ ազգաբնակչութեան համար: Տաճիկ կառավարութիւնը հայկական շարժումը խեղդելու նպատակաւ ամենաւայրայեղ միջոցների պատրաստութիւններ էր սկսում տեսնել: Ամէն մի փոքրիկ յեղափոխական դէպքին նա պատասխանում էր դժոխային խստութիւններով: Հարուածը ոչ միայն յեղափոխական անհատների դէմ էր, այլ շարժման արմատի՝ համայն հայ տարրի դէմ. թէեւ այդ տարրի ընդհանրութիւնը ստրկաբար շարունակում էր կրել ծանր շղթաները: Մասային ձեռքակալութիւնները տարածւում էին Մուշ, Սասուն, Վան, Կարին, Տրապիզոն, Երզնկա. Գարահիսար, Արաքլիր, մինչեւ իսկ Կիլիկիա:

Կառավարութիւնը գուցրեքացաբար գրգռում էր մահմետական ամբոխը հայ ազգաբնակչութեան դէմ հաւատացնելով նրան, թէ հայերը ձգտում են ազգային գերիշխանութեան, մահմետականների ստրկացման: Իսկ նորակազմ համիտիական զնդերը ամենագորեղ զէնքն էին կառավարութեան ձեռքին, բոլորովին ուժասպառ անելու հայ տարրը:

Ասպարէզ մտած ամէն գոյնի, ուղղութեան, դիրքի տէր «գործիչներ», որոնք համախմբուել էին ընդհանուր ոգեւորութեան ժամանակ, բնականաբար, պէտք է ընդհատուէին, երբ այդ ոգեւորութիւնը սկսեց աստիճանաբար իջնել: Բռն յեղափոխական գործը շատ ծանր պայմաններ էր ներկայացնում, իսկ այդ պայմաններին բռն էին պատրաստ եմքարկուելու, եւ աւելի բռնորդ՝ ընդունակ մինչեւ վերջը տանելու յեղափոխական կեանքի բոլոր դառնութիւնները: Շատերը, մանաւանդ «խոհեմները», լուռ ու մունջ քաշուեցին իրենց տեղերը եւ շարունակեցին վարել նախկին անվրդով, ապահով կեանքը: Ասպարէզի վրայ գտնուածների մէջ սկսեցին երեւան գալ ներքին երկպառակութիւններ: Դաշնակցութիւնից բաժանուեց մի խումբ «Ֆրակցիա» Միու-

թիւն անունով, որն ունեցաւ իր կեդրոնական վարչութիւնը, իր մասնաճիւղերը եւ որր արդարացնում էր իր գոյութիւնը նրանով, որ Դաշնակցութեան Կենտրոնը հարկաւոր եռանդով չէ գործում: «Ֆրակցիա» Միութեան կողմէն բուսաւ մի նոր կազմակերպութիւն եւս, «Տանկահայաստանի Ազատութեան Վարչութիւն» անունով: Այս բաժանումները, որ պարզ *Հեռեւանք* էին յեղափոխական գործունէութեան իսկական պայմանների պարզունելուն, անժամանակ ոգեւորութեան իջնելուն, համարուեցան *պատճառ* յեղափոխական գործի դանդաղ ընթանալուն: Հասարակութիւնը, անընդունակ գտնուելով հասկանալու գործի դանդաղութեան իսկական պատճառները եւ ամբողջ չարիքը տեսնելով կուսակցական բաժանումների մէջ, միաբերան «միութիւն» էր պահանջում: Դաշնակցութեան Կենտրոնական Վարչութիւնը երկար բանակցութիւններից յետոյ (*), իր կողմից մեծ զիջումներ անելով, յաջողեցրեց միութիւնը: Բայց այդ, ի հարկէ, գործի ընթացքին շատ քիչ օգնեց. հասարակութիւնը, մանաւանդ հարուստ դասը, որ անընդհատ պահանջում էր միութիւն, որպէսզի իր «առուստ նուէրները» քափի, ոչ մի կոպէկ աւելի չտրւեց: Ռէակցիան աւելի եւ աւելի սկսեց սաստկանալ, մանաւանդ, երբ անցան զարուր, ամառը, աշունը, եւ տանկահայ ժողովուրդը բնաւ չմտածեց շարժուել:

Ստեղծուեց մի ցաւալի դրութիւն: Հիմնուած հասարակութեան ոգեւորուած տրամադրութեան վրայ, Դաշնակցութեան Կենտրոնը լայն-լայն ծրագիրներ էր կազմում, դաշնակցական գործակալները բուն երկրում մեծ աջակցութիւն էին խոստանում, տեղական գործիչները մեծ-մեծ յոյսերով սնոււմ, սակայն ոգեւորութիւնն իջնելուն պէս հասարակութեան խոստումներն չկատարուեցան, Կենտրոնի լայն ծրագիրները կիսակատար մնացին, իսկ աւելի ցանկալին այն է, որ քէ՛ հարուստ դասը, քէ՛ Կենտրոնը, քէ՛ գործակալները, քէ՛ բուն երկրում գործիչները՝ բոլորն էլ իրենց փոխադարձաբար խաբուած տեսան եւ մէկ մէկու հետ թշնամացան: Ո՞վ էր իսկական յանցաւորը: Ռէակցիան իր գագաթնակէտին էր հասել. «յուսախաբ» ռուսահայ ժողովրդի ականջները խլացել էին. յեղափոխական շարժման այլեւս չէին հաստատում:

Ահա այս հանգամանքներումն էր, որ 1892ի սկզբին միտք յղացաւ Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողով կազմելու, որը եւ իրագործուեց 1892ի ամառը: Ներկայ էին Դաշնակցութեան Ռուսաստանի, Պարսկաստանի եւ Տան-

(*) ԾԱՆՈԹ. ԹՈՍՏՈՍԻ.— Այստեղ աւելորդ չէ յիշել, որ բանակցութիւններին մասնակցում էր ե՛ւ Հնչակեան կուսակցութիւնը: Դաշնակցութիւնը կազմակերպուելուց յետոյ, Հնչակեան կուսակցութիւնը պաշտօնապէս միացած էր համարոււմ Դաշնակցութեան, բայց յետոյ յայտնուեց, որ Հնչակի խմբագրութիւնը ոչ մի պայմանով համաձայն չէ այդ տեսակ միութեան: Նա ցանկանում է առանձին լինել: Դաշնակցութեան միացած մի-երկու Հնչակեան անհատներ հաւ, որոնցից մէկը բանակցութիւնները պաշտօնապէս տանողը (Թուրէն Խան-Աղաւտ՝ ԽԻԲ.) բաւական ժամանակ դաշնակցական համարուելով, Դաշնակցութեան հաշուով ապրելուց յետոյ, Դաշնակցութեան գործերով Թիֆլիսից մեկնելով, անապատելի կերպով ճանապարհոր ծոցը դէպի Ժընև եւ միացաւ Հնչակի խմբագրութեան: Դաշնակցութեան մէջ մնաց սակայն Հնչակեան Կենտրոնը, որն այդ ժամանակ Տրապիզոն էր:

կատարանի ներկայացուցիչները: Հրաւեր ուղարկուեց նաեւ միւս կուսակցութիւններին (Արմենիայի եւ Հնչակի), բայց անպատասխան մնաց:

Երկարամեայ դադար փորձառութեամբ զինուած, ժողովի անդամներն անողոք բնադատութեան ենթարկելով անցեալի գործունէութեան ձեւեր եւ ուղղութիւնը, կենսական փորձերի կիման վրայ գծեցին այն համապարհը, որի վրայ մինչեւ այժմ կանգնած է Դաշնակցութիւնը:

Աւելորդ ենք համարում երկար կանգ առնել ժողովի պարապմունքների վրայ: Դաշնակցութեան Ծրագիրը, որ մշակուած է այդ ժողովում, կարող է ամփոփ գաղափար տալ նրա մասին: Յիշատակենք միայն մի կէտ: Ժողովը ունէր խորհրդակցական բնաւորութիւն, առաւել՝ մտքերի փոխանակութիւն: Այդ պատճառով բոլոր այն հարցերը, որ յիշուած էին, ենթարկուած էին վիճարկութեան մինչեւ այն ժամանակ, երբ բոլորն էլ համաձայնուած էին հարցի այս կամ այն վերջնական ձեւակերպման վրայ: *Ո՛չ մի հարց չի ենթարկուել* փոփոխութեան. բոլորը բնորոշուել են միաձայն հաւանութեամբ:

Ժողովականները հասկանում էին, որ յեղափոխական կազմակերպութեան բուլանալը բնաւ նշան չէ հայ ժողովրդի յեղափոխական ձգտումների բուլանալուն, շարժման կանգ առնելուն. որ բնդհանուր հիասթափութիւնը անխուսափելի էր, քանի որ ռուսահայ հասարակութիւնը շատ մեծ տկնկալութիւններ ունէր, որոնք ոչ մի դէպքում իրագործուել չէին կարող այն ժամանակուայ հանգամանքներում, որ կուսակցութիւնը չէր կարող չբուլանալ, քանի որ գործունէութեան նախկին ծրագիրը չէր համապատասխանում զրկխաւոր կէտերում յեղափոխական կեանքի իսկական պահանջներին: Պարզ էր նոյնպէս, որ յեղափոխութեան յեռարանը պէտք էր փնտռել ո՛չ կովկասում եւ ոչ արտասահմանում, ուր կարող են շատ շուտով ոգեւորուել եւ նոյն արագութեամբ էլ սառչել եւ անտարբերութեան մէջ ընկղմուել, այլ այնտեղ, հեռո՛ւ, հայ ժողովրդի տանջուող սրտի մէջ, եւ որ յեղափոխութիւնը կանգ չի առնի ոչ մի խորտակիչ ուժի առաջ, քանի գոյութիւն ունին կեանքի տանջանքները, — նա միայն կը փոխի իր *ձեւը*, յարմարուելով նոր պայմաններին, երբեք իր *էութիւնը*:

Ժողովը ցրուեց շատ աննպաստ պայմաններում: Դաշնակցութիւնը նիւթական միջոցներից բոլորովին զուրկ էր: Ոչ միայն գործիչների համար քանապարհաժախս չէր գտնուում, այլեւ ժողովին եկած պատգամաւորների շատ համեստ ապրուստը համարեա թէ չէր հայթայթում: Բայց հասարակութեան վրդովեցուցիչ անտարբերութիւնը, կեանքի դառը պայմանները, փոխանակ յուսահատեցնելու, աւելի եռանդ էին ներշնչում բուն գործիչների սրտերում: Մի շատ նեղ դրամական շրջանի աջակցութեամբ...

(Ձեռագրի վերջին մասը կորած է: Պէտք է լինի՝ մի շատ նեղ շրջանի դրամական աջակցութեամբ ժողովականները ցրուած են իրենց տեղերը, եւ Դաշնակցութիւնը ձեռնարկուած է գործունէութեան, համաձայն ընդհանուր ժողովի տուած որոշումների: ԽՄԲ.):

«ԴԻԻԱՆ Զ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ»,

Ա. հատոր, էջ 89-91:

ԱՅՔ ՈՒ ԲԵՆ

ԱՅՔ ՈՒ ԲԵՆ յօդուածաշարքի առաջին երկու մասերը կը պատկանին, իրականութեան մէջ, Քրիստափոր Միքայէլեանի գրչին. բնագիրը կը գտնուի Հ. Յ. Դ կեդրոնական արխիւի թուղթերուն մէջ. Սիմոն Վրացեանի վկայութեամբ, Քրիստափոր այդ երկու բաժինները գրած է Սիմոն Զաւարեանի աշխատակցութեամբ: Այդ բնագրի եւ ԴՐՕՇԱԿԻ 1893 Նոյեմբերի ու 1894 Յունուարի համարներուն մէջ հրատարակուած ԱՅՔ ՈՒ ԲԵՆԻ բաղդատութիւնը ցոյց կու տայ, որ Խմբագրութիւնը (Ռոստոմ) կատարած է մասնակի փոփոխութիւններ եւ յաւելումներ միայն: Բայց ածենայն հաւանականութեամբ Ռոստոմի գրչին կը պատկանին շարքին վերջին երկու բաժինները (1894 Մարտ եւ Մայիս), որոնց բնագիրը գտած չենք կեդրոնական արխիւին մէջ:

Հ. Տ.

Նոյեմբեր, 1893

Այր ու բեն կայ կարդալ—գրել սովորելու համար, կայ այբ ու բեն, այսինքն՝ տարրական օրէնքներ՝ զանազան մասնագիտութիւնների համար. կայ այբ ու բեն նաեւ հասարակական խնդիրների շրջանում:

Դժբախտաբար, այս վերջին տեսակի այբ ու բենն անհասկանալի կամ տարօրինակ է համարում շատերի համար: Չնայելով, որ հասարակական երեսոյթներն աշխարհիս բոլոր անկիւններում պատմութիւնը դարէ ցդար կրկնում է զարմանալի նմանութեամբ՝ մեր յեղափոխականներից շատերի համար, կարծես, հայր եւ Հայաստանը մի բացառութիւն են, որ դուրս պիտի համարուին համամարդկային ընդհանուր օրէնքների ազդեցութիւնից: Հայ-յեղափոխականը չէ ուզում որեւէ առընչութիւն ունենալ մարդկային պատմութեան հետ: Անմեղների անարատ արիւնով շողախուած, անարդարութեան սեւ դրոշմով կնիւած, միլիոնաւոր ժողովուրդների հառաչանքներով եւ սգով արատաւորուած պատմութեան էջերը մենք չենք ուզում ճանաչել: Այո, յեղափոխական այբուբենը գտնուած, ընդունուած չէ մեր *զանազան* գործիչների կողմից:

Բայց չէ՞ որ այդ այբ ու բենը կայ, եւ չէ՞ որ նրա ընդունելը կը լինէր ամենանպաստակայարմար *միջոց* մեր երկրի յեղափոխական ձգտումները մի ընդհանուր լեզուով եւ ոգով արտայայտելու համար:

Այո, այդ այբ ու բենը կայ, եւ մեզնով չէ, որ նա որոշում է: Մի միայն, բնականաբար, նա կը մնայ անըմբռնելի բոլոր այն «գործիչների» համար, որոնք չեն արտայայտում ո՛չ բաւականաչափ զգացմունք դէպի մեր

անբախտ ժողովրդի անուշադեմ շահերը եւ ոչ էլ առողջ միտք՝ համաւայելալին պատմութեան եւ ներկայ ժամանակների ուսումնասիրութեամբ հայի դրութիւնը լուսաբանելու համար:

Հայ ժողովուրդը *ազատութիւն* է ուզում, — այս ամէնքի համար պարզ է, եւ այս խօսքը միակ տառն է, *միակ այբն է*, որի անհրաժեշտութիւնն ընդհանուր կողմից ընդունուած պէտք է համարել: Բայց մի տառ *այբ ու բն* չէ կազմում. *այբից* յետոյ գալիս է *բենը*:

Ի՞նչ է նշանակում *ազատութիւն*. Ի՞նչ է հասկանում մեր ժողովուրդը *ազատութիւն* խօսքը արտասանելիս:

Շատերը կ'ասեն. *քաղաքական ազատութիւն*, *ազգային անկախութիւն*, *հայկական կառավարութիւն տաճկականի տեղ*:

Դա, ի հարկէ, շատ որոշ պայման է. բայց բովանդակում է արդեօք իր մէջ ժողովրդի բոլոր իղձերը, գաղափարները, նրա բոլոր պահանջներն *ազատ* դրութիւնից: *Ազատութեան* ձգտելով՝ արդեօք մեր ժողովուրդն ուզո՞ւմ է միմիայն իր ազգային ինքնասիրութեանը բաւականութիւն տալ, թէ այդ դրութեան հետ նա անշուշտ կապում է *առհասարակ իր կեցութեան ընդհանուր բարեփոխումը*: Մենք չենք հերքում առաջին մօտիւի նշանակութիւնը, բայց հակառակ ենք այն հայեացքներին, որոնք ժողովրդի դրութեան բարեփոխումն անպայման կապում են նրա անկախութեան հետ, համարելով այդ բարեփոխումը ինքնըստիմեան հասկանալի, բնական, անհրաժեշտ հետեւանք անկախութեան: Սա է այն *բենը*, որի վրայ անհրաժեշտ է կանգ առնել: Բայց համաճանրուենք նախօրէն, որ իսկապէս ժողովուրդն ազատութիւն է կամենում ոչ թէ լոկ ազգային ինքնասիրութիւնից դրդուած, այլ գլխաւորապէս իր առօրեայ կեանքը մաշող, մնշող հանգամանքների ազդեցութեան ներքոյ:

Խօսեցրէ՛ք Հեփֆեարի, Մանգկերտի, Սասնոյ մի մասի հային, որը յայտնի է իր տեղում *Ֆլահ* (ստրուկ) անուն տակ: Դա *պատկանում* է այս կամ այն փրտ աղային, որը հարստահարում է նրան ուզածին պէս, ծախում է նրան ուրիշին 10-20-30 լիրայով, եւ միեւնոյն ժամանակ հովանաւորում է հայ վաշխառուի եւ միւս փրտ աղաների դէմ. այդ հայը, որ տարին մի երկու անգամ հազիւ է տեսնում տէրութեան պաշտօնեայ, դժուար թէ հետաքրքրուի հայկական օրէնսդիր ժողովով կամ ազգային ազատ մամուլով. նրա համար, ի հարկէ, աւելի բնական է ազատութեան տակ հասկանալ *Ֆլահի* դրութիւնից դուրս գալը, փէռալ բէկի կամայականութիւնից անկախ լինելը եւայլն...

Վերցրէ՛ք Կարնոյ դաշտի, Փոֆր Հայաստանի, Վանայ շրջակայքի ժողովուրդը. քրտերի յարձակումներն այս կողմերում նուազում են այն նշանակութեան առաջ, որ ունեն հարկերի չափազանց ծանրութիւնը եւ վաշխառուների կոռուպտումները՝ վարչական կազմակերպութեան փտածութեան հետ միասին: Հարկային բարեփոխումները, հողի եւ նրանից ստացուած արդիւնների ապահովութիւնը զանազան էֆենդիների մանկերից, — ահա այն պայմանները, որ առաջնակարգ տեղ են բռնում այս հայերի կեանքում:

Ալաշկերտի հայը, իր յետին չփաւորութեան մէջ, ազատութիւնից ա-

ւելի շուտ կ'ուզենար խաղաղ դրացի: Թէ որքան նշանաւոր է նրա համար այս պայմանը, այդ պարզ է նրանից, որ գիտենալով հանդերձ, որ ազգային անկախութիւնը Ռուսաստանի սահմաններում հայերի համար կատարեալ ցնորք է, գիտենալով, որ ազգային ինքնասիրութիւնը պահանջում է հաստատ լինել իր ազգային կրօնին, այսուամենայնիւ իր անհանգիստ դրացիից — քրտից — ազատուելու համար՝ նա այսօր պատրաստ է ամբողջ գաւառներով Ռուսաստան զաղրել եւ, երէ պահանջուի, նաեւ ռուսադաւանութիւն ընդունել:

Խօսեցրէ՛ք հայ զիւղացուն, հայ արհեստաւորին, վաճառականին կամ հայ ինտելիգենտին, բնդհանուր եզրակացութիւնը բոլոր լսածներից կը լինի՝ *ազատութիւն ցանկանալով*, հայ ժողովուրդը *ձգտում է այնպիսի դրութեան*, որ ազատուած լինի՝ ինչպէս մահմեդականներից հալածողի իր անարգ դուրսիւնից, ինչպէս օրէնքի առաջ եղած անհասարկութիւնից, նոյնպէս եւ հարկերի ծանրութիւնից, քրտերի եւ պաշտօնեաների յափշտակութիւններից, բէկերի եւ վաշխատուների իշխանութիւնից, հողին վերաբերեալ գեղծումներից, իր յուսահատ չփառութիւնից, իր աստանդական մուրացկանի դրութիւնից եւայլն...

Այժմ հարցնում ենք մենք. ի՞նչ կարգեր կարող են ապահովել այդ պահանջները. ի՞նչ կարգեր կարող են բաւականութիւն տալ իր ճակատի քրտին՝ ապրող մեծամասնութեան բոլոր արդար պահանջներին:

Յունուար, 1894

Անցեալ անգամ մենք վերջացրինք այս հարցով, թէ ինչ կարգեր կարող են ապահովել ժողովրդի արդարացի պահանջները:

Հարկաւոր է պարզ դնել հարցը եւ աներկիւղ քննել դրան, որովհետեւ անխղճութիւն է քաղցածին հացի տեղ փար տալ, որովհետեւ ապշութիւն է դարման չանել հիւանդի այն վէրքին, որից իսկապէս տանջւում է ինքը հիւանդը:

Սակայն «Դաշնակցութեան» սկիզբ առնելուց առաջ այդ հարցերը դրել եւ ըստ իրեանց մշակել են երկու աւելի հին հայ յեղափոխական օրգաններ, — «Արմենիա» եւ «Հնչակ»: Ի՞նչպէս են հասկացել այդ օրգանները հայի ցար եւ նրա ապագան բարոյփելու անհրաժեշտ պայմանները:

Իսկապէս «Արմենիա»յի մասին, այն «Արմենիա»յի, որը, ինչպէս ինքը վաղուց յայտարարել է, դադարել է յեղափոխական կազմակերպութիւն, յեղափոխական կենդանի գործի օրգան լինելուց, որն այժմ զբաղուած է անելի փողի եւ ուրիշ տեսակ վիճակախաղեր կազմելով իր բաժանորդների համար, — իսկապէս, ասում ենք, «Արմենիա»յի մասին չարժէր խօսել. չարժէր, որովհետեւ պարզ է, որ հանդերձ իր յեղափոխական երեմիականներով, այդ քերթը հասել է բարոյական մահուան, իր նիւթականն ապահովելու միակ եւ թշուառ խնդրին:

Բայց մեր միտքը պարզելու համար, առաջին լուս է, խօսենք՝ աչքի առաջ ունենալով հասարակութեան մէջ պտտող, փոքր ի շատէ յայտնի կարծիքներ, ծրագիրներ, ուղղութիւններ: Ինչքան եւ անորոշ լինէր «Արմենիա»-ը, այդ նախկին «Հայրենասիրաց Միութեան» օրգանի նախկին ծրագիրը, այն ծրագիրը, որը տարեցտարի շաբաթը երկու անգամ նոյն ոչինչ չպարզող խմբագրութեամբ լոյս էր տեսնում բերքի առաջին սիւնակում՝ սակայն այս եւ այն խմբագրական առաջնորդողներից նկատելի էր, որ «Արմենիա»-ի համար առաջնակարգ տեղ էին բռնում *Թուրքիայում տիրող վարչական-քաղաքական թերութիւնները*: Վերացնել այդ բերութիւնները՝ եւ հայի լացը բախտաւոր ժպտի, հայի թշուառ կենցաղը կատարեալ անդորրութեան պիտի վերափոխուին: Այդպէ՞ս է արդեօք:

Աստուած գիտէ, ինչ էր հասկանում Պրն. փորթուգալեանը վարչական բարեփոխումներ ասելով. բայց ամենայն համբերութեամբ կարդալով այդ փարոզները՝ մտածում էինք. — ենթադրենք թէ, դիւրակամ մի շարժումով թուրքիայում իրականացաւ ներկայ ժամանակներին համար առաջնակարգ մի *Եւրոպական վարչական դրութիւն*. Ի՞նչ կը լինենք մենք դառած դորանով: Ի հարկէ շատ բան. բայց ոչ այն բոլորը, ինչ հարկաւոր է ժողովրդին, ոչ այն դրութիւնը, որի անունով *Վիսյե* մենք ձեռներս սրտերին վրայ դրած, առանց մեր խղճի առաջ ամաչելու, կարող լինէինք բարձրաձայն գոչել ժողովրդին. «Հայ ժողովուրդ, ուր դի՛ր յեղափոխութեան դժոխային ուղին. կոռւի՛ր, մեռի՛ր, գոհի՛ր որդիքդ ու ունեցածդ, եւ երբ կը ստանաս այդ վարչական դրութիւնը, դու բախտաւոր կը լինես անպատճառ»...

Պարսիկ գիւղացին *անկախ* է, իր երկրում նա փաղափականապէս *իշխող* է, բայց ապահո՞ւմ է նրա կացութիւնը, ագա՞տ է նա. ոչ, նա *ստրուկ* է եւ *աղքատ*: Ռումանիան *աղատ* է. նրա փաղափական կարգերն՝ առնուած են եւրոպական սահմանադրական մոդելներից, բայց ի՞նչ է նրա գիւղացու դրութիւնը, եթէ ոչ կատարեալ նորտութիւն. բոլոր աշխատաւոր, բայց մեծ մասամբ անհոգ գիւղացիք իրականապէս պատկանում են մի քանի հագար հողատէր ազնուականների: Խառական ժողովուրդը, որը դեռ երէկ քօթափեց իր վրայից Աւստրիայի լուծը եւ ձեռք բերեց փաղափական ազատութիւն, ներկայումս հեծում է դառն ազատութեան տակ: Եւ Սիցիլիան, այն Սիցիլիան, որ իտալական ապստամբութեան յեմարանն էր կազմում, որ համարձակ բարձրացրեց ապստամբութեան դրօշակն օտար կառավարութեան դէմ, հենց այս րոպէիս գէնք ձեռքին կուում է իր *սեփական, իր արիւնով ստեղծուած կառավարութեան դէմ*... Ուստուն միլիոն ռուս ժողովուրդը, փաղափականապէս ազատ լինելով հանդերձ՝ այսօր այնքան ազատ է եւ տգէտ, որ համարեա՛կ կենդանիների կեանք է վարում: Վերջապէս Եւրոպայի առաջնակարգ ազատ սահմանադրական երկրներում, ժողովրդի առնուազն երկու երրորդ մասը ապրում է օրէցօր, խաղում է ապրանք ստեղծող հասարակ մեքենայի դեր. ամենական եւ հասարակական յարաբերութիւնները մարդու համար այդ երկրներում այնքան խիստ որոշուել են, որ ոչ մի երկրում, նոյնիսկ ամենայնեւոր երկրների հետ համեմատած, անհատն այնքան երկիր չէ կարող ունենալ հենց վաղն անգործ մնալ եւ փողոցի մէջ սովից մեռնել, որքան հենց

այդ ֆաղափակը պարտքեան մեծահոշակ օրրաններում: Ով փոքր ի շատե՞ծա-
նօք է երոպական ներկայ կեանքին՝ նա կարօտ չէ բացատրութիւնների. յա-
մենայն դէպս յիշեմք, որ Լոնդոն ֆաղափք միայն ունի 100.000 փողոցային
մուրացկաններ, որ բանուորների մշտական գործադուլներն անկարագրելի
չարիքներ են առաջ բերում այդ միլիոնաւոր դասակարգի համար, դասա-
կարգի. որք բացի իր ձեռքից եւ ոտքից չունի ուրիշ ոչ մի սեփականութիւն,
որ երոպական բոլոր պարլամենտներում սոցիալիստ դեպուտատների թուի
տարեցտարի աւելանալը. բանուորական յուզումները նշան են խիստ դժգո-
հութեան տիրող կարգերի դէմ, որ վերջապէս *անարխիզմի* սարսափահար
գործունէութիւնը. իբրեւ մեծամասնութեան դրութեան վերաբերեալ ան-
զուսպ բողոք՝ ծնուել եւ զարգանում է հենց այդ երկրներում:

Ընդհանրացնելով մեր ասածները երոպական կարգերի բացասական
կողմերի մասին՝ մենք կր կամենայինք ընթերցողի հետ զայ հետեւեալ եզ-
րակացութեան. պարզ է, որ Եւրոպան իր ֆաղափական կազմակերպութիւն-
ներով այսօր բարձր է ուրիշ երկրներից. միեւնոյն ժամանակ ապացուցուած
պիտի համարել, որ այդ կազմակերպութիւններն անկարող են ապահովել ժո-
ղովրդի բարեկեցութիւնը եւ հետեւաբար իրենց տիպով դեռ շատ եւ շատ
ստոր պիտի համարուին:

Մեզ կարա՞ղ են ստել, որ Ռոյնիսկ Եւրոպայում չենք գտնում այնպիսի
ֆաղափական ձեւեր, որոնց մենք հաւանէինք, նախանձէինք: — Չի՞շղ է. սա-
կայն հարցը հաւանելու, չհաւանելու մէջ չէ. հարցը միմիայն նրանումն է,
որ մենք *պարտաւոր* ենք չծածկել մեր հասարակութիւնից երոպական ֆա-
ղափական կազմակերպութիւնների անկարողութիւնն իրենց ժողովրդի բարօ-
րութիւնն ապահովելու. տալու նրան այն, ինչի նա այսօր ձգտում է:

Ծածկել այս ամէնը ժողովրդից, երբ մենք նրան բարօրութեան անու-
նով կոչում ենք դէպի յեղափոխութիւն՝ այդ անխղճութիւն է մի կողմից
եւ անհաշիւ. կարճատեսութիւն միւս կողմից: Թո՛ղ նա իմանայ այս ամէնը,
որպէսզի յեղափոխական մի շարժումից յետոյ, իրականացած չտեսնելով իր
իզձերը՝ յուսախաբութեան եւ ռէակցիայի չհակի. Թո՛ղ նա իմանայ այդ ւ-
մէնը, որպէսզի երբեք նա երես չդարձնի երկրի յառաջագէտ ինտելիգենտ-յե-
ղափոխականներից, որպէսզի վաղը կարճատեսութեամբ չմերժէ այն, ինչ այ-
սօր արեան գետեր թափելով՝ ձեռք բերած կը լինի...

♦♦

Մարտ, 1894

Անցնենք «Հնչակ»ին:

Հնչակեան խումբը ասպարէզ դուրս եկաւ, իբր սոցիալիստ-յեղափո-
խական: Նա հենց սկզբից յայտարարեց, որ ինքը չի քաւականանալու միայն
ռամկավարական ազգային անկախութեամբ, այլ նրա նպատակն է սոցիա-
լիզմը: Բայց թէ ինչ բան է սոցիալիզմը, ինչպէս կարող է նա իրականանալ,
դրա մասին չէր կարելի ոչ մի որոշ գաղափար կազմել «Հնչակ»ի տուած յոդ-

ուածներից, չէր կարելի, որովհետեւ հենց ինքր, «Հնչակ»ի խմբագրութիւնը, որքո՞ղ զաղափար չունէր նրա մասին եւ չունի մինչեւ այսօր էլ :

Հայեացքների փառս, խառնաշփոթութիւն եւ ինքնուրոյնութեան կատարեալ բացակայութիւն, — սեւա քէ ինչ կարելի է նկատել «Հնչակ»ի տեսական հայեացքների մէջ : Եւ երէ «Հնչակ»ի խումբը աստարեգ դուրս եկաւ բոլորովին անպատրաստ, առանց դրական համոզումներ ունենալու, պէտք էր սպասել, որ գոնէ իր Շամեայ գոյութեան ընթացքում նա այդ ձեռք կը բերէր : Սակայն այդ չեղաւ, եւ ներկայումս էլ՝ չնայելով այն փոփոխութիւններին, որոնց ենթարկուել են «Հնչակ»ի տեսական համոզումները, նա նոյն փառսն է ներկայացնում, նոյն անինքնուրոյնութեան կնիքն է կրում, ինչպէս եւ առաջ :

«Հնչակ»ը առաջ իրեն հրատարակեց սոցիալիստ-յեղափոխական. վերջերումս աւելացրել է եւ երկու ուրիշ կոչումներ. մարքսիստ եւ սոցիալ-դեմոկրատ : Հենց այդ երկու նոր տերմինները բացատրելու համար «Հնչակ»ի խմբագրութիւնը փերդ. Լասսալի «Սոցիալականութեան էութեան մասին» գրքոյկի բարգմանութեան կցել է մի երկու յառաջաբան : Գիրքը նոր է լոյս տեսել, այնպէս որ այդ յառաջաբանը նրա վերջին խօսքը կարելի է համարել, ուստի կանգ առնենք քիչ դրա վրայ : Այդ յառաջաբանը մեր ընթերցողներից շատ շատերը կարդացած չեն լինիլ, եւ երէ կարդացած էլ լինեն, հաւատացած ենիք, շատ էլ բան հասկացած չեն լինիլ նրա էնգելսական խրթին նախադասութիւններից. աւելորդ չենիք համարում այս պատմառով կրկնել այստեղ նրա մէջ արտայայտած մի քանի մտքերը, որոնք նշանակութիւն ունեն այժմ :

Հասարակական, քաղաքական կազմակերպութեան հիմքը կազմում են երկրի տնտեսական պայմանները : Ուստի, երբ մի երկրի տնտեսական պայմանները փոխուում են, անպայման պէտք է փոխուեն եւ նրա քաղաքական ձեւերը : Հայութեան մէջ ներկայումս կատարում է մի այդպիսի պրոցէս : Հայ ժողովրդի տնտեսական պայմանները փոխուում են, նոյն ձեւով, ինչ ձեւով այդ եղել է Եւրոպայում. մանր սեփականատիրութիւնը քայքայուում է հետրգիտէ եւ տեղի տալիս խոշոր սեփականատիրութեան : Տանկահայ գիւղացու համար հարկերի պատճառով իր սեփական հողը դառել է «ծանր բեռ, որ չէ տալիս ոչ մի շահ, այլեւ մի չարաքաստիկ գործիք, որ ծռռայում է միայն շահագործողներին» : Նա թողնում է իր հողը, գնում արդիւնաբերական քաղաքները եւ դառնում *վարձկան բանուոր* : Նոյն վիճակին են ենթարկւում եւ արհեստավորները, որոնք անկարող են լինում մրցել խոշոր գործարանատէրների հետ : Այսպիսով՝ մեր մէջ պատրաստուում է պրոլետարիատ, բանուոր դասակարգ : Դրա հետ գուզընթացաբար զարգանում է մի ուրիշ դասակարգ, բուրժուազականը, որը իր ձեռքի տակ ունենալով *կապիտալը*, երեւան կը գայ, իբրեւ բանուոր դասակարգի մշտական կեղեքիչ. —

«Դա է այն պատմական ընկան պրոցէսը, որ սկսել է տեղի ունենալ Հայութեան մէջ եւ որի առաջադիմական ընթացքն անխուսափելի է եւ միեւնոյն ժամանակ ինքն էլ պայման Հայութեան ընդհանուր յառաջադիմութեան : Հայութեան մէջ ծագող տնտեսական այդ նոր յարաբերութիւններն իրանց

չարունակ զարգացումով ազդին աւելի եւ աւելի կը զատեն երկու մասի, երկու դասակարգի վրայ, բուրժուա եւ պրոլետարիատ, որոնք հենց այժմ, իրանց կազմութեան ներկայ սկզբնաւորութեան մէջ, ունեն միմեանց հակառակ տնտեսական շահեր, որ՝ գնալով՝ աւելի ու աւելի կ'որոշուեն եւ վերջը կ'առնեն արդէն սուր կերպարանք»:

Կանգ առնեմք այս վերջին կէտի վրայ միառժամանակ:

Ուրեմն այդ պրոցէսն անխուսափելի, ճակատագրական է, ուրեմն կապիտալիզմը պէտք է անպայման մեր մէջ մուտք գործի, պէտք է տակնուվրայ անի ներկայ բոլոր կարգերը, մտնեն խոշոր արդիւնագործութեան ձեւեր, հարստութիւնը պէտք է կենտրոնանայ փոքրաթիւ կապիտալիստների ձեռքը, ընդհանրութիւնը անպատմառ իր բոլոր սեփականութիւնից գրկուի, եւ այս բոլոր ցաւերից յետոյ միայն կարող է իրագործուել սոցիալիզմը:

Այսպէս է, չէ՞...

Սակայն նոյն «Հնչակ»ի խմբագրութիւնը աւելի մեծ ապլումբով պնդում էր մի ժամանակ. քէ հայ ժողովուրդը կարող է խուսափել կապիտալիզմի չարիքներից, որ յանգամի է աջակցել նրա մուտք գործելուն, որ պէտք է դրա առաջն առնել, որ հենց դրա համար է սոցիալիզմը. հարկաւոր է միայն ձեռք բերել բնդարձակ ռամկավարական կառավարութիւն, որը երկրի բոլոր հարստութիւնը կը դարձնի հասարակական, հաւաքական սեփականութիւն եւայլն: Եւ երբ «Արմենիա»յի էջերում Պ. Սիւնին յանդգնեց ասելու, թէ անկարելի բան է, քէ մինչեւ իսկ ձգտումը «արգելել կապիտալիզմի մուտքը» հակասում է նշանաւոր սոցիալիստների թէորիաներին, ահա թէ ինչ պատասխանեց «Հնչակ»ը իր օլիմպիական բարձրութիւնից Պ. Սիւնիի հասցէին.

«Մեր կարծիքն այն է, որ **թէ** Հայաստանն ամփոփուէ ռամկավարական-հանրապետական պայմաններում, նա իր տնտեսական սովորութիւններով ու առանձնայատկութիւններով կարող կը լինի խուսափել կապիտալիստական բուն կազմակերպութիւնից, միանգամայն օլտուելով դրա հարկաւոր ու առողջ պտուղներից: Մեր այս միտքը, ինչպէս ասացինք, Ա. Սիւնին կարծում է **թէ** հակասում է նշանաւոր սոցիալիստների **թէորիաներին**: Տեսնենք, ուրեմն, **թէ** Կ. Մարքսն, սոցիալիզմի հայրը, ինչ է ասում իր «Նամակում» հրատարակութիւն սոցիալիզմի երկրորդ հօր՝ Ֆրիդրիխ Էնգելսի: «Ես այն կարծիքն ունեմ, — ասում է Մարքսը, — որ կարելի է իւրացնել կապիտալիստական կազմակերպութեան պտուղներն, առանց կրելու այն չարչարանքները, որ նրանից անբաժան են եւ զարգանալ սեփական, ինքնուրոյն պատմական պայմանների համեմատ: Ռուսաստանը, որ այնքան ձգտում է դառնալ կապիտալիստական երկիր՝ Արեւմտեան Եւրոպային նմանելու, նա այդ քայլն անելով կը կորցնէ ամենայարմար առիթներից մէկը, որ իրերի պատմական ընթացքը տուել է նրան խուսափելու համար կապիտալիստական կազմակերպութեան ամէն ձախորդութիւններից: Իսկ Արեւմտեան-Եւրոպական կապիտալիզմի ծագման ու ընթացքի իմ նկարագիրն (այսինքն՝ **թէ** Եւրոպայում կապիտալիզմը կը կերպարանափոխուէ ապագայում սոցիալիզմի) դարձնել պատմական-փիլիսոփայական մի ամբողջ **թէորիա** եւ ասել, **թէ** ամէն ժողովուրդը անպատմառ պիտի այդպէս ընթանայ (կապիտալիստական շաւ-

դով զէպի սոցիալիզմ), — ներդրութիւն. թէ որիայիս աշխարհի բացատրութիւնն ինձ համար միանգամայն թէ՛ չափ ազատութեւր է եւ թէ՛ չափազանց ամօթալի»: Այսպէս, հեռեւորար, ամէն երկրին պարտաւորեցուցիչ չէ սոցիալիստական կազմակերպութեան հասնելու համար կապիտալիզմի չափով անցնել: Կան երկրներ, որ ունենալով իրենց պատմական ինքնուրոյն պայմանները եւ կամ ամփոփելով նրանց հասարակական նպատակայարմար կերպերում, «կարող կը լինեն իւրացնել կապիտալիզմի առողջ պտուղներն, առանց կրելու նրա չարչարանքները», կարող կը լինեն օգտուել նրա բարիքներով, առանց զգալու նրա չարիքները, «կարող կը լինեն եւ առանց կապիտալիստական շուրջի հասնել սոցիալիստական կազմակերպութեան»: Այժմ պա՞րզ է ձեզ, ո՞վ գիտուն Սիւնի, որ նոյն իրեն Մարքսի եւ մեր ասածն իրար չեն հակասում: Ինչո՞ւ համար էք ձեր փայտէ գրչով Կ. Մարքսի մեծ անունը մրտում»:

Իսկ «այժմ պարզ է ձեզ, ո՞վ գիտուն» «Հնչակ»ի խմբագրութիւն, որ դուք ձեզ տարաւիելի կերպով հակասում էք, որ դուք կրկնում էք նոյնը, ինչ որ Փորթուգալեանի «նոր ձեռք բերած դեռահաս արբանակներից մէկը. ամն Ա. Սիւնին» էր ասում. պա՞րզ է նոյնպէս, որ անուանելով ձեզ մարքսիստ, հակասում էք Կ. Մարքսի վերոյիշեալ խօսքերին: «Ինչո՞ւ համար էք ձեր փայտէ գրչով Կ. Մարքսի մեծ անունը մրտում»:

**

Մայիս, 1894

Անցեալ համարում մենք ցոյց տուինք, թէ ի՞նչ արմատական հակասութիւնների մէջ է ընկել «Հնչակ»ը եւ ինչպէս է ինքն իրեն ապտակներ հասցրնում:

Շարունակենք, սակայն, մեր ընդհատուած ֆազուածքը:

Հայութիւնը բաժանում է երկու իրար թշնամի դասակարգերի՝ բուրժուա եւ պրոլետարիատ: Սակայն այդ երկու թշնամիներն ունեն եւ մի ընդհանուր թշնամի, դա միապետական կարգերն են: Հայկական հարցն այսպէս բարդ լինելով՝ բարդ է եւ հայ աշխատաւոր ընդհանրութեան ու դորա հետ միասին հայ սոցիալիստների դերը: Նոքա մի կողմից պէտք է ձգտեն տապալելու միապետական կարգերը բուրժուագիւղացի հետ ձեռք ձեռքի տուած. միւս կողմից միջոց պէտք է տան հայ աշխատաւոր տարրին պաշտպանելու իր շահերը բուրժուագիւղացի դէմ, որը միապետական կարգերի անկումից յետոյ աւելի մեծ ուժ է ձեռք բերելու: Բայց ի՞նչպէս այդ կատարել: — Հարկաւոր է գէնք տալ ժողովրդի ձեռքը: Այդ գէնքը հետեւեալն է. —

«Բացատրել աշխատաւոր ընդհանրութեանն իր պատմական դերը, իր սոցիալական-քաղաքական խնդիրներն ու շահերը, դարդացնել նրա դասակարգային դիտակցութիւնը, լուսարանել ու որոշել նրան իր քաղաքական իւրաքանչիւր պահանջը եւ աշխարհով դարձնել կողմնակից նրան իր շահերի

Համապատասխան յեղափոխութեան, պատրաստել նրա այդ անելիք յեղափոխութիւնը, եւ պրոպագանդայի ու ակտոցիայի հետ միաժամանակ համախմբել ու կազմակերպել նրա ուժերը մէկ ընդհանուր կազմակերպութեան մէջ ընդհանուր յեղափոխութեան համար — ահա՛ հայ սոցիալիստի, հայ յեղափոխականի ընելիք ընթացքն ու աշխատութիւնները»:

Այդ տեսակ զենք տալու դէմ մենք ոչինչ չունենք ասելու. սակայն մի հանգամանք անորոշ է մնում այդ կտորի մէջ, պարզ չէ, թէ ում ձեռքը պէտք է տալ այդ զենքը: Մեր աշխատաւոր ընդհանրութիւնը, որ ըստ «Հնչակ»ի անխուսափելի կերպով պէտք է պրոլետարիատ դառնայ, դեռ եւս չէ դառել, դեռ եւս սաղմային դրութեան մէջ է. ինչպէս խոստովանում է ինքը՝ «Հնչակ»ը. եւ մեր աշխատաւոր ընդհանրութիւնը կազմում են այսօր գիւղական ազգաբնակչութիւնը արհեստաւոր դասի հետ միասին: Այնպէս որ, երբ «Հնչակ»ը խօսում է վերոյիշեալ կտորում «դասակարգային գիտակցութեան» մասին, որ պէտք է մտցնէ աշխատաւոր ընդհանրութեան մէջ հայ սոցիալիստը, նա պարզ չէ յայտնում. թէ ինչ դիրք պէտք է բռնի հայ սոցիալիստը. իբրեւ սոցիալիստ, դէպի ներկայումս գոյութիւն ունեցող աշխատաւոր ընդհանրութեան ամենաէական մասը, դէպի գիւղական դասակարգը: Պարզ չէ թէ այդ սոցիալիստական զենքը դրա ձեռքն էլ պէտք է տալ, թէ միմիայն սաղմի ձեռքը:

Մեզ թւում է, որ ըստ «Հնչակ»ի սոցիալիզմն ոչ մի առնչութիւն չունի եւ չպէտք է ունենայ գիւղական դասակարգի անմիջական շահերի հետ. հայ սոցիալիստը, իբրեւ սոցիալիստ, գործ ունի միմիայն բանուորների հետ, հաւատացած լինելով, որ այսօր—էգուց հայ աշխատաւոր ընդհանրութիւնը դառնալու է վարձկան բանուոր:

Մեր այս կարծիքը կազմելուն տեղիք են տալիս «Հնչակ»ի թէ՛ ընդհանուր դատողութիւնները եւ թէ՛ մեր վերելում բերած կտորի անմիջական շարունակութիւնը, որտեղ նա պարզ ասում է, որ հայ ժողովրդի իսկական պաշտպանները կը կատարեն բուն սոցիալիստական գործ՝ բանուորներին կազմակերպելով: Պէտք է խոստովանուենք, որ այս կտորն էլ բաւականաչափ չէ պարզում հարցը, մեր դրած հարցին դրական պատասխան չի տալիս, որովհետեւ, գուցէ, բացի «բուն» սոցիալիզմից բանուորների համար՝ կայ մի այլ սոցիալիզմ, ոչ այնքան «բուն», գիւղական դասակարգի համար: Պարզ եւ դրական պատասխան մենք գտնում ենք «Մի շարք հարցեր» յօդուածում («Հնչակ», № 16, Դեկտ. 1891): Այդ յօդուածում որոշ կերպով ասուած է, որ սոցիալիստական ձգտումներն ուղղակի արդիւնք են բանուորական շահերի. որ պէտք է արդիւնաբերութեան կենտրոն կազմող վայրերում բանուորների մէջ տարածել եւ բացատրել սոցիալիստական ձգտումները:

Իսկ «գիւղացի ժողովուրդը»:

Բանից դուրս է գալիս, որ այդ «գիւղացի ժողովուրդը» «իր տնտեսական տարբեր պայմանների շնորհիվ ընդունակ չէ իւրացնելու սոցիալիզմի գաղափարները»:

Եւ այս տողերը գրողը նոյն «Հնչակ»ն է, որը մի ժամանակ ձգտում էր *գիւղական* համայնական դրութեան վրայ Հայաստանում հաստատել սոցիալիզմը: Իսկ այժմ նա ոչ միայն թողել է սոցիալիզմը հաստատելու այդ

նանապարհը, այլ մինչեւ իսկ անհնարին է համարում որեւէ կերպով «գիւղացի ժողովրդին» ըմբռնել տալ սոցիալիզմի սկզբունքները:

«Հնչակ»ի ընդերքողները լա՛ւ գաղափար կը կազմեն նրա ֆարոգած «գիտական սոցիալիզմի» մասին:

Սակայն տեսնենք, ինչպէս է ցանկանում «Հնչակ»ը իրականացնել սոցիալիզմը բանուորների միջոցով: Առաջ բերենք այդ կտորն էլ.—

«Հայ սոցիալիստները . . . կը կատարեն մի բուն սոցիալիստական գործ. հայ բանուորներից, այգալիստի, նրանք պատրաստում են, կազմակերպում են «ապագայի դիմադրական կուսակցութիւնը», որին ձեռք բերած ռամկավարական սահմանադրական պայմանները «կը ծառայեն իբրեւ գործիք» մղելու համար՝ միապետական կարգերի անկումից անմիջապէս յետոյ՝ իր դասակարգային կոիւր շահերով իրան հակառակ իշխող դասակարգերի դէմ եւ ձգտելու այլեւս իր անմիջական նպատակ դարձած սոցիալիստական կազմակերպութեան հաստատութեան»:

Այս ի՞նչ «ապագայ դիմադրական կուսակցութիւն» է: Հարկաւոր է քիչ կանգ առնել սրա վրայ, մի քիչ պարզել:

Բանուորական հարցն իբրեւ ինքնուրոյն դասակարգային հարց, հասունացաւ միմիայն ֆառասնական բուսականներում: Այդ ժամանակ եւրոպական մի ֆանի երկրներ ազատ էին բոլորովին միապետական ռեժիմից, մի ֆանի տեղ էլ այդ ռեժիմը քէւէ գոյութիւն ունէր, սակայն թոյլ էր, ներգործական դեր չէր կարող խաղալ: Ուստի այդ երկրներում բանուոր դասակարգին մնում էր ուղղակի կոիւ մղել անմիջապէս բուրժուական կառավարութեան դէմ: Իսկ Գերմանիայում, ուր գորեղ էին դեռ միապետական կարգերը, գերմանական սոցիալիստ-յեղափոխականները ձգտում էին կոուել այդ կարգերի դէմ՝ միացած բուրժուազիայի հետ, միեւնոյն ժամանակ չմոռանալով, որ իրենք սոցիալիստներ են, որ պիտի շարունակեն իրենց գործը բանուորների մէջ, կազմակերպեն նրանց, ստեղծեն «ապագայ դիմադրական կուսակցութիւնը», որպէսզի յաղթութիւնը տանելուց յետոյ կապ լինեն իրենց դաշնակից բուրժուազիայի դէմ կանգնեցնել մի *գորութիւն*, մի *ուժ* եւ թոյլ չտան նրան ամբողջ արդիւնքը կլանելու եւ իրենց զլխին նստելու: Այդ ուղղութեամբ գերմանական սոցիալ-դեմոկրատներն ահագին փայլեր են առել առաջ, գերմանական բանուորները շատ փաղափական արտօնութիւններ են ձեռք բերել: Այս մենք այսօր տեսնում ենք:

Նոյն ընթացքն առաջարկել են ռուս սոցիալ-դեմոկրատները ռուս յեղափոխականներին, նոյնն առաջարկում են մեզ մեր հայ «սոցիալ-դեմոկրատները»:

Դասեր չառնել պատմութիւնից. միւս ազգերի օրինակից՝ մահացու մեղք է ամէն մի յեղափոխական մարմնի համար. ուստի շատ գովելի է «Հընչակ»ի այդ ձգտումը: Բայց խրատ, դաս վերցնել կեանքի՛ց եւ ոչ թէ ընդօրինակել նոյնութեամբ այն, ինչ որ յայտնել են եւ յայտնում են այս կամ այն երկրի յեղափոխականները: Երբ գերմանական սոցիալ-դեմոկրատը ձգտում է միաժամանակ թէ՛ միապետական կարգերը ոչնչացնել եւ թէ՛ «ապագայի դիմադրական կուսակցութիւն» կազմակերպել, կատարելապէս հաս-

կանալի՝ է բոլորի համար նրա անելիքը: Մասամբ հասկանալի է եւ ռուս սոցիալ-դեմոկրատի ընթացքը, որովհետեւ թէ՛ միապետական կարգերը, ուրոնց դէմ նրանք ուզում են կռուել, եւ թէ բանուորները, որոնց պէտք է կազմակերպել, գտնուում են *միհեն* երկրում: Իսկ ի՞նչպէս են մեր երկրի պայմանները:

«Հնչակ»ը միշտ կրկնում է, թէ *հայութիւնը* բաժանուում է երկու դասակարգի՝ հայ պրոլետարիատի, հայ բուրժուա դասակարգի, որ հայ գիւղացին բողոքում է հողը եւ գնում արդիւնաբերական ֆաղաֆները եւ դառնում «վարձկան բանուոր» եւայլն: Ի՞նչ նշանակութիւն ունեն այստեղ ամէն մի ֆայլափոխում կրկնուող *հայութիւն*, *հայ բանուոր*, *հայ բուրժուա* խօսքերը. ի՞նչ արժէք ունեն դրանք *սոցիալիստի* համար: Եթէ հայ գիւղացին բողոքում է հողը, եթէ հայ դարբինը բողոքում է իր մուրքը, նա չի մնում իր մայրենի երկրում, նա գաղթում է օտար երկրներ. գնում է Պոլիս, Ռուսաստան, Յունաստան, Ռումանիա, Ամերիկա, Աւստրալիա... եւ այնտեղ միայն, Հայաստանից դուրս, նա կարողանում է դառնալ «վարձկան բանուոր»: Վերադարձաւ իր երկիրը՝ նա դադարում է բանուոր լինելուց, նա նոյն հողագործն է, նոյն արհեստաւորը: Եւ եթէ նա կարող է «դիմագրական կուսակցութիւն» կազմել, դա այն երկրներում կարող է անել, որտեղ ինքը բանուոր է: Իսկ թէ ինչպէս Ամերիկայի, Յունաստանի, մինչեւ իսկ Պոլսի բանուորներից «Հնչակ»ը պէտք է «ապագայի դիմագրական կուսակցութիւն» ստեղծի Հայաստանի համար, այդ միայն Աստուած գիտէ:

Կրկնում ենք, այստեղ ուշադրութեան պէտք է առնել ոչ թէ հայը, հայութիւնը, հայ բանուորը, հայ բուրժուան, այլ այն երկիրը, որի համար ձգտում կայ ֆաղաֆական ազատութիւն ձեռք բերել. ուշադրութեան պէտք է առնել նոյն երկրի տնտեսական պայմանները, նրա մէջ գոյութիւն ունեցող բուրժուային, բանուորին, լինեն դոքա հայ, թուրք, մասրանի, այդ փոյթ չէ սոցիալիստի համար:

Ահա թէ ի՞նչպէս է հաշտեցրել «Հնչակ»ը սոցիալիստական գաղափարն ազգայնականութեան գաղափարի հետ, եւ ի՞նչ խառնաշփոթութիւն է առաջացել դրանից:

Ինչի՞ն վերագրել այս բոլոր անորոշութիւնները, ինչո՞վ բացատրել «Հնչակ»ի հայեացքների փոփոխութիւնը: Մի՞թէ Հայաստանի տնտեսական պայմաններն այդպէս զգալի կերպով փոխուեցան. գիւղական համայնքներն սկսեցին աւելի արագ փայլալուել, թէ կապիտալն ահագին փայլեր արաւ, կամ մի որեւէ ուրիշ նշանաւոր փոփոխութիւն պատահեց մեր երկրի հետ, որի ազդեցութեան տակ «Հնչակ»ն էլ փոխեց իր հայեացքները: — Ո՛չ այս եւ ո՛չ այն. «տնտեսական մատերիալիզմը», «մարկսիզմը», — որի ասելով գաղափարների փոփոխութեան պատճառները պէտք է որոնել երկրի տնտեսական պայմանների փոփոխութեան մէջ, — անգոր է գտնուում բացատրելու, պարզելու այս երեւոյթը: Իսկապէս մի բան փոխուել է, եւ այդ փոփոխութիւնը կատարուել է ո՛չ թէ Հայաստանում տիրող արդիւնագործութեան ձեւերի մէջ, այլ... արտասահմանեան ռուս յեղափոխական գրականութեան մէջ:

Քանի դեռ այդ գրականութեան մէջ տիրապետում էր «Նարոդնայա վոլիա» կուսակցութեան հայեացքները, «Հնչակ»ը կրկնում էր նրա ասածը. նա «համոզուած էր», որ կապիտալիզմը կարող է եւ մուտք չգործել Հայաստանում, որ կարելի է, մինչեւ իսկ պէտք է արգիլել նրա մուտքը, որ գիւղական համայնքները կարող են ծառայել իբրեւ հիմք ապագայ սոցիալիստական կազմակերպութեան: Բայց հետզհետէ այդ կուսակցութեան ձայնը թուլացաւ եւ ասպարէզը (գրական) մնաց սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութեանը: «Հնչակ»ն այն ժամանակ «համոզուեց», որ կապիտալիզմն անխուսափելի կերպով պէտք է մեր երկիրը մտնի, որ անկարելի է նրա առաջն առնել, որ գիւղական համայնքները պէտք է փայփայունեն, որ գիւղացին դառնում է վարձկան բանուոր, եւ այդ բանուորներից պէտք է կազմակերպել «դիմադրական կուսակցութիւնը» եւայլն:

Եւ այդ «փոխառութիւնը» կատարուել է այնքան պարզ, բնական, անմեղ կերպով, որ «Հնչակ»ի խմբագրութիւնը չի զգացել իր կրած փոփոխութիւնը, կարծել է եւ կարծում է, թէ ինքը միշտ միեւնոյն ուղղութեանն է հետեւել: «Հնչակ»ի գոյութեան առաջին օրից մինչեւ այժմ մեր սկզբունքները միշտ *Եղեղ* են սոցիալ-դեմոկրատական», պնդում էր նա վերջերումս («Հնչակ», № 11 եւ 12, 1893): Այս տողերը կարդալիս մեզ մնում է միայն ուսերը վեր փաշել եւ զարմանալ «Հնչակ»ի անչափ միամտութեան վրայ:

Բաւական է որքան խօսեցինք ուրիշների մասին: Միւս համարում մենք կ'անցնենք մեր ծրագրին, որ կազմուած է 1892 թ. ամառը «Դաշնակցութեան» նդհանուր ժողովում, որից յետոյ «Դաշնակցութեան» հայեացքները հիմնաւորապէս որոշուեցին եւ կազմակերպական ձեւերն արմատականապէս փոխուեցին:

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆ ԽՄԲԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

Կուկունեան արշաւանքի միտքը յղացաւ Կարնոյ դէպքից անմիջապէս յետոյ եւ կազմակերպուիւմ էր յեղափոխական խմբերի բանակցութիւնների հետ միաժամանակ :

Երբեմն Գեորգեան ձեմարանի, ապա Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող Սարգիս Կուկունեանը, իր երկու ընկերների՝ Կոստանտին Լիսինեանի եւ Ռուբէն Յովհաննէսեանի հետ թողնում է Պետերբուրգը, գալիս Կուկաս եւ տեղական խմբերի միջոցով պատրաստում արշաւանքի :

Դրա մանրամասն պատմութիւնն արդէն յայտնի է հայ հասարակութեան «Կուկունեան խմբի արշաւանքը. Հ. Յ. Դաշնակցութեան տպարան, 1894» ծանօթ գրքոյկից : Աւելացնենք միայն, որ խմբի անդամները որոշ կերպով չէին ներկայացնում իրենց, քէ ի՞նչ պէտք է անեն Տանկահայաստանում, ինչպէ՞ս պէտք է անեն, ի՞նչ է սպասում իրենց : Սահմանազիտում ժողովուած այդ հարիւրաւոր երիտասարդները (բացի 78 հոգուց, որոնք մասնակցեցին արշաւանքին, կային դեռ շատ շատերը, որոնք սպասում էին իրենց հերթին) գործնական միջոցների մասին չէին մտածում, չէին խորհում, կարծես կամովին կուրացած՝ դիմում էին դէպի անդունդ : Մի բան նրանց համար շատ պարզ էր. հարկաւոր էր արիւն քափել, հարկաւոր էր վրէժ-խնդիր լինել բազմաթիւ անմեղ գոհերի անքիժ արեան համար : Սա մի տարերային հոսանք էր, ազնիւ, վեհ, ոգեւորիչ հոսանք, որի առաջն անկարելի էր առնել ոչ մի յորդորանքով, ոչ մի *խելացի* պատճառաբանութիւններով, ոչ մի սարսափելի ապագայի նկարագրութիւններով :

Համառօտակի յիշենք, որ խումբը սահմանն անցնելով՝ բարձրանում է Բոգ-Դաղը, կուում Թոփրակ-Խալէից եկած զօրքերի եւ շրջակայ գիւղերից ժողովուած քրդերի հետ եւ փախցնում նրանց : Պաշարի պակաս զգալով՝ խումբը դիմում է դէպի Թեափա-Քինա ձորը, այնտեղից՝ Աղբուլազի ձորը անցնելիս սպանում է նախապարհին պատահած 5 թուրքեր : Անժամօք լինելով բոլորովին երկրին (ուղեցոյցները, դժբախտաբար, հենց առաջուանից փախած են լինում), խումբը շատ դէս ու դէն ապարդիւն քափառելուց յետոյ, քաղցած, ծարաւ՝ որոշում է անդամների մեծամասնութեամբ վերադառնալ Ռուսաստան՝ զարնան նոր արշաւանքի պատրաստուելու համար : Սահմանազիտի հար գիւղում ընդհարում է տեղի ունենում սահմանապահ ռուս կոզակների ու կուտակուած քրդերի հետ եւ խումբը ցրում է : Մի մասը ձերբակալուում է կառավարութեան ձեռք, դատուում եւ դատապարտուում է :

Խումբն արշաւեց եւ անողոք իրականութեան զարնուելով՝ քայքայուեց, անկարող լինելով իր իդձերը լիովին իրականացնելու : Նրա մի մասը ընկաւ պատերազմի դաշտում, միւս մասը, խմբապետի հետ միասին փտում է Սիբիրիայի խորքերում, մի մասն էլ դեռեւս շարունակում է հայդուկային խռմբերի մէջ գործել :

Հ. Յ. Դ. Կեդրոնական Արխիւէն.

«ՎԵՄ», Գ. տարի, քիւ 1, Յունուար-Ապրիլ 1965

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԱՄԲՈՒԻ ԴԵՐԸ

Ա.

Ամէն անգամ, երբ հայ յեղափոխական շարժումը սաստկանում էր եւ ստիպում եւրոպական պետութիւններին աւելի խստիւ պահանջել սուլթանից Տանկահայաստանի մէջ տիրող անկարգ իրերի փոփոխումը, սուլթանը մարպիկ կերպով օգտուելով շահերի այն հակառակութիւնից, որ կարող է առաջ գալ Եւրոպայում Հայկական խնդրի այս կամ այն եղանակով լուծուելուց, ամէն անգամ զանազան առարկութիւններ էր անում կամ «սեփական միջոցներն» առաջարկում: Եւրոպական պետութիւնները շատ լաւ էին հասկանում այն խաղը, որ իրենց հետ խաղում է սուլթանը, հասկանում էին, բայց եւ այնպէս վախճնալով հետեւեալ քայլն անելուց, որ կարող էր բարդութիւններ առաջ բերել եւ վնասել անմիջապէս իրենց շահերին կամ զօրեղացնել այս կամ այն հակառակորդին, իրենց տալիս էին լուրջ կերպարանք, սուլթանի ակնյայտնի ծաղրածութիւններն ստիպուած ընդունում էին իբր խելահաս, նպատակայարմար միջոցներ եւ բարձրաձայն աւետում աշխարհին, որ այսուհետեւ ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ:

Բայց ով որ էլ խաբուէր, չէր կարող խաբուել հայ ժողովուրդը, որի գլխին էին կատարում այդ բոլոր «օյիմքագութիւնները», որը դարերի ընթացքում լաւ էր ուսումնասիրել իր վեհափառ պետի գործ դրած «հայրախնամ բարեկործանները» եւ որը վնասել էր միանգամ ընդմիշտ խմել մինչեւ վերջը յեղափոխութեան դառը բաժակը:

Սուլթանի ամենալուրջ առարկութիւններից մէկն էլ հետեւեալն էր. «Եթէ ծրագիրն ընդունուի, եթէ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան տրուի առանձնաշնորհումներ, այն ժամանակ մահմեդական մուկեանդ ամբոխը կը գրգռուի, կը յարձակուի քրիստոնեաների վրայ եւ բոլորին կը կոտորի. իսկ ես իմ ուժերով անկարող կը լինեմ դրա առաջն առնել»: Այս իւր առարկութեամբ նա իսկապէս երկիւղ էր ազդում շատ շատերի վրայ եւ շատ միամիտներ անտեղեակ էին, որ ինքը սուլթանն է ամէն միջոց գործ դնում՝ գրգռելու մահմեդական տարրը, որպէսզի պատրաստ գէնք ունենայ ձեռքին՝ իր դժոխային ծրագիրն իրագործելու համար, երբ այդ հարկաւոր կը համարի:

Ներկայ յօդուածով մենք նպատակ չունինք բնաւ ցոյց տալ սուլթանի եւ եւրոպական դիպլոմատիայի կեղծութիւնն ու փարիսեցիութիւնը. դա ինքնըստինքեան պարզ է եւ մեկնաբանութիւնների կարօտ չէ: Մեր նպատակն է միայն ցոյց տալ մեր ունեցած փաստերի հիման վրայ կառավարութեան եւ մահմեդական ամբոխի դերերը, իւրաքանչիւրի *նշանակութիւնը*, մասնակցութեան *աստիճանը* վերջին եղեռնական գործերում:

Թէ ներկայ ընդհանուր կոտորածի հրամանը բխում էր ուղղակի սուլ-
քանի պալատից, թէ դրանով սուլքանը եւ իր խորագէտ խորհրդատուները
նպատակ ունէին ի սպառ լոեցնել բողոքող հայ ժողովրդի ձայնը, դրա մէջ
դժուար թէ այժմ մէկը կասկածի: Թող դեռ կառավարութիւնը քանտեքը լցնի
հարիւրաւոր պատահական անձնաւորութիւններ, միայն թէ ցոյց տուած լի-
նի, թէ «սպասամբները» ձերբակալուած են, թող լրբաբար գուր ամբաստա-
նութիւններ անի սրա, նրա վրայ, որոնց գոյութիւնը զանազան պատճառներով
անհաճոյ է իրեն, թող շարունակի գործ դնել նրանց վրայ իր բոլոր դժոխա-
յին տանջանքները՝ զանազան խոստովանութիւններ կորզելու նպատակաւ...
Թող նա իւր գիշատիչ ճանկերով, որոնց վրայ դեռ չի չորացել հարիւր հա-
զար անմեղների արիւնը, պատառի հայ ժողովրդի արիւնքաւ կործէր, նրա
վերքերը բռնելով, թող փնտրի ամենայն եռանդով «կոտորածի հեղինակ-
ներին», նա ոչ ոքի խաբել չի կարող. ամէնքի համար պարզ է, որ դա նոյն-
պէս առիթ է հայ ժողովրդի վրայ ահ ու սարսափը միշտ վառ պահելու, նրան
ի սպառ փատեցնելու եւ յեղափոխական շարժման միանգամից վերջ տալու:

Միամիտ հայ հասարակութիւնը կարող էր խաբուել. կոտորածից առաջ
նա դժուարութեամբ էր իրեն թոյլ տալիս մտածելու, որ կառավարութիւնը
ընդունակ է մի այդպիսի տմարդի գործողութեան. այդ տեսակ գազանակա՞ն
եւ միեւնոյն ժամանակ՝ յիմար ընթացք, որ մարդկային պատմութեան մէջ
բացատրիկ դէպքերի շարքը կը դասուի, հայ ժողովուրդը չէր սպասում մին-
չեւ իսկ սուլքանի կառավարութեան նման ապուշ եւ վայրենի կառավարու-
թիւնից:

Սուլքանի բաղձանքը կատարուեց. երկիրը ծածկուեց բիւրաւոր դիակ-
ներով, բազմաթիւ ֆաղափներ եւ գիւղեր ամայի դարձան:

Ի՞նչ դեր կատարեց ինքը ամբոխը, որով տարիների ընթացքում սար-
սափեցնում էին մեզ. ի՞նչ կարող էր նա անել առանց կանոնաւոր զօրքի ու-
ծեղ մասնակցութեան:

— Ոչ/ի՛նչ, համարձակ կարող ենք ասել մենք, գոնէ այն տեղերի վե-
րաբերմամբ, որոնք մեզ փաշայտի են, բայց թող խօսեն փաստերը:

Կարնոյ մէջ տանիկ ազգաբնակչութիւնը անհամեմատ շատ է հայերից:
Բացի այդ, դրսից հաւաքուել էին ամէն տեսակ գիշատիչներ՝ լագեր, չեր-
ֆէզներ, քարաֆամաներ, ֆրդեր... քուով մօտ 20,000: Այդ ահագին բազ-
մութիւնը խոնուած էր Կարնոյ փողոցներում, անցնելու տեղ չկար: Բայց եւ
այնպէս՝ հարկաւոր էր 3000ից աւել լաւ զինուած զինուորներ, որ համար-
ձակուէին հայերի վրայ յարձակում գործել: Կոտորածի ժամանակ բաւական
էր մի ասրնանակի ձայն՝ այդ «սահուլի» ամբոխը ցիրուցան անելու համար:
Հայերի կողմից ամենաքեքեւ ընդդիմադրութիւնը ընդհատում էր մահմե-
դական ամբոխի «յաղքական» ընթացքը: Այդ ժամանակ օգնութեան էին հաս-
նում մարտինի հրացաններով զինուած զինուորները եւ ամբոխի համար ճա-
նապարհ բաց անում: Ի՞նչ կարելի է անել ատրճանակով մարտիկների դէմ:
Զինուորները բռնում էին շուկաների երկու կողմն էլ, հեռուից գնդակահար
անում եւ յետոյ դիակների վրայից ատրճանակները ժողվում: Մի ընդդիմա-
դրող հայի վրայ միանգամից 20-25 հրացաններ էին ուղղուում: Խանութների,

տների ամուր կողակները փշուր փշուր էին լինում նրանց գնդակներից։ Դրանից յետոյ միայն ամբոխը համարակալում էր առաջ ընթանալ։ Նա այդ ժամանակ առիծ էր դառնում, թալանում էր, ասերում, բռնաբարում, սրի էր անցկացնում դեռ կենդանի մնացածներին, յոշոտում, աշխուժակում էր արդեն զինուորների գնդակներով ծակծկուած դիակները, գուարնաում էր նրանց կաշին ֆերքելով, վիրաւորուածներին աշրելով եւայլն։ Կոտորածի երկրորդ օրուանից սկսած գերեզմանատուն էին բերել 315 դիակ։ Նրանք երկար ժամանակ շարուած մնացին ծառերի տակ։ Ամէն մէկը կարող էր գալ եւ իր աչքով տեսնել։ Դիակների վրայ ոչ մի հագուստ չէր մնացել շատերը բոլորովին մերկ էին. դիակների միայն մի մասի վրայ դեռ կային կամ շապիկ կամ ուտաշոր, դա մի անբացատրելի բարեխղճութիւն էր թալանողների կողմից... Այնպէս որ ոչ մի դժուարութիւն չկար գննել դիակները^(*)։ Շատերը զննեցին, նաեւ իրենք՝ հիւպատոսները. չկար մի դիակ, որ իր վրայ չկրէր գոնէ մի ֆանի հրացանի կամ զինուորական ատրնանակի գնդակների վերփեր։ Կարծես թէ ֆաղափ մէջ գտնուող հետեւակ զինուորների ահագին բազմութիւնը բաւական չէր, ֆաղափ իջեցրին նաեւ քնդանօթածիգ գորգերը, որոնք գլխաւորապէս զինուած էին իրենց խոշոր ատրնանակներով եւ «Ղափաղի» հրացաններով։ Խսկ քնդահնարապէս դիակները կրում էին, բացի սրի, կացնի, կասաթուրայի վերքերից, 5-10 եւ աւելի գնդակի վերքեր։ Յովհաննէս Կորկոտեանի վրայ հաշուուած է 23 գնդակի վերքեր...

Բաբերդ հայերը կազմում են տեղական մահմեդական ազգաբնակչութեան 10րդ մասը։ Չնայելով դրան, այնտեղ կուտակուած են եղել եւ անփութ ֆանակութեամբ լազեր, բայց կոտորածը չի սկսուել, մինչեւ *Երզնկայից Գորբ չի ԼկԼԼ*։

Ինչպէս յայտնի է, Բաբերդի շրջակայ գիւղերը բոլորովին գոհ գնացին խուժանի վայրագութեան, որովհետեւ անգէն էին եւ անպաշտպան։ Դեռ նոր էր այնտեղ գէնֆի կարիքը մուտք գործել, դեռ նոր էր սկսում այնտեղ կանոնաւոր յեղափոխական գործունէութիւնը, երբ կոտորածն առաջ եկաւ։ Այդ ժամանակ այնտեղի դաշնակցական հրոսակային խումբը ցրուած էր գիւղերում՝ ձմեռուան պատնառաւ։ Լուսիանք գիւղում այդ խմբի անդամներից մէկը հրացանը ձեռքին կարողանում է պաշտպանել հարիւրաւոր ամբոխի դէմ մի տուն, լիք հարսներով ու աղջիկներով։ Մի ուրիշ գիւղում նոյն խմբի անդամներից մէկը լինում է *միակ* հրացանաւորը ամբողջ գիւղում։ Երբ լազերի վտիմակը մօտենում է, անվեհեր երիտասարդը առնում է հրացանը, դուրս գալիս դրանց դէմ եւ երկար ժամանակ թոյլ չէ տալիս այդ ահագին բազմութեանը գիւղը մտնել։ Նրա ընկնելուց յետոյ միայն լազերը կարողանում են մուտք գործել բոլորովին անպաշտպան գիւղը։

Տրապիզոնի մէջ, ինչպէս յայտնի է, Սեպտեմբեր 22ին, դէպքի ժամանակ, երբ մասնակցում էր միւլիայի ամբոխը, հայերից ոչ մի *մարդ չբապանուեց*։ Մինչեւ Սեպտեմբեր 26ը կառավարութիւնը պատրաստեց իր կա-

(*) Դրանց լուսանկարներն ուղարկուած են Եւրոպական լրագրոց։

նոնաւոր զօրքը, իր սեփական հրացաններով զինեց տեղական խուժանը ու բազմաթիւ լազերին եւ յետոյ միայն կարողացաւ յաջողցնել կոտորածը:

Զօրքերը նոյն դերն են կատարել եւ Բաղէշում:

Մինչեւ այժմ կոտորած չէ եղել Վանայ մէջ շնորհիւ միմիայն այն հանգամանքի, որ տեղական զինուորական ուժը անբաւական է համարուում: Կառավարութիւնը լուրջ պատւաստութիւններ է տեսնում. զինել է հրացաններով տեղական մահմեդականներին, ժողովել է պահեստի զինուորներին, հրաւիրել է մահմեդականներին, թնդանօթները ուղղել է դէպի հայոց թաղերը, կտրտել է Այգեստանի ծառերի մի մասը, որպէսզի թնդանօթների ոռոգքներին արգելք չհանդիսանան, վերջապէս ուղարկել է այնտեղ Բաղէշի կոտորածը կարգադրող փաշային... Կոտորած չի եղել դեռեւս, նշանակում է այդ բոլոր պատրաստութիւնները դեռ քիչ են համարուում: Սպասեմք...

Իսկ Կարնոյ եւ նրա շրջակայ գաւառների, գիւղերի պաշտպանութիւնից, որի մասին անցեալ անգամ գրեցիմք, լուսոյ պէս պարզ է, թէ մինչեւ ո՛ր աստիճան անգօր են եղել հարիւրաւոր, հազարաւոր քրդերը ու լազերը մի խումբ զինուած կտրինների դիմաց, երբ յարձակում է եղել առանց կանոնաւոր զօրքի օգնութեան:

Կրկնում ենք. որ մահմեդական ամբոխի ընդդիմադրական ուժը չափազանցած է, որ առանց կառավարութեան դրդման, առանց նրա ֆաջալերութեան. առանց նրա վարժուած զօրքերի ջերմ աջակցութեան, մահմեդական ամբոխը չէր համարձակուիլ շարժուել իր տեղից, եւ եթէ շարժուէր էլ, շատ տեղ անհամեմատ մեծ կորուստ կ'ունենար եւ դա լաւ դաս կը լինէր ապագայի համար:

«ԴՐՕՇԱԿ», № 5, 10 Փետրուար 1896

Բ.

Մենք միշտ գործ ենք ածում «մահմեդական ամբոխ»: Բայց մահմեդական ամբոխի վրայ ընդհանրապէս կարելի էր նայել սրանից մի քանի դար առաջ: Այժմ նրա կեանքը բաւականաչափ բարդացել է եւ նրա մէջ առաջացել են տարբեր խաւեր, որոնք ունին իրենց որոշ առանձնայատկութիւնները ու ձգտումները եւ որոնք, բնականաբար, տարբեր կերպով պէտք էր վերաբերուէին դէպի հայերի կոտորածը: Բայց նախ քան այդ տարբերութեան մասին խօսելը, ընթերցողի ուշադրութիւնն ենք դարձնում մի հանգամանքի վրայ: Չնայած, որ լոյսի պէս պարզ է, որ վերջին շարժումները լոկ ֆաղափական բնաւորութիւն ունէին, որ նրանք նախագծուում էին սուլթանի ձեռքով եւ նպատակ ունէին ահաբեկել զլուխ բարձրացրած հայ ժողովուրդը, բայց եւ այնպէս մեր մէջ գարմանալի յամառութեամբ շարունակում են տեղի ունեցած ընդհարումներին տալ կրօնական կերպարանք եւ ամբողջ մեղքը ձգել մահմեդական մոլեռանդութեան, դուրանի, սօփտանքի վրայ, եւ այլն: Դեռ դրանք չեն ուզում տեսնել, որ այս դէպքում, ինչպէս եւ մարդկային

ամբողջ պատմութեան մէջ, կրօնը եղել է մի բող, որի տակ պատսպարուած առաջ եմ տարել ամէն տեսակ անձնական շահեր եւ կեղտոտ միտումներ: Մինչդեռ կան ակնյայտին փաստեր, որոնք պէտք էր խախտէին այդ հինաւորաց համագումր: Տանկահայաստանում բացի հայերից ապրում են եւ ուրիշ քրիստոնեաներ: Ինչո՞ւ երոպացիք ազատ մնացին, ինչո՞ւ ասորիներին չմօտեցան, ինչո՞ւ վերջապէս ամենայն հոգատարութեամբ ու խնամքով պատսպարում էին յոյներին, որոնք մի քանի տեղեր այնքան էին լրբացել կառավարութեան փառաբանութեան, որ զգուսնի էին պատճառում բոլորին: Դրա հակառակ մի քանի տեղեր իրենք՝ մահմեդական հոգեւորականութեան ներկայացուցիչները՝ շէյխերն են նախաձեռնող հանդիսացել հայերի պաշտպանութեան, ինչպէս օր. Ղարափիսա, Իզվերան:

Գալով մահմեդական ամբոխի տարբեր խաւերի խաղացած դերերին, տեսնում ենք, ինչպէս եւ հարկաւոր էր սպասել, որ ամենափչ մասնակցութիւն ունեցաւ տանիկ գիւղացի երկրագործ դասը: Յարձակողները գլխաւորապէս լեռնաբնակ անասնապահ կամ կիսաերկրագործ ազգաբնակչութիւնն էր՝ քրդերը, լազերը եւ Ռուսաստանից գաղթած չերքէզները. իսկ երկրագործ դասը շատ շատ հետեւել է նրանց՝ քաղաքից քաղին ձեռք ձգելու համար, իսկ գլխաւորապէս կա՛մ անտարբեր են մնացել, կամ թէ, — որքան էլ դա զարմանալի թուայ, — պաշտպանել է իր դարեւոր հարեւան հայ ազգաբնակչութիւնը եւ սաստիկ ընդդիմադրութիւն է ցոյց տուել յարձակուող խուժանին: Բացի այդ, պաշտպանութիւն են ցոյց տուել մի քանի տեղ արհեստաւոր եւ վանառական դասը: Աւելի անսպասելիւն այն է, որ քրդերը, այդ հայերի անհաշտ համարուած թշնամիները, նոյնպէս պաշտպանել են:

Ընթերցողը կը համաձայնի, որ այսպիսի ժամանակ անհնար է շատ փաստեր հաւաքել, բերեմք մեր ձեռքի տակ ունեցածները:

**

Հասան-Ղալան(*), կարնոյ մօտ գտնուած կան գիւղը, Բասենի Ամրագումը, մասամբ Իզվերանը, Ալաշկերտի Ղարափիսան, Բայազէդը, Երզրնկայի, Խնուսի մի քանի գիւղերը պաշտպանուել են տեղական մահմեդականների շնորհիւ, Նարիմանի գիւղերը պաշտպանուել են շնորհիւ էմիր աղայի, Ռուսաստանից գաղթած՝ Խապուր-Մուստաֆա աղի տղերքի:

Խալու, Ամար, Խայաքեկ, Իրից գիւղ՝ պաշտպանել է գիւղացի Սելիմ փաշան:

Իւլփիլիէի Ս. Յովհաննու վանքը եւ իր շրջակայ գիւղերը՝ Ջուջան, Ղարաքաղար, Վանքի գիւղ, Ղուժուպուճաղ, Բողին պաշտպանել է հայդարանցի Մուստաֆա բէկը: Բացի այդ, պաշտպանութիւն են ցոյց տուել Միրվա աղէն, Նարի աղէն:

Նոյնիսկ *Կարնոյ* մէջ, որտեղ կառավարութիւնը հոգեւորականութեան

(*) Հասան-Ղալանի վանքը, որ աւերուել ու թալանուել է, գտնուում է Հասան-Ղալանից մէկուկէս ժամ հեռաւորութեան վրայ:

հետ միասին տարիների ընթացքում զրգոում էին տեղական մահմեդականներին, որտեղ էր այդ ժամանակ բոլոր կոտորածների հերոս՝ Շաֆիր փաշան, ուր ամենից սաստիկ պետք էր արտայայտուէր տանիկների կատաղութիւնը, ազգաբնակչության մի մասը, գլխաւորապէս վաճառական եւ արհեստաւոր դասը, հետո՛ւ պահեց իրեն կոտորածից։ Մինչեւ իսկ *բաղմաթիւ հայեր պատապարուեցին տաճիկներին մօտ կոտորածի ամենախիստ ժամանակը*։

Մենք արդէն սպասում ենք բնութեցողից զանազան առարկութիւններ եւ վերոյիշեալ պաշտպանների վարմունքի համար բացատրութիւններ։ Մենք էլ շատ լաւ գիտենք, որ մի տեղ ազգաբնակչութիւնը երկիւղ է կրել «նուստտանցի» հայերից, որոնց հետ ընդհարումներ է ունեցել եւ որոնց վրէժխընդրութիւնից տեղիք ունի երկիւղ կրելու, մի ուրիշ տեղ մա դողալով է յիշում ռուսական արշաւանքը, երբորդ տեղում աւելի հեռատես գտնուելով, մտածում է ապագայի մասին, հաւատացած լինելով, որ իրերի դուրսիւնը անշուշտ կը փոխուի, չորսորդ տեղում զգում է, որ հայերի հետ կապուած է սերտ կերպով, տնտեսական շահերով, հինգերորդ տեղում հայերը այս կամ այն բէկի մարաբաներն են, եւայլն... Այս բոլորը մենք շատ լաւ գիտենք, մենք ոչ մի լուպէ թոյլ չենք տալ մեզ մտածելու, որ այդ զանազան Մուստաֆաները կարող են դէպի հայերը մի առանձին պատռնական սէր տածել։

Մեզ համար առանձնապէս նշանակութիւն ունի այն, որ իրերի այս խառը դուրսեան մէջ, երբ կառավարութիւնը ինքն է մղում մահմեդականներին դէպի կոտորած, դէպի քալան ու աւերում, երբ մա ինքն է ամբոյսի առաջն ընկնում եւ իր մարտիկներով նրա համար ճանապարհ հարթում, երբ այդքան նպաստաւոր պայմաններ է ստեղծում կիսավայրենի ամբոյսի գազանական կրքերի անարգել կերպով դուրս ժայթքելու համար, այդ տգէտ, մոլեռանդ, փանատիկոս ամբոյսի մի մասը կարողանում է ի նկատի առնել գազանական հանգամանքներ, չտարուել հոսանքով, զսպել իր կրքերը եւ մինչեւ իսկ դիմադրութիւն ցոյց տալ կառավարութեան ոտնձգութիւններին։

Դա պարզ ապացոյց է, որ ազգաբնակչութեան մի մասը արդէն նկատում է շահերի այն անհամբերաշխոյթիւնը, որ վաղուց ի վեր գոյութիւն ունի սուլթանի եւ բոլոր հպատակների մէջ, բայց որը մնում էր մինչեւ այժմ խորին մքութեան մէջ, շնորհիւ սուլթանի եւ տիրապետող տարրերի համբարաշխ գործունէութեան։

Նա նկատում է այն տնտեսական կապը, որով կապուած է իր հարեւան հայերի հետ եւ որի ահագին նշանակութիւնը մա ընդունակ է դարձել գնահատել։

Վերոյիշեալներից մենք տեսնւմք, որ վերջին եղերական կոտորածների մէջ մահմեդական ամբոյսի դերը բոլորովին երկրորդական էր, մենք տեսնւմք, որ նրա մի մասը դուրս է եկել մասամբ տգիտութեան, խաւարի, անգիտակցութեան մթնոլորտից, սկսել է *մտածել, հասկանալ* իր իրական շահերը, եւ մենք սրտանց ողջունում ենք նրա այդ *առաջին եւ դժուարին* քայլը։

ՎՆԱՍԱԿԱՐ ՏԱՐՐԵՐ

Ամէն անգամ, երբ յեղափոխական փոփրամասնութեան անձնագոհ, տոկուն եւ անվհատ գործունէութեան շնորհիւ յեղափոխական կազմակերպութիւնը ձեռք է բերում ուժ եւ ազդեցութիւն, կեանքի մէջ ստեղծուում է հասարակական գործի յաջողութիւնը եւ հարքում է որոշ աստիճանով յեղափոխական ուղին, ամէն անգամ էլ հասարակութեան տարբեր խաւերի մէջ իրարանցում է ընկնում: Բայց բնդհանրութեան յեղափոխական ոգու բարձրանալու հետ միատեղ, ամէն մի տեղից վերկացող բախտախնդիր, ամէն մի վաշխառու, կեղեքիչ, միեւն իսկ մատնիչներ, դաւաճաններ, մի խօսքով ամէն տեսակ սողուններ, որոնք գիտեն հիանալի կերպով յարմարուել համաժամանակներին եւ ամէն տեսակ ջրերում ձուկ որսալ, ասպարէզ են դուրս գալիս, իբրեւ «յեղափոխականներ» կամ յեղափոխութեան համակրող բարեկամներ: Վնասակար են այդ սողունները այդպիսի բոլորներում, երբ փոքուն խօսքեր փչելով ու փարիսեցիական ձեւեր բանեցնելով, շահագործում են ամբոյսի դիրքահաստութիւնը ու տգիտութիւնը: Իսկ անտանելի են, ցաւ ու պատուհաս են դրանք յեղափոխական շարժման համար այն ժամանակ, երբ յեղափոխութիւնը կրում է ժամանակաւոր անյաջողութիւն եւ սկսում են տիրել աւելի վատթար պայմաններ յեղափոխական գործիչների համար: Այդ ժամանակ այդ գազարի ալարածները սուս ու փուս ֆաշում են իրենց բները, եւ արդէն «խոհեմութիւն», «հեռատեսութիւն», «ժողովրդասիրութիւն», «միութիւն» եւ այլ դիմակների տակ դարձնալ շարունակում են խաղալ ժողովրդի հետ, աշխատելով մի կերպ քողարկել իրենց իսկական գոյնը: Շարունակելով կրել «յեղափոխական», «ազգասէր» տիտղոսները, դրանք դառնում են իսկական յեղափոխական գործի ամենավնասակար խոչընդոտներ:

Այդ արարածները աղբեր են, որոնք մեծ ու փոքր կոյտերով, տեսակ տեսակ բուրմունքներով եւ գոյներով թափուած յեղափոխական ճանապարհի վրայ, ասպակնում են յեղափոխական միջավայրը:

Ամէն մի յեղափոխական գործիչ ստիպուած է ժամանակ առ ժամամանակ թողնել իր բուն գործը եւ գրադուել այդ աղբերով, որոնք ընկնում են ոտքերի տակ եւ խանգարում իր կանոնաւոր ընթացքը: Ժամանակ առ ժամանակ, կամայ ակամայ նա իւր վրայ պէտք է առնի այդ գզուելի աշխատանքը, իմանալով հանդերձ, որ իւր ցախաւելի հենց առաջին հարուածից այդ կոյտերը միանգամից կը բացուեն եւ կը լցնեն օդը իրենց գարշահոտութիւններով: Արձակուած բամբասանքների, գրպարտութիւնների, ինտրիգաների մթնոլորտի միջով պէտք է դիմի յեղափոխական իսկական գործիչը դէպի իւր բուն նպատակը:

Կեանքի մէջ տեսնում էինք կուսակցութիւնների միութիւն ֆարոգող ուտոպիստներ, այդ միութեան անունով նոր, իրենց *անձնական* կուսակցու-

Քիւմններ կազմողներ եւ այս ձեւով բուն գործից խոյս տուող սնափառներ, անվերջ պատրաստութիւնների ձգտող եւ ոչ մի պատրաստութիւն չտեսնող խոհեմ յեղափոխականներ, զանազան տեսակ խաբեբաներ, շարլատաններ. այժմ էլ քիչ չէ բարեարտութեան դիմակի տակ մտած բախտախնդիրների քիւր, որով իրենց ետեւից տանում են միամիտների մի բանակ: Դրանք սկսել են նոր ձեւի տակ մի նոր արշաւանք «Դաշնակցութեան» դէմ, որի առթիւ անելորդ չենք համարում մի քանի խօսք ասել:

«Ժամանակ չէ այլեւս յեղափոխութեամբ պարապուել, այժմ հաց պէտք է տալ ժողովրդին եւ ոչ թէ գէնք», լսում ենք ամէն կողմից ժողովրդի դուրսեան վրայ կոկորդիլոսեան աղի արցունք թափող փարիսեցիներից:

Իսկապէս, ահա ամենայարմար բոլէն երեսն գալու իբր վերին աստիճանի բարի, զգայուն, փափուկ սրտի տէր մարդ, իբր խոհեմ, ժամանակի պահանջներին յարմարուող, ժողովրդի ցաւերը մանաւոր գործիչ: Բացի այդ, բարեգործութեան դիմակի տակ կարելի է եւ վտանգի չենթարկել իւր անձը, որն այնքան թանկ է հայրենիքի համար. իբր արթուն հովիւ պէտք է հսկել իւր սիրեցեալ ժողովրդի վրայ, չլինի թէ նա մոլորուի եւ տարուի «ծայրայեղ» յեղափոխականների դէպի կորստեան անդունդը տանող գործունէութեամբ: Ահա ամենայարմար բոլէն ամենաարժան գնով ու ամենամովտանգ հանապարհով իսկական ազգասէրի մեծ հռչակ ձեռք բերելու:

«Ժողովրդին հաց պէտք է տալ», ասում են մեր ժողովրդի «իսկական բարեկամները»: Ո՞վ է հակառակը պնդում. ո՞վ է ասում, թէ հարկաւոր չէ հաց տալ: Բայց դուք ինքներդ ինչո՞ւ գոնէ այդ չէք անում. ինչո՞ւ այդ պարտին էլ ծանրաբեռնում էք յեղափոխական կազմակերպութիւնների վրայ: Ո՞ւր էիք դուք, երբ Սասունի կոտորածից յետոյ «Դաշնակցութիւնը» ստիպուած եղաւ մասամբ շեղուել իւր բուն գործունէութիւնից եւ բարեգործութեամբ զբաղուել՝ իւր սեփական միջոցներից դրամական նպաստներ բաժանելով բոլորովին անօգնական մնացած երկրին: Ո՞ւր էիք դուք վերջին կոտորածներից յետոյ, երբ դարձեալ «Դաշնակցութիւնը» առաջինն եղաւ թըշուառ, թալանուած, արիւնաբաւ ժողովրդին անմիջական դրամական օգնութիւն հասցնողը:

Այժմ էլ, երբ դուք զբաղուած էք միայն հայրենասիրական քարոզներ արտասանելով եւ չնչին կոպէկներ էք միայն հանում ձեր հաստափոր բարեկամների գրպաններից, դարձեալ ամերիկացի, անգլիացի, մինչեւ իսկ գերմանացի եւ շվեյցարացի պաստորներն են մեր ժողովուրդին օգնութիւն հասցնողը:

Ամօ՛ք ձեզ...

«Ժողովուրդին այլեւս գէնք չպէտք է տալ»: Այս խօսքերն արտասանում են այն ժամանակ, երբ փաստերը պարզ ցոյց են տուել, որ կոտորուել, թալանուել, ստերուել են այն գիւղերը, ուր ինքնապաշտպանութեան համար գէնքի հարկաւոր քանակութիւնը չկար, երբ արդէն ձեռքի տակ ունեւոր փայլուն ապացոյցներ, որ այն տեղերը, որտեղ մենք ունեցել ենք գէնք կամ գինուած հայգուկներ, կոտուել, պաշտպանել են իրենց կայքը, գոյքը կամ թէ

քոյրովին ազատ են մնացել յարձակումներից: Այս խօսքերն արտասանում են այն ժամանակ, երբ Տանկահայաստանի ամեն կողմերում, մանաւանդ ազատ մնացած վայրերում, *օրէ օր սպասում* են նորանոր բնդհարումներ, երբ կառավարութիւնը պատրաստ իւր տրամադրութեան տակ է պահում իրեն ծառայութիւններ մատուցած համիդիական զինքերն և միւս կիսավայրենի լեռնականներին: Երբ միւս կողմից զենքի նշանակութիւնը հասկացած հայ ժողովուրդը յուսահատական ազդակներ է հանում եւ ձեռքերը պարզած զենք է հայցում: Երբ *թախհուսած* գիւղերն իրենք իրենց մէջ հանգանակութիւն են բաց անում, իրենց վերջին կռուիկները դուրս են հանում *ղէնք* ձեռք բերելու համար:

Ժողովուրդը *ղէնք* է պահանջում, իսկ մեր խոհեմ գործիչներն աշխատում են հաւատացնել ժողովրդին, որ նա սխալում է. նրան ոչ **քէ զէնք** է հարկաւոր, այլ հաց...: Հաւատա՞նք այդ խոհեմների անկեղծութեան:

«Հարկաւոր է դադարեցնել յեղափոխական շարժումը», պահանջում են նրանք: Այս կէտում դրանց հետ միանում են եւ նրանք, որոնք վերջին կոտորածների տպաւորութիւնից դեռ չեն ազատուել եւ խօսում են աւելի զգացմունքով, քան ի խելով:

Մենք արդէն քանիցս անգամ առիթ ենք ունեցել ցոյց տալ, որ յեղափոխական շարժումն անհնարին է կանգնեցնել, քանի որ հետեւանք է Տանկահայաստանում տիրող անտանելի պայմանների, եւ քանի վատթարման այդ պայմանները, այնքան աւելի սաստիկ պէտք կը զգացուի ուժեղ յեղափոխական շարժման: Միմիայն իրերի անկարգ դրութեան բարեփոխումը կարող է վերջ տալ յեղափոխական շարժման:

Պաշտանքելով դադարեցնել յեղափոխական շարժումը, դրանք կողմնակի կերպով մեղադրում են յեղափոխականներին, համարելով նրանց այդ բոլոր ազդեցութեան պատճառ: Կոտորածների պատասխանատուութիւնը յեղափոխականների վրայ բարդելով եւ յուսահատութեան մէջ ընկնելով, այդ կարճամիտները մոռանում են մարդկային պատմութիւնը. մոռանում են, որ ուրիշ ազգեր աւելի սոսկալի արհաւիրքների միջից են անցել եւ իրենց ազատութեանը հասել. մոռանում են ե՛ւ հայոց պատմութիւնը, դարերի ընթացքում հայերի կրած դժոխային տանջանքները:

Դառնալով վերջին կոտորածներին, հարցնում ենք. չե՞նք չափազանցում արդեօք դրանց բացասական նշանակութիւնը:

Վերջին դէպքերը մեծ հարուած էին հայ ժողովուրդի համար, այդ անհերքելի է. ամէնքն այդ զգացին եւ սոսկացին՝ քէ՛ մենք եւ քէ ուրիշները. զգացինք, որովհետեւ մեր թշնամիները գործում էին սրերով, հրացաններով, որովհետեւ ամէնքի աչքի առաջ արիւն էր հոսում եւ այդ բոլորը կատարւում էր ազատ համարձակ:

Սակայն մենք մինչեւ այժմ էլ նոյնպէս գոհեր էինք տալիս, հայ ժողովուրդն արիւնաբաւ էր լինում, հայաբնակ գաւառներն ամայանում էին կամ բռնում էր դերով, չեքէզներով եւ այլ լեռնականներով, բայց ոչ ոքի վրայ այս հանգամանքը հարկաւոր ազդեցութիւնը չէր թողնում, ոչ ոք չէր սոսկում, չէր կատաղում, ոչ ոք չէր մտածում հարկաւոր չափով ժողովուր-

դի այս անտանելի պայմանների մասին: Այստեղ սուրը հագի՛ւ էր խաղում, արիւնը հագիւ էր հոսում, բայց եւ այնպէս ժողովուրդը ուժասպառ էր լինում եւ լուռ ու մունջ *կոտորում* երկրի ընդհանուր պայմանների ճնշման տակ: Ո՞ր եւ մեր բազմամարդ հայաբնակ գաւառները, ո՞ր եւ նրանց չար-
ֆաշ բնակիչները: Թողենեմ հեռու անցեալը: Մեր աչքի առաջ դատարկում եւ զգալի կերպով Մշոյ դաշտը, Վասպուրականը, Կարնոյ եւ Բաքերդի շրջակայքը, Խնուսը, Բասենը... Մեր աչքի առաջ Ալաշկերտը Բայազէդի հետ միասին կարցրին իրենց բնակիչների 9/10 մասը. գուտ հայաբնակ Խիզանում մնացել է հագի՛ւ մի երկու գիւղ: Մինչդեռ ոչ ոք չի լսել, որ այդ կէտերում *կոտորած* եղած լինի:

Զէ՛, հայ ժողովուրդը անկարող է ապրել Տանկահայաստանում տիրող կարգերում. նա ուժասպառ է լինում, նա մեռնում է. նա չէ կարող չորող-
ֆել, ոտի չկանգնել եւ չդիմել յեղափոխութեան, իբրեւ իւր միակ փրկա-
րարին:

Մեր «խոհեմ ազգասէրների» բոլոր ֆարոգները շատ-շատ կ'ունենան բացասական նշանակութիւն, կը դանդաղեցնեն յեղափոխական ընթացքը: Կարո՞ղ էք արմատախիլ անել հայ ժողովուրդի արեան մէջ մտած կեանքի նորանոր պահանջները, կարո՞ղ էք փոխել նրա ուղեղը եւ նեարդները, յոյս ունէ՞ք նրան դնել ստրկական, անասնական դրութեան մէջ, — եթէ այո՛, փորձեցէ՛ք, եւ այն ժամանակ միայն դուք կարող էք յոյս ունենալ յեղափո-
խութեանը վերջ տալու:

Ժողովուրդը սկսել է յեղափոխութիւնը եւ նա կը տանի մինչեւ վերջը, իսկ առայժմ նրան մնում է լաւ համաչել յեղափոխական ճանապարհի վրայ ընկած զանազան տեսակ աղբերի իսկական նշանակութիւնը եւ մի կողմը շարտելով դրանց, անարգել կերպով շարունակել իւր փրկարար կռիւը:

«ԴՐՕՇԱԿ», № 12, 1 Մայիս 1896

ԳԻՊԼՈՄԱՏ ՀՐԷՇՆԵՐ (*)

Հասարակական կեանքի մէջ պատահում են այնպիսի ահռելի չարիքներ, որ շրմեցնում են ամենամեծ յոռետեսին անգամ: Յոռետեսը, որը միշտ ամենավատ գոյներով է ներկայացնում ապագան իւր երեւակայութեան մէջ դարձեալ ունենում է մի սահման, որից չի կարող անցնել, մրա կարծիքով, այս կամ այն հասարակական չարիքի աստիճանը: Բայց, դժբախտաբար, մենք տեսնում ենք, որ մեր ներկայ կեանքի մէջ յոռետեսի երեւակայած սահմանն էլ ոչնչանում է, եւ չարիքը տարածում է իր թւերը աւելի հեռու ու հեռու...

Ամէն անգամ, երբ սոիք ենք ունեցել խօսելու եւրոպական դիպլոմատիայի մասին, որը պաշտօնապէս իր «հովանաւորութեան» տակ է առել արեւելքի ֆրիստոնեաներին, մենք հեռու որեւէ յոռետեսութիւնից, յետուած միմիայն պարզ իրականութեան վրայ, պնդել ենք միշտ, որ ո՛չ մի դիպլոմատի համար գոյութիւն չունեն ո՛չ ֆրիստոնէական, ո՛չ մարդասիրական, ո՛չ ֆաղափակքական եւ ոչ այլ նոյնանման նպատակներ: Մենք ընդունում էինք, որ դիպլոմատիան կարող է եւ ոչ թէ միայն չօգնել մեզ, անտարբեր մնալ, այլ մինչեւ իսկ վնասել մեզ, աշխատել կանգնեցնել ծնունդ առած շարժումը, երէ այդ իր շահերին վնասակար նկատուի: Բայց մենք — եւ մեզ հետ նոյնիսկ ամենամեծ յոռետեսները — դժուար կարող էինք երեւակայել, որ ֆաղափակքը աշխարհի «ֆաղափակքը» ներկայացուցիչները հասնէին անխղճութեան, տմարդութեան ու լրքութեան այն ծայրայեղ աստիճանին, որի վրայ նրանք կանգնած են այժմ, եւ ոչ թէ միայն մեր, այլեւ ամբողջ արեւելեան հարցի վերաբերմամբ:

Եւրոպական դիպլոմատները «գրութեան փոյրերի» նման շրջապատել են «հիւանդ մարդուն» եւ ամենասններելի միջոցներ գործ դնելով՝ աշխատում են պահպանել նրա նեխում կեանքը: *L'homme malade* (հիւանդ մարդը) դառել է *enfant gâté* (երես առած երեխայ), որին պահում, պահպանում, շոյում, փափախում են ամէն կողմից: Հոգատար դիպլոմատները ամենայն աջողութեամբ մրցում են իրար հետ այդ ասպարիզում: Մէկն իր արջի քաթի գօրութեամբ միջոց է ստալիս նրան կոտորել, ջարդել տասնեակ հազարաւոր հայեր՝ երկրի «խաղաղութիւնը» վերականգնելու համար: Միւսը իր հաստ գրպանն է բաց անում եւ առաջարկում իր ոսկիները՝ տնտեսական

(*) Գրուած է Վասպուրականի կոտորածի առթիւ եւ հրատարակուած «Դրօշակ»ում իբրեւ առաջնորդող յօդուած, առանց ստորագրութեան:

բացարձակ փայլաշունչից ազատելու համար. երրորդի նախաձեռնութեամբ ընդհանուր նկշում են գործ դնում ու սպառնալիքներ կարդում ապստամբ կրեւացիներին: Ճնշում են Յունաստանին, որ անուղղակի կերպով օգնում է իր արիւնակից եղբայրներին. նկշում են Բուլղարիային, որ չի խանգարում մակեդոնական շարժմանը... Բայց ո՛չ մի տեղ, ո՛չ մի պարագայում եւրոպական դիպլոմատը չարտայայտեց իր էութիւնը այնքան ստոր, գգուելի եւ կոպիտ կերպով. ո՛չ մի տեղ նա ցոյց չտուեց իր բարոյական աշխարհայեցողութիւնը այնքան շօշափելի փաստերով, որքան Վանի եւ ընդհանրապէս Վասպուրականի վերջին աղէտալից դէպքերի ժամանակ: Այդ դէպքերն այնքան սրտանմիկ էին, որ ամենաչոր, ամենաֆարափրտ դիպլոմատն անգամ պէտք է յիշէր, որ իմքը ո՛չ միայն դիպլոմատ է, այլեւ *մարդ*: Բայց այդ չեղաւ: Պետերսի եւ Աֆրիկայի այլ հերոսների արժանաւոր ընկերակիցը՝ Վանի անգլիական հիւպատոսը, որը շատ առաջ էր ստացել վանեցիներից «ոստիկան-հիւպատոս» տիտղոսը եւ իրիստոնէութեան սկզբունքը տարածող բողոքական միսիոնար Ռէյնոլդը հաւասարապէս զգուշի եւ մեզ թէ՛ իրենց բացարձակ լըրքութիւններով եւ թէ՛ իրենց գաղտնի խարդաւանաւորութեամբ:

Մուտք գործելով Տաճկահայաստան, շփուելով յաճախակի վայրագ կառավարութեան հետ, դրանք կարծես մոռանում են իրենց ծագումը, մոռանում են այն միջավայրը, ուր ծնուել եւ սնուել են, մոռանում են այն դարը, որի մէջ ապրում են: Առանց խղահարութեան, առանց ամօթի, բացարձակ կերպով պաշտպան հանդիսանալով սուլթանի կառավարութեան՝ դրանք ամենամեծ գնապարհներով ստիպում են յեղափոխական գնդերին՝ հեռանալ ֆաղափից. դրանք մատնում են այդպիսով անգէն ժողովրդին վրէժխնդիր զինուորների ու վայրագ խուժանի կատաղութեան, իսկ յեղափոխական գնդերին՝ Պարսկաստանի հանապարհի վրայ պատրաստուած զինուորների եւ համիդիականների անհամար բազմութեան:

Կոտորածի այդ սարսափից յետոյ նրանք դեռ համարձակւում են բարդել բոլոր յանցանքը հայերի վրայ, մեղմացնել կառավարութեան եւ բաշիր-բոգուկների վռնակների գործած գազանութիւնները, ուրանալ ֆաղափի ուրմբակոծութիւնը, ֆաղափի եւ շրջականների աւերուիլը, քաղաքաւոր, հազարաւոր գոհերի թիւը... Եւ այս դեռ բաւական չէ. նրանք յանդգնում են հանրագրութիւններ պատրաստել հայերի կողմից, ստիպում են ստորագրել ահաբեկուած ժողովրդին, իբր թէ նա ինքն է մեղաւոր, որ իրեն կոտորել են, թէ նա շնորհակալ է կառավարութիւնից, որ կոտորածը չի շարունակում... Սա արդէն չափից դուրս է. այս դէպքում մարդ դժուարանում է հաւատալ, թէ դրանք մարդկային արարածներ են եւ ոչ թէ հրէշներ մարդկային կերպարանով...

Վասպուրականի կոտորածի ահռելիութիւնը անյայտ մնաց շատ շատերից. դիպլոմատները կարող են դրանով պարծենալ: Բայց ուրախոծուած տները, արիւնաներկ փողոցները, անքաղ դիակները, մոխիր դարձած գիւղերը դեռ մնայուն վկաներ են սուլթանի գազանութիւնների եւ դիպլոմատիայի լկտիութեան: Ամօթի, մերկ, բոսիկ մնացած բազմաթիւ կենդանի դիակների խուլ հեծեծանքը, առեւանգուածների, բռնաբարուածների ապար-

դիւն ճիշերը, հազարաւոր անմեղ գոհերի բարձրաձայն անէծքը... այս բոլորը դառը բողոք են Եւրոպայի հասարակական դատաստանի առաջ՝ իր ներկայացուցիչների տմարդութիւնների դէմ:

Վասպուրականն աւերուեց. սուլքանը, Շաֆիրը, Սաադէտտին եւ այլ փաշաները հրնւում են: Հրնւում են ե՛ւ դիպլոմատները. նրանցից իւրաքանչիւրը հասաւ իր նպատակին: Իսկ մե՞նք...

Ճիշդ է, մենք կրեցինք սոսկալի հաքուած, անհամեմատ աւելի գոհեր տուինք, քան մեր քշնամին. կարցրինք մեր լաւագոյն ընկերներից շատերին, քայց, մեր ժամանակաւոր պարտութիւնը, մեր քշնամիների հրնւանքը մեզ չեն վիստեցնի: Տասնեակ հազարաւոր դժբախտների յուսահատական ճիշերը պահանջում են մեզանից արդար վրէժխնդրութիւն, մեր հարիւրաւոր նահատակուած ընկերների ստուերները կոչում են մեզ դէպի անձնագոհ գործունէութիւն:

«ԴՐՕՇԱԿ», № 19, 15 Օգոստոս 1896

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱԶ

(Հ. Յ. ԴԱՀՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԻՍՄԵԱԿՈՆ ԱՌԻԹՈՎ)

Հայ յեղափոխական շարժման տխուր անցեալի մէջ մտքով խորասուզուելիս, մեր աչքի առջեւ են գալիս *ընկած* մահատակների ուրուականների հետ միասին յեղափոխական կենդանի մահատակների դժբախտ շարքերը:

Յեղափոխական փորձարկալից կեանքի մէջ շատ բաներ են յաջողում յարատեւել: Շատերը մեր հին գործիչներից, մեր զինուորներից, եթէ միայն չեն սպանուել կամ մեռել, այսօր կա՛մ տառապում են բանտերի խորշերում, կամ դեզերում են Տանկաստանից զուրս՝ ցամաք հացի կարօտ:

Երկար տարիների ընթացքում հայ յեղափոխականը կոռուել է պատմութեան մէջ ըացառիկ անձնուիրութեամբ. այդ երկար տարիների ընթացքում ահագին ուժեր են խորտակուել ու ցրուել. ստեղծուել է մի մեծ բանակ բանտարկեալների, աքաղաղների, անկարների, հաշմանդամների, ուժասպառների, որոնց վրայ աւելանում են նաեւ ժամանակաւորապէս դադար առած զինուորները: Եւ այդ երկար տարիների ընթացքում հայ հասարակութիւնը, նրա ունեւոր դասը իր ստրկային բացած զգացումներով՝ անտարբեր հանդիսատես է եղել յեղափոխական գոհերի կրած բոլոր տանջանքներին. նա նոյնիսկ մարդասիրական տեսակէտից ոչ մի դրական, յարատեւ միջոց չի ձեռք առել նրանց ողբալի վիճակը քիչ քիչ շատ քեթեւացնելու համար:

Երբ մենք լսում ենք, թէ ի՛նչ փառաւոր ընդունելութիւն են գտնում կոռուից վերադարձած զինուորները Եւրոպայում, նոյնիսկ Ռուսաստանում, թէ ինչ հացկերոյքներ են տրւում Տրանսիլից եկած անգլիացի կամաւորներին եւ ինչ միջոցներ են ձեռք առնում նրանց ապագան ապահովելու, — ակամայ մեր մտքի առջեւ են գալիս գործից վերադարձած հայ կամաւորները՝ քարքուռ երկար մանապարհից տրեխները քրքրած, ռսի տակի մորթր պոկած եւ ուրախ ու երջանիկ, եթէ կարողանում են գոմի մի անկիւնում գազտագոգի ապաստարան գտնել ու մի կտոր չոր հացով կշտանալ:

Անգլիացի զինուորը, որ կոռուի է գնում տաք հագնուած, զգեստի ա-

(*) Հ. Յ. Դահնակցութեան հիմնադրութեան առաջին իսկ օրերից պահանջ է զգացուել յեղափոխական պայքարի զոհերին ոգնող մի կազմակերպութեան: Այդ նպատակով, այստեղ ու այնտեղ ստեղծուել են ռմանդակ ժամիչներ կամ «Կարմիր Ուաչի» խմբեր: Կարմիր Ուաչի ընդհանուր կազմակերպութիւն ունենալու հարցը քննուել է Դահնակցութեան ժողովներում: Ռուստոմի այս յոգուածը, յոյս տեսած «Դրօշակ»ի տասնամեակի համարում Ն. Ս. ստորագրութեամբ, արժարժում է նոյն հարցը: Այստեղ ներկայացնում ենք Ռուստոմի ձեռագրի ընդօրինակութիւնը:

ԽՄԲ.

ւելորդ պաշարը հտեւից, մաշին, ընթրիֆին մի ֆանի տեսակ կերակուր վա-
յելելով, որը պատերազմ գնալիս չի մոռանում հետը տանիլ եւ իր *ֆութ-բոլը*
(ոտնագնդակ), որի համար ամէն բոլոր պատրաստ կանգնած են բժիշկները,
վիրաբույժները, գրութեան ֆոյրերը...

Այս բոլոր յարմարութիւններով շրջապատուած անգլիացի զինուորը
հերոս է, երբ մասնակցել է մի երկու պատերազմների, ուր թշնամու երեսն
անգամ չի տեսել:

Աժա՛ն հերոսութիւն...

Բայց գիտե՞՞նա գիշերները ֆրտնաթոր վազել, ահագին բեռը շալա-
կին, վազել, որպէսզի դեռ լոյսը չբացուած այսինչ լեռան կատարին դիրք
բռնի: Գիտե՞՞նա երկու-երեք օր անօրի մնալուց յետոյ՝ գոհանալ ոչխարա-
պահ շների համար պատրաստած կոպիտ, «ֆեռք»ով (թէժահաց): Գիտե՞՞նա,
թէ ինչ է նշանակում լեռան կատարին, մի ֆարի տակին կծկուած՝ ծարաւից
տապաւել, երբ մօտակայ ձորի միջով աղբիւրն է կշկշում: Կռուե՞՞լ է նա
փամփուշտները համբելով՝ ձիւնի վրայ փռուած առաւօտից երեկոյ. գիտե՞՞նա
երգել ու «կլոր» պար բռնել զնդակների տարափի տակ՝ ցրտից փայտա-
ցած ձեռներն ու ոտները բանալու համար...

Ամբողջ գնդից հագիւ մի տասնեակ մարդ կորցրած անգլիացի կամա-
ւորները ընդունում են ամբողջ ազգի կողմից իբր առանձին պատիւների
արժանի հերոսներ, իսկ հարիւրապատիկ թուով բշնամիների դէմ օրհասա-
կան կռիւ մղած եւ ընկերների կէսը գոհ տուած հայ զինուորները ամենա-
բարեյաջող դէպքում միսիթարութիւն են գտնում միայն իրենց սրտակից մտե-
րիւնների նեղ շրջանում:

Իսկ դէս ու դէն ցրուած հալածական զինուորներ՞ը. իսկ գոհուածնե-
րի անտէր մնացած ընտանիքնե՞ր, սուլթանի ճանկերում բռնուածնե՞ր...

Հասարակութիւնը նրանց չի ճանաչում, նրանցով չի զբաղում, նրանց
վիճակի մասին չի մտածում: Դեռ լաւ որ սուլթանի արտասահմանեան թու-
լաների հաջողները նրանց շատ էջերի ականջն է հասնում:

Մեր անգգայ հասարակութիւնը այդ բեռն էլ է դրել դրել յեղափոխա-
կանների ու յեղափոխական կազմակերպութեան վրայ. այդ օգնութիւնն էլ
նրանցից է սպասում՝ բողոքելով նոյնիսկ երբեմն, որ այստեղ կամ այնտեղ
անխնամ ձգուածներ կան: Բայց ո՛չ յեղափոխական ընկերները եւ ոչ յեղա-
փոխական կազմակերպութիւնը, չնայած իրենց գործ դրած ջանքերին, չեն
կարող զգալի օգնութիւն հասցնել այն պարզ պատճառով, որ իրենց նիւթա-
կան միջոցները չափազանց սահմանափակ են: Եւ այդ մինչեւ այն աստիճան,
որ յանախ յանցանք է համարում կենդանի գործից կտրել եւ նպաստ տալ
նոյնիսկ գործից նոր վերադարձած եւ դեռ աշխատանք չգտած ընկերոջ:

Ուրիշ կերպ էլ չի կարող լինիլ: Ամենամեծ պետութիւններն անգամ,
իրենց միլիարդներով հանդերձ, անկարող են հանդիսանում հիւանդ զին-
ուորների, վիրաւորեալների հոգատարութեան ծախքերը ամբողջովին իրենց
վրայ առնել: Նրանք դիմում են ժողովրդի աջակցութեան: «Կարմիր հաշի»
հաստատութիւնները ամէն երկիր ունի: Եւ ամէն տեղ, ուր կայ կռիւ, կամ
ուր սպասւում է կռիւ, որի անխուսափելի հետեւանքը պիտի լինեն կեն-

դանի նահատակները, բուն մարմինն կից պէտք է գոյութիւն ունենայ եւ մի ուրիշ կազմակերպութիւն. որի նպատակը լինի խնամել վտանգութենէն, վնասութենէն: Այդ դէպքում միայն կր բեքեւանայ բուն կոռուող մարմնի բեռը. այդ դէպքում էլ կոռուողները աւելի սրտով կր դիմեն առաջ: Ռուս «Ժողովրդային կամֆ» կուսակցութեան կոռուի շրջանում Յեղափոխական «Կարմիր հաշի» շնորհիւն էր, որ հազարաւոր ափսոսելիներ, բանասարկեալներ, փախստականներ հնարաւորութիւն ունէին քիչ քէ շատ տանելի վիճակ ունենալու իրենց դժբախտութեան վայրերում: Դա մեր պակասներից մէկն է: Հայկական «Կարմիր հաշի» հաստատութիւնն է, որի անհրաժեշտութիւնը ծանրացած է մեզ վրայ տարիների ընթացքում եւ որի իրագործման մենք գտնէ հիմա դիմենք: Դրամ, զգեստ, հերմակեղէն բաշխել բանտարկեալներին, ափսոսելիներին, նախնական օգնութիւն հասցնել կոռուից դարձածներին, գործ գտնել այնպիսիների համար, որոնք ընդունակ են աշխատելու, հայրաքայքի կոռուի գնացողներին վերք կապելու համար անհրաժեշտ իրեր եւայլն, — ահա այն լայն ասպարէզը, որ ունի իր առաջ հայկական «Կարմիր հաշի», մի գործ, որ նա կարող է տանել մի քանի դէպքերում օրինակաւորութեան սահմանից դուրս չգալով:

Այս առաջարկը անելիս, մենք չենք մոռանում գործնական զանազան դժուարութիւնները: Բայց յոյս ունինք յաջողութեան՝ աչքի առաջ ունենալով, որ այս հարցը մի քանի անգամ դրուել է յեղափոխական ժողովներում եւ ընդունելութիւն գտել ընդհանրութեան կողմից: Մեզ յոյս է ներշնչում, մանաւանդ, այն հանգամանքը, որ «չէզոք» սրտերի, «չէզոք» ուղեղների մէջ նոյնիսկ ծագել է եւ մասամբ իրականացել բանտարկեալներին օգնելու ճշգրտումը:

Հայկական «Կարմիր հաշի» ընկերութիւնը անհրաժեշտ է, մանաւանդ, ապագայ կոռուի յաջողութեան համար: Պահանջը մեծ է եւ շարունակ պիտի մնայ: Մարդիկ, որոնք մի ժամանակ ամենայն յօժարութեամբ գոհել են իրենց ունեցած-չունեցածը, իսկ հիմա քափառում են յետին թշուառութեան մէջ, տեղ չգտնելով իրենց չոր գլուխը դնելու համար. երիտասարդներ, որոնք դժբախտութիւն են ունեցել կրակի մէջ ամբողջովին չխորովուելու, բոլոր հաշմանդամները, իրենց ապրուստի միակ ապաւէնը կորցրած ընտանիքները, յեղափոխական բոլոր կենդանի մնացած գոհերը, վերջապէս, նրանք, որոնք աչքի առաջ ունին նոյն դրութեան մէջ ընկնելու տխուր հեռանկարը, — բոլորն էլ օգնութեան են սպասում մի հասարակութիւնից, որի համար իրենք այնքան բուռն տենչով կրակն են նետուել եւ դեռ պիտի նետուին:

Եւ մի՞թէ հայ գիւմուրը դեռեւս չի արժանացել այդ օգնութեան:

ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԻՐ ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐԸ

Հ. Յ. Դ. Կենտրոնական Դիւանից առնելով՝ հրատարակութեան ենթ տալիս «Դրօշակ» առաջին խմբագիր Ռոստոմի Ներկայ գրութեամբ: Ձեռագիրը կիսատ է, եւ մեզ յայտնի չէ, թէ արդեօք որեւէ տեղ տպուած է: Յօդուածը գրուած է 1905 թուին, Կովկասում տեղի ունեցող դէպքերի տպաւորութեան տակ եւ այսօրուայ համար էլ դեռ հնացած չէ:

ԽՄԲ.

Երբ Դաշնակցութիւնը, իբրեւ կազմակերպուած կուսակցութիւն, երեւան եկաւ Տանկաստանում, առաջին ֆայլից յայտարարուեց, որ նրա կոիւր բացարձակապէս բռնակալ կառավարութեան դէմ է եւ ոչ դրացի ազգութիւնների, ինչպէս եւ տաճիկները եւ ֆիւրդերը: 15 տարուայ փորձերը ցոյց տուին, սակայն, որ Դաշնակցութեան տրամադրութիւնը բաւական չէ եղած խոչընդոտները խորտակելու եւ իր կոիւր միմիայն բռնակալութեան դէմ կենտրոնացնելու: Դեռ մինչեւ այսօր մենք ստիպուած ենք մեր ուժերը ջլատել, դիմադրելով ե՛ւ վայրենի ֆիւրդական ցեղերին ե՛ւ թալանի ծաբաւ ու մուշնանոյ թուրք ամբոխին:

Սկսելով մեր կոիւր կովկասում, մենք մեզ աւելի քարեյաջող պայմանների մէջ էինք համարում: Ձէ թէ այլեւայլ հաշիւներ չունէինք մեր դրացիների հետ, չէ, բայց այն հանգամանքը, որ կովկասեան ցեղերի մէջ աւելի գիտակցութիւն կայ, քան Թուրքիայում, որ բոլորն էլ անխտիր զգում են իրենց վրայ ծանրացած միապետութեան լուծը, որ յաճախ դժգոհութիւնը արտայայտում է բողոքի այլեւայլ ձեւերով, այս բոլորը լուրջ գրաւական էր համարում, որ միապետութեան դէմ յայտարարուելիք կռուի մէջ բոլորն էլ պատրաստ կը լինեն միանալու եւ փոխադարձ հաշիւները մոռանալու: Հայ ժողովուրդը, որ յանդգնութիւն ունեցաւ առաջինը զենքը ձեռին դուրս գալու ընդհանուր թշնամու դէմ, այն էլ բռնակալութեան ամենագորեղ օրերին, երբ դեռ չկար պատերազմ եւ ամբողջ Ռուս կայսրութիւնը կաշկանդուած էր Պէլլէի ճանկերում, այդ ժողովուրդը իրաւունք ունէր սպասելու, որ նրա արած գոհողութիւնները կը գնահատուին վիճակակից ցեղերի կողմից եւ մոռացութեան կը տրուին մանր մունր հաշիւները: Երբ հսկայի դէմ կռուի էր դուրս գալիս մի ժողովուրդ, որ փոքրաթիւ էր միւսների շարքերում, մինչեւ այդ ժամանակ վախկոտի համբաւ էր հանել, որ ընդունակ էր համարում միմիայն տնտեսապէս կեղծքելու ասպարէզի մէջ, երբ զենքի է դիմում իր իրաւունքները պաշտպանելու համար, մի ժողովուրդ, որ դարերով ստրկութեան մէջ էր ապրել, պէտք էր սպասել, որ աւելի նպաստաւոր պայմանների մէջ ապրած նրա դրացիները ոչ միայն համակրէին, այլեւ հետեւելով նրա օրինակին, աւելի առաջ անցնէին: Բայց այդպէս չեղաւ:

Համակրամբ մեզ չզրացան, այդ մենք տեսնաք բազմաթիւ օրինակներ

րով: Հետեւելու փորձեր էլ եղան, նոյնիսկ մահմեդական ամբոխի կողմից: Բայց հետզհետէ դուրսիւնը սկսեց փոխուել. եւ այսօր մենք տեսնում ենք, որ բռնակալութեան տակ նկշուած, իր իրաւունքներին մէջ վերջին ծայր սեղմրած մահմեդական ազգաբնակչութիւնը իր միջից դուրս է հանում տարրեր, որոնք կոյր գործիք դառնալով բռնակալութեան ձեռքին, մոլեգնաբար յարձակուում են հայերի վրայ: Ուշադրութեան արժանի է այն, որ այդ կոյրերը իրենց թշնամութիւնը պատմառաքանում են նրանով, որ հայ ժողովուրդը յեղափոխական է. որ նա բմբոսստանում է կառավարութեան դէմ, այն կառավարութեան, որին իրենք միաբերան անիծում էին մինչեւ հիմա: Տեսնում ենք մի ուրիշ, աւելի անսպասելի երեւոյթ. — վրացիներն էլ սկսել են իրենց տոտմները սրել: Մենք կարեւորութիւն չստիմք այն հանգամանքին, որ Բագուայ դէպքի ժամանակ Թիֆլիսում եւս ցրուեցին վրացերէն կոչեր, որով հրաւիրում էին նրանց եւս յարձակուել հայերի վրայ: Դրանից յետոյ վրաց ազգային օրգան «Իվերիա»-ում երեսացին տահանջներ՝ բշելու Սեւ ծովի ափերից այնտեղ ժամանակաւորապէս բնակութիւն հաստատած հայ գաղթականներին. դրա վրայ արդէն չէր կարելի կանգ չառնել, բայց վերագրելով դա շովինիստական մի խմբակի քթու տրամադրութեան, դարձեալ ուշադրութիւն չդարձրինք, հաւատացած լինելով, որ խնդիր հանդգնեցը իրենք կ'ամաչեն եւ կը լռեն, իսկ եթէ չլռեն էլ, դա կը մնայ միայն «Իվերիա»-ի էջերում եւ արձագանգ չի գտնի վրաց հասարակութեան մէջ: Բայց այսօր լռում ենք, որ Քուրայիսում, նահանգապետի տան առջեւ, ինչ որ ժողովրդական ցոյց է եղել, ուր պահանջել են բշել նահանգից բոլոր հայերին: Ի հարկէ, լուրը չափազանցութիւն է, բայց չկայ ծուխ առանց կրակի, նշանակում է մի բան պատրաստում է, եւ զարմանալի չի լինիլ, եթէ, օրինակ, Բարումում տեղի ունենան արիւնահեղ ընդհարումներ նոյնիսկ մեր եւ վրացի բանուորների միջեւ:

Այս բոլորից պարզ է, որ հակառակութեան, թշնամութեան որոշ պատճառներ կան: Մենք միշտ կառավարութիւնն ենք պատճառ բռնում, հայհոյում ենք *Վելիչկոյին* (*), Գալիցիին, սպանում ենք Նակաշիճէներին, բայց սրա հետ միասին պարզ պէտք է լինի, որ որպէսզի կառավարութիւնը կարողանայ յաջողութիւն ունենալ, պէտք է, որ պատշաճ հող գտնի իր պրոպագանդի համար: Թէ ինչո՞ւ է կառավարութիւնը մեզ թշնամի, դրա վրայ չարժէ կանգ առնել, խօսինք այլ օրիկտների մասին:

Մեր դրացիները. մահմեդականներ: (Այստեղ ձեռագիրը վերջանում է):

«ԳԵՐՈՇԱԿ», № 5. Մայիս 1931

(*) «Կեւեկագ» պաշտօնաթերթի խմբագիր եւ Գալիցիինի Հայակեր գործակիցը:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԸ

Լոյսը դեռ նոր էր բացուել, երբ հասանք Աջի-չայ: Բուն Բարեկեցնդանի կիրակին էր: Դեպքերը այնպէս էին դասաւորուել, որ հենց նոյն օրը պիտի պատրաստուէինք արշաւել Ռահիմ խանի դէմ, որ ամբացած էր Ալվար եւ Սալավան գիւղերում. Թաւրիզի եւ Սոփիանի մէջտեղը: Նոյն կէտի վրայ միաժամանակ պիտի յարձակուէին Մարանդի եւ շրջակայ վայրերի սահմանադրական ուժերը՝ համախմբուած Սոփիանում: Այդպէս էր ծրագրուած նախօրը օրերի ժողովներում:

Եւ մենք ուզում էինք հաւատալ, որ իբօք Թաւրիզից դուրս կը գայ 2000նոց մի բանակ. որ նրա աջ քեր գիշերանց կը գրաւի խնուդու ուղղութեամբ ձգուող լեռնաշղթան, ձախ քեր պատուար կը կանգնի Սամատ խանի ուժերի հանդէպ. իսկ կենտրոնը, բնաիր ուժերով, քնդանօթների օգնութեամբ բռնու յարձակում կը գործի քշմամու վրայ:

Ուզում էինք հաւատալ նաեւ, որ Սոփիանում այդ ժամանակ ճիշդ որ համախմբուած սպասում են 1500 սահմանադրական ձիաւորներ, որ նրանք էլ, համաձայն նախօրոք մշակուած ծրագրին, գրոհ կը տան Ալվարի վրայ, նոյն ժամին, նոյնպէս բաժանուած երեք մասերի:

Ամբողջ շաբաթը, մանաւանդ վերջին գիշերը, անցընում էինք այն յոյսով, որ երէ կազմուած յատակագիծը նոյնիսկ կ'իսկատար իրագործուի, այնուամենայնիւ Ռահիմ խանը կը ջախջախուի, եւ Թաւրիզը կ'ազատուի պաշարման շղթայից:

Հայ մարտիկների համար մասնաւորապէս կարեւորութիւն ունէր նաեւ այն հանգամանքը, որ Սոփիանի սահմանադրական բանակի մէջ կային մեր ընկերներից 15 հոգի:

Բայց այն ինչ տեսանք Աջի-չայ հասնելով, ի դերեւ հանց մեր բոլոր երազները: Հաւաքուել էին հազիւ 250 հոգի: Այդ 250 հոգին պիտի կազմէին մեր կենտրոնը, մեր աջ ու ձախ քեւերը: Թնդանօթները, որոնց վրայ էր մեր գլխաւոր յոյսը, նոյնպէս չկային: Սաքար խանը կոտորուած էր. Բենին յուզուած՝ առաջ ու յետ էր գնում. տղաները լուռ՝ ձիաներն էին պտտեցնում:

Ի՞նչ անել... Սաքար խանը հաւատում ու հաւատացնում էր, քէ հազարաւորներ կը լինենք, բաւական է որ առաջ շարժինք եւ կոխը սկսուի: Փենին հաւատացնում էր, որ, ընդհակառակն, եղած քանակն էլ հատած կը տեսնենք, երբ կոռուի վայրին մօտեցած կը լինենք:

(*) Այս յօդուածը Ռոստոմը գրել է 1914ին, Կարնում: Լոյս տեսաւ նոր Սահասարեան վարժարանին նուիրուած «Հայրենիք»ի բացառիկ թիւում՝ «Հինգ տարի առաջ» վերնագրով եւ Ականատես ստորագրութեամբ:

Գնա՞լ, թե՛ չգնալ:

Գնալ... բայց ի՞նչ ուժով, ի՞նչ վստահութամբ եւ ո՞ւմ դէմ... Ռա-
հիմ խանի հազարաւոր ձիաւորների՞, որ ամենակատաղիներն էին Թաւրիզը
պաշարողներից եւ, բացի այդ, արդէն իրենց համար ամուր դիրքեր պատ-
րաստած:

Զգնալ... բայց ի՞նչպէս ձգել սովորացիներին, եթէ նրանք յոյ-
սերը մեզ վրայ դրած՝ զան ու մենակ մնան... Բայց կը գա՞ն արդեօք. որ-
քա՞ն նիշդ եւ մեզ հաղորդուած տեղեկութիւնները: Եւ Ռահիմ խանի դիմաց
մենակ մնացողը մենք չե՞նք լինելու...

Լուսաբացը արդէն մօտենում էր: Դա էր, որ վերջ դրեց տատանման
վիճակին: «Որոշուեց», որ պարտաւոր ենք շարժուել: Ամէն մէկը գնաց իր
տեղը:

Քեռու նշանի վրայ մերումն ձի նստեցին, միւսները՝ պարսիկ եւ վրացի
մարտիկները նոյնպէս պատրաստ էին: Ով ձի չունէր՝ կառփի մէջ տեղա-
ւորուեց:

Արշաւախումբը առաջ շարժուեց դանդաղ փայլերով: Առաջ էինք գը-
նում, բայց շարունակում էինք երբեմն յետ նայել հեռաւոր մթութեան մէջ
օգնական ուժեր նշմարելու յոյսով: Տղաները խոյս էին տալիս իրարու հետ
խօսելուց: Ձիաները չէին ուզում իրարու առաջ կտրել: Որքա՞ն քիչ էր յիշե-
ցրում խմբի սովորական արշաւանքները...

Անցանք Աջի-չայի կամուրջը եւ ընկանք լայն խնուղին: Լոյսը սկսում
էր բացուել: Մի անգամ էլ չափեցինք աչքով մեր ուժերը. իրօք որ, ինչպէս
Քեռին էր պնդում, մեր թիւը սկսում էր նուազել...

Գնացողներից ո՞րը պիտի մնայ, ո՞րը վերադառնայ եւ որի՞նք ընկեր-
ները պիտի բերեն, այս բացուող առաւօտը որի՞ համար պիտի լինի վերջինը,
— ակամայ մտածում էի նայելով ընկերների շարքերին:

Զախ թեր, որ բաժանուեց մեզանից, հետզհետէ անբերութեացաւ խոր-
խորատների յետեւում, աջ թեր առաջուանից պիտի բռնած լինէր լեռնա-
շղթան. արշաւախումբը բաղկացած էր հազիւ 45 հոգուց: Նրա մէջ էին Սա-
քար խանը իր մտերիմներով եւ հայ ու վրացի մարտիկներով: Գնում էինք
ձգուելով խնուղու ուղղութեամբ, բոտ կարելույն երկար. այդպիսով աւելի
մեծ ուժի տպաւորութիւն կարող էինք քողնել:

Բաւական անցել էինք, երբ Մարտիրոս(*), որը Քեռուց սովորաբար
չէր բաժանում, ձին պահեց եւ ինձ հաւասարեցնելով՝ խորհուրդ տուեց ֆա-
ղաք վերադառնալ, իրենց հետ չգալ: Նրա առանց այն էլ տօգոյն դէմքը ե՛լ
աւելի էր գունատուել գիշերուայ անփութիւնից:

«Յանկարծ ինքը չիփուի», անցաւ մտքովս, երբ տեսայ նրա մեռելա-
յին գունատութիւնը: Եւ որտեղից-որտեղ յիշեցի, սկզբում կցկտուր կեր-
պով, հետզհետէ միայն ամբողջացնելով ու ճշդելով երկու փրանսերէն տո-

(*) Մարտիրոս Զարուխեան, գաղափարական յանդուգն աշակերտ, Դրոյի մտերիմ
ընկերն ու գործակիցը:

գեր, որ այն ժամանակ չգիտէի, թէ ո՞ր եւ ե՞րբ էի կարգացել, — Un quart d'heure avant sa mort, il était encore en vie. (*):

Արշաւախումբը արագացրեց իր ֆայլերը: Դրութեան անորոշութիւնը կարծես շտապեցնում էր՝ անձանօք վտանգի հանդէպ ժամ առաջ կանգնելու:

Լոյսը արդէն բացուել էր, երբ մօտեցանք վերի Ալվարին: Սպասում էինք կրակի, բայց ձայն, շարժում չկար: Պարզուեց շուտով, որ մեր բախտից գիւղում Ռահիմ խանի մարդկանցից ոչ ոք չկայ, նոյնիսկ պահապաններ չէին դրել:

Հագիւ էինք, սակայն, գիւղը մտել, դեռ ձիաները չէին տեղաւորել, երբ վարի Ալվարից լսուեցին քմբուկի ձայներ, եւ Ռահիմ խանի ձիաւորները սլացան գիւղից դուրս: Կարծես լաւատեղեակ մեր յատակագծին՝ նրանց ստուար մասը մի շրջան անելով՝ ուղղուեց դէպի լեռնաշղթան: Միւսները, երկու թեւի բաժանուած, մեզ վրայ եկան: Գնդակները կարկտի ունան տեղացին գիւղի վրայ: Մերինները, շտապով դիրքեր բռնելով, համագարկի բռնեցին յարձակողներին. եւ կարն ժամանակից յետոյ թելերն էլ ստիպուած եղան յետ ֆաշուել: Առաջինը կանգնած մնաց Սալավանի նանապարհի վրայ, հրացանի տարածութիւնից դուրս. միւսները իջան ձիերից եւ առունների մէջ մտնելով՝ սկսեցին մօտենալ մեր դիրքերին:

Կռուի թափը շուտով կոտրուեց: Նա վերածուեց Պարսկաստանի յատուկ հրացանաձգութեանը՝ տարտամ, ապարդին: Պատերի, դիրքերի յետեւում պատսպարուած՝ հրացան էին արձակում, առանց տեսնելու հակառակորդին:

Տղաները՝ ձանձրացան, սկսեցին կամաց-կամաց ֆաշուել դիրքերից: Մի ֆանի հոգի միայն մնացին՝ հսկելու համար թշնամու շարժումները:

Զանազան դիրքերում ֆաշուած, պատերի տակ շարուած կռուողները՝ փոխանակում էին իրենց տպաւորութիւնները: Քեռուց դժգոհ էին, որ հակառակ իր տուած հրամանին, ինքը չհամբերեց եւ կրակը բացեց, երբ թըշնամին բաւականաչափ մօտեցած չէր: Այդ էր պատմառը, որ նա միայն երկու գոտ տալով է նահանջել: Յանդիմանում էին Մարտիրոսին, որ դիրքի մէջ չի պահուել. «կանգնած» է կռուել: Պարզուեց, սակայն, որ նոյնը արել են ե՛ւ Կարոն, ե՛ւ Քեռին, ե՛ւ Միսաբը: Մարտիրոսը, Կարոն եւ միւսները ժըպտում էին ներքին գոհունակութիւնը ծածկել չկարողանալով: Հիացմունքով էին պատմում թշնամու մի ձիաւորի մասին, որը, գնդակների տարափի տակ, ագատել է ձիուց ընկած վիրաւոր ընկերոջը:

Հոգ տարին ձիերի մասին, ինչ որ տեղից գտան նրանց համար առուոյտ եւ մէկի պայուսակից ուտելու հաց: Գիւղը թալանուած էր անխնայ կերպով Ռահիմ խանի ձեռքով, քնակիչները ցրուած էին զանազան տեղեր. մի ֆանի հոգի էին միայն մնացել աւերակների մէջ:

Մեր դիրքը արդէն պարզ էր: Դուրս գալ գիւղից չէինք կարող: Մեր յոյսը Սոփիանից գալիք բանակն էր, որին սպասում էինք ամէն րոպէ՝ յար-

(*) Իր մահուանից քառորդ ժամ առաջ նա դեռ կենդանի էր:

ճակողականի դիմելու համար: Բայց մա չէր երեւում: Միայն Սաքար խանն էր, որ մի տան «բալախանից» հեռադիտակի օգնութեամբ գտնում էր նրա երեւալու նշանները: Մենք էլ, յամախ, ուզում էինք հաւատալ, որ ժայռերի միջում նշմարուող տոութերները իրօք մերոնք են:

Մի անգամ էլ մեծ յոյս ներշնչուեց մեր մէջ, երբ քաղաքի կողմից երեսաց մի ահազին բազմութիւն: Յոյսը կրկնապատկուեց, երբ լսեցինք թրմ-դանօրի ծայրը: «Նկան, վերջապէս, օժանդակ ուժերը, հասաւ թնդանօթը», մտածեցինք մենք:

Բայց այդ բազմութիւնը կանգնած մի կէտի վրայ, այլեւս առաջ չշարժուեց. երբեմն միայն արձակում էին թնդանօթ, Աստուած գիտէր, թէ ի՛նչ ուղղութեամբ... Յետոյ իմացանք, որ բազմութիւնը մեծ մասամբ կազմուած է եղել հանդիսատեսներից, որոնք փութացած են եղել դիմաւորելու «գերի բռնուած» Ռահիմ խանին եւ նրա հարիւրաւոր ճիւղերներին, — այդպէս է եղել տարածուած քաղաքում:

Ռահիմ խանն էլ դուրս բերեց իր թնդանօթը: Նրա թնդանօթածիգները աւելի վարժ էին երեւում, կարողանում էին արձակել ամէն մի 5 բուլէից յետոյ, ռումբերը անցնում էին միշտ գիւղի ուղղութեամբ եւ երբեմն էլ պայքում էին գիւղի գլխին:

Կարճատեւ կենդանութիւնից յետոյ, մորից տիրեց ընդհանուր տարտառութիւնը: Հրացանածոյութիւնը շարունակում էր աննպատակ: Այդ բոլոր ժամանակում մեր կողմից վիրաւորուել էր միայն մի պարսիկ, այն էլ ոչ կոտորակներից:

Կէս օրը մօտենում էր: Տղաներից շատերը պառկել էին պատերի տակ: Արեգակի ջերմութիւնը մի առանձին հանելի թմրութիւն է առաջ բերում յոգնածների ու քնատների վրայ: Մի քանիսը ննջում էին, միւսները խորասուզուել էին յիշողութիւնների մէջ: Բուն բարեկենդանի օրն էր, երբ ակամայ անցնում էս բնականական յարկը, ընկերական շրջանակները, վերջիշում ես մանկութիւնը:

Նորից քարճաքայ Սաքար խանի բռնած վերնաշարկը: Նա շարունակում էր դիտել լեռնաշղթան, երբեմն էլ հրացան էր արձակում, ամէն մի անգամին, ինչպէս շրջապատն էր պնդում, մի մի թշնամի գլորելով:

Յեկուած պատուհանի վրայ հանգստանում էի, երբ, յանկարծ, ինձ կանչեցին: Վ.ի նիչն էր մի ուրիշի հեկեկանքի հետ միասին: «Մարտիրոսը զարնուեց», լսուեց սրտշակի: Տղաները դուրս վազեցին: Ինչպէ՞ս եւ ո՞ւր կարող էր սպանուել. մի՞թէ թշնամին անցել է դիրքերի յետեւը: Հայերի մի խումբ եւ վրացի մարտիկները վազեցին դէպքի վայրը: Թշնամին խնուղու միւս կողմի խոր առուների մէջ լաւ պատսպարուած եւ անտեսանելի սառուկացրել էր իր կրակը: Մերիկները պատասխանում էին խնուղու եզերքից, ընդամենը հազիւ 40-50 քայլ հեռաւորութեան վրայ: Զարնուեց եւ վրացի Կոլխան. մա վիրաւորուած էր ծնօտից՝ կամուրջի տակից արձակուած զրնդակով: Պարզ էր, որ դիրքերը չափազանց աննպաստ էին, եւ պէտք էր մեծ պաղարկումութիւն եւ զգուշութիւն՝ մօր վտանգների չենթարկուելու համար: Պէտք էր կծկուած մնալ եւ գլուխ չքարճաքնել: Բայց ահա ռտֆի ելաւ Կա-

յուն, տասնոցը ձեռին: Բոլորը հասկացան նրա միտքը: «Մի՛ գնա, դիրքդ մտիր», պոռացին ամեն կողմից, իսկ նա բարձրացաւ խնուդու վրայ, իր ամբողջ հասակով: զնդակի տարափի տակ, մէկ յետ գալու շարժում արեց՝ բնագդմամբ ձախ քելը գլխի առջեւ բռնելով, մէկ էլ ռստիւն գործեց եւ վազեց դէպի բշմամին, վազեց միս-մինակ եւ ալլելս չեքեւաց: Տասնոցը 10 հարուածը չլրացրեց, նշան, որ Կարոն արդէն ընկած էր: «Վիրաւորուած եմ», լսում է քիչ յետոյ խնուդու միւս եզերքից նրա ձայնը: Այդ բոլորէն բարձրանում է Սեթուն, Կարոյի անբաժանելի ընկերը: Նոյնպէս տասնոցը արձակելով՝ նա իրեն նետում է առաջ՝ վիրաւոր ընկերոջը մեռակ չթողնելու համար: Տասնեակներով արձակուած գնդակների տակ, նա էլ է ընկնում, աւելի ծանր վիրաւորուած: Գրգռումը պատել էր բոլորին: Ուրաւոր գոհեր անխուսափելի կը լինէին, եթէ տարիփոտ եւ փորձառու ի. տայու եւ իր խմբի ջանքերը չզբսպէին: Թշնամուն դիրքերից հանելու ոչ մի հնարաւորութիւն չկար, պէտք էր միայն թոյլ չտալ, որ նա դուրս գայ մօտեմայ վիրաւորներից: Այդ է, որ յաջողութեամբ գլուխ բերին տղաները:

Մինչեւ երեկոյ արթուն հսկելով, նրանք կարողացան միջոց տալ Կարոյին, բշմամու կրակի թուլացած պահուն, արձակել զենքերը, փամփուշտները եւ թեթեւացած իրեն նետել վերստին մեր կողմը: Ձիւ վրայ դրած՝ Ս. ի պահպանութեան տակ նա ուղարկուեց ֆաղաֆ: Կոլիան առաջուանից էր գրնացել:

Իսկ մուքը ընկնելուն պէս, տղաները յաջողեցան քշել բշմամու մնացորդներին իրենց դիրքերից, առնել Սեթոյի արդէն անշնչացած դիակը, Կարոյի զենքերը եւ մանապարհուել ֆաղաֆ:

Կարոն մեռաւ գիշերը՝ չկորցնելով իր գիտակցութիւնը: Վերջին ժամերին նրան միայն մի բան է զբաղեցրել. ընկերներից ո՞րը ինչ վէրք է ստացած եղել...

Ծանր էր կորուստը: Երեքն էլ աչքի ընկնող ուժեր էին, սիրուած, յարգուած ընկերներ: Այսպիսի կորուստ մինչ այդ ուրիշ անգամ չէինք ունեցել. զրկուել էինք մեր խմբի մէկ եօթներորդից: Քաղաքին էլ սուգի մէջ էր:

Այսպէս անցաւ 1909ի մեր բուն Բարեկենդանը:

Երեք ընկերների ընկնելը, կատարուած ընդամենը 10-15 բոլորէի մէջ, ամփոփումն է մեր յեղափոխական պատմութեան հոգուն:

Մարտիրոսը, որը գնում էր գործի այնքան եռանդով ու պատրաստակամութեամբ, որքան աւելի մեծ էր նրա հետ կապուած վտանգը, չէր կարող չուղղուել, առանց իսկ հրամանատարին լուր տալու, դէպի ամենավտանգաւոր դիրքը, չէր կարող չուզենալ չափուելու բշմամու բազմութեան հետ մօտիկից, անպատրաստ դիրքի մէջ՝ գլուխը վեր բարձրացնելով նրանց գրնդակների դէմ: Նա յեղափոխական խոյանքի մարմնացումն էր:

Սեթուն, որ ընկաւ Կարոյի պատճառով, գոհ էր ընկերասիրութեան: Միասին էին եկել Կովկասից, միասին էին լինում միշտ: Կարոյի բուն թափին նա հակադրում էր իր հանդարտամտութիւնը եւ զգուշաւորութիւնը: Մեծ եղբօր նման սանձահարում էր Կարոյին, որը կոխը սկսելուն պէս կորցնում

էր սովորաբար իր գլուխը եւ երբ չէր կարողանում պահել, նետում էր նրա ետեւից:

Կարոն արտայայտիչը եղաւ աւելի խոր զգացմունքի: Նա էլ նետուեց կրակը ուրիշի պատմառով, բայց այդ ուրիշը նրա մտերիմը չէր, նոյնիսկ ընկերը չէր: Կարոն ու Մարտիրոսը բաժանուել էին Մուժամբարի կռուից յետոյ: Կար ժամանակ, որ չէին խօսում իրարու հետ: Բայց Մարտիրոսը Կարոյի համար *կազմակերպական* ընկեր էր, որի հետ կապուած էր ուրիշ ընկերների, ընկած հերոսների պաշտամունքով. այդ կազմակերպական զգացումն է, որ միացնում է ընկերներին, ինչպէս մի ընտանիքի անդամներին: Եւ դա է հայ յեղափոխութեան յատկանիշ կռօմը, մեր մեծ գործերի գաղտնի գտնականքը:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» բացառիկ թիւ, թիւ 2, 1914

ՌՈՍՏՈՄԻ ՃԱՌԸ

1917 Սպրիլ 6ին, Թիֆլիսում, բաց անելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան ռաշոնական ժողովի հանդիսաւոր նիստը՝ Ռոստոմը արտասանեց հետեւեալ մտքը:

«Ընկերներ՝, բաց եմ անում Դաշնակցութեան առաջին ազատ Ռայոնական ժողովը ազատ Ռոսաստանում: Մենք ունեցել ենք շատ ազատ միջավայրեր, ուր գործել է մեր կուսակցութիւնը.— Ամերիկա, Եգիպտոս, Բալկաններ, Պարսկաստան եւ Տանկաստան: Եւ եթէ մենք այսօր աւելի զուսպ ենք ու չենք խանդավառում ուրիշների պէս, պատճառն այն է, որ մենք տեսել ենք Տանկաստանի «ազատութիւնը», որ այնքան աղէտաւոր եղաւ մեզ համար:

Տանկաստանի եւ Պարսկաստանի ազատութիւններն անկայուն եղան, որովհետեւ նրանց կողքին ապրում էր բռնապետական Ռոսաստանը, որ խանդարտում էր նրանց: Հիմա այդ բռնապետութիւնն այլեւս չկայ, եւ ռոսական ազատութիւնը ազատութիւն է բերում ո՛չ միայն Ռոսաստանի ներքին ժողովուրդներին, այլեւ բոլոր տեղերի համար: Ռոսական յեղափոխութիւնը սկիզբն է սոցիալիստական յեղափոխութեան, որ մօտալուտ է եւ որ ծայր տուեց համաշխարհային պատերազմի առաջին իսկ օրում:

Պատերազմի սկզբին ամէն տեղ սոցիալիստական կուսակցութիւնները գէնեք առած դիմեցին հայրենիքի պաշտպանութեան: Հայրենիքը վտանգուած էր, պէտք էր նրան պաշտպանել, եւ մի պահ վերացան բոլոր դասակարգային շերտաւորումները, եւ բոլոր դասերն անխորհրդ անտուգիան պատերազմի գիրկը: Ռուս էր, թէ սոցիալիստական շարժումը քայքայում է, քուսում էր, թէ աշխատաւորութեան ուժի վերջն է հասել, եւ ինտերնասիոնալը այլեւս կորցրել է իր հմայքը: Իրականութեան մէջ, սակայն, այդպէս չեղաւ. պատերազմի ընթացքին սոցիալիստների ազդեցութիւնն աւելի մեծացաւ. նրանք մտան կառավարութեան մէջ եւ ազդեցիկ գործօն դարձան, այնքան ազդեցիկ, որ այլեւս վնասական դեր են խաղում քաղաքական դէպքերի վրայ:

Նոյնը պատահեց եւ Ռոսաստանում: Պատերազմի սկզբին ամէն բան իրար խառնուեց. սոցիալիստն ու բուրժուան միացան միեւնոյն բանակի մէջ դիմադրելու համար գերմանական զրոհին: Բայց շուտով դեմոկրատիայի նշանակութիւնն այնչափ անեց, որ այլեւս պատերազմի յաջողութիւնն ամբողջապէս նրանից կախուեց: Ցարական կառավարութիւնը, որ առաջ էր քերել պատերազմը, յանկարծակիի եկաւ եւ ստիպուած էր ընտրութիւն անել երկու կարելիութիւնների մէջ. կա՛մ ետ քաշուել եւ անպատիւ հաշտութիւն կնքել իշխանու հետ եւ կա՛մ ընդունել աշխատաւորութեան ազդեցութիւնը: Նա ընդունեց առաջինը եւ փորձեց վերջացնել պատերազմը, բայց այլեւս ոչ

էր: Ժողովրդի ցասումը հասել էր իր գագաթնակէտին, եւ յեղափոխութեան փոքորիկը սրբեց տարաւ բռնապետութեան ամենավերջին հետեֆերը: Ռուս միապետութիւնը ինքի իրեն տապալեց:

Ի՞նչ եղաւ հայ ժողովրդի դէպքը այս իրադարձութիւնների մէջ: Նա առանց տատանումի իր համակրանքն ու յոյսերը կապեց դեմոկրատական սկզբունքների պաշտպան դաշնակիցների հետ: Հայ յեղափոխական տարրերը գգում էին այն աննորմալ դրութիւնը, որ իրենք ստիպուած են ռուս բռնապետութեան հետ միասին գործել յանուն դեմոկրատիայի ոսոնակոխ եղած իրաւունքների: Բռնապետութիւնը տապալուեց, եւ հայ ժողովուրդը նորից գտաւ իր դէմքը:

Այս պատերազմի բնթացքին առանձնապէս ծանր եղաւ տանկահայերի վիճակը, բայց նա էլ ամենապատուաւոր կերպով բռնեց դժուար բնութիւնը: Նա հրապարակ դուրս եկաւ որպէս դեմոկրատիկ գաղափարներով տոգորուած եւ ազատատենչ մի տարր, որ գոհաբերուեց ֆաղափարներով տոգորուած եւ ազատատենչ մի տարր, որ գոհաբերուեց ֆաղափարներով տոգորուած սեղանի վրայ: Աշխարհաւեր պատերազմը սարսափելի եղաւ մեր ժողովրդի համար, բայց եւ այնպէս, այսօր էլ, ինչպէս երէկ, մեր առաջին գործը պէտք է լինի նպաստել պատերազմի յաջողութեան, որովհետեւ դրա մէջ է ազատութեան ապահովութեան գրաւականը:

Պատերազմի բնթացքին հայ ժողովուրդը ցոյց տուեց մարտական բարձր ընդունակութիւններ, եւ նրա ներկայացուցիչները մեր մէջ են — Արամը, Ռուբէնը, Վահանը — ողջոյն նրանց (*ղահլիճը թնդում է ծափերից*): Ողջոյն նաեւ մեր հերոս կամաւորներին եւ նրանց խմբապետներին, որոնցից մի քանիսը նոյնպէս հիմա մեր մէջ են (*բուռն ծափեր*): Չմոռանամք եւ այն ծանր կորուստը, որ մենք ունեցանք այս երկու ու կէս տարուայ ընթացքին — Քեռին, Խէչոն, Աւոն, Կորիւնը, Մոնոն, Արտաշէսը, Խշխանը եւ ուրիշ շատ շատերը, որոնք ընկան կռուի դաշտում (*Ժողովը յոռնկայս յարգանք է մատուցանում*):

Ես յիշում եմ այն հիացկոտ խօսքերը, որ մեզ էր ուղղում 1903ին յայտնի սոցիալիստ-յեղափոխական Մինորը, ի տես այն աննման անձնագոհութեան, որ ցոյց էր տալիս հայ երիտասարդութիւնը, որը անվանելի մի գորութեամբ դէպի երկիր էր վազում՝ մեռնելու համար ազատութեան անապարհին: Մինորը բացազանչում էր. — «Ի՞նչ է սրա պատճառը, ո՞րն է այն ուժը, որը այսֆան հերոսներ է ստեղծում ձեր մէջ: Մենք այնքան ուժ ու եռանդ ենք վատնում եւ հագիւ մի քանի հերոսներ պատրաստում, ինչպէ՞ս է որ ձեր կէս գրագէտ, հասարակ երիտասարդները այդպիսի անձնագոհութիւն են ցոյց տալիս»:

Այն ժամանակ որոշ բացատրութիւն էինք տալիս Մինորին, բայց այժմ ինձ համար էլ անհասկանալի է. — ո՞րտեղից են այս հերոսները, ո՞րն է այն գորութիւնը, որ առաջ է բերում Քեռիի եւ Խէչոյի պէս բարձրական տիտաններ:

Ընկերներ՝, մեր մահատակներին յիշելիս ես ուզում եմ մի հին մահատակի յիշատակն էլ յարգել — Քրիստափորի, որը առաջին անգամ՝ 1884ին բռուցիկ հրատարակեց ռուս կառավարութեան դէմ (*Ժողովը լուռ ոտքի է*

կանգնում) : Ես յիշում եմ հոտեւ առաջին բանուոր յեղափոխականին — ընկեր Միխայէլ Խոջայեանին — մեր բանուոր Մեխակին, որը ցրեց Քրիստափորի տպած քռուցիկները (*որոտրեղոսա ծափեր*) :

Ընկերներ, ուրստական քուականներից հայ իմտելիգեցեցիայի տրամադրութիւնն այս էր, թէ ոչինչ պէտք չէ խօսել ու գրել ոռւս կառավարութեան դէմ : Եւ 1892ին Սիմոն Զաւարեանը եղաւ, որ կարողացաւ յաջողացնել «Դրօշակ»ի մէջ յօդուած տպելու ոռւս կառավարութեան դէմ : Յարգա՛նք նրա յիշատակին (*բոլորը ստբի են կանգնում*) :

Այնքան շատ են մեր հերոսներն ու նահատակները, որ հնար չկայ բոլորին բուելու : Եւ կ'ուզենայի, որ նրանց ոգին մեր մէջ լինէր . այս օրերին մենք չկորցնեմք մեզ : Եւ կ'ուզենայի, որ Դաշնակցութիւնը, ինչպէս Սիմոն Զաւարեանն էր սիրում ասելու, «Հայ ժողովրդի բուլանդակ շահերի պաշտպանը լինէր» :

Մեր կուսակցութիւնն իր վրայ ունի այնպիսի պարտականութիւններ, որոնցից ազատ են ուրիշ կուսակցութիւնները : Մենք ունենք ազգովին վըտանգուելու հոգսը, եւ մենք չենք կարող անտես առնել այդ հանգամանքը : Ամէն անգամ, երբ Դաշնակցութիւնը ստիպուած է եղել դուրս գալու ազգովին գործելու, նրան մեղադրել են, թէ նա բուրժուական է, կղերական : Իսկ այսօր, երբ բնդհանուր հայրենիքի վտանգուելու վախը կայ, մեզ մեղադրողները իրենք են դուրս եկել ազգովին գործելու : Եւ կը կամենայի, որ Դաշնակցութիւնը ապագային էլ նոյնը լինէր եւ պէտք եղած ժամանակ պաշտպանէր ազգի շահը, ինչպէս այդ անում են այսօր անգլիացի եւ ֆրանսիացի սոցիալիստները :

Ձեռք տանք միւս յեղափոխական եւ սոցիալիստական կուսակցութիւններին եւ առաջ գնանք : Եւ յոտնկայս յարգենք յիշատակը այն մարտիկների, որոնք ընկան Ռուսաստանի ընդհանուր ազատութեան համար :

«ՀՈՐԻԶՈՆ», 9 Ապրիլ 1917

«ԴՐՕՇԱԿ», № 8-10. Օգոստոս-Հոկտեմբեր 1926

ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՀԱՐԺՈՒՄԸ (*)

Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ կնքուած Սան Ստեֆանոյի դաշնագրով, Բուլղարիայի իշխանութեան կազմի մէջ պէտք է մտնէին նաեւ Արեւելեան Ռումելիան ու Մակեդոնիան:

Այսպիսի ընդարձակ տարածութիւն եւ քաւական խիտ բնակչութիւն ունեցող մի նոր պետութեան կազմութիւնը չէր կարող, ի հարկէ, համապատասխանել Յունաստանի, Սերբիայի, Ռումանիայի, Չերնոգորիայի, անգամ Բալկանների վերաբերմամբ սեփական հաշիւներ ունեցող հեռաւոր Աւստրիայի շահերին: Նման մի պետութիւն շատ շուտով կարող էր դառնալ աւելի զօրաւոր ոչ միայն Սերբիայից ու Յունաստանից, այլեւ Ռումանիայից, եւ լուրջ արգելք հանդիսանալ Սերբիայի կամ Աւստրիայի յառաջխաղացման դէպի Էգէյեան ծովը: Բացի այդ, վախ կար եւ Ռուսաստանի ուժեղացումից, որի մուտքը Վոսփոր իր ազատած երկրների վրայով թոււմ էր այն ժամանակ ապահովուած, իսկ որ այդ երկրները պիտի լինէին հլու գործիք ազատարար Ռուսաստանի ձեռքին, այդ եւս ոչ մի կասկածի չէր ենթարկոււմ այն ժամանակ: Ուստի եւ, այլազան շահերի համաձայնեցման նպատակով, Բերլինի վեհաժողովում որոշուել էր Բուլղարիայի Սան Ստեֆանոյի դաշնագրով գրծուած սահմաններից հանել Արեւելեան Ռումելիան ու Մակեդոնիան եւ վերադարձնել Թուրքիայի իշխանութեան:

Այդ երկու նահանգները, սակայն, միատեսակ աննպաստ պայմանների մէջ չընկան: Արեւելեան Ռումելիան աւելի քախտաւոր դուրս եկաւ. նրան

(*) Յայտնի է, որ Բալկանեան ազգերի ազատագրական պայքարը մեծ ազդեցութիւն է արել հայ յեղափոխութեան ռահվիրաների մտքերի վրայ: Բուլղարիայի ազատագրումով Բալկաններում, Սուլթանի լծի տակ, մնացել էին միայն Արեւելեան Ռումելիան, Մակեդոնիան եւ Ալբանիան. այս վերջինս՝ հնազանդ փատիլահ Արղուլ Համիտին: 1885ին Արեւելեան Ռումելիան փաստօրէն միացուեց Բուլղարիային. մնաց միայն Մակեդոնիան անազատ: Եւ քնական կերպով ծնունդ առին մակեդոնական հարցը եւ մակեդոնական յեղափոխական շարժումը, որը, հենց սկզբից, իր վրայ գրաւեց զաշնակցական գործիչների ուշադրութիւնը: Դաշնակցական-մակեդոնական գործակցութիւնը շուտով դարձաւ իրականութիւն:

Ռուստոմը ամենից շատ հետաքրքրուել ու զրադուել է մակեդոնացիներով: Նրա Բուլղարիա հաստատուելու պատճառներից մէկն էլ այդ էր: Նրա Զանգերով առաւելապէս գլուխ եկաւ պաշտօնական համագործակցութիւնը Դաշնակցութեան եւ Մակեդոնական յեղափոխականների միջեւ: Հ. Յ. Դաշնակցութեան Դիւանում (թիւ 1877) մնացել է Ռուստոմի ռուսերէն լեզուով գրած մէկ յօդուածի ձեռագիրը, զժրախտաբար, անաւարտ: Յօդուածը՝ գրուած է 1904ին, նուիրուած է մակեդոնական շարժման եւ, ըստ երեւոյթին, պատրաստուել է ռուսերէն պարբերականի համար: Այստեղ զնում ենք այդ յօդուածի թարգմանութիւնը, որպէս Ռուստոմից մնացած թանկագին մի նշխար: Նա ունի եւ պատմական արժէք, հայ-մակեդոնական շարժման համեմատութեան տեսակէտից:

ԽՄԲ.

շնորհուեց տեղական ինֆնավարութիւն. նա կառավարում էր առանձին ընդհանուր-նահանգապետի միջոցով, որին թէեւ Բարձր Դուռն էր նշանակում, բայց անպայման մեծ պետութիւնների համաձայնութեամբ. ունէր սեփական ժանդարմերիա, երկրապահ զօրք, սեփական ժողովրդական ներկայացուցչական ժողով եւայլն: Այս առաւելութիւնների շնորհիւ, այլեւ իբրեւ հետեւանք թուրք դիւանագիտութեան գործած աներեւակայելի կոպիտ սխալի — մի սխալ, որ զրկեց Թուրքիան ինֆնավար շրջանում զօրք պահելու ամէն հնարաւորութիւնից, — ռումելիացիների համար դժուար չէր հինգ-վեց տարի անցած վնասկան ու համարձակ մի հարուածով խորտակել թրքական լուծը: Ըստ Բերլինի դաշնագրի մի յօդուածի Սուլթանին իրաւունք էր տրուում սեփական ամրութիւններ կառուցանել Արեւելեան Ռումելիայի եւ Բուլղարիայի իշխանութեան սահմանների վրայ եւ զօրք պահել այնտեղ: Բայց անմիջապէս յետոյ, մի ուրիշ յօդուածով, բացարձակ կերպով արգիւտւում էր թրքական զօրքերին դէպի այն ամրութիւնները անցնելիս *կանդ առնել* որեւէ տեղ ինֆնավար նահանգում: Այս պայմաններում, բուլղարիական սահմանների վրայ ամրոցներ շինել, զօրք փոխադրել այնտեղ, կապ պահել զօրքի հետ հնարաւոր պիտի լինէր գուցէ օգապարիկներով միայն:

1885ին. յայտնի բուլղար հայրենասէր-յեղափոխական Զաֆարիա Ստոյանովի նախագահութեան տակ Ֆիլիպէում հիմնուեց մի գաղտնի յեղափոխական կոմիտէ, որ շուտով տապալեց Արեւելեան Ռումելիայի ընդհանուր-նահանգապետ Կրեստովիչին, եւ նոյն օրը կազմուած ժամանակաւոր կառավարութիւնը շտապով հրաւիրելով Բուլղարիայի իշխան Ալեքսանդր Բատենբերգին՝ յայտաբարեց Արեւելեան Ռումելիան միացած Բուլղարիայի հետ: Ռումելիայի յեղաշրջման յաջորդող սերբ-բուլղարական պատերազմը եւ բուլղարների փայլուն յաղթութիւնը միայն արագացրին կատարուած փաստի նանաչումը Բալկանեան թերակղզու վրայ: Մէկ ամիս դեռ չէր անցել խաղաղութեան վերջնական հաստատումից յետոյ, որ Սուլթանը համաձայնուեց նանաչել բուլղար իշխանին միաժամանակ եւ՝ Արեւելեան Ռումելիայի ընդհանուր-նահանգապետ: Այսպիսով, Արեւելեան Ռումելիայի, կամ, ինչպէս բուլղարներն իրենք են ասում, Հարաւային Բուլղարիայի միացումով Հիւսիսային Բուլղարիային, փաստօրէն իրականացաւ այն, որ սահմանուած էր Ռուսաստանի կողմից Սան Ստեֆանոյում:

Բայց մնում էր դեռ Մակեդոնիան: Ռուս-թրքական պատերազմից առաջ նա միւս նահանգներից ոչ պակաս տառապել էր թրքական լծի տակ. միւսների հետ համահաւասար մասնակցել էր ազատագրական պայքարին, բայց ինչ որ դիւանագէտների ինչ որ քաղաքական նկատումներով պէտք է նորից ընկնէր Սուլթանի ատելի լծի ներքեւ, մինչդեռ հիւսիսային նահանգները ազատոււմ էին նրանից՝ մասամբ կամ լրիւ կերպով: Եթէ մակեդոնացիները բնաւ տեսած չլինէին ազատ, աւելի լաւ օրեր, անընդհատ շարունակուող սովորական ճնշումը պակաս զգալի պիտի լինէր: Բայց տասնեակ տարիներով փայփայտած ազատութիւնը ունենալ, յաղթանակ տօնել դարաւոր թշնամու վրայ, նոր կեանքի ծրագիրներ կազմել, վերջապէս, մարդ զգալ իրեն եւ ոչ թէ իրաւագուրկ ստրուկ եւ վերջը տեսնել ամբողջ շէնքի փլուզու-

մը, նորից ընկնել շում-գեավուրի վիճակի մէջ, դիւրին չէր տանել այս հարուածը: Բերլինի վեհաժողովի որոշումների այս ձեւի սրբազրուժը բնդհանուր վրդովում առաջ բերեց ամբողջ մահանգում. հայդուկների խմբերը նորից գէնի ձեռք առին եւ քաշուեցին անստոնէրն ու լեռները՝ գերադասելով մեռնել այնտեղ, քան թէ շարունակել վկայ լինել քրքական տիրապետութեան ամօքանիին:

Այն էլ պէտք է ասել, որ Մակեդոնիան բաղորդվին իրաւագրկուած չէր. Բերլինի վեհաժողովում նրան խոստացուել էին գրեթէ նոյն ձեւի բարեկարգումներ՝ ինչ որ մշակուած էին Կրետէի համար (1868ի օրգանական կանոնագիր): Բարձր Դուռը պարտաւորում էր անյապաղ յատուկ յանձնախմբեր կազմել՝ լայն ներկայացուցչութեամբ տեղական տարբերի՝ նոր կանոններ մշակելու իւրաքանչիւր մահանգի վարչութեան համար: Այդ յանձնախմբերի կազմած նախագծերը հրատարակուքիւնից ու գործադրուքիւնից առաջ պէտք է քննէր ու վաւերացնէր Արեւելեան Ռումելիայի համար ստեղծուած եւրոպական յանձնախումբը:

Ջուր է ասել, որ մակեդոնացիներին այլ բան չէր մնում, բայց եթէ հնազանդուել մակատագրին եւ յոյս տածել, որ գոնէ բարեկարգումները կը գործադրուին եւ իրենի գոնէ մասամբ հնարաւորութիւն կը ստանան ազատուելու թուրք պաշտօնեաների կամայականութիւններից եւ ալքանական աւագակախմբերի շահաստկութիւններից: Զէ՛ որ Թուրքիան չէր որ խոստացել էր բարեկարգումները, այլ Բերլինի վեհաժողովը եւ նրանց գործադրութիւնը երաշխաւորել են ոչ թէ մէկ, այլ ամբողջ վեց պետութիւններ, որոնց համար դժուար չէր լինի պատժել Թուրքիան, եթէ նա յանդգնէր խուսափել վեհաժողովի որոշումներից: Վերջ ի վերջոյ, մահանգի ապագայ կառավարութեան մէջ տեղական տարրն էլ ձայն պիտի ունենար, ուրեմն եւ հնարաւորութիւն պիտի ստեղծուէր բողոք յայտնելու եւ իրաւունք պաշտպանելու...

Որ մակեդոնացիք իրենց այս ակնկալութիւնների մէջ էլ սխալուեցին, որ բարեկարգումները մնացին մեռած տառ եւ *պետութիւնների* երաշխաւորութիւնները ոչնչով չէր սպառնում Թուրքիային, այլ աւելի վնաս էր հասցնում մակեդոնացիներին, այդ յայտնի է ամէնքին, եւ մենք աւելորդ ենք համարում կանգ առնել այն կատակերգութեան վրայ, որ խաղաց Թուրքիան իր այլազան փորձերով՝ մտցնելու համար չարաքաստիկ բարեկարգումները: Մենք յոյս ունինք, որ առիթ կ'ունենանք քննելու յատկապէս այն հարցը, թէ Սուլթանի կառավարութիւնը որքան անկեղծութեամբ է ձգտում մտցնելու այս կամ այն բարեկարգումները, աւելի է ասել՝ ինչքա՞ն նա *քնդուհակ* է, որքան *ի վիճակի* է մտցնելու, առանց եւրոպական այս կամ այն պետութեան միջամտութեան:

Սակայն, բաւական չէր, որ բարեկարգումները չէին մտցում, պայմանները մակեդոնացիների համար աւելի եւս վատթարացան: Թուրք կառավարութիւնը, հարպիկ կերպով օգտուելով վեց պետութիւնների անհամաձայնութիւնից, շտապեց կիրառել մի շարք միջոցներ, վերջնականապէս խեղդելու հարցը: Հարկ էր, որքան հնար է, տկարացնել քրիստոնեայ բնակչութիւնը, գրկել նրան մտաւորական ուժերից, քայքայել տնտեսապէս, մի խօս-

եով՝ այնպիսի վիճակի հասցնել, որ մէկ անգամ ընդ միշտ կորցնէ ամէն յոյս եւ այլեւս չերազէ բարեխառնումների մասին:

Այո՛, բարեկործանումներ մտցնում էին. բայց միայն սեփական, թըր-
ֆական բարեկործանումներ: Եւ երէ ընթերցողը քիչ-շատ հետեւել է լրագիր-
ների Մակեդոնիայից հաղորդած լուրերին. համբորդների բերած տեղեկու-
թիւններին. պետութիւնների ներկայացուցիչների պաշտօնական հաղորդա-
գրութիւններին, դիրութեամբ կարող է գաղափար կազմել այս դժոխքի մա-
սին, որի մէջ ապրել է եւ ապրում է Մակեդոնիայի տանջուած բնակչութիւնը:

Հարկ եմ համարում աւելացնել նաեւ, որ բացի այն վարչական մի-
ջոցներից, որոնք մշակուում են բարձրագոյն շրջաններում գիտակցօրէն տկա-
րացնելու համար ֆրիստոնեայ տարրը, բացի այդ միջոցներից, որոնց դէմ
գլխաւորապէս ուղղուած են բողոքող մամուլի յարձակումները, աննկատելի,
բայց աւելի ծանր բռն են ֆրիստոնեայ բնակչութեան համար այն գործօննե-
րը, որոնք հետեւանք են թուրք կառավարութեան ողորմելի վիճակի, այս-
պէս ասած՝ նրա ներկայ գոյութեան հետ օրգանապէս կապուած ազդակները:
Այդ ազդակներն ահա հանդիսանում են այն ամուր հիմը, որի վրայ պիտի
հաստատուին վերեւ յիշուած վարչական միջոցները:

Այս ամէնը աչքի առաջ ունենալով՝ բնական էր սպասել, որ Մակեդո-
նիայի ֆրիստոնեայ բնակչութիւնը, յուսահատուած արտաքին օգնութիւնից,
ինքր պիտի մտածէր իր ապագայի մասին եւ սեփական ուղիներ փնտռէր դա-
րաւոր լծից ազատուելու համար:

Այս խմբումը գօրացաւ եւ աւելի որոշ ձեւ ստացաւ Ռումելիայի յե-
ղաշրջման յաջող գործադրութիւնից յետոյ: Մակեդոնացիները չէին կարող
հասկանալի նախանձով չնայել իրենց աւելի բախտաւոր եղբայրների վրայ,
որոնք դեռ շատ առաջ չէր, չի իրենց հետ բաժանում էին արհամարհուած
ռայայի ընդհանուր դառն մակատագիրը: Նրանք չէին կարող չհետեւել այն
ուղիներին, որոնք բացել էին Ֆիլիպէի եւ այլ զազտնի կոմիտէները: Միւս
կողմից, ազատ եւ միացեալ Բուլղարիայի ժողովուրդն էլ անտարբեր չէր Ռի-
լայի միւս կողմը գտնուող իր եղբայրների վիճակի հանդէպ: Այսպիսով՝ թէ՛
բուն Մակեդոնիայում եւ թէ՛ Բուլղարիայում սկիզբն առաւ եւ հետզհետէ ձե-
ւաւորուեց նոր՝ *մակեդոնական* շարժումը, ծնունդ առին մակեդոնական կո-
միտէներն ու ընկերակցութիւնները:

Սեփական կազմակերպութիւն ունենալու անհրաժեշտութիւնը մակե-
դոնացիների համար ստիպողական էր եւ ուրիշ պատճառով: Նախընթաց դէպ-
քերը ցոյց տուին, որ մակեդոնացիները ստիպուած էին գործ ունենալ ոչ
միայն թուրք կառավարութեան, այլեւ իրենց համար բոլորովին մի օտարո-
տի տարրի հետ, որ Թուրքիայի ձգտումների կողքին ասպարէզ էին դուրս
գալիս Սերբիայի, Յունաստանի, Ռումանիայի, Աւստրիայի եւ ուրիշների
յաւակնութիւնները: Անհրաժեշտ էր մակեդոնական հարցում շահագրգռուած
բոլոր կողմերի ձգտումներին հակադրել սեփական ձեւակերպուած կամքը,
հարկաւոր էր սեփական ուժ կազմակերպել՝ ֆաղափական այս կամ այն բար-
դութիւնների դէպքում դիւսնագիտութեան ձեռքին խաղալիք չդառնալու հա-
մար: Եւ ահա Բալկանեան թերակղզու ֆաղափական հորիզոնի վրայ, կամաց-

կամաց, գլուխ է բարձրացնում մի նոր ուժ, որը ներկայումս ստիպուած են հաշուի առնել ոչ միայն հարեւան, այլեւ հեռաւոր երկրները:

Նախապէս այդ ուժը հազիւ նկատելի էր. սակաւ անգամներ եւ դժկամակութեամբ արժանացնում էին նրան ուշադրութեան: Նրա խաղաղ յայտարարութիւններին, պարբերական յաշագրերին, անդադար յիշեցումներին գործադրուող գազանութիւնների եւ խոստացուած բարեփոխումների մասին, վերջապէս, նրա սպառնալիքներին զինուած բողոքի անցնելու — այդ ամէնի շատ քիչ կարեւորութիւն էր տրուում: Աննկատ էին անցնում նաեւ առանձին խմբերի պատահական ընդհարումների զանազան դէպքերը, առանձին անհատների սխրագործութիւնները եւ հերոսական անձնագոյութեանց բազմաթիւ օրինակները, նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ կատարուեցին խօսքից գործի անցնելու առաջին լուրջ եւ կազմակերպուած փորձերը, երբ սկսուեցին զինուած խմբերի կանոնաւոր գործողութիւնները փոխ-խմբապետ Շանկուի, գորավար Սոնչեւի, կապիտան Պրոտոգերուլի ղեկավարութեան տակ, 1901 եւ 1902 թուականներին, նոյնիսկ այդ ժամանակ չհասկացուեց մակեդոնական շարժման իրական նշանակութիւնը: Տարօրինակ կերպով համարեա թէ ամէնքի հակամէտ էին բացատրելու այդ շարժումը ո՛չ թէ իբրեւ մակեդոնացի ժողովուրդի իսկական բողոքի արտայայտութիւն, այլ բուլղարական քարոզիչների դրդումով ինչ որ կողմնակի, անհատական նպատակներ հետապնդող մի երեւոյթ: Կարծում էին թէ բաւական է ազդու նկշում բանեցնել բուլղար կառավարութեան վրայ, եւ քարոզիչների սադրանքները, հետեւաբար եւ սկսուած շարժումները, վերջ կը գտնեն: Բայց անցեալ տարուայ ծայր առած ընդհանուր ապստամբութիւնը, որ տարածուեց ամբողջ Մակեդոնիայում եւ նրա սահմաններից էլ դուրս, Ադրիանոպոլիսի վիլայէթը անցաւ, պարզ կերպով ցոյց տուեց, թէ ինչպէս խորունկ կերպով սլալուում էին թշնամիները — եւ նոյնիսկ բայեկամները — մակեդոնական շարժման ծաւալի եւ ուժի մասին: Յիշենք, որ այդ շարժումը նշանաւոր եղաւ ոչ միայն բազմաթիւ եւ զինուորական գործում հմուտ խմբերի հերոսական եւ երկարատեւ կռուով, այլեւ ապստամբութիւնների պատմութեան մէջ նախընթացը չունեցող ռումբերի եւ ականների անվերջ պայթիւններով:

1903ի ապստամբութիւնից յետոյ, որ ռաքի հանեց մինչեւ 300,000 թըրքական զօրք եւ քիչ մնաց զինուած բախում առաջ բերէր Բուլղարիայի եւ Թուրքիայի միջեւ, գործերը Մակեդոնիայում որոշ չափով փոխուել են: Այժմ արդէն այնտեղ է գտնուում իտալական մի զօրավար տեղական ժանդարմերիայի կազմակերպութեան համար. այնտեղ հաւաքուել են նաեւ օտար սպաներ, որոնք պէտք է տեղում պաշտօններ ստանան: Սելանիկ եւ գալիս նաեւ երկու քաղաքացիական գործակալներ, եւ ինքի հալիլ փաշան կաշուից դուրս է գալիս՝ ցոյց տալու իրեն «իսկական» բարեփոխոյիչ: Հիշդ է, դեռ ոչ մի գործ չի կատարուել. հաւաքուած կազմակերպիչները ժամանակ են անցկացնում բուրք բարեփոխոյիչների հետ ժողովներ գումարելով. դեռ համաձայնութիւն չէ կայացել այնպիսի կարեւոր հարցի մասին, թէ, օրինակ, թրքական ծառայութեան մէջ գտնուող եւրոպացիները ի՞նչ պիտի կրեն՝ թըրքական ֆէ՞ս, թէ եւրոպական գլխարկ: Բայց եւ այնպէս, հաւատում են, որ

Միւնցշտեգի համաձայնութեան կէտերը պիտի գործադրութեան դրուին : Միտրարական է նկատուում այն , որ *առաջին* ֆալլը առնուած է , եւրոպական իրական միջամտութեան . բէեւ շատ համեստ . *«կիցրը»* դրուած է :

Արդ՝ ի՞նչ է լինելու յետոյ : Խաղաղ կ'անցնի՞ , միջամտութեան առաջին ֆալլերը նոր բարդութիւններ առաջ չե՞ն բերի . չե՞ն պահանջուի պետութիւնների կողմից աւելի գործօն ֆալլեր : Խալիլ փաշան արդեօք չի՞ դառնայ մի երկրորդ Միդհատ փաշա , որ ազատարար պատերազմի նախօրեակին Քուլգարիայում բարենորոգչի դեր էր կատարում , եւ արդեօք ներկայ դէպքերը չե՞ն յիշեցնում Քուլգարիայի եւ Կրետէի ազատութիւնից առաջ պատահած դէպքերի պատմութիւնը : Թէ՞ , մի գուցէ , եւրոպան կը նահանջէ , եւ այս ամէնը կը վերջանայ զանշտով կամ աւելի վատ՝ ողբերգութեամբ . . .

Ահա հարցեր , որոնք կանգնած են այսօր մակեդոնական գործիչների առջեւ :

«Հ. Յ. Դ. ՎԱԹՍՈՒՆԱՄԵԱԿ», Պոսթըն , 1950

ՀԱՅ - ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հ. Յ. Դ. Կենտրոնական Դիւանում, Ռոստոմի նամակների և ձեռագիրների չարքում, պահուել է և այս գրութածքի բնագիրը: Երեք մեծագիր չորս էջնոց թերթեր՝ գրութած Ռոստոմի պարզ ու յստակ գրչով: Տեղ-տեղ ջնջուած ու բարեփոխուած: Ոչ վերնագիր ունի, ոչ տարեթիւ և ոչ ստորագրութիւն: Երբ է գրութած, ինչ ճակատագիր է ունեցել գրութածը, — յայտնի չէ: Սակայն բնոյշանուր սպաւորութիւնը այն է, որ գրութիւնը յատկացուած է «Դրօշակ»ին՝ հրատարակուելու: Կովկասից գրութած նամակի ձեւով: Արդեօք իրօք Կովկասից է գրել Ռոստոմը, թէ հենց Ժրնեսում, — այդ էլ կարելի չէ ասել:

Դրութեան բովանդակութիւնից երևում է, որ «նամակ»ը գրութած է այն օրերին, երբ հայ-վրացական բանակտիր ասանձնապէս սուր հանդամանք էր ստացել շնորհիւ Գոյի-ցինեան ազգամիջեան կրքերը հրահրող քաղաքականութեան: Ռուսաստանի առաջին յեղափոխութեան նախորդող տարիներն էին զրանք, երբ Թիֆլիսի ուսու և վրացի մամուլի մէջ չա-հատակութիւններ էին անում վելիկոնների և Ակակի Մերեթեիների տիպի հայակեր ասպետներ:

Ռոստոմը հայ-վրացական փոխյարարերութիւնների հարցը դնում է սկզբունքային հողի վրայ, քննում պատմական, ընկերային-քաղաքական մեկնակէտից ելնելով և իրեն յատուկ յատկամտութեամբ ներկայացնում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան տեսակէտը: Բնորոշ է մասնաւորապէս նիւթի հարցադրութեան և զարգացման եղանակը-մեթոդը, որ իր մէջ խա-ցընում է Ռոստոմի իւրաքանչեւ «մարքսիզմ»ը: Ռոստոմը խորքով, անշուշտ ազդուած էր մարքսիստական աշխարհահայեացքից, բայց զտարին մարքսիստ նրան, ի հարկէ, համարել չի կարելի, ինչպէս զտարին նարոդնիկ չէր և Քրիստափորը. ևս առաւել անհեթեթիւն է «անիշխանական» կամ, մասնաւոր, «նեչայեւեց» ցոյց տալ Ս. Զաւարեանին: Հ. Յ. Դաշ-նակցութեան հիմնագիր երրորդութիւնը, անտարակոյս աւելի կամ պակաս չափով ազդուել են եւրոպական և ուսական այս կամ այն քաղաքական դպրոցի ուսմունքից, բայց նրանց գլխաւոր առաւելութիւնը հենց նրանումն է, որ, ոչ յօրինակ հնչական հիմնագիր-ների, մեկնել են հայ իրականութեան առանձնայատուկ պայմաններից, կարողացել են մշա-կել ու ձեւակերպել որոշ չափով ինքնուրոյն աշխարհահայեացք և ընկերային-քաղաքական սեփական դադափարախօսութիւն:

Հայ-վրացական փոխյարարերութիւնների խնդիրը, այնպէս ինչպէս ներկայացնում է Ռոստոմը, ըստ էութեան այսօր էլ մնում է իր ուժի մէջ, սակայն, կարելի չէ չընդունել, որ Ռոստոմը խնդիրը չի առել բովանդակ ծաւալով: Դասակարգային բացատրութիւնը, անշուշտ, ճիշդ է, բայց ամբողջ ճշմարտութիւնը չէ: Խնդրի մէջ կան և ներքին-պատմական պատ-ճառներ, երկու ժողովուրդների քաղաքական ճակատագրի բաժանման և քաղաքական հա-կումի նկատմաներ, և, ի հարկէ, նաեւ ուսու կառավարութեան քաղաքական դաւերը եւայլն: Այսօր, նոր դէպքերի ու փաստերի լոյսի տակ, Ռոստոմի հիմնական միտքը կարելի է շատ աւելի լայնացնել ու խորացնել:

Այդուհանդերձ, Ռոստոմի գրութիւնը մեծապէս շահեկան է, ոչ միայն լոկ իրբեւ պատմական վաւերագիր, այլև որպէս զործնական արժէք ներկայացնող գրութածք:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Այս նամակը վաղուց է գրութած, ուսու մամուլի եւ վրաց հասարակու-թեան որոշ մասի «ազգասիրական» արշաւանքը համարեա՝ թէ դադարել է,

ռուս կառավարութիւնը արդէն «խեղդում է տանկահայերի եւ ռուսահայերի մէջ ծագած առաջադիմական շարժումը» (մենք մեր կողմից այդ, ի հարկէ, չենք վերագրում ռուս եւ մանաւանդ վրաց ազգասէրների արշաւանքին)։ Բայց մենք գիտենք, որ իրենց ազգի շահերի համար անձը չխնայող այդ հաստատակամ զաղափարական գործիչները մի քիչ շունչ առնելով նորից կը բարձրացնեն իրենց ազգասիրական կոկոռը եւ նորանոր, աւելի անմիտ առասպելներ հնարելով՝ կը պոտորեն նորից միամիտների մտքերը, աշխատելով ցոյց տալ, թէ իրենք են ազգի միակ արքուն հովիւները եւ թէ առանց իրենց ազգի շահերը բոլորովին ռոմատակ կը լինեն։

Ռուս քթու ազգասէրների արշաւանքին մենք վաղուց ենք ընտելացել, ինչպէս եւ Ռուսաստանում ապրող միւս ազգութիւնները։ դրանց ընտելացել է եւ ըստ արժանոյն գնահատել եւ ռուս հասարակութիւնը, որի լաւագոյն մասը ատելով ատում է այդ ուղղութիւնը։ Սակայն, մեզ համար անսպասելի էր եւ միանգամայն ցաւալի՝ մեր հարեւան վրաց հասարակութեան անմիտ յարձակումը եւ այն էլ մի այնպիսի ժամանակ, երբ մենք աչք չէինք կարողանում բաց անել մեր գլխին թափուող հարուածներից, երբ մենք «աւելի քան երբեւիցէ կարօտ էինք պաշտպանութեան»։ Վրաց ինտելիգենցիան մոռացաւ իւր «ասպետական բնաւորութիւնը», մոռացաւ իւր ազգի իրական շահերը եւ տարաւ իւր արշաւանքը ամէն կողմից՝ թէ՛ քերանացի, թէ՛ իւր մամուլի միջոցով եւ թէ ռուս խաւարամիտ մամուլին նիւթ մատակարարելով։ Վրաց հասարակութեան մէջ եղան եզակի, թոյլ, հակառակ ճայներ, բայց չգտնուեց մէկը, որ ասպարէզ դուրս գար եւ խիստ կերպով բողոքէր այդ անտեղի արշաւանքին դէմ։ Վրաց հասարակութեան լաւագոյն մասը ինքն էլ կ'ամաչի (եթէ միայն չի ամաչել) այդ անմիտ, անտակտ, փոխադարձ ազգային ատելութիւն գրգռող ֆայլից։

Այս ի՞նչ արշաւանք է, ի՞նչ են պահանջում հայերից ռուս եւ վրաց ազգերի անունից նառող ինքնակոչ փաստաբանները, ի՞նչ թշնամութիւն կարող է լինել այդ ազգերի մէջ։ «Հայերը վաշխառուներ են, նրանք անխիղճ կերպով հարստահարում են հարեւան ազգերին, իրենց ձեռքն են ձգել առեւտուրը, յափշտակել են ամէն ինչ, մինչեւ իսկ... ուղղափառների սրբավայրերը (ա'խ, չարագործներ)»։

Նախ եւ առաջ, ճիշդ է արդեօք այս բոլորը։ Ճիշդ է, որ հայերը Կովկասում յափշտակել են ամէն ինչ։ Նրա՞նք են միայն երկրի միակ հարստահարիչները։ Նոյն ռուսները, վրացիները, մանաւանդ իմերեկները վաշխառուներ չե՞ն արտադրում։ Ցոյց տա՞նք արդեօք այն գաւառները, որտեղ թուրք վաշխառուներին ոչ ոք չի կարողանում դիմադրել։ Նոքէլները, Բոտշիդները, Շիրայեւները, Մորոզովները, Ալեքսէյեւներ, Կորգինկինները, ուրո՞նք ահագին կապիտալներով մուտք են գործել Կովկաս, հայե՞ր են միթէ։ Բորժումի լայնատարած կալուածները փոխարքան չի՞ «յափշտակել»։ Այդ փոխարքան չէ՞ր, որ ուժով իր հողի վրայ բնակւող վրացի խիզաններին գրկեց իրենց դարաւոր իրաւունքներից։ Կախեթի ամենալաւ մասը՝ Մուգուրկանը, Յինանդալը Ռուսաց Կայսերական տունը չէ՞ «յափշտակել»։ Հայհոյեցէ՛ք «յափշտակողներին»։ ձեր հայհոյանքի ամենամեծ մասը թափում է

ձեր պաշտած կայսերական տան վրայ: Այս բոլորը շատ լաւ է յայտնի յարձակում գործողներից շատերին. բայց դրանք գիտմամբ հարցին այս ձեռք տակով՝ աշխատում են մոլորեցնել հասարակական կարծիքը եւ դա իրենց բուն նպատակին ծառայեցնել:

Ռուսաստանում վերջին ժամանակներս արդէն կազմակերպուել է խոշոր արդիւնաբերողների, խոշոր վաճառականների, կամ այսպէս անուանեալ բուրժուական դասակարգը: Բայց Ռուսաստանն ընդարձակ երկիր է, բազմակցած բազմաբիւ մասերից, որոնք գտնուում են կուլտուրական շատ տարբեր աստիճանների վրայ: Լեհաստանում մենք տեսնում են կապիտալիզմի ահագին զարգացում. բուն ռուսական կենտրոնում՝ Մոսկուայում եւ իւր շրջակայքում արդիւնագործութիւնը նոյնպէս զարգացած է. բայց ոչ այնպէս, ինչպէս Լեհաստանում. այնուհետեւ Ռուսաստանի միւս մասերում, ինչպէս օրինակ Կովկասում, խոշոր արդիւնագործութիւնը նոր է մուտք գործել. սրա հետ միաժամանակ այլեւայլ անկիւններում պատահում ենք վայրեր, ուր դեռ տիրապետում է ապրանքների անմիջական փոխանակութիւնը եւ ուր իբր դրամ գործ են ածում կենդանիների մորթին: Շնորհիւ Ռուսաստանի ընդհանուր տնտեսական սկզբունքի բոլոր զարգացման, նրա զանազան մասերի կազմակերպուող եւ կազմակերպուած բուրժուաների մէջ դեռ չէ կարող գոյութիւն ունենալ շահերի ընդհանուր համերաշխութիւն, նրանց մէջ դեռ չի կարող ծագել ընդհանուր դասակարգային գիտակցութիւն: Իւրաքանչիւր մասի բուրժուաները անխուսափելի կերպով պէտք է ուրեմն եւ մրցեն միւս մասերի բուրժուաների հետ. պէտք է ուրեմն եւ թշնամանան: Այս թշնամութիւնը շնորհիւ մի քանի պատմական հանգամանքների Ռուսաստանում կարողանում է հոգարկուել ազգային գաղափարով: Բուն ռուս նահանգների բուրժուաները չեն կարողանում մրցել Լեհաստանի բուրժուաների հետ, որովհետեւ վերջիններս աւելի ուժեղ են եւ ոչ թէ միայն բոլոր չեն տալիս իրենց բայոնում տարածել առաջինների ապրանքները, այլեւ մեծ յաջողութեամբ տարածում են իրենց ապրանքը դրանց բայոնում: Պարզ բան է, քանի որ այդ մրցումը գոյութիւն ունի, թշնամութիւնը անխուսափելի կը լինի, *լեհական հարցը* ասպարեզից չի իջնի, ռուս մամուլի որոշ մասի արշաւանքը լեհացիների վրայ չի դադարի:

Ռուս արդիւնագործողները ուզում են մտցնել իրենց կապիտալները Կովկասում, ռուս վաճառականները իրենք են ուզում ապրանք արտահանել Կովկաս, սակայն դո՛քա երկրի մէջ պատահում են լուրջ մրցակիցներ, որոնք գլխաւորապէս հայերն են, որոնք նոյնպէս ձեռնամուխ են լինում խոշոր արդիւնագործական ձեռնարկութիւնների, նոյնպէս յաջող կերպով մտցնում են երկրի մէջ հերոպական եւ ռուսական ապրանքներ եւ աւելի լաւ ճանաչելով երկրի պայմանները՝ կա՛մ բոլոր չեն տալիս միւսներին հաստատուելու, կա՛մ մեծ խոչընդոտ են լինում հաստատուածներին:

Կառավարութիւնը գրաւում է Անդրկասպեան երկիրը, զցում է երկաթուղու գիծը, ռուս բուրժուան հրճում է, այդ նրա տեղալից ցանկութիւնն է՝ իւր ապրանքները մտցնելու, այնտեղից ապրանքներ արտահանելու համար նոր հրապարակ է բացում: Սակայն, մի քանի ժամանակից յետոյ, ռուս

բուրժուան տեսնում է, որ ամբողջ Անդրկասպեան երկիրը պատած է դարձեալ... հայ վաճառականներով: Ի հարկէ, այս պայմանների մէջ չի կարելի սպասել, որ զանազան Մորոզովներ, Ալեքսէյեւներ, Կորգինկինները բարեկամական աչքով նայեն հայերի վրայ: պարզ բան է, որ զրգոռած ռուս բուրժուաները եւ իրենց բարեկամները, չուզենալով բշտամուրթեան բուն սրտանաոր երեսան հանել, ամէն տեսակ յիմար գրպարտութիւններ կը քափեն «հայերի» վրայ եւ կը ծափահարեն Սուլբանին հայերի գլխին կատարած վայրագութիւնների առթիւ: Այս պարոնները կովկասեան բոլոր ազգութիւնների մէջ միայն հայերին են մեղադրում ապստամբութեան մէջ կառավարութեան դէմ: Ծիծաղելի չէ՞ այս. Կովկասի մահմետականները միշտ պատրաստ են եղել ապստամբելու ռուս կառավարութեան դէմ: Ամէնքը յիշում են անշուշտ վերջին ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ մահմետականների պատրաստութիւնները, եւ երէ տաճիկները քիչ էլ առաջ խաղային, Երեսանը գրաւէին, բոլոր մահմետականները ռուս կը կանգնէին: Լեռնական Ղազի-Ղումուդցիք դրան էլ չսպասեցին եւ ապստամբութեան: Ոչ ոք էլ չի կարող ասել, որ վրացիների մէջ ձգտում չկայ ռուսական բռնակալ լծից ազատուելու: Բայց եւ այնպէս, կրկնում ենք, այդ պարոնների աչքում միայն հայերն են մեղաւոր: Ինչո՞ւ: — Որովհետեւ հայերն են դրանց առետրական ասպարէզում խոչընդոտ հանդիսանում եւ ոչ վրացիք, կամ թուրքերը: Պարզ է, որ այստեղ ոչ քաղաքականութիւնն է դեր խաղում եւ ոչ համայն ռուս ազգի շահերը, այլ Մոսկուայի ծանրամիտ Տիտ Տիտիչների(*) գրպանի շահերը:

Հաստափոր եւ ծանրագլուխ ռուս բուրժուաները չեն կարողանում մըրցել հրեաների հետ: Ահա հրէական հարցը սուր կերպարանք է առնում, հրեաները տասնեակ հազարներով բշտում են Ռուսաստանից, մնացածների իրաւունքները կրճատում: Այս բոլորը կատարում է ազգասիրաբար, յանուն ռուս ժողովրդի բարեկեցութեան եւայլն: Յոյց տալու համար, քէ ինքը ռուս ժողովուրդը ինչպէ՞ս է վերաբերում այդ տեսակ ազգասիրութեան, առաջ բերեմք մի փաստ: Հարաւային Ռուսաստանում, Բեսարաբիայում ահագին քուով հրեայ վաշխառուներ կային, ցրուած գիւղերում: Հրէական արշաւանքի ժամանակ այդպիսի խոշոր կալուածատէրերը, հանդիսանալով ջերմ պաշտպան գիւղացիների շահերի, սաստիկ ազմուկ էին բարձրացրել տեղական հրեաների դէմ, ազաղակելով, քէ դրանք ժողովրդի արիւնը ծծողներ են եւայլն, պէտք է դրանց բոլորին բշտել, որպէսզի ժողովուրդը կարողանայ մի քիչ շունչ քաշել: Սաբակեւիչի(**) սերունդների նեարդները շատ էին նըրբացել. նրանք ժողովրդի թշուառ դրութեան վրայ բաւականաչափ աղի արտասուք քափեցին, նրա ազատութեան համար «արդարութիւն», «արդարութիւն» գոչելով կառավարութեան դիմեցին: Բարեխնամ Հայր-Թագաւորը լըսեց դրանց արդար բողոքները. հրեաները հալածուեցան, Բեսարաբիան զգա-

(*) Տիտ Տիտիչ — ռուս գրական տիպ՝ կոպիտ վաշխառու վաճառական:

(**) Գոգուի հերոսներից մէկը՝ գռեհիկ կալուածատէր:

լի կերպով ազատուեց իր կեղեքողներին, բայց *յիմար* ռուս ժողովուրդը սկըսեց... լալ՝ ամիսսամեով յիշելով մօտիկ անցեալը: Պատմաւոր շատ պարզ էր: Այդ գիւղացիները չունին սեփական հող. բոլոր հողերը պատկանում են խոշոր, շատ խոշոր կալուածատէրերին: Քանի կային հրեայ վաշխառուները, գիւղացիները փոխ էին առնում դրամ, կապալով վերցնում կալուածատէրերի հողը եւ վարում: Այդ իրենց աւելի ձեռնտու էր: Իսկ վաշխառուների հեռանալուց յետոյ, գիւղացիները ստիպուած եղան անպատճառ աշխատել ներանց արտերում. իբր հասարակ մշակ, որ ստանում է միայն իր օրավարձը, ստիպուած եղան իրենց հարկաւոր դրամի համար անպատճառ կալուածատէրերին դիմել եւ այդպիսով ընկնել բացառապէս դրանց ճանկը:

Եւ ինչպէ՞ս չլալ...

Քանի որ, կրկնում ենք, Ռուսաստանում կապիտալիզմի զարգացումը քոյլ է, նրա զանազան անկիւններում գոյութիւն ունի տնտեսական անհաւասար զարգացում, քանի որ մէկ անկիւնի արդիւնագործողները, վաճառականները աշխատում են ներս մտնել այնտեղ, ուր տեղացիներն արդէն տարածել են իրենց ցանցերը, դրանց մէջ անխուսափելի է խմբական թշնամութիւնը, որ հետեւանք է պարզ տնտեսական մրցման: Եւ որտեղ որ հնարաւոր է, այդ տնտեսական թշնամութիւնը փոխարկուում է այս կամ այն գաղափարով՝ ազգային, քրիստոնէական եւայլն: Իսկ երբ Ռուսաստանն եւս մտնի կապիտալիստական զօրեղ կազմակերպութեան մէջ, երբ երթեւեկութիւնը դիւրանայ, իրարից հեռու անկիւններն ընդունեն քիչ թէ շատ միատեսակ տնտեսական զարգացում, այն ժամանակ այդ խմբական թշնամութիւնը կը վերանայ, այն ժամանակ մրցողները կը լինեն ոչ թէ մի անկիւնի բուրժուաները միւս անկիւնի բուրժուաների հետ, այլ այս անհատը միւսի հետ, որ անկիւնին էլ դրանք պատկանեն: Եւ երբ վերանայ այդ տեսակ թշնամութիւնը, այն ժամանակ երկրի մէջ կը բուլանան եւ հետզհետէ կը կորչեն զանազան ազգային թշնամութիւնները: Ընդհակառակն, այն ժամանակ տեղի կ'ունենայ մի նոր երեւոյթ. Մոսկուայի բուրժուան իւր բարեկամական ձեռքը կը մեկնի իր վաղեմի թշնամի՝ Կովկասի, Լեհաստանի բուրժուաներին: Նրանց մէջ կը զարգանայ դասակարգային ինֆուսանաչողութիւնը. նրանք իրար ձեռք ձեռքի կը տան միացեալ ուժերով կոռուելու բանուոր դասակարգի կազմակերպութեան դէմ, ա՛յն սարսափելի ուժի, որ անխուսափելի հետեւանք կը լինի կապիտալիստական զարգացման: Իսկ մինչեւ այդ ժամանակ հայ ազգը, լեհ ազգը եւայլն կը կրեն անբնդհատ յարձակումներ ռուս բուրժուագիւղի կողմից, քանի որ իրենց բուրժուաների մեղքը:

Ահա ռուս մամուլի որոշ մասի արշաւանքի բուն դրդիչ պատճառները, մամուլի, որ արտայայտիչ է այս դէպքում ռուս բուրժուաների նպատակների: (Սրանով չենք ուզում ասել, ի հարկէ, որ այդ օրգանները բուն բուրժուական են. Ռուսաստանի տնտեսական կեանքը դեռ այն աստիճան չի զարգացած, որ բուրժուաները կարողանան որոշ ուղղութեամբ ասպարէզ դուրս գալ): Դրա այդ ուղղութիւնը գնահատուած է բոլորի կողմից, հասկացող դասի մէջ նա իւր յարձակումներով ու չնաշխարհիկ առասպելներով միայն ծիծաղ է կարողանում շարժել:

Այլ բան է մեր հարեւան վրացիների արշաւանքը, որը դեռ չէ քննադատուած, դեռ չէ գնահատուած նոյնիսկ վրաց հասկացող դասի կողմից եւ որը մի քիչ այլ բնաւորութիւն ունի:

Հայերը շատ վաղուց են ապրում Վրաստանում: Հենց առաջուանից հայերի մեծամասնութիւնը երկրագործ էր. բայց եւ այնպէս երկրի առեւտուրը եւ արհեստները շուտով անցան դրանց ձեռքը: Այդ ժամանակ վանառականը, արհեստաւորը անհրաժեշտ էին քէ՛ կառավարութեան, քէ՛ ազնուականութեան եւ քէ ժողովրդի համար: Նրանց դէմ քշմամութեան ոչ մէկ նըշոյլ չէր նկատուում: Ռուսաց տիրապետութեան ժամանակ էլ հայերը կարողացան պահպանել իրենց դիրքը: Վրաց ազնուականներն այս ժամանակ իրենց շատ լաւ էին գգում. նրանք ազատուել էին իրենց պարտականութիւնից՝ հայրենիքի պաշտպանութեան համար կոռելուց, մի բան, որ արդարացրում էր նրանց գոյութիւնը, ու անճանաչու էին եղել խաղաղ, անհոգ կեանքի: Վրաց նախկին ազնուականները մրցում էին իրար հետ իրենց քաջութեամբ, հայրենիքի պաշտպանութեան համար արիւն քափելու պատրաստականութեամբ, իսկ այդ ժամանակից սկսած ազնուականները մրցում էին... գինի խմելու ընդունակութեամբ: Այդ խաղաղ, անդորր, անհոգ կեանքը երկար չէր կարող տեւել. երկրի մէջ այդ ժամանակ տեղի էին ունենում նշաւաւոր փոփոխութիւններ, որոնք սկսում էին աւելի եւ աւելի վրդովել վրաց ազնուականութեան թռչնային անդարդ կեանքը: Երկրի տնտեսական կեանքը սկսեց արագ զարգանալ, արհեստները ծաղկեցին, առեւտուրը մեծ ծաւալ ստացաւ, հանապարհները լաւացան, լուսաւորուած երկրների հետ շփումը սաստկացաւ, կեանքի մէջ առաջացան նորանոր կարիքներ, որոնց հարկաւոր էր բաւականութիւն տալ: Այդ կարիքները աւելի ծագում էին ազնուականութեան մէջ, իբր երկրի առաջադէմ տարրի: Նոր կարիքներին բաւականութիւն տալու համար հարկաւոր էր *դրամ*: Այդ դրամը ազնուականութիւնը չունէր, չէր կարող ստանալ իւր նորա գիւղացիներից: Վերջիններս միմիայն բնական միւթ կարող էին տալ: Ահա այստեղ դրամատէրերը՝ հայ վաճառականներն ու վաշխառուները, կամ խօսելով ընդհանուր լեզուով՝ հայերը, սկըսեցին մեծ դեր խաղալ՝ մի տեսակ միջնորդի դեր կատարելով ազնուականութեան եւ գիւղական տարրի միջեւ: Ազնուականին դրամ է հարկաւոր. նա ինքը անընդունակ է առեւտրական ձեռնարկութիւնների համար, նա չի կարող ծախել ինքը իւր գիւղացիներից ստացած բնական տուրքը՝ ցորենը, գարին, բուրդը, մրգերը եւայլն: «Հայը» տալիս է ազնուականին հարկաւոր դրամը եւ վերցնում է դրա փոխանակ նրա ստացած արդիւնքը եւ ահագին օգուտով էլ իւր գրպանի համար ծախում այլ տեղեր, նորից դրամի փոխանակում: Գիւղացուն նոյնպէս դրամ է հարկաւոր: Հայը նրան էլ է տալիս եւ մէկին երկու-երեք առնում նրա հատոյթից: Այսպիսով «հայը» կեղեքում է ազնուականին էլ, գիւղացուն էլ եւ երկուսն էլ նրանից գոհ են:

Երբ նորտոյթիւնը վերացաւ, Վրաստանի տնտեսական կեանքը աւելի ազատութիւն ստացաւ. հայը աւելի սաստիկ, աւելի մեծ դիւրութեամբ շարունակեց իւր կեղեքումը: Այդ ժամանակ էլ չէր լսում ոչ մի բողոքի ձայն ոչ մի կողմից. այդ ժամանակ էլ վաշխառուն անհրաժեշտութիւն էր երկու-

սի համար էլ. առանց այդ տարրի նրանք չէին կարող յարմարուել կեանքի նոր պահանջներին: Ազնուականութեան կարիքները հետզհետէ մեծանում էին. գիւղացիներից ստացուած տարեկան հասոյքը չէր կարող բաւականութիւն տալ ազնուականի արժանավայել կեանքին: Շուայլ ծախսերը ծածկելու համար հարկաւոր էր գրաւ դնել հողերը, ձեռնամուխ լինել, «մայր գումարին», եւ վրաց ազնուականները միշտ գնում էին «չնչին, անպէտ հողերը» նաղդ փող համարելով: Այսպէս, շատ բնական հանապարհով, մի կողմից փայլայում էր վրաց ազնուականութիւնը, իսկ միւս կողմից հարստութիւնը դիպում էր հայ եւ մասամբ էլ նոր ծնունդ առած վրաց դրամատէրերի մօտ: Այս ժամանակ ահա սկսում են կամաց-կամաց լսուել թողոքի ձայներ հայ «վաշխառուների», «հայույթեան» դէմ, եւ վրաց հասարակութեան այժմեան ազգասիրական նաւերը, նրա կոյր արշաւանքը «Հայութեան» դէմ արտափայլումն է վրաց ազնուականութեան տնտեսական փայլայման: Դո՛քա ուժասպառ եղած, քուլացած, իրենց անկումը զգացած ազնուականների անգոր թիւերն են. դրանք դէպի վաճառականական, վաշխառական ասպարէզը ձգտող, բայց արդէն փորձուածների հետ մրցելու անընդունակ ազնուականների կատաղած աղմուկներն են. դրանք, վերջապէս, ձուից նոր դուրս եկած եւ իրենց նոր ասպարէզի վրայ արդէն քիչ թէ շատ յաջողութիւն գտած վրացի դրամատէրերի ինքնաբաւական մրքմրքոցն են: Եւ վրաց ինտելիգենտները, որը գիտակցաբար, որը անգիտակցաբար, որը կամայ, որը ակամայ, իրենց զգէլ են այդ հոսանքի մէջ, հետեւում են վերոյիշեալների շահադիտական միտումներին, մի կողմ թողնելով իրենց ժողովրդի իսկական շահերը:

Այդ արշաւանքի բուն աղբիւրը պարզ է մեզ համար. մենք չենք խաբուի դրանով եւ չենք վերագրի այդ ամբողջ վրաց ազգին, ինչպէս չենք ընդունի ռուս մամուլի որոշ մասի արշաւանքը իբր արտայայտիչ համայն ռուս ժողովրդի ձգտման: Մենք տեսնում ենք, որ հայ, վրացի, թուրք, ռուս աշխատաւոր տարրի մէջ վիտում են ամէն ազգի, ամէն դիրքի պատկանող արիւն ծծող վամպիրներ, որոնցից ումանք ուժով, ումանք փաղցրութեամբ, ումանք խաբելով, ումանք փծնելով եւ նրա թոյլ կողմերը շոյելով՝ առաջարկում են իրենց ծառայութիւնը... նրան կեղեքելու: Իւրաքանչիւրը դրանցից աշխատում է հաւատացնել, որ եթէ ինքը կեղեքի, աւելի լաւ կը լինի:

Ճնշուած եւ տգէտ ժողովուրդը այդ կեղեքումը համարելով շատ բնական երեւոյթ եւ ընտրութիւնն անխուսափելի, հակում է սրա կամ նրա կողմը, ի հարկէ. որքան դա կախուած է իր կամքից, որքան թոյլ են տալիս իրեն իւր տնտեսական եւ ֆազաւական պայմանները: Բացի այդ, մա յաճախ ոչ թէ միայն չի հանաչում իւր իսկական թշնամիներին, այլ խաբուելով այդ վամպիրների հարպիկ խաղերից, սկսում է թշնամաբար վերաբերուել դէպի միւս տիպերի իւր վիճակակից աշխատաւորները եւ իւր այդ թշնամական վերաբերմամբ աւելի քան լաւ գործիք դառնում վամպիրների շահադիտական նպատակներին: Բայց այսպէս չի մնայ. կը գայ ժամանակ, երկրի դուռքիւնը կը փոխուի, աշխատաւոր տարրը կը տեսնի, որ պարտաւոր չէ անպատճառ ընտրութիւն անել կեղեքողների մէջ, որ կարելի է եւ չկեղեքել. մա կը

մանաչի իւր իսկական թշնամիներին, կը մանաչի եւ բարեկամներին. նա միջոց կ'ունենայ բարձրացնել իւր հսկայական ջոկոտ բազուկը, ֆարդել այդ վամպիրների գլուխը եւ լինել տէր իւր աշխատանքին: Իսկ առօրեայ ծանր հոգերի մէջ խորատուգրած աշխատանք տարրին կոռելու միջոց տալու պարտականութիւնը ծանրանում է երիտասարդ ուժերի վրայ, եւ իւրաքանչիւր երկրի երիտասարդութիւնը պարտաւոր է կրել այդ ծանր լուծը:

Մենք հաւատացած ենք, որ վրաց երիտասարդութեան այն մասն էլ, որ հասկանում է իրերի դրուրիւնը, կը հասկացնի վրաց հասարակութեան այդ թշնամութեան, այդ բողոքների իսկական արժէքը. հաւատացած ենք, որ վրացի երիտասարդ ուժերը, որոնք անկեղծ կեքայով ձգտում են իրենց ժողովրդի բարելաւութեան, բայց տարւում են ընդհանուր հոսանքով, կը հասկանան, որ վրացի, հայ, ռուս, բուրք աշխատանք տարրերի մէջ չի կարող լինել շահերի անհամերաշխութիւն, որ այդ անհամերաշխութիւնը կարող է լինել միայն դրանց կեղեքող տարրերի մէջ. հաւատացած ենք, որ վրացի երիտասարդութիւնը չի հետեւի «Խվէրիա»(*) լրագրի օրինակին՝ բռնելով ոռոս մամուլի ստոր մասի առաջ՝ աշխատել ձեռք բերել երկրի համար լաւ դրուրիւն, այլ ձեռք ձեռքի տուած բոլոր միւս ազգութիւնների գործողների հետ՝ կը կռուին հայ, վրացի, բուրք, ռուս հարստահարիչների դէմ, կը կռուին փոխարքայի, կայսերական տան ռոնձգութիւնների դէմ, կը կռուին վերջապէս երկրի գլխաւոր չարիքի՝ միապետական բռնակալութեան դէմ:

Յ. Գ.— Վրաց հասարակութեան մի մասին մէջ տարածուած է այն միտքը, իբր քէ հայերը ձգտում են կռակատում ձեռք բերել ազգային անկախութիւն եւ Թիֆլիզը դարձնել մայրաքաղաք: (Ընդերցողները, անշուշտ, յիշում են «Նովոյէ Վրէմիա»(**) յօդուածը, որով ազատ Հայաստանի սահմանները հասնում էին մինչեւ Ռոսսով): Դա զարմանալի չէ. վրաց հասարակութիւնը այժմ այնպէս է տրամադրուած, որ դրանից էլ աւելի անհեքեր կարծիքներ կարող են իբր ստոյգ լուրեր տարածուել, եւ մենք հասկանում ենք վրաց ազգասէրների արդար գայրոյթը... Թիֆլիզի գրաւման առթիւ: Հասկանում ենք, բայց ներել չենք կարող այդ աստիճանի միամտութիւն: Կարող ենք հաւատացնել այդ կարգի բողոքողներին, որ հայ յեղափոխականների կողմից չկայ ոչ մի լուրջ ձգտում ոչ Թիֆլիզը գրաւելու, ոչ էլ առհասարակ Ռոսսահայաստանն անջատելու եւ նրա անկախութիւնը հրոշակելու: Կարող ենք հաւատացնել, որ հայ յեղափոխականները ռուսահայերի դրուրիւնը բարւոքելու համար չեն դիմի անջատման, այլ Ռոսսաստանի բոլոր միւս յեղափոխականների հետ կը կռուեն երկրի ընդհանուր չարիքների դէմ:

(*) Վրացական ազգայնամուլ-հայատեաց թերթ:

(**) Ռուս պահպանողական-հայակեր թերթ:

Ճիշդ է, հայ սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակեան կուսակցութեան ծրարագրի մէջ կայ մի կէտ, որի համաձայն այդ կուսակցութիւնը, Տանկաստանի ազատութիւնից յետոյ, պէտք է զբաղուի Պարսկահայաստանի եւ Ռուսահայաստանի ազատութեան գործով՝ աշխատելով կազմել այդ երեքից մի ընդհանուր հայկական կառավարութիւն (ուզում է ասել՝ պետութիւն. Ս. Վ.)։ Բայց ամենայն վստահութեամբ կարող ենք հաւատացնել վրաց հասարակութեան. որ Հնչակեան կուսակցութիւնը ոչ մի ժամանակ այդպիսի տղայամիտ ձգտում չի արտայայտի։ Զէ՞ որ նրա ծրագրի համաձայն Ռուսահայաստանի ազատութիւնը ապագայի գործ է, դրանով նա կը զբաղուի Տանկահայաստանի եւ գուցէ Պարսկահայաստանի ազատութիւնից յետոյ։ Իսկ մինչեւ այդ ժամանակը Հնչակեան կուսակցութիւնը կը համոզուի իւր ծրագրի կատարեալ սնամտութեան մէջ, մենք հաւատացած ենք դրանում։ Կարելի՞ ըսել է. որ այդքան ժամանակուայ ընթացքում գիտական-սոցիալիստ Հնչակը չհասկանայ, վերջապէս, գիտական սոցիալիզմի ամենատարրական սկզբունքը։

Թո՛ղ վրացիք ի գուր տեղը չվրդովուին. հայերը Թիֆլիզը չեն «յափըշտակի»։ մենք երաշխաւորում ենք Հնչակեան կուսակցութեան կողմից։

«ՎԷՄ», Դ. տարի, քիւ 1, Յունուար-Փետրուար 1936

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ

Դանիական թերթ է մը արտատպելով, Ֆրանսական օրաթերթը կը հրատարակէ «Հայ պատգամաւոր» Տոբթ. Զօրեանի հետեւեալ էնթէրվիուն, «Հայկական բանակ մը» վերնագրին տակ: Անտարակոյս Տոբթ. Զօրեան մեր յայտնի դաշնակցական գործիչ Ռոստոմն է:

ՅՈՒՍԱՖԵՐ

Ռուս հանրապետական կառավարութեան մեր հայրենակիցներուն հանդէպ ունեցած վստահութեան ամենէն փայլուն ապացոյցն է որ կ'երեւայ այն իրողութեան մէջ, որ որոշում տրուած է հայ զինուորները համախմբել առանձին բանակի մը մէջ: Առ այժմ հայկական վեց զօրագունդեր գոյութիւն ունին, որոնք զլիսաւորաբար կը գործեն Կովկասի եւ Պարսկաստանի ճակատներուն վրայ եւ որոնք խառնուած են տարրեր ազգութեանց զինուորներէ կազմուած ուրիշ զօրագունդերու հետ: Բայց ուրիշ ճակատներու վրայ եւս հայ զինուորներ գոյութիւն ունին եւ հիմա զուտ հայկական կիսաբաժնիներ է որ պիտի կազմուին, հայ սպաներու հրամանատարութեան տակ, եւ յոյս ունինք որ այսպէսով նուազագոյնը 150-000 հոգից Հայկական Բանակ մը պիտի յաջողինք կազմել:

Թրքահայերը այդ բանակին մէջ չպիտի մտնան, անոնք պիտի շարունակեն մաս կազմել այն կամաւորական զունդերուն, որոնք կը գործեն ռուս-հայկական բանակին կողքին: Զեզ կրնամ վստահեցնել, որ այդ կամաւորական զունդերը խիստ օգտակար աշխատանք կատարած են եւ անոնց քաջագործութիւնները, Հայաստանի լեռներուն մէջ, ռուսական բանակին հիացման արժանացած են: Թրքահայ պարզ արհեստաւորներ, քանի քանի առիթներու մէջ ամենափայլուն կերպով հրամանատարութիւնը վարած են հայկական կամաւորական մեծ խումբերու:

Շուտով ուրեմն հայկական բանակը ի վիճակի պիտի ըլլայ իր ռազմական ընդունակութիւնները ի յայտ բերելու հայկական ճակատին վրայ: Անիկա այդպէսով ոչ միայն պիտի օգնէ մեր մեծ հայրենիքին՝ Ռուսաստանի, այլ նաեւ առիթը պիտի ունենայ լուծելու վրէժը՝ այն հարիւր հազարաւոր հայերուն, որոնց անմեղ արիւնը հոսեցաւ 1915ին Հայաստանի մէջ, եփրատի երկայնքի եւ բոլոր այն նամբաներուն վրայ, որոնցմէ անցան հայ տարագիրները խումբերով՝ առաջնորդուելու համար դէպի մահ, դէպի սուրիական անապատը:

Ռուսական օգնութեամբ մենք արդէն սկսած ենք Հայաստանի վերաշինութեան: 300-400 հազար թրքահայեր յաջողած են ինքզինքնին ազատել եւ Կովկաս ապաստանիլ: Մեր փրկած այդ փախստականները հիմա մաս առ մաս Հայաստան կը վերադառնան, վերականգնելու համար իրենց գիւղերը:

վանի շրջանին մէջ ընդարձակ տարածութիւններ արդէն իսկ մշակուած են եւ այս ամառ այդ շրջանները նոյնքան արօտեղէն արտադրեցին . որքան պատերազմէն առաջ: Մեր բանակներուն առջեւ թուրքերը ամէն կողմէ խոյս տուած են: Շնորհիւ սպանուած հայերու Ամերիկա գտնուող ազգականներուն՝ մենք ժառանգորդներ գտած ենք գրեթէ ամէն մէկ լիւում օնախի համար: Մեր կոմիտէներուն միջոցաւ մենք իմաց տուած ենք անոնց, թէ իրենց պարտականութիւնն է Հայրենիք վերադառնալ՝ օգնելու համար վերաշինութեան գործին: Մենք կը յուսանք որ մեր կենսունակ ցեղը, անհետացածներուն տեղը գրաւելով, ցոյց պիտի տայ որ ինք գնած է իր ապրելու իրաւունքը՝ այս պատերազմին ամենէն զարհուրելի գոհողութեանց գնովը:

«ՅՈՒՍԱՐԵՐ», 16 Նոյեմբեր 1917

(ԾԱՆՈԹ.— Հարցազրոյցը պէտք է տրուած ըլլայ Ընկերավարական Միջազգայնականի Համագումարին առթիւ: Թերթերու անունները կը պակսին): Հ. Տ.

ՌՈՍՏՈՄԷՆ
ՆԱՄԱԿՆԵՐ

«ԴԻԻԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» Ա. հատորէն առնուած են, ներկայ հատորի թը-
ւագրումով, թիւ 2էն թիւ 17 նամակները:

Նոյն հրատարակութեան Բ. հատորէն առնուած են հետեւեալ նամակները,— թիւ
18էն 29, թիւ 31էն 55, թիւ 57էն 60 եւ թիւ 62. 63:

Ս. Վրացեանի խմբագրած «ՎԷՄ» հանդէսի Գ. տարուան 3րդ համարէն առնուած են
թիւ 70էն 90 նամակները:

Թիւ 1, 30, 56, 61 եւ 65 նամակները. ցարդ անտիպ, առնուած են Հ. Յ. Դ. Կեդ-
րոնական Արխիւէն: Մասամբ անտիպ է նաեւ թիւ 64 նամակը:

Միւս նամակներու ազբիւրները յիշատակուած են:

Ս. Վրացեանի խմբագրութեամբ հրատարակուած նամակներուն համար («ԴԻԻԱՆ»,
«ՎԷՄ» եւ «ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ...») անփոփոխ պահած ենք խմբագրական ծանօթագրութիւն-
ները: Անհրաժեշտ նկատուած պարագային կարգ մը ծանօթագրութիւններ աւելցուած են մեր
կողմէ (Հ. Տ.):

1) ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

(անտիպ)

Ռոստոմի ձեռագրով գրուած առաջին նամակն է, որ կը զըտնըրի Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեդրոնական արխիւի թղթածրարներուն մէջ: Ստորագրուած է՝ ՌՈՍՏՈՄ Եւ ՅՈՒՆԱՆ (Դաթեան) Եւ ՍԻՄՈՆ (Շիւսան): Ձեռք գիտե՛ր՝ ինչո՞ւ տեղ զտած չէ ԴԻԻԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ հատորին մէջ:

Դրուած է Ժընևէն: Անթուակիր է: Աւելի ուշ, մեզի անծանօթ ձեռք մը մակագրած է զօտ 95-96: Սակայն նամակի բովանդակութիւնը ցոյց կու տայ, որ ան գրուած է 1894ի Սեպտեմբերի վերջերը կամ Հոկտեմբերին. իրօք, Հ. Յ. Դ. անդրանիկ Մրազիի հրատարակութիւնը կ'աւարտի ԴԲՕՇԱԿԻ 1894 Սեպտեմբերի համարով, Եւ ԴԲՕՇԱԿԻ իրբւ. ամսաթերթ սկսած է կանոնաւորապէս լոյս տեսնել 1894 Յուլիսին: Բովանդակութիւնն է նոյնպէս, որ ցոյց կու տայ թէ ԴԲՕՇԱԿԻ խմբագիրներու հաւաքական այս զրութիւնը ուղղուած է Պարսկաստանի (թերեւ նաեւ՝ Վասպուրականի) Հ. Յ. Դ. մարմիններուն:

Հ. Տ.

Թանկագին ընկերներ,

Պատասխանում եմք ձեր նամակին Եւ չգիտեմք, թէ որտեղ, երբ կամ ինչ համգամանքներում ձեզանից իւրաքանչիւրը ստանալու է մեր այս բաքի կտորը...

Երկար ժամանակ է ձեզ ոչինչ չեմք գրել. հարկաւոր է վերջապէս վերջ տալ մեր այս անկանոն յարաբերութիւններին, որ բոլորովին պատահական կերպարանք ունին: Մեմք էլ ի հարկէ մեղսակից եմք, — մեմք խոստովանում եմք, — սակայն ձեր մեղքը աւելի ծանր է. մեզ վիճակուած է միաժամանակ աւելի շատ տեղերի հետ նամակագրութիւն պահպանել, քան թէ ձեզ. մէկ էլ՝ մեմք հազորդելու բան ամէն ժամանակ չեմք ունենում, ընդհակառակը, մեմք եմք միշտ տեղեկութիւնների կարօտ: Բայց եթէ դուք պահպանէք մշտական ձեր նամակագրութիւնը, այն ժամանակ այս կամ այն հարցի առթիւ կամայ ակամայ նամակագրութիւն կը հաստատուի: Նամակագրութիւնը դեռ ոչինչ, ահա 3-4 համարներ է դուրս եկել առանց որեւէ լուրի [կամ] բաքակցութեան այդ կողմերից: Այս բանում դուք արդարանալ չէք կարող:

Մեր յարաբերութիւնը Տփլիսի(*) հետ աւելի կանոնաւոր դարձնելու համար մեմք մտադրուեցինք պարբերական նամակներ գրել շարքաք մի անգամ *անպատճառ*, եթէ մինչեւ իսկ միւս չլինի բոլորովին, բայց այս բանը ընդհատուեց տփլիսցիների շնորհիւ:

Եթէ կ'ուզէք, ձեզ հետ էլ փորձեմք, ամիսը մի նամակ անպատճառ գրեմք: Ուրեմն մի ամսից յետոյ մէկն էլ կը ստանաք մեր կողմից:

Ինչ ասել կ'ուզէ, որ ձեր հաշտութեան լուրը սաստիկ լաւ (կամ ըստ Պետոյի՝ գեղեցիկ) տպաւորութիւն բողեց մեզ բոլորիս վրայ:

Այժմ պէտք է շատ պարզ լինի ձեզ համար էլ, որ կեանքանի գործի բացակայութիւն

(*) Թիֆլիս, — կ'անհարկուէ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին (Արեւելեան Բիւրօ):

ներ որքան նշանաւոր դեր է խաղացել ձեր յարաբերութիւնների մէջ. որ դրա շնորհիւ այն-պիսի տամեքորդական խնդիրներ, որպիսին են զպրոցական եւ այլ անձնական հաշիւներ, որոնք անշուշտ կը մոռացուէին ուրիշ դէպքերում. ձեր յարաբերութեանց մէջ առաջնակարգ տեղ են բռնել:

Ակամայ յիշում եմ այն ժամանակը, երբ ես էլ ուս դրի այդ Բարբառը: Տէր Աստուած, ինչե՛ր միայն չէին կատարում այն ժամանակ, ի՞նչ բամբասանքներ, ոսոճօղութիւններ, ինքրիզներ, խռովութիւններ... Դա մի պատկեր էր, որը մեր յեղափոխութեան պատմութեան մէջ կը մնայ ընդմիշտ իբրեւ մի սեւ կէտ, իբրեւ մի անցնչելի արատ: Միմիայն Պարսկաստանի նման մի երկրում կարող էին այնքան ներողամիտ աչքով նայել «ազգասէրներին», «յամուս սուրբ գործի»: Բացարձակ՝ կատարած բոլոր խայտառակութիւնների վրայ: Եւ այդ բոլորի պատճառը — նույն *գործի բացակայութիւնն էր*:

Յուսով եմք, որ այդ երկու մեծ, ծանր փորձերից յետոյ խրատուած կը լինեմք՝ եւ տամեքակներով չենք բափուչի այնտեղ, ուր իսկապէս մի երկու մարդու գործ կայ:

Այս՝ ի միջի այլոց: Այժմ կ'աշխատիմ մի բանի տեղեկութիւններ գրել մեր գործի մասին, որքան ի հարկէ այդ բոլորին տալիս հանգամանքները: Մեր յարաբերութիւնը դեռ այնքան կանոնադրուած չի, ու նամակագրութեան ձեւ չենք դեռ հաստատել մեր մէջ, որով կարելի լինի ամէն ինչ գրել:

Այստեղ, արտասահմանում, մեր գործը լաւ է գնում: Ուսանողութիւնը մօտենում է մեզ աւելի եւ աւելի, բայց ընդհանրապէս նա շատ էլ գլուխ չի պատռում: Ամերիկա օրէցօր աւելանում է մեր ընթերցողների եւ համակրողների քիւր, եւ արդէն մի երկու տեղից խոստացել են դրամական օժանդակութիւն: Նոյնը եւ Ռուսմիայում ու Բուլղարիայում: Աւելի միտքարականն այն է, որ այդտեղի բանուորների մէջ խմբեր են կազմում ինքնուրոյն կերպով. այդ խմբերը բանակցում են մեզ հետ եւ ցանկութիւն ունեն միանալու. սպասում են միայն ծրագրին (որն արդէն տպուած է համարում եւ այս երկու օրերս լոյս կը տեսնի առանձին գրքոյկով):

Տանկաստան այստեղից բաւական մեծ ֆանկութեամբ եւ յաջողութեամբ ցրում է: Այնտեղ աւելի լաւ է տարածում, քան թէ Ռուսաստան, ուր համարեա բոլոր ուղարկուած համարները բռնում են:

Ահա 3 ամիս է, քերթը կանոնադրապէս ամիսը մի անգամ լոյս է տեսնում: Յուսով եմք այդպէս էլ կը շարունակուի: Կանոնադր հրատարակութիւնը կարելի է ապահոված համարել, եթէ միայն նիւրի պակասութիւն չլինի: Աշխատէք, ուրեմն, որքան կարելի է նիւր շատ եւ շուտ ուղարկել: Եթէ ձեզանից մէկն ու մէկը հնարաւորութիւն ունի, թող ընդհանուր եւ ամփոփ յօդուածներ գրի հարկային, հողային, կեդեման, վաշխառուների գործունէութիւնից... Լաւ էին «Հայ Յեղափ. Տանկական բանտում», «Խուզարկութիւն», «Տանկական դատարան»...: Թէ չէ ընթերցողների զահլէն գնում է կարգալով միակերպ նկարագրութիւններ, թէ՛ այստեղ սպանեցին, այնտեղ բալանեցին եւայլն...

Ես էլ վաղուց է մտադրել եմ հեռանալ այստեղից. բայց թէ այդ երբ կը յաջողի եւ թէ ուր կը գնամ, դրա մասին շատ դժուար է մի որոշ բան ասել. շատ բան ինձանից չէ կախուած: Ամէն տեսակ ծրագիր ոչնչանում է փողի պակասութեան առաջ... Վաղուց եմ հեռագրով մի գումար էինք պահանջել, բայց դեռ ոչինչ չկայ: Պետքբորդում հաւաքուած կար մի 500 ր.: Յայտնեք նրա վրայ էր. երէկ իմացանք, որ այն էլ Կուկունեանի խմբի վրայ են գործածել տփխեցիների կարգադրութեամբ: Գուցէ հենց ինքս ստիպուած լինեմ փողի համար Ռուստ. գնալու:

Բայց որքան էլ դժուար լինի դրամական հարցը (որքան էլ փող լինի, դարձեալ փողի պակասութիւն միշտ զգալու եմք. մեր դրութիւնը միշտ այսպէս է լինելու, եթէ ուզում ենք գործ տեսնել), այնուամենայնիւ գործերի դրութիւնը միտքարական է: Ձեր խումբը արդէն անտիգ է, Աշուտ Տ հուզով անցկացած կը լինի արդէն, պատրաստուում է անցնել Մարտիրոսը... Սա նշան է, որ Ինչ Բիչ Կովկասը դուրս է գալիս իր թմրած գրութիւնից, որ չափազանց ոգեւորութիւնից յետոյ տիրած լեակցիան վերջ է ստանում: Սպասեմք...

Վերջացնում եմ նամակը, աւելի մանրամասն տեղեկութիւն (Պոլսոյ, Տրապիզոնի մասին օրինակ) գրել անյարմար եմք գտնում:

Անհաւերքեր սպասում ենք տեղեկութիւնների ձեզանից: Յուսով ենք, դեռ այս մամա-
կը տեղ չհասած, ձեզանից մի որեւէ տեղեկութիւն կ'իմանանք...

Մի քանի խօսք էլ:

Կուկունեանի պատմութիւնը շուտով լոյս կը տեսնի դատապարտեալների պատկեր-
ների հետ միասին: Իսկ մեզ վրայ շատ է թանգ մատուց, բայց ոչինչ: Կասարակութիւնը գոհ
կը լինի շատ: Պատկերների մէջ հիւանալի տիպեր շատ կան: չգիտեմ, տպուած արդեօք յա-
ջող դուրս կը գայ, թէ ոչ: Մի երկու օրից յետոյ լոյս է տեսնելու եւ ծրագիրը առանձին
գրքոյկով, ինչպէս արդէն գրել եմ մի քիչ վերել: Փոփոխութիւններ շատ էր հարկաւոր
մտցնել, շատ վատ է դասաւորուած, խմբագրուած, բայց մոյմը թողինք (միայն մի երկու
տեղ փոխեցինք) տրտմաններ չյարուցանելու եւ ժողովի վճռի դէմ չգնալու համար: Մնաք
բարեւաւ: Համբուրում ենք ձեզ բոլորիդ...

Ձեր ՌՈՍՏՈՄ և ՅՈՂԱՆ և ՍԻՄՈՆ

Բարեւներ այժմ ձեզ ամծամօք անձնապէս, բայց սիրով ընկերներից:

2) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

1895, Հաւանաբար Մայիսի վերջը

Սիրելիք,

Նստած եմ Մէլեմարսկու սենեակում եւ գրում եմ այս մամակը: Պատմեմ, թէ ինչ-
պէս պատահեց այս:

Յիւրիլս հասայ առաւօտեան ժամը Տին: Համապարիւր շատ անհանգիստ էր: Վագոն-
ներն այնպէս էին օրօրում, որ հանգիստ մտել անկարելի էր, ուր մնաց ճնշւ. կարծես
փորձումով գնալիս լինէի: Առաւօտեան դէմ մի քիչ աչքս կպել էր, երբ ինձ գարեջրից մի
հարթած եւրոպացի, առաջարկելով մի քիչ բռնոթի (մալոյրկա) քաշել: Ուզում էի բարկա-
նալ, բայց տեսայ, որ ինձ թողած, կարգով միւսներին է անցնում, բոլորին էլ քաղաքա-
վարի կերպով բռնոթամանը համեցէք անելով: Նրա կարծիքով ճամպարհորդի համար դա
մի անհրաժեշտ բան է, մանաւանդ նրա համար, ում բունը տանում է: Յիւրիլս հասայ թէ
չէ, ընկայ քաղաք ման գալու: Այցելեցի մի քանի զինալսանութներ, հարց ու փորձ արի
զինագործարանի մասին: Ձիմագործարանը գտնուում է Բերնում, իսկ հրացաններ, որքան ու-
զում ես, այստեղ էլ կարող ես գնել, միայն օտարականների համար պէտք է թոյլտուութիւն
խնդրել փաթիկայի վարչութիւնից: Այդ բանը կատարում է զինավսճառը: Գինը միեւնոյն է
— 110 ֆր. հրց. 1 բէվով. 55 ֆր.: Ունին եւ շվէյցարական հին սիստեմի հրացաններ
(այնքան էլ ինձ դուր չեկան), աւելի աժան, 2 հատը 100 ֆր., կարելի է եւ աւելի աժան:
Վերջին նրանցից 2 կատարող. մէկը ուղարկեցի Պարսկաստան Ստեփանին, միւսը՝ ձեզ Տրա-
պիզոնի համար: Ուրեմն, բարեհաճեցէք այս տեղեկութիւնները կատարողի հետ միասին
այնտեղ ուղարկել:

Եթէ իմանայի որ գործարանը Բերնումն է, կը մնայի անպատճառ այնտեղ: Եթէ
բան է, հարկաւոր լինի ձեզ դիմելու, ահա հասցէն՝ Fabrique Fédérale à Berne: Մո-
ռացայ գրել, որ շվէյց. հին սիստեմը, որը փոխուած է մի 4-5 տարի առաջ, կոչւում է
Vetterli: Այս բանը գրէք եւ Թաւրիգ: Թաւրիգ ուղարկէք նաեւ Vetterli հրացանի պատ-
կերը ու նկարագրութիւնը: Գրավանառանքում կարելի է գտնել. դա կազմուած է զին-
ուորների համար: Վերջին սիստեմինը մի քանի ամիս առաջ առայ եւ ուղարկեցի Արիստա-
կէսին: Այդ ես այստեղ էլ կ'ամէի, միայն այստեղ գերմաներէն է, իսկ Թաւրիգ ֆրանսերէն
է հարկաւոր ուղարկել:

Յետոյ, քայլերս ուղղեցի դէպի քաղաքի զանազան կողմերը, ուշադրութեամբ տըն-
տըղելով արձանները, շինութիւնները, կարդալով զանազան վերնագիրներ: Հիմա ես գի-

տեմ. թէ որտեղ է ապրել Յվհնգլիի օգնականը. Սբ. Պետրոս եկեղեցու առաջին ֆահանամ, Բախ թէ Բէլս բուրգովստերները եւայլն... Այս բոլորը պատերի վրայ կարելի է կարդալ:

Մամ գալով ֆիշ-ֆիշ հասալ համալսարանին. մի-երկու անգամ անցալ մօտից ալ ու ժախ. տնտղելով ուսանողներին: Այդտեղ ես պատահեցի Գինսբուրգին, որի հետ միասին զնացինք ման գալու: Այցելեցինք, ի միջի այլոց, ռուսաց գրադարան-ընթերցարանը: Դա մերի հետ համեմատած փառաւոր կարելի է համարել: Պատերին կախուած են ամէն տեսակ պատկերներ, որոնք ապացոյց են ցիրիկիցիների բազմազան (այսպէս խօսք կա՞յ. Շիտով)(1) ճաշակի. Մարքսի. Լասալի, Լավրովի, Շէվչենկոյի... պատկերների հետ կախուած է եւ մի սրբի պատկեր ֆահանայի հազուստով. այնուհետեւ գալիս են սլավոնական տիպեր, չէրնո-գորցիների կեանքից պատկերներ եւ ոսկեգօծ տառերով տպագրած ու նկարած Ալեքսանդր Լե.ի մի գրամատ(2): Ընթերցարանը լիքն էր ընթերցողներով: Առհասարակ, ճա անհամեմատ լաւ դրութեան մէջ է. մի խումբ է կազմուել յատկապէս գրքերի թիւը աւելացնելու համար (եքանի՞ ժընետում մի խումբ կազմուէր գոնէ եղած գրքերը պահպանելու համար):

Ընթերցարանի պատերը ուսումնասիրելուց յետոյ, երբ մտնեցի կարդալու, տեսնեմ ֆունս սաստիկ տանում է: Այ՛բրս բաց ֆնած Նովոսոխ(2) էի կարդում, երբ Գինսբուրգը յայտնեց, թէ հաշի ժամանակ է, հարկաւոր է գնալ: Մի ֆիշ ճագ անելուց յետոյ, ճանապարհ ընկանք: Բանից դուրս եկաւ, որ ճաշում են Մելենարսկու սենեակում: Ահա թէ ինչ-պէս ընկալ Մելենարսկու մօտ:

Ճաշը բուն ուսանողական էր. բաւական է ասել, որ ճա մտնում է 50 ս., իսկ վերջին ժամանակներս եւ 30 ս.... 50, 30 սանտիմնոց ճաշ, երեսակայնու՞մ էք, պարոններ... Այսպէս է ուսանողութեան ընդհանրութիւնը, ինչպէս պատմում են: Որքան կարողացալ իմանալ, այստեղ ուսանողութեան մէջ աւելի՛ կենդանութիւն կայ, քան թէ ժընետի: Զկարծէք, որ 30, 50 սանտիմնոց ճաշ ուտողները բոլորն էլ փողի պակասութիւն ունին:

Մի ֆանի բանի մասին մոռացալ խօսել: Հարկաւոր է այս կամ այն յարաբերութիւնը ստեղծել Նանսի եւ Լէյպցիգ տաճկաստանցի ուսանողների հետ: Ես Լէյպցիգի ուսանողի հասցէն, եթէ չեմ սխալուում Մէլչպուռեան, վերցրել էի Լ. Աթաք(3): Կարելի է նրանից նորից հարցնել եւ ուղարկել նրան ուղղելու նոգաւոր նկարագրերը: Իսկ տրապիզոնու անունը եւ հասցէն հարցրէք Մուսոնից: Գուցէ յանձն է առնում ինքն ուղարկելու Տրապիզոն, մանաւանդ որ նրա մասին լաւ կարծիք էին յայտնել Տրապիզոնից: Միայն գրէք, որ ոչ ոքի չյայտնի, թէ չէ գուցէ Ալլահիվ. յայտնի: Ինձ թւում էր, որ գրելու բան շատ կայ, բայց զլուխս թմրած է:

Կարօտագին բարեւներս ձեզ բոլորիդ:

Դեռ ինձ թւում է, որ հեռացած չեմ ձեզանից:

Մտաւ Սմիդովիչը եւ հարց ու փորձ է անում ժընետից... Հերիք է(4):

Ձեր ՌՈՍՏՈՄ

(1) Միտեն Շիտան: (2) Ռուսերէն: (3) Լեւոն Աթաքէզեան: (4) Նամակի վրայ ժամանակը նշանակուած չէ — սովորական երեւոյթ Ռոստոմի Նամակների համար, բայց պարզ է, որ գրուած է 1895ի առաջին կէսերին, հաւանաբար Մայիսի վերջերը:

3) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Նամակի վրան Թուական չկայ: Գրուած պէտք է լինի 1895ի Մայիսի վերջերը կամ Յունիսի սկիզբը:

Սիրելիք,

Ահա Յրդ օրն է Թիֆլիսումն եւ գտնոււմ, բայց միշտն ասած, ժամանակ եւ տրա-

մադրութիւն չեմ ունեցել մամակ գրելու: Ամբողջ ժամանակը տեսնում եմ, մրա հետ: Ստացած տպաւորութիւններս այնքան շատ եւ քաղմատեսակ եմ, որ զլլտումս դեռ եւս սում-բուր է եւ շատ ժամանակ պիտի անցնի այդ տպաւորութիւնները մարսելու համար: Բայց դեռ բոլորին չեմ տեսել, օր. Թօփալին (1): Նա էլ ամբողջ ժամանակը հիւսնդսնդումն է ընկած: Ամտոմին դժուար է ճանաչել, այնքան է փոխուել: Բէվմատիզմի պատճառով դժուարութեամբ է մամ գալիս, վախենում է յոգնելուց, քրտնելուց: Բացի այդ, կոկորդացաւ ունի: Մնացածներին քէփը շատ լաւ է երեսում:

Հեմց եկած օրս այստեղ գտայ եղբօրս(2), վարդանին(3), որոնք պատրաստուում էին մոյն օրը հեռանալ. վարդանը դարձեալ Պարսկաստան իր առաջում գործին, իսկ եղբայրս դէպի Մոսկուա խանութի համար պատրաստ ապրանք գնելու: Վարդանը գնաց, իսկ եղբայրս մնաց մի քանի օր, կարելի է էգուց գնայ: Վարդանի հետ գնաց եւ Նատալը(4) Երզնկին տեսնելու համար: Աւելորդ է ասել, թէ որքան ուրախ էի եղբօրս տեսնելով: Արդէն 3 շաբաթ է եղել այս կողմերում:

Ուղարկում եմ 301 ր.: Կարծում եմ, որ պարտքերը կը տաք, կը վերջանայ: Միշտ քարին էլ կարող էք տալ, եթէ վերցրել էք ձեզ վրայ: Յովհաննէսի պարտքն էլ ուղարկեցինք. 250 փր. իրեն էի տուել, 200 ր. էլ այստեղից ուղարկեցինք:

Ձեր ԹՈՍՏՈՄ

(1) Քրիստափոր Միքայէլեան: (2) Արիստակէս Զօրեան: (3) Խանասորի Վարդանը: (4) Օր. Նատալի Մատենեան՝ Օր. Սաթենիկի (Երզնկ) քոյրը:

4) ԾԱԾԿԱԳԻՐ ՆԱՄԱԿ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

11 Յունիս 95, Կարս

Սիրելիք,

Արմենակը(1) դեռ եւս այստեղ է: Ուշանալու պատճառը գուրմաչիների(2) վերջերումն արած յիմար քայլն էր, որ առաջ բերեց սահմանազիլում խստութիւններ: Որքան մեռնէ աշխատել եմ դրանց համոզել, որ առանց զենքերի անցնին, խոստանալով իրենք փոխադրել զենքերը, ոչինչ չեմ յաջողել: Նրանք անցել են եւ ընդհարուել պահապան զինուորների եւ զիւղացիների հետ: Իրանց այդ քայլով, մոյմպէս եւ Պարսկաստանի քայլով դրանք պարզ ցոյց տուին, որ անընդունակ են, ոչ մի պատրաստութիւն չունին գործել մերկայ պայմաններում, երբ իրենց ազիտացիայի շրջանը անցել է եւ հարկաւոր է ժողովուրդը քիչ թէ շատ զինելով մի լուրջ շարժում առաջ բերել: Նոյն մպատակի համար Մուրատն(3) էլ ստիպուած եղաւ դիմելու Դաշակցութեան, Հնչակեան կուսակցութիւնը անգոր գտնելով...

Արմենակը պատրաստ է հարկաւորը գրելու: Գուցէ եւ հրապարակօրէն հրաժարուի մրանցից: Ուրեմն դեռ սպասէք:

Երազիր ուղարկէք անպատճառ 50-100 հատ, քէն գրել եմ եւ Պարսկաստան, քայց գուցէ այնտեղ չլինի կամ չկարողանան ուղարկել: Այս կողմերը եկայ յատկապէս մեր յարաբերութիւնները որոշելու համար: Ալեքս.(4) յամառում եմ եւ իմ ամէն մի պատճառաբանութեամբ քրտակամ կռիւն եմ մէջ գցում: Դեռ վերջնականապէս չեմ խօսել: Եթէ դրանց հետ ոչինչ չլինի, ուղղակի ժողովրդին եմ դիմելու: Արդէն մի փորձ արել եմ: Կարսում այդ կողմից քաւակամին լաւ է: Այստեղ քացատրութիւն ունեցանք տեղւոյս Հնչակեանների հետ, որոնց մերկայացուցիչն էր Ատրպետը(5): Ժողովում լաւ դասեր կերաւ: Առաւել խայտա-

ռակուեց, երբ մա մեղադրեց մեզ Մե... (6) փշացնելում: Ես կատաղեցայ եւ խստիւ պահանջեցի, որ ապացուցանի: Նա խոստացաւ, թաղը կտրած: Երեկ պէտք է գար իր ապացոյցներով, սակայն չերեւաց, եւ, ի հարկէ, չի էլ երեւայ:

Մի այդպիսի աշուղային բացատրութիւն երես առ երես, բոլորի մերկայութեամբ աշխատում եմ ունենալ եւ Ղազարոսի(7) հետ, որը շուտով մտադիր է գալու այս կողմերը:

Ալեքսանդրապոլում պատահեցայ Ղարա-Մելիքին (Դաշմակց.): Միասին եկանք Ղարա: Շատ խօսեցինք: Ճիշդը խոստովանած, ես չեմ կարողանում քննադատաբար վերաբերուել դէպի դրա ծրագիրը: Պայմանները բոլորովին անժամօք են ինձ: Իրար հետ միշտ յարաբերութիւն եմք պահպանելու եւ հաւատացած եմ, որ իր ծրագրածից դուրս, մեզ հետ շատ եւ շատ օգտակար կը լինի: Առողջութիւնը այնքան էլ լաւ չէ: Նա է, որ... անում է(8)... Շատ եւ շատ բարեւ է անում բոլորիդ: Հիւանդին(9) ապսպրում է, որ բաց չթողնի, ինչպէս իմք բաց է թողել: Թէ ինչ է ուզում ասել, երբեի իմքը կը հասկանայ:

Էրզրում(10) է գնացել եւ նոյնը: Այս պսիխոպատը բաժանուել է մեզանից, կարողացել է գտնել հաւատացեալների մի քանի խմբեր, որոնց միջոցով գործում է անկախ: Իսկ եւ իսկ Սաշի(11) էլ էփով, միայն... փառասիրական ձգտումներով: Այնպէս որ պատիւ ունիմք ընդհարուելու եւս մի նոր կուսակցութեան՝ Ենովփականների հետ: Քիչ չեն մպաստել եւ մեր «չէզոք» խմբերը: Թէեւ հիմա դրանք, մասնաւորապէս Ղարսը, ուզում են (հրահու բառ չի կարդացում): Դա ամէն տեղ պատելիս սաստիկ հայեցում է Դաշմակ. եւ մասնաւորապէս թիփլիսցիներին եւ այնպիսի առասպելներ է պատմում, որ դժուար է որոշել, թէ ով է աւելի յիմար՝ մա ով հմարում է եւ աշխատում հաւատացնել (ինքն էլ հաւատատալով), թէ՞ ով հաւատում է:

Ափսոս, որ գրելու եղանակը քոյլ չի տալիս մի քանիսը առաջ բերել: Աւելի ծիծաղելի է են Հնչակեանների տարածած առասպելները: Նմուշի համար մէկը բերեմ: Արաբօն եղել է հնչակեան: Դաշմակցութիւնը միայնակից դրդուած, մօտեցնում է իրեն Արաբոյին. խաբում է նրան, տալիս է կեղծ հրացաններ (թարսի մեծ ամբարաններն են եղել): Կոռի ժամանակ այդ հրացանները տրաքում են եւ սպանում ձգողներին:

Դրաշարի մասին գրել էի Բագու: Այսօրուան ստացած մի մամակից երեւում է, որ մա դեռ ճանապարհ չի ընկած, չգիտեմ ինչու: Այսօր կը հեռագրեմ:

Աշտը տեսնուել է Մուրատի հետ, տուել է նրան փող եւ մամակներ առել: Մուրատը տուել է նրան ստացական, թէ շնորհակալութեամբ ստացայ Ղարսի «Դաշնակցական» մասնաճիւղից 12 ոսկի եւայլն: Եւ այդ լրբերը(12) պնդում են, թէ սրանք ձեւացրել են նրան հնչակեան:

Մուրատի քաղաքականութեան հարցը բոլորովին պարզուեց այստեղ: Բնորոշ էլ խոստովանում են, բացի Ատրպետից, որի ասելով «Հնչակ»ի մէջ տպագրուած մամակը իրեն է եղել գրած:

Ձեր անգոյն քանաքով գրութիւնը տեղ տեղ շատ պարզ կարդացում է. երբեի պէտք է քանաքը շուտ շուտ փոխել: Այս իմ մամակն էլ է կարդացում, եւ պարզ կարդում եմ, բայց մէկ էլ ծուլութիւն եմ անում նորից գրելու: Այս Յրդ մամակն եմ գրում:

Ստացուել է Տրդը(13): Ուղարկէք 4ից: Ամենեւին չկայ: Սրբագրութիւնը շատ էք վատ արել: Շուտով կարելի է մի լաւ սրբագրիչ ունենաք: Ուղարկէք մի կնիք Պարսկաստանի համար՝ «Պարսկաստանի Կեմտը. Կոմիտէ». միւսը՝ «Կարմայ Կեմտրոնական Կոմիտէ»: Կեմտրոնական կասայի համար արդէն գրել եմ: Յետոյ, բացի այդ՝ կնիք այս ձեւով. Հ. Բ. Դաշմակցութեան Կեմտրոնական № 1 Կոմիտէ, Կեմտրոնական № 2 Կոմիտէ, Կեմտրոնական № 3 Կոմիտէ եւայլն — ընդամենը 6 հատ:

(1) Հրայր Դժոխք: (2) Հնչակեանները: (3) Մուրատ Պոյաճեան: (4) Ալեքսանդրապոլցիք: (5) Վիպասան Ատրպետը: (6) Բաղը լաւ չի կարդացում: (7) Ղազ. Աղայեան, որ այն ժամանակ զործօն Հնչակեան էր: (8) Լաւ չի կարդացում: (9) Յովն. Դաւթեան: (10) Ծածկաղիւր: (11) «Համայնք»ի խմբադիր Ա. Աթարէզեանը — անշխանական: (12) «Հնչակ»ի ղեկավարները: (13) Նոսթը «Դրօշակ»ի մասին է:

5) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ռոստոմի ձեռքով գրուած նամակ: Գրութեան ժամանակը չի նշանակուած: Հետագային ինքը Ռոստոմը մակագրել է. «Թիֆլիս, ամառը, 95 թ.»: Պէտք է լինի 1-95ի ամառը:

Սիրելիք,

Օգտուում եմ հանգամանից մի երկար նամակ գրելու, բէս երկիւղ եմ կրում. որ չկարողանամ մտադրութիւնս իրագործելու:

Օրիորդներն տղաների հետ եկամ գնացին. նրանցից ամէն ինչ տեղեկացանք: Տեղեկացնեմ եւ ձեզ տեղուոյս գործերի մասին:

Ընդհանրապէս պէտք է նկատել, որ ժողովրդի տրամադրութիւնը զգալի կերպով իջել է, ինչպէս եւ պէտք էր սպասել: Պոլսոյ վերջին դէպքերը մինչեւ իսկ չկարողացան մի շօշափելի արդիւնք ցոյց տալ շնորհիւ այն բանի, որ մենք անընդունակ ենք առհասարակ օգտուելու հանգամանքներից: Մեզ անհրաժեշտ է եւրոպան խօսեցնել, իսկ դա կախուած է Պոլսի տակտիկայից: Այ՛, երբ սպանութիւնները կատարուած ժամանակ մեր կնիքով իսկոյն յայտարարութիւններ ցրուէին... որպէսզի իսկոյն եւ եք յայտնի լինի գործի հեղինակը: Հենց այդ տրամադրութեան իջնելու պատճառով համարեալ քէ դադարել է աւելն տեղ ժողովարարութիւնը. չնայած որ ամէն կողմ մեր մարդիկ են պատուում. փողի մեծ պակասութիւն է զգացում. ձեռնարկած գործերը անկարող ենք լինում շարունակելու: Երեւակայեցէք, այս թուէիս — դեռ թողած այն հազարների պահանջը. որ յափում են Տանկատանից — չորս-հինգ մարդ պէտք է ճանապարհ ընկնին զանազան տեղեր. իսկ կասսայում մի քանի թուրքի միայն կայ: Գաւառական մի քանի կոմիտեներում դեռ եւս փող կայ, նիշ է, բայց երբ այդ էլ վերցնենք, այն ժամանակ ինչ կը լինի, չգիտենք: Հասարակութիւնը մեզ տուեց համեմատաբար ահագին գումարներ միմիայն հաւատալով մեր կազմակերպութեան, իսկ մենք անկարող եղանք օգտուել այդ գումարներից եւ ցոյց տալ հասարակութեան, որ այդ գումարներն ապարդիւն չեն անցել: Մեր առաջին եւ ամենամեծ սխալը նրանում է, որ մենք ամբողջ Տանկահայաստանը միանգամից ցանկացանք ուրիշ կանգնեցնել. մենք չկարողացանք ընտրել մի կէտ եւ կենտրոնացնել այնտեղ մեր ուժերը: Իսկ ցրելով մեր ուժերը՝ մենք դարձեալ անկարող եղանք ընտրել համապատասխան գործունէութեան եղանակ: Այս երկրորդ կէտը պարզ կը լինի, եթէ համառօտակի պատմեմ զանազան տեղերից եկած առաջարկութիւնները:

Առաջին անգամ պատահեցայ այստեղ Աշոտի ընկերոջ՝ Մկրտչին: Նրա ասելով՝ իրենց շրջած զիւղերում կազմուած են խմբեր: Հարկաւոր է այդ խմբերին տալ զէնք, պատրաստ պահել դրանց, կազմակերպել մի լաւ ոյժ եւ ապա սկսել գործը: Կէտերի համար մաւն հրաժեշտ էր համարում առնուազը 350 հրացան: Որպէսզի կարելի լինի տեղափոխել այդքան հրացան, հարկաւոր էր աշխատել, որ ոչ մի ցոյց չլինի ոչ մի տեղ. սուս ու փուս տեղափոխել ինչ հարկաւոր է եւ ապա սկսել: Այդ ծրագրի *խելացիութեան* դէմ, ի հարկէ, ոչինչ չէր կարելի ասել. բայց քէ կեանքը, այն էլ յեղափոխական կեանքը այդ տեսակ խելացիութեան հետ շատ քիչ կապ ունի. մա չի սպասում, որ ձեռքս, չափես եւ այնպէս գործ բռնես. այդ ցոյց տուեց շատ մօտիկ անցեալը: Մոռացայ ասել, որ հենց այդ պատճառով Մկրտչիք կարմարաշիկի հայրենակից խմբի համաձայնութեամբ կազմաւորուծել է եւ ցրել մեր մի կոմիտեի կազմակերպած եւ ճանապարհ ձգած խումբը, որը տրամադիր չէր սպասելու եւ ցանկանում էր իսկոյն եւ եք սկսել գործը իր սակաւաթիւ հրացաններով: Խումբը բանդել են, չնայած որ դա մեզ վրայ 400 ր. աւելի էր նստել: Դրանից անմիջապէս յետոյ վրայ հասաւ եւ Արմենակը իր մարդկանցով, որը նոյնպէս նոյն մտադրութեամբ էր գնում, այսինքն՝ մտնել անմիջական կռուի մէջ: Դա էլ փոխեց իր նախկին մտադրութիւնը եւ խոստացաւ առանց զէնքի տեղափոխել իր մարդկանց եւ այնտեղ միայն տեղափոխած հրացաններով զինելով՝ սկսել այս կամ այն գործը երկրում կազմած մի ընդհանուր ծրագրով: Բայց այս այդքան խոհեմութեամբ, այդքան բարեխղճութեամբ կազմած ծրագիրը տակնուվրայ եղաւ գումանայինների մի քեթեւ, ձեզ արդէն յայտնի քայլով, որը բոլորովին փչացրեց եղած զիծը: Դուրս եկաւ, որ մի խնձր քար զլորեց, իսկ հազար խելօք անկարող եղան հանել քա-

բը: Մինչեւ հիմա, չնայած որ մեր խելօքները սահմանագծի վրայ դէս ու դէմ են ընկնում, հաստատել գիծը չեն կարողանում: Իսկ թէ այդ երբ կը լինի, այդ Աստուած գիտէ: Մինչ-դեռ այս սպասողական դրութեան մէջ Արմ. մարդկանց պահելը ահազին ծախս է պահանջում: Եկել են, վերջապէս, այն եզրակացութեան, որ կամ պէտք է խումբը անցնի, կամ թէ չէ ցրուի: Կերակրելը շարունակելու ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ: Դեռ որոշ ոչինչ չկայ: Թէ ինչ կը լինի, յետոյ կը հաղորդեն ձեզ:

Նոյն ընթացքով է գնում եւ Զալլատը: Նա անդադար փող է պահանջում, խանքը վարձում, խանութներ բաց անում գէմք տեղափոխելու համար: Քիչ է մնում սեփական խը-նուդիներ հաստատի:

Ոչ պակաս խելօք ծրագիր է բերել հետը եւ Տաշրեանը: Նա ցոյց է տալիս բոլոր յարմարութիւնները Շ.(1) ապստամբեցնելու: Յատուկ մարդ է գնացել դիրքն ուսումնասիրելու. սա մինչեւ անգամ քարտէս է կազմել: Բայց այդ ծրագիրը իրագործելու համար հարկաւոր է դարձեալ սուս ու փուս գործունէութիւն տեղափոխելու համար 400 հրացան եւ 200 մարդ այստեղացիներին: Ապստամբութիւնը պէտք էր աշխատել առաջ բերել այս աշնան: Դրա մասին շատ երկար խօսեցինք, մինչեւ իսկ գաւառներից ներկայացուցիչներ հրաւիրուեցան խորհրդակցութեան համար: Իրերի դրութիւնն ամենապարզ ապացոյց էր, որ անկարելի է գլուխ բերել այդ մտադրութիւնը եւ այն էլ այդքան կարճ ժամանակամիջոցում: Մերագրին չէր կարելի կատարեալ հաւատ ընծայել մանաւանդ այն պատճառով, որ ոչ Պետոն եւ ոչ Տաշրեանը չեն տեսել երկիրը իրենք եւ ամէն ինչ կազմել են ուրիշների ցուցմունքների հիման վրայ: Պետոն միայն վերջերուս է ցանկացել գնալ. այն էլ չի յաջողուել: Վերջին տեղեկութիւնների համեմատ նա դեռ տեղը նստած է: Բարեբախտաբար, եենց ինքը՝ տեղական մասնաճիւղը փախել է իր մտադրութիւնը: Իսկ թէ նոր ինչ կը ձեռնարկի, դա կ'որոշուի Տաշրեանի գնալուց յետոյ. եթէ իմիր կեանքը իսկական ճանապարհը ցոյց չտայ: Տաշրեանը մտադիր է այժմ հրոսակային խմբեր կազմել եւ մասնակի գործել:

Նահապետի առաջարկութիւնը մասամբ ձեզ էլ է յայտնի: Նրանք այժմեանից կազմակերպում են հրոսակային խումբ, բայց այնպիսի պայմաններով են աշխատում գործել, որ ոչ մէկի մագին ոչ մի վնաս չդուրս: Իրենք ինձ ասացին, որ հրացանների մի մասը չախմախի է եղել: Է՛հ, փառք Աստուծոյ, նրանց տուինք ամենալուս բերդանների, բաւականաչափ ատրճանակ (բացի իմ բերածից). բայց դարձեալ գոհ չեն, վերջին սխտմի հրացան են պահանջում: Բայց այդ դեռ ոչինչ: Նրանք պահանջում էին մի հրացան հեռադիտակով. որպէսզի թշնամուն շատ հեռուից կարողանան գլորել. մի ուրիշ հրացան քաղաքի համար, որ ձայն չհանի, բոյն, որ մի անգամ տաս, բայց մի քանի ամսից յետոյ մեռցնի, էլեկտրական լամպա, որ մթութեան մէջ թշնամուն տեսնես. իսկ նա քեզ՝ ոչ... մի խօսքով, այնպիսի պայմաններով են ուզում շրջապատել իրենց, որ Նոր-Դարականն էլ կարող է յեղափոխութիւն անել:

Ընդհանրութիւնը, բացի այդ, շատ է մտածում դիմաւորի համար, որի միջոցով գործելը աւելի անվտանգ է համարում:

Մի խօսքով, շատ մտածել, լաւ-լաւ ծրագիրներ կազմել, գործելը բողոքելով ապագային — ահա այժմեան մեր դրութիւնը:

Իսկ թէ ես ինչ պէտք է անեմ, կ'ենթարկուեմ արդեօք ընդհանուր հոսանքին. թէ մի այլ միջոց կը գտնեմ, չգիտեմ հաստատ, որովհետեւ անձամբ է ինձ: Այնտեղ գնալուց յետոյ, տեղական ուժերին ծանօթանալուց յետոյ միայն կարող կը լինեմ մի որոշ ելք գտնել...

Մի բան էլ եմ մտադրուել գլուխ բերելու, որը ունենալու է ընդհանուր նշանակութիւն, բայց այդ բողոքեմք, վաղ է դրա մասին խօսել:

Ղարա-Մելիքի մասին արդէն գրել էի մի քանի բան: Նա էլ մի հիմնական սխալ է իրեն բոյլ տալիս: Իր ժամանակուան պայմանների համաձայն կազմած հիմ ծրագիրը աշխատում է իրականացնել ճիշդ պայմաններում(2): Ի միջի այլոց մի քանի խօսք այնտեղի խառնակութիւնների մասին: Պիկետպատ Ե-ն, այնտեղ սկսել է եւ յամառութեամբ շարունակում է մեզ ամէն կողմից հարուածել, անուանելով մեզ խաչագող, շարխատան եւայլն: Զուր են այն դիմումները, որ նրան անում են. ոչինչ չի օգնում: Աշտոը ի գուր է աշխատում հաշտեցնել դրան նրաւանդի հետ: Հարահատ ուզում է վերցնի իր հետ տանի: Զգի-

տեմ, Յիշդն ասած, ինչ պէտք է անեմ, եթէ այդ ապուշին հանդիպիմ: Լաւ բան չի դուրս գալու:

Թարսի մման ես էլ չեմ կարողանում գնալ ճանապարհածախսի եւ այլ ծախսերի պատճառով, որոնց գումարը կը հասնի 500-700 ր.: Իս պէտք էր դուրս գալի սրանից ամիս ու կէս առաջ, բայց յետոյ աւելի յարմար դատուեց յետաձգել մի-երկու շաբթով, գնալ մի քանի տեղ պտտել (որոնց հետ գործ պէտք է ունենամ յետոյ) եւ յետոյ ճանապարհ ընկնել: Հենց այդ ժամանակը ես հետազրեցի, որ մնալու եմ դեռ երկու շաբաթ, յոյս ունենալով տեսնել Լիզին... վերադառնալուց յետոյ ստացուեց Տաշրեանի նամակը, որով գրում էր, որ ես սպասեմ իրենց գալուն, դեռ չգնամ: Ես էլ մնացի, մանաւանդ որ Լիզէն դեռ եւս չէր եկել: Իսկ երբ այս բոլորից յետոյ պատրաստուեցայ գնալու, ճանապարհածախս չգտայ: Մնացել եմ մինչեւ այսօր եւ դեռ կը մնամ...

Տաշրեանը զարթեցրեց եւ մի այլ հարց. դա իրենց եւ հակառակորդների՝ Նիկոլի, Սարգսի... յարաբերութիւնների հարցն էր(4): Ձեր գլուխը չեմ ուզում ցացնել սրա ոչ թէ մանրամասնութիւններով, այլեւ ընդհանուր նկարագրութեամբ. մենք առանց այն էլ շատ ենք ժամանակ եւ արիւն կորցրել: Կը գրեմ միայն հետեւեմքի մասին: Որովհետեւ մի կողմ կանգնած էին Ծաղիկը եւ Պետոյի հայրենակիցները(5), իսկ միւս կողմից Գաբրիէլը, միւս օրիորդը, Սարգիսը եւայլն... եւ որովհետեւ Նիկոլի եւ Արիստ. յարաբերութիւնները Պ. հայրենակիցների հետ այնքան էլ լարուած չէին, մինչեւ իսկ մասամբ լաւ էին, որոշուեց՝ որ Նիկոլը կը մնայ իր առաջուան տեղում(6) եւ անմիջական յարաբերութիւն կ'ունենայ ճրանց հետ, իսկ քաղաքում Պ. հայրենակիցները կը մանաչեմ միայն Ար., որի հետ միայն կ'ունենան յարաբերութիւն: Նա արդէն ինքը գիտէ, թէ ում միջոցով կը կատարի դրանց պահանջները: Ծաղիկը յայտնի չէ, թէ ուր կը գնայ: Հաւանական է անցնի Պետոյի հայրենիքը իբրեւ վարժուհի(7):

Ահա դրանց ժամանակաւոր խաղաղութեան պայմանները: Տեսնեմք...

Ար.(8) վերադարձել է արդէն: Իսկ նքա տեղ գնում է Միկիրանը:

Նիկոլը գնաց մի քանի օրով. քէֆը քօֆ է. Էլի այնպէս քիչ ծուռ-ծուռ մամ է գալիս: Կարելի է նա այս տարի առանց պաշտօնի մնայ մեր կամքով:

Սիմոնի(9) նամակը ստացանք շատ ուշ: Մանրամասնութիւնները կը պատմեն: Այլեւս այդ հասցէով եւ այդ ծածկագրով ոչինչ չգրէք:

Կարծեմ ես գրել էի թէ Ս. մօր մասին եւ Հիւարի եղբօր: Երկուսն էլ շատ լաւ են. միայն Ս. եղբայրը քիչ հիւանդ էր:

Ճրդ համարը(10) ստացանք. տղերքն էին իրենց հետ բերել: Մինչեւ այդ ժամանակ մենք միայն լսում էինք դրա մասին: Ի միջի այլոց, շատ տեղերից դժգոհութիւն էին յայտնում թոյլ տուած մի քանի անտեղի դարձուածքների մասին. օր. «փիշոկ» եւայլն... Յօդուածը լաւ էր, բայց ճիշդ որ շատ անտեղի է այդպիսի բացականութիւն: Այդ կողմից ձեր հակառակորդները արդար են եղել իմ եւ միւսների կարծիքով: Շատ լաւ տպաւորութիւն է թողնում Յրդը: Ստացուել է ընդամենը 90 օրինակ: Անհամեմատ աւելի մեծ պահանջ կայ. մարդ շուարած է մնում այդ պահանջի առաջ:

Ուղարկած տեղեկագրերից օգտուեցէք, ինչպէս ուզում էք. աւելի լաւ է բորոշիւրի ձեռով հրատարակելը միայն անպատճառ հարկաւոր է հրատարակել: ✕

(Ստորագրութիւն չկայ)

(1) Շատախը: (2) Դեռ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ստեղծութից առաջ Ղարա-Միկիէր հղել էր Կարին-Էրզնկա-Դերսիսում եւ աշխատել էր Հայ-բրտական Համագործակցութիւն առաջ ղեկել: Նոյն ճրագրով ողբերգութեամբ էր եւ այժմ: (3) Ինչպէս եւ Արդութեանի ու Նիկոլի նամակներից էլ տեսնուում է, Թարսիի ընկերները բաժանուել էին երկու հակամարտ խմբերի. մէկի առանցքը օր. Ծաղիկն ու Յովս. Արդութեանն էին, միւսինը՝ Նիկոլ-Դուսմանը: Փոխյարաբերութիւնների այս գէշութիւնը վատ անդրադարձում էր ունենում Դաշնակցութեան վարկի եւ գործունէութեան վրայ: (5) Վանեցիները: (6) Սալմաստում: (7) Վան: (8) Արիստակէսը — Ռոստոմի եղբայրը: (9) Սիմ. Շիւան: (10) «Դրօշակ»ի:

6) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

12 Սեպտեմբեր 1895, Բաթում

Սիրելիք,

Ուղարկած հեռագիրս ստացած կը լինէ՛ք: Ճանապարհորդութիւնս շատ յաջողակ էր: Յովհաննէսին(1) հետ տեսակցութիւնս քէնէ կարճ էր, համարեա քէ ապարդիւմ անցաւ, (այնքան շշկլացրեց, որ մինչեւ իսկ մոռացայ տալ իրեն յատկապէս իր համար տարած գրք-քեր, քէնէ նա դրա մասին մինչեւ անգամ խօսք քացեց), բայց դրա փոխանակ Արսէնեանը(2) շատ լաւ ընդունեց. հրաւիրեց իրենց տուն: Մենք գնացինք միասին, լաւ կերամք, խմեցինք: Ընդհանուր տպաւորութիւնը լաւ էր. քէնէ մի քանի կասկածելի կէտեր մկատեցի, որոնք յատուկ են տանկահայերին: Դրանք, երեւակայեցէ՛ք, լաւ պատրաստութիւն են տեսել ընդունել պը. Թահսինեանին(3), բայց այդ անպիտանը ուրիշ ճանապարհով է գնացել: Տարած ընծաներս(4) սաղ սալամաք իրենց յանձնեցի, քէ՛ Արսէնեանին եւ քէ՛ այստեղի բարեկամներս:

Քրեկ էի ուղարկէ՛ք մի նոր *կնիք*(5). կը պատուիրէ՛ք բոլորովին նոյն ձեւով, ինչպէս որ առաջ կար. գրութեան մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չմտցնէ՛ք. ես այստեղ մի տեղեկացիս (թոյլ կերպով) նկատեցի, բայց դրա մասին յետոյ:

Այստեղից ուզում էի նոյն օրը երեկոյեան ճանապարհ ընկնել, բայց երեկոն առաւօտեան ձգելով, առաւօտը երեկոյիմ, մնացել եմ այստեղ. վերջնականապէս վճռել եմ այս երեկոյ գնալ, բայց դարձեալ վախճնում եմ մնամ:

Առաջին տպաւորութիւնս այնքան էլ լաւ չէր, բայց հետզհետէ լաւացաւ: Ի միջի այլոց, այսօր սպասում է Դժոխքը: Նրանից գուցէ լաւ խաբար գրեմ ձեզ: *Մեղաւորեանը*(5) այստեղ է. բաւական հաւատացել է: Ինքն այդ բանը վերագրում է իր թթանալուն, իսկ իմ կարծիքով դրա պատճառը ուրիշ է: Նա իբրեւ իսկական գաղափարական մարդ, ձգտում է անընդհատ հասնել իր իտէալին — հաստութեամբ հաւասարուել Բակունինին(5): Մերոնց հետ լաւ յարաբերութեան մէջ է եւ լաւ է: Յոնանի աչքը լոյս: Այստեղ իմացայ, որ *Նո-րկի*(6) վրայ ազդեցութիւն ունեցողները, նրա ղեկավարներն են Կ. Ազրիպասեանը՝ նրա Շաթիրը եւ վաղիմակը՝ նրա *անձնական* ֆարտուղարը:

Բարեւներս եւ համբոյրներս բոլորին. *Դրօշակի*(5) գործը դրստեցինք. նրան հասնելիք մեզ հասցնելու համար ուղարկէ՛ք Յովհաննէսին (մօտ 50 հատ): Ուրեմն այսուհետ Յովհաննէսին կ'ուղարկէ՛ք 150: Մի ուրիշ ճանապարհ էլ յետոյ ցոյց կը տամ: Փէ՛ք արէ՛ք:

Ո՞նց է՛ք, ո՞նց:

Ձեր ՌՈՍՏՈՄ

(1) Թ. Իսուֆեան: (2) Տրապիզոնի կոմիտէն: (3) Վահի կուսակալ Թահսին բէյ: (4) Ձէնք, որ մասամբ յանձնել է Տրապիզոնի ընկերներին, մասամբ՝ Բաթումի: (5) Մած-կազիր: (6) Ուրիմեան կաթողիկոսը:

7) ԹԱԻՐԻՋԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Նամակը գրուած է Կարնից Թաւրիզ, այնտեղի ղեկերներին: Ռոստոմը Թուրքիա էր մտել իբրեւ ինքնակալ վաճառական, բայց հետը տարւել էր նաեւ զէնք:

22 Սեպտ. 95

Սիրելիս,

Շատ ժամանակ է քեզ նամակ չեմ գրել: Բաւականաչափ երկմիտ մնացած կը լինես,

բայց, Աստուած վկայ, մեղաւոր չեմ: Գլուխս այնպէս էր խառը, որ մի րոպէ անգամ ազատ ժամանակ չուէի: Բանը նրանում է, որ Տրապիզոնում գործերս այնքան յաջող չգնացին: Յանկանում էի կիրասուն անցնել, բայց մի քանի վաճառականներ ինձ խորհուրդ տուին կարին գալ: Այնտեղ մէկն էլ խոստացաւ, որ կարինում իր մարդը իմ բոլոր ապրանքները միանգամից կը գնի: Ես էլ յանձնելով ապրանքս(1) մէկին, որ ուղարկի, շտապով եկայ Կարին գնողներ գտնելու համար: Բայց կարող ես երեւակայել, ոչ մի սալլապան չի համաձայնել բերելու, որովհետեւ ապրանքը Ռուսաստանի մեծ մեծ կողովների մէջ է եղել: Կոմիսիոները ստիպուած է լինում կողովները փոխել եւ սովորական արկղների մէջ դարսել: Այդ ժամանակ միայն սալլապանները համաձայնում են բերել: Ապրանքը կը ստանամ ամսոյս 28ին: Թէեւ այդ անյաջողութիւնը բիշ տրտմեցրեց ինձ, սակայն մի ուրիշ աւելի լաւ եւ անսպասելի յաջողութիւն ունեցայ:

Երբ ես օրը օր սպասում էի ապրանքի գալուն, որ ծախեմ ու Ռուսաստան վերադառնամ, յանկարծ ինձ հրաւիրեցին եւ առաջարկեցին տեղւոյս ազգային վարժարաններում ուսուցչի պաշտօն. որը ես ուրախութեամբ ընդունեցի: Գիտեմ, որ այս հանգամանքը ձեզ էլ կ'ուրախացնի: Ուրեմն ես այս տարի այստեղ կը մնամ իբր ուսուցիչ եւ որովհետեւ պարապ ժամանակ կ'ունենամ, կարող եմ կատարել եւ գանազան առեստրական յանձնարարութիւններ(2): Այս մասին ես արդէն յայտնել եմ իմ պատրաստակամութիւնը, դու էլ քո կողմից յայտնիր ում հարկաւոր կը գտնես:

Սպասում եմ նամակիդ: Ի՞նչ են շինում մեր Արիստակէսը, Պետոն, Մարիամը եւ միւսները:

Նամակ եթէ գրես. Արիստակէսին ասա, որ մի քանի քան էլ նա աւելացնի:

Բարեւներս եւ համբոյրներս Հայկանուշին(3): Ի՞նչ է անում նա, ինչպէ՞ս է առողջութիւնը: Խնդրեմ շուտով պատասխանես: Հայկանուշի վերաբերմամբ ուրիշ բաներ չփնտռես գուր տեղը, ես պարզ եմ գրում: Սիրելի հոյրիկ, դու էլ պալլա պատասխանիր. այժմ պարզութեամբ ժամ է:

Հասցէս՝

Artaches Rostomiantz
Erzeroum (Turquie)

Կ'ուզես թուրքերէն էլ գրել տուր:

Հայկանուշին ասա, որ միամիտ մնայ, իրեն խոստացածը չեմ մոռացել:

Քո՝ ԱՐՏԱՇԷՍ

(1) 28նք: Թերեւս եւ որոշ քանակութեամբ ինքնակո, որ նա հետը տարեւ էր իբրեւ վաճառական, թիւրքական ստիկանութիւնը մոլորեցնելու համար: (2) Այսինքն՝ յեղափոխական գործերով: (3) Հայկանուշ — Հ. Յ. Դ. Թաւրիզի կոմիտէն: (4) Ռուստոմը Թուրքիա էր մտել Արտաշէս Ռուստոմեանց անցապրով:

8) ՅՈՎՀ. ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆԻՆ

Այս նամակը Ռուստոմը գրել է Կարնից հեռանալու նախօրեակին: Նամակում յիշուած 50 ոսկին ստացուել էր տեղական հարուստներից մէկից: Կարնի կոմիտէն պահանջել էր 100 ոսկի: Հարուստը մերժել էր. Առաջնորդ Շիշմանեանի միջնորդութեամբ ստացուել:

24 Նոյեմբեր 1895

Սիրելի Յովհաննէս,

Նորին Ամենապատուութեան Սրբազան Պատրիարք Հօր կողմից բարեհաճեցէ՛ք ստա-
նալ յիսուն օսմ. ոսկի (50 ոսկի). զոր յանձնած եմ տեղւոյս Առաջնորդ Ղեւոնդ Սրբազանին:

Նոր բան մը չկայ: Միայն իբր հետաքրքիր տեղեկութիւն կը հաղորդեմ, որ տեղ-
ւոյս դպրոցի ուսուցիչներէն մին՝ Արտաշէս Ռոստոմեանը եւ վաճառական Բարսեղ Մելիք
Գրիգորեանը կ'արտաֆստին երկրէն շնորհիւ տեղւոյս վսեմաշուք էփ.:

Խնդրեմ, եթէ կարելի է, փոխադրած ստակէն մաս մը՝ քսան եւ հինգ (25) ոսկի
յանձնէ՛ք իմ բարեկամ պըմ. Արսէնեանին: Վաղուց է պարտ եմ անոր, սակայն հասցէն չգի-
տեմալով անկարող եմ ուղղակի իրեն հասցնել:

Յատուկ բարեմեքս կը յիշէ՛ք Յոնան էփ.ին:

Զեք ՍՏԵՓԱՆ

Ինչո՞ւ Յոնանը մամակներու չի պատասխաներ. քանիցս անգամ դիմած եմ իրեն:
Յայտնէ՛ իրեն, որ ինձ գրի Նիկոլայոսի հասցէով, կամ Արիստակէսի:

ՆՈՅՆ

Վերայիշեալ ամբաստանաւորները պարսկահպատակ ըլլալով Պարսկաստան կ'առ-
տաֆստին:

ՆՈՅՆ

Նամակի վերջը գրուած է Յ. Երուսաղէմի միջոցով. «Ռոստոմն է՝ որ մօր հեռա-
ցեր էր իր գրումից (ջարդից յետոյ):»

(1) Ղարա-Մելիք:

9) ԻՐ ԵՂԲՕՐ՝ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԶՕՐԵԱՆԻՆ

Նամակը գրուած է Սալմաստից Թաւրիզ: Կարսից աջօրուելուց յետոյ, Բարսեղը
(Ղարա-Մելիք) անցնում է Կովկաս, իսկ Ռոստոմը մի առ ժամանակ մնում է Սալմաստում,
կուսակցական գործերով:

25 Դեկտեմբեր 1895

Սիրելի Արիստակէս,

Իմ գալը չեղաւ: Գալիս է Բարսեղը որը վաղը դուրս կը գայ եւ 4-5 օրից յետոյ
այդտեղ կը լինի: Նա կը պատմի բոլոր մանրամասնութիւնները:

Պէտք է մտածել Ռուստոմի հետ կանոնաւոր յարաբերութիւն պահպանելու մա-
սին: Ամերածեշտ է մի յատուկ սուրհանդակ. կարելի է մինչեւ իսկ կաշառել հիւպատոսի
չափարին. փող չպէտք է խնայել: Սրա վրայ լուրջ ուշադրութիւն դարձրէ՛ք:

Վանից տեղեկութիւն չկայ: Մեր մամակը կորել է: Ուղարկած մարդն էլ վերա-
դարձել է, բայց մամակ չի բերել: Արմենականների մի մամակն էլ է կորել, երկրորդի մէջ
յիշուած է, որ ուստէ՛ք փանոսը անյայտացել է:

Դրութիւնը խառն է վաճում: Կառավարութիւնը գէնք է քաժանել մահմետական
ժողովրդին, բայց եւ այնպէս շատ են վախենում հայերից: Խմբի քողած սարսափը մեծ է:

Զանազան առասպելներ էին պատմում մեզ ճանապարհին: Քրտերը երգեր են յօրինել, ուր գովարանում են մանուսնդ «երկար հասակով, սեւ միւրտ փով» մէկին, որին սուել են Դու-ման անունը:

Այդտեղ խօսեցէ՛ք, տեսէ՛ք, հարկաւոր է ինձ այստեղ մնալ, քէ վեր կենամ ուրիշ լեզ հեռանամ: Շատ ենք հաւաքուել, դարձեալ կը սկսեմք խառնակութիւնները:

Բարեւներս բոլորին:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

10) ԻՐ ԵՂԲՕՐ՝ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԶՕՐԵԱՆԻՆ

Նամակը գրուած է, Հաւանաբար, Բագուի կայարանից, Պարսկաստանից Թիֆլիս անցնելիս: Ուղղուած է Թաւրիզի ընկերներին, Արիստակէս Զօրեանի միջոցով:

1 Փետրուար 1896

Սիրելի եղբայր,

Նամակս գրում եմ վագգալում, ներողութիւն կ'ամիս, որ ուրիշ քուղք չը գտամ: Էսօր գնում եմ, չուգեցիմ երկար մնալ: Ճանապարհին նեղութիւն շատ քաշիմ, համա լաւ էր, որ նեղութիւնս ջուրաբաշտաւ էր. սուելի դիմջ էիմ Արտաքիլից Աստարա գալիս: Պարախօղի վրայ շատ տանջամք քաշեցիմ. ամա, ինչ եղաւ, եղաւ, հիմա սաղ սալամաք հասամ տեղ եւ սպասում իմ երկաթուղուն ճանապարհս շարունակելու համար:

Արդաքիլից լաւ ճանապարհ գցեցիմ, շատ շնորհակալ իմ պրն. Համբարձումից: Աստարայում մեր բարեկամ Խաչատուրը շատ բարեւ էր անում. խնդրում էր պրն. Գնունուց, որ միշտ իրեն նամակ գրի այս հասցէով ուղղակի. Աստարա (Պարսկաստան), պրն. Խաչատուր Ղազարեանին: Ուրիշ բան հարկաւոր չէ, նամակը կը հասնի: Դրանից էլ եմ շատ շնորհակալ:

Էստեղ մեր համարիներին տեսամ պրն. Ալէքիմ(1): Խօսալուց տեսամ, որ ուզում է մեզ հետ ընկերանալ: Պարախօղի վրայ էլ Սեդրակ Միրզոյեանին հանդիպեցիմ, չհարցրի, Էնգելիից քէ Ասխաբադից էր գալիս: Սիրտս շատ փիս էր խառնում, հալումս հալ չէր մնանել նրա հետ խօսելի:

Իմ կողմից ձեզ խորհուրդ. այսուհետ չափարով Արտաքիլ չգնաք, մարդու հոգի են հանում: Թամբի համար էլ շատ նեղութիւն են տալիս: Մի տեղ 5 դրամ էին պահանջում. քիչ մնաց խորքինս առնեմ ուսս, ոտով ճանապարհ ընկնեմ: Հենց առաջին օրը այնքան նեղութիւն կրեցիմ, որ ձիւ վրայ (մի ամբողջ օր չլին կերակրել) գլուխս սկսաւ պտոյտ գալ. համզտացամ, երբ սիրտ խառնեցիմ: Գիշերուայ ժամը 10ին հագիւ տեղ հասամք:

Կարն եմ գրում, դու շատ բան հասկացիր դրածիցս:

Դու ինձ որքան փող էիր տուել. խարջեցի. խարջեցի. համա Աստարայում 5 քուման աւել մնաց:

Մէկ էլ նամակ տեղ հասնելուց յետոյ կը գրեմ:

Ձեր ՄԻՔԱՅԷԼ

(1) Ալէք Ջալալեան, արմենականների ներկայացուցիչը Պարսկաստանում, որ Ռոստոմի Հետ Համաձայնուել էր անցնել Զուլաժերիկ, Համոզելու. Համար Մար-Շիմոնին, որ Իխանայ Հայ յեղափոխութեան: Թաւրիզի դաշնակցականները չէին Համակրում նրան եւ դըժգոհ էին Ռոստոմի կարգադրութիւնից:

11) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Նամակի վրայ ո՛չ ամսաթիւ կայ, ո՛չ վայրն է նշանակուած, ոչ էլ ստորագրութիւն է գրուած: Բազուից Ռոստոմբ գրել է 1896 Փետրուար 1ին. յաջորդ նամակը Փետրուար 6ից է: Ուրեմն, այս նամակը գրուած պէտք է լինի Փետրուար 1ի և 6ի միջև:

Սա Չրդ նամակս է. առաջինը գրել եմ Բագուից, ոտի վրայ. յայտնել եմ Աստա-րայի հասցէն, Խաչատուր Ղազարեանի, գրել եմ եւ Ալէքի մասին: Մենք միասին եկանք Բագուից. նա այժմ մտնում է բոլորովին մեր կազմակերպութեան մէջ եւ որոշ յանձնարա-րութեամբ գնում է Մար-Շիմունի մօտ: Բժիշկը պէտք է ձեզ յայտնէր եւ հեռագրէր ձեր համաձայնութեան մասին, քայց դեռ ես հեռագիր չկայ, իսկ նամակը ուշ է, ուստի պա-տասխանատուութիւնը մեզ վրայ առնելով, որոշեցինք ճանապարհ ձգել, յոյս ունենալով, որ դուք մի առանձին հակառակութիւն չէք ունենայ: Սորա միսիայի մասին այդտեղ բե-րանացի կը խօսէք, իսկ մենք այն միայն կ'ստենք, որ դա քացի իր բուն նպատակից՝ ապրս-տամբեցնել ասորիներին, կարող է եւ մասնաւոր նշանակութիւն ունենալ. այդ երկիրը կա-րող է վերջնական ապաստան ծառայել Վասպուրականի արշաւախմբերի համար. դրա վրայ մտադիր չենք շատ ոյժ գործ դնել. մեր ուժերը շատ քիչ են մեր ուղղակի գործի համար, ուստի այստեղ տուինք Ալէքին 400 բուրլի ճանապարհի ծախքի եւ այլ ծախսերի համար: Բացի այդ, խոստացանք 3 նոր ձեռի եւ տասն եւ հինգ քերդանի հրացաններ, որը նա խոս-տացաւ ծախել փողով:

Կայ մի խնդիր եւս, դա Արզումանեանների Ջիբրայէլի խնդիրն է (*± տոյ կտրուած է և անթիւնելի է. հասկացում է սակայն, որ Ալէքը նիւթական պահանջ ունի՝ խՄԲ.*)... Եւ այդ պահանջը իրաւացի ենք գտնում. մանաւանդ որ նա բողոքում է իր ընտանիքը բոլորովին անապահովութեան մէջ: Եթէ խնդիրը բաւարար լուծում ստանայ, այն ժամանակ այդ մի-սիան բեռ ծանրութիւն չի լինի Դաշնակցութեան համար, բաց ինքը՝ Ալէքը չպէտք է դրանով գրադուի. իսկ դուք ինքներդ վերջացրէք այդ հարցը. հակառակ դէպքում Ալէքը իր ու-լածը կ'անի:

Ի՞նչ եղաւ Ղարան. վահանին ուզում են Կարնոյ համար. յամենայն դէպս, բոլ գայ այստեղ. ես էլ գուցէ Պոլիս գնամ. Ժրնեւ գնալս չեղաւ. հեռագրեցի նրանց հեռագրին. քէ չեմ գալու. բանից երեւում է, որ Յոնանը եւ Սիմ-ը մտադիր են հեռանալ Ջէյքուն, երեսի ինձ իրենց տեղն են հրաւիրում: Միհայէլը գնում է կամ Ջէյքուն, եթէ ուրիշ մէկը գնացած չլինի, կամ Պոլիս: Նա կը գնայ առաջ Ժրնեւ. ուր կը խօսի տղերանց հետ մեր անելիքների մասին:

Կարելի է գնամ Շուշի: Գրեցէք, քէ այդտեղ ի՞նչ դրութեան մէջ է հրացան առնելու գործը:

(Ստորագրութիւն չկայ)

12) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ռոստոմբի ձեռքով գրուած այս աշխարհական նամակը ուղղուած է Յ. Դաւթեանին: Ո՞րտեղից է գրուած — յայտնի չէ: Բովանդակութիւնը վերաբերում է «Դրօշակ»ի խմբա-դրութեան և Ռոստոմբի անելիքներին:

6 Փետրուար 1896

Սիրելիս,

4.5 օր է այստեղ եմ, գնացել էի գիւղը քիչ մամ գալու: Բարեկեանդանի օրերն էին.

ուրախութեան ու ֆէֆի օրեր. կերանք, խմեցինք, ուրախացանք: Յուսով ենք, որ դուք էլ նոյնպէս ուրախ անցկացրած կը լինէ՛ք ձեր ժամանակը:

Այժմ մեծ պատուայ օրեր են, աշխատանքի օրեր: Ամէն ոք իր գործին է, ես էլ շարունակում եմ իմ ընդհատուած պարապմունքներս:

Տեսնուեցայ քո բարեկամ Ռոստոմի հետ: Նա ստացել է ձեզանից մի նամակ, որով հրաւիրում է ձեր համալսարանում իր ուսումը շարունակելու: Ծնողներն եւ բարեկամները չեն ցանկանում նրա հեռանալը. գտնելով, որ նա հարկաւոր է այստեղ ընտանիքի հոգսը քաշելու համար: Նա էլ գործով մտադիր է հեռանալ այստեղից, բայց թէ ուր, դեռ յայտնի չէ. գուցէ իր առաջուան տեղը գնայ. գուցէ եւ Յովհաննէսի հետ ընկերանայ:

Լսում ենք, որ դուք երկուսով ուզում էք թողնել տեղւոյդ համալսարանը եւ տեղափոխուել ուրիշ համալսարան: Դա մենք բոլորովին ապարդիւն եւ վնասակար ենք համարում: Դուք արդէն տարիների ընթացքում ընտելացել եք ձեր պրոֆեսորներին, պարապմունքի ձեւերին, տեղական կեանքի պայմաններին եւայլն. թողնել այդ բոլորը եւ հեռանալ ուրիշ տեղ, նշանակում է զուր տեղը ժամանակ կորցնել: Մեր անկեղծ խորհուրդն է՝ մնալ այդտեղ եւ շարունակել սկսած պարապմունքները:

Յովհաննէսի վրայ յարկացած եմ. հիանալի կերպով էր տանում իր պարապմունքները, բայց վերջը անսպասելի յետ մնաց: Վերջին հանգամանքը աններելի սխալ էր նրա կողմից: Յուսով ենք, վերջնական ֆնմութիւնների ժամանակ նա նորից առաջնակարգ տեղ կը լռնի:

Ռոստոմը հեռագիրը ուղարկել է, մինչեւ ձեր խոստացած նամակի գալը, ուր յուսով ենք հանգամանօրէն զբաժ կը լինէ՛ք բոլոր պայմանները:

Ընդունիր եւ հազորդի ծանօթներիս բարեւներս եւ համբոյրներս:

Ձեր Գ...
(անընթեռնելի)

6 Փետրուար 1896

Բարեւ Նաճօ՛.

Այժմ ես այստեղ եմ եւ «յոգնած ֆարիստը» գնում է... չե՞ս զարմանում: Ռոստոմը զարմանում է:

Համբոյրս ՖԱՐ-ՀԱՏ

Բարե՛ւ, Յանան, ուղարկածս ստացե՞լ ես թէ ոչ:

Գո (անընթեռնելի)

13) ԹԱԻՐԻԶԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Այս նամակի վրայ էլ ժամանակ չի նշանակուած. յայտնի չէ եւ տեղը: Գրուած պէտք է լինի 1896 թ. Փետրուարին: Նախորդ նամակից երեւում է, որ Փետրուարի սկզբին Ռոստոմը վերադարձել է գիւղից. այս նամակը գրուած է նախորդից յետոյ:

Սիրելիս,

Մի շաբաթից աւել է, այստեղ եմ. բոլորովին մտադրութիւն չունէի այսօր հրկար

ժամանակ մնալու, բայց մնացի՝ պատճառը մասամբ սօսերն էին:

Այստեղի գործերը լաւ են գնում, բաւականին լաւ խրիդ են անում: Թէեւ վերջին ժամանակներս շատ էին ռզիւորուել եւ ահազին քանակութիւն կարապետի առած ապրանքից առել. կարծելով թէ ուղարկածները լաւ են ծախուել եւ թէ նոր ապրանքի կարիք կայ: Այնպէս որ հազիւ թէ մեր այդտեղի կանտօրան Թիֆլիսի հետ միասին կարողանան այդքան ապրանք մի տարուան ընթացքում պատրաստել եւ ծախել: Այնքան լաւ է, որ շատ արժան է. 5 մանէթով: Կարապետն էլ 5ով էր առել, միայն այս ապրանքը շատ լաւ է նրա առածից: Ուրօնք էլ կ'առնենք, եւ կ'ուղարկենք: Պատրաստ կայ, բայց գինը դեռ չենք բարիչել: Միսաքը հիմա այստեղ է: Շուտով կը գնայ Թիֆլիս: Կարապետն էլ լաւ կ'անի նոյն տեղը զընայ: Բայց նրա մասին նախօրօք գրէի Թիֆլիս եւ սպասէի նրանց պատասխանին:

Հիւսիս մի քանի հին մին խնդիրների վերաբերմամբ:

Գու՛մ շատ դժգոհ է, որ մենք ընդունել ենք առանց ձեր համաձայնութեան Ալիքսանին մեզ գործակատար, պատճառ չունելով, որ միւս առեւտրական տները, գլխաւորապէս Արզումանեանները վատ են դրա հետ եւ կը փոխեն դէպի մեզ ունեցած լաւ յարաբերութիւնները: Իսկ ինձ թուում է բոլորովին հակառակը: Արզումանեանները պէտք է շատ ուրախ լինին, որ այդ մարդը մտնելով մեր գործի մէջ, այլեւս չի մրցիլ եւ չի վնասիլ իրենց: Գոնէ այդ է մեր դրած պայմանը: Ձեր ենթադրութիւնը, իբր թէ Ալիքսանը դիտմամբ է մտել մեր ծառայութեան մէջ, որպէսզի աւելի հեշտ կարողանայ վնասել Արզ.-ին, բոլորովին անհիմն է: Եթէ նա մեզանից առհասարակ վախճնում է, եթէ իսկապէս մենք կարող ենք խոչընդոտ լինել Ալիքսանին, աւելի սրանից յետոյ կարող ենք լինել. երբ որոշ պայմաններով կապուում ենք: Իսկ եթէ այդ պայմանները քանդի եւ շարունակի իր ընթացքը, նա պէտք է ի նկատի ունենայ, որ աւելի խստիւ կը լինի մեր միջամտութիւնը յօգուտ Արզումանեանի, Զաքարայիլի եւայլն... Ուրեմն, յամենայն դէպս, Ալիքսանը չէր կարող այդպիսի հաշիւներ ունենալ: Մենք նրան ընդունելիս այդ ի նկատի ենք ունեցել եւ կարծել ենք, որ Արզ. դրանից պէտք է շատ գոհ լինի, որ այդպէս հեշտ ազատութեամբ անվերջ դաւադարներին: Մի խօսքով, ձեր տակտիկայից շատ բան է կախուած: Մինչեւ իսկ ձեր ենթադրած անախորժութիւնները եթէ իսկապէս տեղի ունենան, դարձեալ անհրաժեշտ է նրան ընդունելը, ի նկատի ունենալով Ալիքսանի ընդունակութիւնները: Ինչպէ՞ս էք դրան պահում Թաւրիզում, ճանապարհ գցեցէ՛ք ուղղակի իր տեղը, իսկ դրա հին հաշիւները *դուք ինքեքրդ վերջացրէք*, այդ է եղել մեր պայմանը:

Սարգիսը Զաքարայիլին 36 ր. է պարտ: Այդ պարտքը խոստացել է վճարել Հայկը: Դու՛ք վճարէ՛ք, Հայկից կը ստանամ: Սարգիսի հետ Սովդան նա է սարքել:

Կարապետը ինձանից մի ատրճանակ էր խնդրել: Ներողութիւն եմ խնդրում, որ չկարողացայ ուղարկել ինքս: Դուրս գալու ժամանակ խնդրեցի, որ ուղարկեն: Քանի քանի անգամ միտքս է ընկել, բայց միայն վերջին րոպէին, երբ գնացողներն արդէն ճանապարհի վերայ են եղել:

Ներողութիւն նոյնպէս եւ պ. Համբարձումից, այսինքն՝ ոչ թէ պ. Համբարձումից, այլ Եգանեանից, որին խոստացել էի Արտաբիլի համար մի ուսուցիչ գտնել, բայց խոստումն օր չկարողացայ կատարել: Իսկ պ. Համբարձումից կը խնդրէի ներողութիւնս հաղորդել պ. Եգանեանին: Վերջինս յաւսով եմ ներողամիտ կը գտնուի, ի նկատի ունենալով իմ բացառիկ դրութիւնս, որի պատճառով չէի կարող անձամբ դիմել սրան, նրան, իսկ մի քանի պատահական ուսուցիչներ, որոնց ես դիմեցի, չցանկացան մի քանի ամսուան համար ճանապարհ ընկնել: Թող հաւատացած լինին, որ Սեպտեմբերին մեծ քանակութեամբ ցանկացողներ կը լինին, մամուլանդ որ դպրոցներից շատերը Ռուսաստանում փակուած են:

Արլահամի 5000 պարտքից որքան էք ստացել:

Բարեւներս եւ համբոյրներս:

Ձեր ՌՈՍՏՈՍ

Մկրտչի մահի մասին արդէն իմացած կը լինիք: Յիմար մահ էր. խեղճը շատ տանջուեց:

ՆՈՅՆ

14) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Նամակի վրայ ժամանակը չի նշանակուած: Գրուած պէտք է լինի 1896ի դարձան.
ճիշդ ամսաթիւը դժուար է որոշել:

Սիրելիք,

Երկար նամակ յետոյ կը գրեմք: Առայժմ հարկ եմք համարում հաղորդել հետեւեալը:
Մի քանի ժամանակ կայ, որ սկսել եմք գործնականապէս գրադուել *Ձէյթունով*(1):
«Ընդհանուր» կոչուած ժողովում այդ մասին խօսուել է. ուրեմն աւելորդ է դրա մասին
երկար խօսել:

Շատ լաւ կը լինէր, եթէ առաջուանից պատրաստութիւններ տեսնուած լինէին. այժմ
կարելի կը լինէր շարժուել: Բայց ինչ եղել է, եղել: Այժմ պէտք է լուրջ կերպով գրադուել:
Արդէն մէկը ճանապարհ է ընկել նախնական ծանօթութիւնների համար: Հրաշք համաձայն
է այնտեղ գնալու. կը գնան եւ ուրիշները: Բայց մեզ հարկաւոր է մի ազգական մօտ, որն
իսկապէս տանէր այնտեղի գործերը: Մեր կարծիքով անհրաժեշտ է, որ Նիկոլը ճանապարհ
ընկնի: Գործը իր ուզածն է. «Կազմակերպութեան» գործերի մէջ կարող է բոլորովին շխառ-
նուել: Մենք հաւատացած եմք, որ Նիկոլը կարող է մեծ յաջողութիւն գտնել: Եթէ Աղա-
սու, Ապահի, Հրաչեայի նմանները կարողացել են դեր խաղալ, ուրեմն կարելի է երեւե-
կայել, թէ ինչպէս կ'ընդունուի Նիկոլը: Բացի այդ, շատ հարկաւոր կը լինի Կարոն եւս:
Կարոյի մասին գրեցիք թիֆլիս, յուսալով, որ նա այնտեղ կը լինի: Եթէ Նիկոլը համաձայն
է, խնդրեմք անմիջապէս հեռագրել ինք, իսկ եթէ ոչ՝ ո՞՞՞: Առաջին դէպքում թող առանց
ժամանակ կորցնելու գայ Ռուսաստան, առնի Կարոյին եւ Բուզարիա անցնի:

Պէտք է ասած, որ Կրետէի դէպքից յետոյ մամուլում, ընդհանրութեան ուշադրու-
թիւնը այնտեղի վրայ է դարձած: Եւ եթէ մեզ յաջողուի լուրջ բան ունել, հասարակու-
թիւնը շատ մեծ վստահութեամբ կը վերաբերի մեզ: Ի միջի այլոց հնչակեան երկու խմբերը
եւս այնտեղ են ուզում գործել եւ ամէն ջանք են քափում մեզ հետ միութիւն կապելու, զգա-
լով իրենց թուլութիւնը: Հենց այսօր մի դիմում եղաւ արդէն *Ձէյթունով*(1) գործիչների կազ-
մից. դրա մասին յետոյ: Մի խումբ եւս (դարձեալ մոյն տեղը) բացարձակապէս դաշնակցա-
կան է յայտարարում իրեն: Մի խօսքով հանգամանքները մղաւորաւոր են:

Համբարներս՝

Ձեր ՌՈՍՏՈՄ

Երուանդի եւ Մանուկի նամակները ստացայ. դրանց մասին միւս անգամ:

(1) *Մածկադէր*:

15) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Նամակի վրայ տեղ ու ժամանակ չէ նշանակուած: Գրուած է Ժընեւից, 1896ին,
հաւանաբար դարձանը:

Այս բաղէիս նամակ ստացայ Սիմոնից. գրում է, որ Howard անունով մի ամերի-

կացի, որ անցեալներում Պարսկաստան է եղել, այժմ Ամերիկայում պրոպագանդա է անում յօգուտ հայերի: Նրա մտադրութիւնն է հայերին զարեցնել Պարսկաստան եւ այլ տեղեր: Այդ նպատակով նրան առայժմ յատկացրում է մօտ 10.000 տոլար: Փող տուողները (վերոյիշեալ կիցան — Դաշնակցութիւնը) չեն հատուում բացարձակապէս Howard-ին եւ ուզում են, որ մեր մէկի մասնակցութեամբ կատարուի գործը: Կարծում են, որ այդպիսի մի մարդ կը գտնուի, օր. *Բժիշկը*(1): Howardի իսկական նպատակն է, ինչպէս գրում են, *զէնք մատակարարել*(1): Ձեզանից է կախում նրա հետ կապը հաստատ պահպանելը: Եթէ նա իր նըպատակը լաւ գործ չդրեց, անմիջապէս տեղեկացրէ՛ մեզ: Փող, չէ՛ք ստանալիս, պէտք է, որ մեր մարդու ստորագրութիւնը լինի: Այս պայմանների մասին որոշ յետոյ էլ կը գրեմ:

Պատրաստում է եւ մի ամերիկացի երիտասարդ զալ այդտեղ, բայց նախօրօք ցանկանում է *զինամիտ* սովորելու(1) գնալ:

Ձեր՝ ԹՈՍՏՈՄ

(1) *Մածկադիր*:

16) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Նամակը գրուած պէտք է լինի ժընեւից()*:

15 Մայիս 1896

Սիրելիք:

Զգիտեմ, ճանապարհի որ կէտից մի ճամակ եմ գրել ձեզ: Այն միայն կ'ուզեմ աւելացնել, որ 3-4 օրից յետոյ գնալու եմ, շատ եմ ուշացել: Տեղիս գործերը շատացել են, տեղացիք էլ դադրել են ու հիւանդացել: Հարկաւոր է մի նոր մարդ: Գրելու եմք Սիմոնին, որ վեր կենայ գայ:

Բարեւներս եւ եամբոյրներս:

ԹՈՍՏՈՄ

Այն կռը, որի համար խօսում էինք Երուանդի հետ, այդտեղ կը պատրաստե՞ք, թէ այստեղից ուղարկեմք: Շտապեցէ՛ք շուտով իմաց անել:

(*) Աւելցուած է Յովնան Դաւթեանի մէկ նամակին տակ, 3րդ եւ 4րդ էջերուն վրայ:

17) ԹԱԻՐԻԶԻ ԿՈՄԻՏԵՆ

Նամակը գրուած է Վիեննայից: Ժընեւից Պոլիս գնալիս, ճանապարհին, հիւանդացի էր ու հիւանդանոց էր մտել:

16/28 Յունիս 1896

Սիրելիք,

Նամակս գրում եմ, բայց չգիտեմ թէ ձեզանից ով կը կարդայ: Այժմ ո՛վ է այդտեղ, ո՛վ է գնացել, ո՛վ է մնացել, ո՛վ սաղ, ո՛վ մեռած... Ասեմք, ես սպասում էի որ նպատակաւ կ'էտիս հասնեմ, տեղում հաստատուեմ եւ այնուհետեւ սկսեմ կ'անոնաւոր նամակագրութեան մէջ: Ի՞նչ էք անում, ի՞նչը յաջողուեց, ի՞նչը չէ, որքա՞նք հաստատ է, որքա՞նք սպասելի: Ախր սրանք այնպիսի բաներ են, որ բացի այն որ հետաքրքիր են այս տեղացիների համար, *անհրաժեշտ* էլ են: Վաճառ ընդհարման մասին իմացայ տեղական լրագիրների հետազոտներից: Մնում է միայն գուշակութիւններ անել: Ինձ քուտ է, որ առաջին անգամ հայերը լաւ են դիմադրել. յետոյ երեւի տղերքը հետացել են քաղաքից. դրանից յետոյ տեղի է ունեցել արդէն իսկական ջարդը, որը պէտք է որ սոսկալի եղած լինի, ի նկատի ունենալով տանկական ազդիւրի ցոյց տուած թիւը (400): Դեռ լաւ է, որ դրանով վերջանայ: Անշուշտ զանազան տեղերից քափուելու են քաղաքի վրայ, գիւղերն էլ գուցէ բոլորովին ռուսատակ արուին: Ի՞նչ դիրք էք բռննելու դուք: Բայց կարծեմ կ'առավարութիւնը ձեզ շատ է խնայարեւութ, ժամանակ չի տալու մտածելու: Յովսէփից եւ Ոսկանից խնդրել էի հետազոտով յայտնել ժընեւ ինչ որ պատահելու լինի: Արդեօք կ'առարե՞ն են խոստումը: Այստեղից (Մարտ. Նապար. հասց.) հետազոտով յիշեցրի ձեզ. փող խնայել պէտք չէ այս դէպքում: Ինչ որ է, խնդրեմ նամակս ստանալուց անմիջապէս պատասխանէք եւ կ'անոնաւոր կերպով շարաքը, գոնէ երկու շաբաթը մի անգամ նամակ գրէք: Ի՞նչն է արգելում: Հետագիր միշտ կարող էք ուղարկել Յոնանի անունով, կը ստացուի (միայն անունը եւ ազգանունը):

Ես էլ ահա ուղիղ երեք շաբաթ է պառկած եմ հիւանդանոցում, որտեղից եւ գրում եմ այս նամակը: Կը մնամ գուցէ դեռ 10-14 օր, իսկ հիւանդանոցից դուրս գալու յետոյ ըստիպուած եմ վերադառնալ կրկին ժընեւ եւ միաժամանակ այնտեղ մնալ, մինչեւ դրութեանս որոշուելը այս կամ այն կողմը: Տարիների ընթացքում կուտակուած հիւանդութիւնները, որոնք ոչ մի ժամանակ չեն բուժուել, միացեալ ուժերով ինձ հիւանդանոց բռնեցին: Այս քանի մը օրերս ես ինձ մինչեւ իսկ շատ լաւ եմ գգում. տեսնեմք: Այնպէս որ իմ Պոլիս գնալու մնաց. չնայելով, որ ամէն պատրաստութիւններ տեսնուած էին մտնելու համար: Իսկոյն յայտնեցի վարդին, որ շտապի իմ փոխանակ գնալու: Երէկուայ ստացած նամակում գրել է, որ արդէն պատրաստ է եւ սպասում է առաջին նաւին: Գուցէ նա այժմ արդէն տեղում լինի: Նոյն տեղը ճանապարհ է ընկնում Միխայէլը (Տէր Մարտ.), իսկ շուտով կը գայ եւ Սեմբատը(2): Նա կամ ուղղակի այստեղ կը գայ: Այնպէս որ մարդու պակասութիւն չի լինի այնտեղ:

Արդէն ձեզ յայտնի կը լինի այստեղի մի քանի անակոթութիւնների մասին: Գործերը բարդացել են: Յոն. հիւանդ է, եղած ուժերը բաւարարութիւն չեն տալիս: Խորհրդակցելուց յետոյ վեռնցիմէ հրաւիրել Սետոնին, զգալով միեւնոյն ժամանակ, թէ որքան մեծ կորուստ կը լինի մեր այնտեղի գործերի համար: Ուրիշ կերպ էլ չէր կարելի վարուել. «Դրոշակ»ի հարցը նոյնպէս լայն նշանակութիւն ունի: Միեւնոյն ժամանակ գրեցի Անուշին, որ գայ գոնէ միաժամանակ մնալու պայմանաւ: Դրանից այդ հարցի վերաբերմամբ համարեալ թէ բացասական պատասխան ստացուեց (ստացայ ուշ, այստեղ). նամակս լաւ չէր հասկացել: Անտոնից դեռ դրա մասին ոչինչ չկայ: Իսկ մինչեւ այժմ ստացուած նամակներից պարզ է, որ նա չի կարող թողնել, հեռանալ: Առաջարկում էին ինձ մնալ, բայց ես մերժեցի եւ

խոստացայ կանոնադր կերպով աշխատակցել Պոլսից, որը ունի շատ յարմարություններ: 1) կապում է բոլոր միւս տեղերի հետ, ուրեմն, այնտեղ կարելի է լաւ հետեւել բնդհանուր շարժման: 2) կապում է Եւրոպայի հետ՝ կարելի է հետեւել դիպլոմատական: 3) Ապրելու էի *անդլոգալ*, կողմնակի պարապմունք չէի ունենալու, ուրեմն ազատ ժամանակ միշտ կը լինէր: Այնտեղ աւելի յարմար կը լինէր Բան Դէ ժընեւում, ուր բաւականաչափ ու բազմա-տեսակ արգելիքներ կան կանոնադր պարապմունքի համար: Հա՛, մոռացայ ասել, որ այն-տեղ ունենաւ արդէն երկու ինտելիգենտ ընկերներ:

Այսպէս, ուրեմն, ես կրկին վերադառնում եմ ժընեւ, որտեղ կը սպասեմ ձեր նա-մակին:

Մի քիչ էլ միւս տեղերի մասին:

Բոլդաքիայում, Ռումանիայում, ինչպէս գրում է Վարդը, դեռ կանոնադր կազմա-կերպություններ չի յաջողուել առաջ բերել, չնայելով, որ մեզանից մի քանիսը եղել են այն-տեղ: Դրա պատճառն այն է, որ մշտական մարդ չունենաւ այնտեղ: Գնում են, խոստանում են, հետանում են, մոռանում են: Ամերիկա համալսարան է ընկել Շէյխը: Դրան յաջողուել է շատ տեղեր կազմել կոմիտեներ, բայց մի հանգամանք խոչընդոտ է հանդիսացել փող ժողովելուն: Բանից դուրս է գալիս, որ դրա համար անկում է կազմել կրապարակական միտինգներ, այրից յետոյ միայն կարելի է ձեռնարկել հանգամանկութեան, իսկ Շէյխին համալսարանները կա-րող են Երեւակայել նրա շղկած դէմքը, երբ նրան առաջարկել են հրապարակ դուրս գալ եւ մատ ասել: Խեղճը հարահատ հեռագիր հեռագրի ետեւից է խփում եւ Յոնանին կամ Խսու-ֆին պահանջում խօսալու համար: Շէյխի ամբողջ գործը կը քանդուէր, երբ մեր «մոլորեալ ոչխարներից» մէկը խելի չգար: Բանն այն է, որ Ամերիկա պոլսեցիների կողմից էլ մէկ տաճկաստանցի էր գնացել: Ամերիկա հասնելուց յետոյ, նա համոզում է, որ «կուսակցա-կան» լինել չի հարկաւոր եւ միանում է տեղական «չեզոքական» կուսակցութեան հետ: Այդ դեռ բաւական չէ՝ նա դեռ աշխատում է Շէյխին էլ իր կողմը գրաւել: Այդպիսով, նա փոխա-նակ օգնելու Շէյխին, սաստիկ նրան խանգարում է: Վերջերս նա զգացել է, տեսնելով իր քայլի վնասակարութիւնը, միացել է Շէյխին: Իրրեւ տանկաստանցի, նա, ի հարկէ, բոլո-րովին բաւականութիւն կը տայ ամերիկացիներին խօսալու պահանջներին: Հիմա, ինչպէս գրում են, տեղական գործերը լաւ են գնում:

Այստեղացիներն եւ պոլսեցիներն ձեռնարկած գործը Զէյթունի վերաբերմամբ «փիաս-կո» կրեց: Կիպրոսում կոմիտետ էր կազմուել, ինտելիգենտ ուսանող ուժեր էին գնացել, բայց այդ բոլորը ապարդիւն անցաւ, որովհետեւ համապարհները բոլորովին կտրուած են ե-ղել: Իսկ միւս ծրագիրը չեն իրագործել (Զէյթունի շրջակայում գործել կտալաքու-րեան գլուխը խառնելու համար), որովհետեւ շրջակային արդէն աւերուած են եղել: Այնտեղ էր գնացել Միհ. Տէր Մարտիրոսեանը, որը, ինչպէս գրեցի, արդէն Պոլսոյ համապարհին կը լինի: Զարմանալի մարդիկ են մերսն: Տիկիսում ուղարկում էինք մի քանիսին հարուստների մօտ գէնքի համար փող ժողովելու, եւ նրանք, որոնք գնում էին հարուստներին համոզելու, տեսակցութիւնից յետոյ դատարկ ձեռքերով վերադառնում էին եւ *աշխատում մեկ համոզել*, որ յեղափոխութիւնը այսպէս է, այնպէս է, որ սպասողական դիրք պէտք է բռնել եւ այլն: Մարդ ենք ուղարկում Դաշնակցութեան համար քարոզելու, նրանք մի քիչ պտըտելուց յետոյ դառնում են Դաշնակցութեան երդուեալ քնամի (ենոմ, երուանդ)(3): Մի քանի վրայ կա-տարեալ յոյս ունէինք. դա էլ եզրիպտոսից անցնելիս, փոխանակ իր յանձնարարութիւնը կա-տարելու, ենթարկում է մի քանի պրոծեկտորների ազդեցութեան եւ սկսում է «միութեան» խնդրով զբաղուել: Ամէն տեղ կարելի է գտնել մարդիկ, որոնք ուզում են իրենց գործել ցոյց տալ, բայց չգործել: Պայմանադրուելով մի քանի այդպիսիների հետ, նա երկար նամակնե-րով աշխատում է համոզել հմբադրութիւնը, որ լաւ բան է միութիւնը եւ այլն: Մի կոչ էլ եմ գրել «Դրօշակ»ին, նոյնը «Հնչակ»ին: Մագալուն նա է, որ այդ միամիտը աւելացրել էր, որ մենք աշխատենք որքան կարելի է շուտ տպագրենք, քէ չէ «Հնչակ»ը կը տպագրի առաջինը եւ մեր վարկը կը ճգի: Համոզուած լինելով, որ «Հնչակ»ը շուտով չի տպագրի եւ մեր վարկը չի ճգի, մենք էլ չտպագրեցինք, բողոքելով յողուածագրին մի քիչ էլ մտածել իր ուսուպիս-տական ձեռնարկութեան վրայ: Այդ «միութեան» խնդրից երեւի մենք երբեք չենք ազատուե-լու: Այդպէս էր եւ հանգուցեալ Մալոյեանը, որը այս տարի դարձել էր ամենաքումը դաշ-նակցական եւ ասում էր, քէ համոզուեցինք, որ «գրաւեց հետ չի կարելի գործ ունենալ»: Այդ-

պէս էր եւ վարդը: Երեկոյայ ցամակում գրում է, թէ լաւ ցանաչելով դրանց, այժմ ին՛ր «միութեան հարցի ամենակատարի բշմաւիմն է»: Կարծես ամէն մի դաշնակցական սեփական խելով է ուզում հասնել ամէն բանի, կարծես նա անպատճառ պէտք է անցնի «միութեան» հարցի ցանաչարի (մի ժամանակ ես էլ էի այդպէս): Զէ՛, ախպէր, մենք շատ ենք ին՛նու-րոյն. պէտք է քիչ յիմարանանք, որ գործը առաջ գնայ: Յեղափոխութիւնը խելով մարդիկ չի սիրում:

Տանկական յեղափոխականների հետ յարաբերութեան մէջ ենք: Բայց դժուար է դրանցից բան դուրս գայ, որովհետեւ ախր դրանք դեռ եւս միայն անուճով են յեղափոխա-կան: Այլ էի վերաբերմամբ դուք շատ անտակտ էք վարուել տալով նրան ընդամենը 4-5 հատ: Երէ իսկապէս չէ՛ք ուզում, այդ ուրիշ բան է. այն ժամանակ դուք բաւորովին մերժեցէ՛ք դրա հետ գործ ունենալ: Իսկ կիսատ-պատտ բանից ոչինչ դուրս չի գայ: Մենք բոլորովին չենք կարողանում օգտուել հանգամանքներից: Իմ խորին համոզմունքով մեր իսկական խմբից 20ը պակաս լինի, այնքան մեծ նշանակութիւն չի ունենայ, մինչդեռ այդ 20ը Այլ էի ձեռնում կա-րող է ահագին աջողութիւն գտնել. կարելի էր գլուխ բերել մի գործ, որն իսկապէս աչքի կ'ընկնէր. դա կայտնած է աւելի գործող անձանց հարպիկութիւնից: Այսպէս յարմար բռնալէ ձեռնից բաց քողմել չի կարելի: Դարձեալ աչքներդ այն կողմը դարձրէ՛ք, մանաւանդ վերջին դէպքերից յետոյ ոչ թէ 20, այլ 50 եւ աւելի էլ կարելի է յատկացնել այդ բանին: Դրա հետ միաժամանակ երէ Տէրսիմն էլ շարժուի...

Գրել էի, որ այն 10-000ը փստ դուրս եկաւ: Այդ արդէն անսպասելի հարուած էր. իսկոյն այստեղի գումարից մօտ 1500 փր. մարդու ձեռնով ուղարկեցինք Բագու ձեզ փո-խադրելու համար, իսկ 1000 փր. էլ ուրիշ ճանապարհով պէտք է ուղարկէինք: Երեւի արդէն ուղարկել ենք, ստացած կը լինէ՛ք:

Այստեղ աշխարհից կտրուած չեմ, համարեա ամէն օր նամակ եմ ստանում ժընեւից, տեղեկութիւններ միշտ հաղորդում են, բայց թէ այնտեղ էլ ոչինչ չգիտեն այդտեղի գործերի մասին: Հիւանդանոցում մէկը կայ, որ փրանսերէն խօսում է. նա է քարգմանում հեռագրի-րէրը: Եւրօքեամբ ի՞նչ կայ այդտեղ. ի՞նչ եղան այդտեղի տղերքը, ի՞նչ եղան Նիկոլը, Պետոն, միւսները: Ո՞վ գնաց, ո՞վ մնաց, ո՞վ է եղել այդ ժամանակ ֆաղաբում, ո՞վ է սաղ, ո՞վ մե-ռած: Արիստակէսը ո՞րտեղ է: Այդ անպիտանը ինչո՞ւ նամակ չի գրում:

Համբոյրներս բոլորիդ...

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՒՄ

Հիւանդ չլինէի, այսօր անհրաժեշտ է չէի գրի:

(1) Մար-Շիմոն. (2) Սմբատ Խաչատրեան — Բորիս. (3) Ենոք Գէնջեան, Եր-ուանդ Հազարեան:

18) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Նամակի վրայ անձանոթ ձեռքով մակագրուած է. «Թունվ. 19, 96, Վառնա»: Ան-շուշտ, սխալմունք է, տակը գրուած է «19 յուն.», նշանակում է՝ 19 Թունիս:

Սիրելիք,

Եամպօլից դեռ ոչինչ չեմ ստացել: Երէկ մի նամակ գրեցի Ակոպին, յայտնելով իմ հիւանդութեան մասին. առաջարկեցի, որ ինքն իմ փոխանակ գայ, իսկ ես առողջանալուց յե-տոյ կը գամ ետեւից: Տեսնենք, նա ինչ է պատասխանում:

Գործերն սկսուել են խառնուել: Երկուսն հեռագրից պարզ է. որ վաճառում համ կուտարած (կամ առելի լաւ է ստել կելոյ է եղել. համ բաշտն: Գործը կարող է տարածուել եւ ամբարտառու կը տարածուի վառագործականում. մանաւանդ երբ Պարսկաստանի խմբերն անցնելն. երկ միայն չեն անցել: Գրան կը հետեւեն Էրզրումի շրջակայքի խմբերի ընդհարումները: Այդ ժամանակ Պոլսը չպէտք է անտարբեր մնայ. այնտեղ պէտք է շատապէլ մի բան անել:

Պարսկաստանից կարող էլ հեռագրի ստանալ կտորածի մասին: Խնդրել եմ, որ երէ մի բան լինէ, ամբարտառու հեռագրին: Թուանշանների նշանակութիւնն արդէն գիտէ:

Ռարին, գործի եղելութիւնը գրէ՛ Պոլս. բոլ Ակոյիւն(1) անցկացնեն. իսկ ես կը գնամ 3 շաբաթից ցետոյ: Յոյս ունեմ, երանգութիւնս չի խանգարի:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

19 Յուն. 1896

(1) Վարդ-Պատրիկեան:

19) ԹԱԻՐԻԶԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

3 Յուլիս 1896, Վիեննա

Մօտ մի շաբաթ անց մի նամակ էլ եմ ուղարկել Ձարք. հասցեով:

Ստացա՛յ երէկ Նիկոլի նամակը: Ակզբում կարծեցի, որ դէպքից յետոյ գրած նամակ է (անգլական լրագիրներում կարդացել էի. որ փախստականները դէպքից յետոյ գնացին դէպի Պարսկաստան, աւերելով եւ այրելով ճանապարհի վրայ գտնուած տանկական գիւղերը, այնպէս որ մասամբ տեղիք ունէի կարծելու. որ Նիկոլն էլ դրանց մէջն է եղել): Սատիկ ուրախացա՛յ, կարծելով թէ ստույգ տեղեկութիւն կը ստանամ պատահածի մասին: Բայց, զրգալիստարար, տեսա՛յ շուտով իսկութիւնը. այն էլ մի այդպիսի անսպասելի իսկութիւն: Ձեմ կարծում, որ յաջողած լինի սղեւրանց աղատել. երէ միայն նրանք մնացել են բանտում մինչեւ դէպքը, որովհետեւ տանիկ կտաւաճարութիւնը հանգիստ չի բողբի: Նրան, ի հարկէ, կը պաշտպանեն եւ օտար պետութիւնները. մանաւանդ ռուսաց: Պարսիկ կառավարութիւնն էլ ուզեցնայ-չուզեցնայ. պէտք է սկսի իր հալածանքները: Արդէն ով գիտէ, դաւաճալը ընկած լինի...

Մի վատ միտք է մտել գլուխս, դուրս չի գալիս: Այժմ ինձ քուտ է, որ հնչակեանները օգտուած կը լինեն այն հանգամանքից. որ մեր ուժերը բացակայ են եղել քաղաքից եւ անապարած կը լինին շուտով «մի բան տարբեր», որ դարձեալ իրենց անունը փայլի: Աստուած ազատի. երէ այդ նրանց ըրած բանը լինի. էլ դրանց ձեռքից չենք պրծելու. ամէն տեղ կը հատապայտեն, որ իրենք են. որ կան: Մինչեւ այժմ մեզ չյաջողուեց մի այնպիսի գործ կատարել, որ մեզ վրայ դարձնենք ընդհանուրի ուշադրութիւնը: Մենք դարձեալ արտաքին ձեռք վրայ. անունի վրայ ուշադրութիւն չենք դարձնում: Ի՞նչ եղան մեր զբօսակները... Գոնէ այդ էլ մէկդան բերուի: Մեր ուժերը շատ, մեր կատարած գործը անհամեմատ մեծ, բայց էլի նրանց անունն է տարածուել եւ մինչեւ իսկ մերոնց կատարած գործը նրանց անունով է կրկնում:

Գրա շնորհիւ Հնչակեան կուսակցութեան ոչ միայն յաջողում է իր գոյութիւնը պահպանել, այլ եւ մրցել մեզ հետ... Կարծես թէ մեր ուժը պատճառ է դառնում մեր բուռնութեան: Թէ մենք չենք կարողանում օգտուել հանգամանքներից, զրան ապացոյց հէնց Նիկոլի նամակը: Նա մինչեւ իսկ գլանում է յիշել նամակում բոլոր ընկածների անունները (յիշում է

միայն Շերոյին), խոստանում է յետոյ գրել: Բայց արդեօ՞ք կ'անի: Կը նկարագրի արդեօ՞ք հազար ու մի բաներ, որոնց ականատես է եղել... չեմ կարծում: Յեռնայ էլ դեռ ուղեւորում է. քէ ուղարկածը չտպագրւի: Կարծես պարսից կատաւարութիւնը եկեց: Միշտ ինչ-որ նամուրիք է սպասում, որ նրանց ազատ կամ դեռ բանտում պահի: Պարսից կատաւարութիւնը հաւատացած չէ. որ դրանք յեղափոխականներ են: Ուր գազարականն է մինչեւ այժմ էլ գրելը կոտորել...

Նիկոլը գրում է, որ չընկնուեմք, երբ սկսին ծիծաղել խմբի բոնուելու վրայ: Բող անխոց մնայ. չեն համարձակուի: Մեր կեփը պարսից կատաւարութեան եկաւ չէ: Ուրիշ կեբոյ անմտութիւն կը լինէր վարուել:

Դեռ էլի մի շարքը պէտք է մնամ, եսգիս դուրս եկաւ: Էփանդանցի շարքըներն ի՞նչ երկար են լինում... Էնզու չգիտնալուս պատմաւոր համարեաւ ամբողջ շարքըն էմ մընում, ինձ ու ինձ եմ տրտում: ակամայ ամէն տեսակ մտքեր գլուխս տակնուվրայ են անում, սանտանդ գիշերները:

Լեւոն Սարգսեանը եկել է ժընեւ...: Մի տեսնեմ այդ ինչպէս չեն կարողացել ձեզ գրիչներ հասցնել: Նրանք ինձ խոստացան մեծ բանակութեամբ, մինչդեռ Անտոնի նամակից երեւում է, որ իրենց խոստումը չեն կարողացել կատարել:

Անհամբեր սպասում եմ ձեր նամակին:

Ձեր՝ ՌԱԻՏԱՅԷ

20) ԹԱԻՐԻԶԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

29 Օգոստոս

Սիրելիք,

Լինելով կատարեալ անորոշութեան մէջ, չիմանալով, քէ արդեօ՞ք ստացուե՞լ են իմ նախկին նամակները, քէ ոչ, գրում եմ այս անգամ այս կարն նամակը:

Արդէն ստացած կը լինէ՞ք «Կարնոյ Յիշատակին» գրեւոյլը: Նոյն ձեռով, նոյն ծրագրով կարելի է կազմել միւս բաղաձայնի համար: Դա շատ հարկաւոր է: Ուստի, կամ դուք կազմէ՞ք եւ ուղարկէ՞ք եւ կամ քէ չէ նիւր ուղարկէ՞ք, մենք ինքներս կը կազմենք:

1) Կոտորածից առաջ եղած դրութիւնը, սկսել հետուից, պատմական ձեռով ներկայացնել շարժման զարգացման բնագրեր, հերոսներ, նահատակներ, անուններ, գործերը: Ուղարկեցէ՞ք եւ եղած լուսանկարները: Այս պատմական մասը Կարնոյ վերաբերմամբ բողոքում է որոշ պատմաոններով:

2) Կոտորի նկարագրութիւնը ամփոփ գրած:

3) Ընկած հերոսների կենսագրութիւնները եւ լուսանկարները:

Ձեր գլուխը խառը կը լինի, գուցէ չկարողանալ բոլորը կատարել, բայց աշխատեցէ՛ք գոնէ հում նիւր մատակարարել: Գուք մինչեւ այժմ այնքան անփոյր գտնուեցա՞մ, որ չուղարկեցի՞ք Պետոյի մասին ոչ մի տող: Այս պատմաւորով նրա մասին միշտ յետաճգում է:

Առաջին երկու կէտերը ծալլաշէջ դէպքում աշտուեց էլ կարելի է գլուխ բերել, բայց խնդրում եմք, որ վերջին կէտը անպատճառ կատարէ՛ք:

Այս օրերս հրաւեր ստացամք Փարիզի «Հայկական Միութիւնից» ուղարկել մի պատգամաւոր Փարիզ, Հոկտ. ամսին կուսակցութիւնների համերաշխ զործունէութեան մասին խոս-

ւսելու համար: Հրաւերը կ'ընդունին: Արդէն գրել ենք եւ ուրիշ տեղեր, հարցնում ենք այժմ ձեր կարծիքն էլ: Գրէ՛ք. քէ ինչպէս է եղել ձեր յարաբերութիւնը երկուսի հետ էլ անցեալում, ինչ փոքրեր է՛ք արել, ինչու յաջողութիւն չէ՛ք գտել եւ ինչ պատճառներից դրդուած նախկին արմեանականները դարձան մեր կողմը. բայց իսկոյն եւ եք ուղարկէ՛ք, չուսցնէ՛ք:

Անտոնը գրել էր այդանոյ անցածների մասին, որ ձեր մէջ կարծիքների տարբերութիւն կայ եւ քէ ձեզանից մէկը Թիֆ. է գնալու խորհրդակցելու համար:

Կարծում ենք, որ ժամանակն է մի ընդհանուր բան գումարել այնպէս, ինչպէս Գլին:

Մեր կարծիքն է, որ այդ բանը յարմար է Հոկտեմբերին եւ արտասահմանում: Առաջ կը կայանայ մի մասնաւոր այնպէս, ինչպէս ամէն տարի Յունուարին կայանում է, կ'ընտրելին 2-3 մարդ, որոնք հաճապարի կ'ընկնին արտասահման: Սպասում ենք ձեր կարծիքին տեղի եւ ժամանակի. իսկ գլխաւորապէս նպատակայարմարութեան մասին: Ուրիշների կարծիքներն էլ իմանալուց յետոյ. կը յայտնենք ձեզ:

Յոհաննէս(1) վաղուց է համապարի ընկել դէպի *Կ. Պոլիս(1)*: Հասել է քէ չէ, դեռ յայտնի չէ: Սպասում ենք նրա նամակին:

Պալտյ խառնակութիւնների մասին արդէն իմացած կը լինէ՛ք: Մեզ դեռ որոշ բան չի յայտնի: Այնտեղ են *Ակորը*, *Մարտիրոսը* եւ *Սմբատ Խաչատրեանը(1)*:

Մեր ընկերներից երկուսը Լոնտոն են եղել եւ ծանօթացել են Հնչակեանների հետ: Գլխաւորը եւ մանաւանդ կի՛նը անտանելի են: Մէկի ասելով, միւսները շատ լաւ են երեսում: Իրանց մէջ խառնակութիւններ կան, գուցէ շատ շատերը բաժանուեն:

Այս ամառ եւրոպական ուսանողների հաւաք էր սկսուել դէպի մեր քաղաքը: Առաջ եկան Նանսիի ուսանողները. ծանօթացանք եւ լաւ տպաւորութեան տակ բաժանուեցինք: Այժմ էլ սկսել են գալ գերմանականները, կան եւ Ռուսաստանից: Մի քանի ժողովներ ենք ունեցել, այս երեկոյ էլ մի ժողովի նման բան կ'ունենանք: Հետեւանքները վատ չեն մեզ համար: Այստեղ է եւ հայրենակիցս՝ *Անուշը(1)*:

Սիմոնին յաջողուել է Ամերիկայում կազմակերպել 13 կոմիտէներ բուն դաշնակցական: Բացի այդ, հաստատուել է այնտեղ մի կազմակերպութիւն եւս, որը կապուած է լինելու բացառապէս մեզ հետ: Այդ կազմակերպութիւնը ահագին դրամական միջոցներ կ'ունենայ. ամերիկացիք են լինելու օգնողները: Անունն է՝ «Հայկական Պաշտպանութեան Դաշնակցութիւն»: Որովհետեւ Սիմոնը չէ կարող գլուխ հանել իր միամտութեամբ, գուցէ շատ խաչափողներ օգտուին զրանից, ուստի Սիմոնը վերադառնալու է, իսկ նրա տեղը գնալու է (արդէն հաճապարի է ընկել) Նուսուֆեանը:

Բարեւներս եւ համբոյրներս:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

(1) *Ծածկադիր*:

21) ԹԱԻՐԻՁԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

6 Սեպտեմբեր 1896

Սիրելիք,

Ես շատ նամակներ եմ գրում ձեզ, բայց պատասխան չեմ ստանում:

Պալտյ կուռի մասին արդէն իմացած կը լինէ՛ք: Տղերքը լաւ է՛ն մտածել, բայց դար-

ձեռն խարդախ դիպլոմատիային են զոհ գնացել: Մարսէլում դրանց բանտ են տանում: Տեղացի պատրաստութիւնը՝ լաւ ցոյց անելու՝ չի յաջողում: Աւելի փառասուր ցոյց պէտք է անելին փարիզի հայերը. ինչպէս եւ այստեղի ուսանողութիւնը: Ինչպէս երեւում է, նրանց անհրաժեշտ էր ինքնին օգնել: Պոլսից ամփոփական տեղեկութիւնն ղեկ չունին, քէն նամակներ ստանում են: Նրանք կարծում են, որ եկողները մեզ հասած կը լինին եւ պատմած:

Հասարակութեան վրայ տպաւորութիւնը սաստիկ է. մինչեւ իսկ բճամբի քերթերը խոնարհում են այդ հերոսական փայլի առաջ: Սաստիկ ցանկութիւն կայ ամէն տեղ դրանց տեսնել, խօսեցնել եւ լուսանկարները ունենալ: Արդէն այդպիսի դիմումներ եղել են մեզ. դեռ աղերքը տեղ չհասած:

Հետեւանքի մասին միայն այն կարելի է ասել, որ դիպլոմատիայի մէջ երկիւղ է սկսել տիրել, տեսնելով հայերի յուսահատական անճշտութեան փայլերը:

Շուտով տեղեկութիւն կ'ունենանք: Ձեր ուղարկած նամակները վանի մասին ստացանք: Աշխատեցէ՛ք մի քանի բան գրել Պետոյի, նրա հետ ընկածներին մասին: Մի առանձին գրով կը հրատարակենք, երբ չկարողանանք համարի մէջ զետեղել:

Ուղարկեցէ՛ք որքան կարելի է շատ *անցողիկներ*(1) եւ որքան կարելի է շուտ, միայն առանց *ոռոտական վիզայի*(1):

Աշխատեցէ՛ք շուտ շուտ նամակ գրել, ծախքի մասին հոգ մի՛ ընէք: Նամակադրոշմները այստեղ անհամեմատ քանակ են ծախում քան քէ իսկապէս արժեն, մանաւանդ հանգուցեալ Շահի պատկերովը: Երբ կարողանաք նշանակաւ հաւաքել ու ուղարկել, շատ մեծ ծառայութիւն արած կը լինէ՛ք մեր գրպանին: Համա՛ր չեմ անում, շատ է քանակ ծախում:

Մի պարոն է գալու այդտեղ, Howard: Նրան բժշկի անունն ենք տալու:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

(1) *Մածկազիր*:

22) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Նամակի վրայ ժամանակը չէ նշանակուած: Գրուած է Վիեննայից վերագառնալուց երեք ամիս յետոյ: Ռոստոմը Վիեննայից ժընևէ էր ղնացել 1896 թ. Յուլիսի կէսերին, ուրեմըն, նամակը գրած պիտի լինի Հոկտեմբերի կէսերին:

Այս բոլորիս ստացայ Կարապետի(1) նամակը, որը պարզ ապացոյց է ինձ համար, որ իմ բազմաթիւ նամակները չեն ստացուել, որովհետեւ այդ նամակների մէջ մէկ մէկ Կարապետին էլ էի մի քանի խօսք գրել:

Նամակները գրել եմ երեք հասցէներով, որ ինձ տուել էր Տաշքենդը:

Կարապետն իմ մասին տեղեկութիւն է ուզում: Արդէն յայտնի կը լինի նրան իմ գնալը եւ Վիեննայից վերադառնալը: Ինձ հարկաւոր էր երեք ամիս մնալ այստեղ եւ ապա նորից նամակարկի ընկնել: Երեք ամիսը լրացել է եւ սպասում եմ, որպէսզի հնարաւորութիւն լինի մուտք գործելու: Արդէն այնտեղից էլ գրում են, որ Կարիք են զգում մի ընկերոջ:

Թող Կարապետը շուշ շուտ նամակ գրի տուն:

ՌՈՍՏՈՄ

(1) *Կարապետ — Կարո-Արիստակէս Զօրեան, Ռոստոմի եղբայրը:*

23) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

13 Հոկտեմբեր 1896

Սիրելի ընկերներ,

Ստացուած են Անտոնի ուղարկած նամակը եւ ցուցակը: Իսկ Մանուկեանի գրածը (Կարապետի նամակի մէջ) միայն 4-5 օրից յետոյ նկատեցի: Քող ներուի ինձ այս անվաւ-
թութիւնը:

Խնդրեմք շուտով տեղեկութիւն ուղարկել Նշան Գասպարեանի (վանեցի) մասին, որն
իրեւն Ամերիկայում յայտարարել է վանի թասիլդար: առաջ էլ եղած է Արեւելի գանձապահ(?):
Ի՞նչ տեսակ մարդ է նա. կարելի՞ է նրան հաւատալ: Մերոնք նրան ուզում են *սովորեցնել ու-*
ժանակ(1) եւ իր հայրենիքն ուղարկել:

Առաջ էլ գրել էի, այս անգամ էլ կրկնում եմ. աշխատեցէք շատ շուտով ուղարկել
անցազրեք(1) առանց *ուսական վիզայի*(1):

Տեղեկութիւններ գրէք շուտ շուտ:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

(1) *Մածկազիր*:

24) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

13 Նոյեմբեր 1896

Սիրելիք,

Ստացանք վահանի գրած վերջին նամակը (21 Սեպտ.): Որովհետեւ բացի Թարբիզ
ուղղած բազմաթիւ նամակներից, նամակներ էի գրել եւ Սալմաստ, ուստի այս նամակի պա-
տասխանը քիչ ուշացրի:

Ալէքի մասին այստեղ միայն այն կ'ստեմ, որ գլխաւոր ուշադրութիւնը պէտք է դար-
ձուած լինէր նրա միսիայի վրայ եւ ոչ նրա անձնաւորութեան: Ալէքին եւ շատ լաւ եմ ճա-
նաչում եւ հէնց այս պատճառաւ դարձեալ ձեզ եմ մեղադրում, որ նա ձգձգում է իր գնալը:
Ի նկատի ունենալով նրա առաքելութեան անհրաժեշտութիւնը, մանաւանդ այսպիսի մի բո-
ւալին, առաջարկում եմք, եթէ դա անյարմար է դառնում, մի այլ, աւելի հաստատ միջոց
գտնելու եւ նրա ծրագիրը իրագործելու: Ո՞վ է այդ Արամայիսը, Յունոյի Արամայիսը խօ չէ՞:

Իսկ ինչ վերաբերում է Խելագարին(1), այդպէս էլ պէտք էր սպասել: Երբ Թիֆլի-
սից ամէն մի նամակում գրում են, թէ նա խաբեց, եւ չգիտեմ ուրախանա՞մ, թէ տխրեմ,
որովհետեւ սկզբից ոչ մի հաւատ չունէի դրա վրայ եւ բոլորովին հակառակ էի:

(1) *Խենթ*:

կոստանուժ եւ գրեւ, թէ ինչո՞ւ 10-000ը չստացուեց. սպասում ենք: Ի միջի այլոց ո՞վ էր խոստացար:

Այստեղից ձեր բոլոր փողերը յետ են ուղարկուած, չնայելով, որ կարիք ունէինք: Հազար փր. ուղարկուած է ձեզ պ. Թումանեանների միջոցով Մոսկուայից, իսկ 1-500ը ուղարկել ենք Բագու, որ ձեզ հասցնեն: Ձեր ստացածը ո՞ր մասն է:

Պետոյի պատկերը մենք ունէինք, կենսագրական տեղեկութիւններ չկարողացանք ըստանալ: Այս պատճառով գիտեցածիցս մի կարճ, բնդիւտուր բան սարքեցի: Դրանից յետոյ միայն ստացուեց կարմրաքիլի գրած կենսագրութիւնը: Դա կը հրատարակենք գրեւորի մէջ չլինեալ Բիշուասկին նտիրուած»: Թող երուանցը մի ամբողջ բան գրի նրա վանայ կենսից: Այժմ պատրաստում է Պոստոյ վերջին յղակերի առթիւ մի բրոշուր: Այնպէս արե՛ք, որ դրանից յետոյ կարողանանք ձեռնարկել վանիներ: Հասցը՛մ որքան կարող էք լուսանկարներ ու կենսագրութիւններ... Թիֆլիսից ոչ մի բան չի կարելի սպասել:

Ի գուր սպասեցինք ձեր հարսանիքի նկարագրութեան, ոչինչ չեղաւ: Վերջապէս, ա՛մօ՛ք է, սա՛, գոնէ ինձանից ամաչէք. ես որ գրում եմ, ձեզ ինչ է եղել:

Միութեան խնդրի համար ուղղակի դիմում եղաւ նոր Հնչակի կողմից: Մենք պատախանեցինք, թէ աւելի լաւ ենք համարում բանակցութիւնները սկսել միայն այն ժամանակ, երբ վերջնականապէս կազմակերպուած կը լինին. իսկ մինչեւ այդ ժամանակը մենք պատրաստակամութիւն յայտնեցինք մասնաւոր կերպով իրար հետ տեսակցելու ու իրար նաեւ չելու: Այդ մասնաւոր տեսակցութեան համար եկել էր մէկը, որի հետ խօսեցինք զլիստոբապէս ապակեղորոնացման մասին: Նա յայտնեց, թէ շատով կը սկստին պաշտօնական դիմումները: Սպասում ենք: Շատ էլ մեծ յոյս չենք դնում դրանց միութեան վրայ, մանաւանդ որ դրանցից մի քանիսը, մանաւանդ Արփիարը, շատ կասկածելի անձնաւորութիւններ են: Առայժմ դրանք իրար կրծում են:

Ստացանք ուղարկած քղբերդ, շնորհակալ ենք: Մարկաները բաւականին քանկ են. աւելի քանկ են նրանք, որոնք այստեղ ուղղած նամակների վրայ են լինում:

Howardից այլեւս լուր չունինք: Շուտով գուցէ այստեղ գալ մի հարուստ եւ ազդեցիկ ամերիկացի հայ. նա մեզ տեղեկութիւն կը տայ եւ Howardի մասին:

Գրադիրներն ուղարկուած են (100 օր...): Ի՛նչ հարկաւոր է, դարձեալ ուղարկենք:

Հայրենակցիս ստացած 20 ր. մասին տեղեկութիւն չունինք. դիմէ՛ք իրեն, նա այժմ Մոսկուայում է:

Լուսոն պարապում է, թէեւ վախեցաւ ուշնան գնալ Բնութիւններին. լաւ է ապրում, քէֆը լաւ է: Լօթի է:

Վանայ նոր կառուի մասին դուք դարձեալ, ինչպէս մենք այժմ սովոր ենք ասել «դատապարտելի անտարբերութեամբ» լուրս էք, ոչ մի տող չէք գրում...

Ի՛նք՜ էլը ախտոտ մնաց. մոտացայ գրեւ Դադեանի, սուլբանի պատուիրակի մասին: Նա ներկայացաւ իբր մասնաւոր կերպով իր հոր կողմից ուղարկուած եւ առաջարկեց ոչ մի բան չանել, սպասել մի քանի ամիս եւ ժամանակ տալ Սուլբանին իրագործել ընդհրմները: Ի՛նք՜ միայն այն կարող էինք ասել, որ դա մեզանից չէ կախուած, այլ տեղական կոմիտեներից: Նա հեռացաւ կարծելով, որ մեր այս խօսքերի տակ ուրիշ միտք է քաղուած: Այս պատճառով անգլիական լրագիրները հաղորդեցին, թէ բոլորը համաձայն են, բացի «Ժընեւի կոմիտէից»: Թող հենց այդպէս վախի տակ մնան:

Թիֆլիսից շատ են զանգատուած ձեզանից, որ անընդհատ փող էք պահանջում, բայց ոչինչ չի լինում, նամակ էլ չէք գրում:

Աստուած վկայ, շատ բաներ ունիմ գրելիք, բայց դիտմամբ չեմ գրում ձեզ պատժելու համար:

Շուտով կը լինի մեր հարսանիքն էլ: Հրաւիրում ենք ձեզանից էլ: Տեղի եւ ժամանակի մասին կը հետաքրքենք: Կը գտք Թիֆլիսցիների հետ:

Կարապետին շատ բարեւ. ասէ՛ք նամակ գրի, նշնապէս եւ իր հասցէն:

(Ստորագրութիւն չկայ)

25) ԹԱԻՐԻԶԻ ԿՈՄԻՏԵՆ

16 Նոյեմբեր 1896

Սիրելիք,

Արդէն մի նամակ եմ գրել սրանից մի քանի օր առաջ պ. Մարտ. Կասեղով ապահովագրուած, իսկ դրանից յետոյ ստացանք Պետոյի կենսագրութիւնը քղթակցութիւնների հետ միասին: Պետոյի կենսագրութեան մէջ Բիւրոյի վերաբերմամբ գրուածքը կատարեալ ճշմարտութիւն է եւ դա ամբողջովին պէտք է մտնի նրա կենսագրութեան մէջ. քղթակց. շատ լաւ ժամանակ եկաւ: «Դրաշակ»ին նկիւք շատ քիչ է գալիս, աշխատէ՛ք աւելի ուղարկել եւ ընդարձակ: Ինչ ասել կ'ուզէ, որ չափազանց ուրախ ենք վարդանի հետ ընկերների յաջող վերադարձի համար: Ի՞նչ եղան միւսները. ինչո՞ւ չէ՛ք գրում իւրաքանչիւրի մասին: չէ՞ որ մեզ հետաքրքիր է: Վաճառում կոտորդ Բոյգարացին Պետրոսը պիտի չինի, չէ՞: Նա ի՞նչ եղաւ:

Հարսանիքի մասին ձեզ գրած կը լինին Թիֆլիսից (ի միջի այլոց, ինչո՞ւ այնտեղ մամակ չէ՛ք գրում): Ժամանակի եւ տեղի մասին մենք կը յայտնենք *Հռոպրոպ*(1): Ուրեմն, այժմեանից խորհեցէ՛ք եւ մէկին քնտրեցէ՛ք: Վահանը Խնորժակ չունի՞:

Այստեղ են քաւական բոլով ընկերներ, բացի բանկի (ոչ Թիֆլիսի) հերոսներից, վարդը, Շիտով... եւ միւսները: Բոլորից շատ բարեւ եւ համոյոյր:

Լիզէն էլ է բարեւում:

Համա՛ք արի, Պետոյի կենսագրութիւնից կը հանենք Բիւրոյի վերաբերմամբ յարձակումները, բայց գգոյշ կացէ՛ք այլեւս, միւս անգամ այդպէս վատ յարաբերութիւն չպահպանէ՛ք:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

26) ԹԱԻՐԻԶԻ ԿՈՄԻՏԵՆ

20 Նոյեմբեր 1896

Սիրելիք,

Ստացանք ուղարկած ծրարները եւ Նշտարի նամակը: Բովանդակութիւնը լաւ, շատ լաւ տպաւորութիւն պիտի քողնի, մանաւանդ որ լաւ է նկարագրուած:

Ուղարկած հեռագիրը չենք ստացել. չգիտենք ինչո՞ւ: Յայտնուեց այս մասին հեռագրատանը: Հեռագրէ՛ք նոյն հասցեով:

Ձեր հարսանիքի մասին ոչինչ չիմացանք: Նրեւի չի սարքուել:

Նոր Հնչակեանների հետ մեր ունեցած յարաբերութիւնների մասին ձեզ արդէն գրել ենք: Նրանց լաւ ուժերից պէտք է աշխատել ամէն կերպ օգտուել: Յաշխով պէտք է ասել, որ դրանց «ղեկավարներից» մի քանիսին դժուար է վստահիլ: Նոր բան չկայ: Ներկայումս նրանք դեռ դատուում են Նագ. հետ Հնչակը հրատարակելու իրաւունքի մասին:

Բանկի հերոսները համբուրում են տեղւոյդ հերոսներին հերոսական համոյներով: Ի՞նչ հերոսները իրար համբուրեն, մենք էլ մէջտեղը եօլա կ'երթանք, քիչ էլ մենք եւ դուք մասնակից կը լինենք:

Ընկածները ովքե՞ր են. դժուար էր գրել: Այստեղ կան մի քանի յուսանկարներ: Գրէ՛ք դրանց համառօտ կենսագրութիւնը գոնէ, գուցէ հէնց դրանք են: Յետոյ չէ՛ք գրում, քէ վիրաւորները ինչ եղան եւ վարդանը ինչպէս տեղ հասաւ:

Pictet de Bock, 7 եւ ոչ համալսարան: Յետոյ անուններիս կոմբինացիաների մէջ գգոյշ եղէ՛ք (Ռոստ. Գասպ.?):

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

Նամակի վրայ ժամանակը նշանակուած չէ: Դրուած պէտք է լինի 1896 թ. Դեկտ. 27ին Թիֆլիսում գումարուած «Լեզնանուր ժողովի» նախօրեակին, ուրեմն՝ 1896 թ. Դեկտ. 28-երեքի կէսերին: Նամակը Վան ուղարկուած է Տրապիզոնի միջոցով, որ միջնորդ կայանի պէր էր կատարում:

Յարգելի բնկեր Վազգէն,

Ստացանք քո Տրապիզոն գրած վերջին նամակդ: Ուղարկում ենք ձեր պահանջած կնիքը, որ հարկաւ շուտով ձեզ կը հասցնեն:

Ձեր կոտի մասին ինչ որ ստացել ենք, շտապել ենք տպագրել: Մենք չենք մեղաւորը, որ մանրամասնութիւնը ուշ ստացանք եւ յետոյ միայն զգացինք կոտի ահագին նշանակութիւնը: Ընդհանրապէս մեծ տպաւորութիւն է քողել: Իսկ շատերին անհաստատի է թւում: Եւ սիրտունք ունին... Եւրոպական լրագիրները դրա մասին ոչինչ չեն գրում:

Նոյնը եւ տեղորոշութիւն մասին: Որովհետեւ նամակներդ յաճախ կարող են կորչել, միեւնոյն բանը երկրորդ անգամ էլ յիշիր:

Պետոյի մասին երկար ժամանակ ապաստանի կենսադրական տեղեկութիւններ: Ոչինչ չստանալով, այստեղ մի կարն եւ ամփոփ բան գրեցինք: Դրանից յետոյ ստացուեցան զանազան տեղերից (կարծեմ մէկն էլ քո գրածն է): Մշակում է մի բնագործակ յօդուած: Լոյս կ'ընծայենք՝ առանձին գրքով: Բայց հարկաւոր է ոչ միայն նրա մասին: Ընկել են շատ ուրիշներ, որոնց մասին ապատեալ հարկաւոր է մի բան գրել, ինչպէս օրինակ, Գաւիլի վարդապետը, Վահան Տարսեցին: Մեզ ուղարկել էին 24 հոգու մի ցուցակ, որտեղ միայն լոկ անուններ կային: Հարկաւոր է աւելի մանրամասն իւրաքանչիւրի համար: Մի'րէ այդ մարդիկ ոչ մի անցեցող չեն ունեցել: Սպասում ենք այս բոլոր ձեգանից: Գրեցէք բոլոր ընկածների մասին, ուղարկեցէ՛ք, եթէ կարող էք, լուսանկարները կենդանիների, թէ մեռածների: Ուղարկեցէ՛ք անպատեալ, *ձեր եւ օրիորդ Զարուհու լուսանկարները*:

Դրում էք, թէ մարդ էք ուզել Պարսկաստանից: Պարսկաստանից էլ շատ անգամ գրել են դրա մասին: Եթէ Պարսկաստանից չգան էլ, վնաս չունի: Ուրիշ տեղից կը գան. դուք առանց մարդու չէ՛ք մնալ: Միայն մի բանի վրայ ենք ցանկանում ձեր ուղադրութիւնը դարձնել: Խօսք չկայ. որ եկող մարդը մի առանձին նշանակութիւն ունի եւայլն. բայց դուք շատ էք չափազանցում դրսից եկողի նշանակութիւնը եւ այդպէս տրամադրուած լինելով՝ ինքներդ վստահ կերպով չէ՛ք գործում: Հաստատեցե՛ք, որ Վանայ յեղափոխական կեանքն այնքան է զարգացել, որ ինքնուրոյն կերպով կարող է առաջ տանել իր գործը:

Ինչ եղաւ Պետոյից բաժանուած Ոսկանի բնկերների խումբը. որն առանձին կումիտէ էր կազմել: Այդ անխորժութիւնը վերացած է արդէն եւ ի՞նչ պայմանների մէջ: Իսկ արմենականների մնացորդները: Նրանց մէջ լաւ կոտուղ ուժեր կային. ինչ են մտածում անել դոքա:

Թիֆլիսում կայանալիք մասնակի ժողովում (Ընդհանուր ժողով անկարելի եղաւ գումարել) Աշտը կը խօսի եւ ձեր գործունէութեան եղանակի մասին:

Պէտք է ասել, որ վերջին ժամանակներս մեր գործունէութիւնը բաժանուած է երկուսի. առաջինը՝ ներքին նահանգներում ժողովրդի մէջ յեղափոխական մեծ ոյժ պատրաստելն է, որի համար անհրաժեշտ են հայդուկային կումիտէի գործերը. ժողովրդին գլխի մատակարարելը, իսկ երկրորդը՝ մեր հարցը դիպլոմատիայի սեպակի վրայ միշտ պահելն է, որի համար եռանդուն գործ պէտք է սկսել այն տեղերում, ուր եւրոպացիք մեծ շահեր ունին: Մեր գործունէութիւնը գլխաւորապէս ամփոփուած էր ներքին նահանգներում մինչեւ Պոլսոյ կռիւն: Մեր գործունէութիւնը չէր փայլում, նիշդ է. բայց նա բուն կեանքի մէջ ոյժ էր գոյացնում: Մինչդեռ Պոլսոյ կռիւն յեղափոխական ուժի տեսակէտից աւելի թոյլ լինելով, քան թէ օրինակ, Վանայ կռիւները, դիպլոմատիայի, Եւրոպայի, Տաճկաստանից դուրս գտնուող հայերի համար անհամեմատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցաւ: Այժմ շատերը հաւանական է հրապարակին այս յաջողութիւններով եւ աշխատին Պոլսոյ նման կենտրոններում ամփոփել

մեր գործունեութիւնը: Բայց մեր կարծիքով, որովհետեւ ներկայ շարժումը գլխաւորապէս հարկաւոր է ներքին նահանգներում ապրողների համար եւ որովհետեւ յոգս ամէն բայէ եւրոպայ եւ ասիայի վտանգների, պէտք է պնդել միշտ, որ ներքին նահանգներում գործունեութիւնը թուլացնելու մասին մտածելն անգամ աւելորդ է:

(Ստորագրութիւն չկայ)

28) ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻՆ

Նամակի վրայ ամսաթիւ չկայ, բայց բովանդակութիւնից երեւում է, որ գրուած է 1896 թ. Դեկտեմբերին: Ուղարկուած է Տրապիզոնի միջոցով:

Հետեւեալ գրութիւնը խնդրեմք հաղորդել երզնկա, Կարին, Վան:

Նոր Հնչակեանների հետ ունեցած բանակցութիւնները համարեա թէ կանգ են առել. կեզկատում կայանալիք տեղական ժողովում մասամբ կ'որոշուի. քէ ինչ դիրք կը բռնենք մենք ընդհանրապէս դէպի նրանց առաջարկութիւնը: Մենք կը լսենք առաջիմ. դուք էլ ձեր կարծիքները ուղարկեցէ՛ք, որպէսզի բոլոր այնմ դեկաւարտենք: Խնդրեմք ուշադրութիւն դարձրէ՛ք մի համգամանքի վրայ: Որքան մեզ յայտնի է, ոչ Տրապիզոն, ոչ երզնկա, ոչ Կարին եւ ոչ Վան հնչակեան կազմակերպութիւն չկայ: Երէ աշտ միշտ է (եքէ չէ, խնդրեմք հաղորդել իսկուրքիւնը), այն ժամանակ մի տեսակ տարօրինակ խաղ է դուրս գալիս: Ինչ կարիք կայ խօսելու համերաշխ գործունեութեան, առաւել եւս միութեան հարցի մասին. երբ *մարմին* չըկայ, որի հետ միանաւ կամ համերաշխ գործես: Այդ տեսակ հարց կարող է ծագել միայն Պոլսում, իսկ արդէն մեզ լաւ յայտնի է Պոլսոյ հնչակեան ոյժը: Այնպէս որ իսկապէս հարցը մնում է միայն բուն երկրից դուրս գտնուած ուժերի համերաշխութեան մասին:

Դեռ բանակցութիւնների առաջին օրերին մեզ նախազգուշացրին, քէ Նոր-Հնչակեանների նպատակն է շահագործել Դաշնակցութեան անունը: Եւ այժմ բազմաթիւ ճշմանքից երեւում է, որ իսկապէս միութեան խնդիրը մէջ գցելով, Նոր-Հնչակեանների դեկաւարները մըպատակ են ունեցել, օգտուելով Դաշնակցութեան վարկից, իրենց դիրքն ամրացնել: Այլապէս չէր կարելի բացատրել, քէ ինչպէ՞ս Դաշնակցութեան երդուեալ բռնամիները յանկարծ կերպարանափոխուեցան եւ մեր բարեկամները դառան: Փափկացել է եւ հին Հնչակը մեր նկատմամբ: Նրանց բոլորի վրայ սաստիկ ազդում է մեր բացարձակ լուրջիւնը եւ արհամարհանքը դէպի մեր նախկին կատաղի բռնամիները եւ ներկայիս բարեկամները:

Սրանով չենք ուզում ասել, որ բոլոր Նոր-Հնչակեանները, մինչեւ իսկ բոլոր դեկաւարները նոյն միտումներն ունին: Հաւատացած ենք, որ նրանց մէջ կան ազնիւ ճգտումներով օժտուած երիտասարդներ, որոնք սրտանց են ցանկանում յաճուն գործի. միութեան հարցը իրականացնելու: Որքան մենք պէտք է խոյս տանք գանազան տեսակ Արփիարմերից, նոյնքան պէտք է մօտենանք այդ տեսակներին:

Հնչակեան կուսակցութիւնը պէտք էր ընկներ. դա անխուսափելի էր, որովհետեւ նրա ժամանակն անցել է. դա պարտաւտուած չէր ներկայի պահանջների համեմատ կոտրել: Այս է պատճառը, որ զոհա միշտ անաշդոտութիւններ էին կրում (օր. Արտաւազի խումբը), կամ թէ գցալով իրենց կուսակցութեան անգործութիւնը՝ դիմում էին Դաշնակցութեան օգնութեան (օր. Մուրադը, Դոնյալը): Ինչպէս ընկաւ «Հայրենասիրաց Միութիւնը» (Արմենական), երբ պրոպագանդայի շրջանը անցաւ, այնպէս էլ պէտք է ընկներ Հնչակը, որովհետեւ ազդեցիկայի շրջանը անցել էր: Այդ կատարուեց: Հնչակը կը դառնայ մի այնպիսի լրագիր, ինչպէս է Արմենիան: Իսկ Նոր-Հնչակը հաւանական է, որ դադարի:

29) ԹԱԻՐԻՁԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

31 Դեկտեմբեր 1896

Շնորհաւոր Նոր Տարի

Սիրելիք,

Անցեալ անգամուան նամակս կիսատ մնաց: Շուտ չպատասխանելուս պատճառը ձեր դանդաղ կոտորիւնն է նամակ գրելու մէջ: Երբ դուք չէք գրում, իմ ախորժակս էլ չի գալիս:

Ահա ուղարկում եմք այս անգամ «Երիտասարդ Թուրքիայի» մի խմբի պրօկլամացիան ստանկերէն լեզուով: Մանրամասնութիւնները չեմ ուզում գրել. գրում եմ միայն վերջին արդիւնքի մասին: Այդ խումբը բաժանուելու վրայ է միւսներին, զուտ յեղափոխական բնաւորութիւն է կրելու եւ մեզ հետ մշտական հաղորդակցութեան մէջ պէտք է լինի: Շուտով դուք է գալու դրանց մի բրոշիւրը եւ նոր օրգանը. որի անունը կարծեմ «Իրաւունք» է լինելու: Այսպիսով հիմն է դրում արդէն բուն տանկական յեղափոխութեան: Երկրի մէջ նոյնպէս արտադրուել են այդ ուժերը. նրանցից մէկի հետ բանտում շփուել է Թաթուլը, այնտեղ էլ մի բան է պատրաստում: Պէտք է քիչ դրանց հետ պարապել, դրանց օգնել, մինչեւ որ բոլորովին կը հաստատուեն: Ուղարկածների մի մասը բաժանեցէք այդտեղ, ուղարկէք վաճառելու եւ Ռուսաստան:

Կարոյի եւ միւսների գրելով, վաճառք ներկայացուցիչ եմ ուզում եւ ձեզանից ոչ ոք չի ցանկանում զմալ: Գիմում էք, այստեղից էք մարդ ուզում: Ձեր այդ տրամադրութեամբ պատճառը մեզ անհասկանալի է, մենք կարող եմք միայն հնքադրութիւններ անել, ի նկատի առնելով այդտեղի ձեր փոխադարձ յարաբերութիւնները: Ինչ որ է, այստեղից մէկը պատրաստում է զալ այդտեղ վաճառք ներկայացուցիչ: Գրէք միայն. քէ ե՞րբ կարելի է անցնել:

Յոնանը զմաց երկրորդ անգամ դէպի Կ. Պոլիս. յոյս ունենք կը կարողանայ ներս մտնել եւ դրան չմնալ, ինչպէս անցեալ անգամն էր: Այստեղացիներից 2-3ը նոյնպէս հեռանալու են. դրութիւնը դարձեալ ծանրանալու է:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

30) ԹԱԻՐԻՁԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

(անտիպ)

5 Յունուար 1897 Թուակիր Ռոստոմի այս նամակը եւս, առ-
երւած Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեդրոնական արխիւէն, տեղ գտած
է ԴԻԻԱՆ-ի Հատորներուն մէջ: Պատասխանն է Իշխան Յովսէփ
Արզութեանէն (Երուանդ) ստացուած նամակի մը: Ձեռագիրն ու
ստորագրութիւնը Ռոստոմիին են: Կու տանք առանց յապաւումի:
Հ. Տ.

5 Յունուար 1897

Սիրելիք,

Ստացանք Երուանդի նամակը. շտապում եմք պատասխանել:

Ալէէի խնդրի մասին չարժէ այլեւս խօսել. գոնէ աշխատէ՛ք. եթէ հմարաւորութիւն ունէ՛ք. մի ուրիշի միջոցաւ նոյն ձեռնարկութեան դիմելու :

1.500 փր. ուղարկել եմ մերոնց եւ նրանք ստացել են այդ փողը: Նրանք պէտք է փոխադրէին ձեզ. չգիտեմք. քէ ինչու չեն արել :

Պետոյի կենսագրութեան համար ստացած նիւթերը ուղարկել եմք Անուշին, որ մա մի ամբողջութիւն կազմի: Կոստի թղթակցութիւններն ստացուեցան. միայն շատ ուշ: Այդ ի՛նչպէս է պատահում. որ երկրորդական. երրորդական ձեռքերից անելի շուտ եմք ստա- մում. բան քէ ուղղակի ձեզանից: Առաջ ուզում էինք մի ամբողջ ՏՆ-ում ամփոփել բոլորը, բայց որովհետեւ նիւթ չկար ուրիշ. բաժանեցինք մի բանի ՏՆ-ներին: Շուտով նիւթ հասցրէ՛ք, քէ չէ ոչինչ չկայ տպելու :

Պետոյի հետ ընկածները գոցակն ստացուել է: Ախր ինչպէ՞ս չհայեցեմք ձեզ, ի՞նչ նշանակութիւն ունի այդ դատարկ ցուցակը, եթէ անձնաւորութիւնների մասին գոնէ քիչ քէ շատ տեղեկութիւններ չտրուին: Օր. ձեր յիշած վարդապետի, Յարութիւնի մասին: Խնդրեմք նոր ցուցակ ուղարկել. քիչ քէ շատ տեղեկութիւններ տալով իւրաքանչիւրի մա- սին: Այս մասին առաջուանից էլ էի գրել. դարձեալ կրկնում եմք: Խնդրեմք յայտնել մեզ, ինչ որ գիտէք: Ուղարկէ՛ք ձեր բոլորի բուսակարէրը մեր այրումի համար :

Թիֆլիս մեզանից մարդ չի կարող գնալ: Խմբագր. գործերի համար կարող էր ներ- կայանալ Յոնանը. մա էլ Կ. Պոլիս(1) է համապարհ ընկել: Կս էլ շարժուել չեմ կարող տե- դիցս: Առանց այն էլ մարդ չի մնում. բոլորն էլ կամ հեռացել են, կամ հեռանում են: Վաղը պատրաստում է հեռանալու Հրաչը(2): Նա գուցէ ձեր կողմերը գայ: Սիմոն(3) այստեղ է, բայց հիասթափուած է: Միշտ կրկնում է, քէ ո՞ւմ համար է, ոչ մի հայ չի մնացել: Վարդն(4) էլ շատով կը հեռանայ: Յոնանի մասին արդէն գրեցի: Հնչակեանների մասին նոր բան գրել չեմ կարող: Մեր կասկածներն արդարանում են. ամէն կողմից լուրեր եմք ստանում, իբր քէ *Ժուրթին* է կայացել: Դրանով կարծես ուզում են իրենց խախտուած դուրսինը ամրացնել: Կարծեմք, ոչ մի կողմը ոյժ չունի(5): Հին փառքերով են ապրում: Նորերը իմանալով, որ մենք երկտասարդ Թուրքերի հետ բանակցութեան մէջ ենք, կար- ծես իրենք էլ են սկսել Պարիզի կոմիտէի հետ բանակցութիւններ, չնայելով, որ իրենց թերթում յայտարարել են, քէ «մեր կոմիտէն գեղային կոմի է»: Դրանից բան չի դուրս գայ, որովհետեւ Պարիզի կոմիտէն յեղափոխական տեսակէտից ոչինչ է:

Գործերն սկսել են յաջող գնալ, որին քիչ չի նպաստել բանտարկեալների ազատու- քիւնը: Տրապիզոնի մեր ընկերներն արդէն ազատ են: Յոյս կայ, որ միւսներն էլ ազատ լինեն: Այս, մի Թաքուլը(6) ազատուէր...

Ինչպէ՞ս եղաւ, որ ձեր ծրագրած հարսանիքը, որի մասին գրել էիք, չյաջողուեց: Հիմա ինչպէ՞ս էք անում: Մենք հագիւ էինք կարողանում այստեղ 8 հոգի կերակրել, դուք ի՞նչ էք անում այդ 100ի հետ: Ինչո՞ւ ոչ մի տող չէք գրում վարդապետաւոր մա- սին. ընդհարումներ չե՞ն եղել:

Ձմեռ է, հիմա պարապ-սարապ թափուել էք, ժամանակներդ հիմա այստեղ այնտեղ հիօ գնալով էք սպանում: Տօ մի օր այդ բոլոր մանրամասնութիւնները գրեցէ՛ք լիի:

Շնորհաւոր ձեր Նոր-Տարին. ցանկանում եմք, որ նոր յաջողութիւններ գտնէք, պարտքերից ազատուէ՛ք եւ մի քիչ դռնադառնա՛ք մամակներ գրելու մէջ: Բարեւներս բոլորիդ...

Ձեր՝ ԲՈՍՏՈՍ

1) Ծածկադիր.

2) Թիւրեքեան.

3) Շիւեան.

4) Վարդ Պարթիկեան.

5) Կ'ակնարկուի Հնչակեաններու մայր Թիւին եւ անկէ բաժնուած Հոսանքին.

6) Արամ Արամեան:

31) ԲԻԻՐՈՅԻՆ, ԹԻՖԼԻՍ

Նամակը գրուած է այլարանական իմաստով. «օրիորդներ»՝ ժընեուս գանուող ընկերներն են՝ Հրաչ Թիրեաբեան և այլն: Գնաց «Վահանի մօտ», այսինքն Բուլղարիա: «Բարեկամների հիւանդութիւն»՝ ձերբակալութիւններ և խուզարկութիւններ Թիֆլիսում: Խուզարկութիւնների առիթ էր տուել և արտասահմանից ուղարկուած Թերթեւի ու Նամակների բռնութիւն: «Անտոնի հիւանդութիւն»՝ խուզարկութիւն Սիմ. Զատարեանի մօտ: «Գիւղանտեսական և բժշկական լրագիրներ»՝ «Գրօշակ» և յեղափոխական գրականութիւն:

7 Յուն. 97, ժընեւ

Սիրելիս,

Ստացայ ուղարկած 40 ր., մեծապէս շնորհակալ եմ:

Օրիորդի (Հրաչեայի) պարտքը կարողացայ տալ. մա այսօր տօների պատճառաւ մանապարհ ընկաւ իր եղբոր՝ Վահանի մօտ: Օր. վարդուհիմ գուցէ մի երկու շաբաթից յետոյ նոյնպէս գնայ. քաղաքս դատարկուիմ է օրիորդներից: Տխուր է անցնելու մեր ժամանակը, բայց ի՞նչ արած: Լսեցի բարեկամներիս հիւանդութեան մասին. ցաւում եմ, բայց ի՞նչ արած: Բժիշկը, ասում էք, մեղացել է, ու կարծում էք, թէ դիտմամբ եմ ցանկացել մեղացնել նրան: Այդպիսի մտադրութիւն երբեք չեմ ունեցել: Ինչպէս դուք գրել էիք, ես այսպէս էլ վարուեցի. ես ինչո՞վ եմ մեղաւոր: Կարծում եմ, որ Անտոնի հիւանդութիւնն էլ վտանգաւոր լինի: Բժիշկների խորհուրդը չգիտեմ թէ ինչ կ'ասի, միայն ես կարծում եմ, որ լաւ կ'անի, քանի հիւանդութիւնը չի ծանրացել, վեր կեմայ զայ այստեղ, արտասահման: Միայն չմոռանայ, որ իր բժշկութեան համար հազարներ, գոնէ մի հազար է հարկաւոր: Ուրեմն, եթէ գալու լինի, թող հազարից պակաս փող չվերցնի հետը, եթէ ոչ՝ թող այդտեղ մնայ:

Այստեղ ես դիւրութիւններ ունիմ շատ արժան գներով, համարեա թէ ճիշդ ունենայ գիւղատնտեսական եւ բժշկական լրագիրներ եւ հանդէսներ: Եթէ ցանկացող կայ ձեր մէջ, ուրախութեամբ կ'ուղարկեմ, միայն թէ ճիշդ հասցէն թող գրեն:

Ստեփանը կ'ուզի՞ թէ ոչ, գուցէ նրան ուղարկեմ: Անպատճառ կ'ուզենայ, մա շատ հետաքրքրուող է առհասարակ եւ խոր մտածող:

Շնորհաւոր ձեր Նոր-Տարին, Մնունդ եւ Մկրտաքիւն:

Քո՛ ԹՈՍՏՈՄ

32) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

(Գրուած Թոստոմի ձեռագով)

Գարեգինի ով լինելը մեզ յայտնի չէ: Ազատի Նարեկեանցը՝ Զէյթունի Հնչակեան Աղասին է:

Քէնսքէննէ

Յարգելի ընկեր Գարեգին,

Մտացանք ձեր մամակը: Պ. Ազատի Նարեկեանցի հազարդած լուրը, իբր թէ մեր

ընկեր Եռստոփեանը Լոնտոն է գնացել միութեան խնդրոյ համար. Յիշդ չէ: Նա միայն անցել է Լոնտոնով եւ ի միջի աշխոյ մասնաւոր տեսակցութիւն է ունեցել դժգոհ հնչակեանների հետ, երբ դեռ նոքա բաժանուած չէին: Միտրեան կամ համերաշխ գործունէութեան համար մօր Հնչակը դիմել էր մեզ: Մենք յայտնեցինք մեր պատրաստակամութիւնը բանակցելու: Միտրեան խնդրոյ համար հարկաւոր է համաձայնիլ նպատակի ձեւակերպման եւ կազմակերպական եղանակի վրայ. իսկ ինչ վերաբերում է համերաշխ գործունէութեան, դա դժուար է. երբ մի կողմից կենտրոնականութիւն է, իսկ միւս կողմից՝ ապակենտրոնացում, եւ անհնար է. երբ Արփիարը դրանց մէջն է գտնուում: Այս բոլորը կը պարզուի, երբ վերջնական բանակցութիւններն սկսուին:

Եթէ մէկ անգամ էլ տեսնէք պ. Բիքերքեանին(1), յայտնէ՛ք նրան, որ իրեն շատ կասկածելի է պահում: Նամակ ենք գրել. զանազան բաներ ենք հարցրել, բայց չի պատասխանել: Եթէ չի ցանկանում շարունակել մեզ հետ իր յարաբերութիւնները, բայց *աճապարի, յետ ուղարկել* իմքաղորդութիւնից ստացած *վկայաբեր եւ տոմսեր*: Հակառակ դեպքում, մենք այլապէս կը վարուեմք:

Մկրտիչ Եփրեմեանի մասին, ինչպէս եւ զանազան տեղական խնդիրների, կարող էք դիմել հետեւեալ հասցեով.— A. K. Erganian, Kutchuk Bezestene, Philippopoli, Bulgarie, յանձնել Վ.—ին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՈՇԱԿ»

(1) *Բուքրէշի ուսուցիչ, որին խմբաղորդիւնը վկայական եւ հանգանակութեան տոմսեր էր ուղարկել:*

33) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՅ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

(Գլխում Ռոստոմի ձեռնով)

23 Յունուար 1897, Ժընև

Յարգելի ընկերներ,

Տրապիզոնի մեր ընկերները, ինչպէս մեզ հաղորդում են Պոլսից եւ Զմիւռնիայից, արդէն այդտեղ պէտք է լինեն: Անշուշտ, հոգ տարած կը լինէ՛ք նրանց մասին:

Այսօր Մար—Շիմանից նամակ կար, որով յայտնում է, թէ Եգիպտոսի հետ ունեցած իրենց առևտուրը անյաջող ելք ունեցաւ եւ թէ գործն այժմ *ֆռիների* ձեռքին է: Նա մեկնում է իր տեղից եւ խնդրում մեզ գիմել ձեզ, որպէսզի դուք վարձատրէ՛ք այդ վաճառականին իր *քաջադրժութեան* համար: Մարը այդ գործը կարծես վերջնականապէս անյաջող է համարում: Ենթադրում ենք, որ այստեղ մի բիրիմացութիւն կայ. գուցէ ձեր հեռագիրները լաւ չեն հասկացել եւ *փեսին* ու *փեսուն* շփոթել են. երեւի կարծել են թէ փեսացուի փոխանակ *փեսին* է ճանապարհ ընկել: Այդ փոքրիկ բիրիմացութիւնը կարող է իսկապէս վատ հետեւանք ունենալ: Ինչ որ է, եթէ անհիմն է Մարի երկիւղը, պէտք է շտապել յայտնելու:

5-6 օր առաջ մի անշատ տեղից ստացանք 1,262 ֆր. խմբագրութեանս հասցեով: Ենթադրում ենք, որ Ամերիկայից է. գուցէ եւ այդտեղից է, ո՛րվ գիտէ:

Մարտինը թող շտապէ իզմիր երթալու: Այնտեղ մի տաքօրինակ տղայ կայ, մեր

հոգին հանեց իր խանգարուած երեւակայութեամբ: Հաւանական է, նա լաւ լինի, եթէ մի ընկեր ռոմենայ: Իսկ այնտեղ այժմ շատ կարեւոր է մարդիկ ունենալ:

Մեր ընկերներից պատրաստուող կայ մոյն տեղը երթալու, միայն հարկաւոր է առաջուանից դիւրութիւններ ստեղծել:

Մեր ստացած 1.262 ֆր.ի մասին կը տեղեկանանք Ամերիկայից, սակայն, դուք էլ ուշադրութիւն դարձրէք, գուցէ եւ այդտեղից է ուղարկուած:

Խոսքով Չուպանեան ամուսնով մի երիտասարդ (Rue Bein-el- Souren, 31) Գահիրէից յայտնում է իր պատրաստակամութիւնը: Այդ անձնաւորութեան մասին տեղեկութիւն ստանալու համար դիմել եմք ուր հարկն է, բայց դեռ պատասխան չկայ: Բայց կարծեմք կարող էք հետը գործ ունենալ առանց այդ պատասխանն ստանալու, միայն զգուշ կերպով: Յայտնէք իրեն, որ զրի խմբագրութեամբ իր տրամադրութեան տակ դրուած իրեն տեղը եւ ցուցակը:

ԽՐԱՍԿՐՈՒԹԻՒՆ ՀԻՐՈՇԱԿԻ

34) ԹԱԻՐԻՁԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Նամակը ամսաթիւ չունի, բայց պատճէնի տոմարից դատելով՝ պէտք է դրուած լինի 1897 Փետրուար 9ին, կամ 10ին:

Սիրելիք,

Ստացանք Տաշքենի եւ Մանուկեանի նամակները: Պատասխանեցինք կարճ կերպով:

Նոր Հնչակեանների մասին նոր բան հաղորդել չենք կարող, բացի այն, որ ամէն տեղ շահագործում են Դաշնակցութեան հետ միանալու գաղափարը: Արդէն զանազան տեղերից կարծիքներ են ստացուած, սպասում ենք ժողովի կարծիքին էլ, որպէսզի դրանց վերաբերմամբ պատշաճ դիրք բռնենք:

Երիտասարդ Թուրքերից անջատուած յեղափոխական մարմնի շրջաբերականն արդէն ստացած եւ կարդացած կը լինէր Հերոշակի մէջ: Այդ նոր խումբը պատրաստ էր ամէն տեսակ ծայրայեղ գործողութիւնների Պալում եղած ձեռքակալութիւնների վրէժը լուծելու համար: պատրաստ էր եւ մեծ ցանկութիւն ունէր, միայն Համարձակութիւն չունէր: Առաջին անգամը լինելով նրանց համար այդ տեսակ դրութիւն. պարզ է, որ առաջին քայլը դրծուարին էր շատ: Պէտք է ասած, որ տանիկ տարրը դեռ այնքան բարձր չէ հոգեկան զարգացման տեսակետից, որ ընտելացած լինի անձնագոհութեան գաղափարի հետ:

Այս էր պատճառը, որ նրանք հենց սկզբից մեզանից խնդրում էին առաջին քայլն անելու համար: Սկզբում մենք չէինք վարանում, պահանջում էինք, որ հրապարակօրէն յայտնեն իրենց գոյութիւնը եւ գործով ցոյց տան, թէ իսկապէս ընդունակ են գործունէութեան: Հրապարակօրէն յայտնելը հեշտ էր. այդ նրանք կատարեցին. երկու շրջաբերական են հրատարակել, շուտով պաշտօնական օրգան էլ կ'ունենան: Իսկ գործով դեռ եւս չկարողացան եւ գուցէ չկարողանան էլ, եթէ միայն դրանց առաջ չտրուի: Թուրքով դոքա կը համարակալուին ասպարէզ գալու, վասնզի դա մի գերբնական այժմ են համարում: Դեռ եւս քանակցութիւնները չեն վերջացել: Մի կողմից մենք շատ ենք ցանկանում այժմ տալ դրանց, ստեղծել բուն յեղափոխական տարրեր, ասպարէզի վրայից քշել տալ զանազան Մուրադներին, Անվէտ Բեգաներին, որոնք փարիզ մտած երիտասարդ Թուրքիայի մերկայացուցիչների անունից ամէն տեսակ յիմարութիւններ են դուրս տալիս ընդհանրապէս եւ մեզ՝ յե-

դափռականներին նկատմամբ՝ մասնաւորապէս(*): Տաճիկ յեղափոխական կոուսակցութիւն ստեղծել անհնարին բան չէ. որովհետեւ երկրի մէջ արդէն ցրուած ուժեր են նկատուում, որոնց հետ մեր ընկերները յարաբերութիւն ունին:

Ամերիկայի 25 հազարի մասին գրեցինք Էուստօփեանին, որ այժմ այնտեղ է: Բայց չենք կարծում, որ իրօք մի այդպիսի բան գոյութիւն ունենայ:

Յոնանի մասին արդէն գրել էի. կրկնում եմ, նա այժմ *Պիլիսոս է (Ճաճկադիր)* եւ իրեն շատ լաւ է գգում:

Այժմ գամֆ Մանուկի նամակին:

(Մարոյի կենսագրութիւնը լոյս կը տեսնի առաջիկայ համարում: Նամակը այնքան շփոթած էր գրուած, որ մնում էր ենթադրութիւններ անել, թէ ինչ պարագաներում է անձնասպանութիւն գործել: Եթէ Խէչոյի(1) նահատակման լուրը ստանալուց յետոյ, այն ժամանակ Մարոյի սեղանի վրայ բողած նամակը մնում է անհասկանալի. որովհետեւ Մարոն այդ նամակում գրողում է Խէչոյին գործելու. իսկ երբ լուրը չառած է վերջ տուել իր կեանքին, զա նոյնպէս անհասկանալի է: Մի խօսքով. ընթերցողի համար անհասկանալի է մնում, թէ ինչո՞ւմ էր կայանում դրա մահուան հետադարձութիւնը: Սկզբում մինչեւ իսկ կարծեցինք, թէ ուրիշներն են սպանել: Ճար չկայ. այդպէս կիսատ-պատ լը հրատարակենք, միայն դուք, ի հարկէ, չէք գլանայ գրել մանրամասնութիւնները մեզ հանգստացնելու համար:)

Վազգէնի համար կնիք ուղարկուած է ուրիշ ճանապարհով, իսկ դրամ ուղարկել առայժմ չենք կարող, իսկ լեզուովէր՝ անհնար: Զարմանում ենք, որ այդ տեսակ առաջարկութիւն մեզ է անում:

Իսկ ինչ վերաբերում է Մարոյի պատկերը առանձին թղթի վրայ պատրաստել տալուն, պէտք է ասած, որ պատրաստում են բոլորի պատկերները մի ալբոմ կազմելու համար: Մասնաւորապէս Պետողիւնը եւ Բաբկէնիւնը մեծ դիրքով: Բաբկէնի նախընթաց պատկերն առնուած էր աշակերտական հասակում ընկերների հետ նկարուածից: Յետոյ գտանք աւելի մեծ հասակում նկարուածը. որից եւ պատրաստում ենք նորը: Դէպից առաջ նա հոգ է տարել բոլորի լուսանկարների մասին, իսկ իր մասին բնաւ չի մտածել, թէ եւ հաւատացած է եղել, թէ անպատեհաւ ընկնելու է: Մօտ անձնաւորութիւնները շատ են խօսում նրա արտաբոյ կարգի բնաւորութեան մասին: Շատ ափսոս այդպիսի մի ոյժ...

Մարոյի լուսանկարը կը վերադարձնենք, երբ պատրաստ կը լինի կլիշէն: Ուղարկում ենք ներփակեալ բողազ-ֆեասանում ընկածների պատկերները: Խնդրում ենք անունները գրել եւ յօտուով մեզ ուղարկել: Անունները կլիշէ պատրաստողը անգղուշաբար կտրել է եւ դէմ ձգել:

ԳՆ՝ ՌՈՍՏՈՒՄ

Վազգէնը սաստիկ դժգոհ է ձեզանից. ամէն մի նամակում նա այդ արտայայտում է: Վազգէնին հաղորդեցէք, որ իրեն այստեղից երկու մեծ գրութիւն է գրուած: Մէկը ընդհանուր՝ բոլոր կոմիտեաներին ուղղուած՝ ինչակեանների մասին, իսկ միւսը մասնաւորապէս իրենց վերաբերեալ:

Կարոն գրել էր, թէ զնալու է Ռուսաստան, զնա՞ց թէ ոչ:

ՆՈՅՆ

(*) Իսկ միւս կողմից (միւս կողմը մոռացել էի) գգուշանում ենք, որ դրանց շարժումը այսպէս կամ այնպէս վնաս չբերի մեր հարցին:

(1) Մարոն, ինչպէս յայտնի է, իր կեանքին վերջ էր տուել, որպէսզի արդէն չլինի Ռուստոմի եղբոր՝ Արիստակէս Զօրեանի յեղափոխական գործունէութեան: Սկզբում, սակայն, կարծուում էր, թէ պատճառը Խէչոն էր: Թիւրիմացութիւնը պարզուեց յետագային:

(Գրուած է Ռոստոմի ձեռքով: Ուղղուած է Յովհան Դաւթեանին):

16 փետրուար, 1897

Թիֆլիսի ժողովի մասին Անտոնը մի կարճ բան էր գրել: Խառնակամ է, ձեզ էլ հազորդած լինին: Ուշադրութեան արժանի կէտը հետեւեալն է: Խմբագրութեան, Պոլսոյ եւ Թիֆլիսի Բիւրոյի Խումսայնութեամբ կազմել արտասահմանում մի մարմին, որը կը տանի խմբագրութիւնը եւ կը վարէ ընդհանուր գործերը: Այդ մարմնի եւ Թիֆլիսի Բիւրոյի մէջ կայացած համաձայն վնիւր պէտք է պարտաւորեցուցի լինի բոլոր կոմիտէների համար:

Մեր պատասխանի մէջ մենք միանգամայն հակառակ յայտնեցինք մեզ պարտաւորեցուցի: Խօսքին, որ տանում է դէպի կենտրոնականութիւն եւ որ կարող է բոլորովին անտեղի ազդեցութիւն ու երկպառակութեան տալիք դառնալ: Դրա փոխանակ առաջարկեցինք մեր նախկին ծրագիրը՝ բողոքել խմբագրութիւնը միայն խմբագրութիւն, իսկ գործերը տանելու համար հիմնել Բուլղարական Բիւրո: Առաջարկեցինք նոյնպէս ուղարկել իրենցից 1-2 հոգի արտասահման, որոնք մեզ եւ ձեզ հետ միասին կարող են որոշ համաձայնութեան գալ: Այդ համաձայնութիւնը ընդհանուրի կողմից կ'ընդունուի: Շուտով, ուրեմն, բոլորովին էլ գրիւր Ռոսաստան:

Արվախը ուշացել է: Դեռ նրա հասնելու մասին նամակ չկայ:

Գալով տաճիկներին, դարձեալ հարկաւոր ենք համարում յայտնել նրանց, թէ պատրաստ ենք ռուս տալ: Ափսոս որ անցեալ նամակը չես կարողացել կարդալ: Մենք աւելի շուտ երկիւղ էինք կրում դրանց սառչելուց: Այսպէս էլ եղաւ: Շատ հեռու էին ման գալիս, կարծես խոյս էին տալիս այդ նիւթի վերաբերմամբ խօսելուց: Շուտով Հասանը հեռացաւ Եգիպտոս (ընտանեկան պատճառներով): Հեռանալուց առաջ Դարոյի հետ երկար խօսել է: Մնաց միայն այն երիտասարդը՝ շատ յուսահատական: Նկատելով այդ, օգտուեցի քառօցիկ տարածելուց առաջ եկած աղմուկից եւ կողմնակի կերպով մամակով տուն հրաւիրեցի: Շատ քոյլ էր խօսում, ռուսերի մասին ոչ մի խօսք... Այս պատճառով այժմ էլ կրկնում եմ, թէ դրանց հարկաւոր է ասել, որ պատրաստ ենք ռուսը յամենի (միայն Բուլղարիայում): Թող դրանց յոյսը միշտ վառ մնայ: Դեռ հարց է, թէ ե՞րբ են կարողանալու այդ ռուսերը տեղ հասցնել... Եթէ ենթադրենք, որ շատ շուտ հասցրին, մի՞թէ մեզ վնաս կը լինի, եթէ այս օրերս դրանք կարողանան մի բան անել: Եթէ միմչեւ իսկ վնաս լինի, մի՞թէ այդ վնասը կարելի է համեմատել օգտի հետ: Եթէ Ռամազանի օրերին դրանք կարողանային մի ռուսը նետել...

Պատրիարքի եւ Տատեանի պատգամաւորը նոյն Անէմեանն էր, որ առաջ էր եկել: Նախ՝ շատ զարմացաւ չգտնելով նոյն անձնաւորութիւնը: Յետոյ, կոնդալը կարդալուց յետոյ, Պրն. պատուիրակը բերանացի աւելացրեց, որ այժմ ամէն կողմից հայ ժողովուրդը համգստութիւն է պահանջում եւ թէ ժողովուրդը պէտք է զգում քիչ ազատ շունչ փաշելու եւայլ... Այդ ոգով արտասանած մի քարոզից յետոյ, վերջ է վերջոյ աւելացրեց, թէ նրանց բոլորի առաջարկութիւնն է մօտիկ ապագայում (Ռամազանից էին վախճում) ոչ մի ցոյց չանել, քննադատեց 14ի կոիւր, մեղադրելով մեզ ժողովուրդը նախօրէն լաւ չգիտելու, աւելի պատրաստուած դուրս չգալու մէջ: Իր հարցին, թէ արդեօք մենք այժմ վնասակար չենք համարում 14ի ցոյցը, մենք պատասխանեցինք՝ ո՛չ, եւ պարզ կերպով ցոյց տուինք իրեն, որ ցոյցը անհամեմատ աւելի օգուտներ է տուել եւ տալու է Հայկական Հարցին: Յետոյ, մի կողմ քողնելով դրա քարոզը, մի լաւ յարձակութեամբ Օրմանեանի քաղաքականութեան վրայ, ցոյց տալով, որ դա տանում է դէպի Ալըգեանականութիւն...

(Ստորագրութիւն չկայ)

36) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

(Դրուած Ռոստոմիր ձեռքով)

16 Փետրուար 1897

Ձեր նամակը *Իզմիրի* (ծածկ-) ստացանք: Կարծեցիկմք թէ նամակ գրողը Մ. (ծածկ-) է, չէ՞ որ նամակ գրելու համար մասնէր պէտք էն: *Եղիշտուի* (ծ-) գրել էին ձեր ձեռքա-կալման մասին: Իսկոյն գրեցիմք Պոլիս: Լաւ է ազատուել էք. կը միամտացնենք: Մեզ միանգամայն զարմացրեց Սուրէնի մասին հաղորդած լուրը: Արդէն մի նամակով Ակոպը յայտնել էր Սուրէնը հետացնելու եւ նրա պաշտօնն իր վրայ առնելու մասին: Բայց չանցաւ մի քանի օր, Պոլսոյ դէպքից յետոյ իմացանք, որ Ակոպը փախել է, երկիւղ կրելով տարածուած լուրերից. եւ աղտեղ մնացել է դարձեալ Սուրէնը: Սուրէնը մեզ յայտնի էր իբրեւ **եռանդոտ**, գործին նուիրուած երիտասարդ:

Ձարմանում եմք, որ չէք ստացած մեր վերջին ուղարկածները: Ուղարկուած են 1) վասպ. կնիքը, 2) մի ընդհանուր գրութիւն Նոր-Հնչակեանների վերաբերմամբ, որ պէտք էր ուղարկել մեր բոլոր կոմիտէներին, 3) մի ընդարձակ նամակ, վաճ ուղարկելու համար: Խնդրենք անմիջապէս տեղեկացնել դրանց ստանալու կամ չստանալու մասին:

Կիրասոնի մասին կը գրենք Նամսի: Երգնկայի բղբակցութիւնը ստացանք, իսկ Օրտուիւնը մոռացել էիք նամակի մէջ դնել:

Դարձեալ հին երգը՝ Հայրենիք Սրբազանը երգեցէք. դա ամենալաւ երգն է: Շուտով դարձեալ կը գրենք:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ռոստոմը այստեղ է եւ ուղարկում է իր համբոյրները: Սեպուհը Բուլգարիա է այժմ:

37) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻՆ

18 Փետրուար 1897

Ամերիկայի Դաշնակցական կոմիտէներին.

Վաղուց է պատրաստում եմք մի ընդհանուր տեսութիւն ուղարկել Դաշնակցութեան ընթացիկ գործունէութեան վերաբերեալ: Բայց մեր մտադրութիւնը յետաձգում էինք՝ սպասելով Ռուսաստանում կայացած ժողովի արձանագրութեան:

Արձանագրութիւնը չստացանք դեռ եւս, ուստի առ այժմ բաւականանում եմք մեր ստացած նամակից ճշգրտածներ հաղորդելով: Ժողովը, կազմուած Ռուսաստանի, Պարսկաստանի բոլոր կոմիտէների ներկայացուցիչներից, նոյնպէս եւ Տաճկահայաստանի, բայց ոչ բոլորի, տեւել է 22 օր: Վճռուել է՝

1) Բասենի, Կարնոյ, Մշոյ եւ այլ շրջակայ գաւառների ուժերը կենտրոնացնել Սասունում:

2) Արշաւանքներ գործել պարսկա-տաճկական սահմանագլխից դէպի Վասպուրական:

3) Աւելի մեծ ուշադրութիւն դարձնել Զէյթունի եւ Դերսիմի վրայ:

4) Խմբագրութեան, Պոլսոյ կենտր. կոմիտէի եւ Թիֆլիսի Բիւրոյի ձեռքով ընտրել արտասահմանում մի Բիւրօ, որ կը վարի Դաշնակցութեան արտասահմանեան գործունէու-

Քիւնը եւ կը խմբագրի յերրորդ: Այդ բնութիւնի եւ Թիֆլիսի բնութիւնի մէջ կոյացած վճիռները պարտաւորիչ պէտք է լինին բոլոր կոմիտէներին համար:

Թիֆլիսի ժողովի մի քանի վճիռներին հետ մենք համաձայն չենք: Խորհրդակցութիւնը շարունակուում է: Հետեւանք մասին կր հաղորդենք:

Նամակիս վերջին կը գտնէք «Վրէժ» կենտրոն: Կոմիտէի (կտրպատականի կենտրոն: Կոմիտէի) արած ծախսերը, որից կարող էք մօտաւոր գաղափար կազմել այնտեղի գործունէութեան մասին: Ի նկատի ունեցէ՛ք, որ Խաչուի մէջ յիշուած հրացանները ու փամփուշտները Պարսկաստանում պատահական եւ ծայրայեղ դէպքում գնուածներն են: Պարսկաստանում այդ իրերը սուղ լինելով եւ անկարելի լինելով լաւ ապրանք գտնել, հրացանների եւ փամփուշտների պաշարը սովորաբար տեղափոխուում է Ռուսաստանից կամ բոլորովին պատրաստ, կամ իբր հում ճիւղ արհեստանոցի համար:

Նոր-Հնչակեանների մասին նոր բան հաղորդել չենք կարող: Բանակցութիւնները համարեալ քէ կանգ են առել: սպասում ենք մեր կոմիտէների բոլորի կարծիքին, որպէսզի դրանց վերջնական որոշ պատասխան տրուի: Մինչեւ այժմ ստացուածները նրանց օգտին չեն խօսում: Մեր անձնական համոզումն է, որ այդ միութեան հարցով զբաղուելը ապարդիւն է եւ միեւնոյն ժամանակ անհրաժեշտ: Ապարդիւն է, որովհետեւ պարզ տեսնում ու հասկանում ենք դրանց միտումները, որովհետեւ մենք էլ լաւ գիտենք, իրենք էլ, որ Հնչակեան կազմակերպութիւնը քայքայուել է բուն երկրի մէջ եւ որ միայն արհեստական միջոցներով կարելի է դրանց գոյութիւնը պահպանել: Համերաշխ գործունէութիւն հարկաւոր է եւ կայելի է միմիայն բուն երկրում: այս շատ պարզ է, եւ ոչ Բուլղարիայում կամ Ամերիկայում: Իսկ մեր բուն երկրի մէջ մեր կոմիտէները անկարող են դրանց հետ միասին գործել, ոչ քէ այս կամ այն զգացումներից դրդուած, այլ այն պարզ պատճառով, որ հնչակեան խմբեր այնտեղ գոյութիւն չունեն: Միակ կէտը, ուր կարող են այժմ մեր ընկերները հանդիպել հնչակեաններին, դա Պոլիսն է: Իսկ արդէն յայտնի է, քէ Պոլսում դրանք ինչ ոչ ունին: Միեւնոյն ժամանակ անհրաժեշտ է այդ խնդրով զբաղուել, որպէսզի առիթ չտանք հասարակութեան եւ մասնաւորապէս միութեան անկեղծ ձգտող հնչակեաններին (մենք հաւատացած ենք, որ այդպիսիները կան) կարծելու, քէ Դաշնակցութիւնը խոյս է տալիս միութիւնից այս կամ այն միտումներով, այն Դաշնակցութիւնը, որ իր ծագման առաջին օրերից սկսած ամէն ջանք է քափել սոնեղծել միաբան, համերաշխ գործունէութիւն, առանց մեծ ուշադրութիւն դարձնելու անձնական տեսական հայեացքների վրայ եւ ի նկատի առնելով դիմացինի յեղափոխական կարողութիւնը գլխաւորապէս:

Վերջերումս մեր յարաբերութիւնները տանիկ դժգոհների հետ աւելի մտերմական են դարձել: Ներսիսապետ Թուրքերը վաղուց գոյութիւն ունին Եւրոպայում ամէն տեսակ գոյներով: Մի բան միայն դրանց մէջ ընդհանուր էր. այդ նրանց կատարեալ անորոշութիւնը, դատարկութիւնը եւ կամքի բացարձակ բացակայութիւնն էր որեւէ բան կատարելու: Տանիկ տարրը դեռ այնքան ստոր է կանգնած ընդհանուր զարգացման տեսակետից, որ նրա մտաւոր ներկայացուցիչները անընդունակ են զգալ իրենց վրայ ընդհանրութեան ցաւերը եւ իրենց անձը գտնել յօգուտ այդ ընդհանրութեան, անընդունակ են, մի խօսքով, յեղափոխական գործունէութեան: Սուրբանի վերջին տարիների հալածանքները քիչ սքափեցրել էին դրանց, տանիկ Քերքերի Քիւր շատացաւ, մտքերը լայնացան բայց եւ այնպէս Պարիզում նստած «Ներսիսապետ Թուրքի»-ի պաշտօնական ներկայացուցիչները զամազան Մուշուշաւ քէշերը, Ահմէտ Ռիզաները վատ դիրք էին բռնում ընդհանրապէս դէպի հայերը եւ մասնաւորապէս դէպի յեղափոխականները:

Անհրաժեշտ էր այդ ուղղութիւնը փոխել. այդ կարող էր կատարուել, եթէ դրանց մէջ երեւան գար մի իսկական յեղափոխական մարմին:

Բանկի յարձակումից յետոյ, հերոսների այստեղ գալով մեր եւ տեղւոյս «Ներսիսապետապետ Թուրքեր»ի մէջ աւելի շփում առաջ եկաւ: Եւ Պալսում տեղի ունեցած դրանց ծանօթների ու բարեկամների բազմաթիւ ձերբակալութիւններն այն աստիճան զրգոյցին դրանց, որ վճռեցին քողմել խաղաղասիրական համապարհը եւ սուլթանական ռեժիմից ազատուելու համար դիմել դրական ու ազդու միջոցների: Բացի այդ, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ Տանկաստանում գործող մեր ընկերները տարածում էին Պարիզում եւ այստեղ հրատարակուած

քերթերի այն համարները, որոնք նպաստաւոր են մեր դատի համար, բուն երկրի մէջ առաջացած յեղափոխական անհատները սկսեցին աչքերը բանալ եւ համակրանքով վերաբերուել հայ յեղափոխութեան եւ ցանկութիւն յայտնել նոյն միջոցներով գործել: Մեր ընկերներին յաջողութիւն է մի քանիսի հետ մասնաւոր կապ հաստատել:

Նոր կազմակերպութեամբ «Օսմանեան Յեղափոխական Կուսակցութեան» շրջաբերականը կարգացած կը լինէր, անշուշտ, «Գրօլակ»ի մէջ: Աշխատում են ունենալ իրենց սեփական կոմունաւոր օրգանը եւ գործի ձեռնարկել: Մեր բարոյական պարտականութիւնն էր աջակցել այդ մարմնի կազմութիւն: Ներկայ անհասարկ կոռի մէջ այդ աւելի քան անհրաժեշտ եւ նպատակաւորաբար է:

Բուէնոս-Այրէսից եկած տղաները այժմ Անգլիա են գտնուում: Պ. Մելիքի հեռագիրն ստանալուն պէս հետագրեցինք Պարիզի մեր ներկայացուցչին ամփոփապէս լոռնոն հասնել եւ հոգ տանել տղայոց մասին: Պարիզի ներկայացուցիչը սիրով ընդունեց մեր առաջարկը, ամփոփապէս լոռնոն մեկնեց, ընդունեց տղաներին եւ տեղաւորեց: Այժմ նրանք բոլորովին ապահով դրութեան մէջ են: Մի-երկուսը գտել են իրենց համար աշխատանք. միւսներն էլ փնտռում են, սպասելով, որ մօրից կոչուին իրենց իսկական գործին: Բացի այդ, Պոլսոյ ռուսական հիւանդանոց փոխադրութեամբ վիրաւորներից երեքը բոլորովին ապաքինած Յունաստան են տեղափոխուած ռուսաց հիւպատոսի հաշուով եւ խնամքով: Այդտեղից տղայքը ճանապարհ են ընկել Եգիպտոս: Հարկ եղած խնամքը արուած է: Հիւանդանոցում կը մնան դեռ երկու հոգի (մէկը մեռել է), որոնք կ'առողջանան հաւանական է 2-3 ամսից յետոյ: Հիւանդանոցում դրանց հետ վարուել են շատ լաւ:

Այժմ մի քանի խօսք մերին մահանգների դրութեան մասին, որ քաղում ենք ստացած վերջին նամակներից:

Տրապիզոնը համարեաւ ամբողջովին գաղթել էր. մնացել էր անհաստալի փոքր թիւ՝ 30 տուն: Բայց եւ այնպէս, մեր ընկերները արհամարհելով ամէն վտանգ՝ մնում էին իրենց տեղը եւ յաջողութեամբ տանում իրենց վրայ դրած քեռը, գլխաւորապէս յարաբերութիւն պահպանելը մերքին գաւառների հետ: Այժմ գաղթածները հետզհետէ հաւաքուում են: Տրապիզոնի դատապարտութեամբ ընկերներն ազատուած են ընդհանուր ներման շնորհիւ: Կոմիտէն վերակազմուել է:

Իրզնկան գլխաւորապէս զբաղած է Դերսիմի խնդրով: Յայտնի Հաջի Գալուստ Արխանեանը իր ընկերներով դեռ քանդում է. ներսն չի արժանացել: Նշանաւոր հայդուկ Քեռին արդէն Դերսիմ է գտնուում. այնտեղ նա ընդունուել է ամենալաւ կերպով: Մեր հարցին նըպաստաւոր երկու նշանաւոր ցեղեր յշնամական յարաբերութեանց մէջ են գտնուում իրար հետ: Քեռիի առաջին գործը դրանց հաշտեցնելը պէտք է լինի: Դերսիմի գործերի համար տեղական պայմանները պահանջում են առատ պարգեւներ, առատ դրամական միջոց: Այս էլ Քեռիի ամենագլխաւոր պահանջն է: Քեռիից առաջ անցեալ տարի Դերսիմ ճանապարհ ընկած մեր մի գործակալը ձերբակալուած է եւ երկար ժամանակ բանտի մէջ է գտնուում: Քեռին յոյս ունի ազատելու նրան:

Կարմոյ մէջ դրութիւնը մխիթարական է. միայն մեր եռանդոտ գործիչներից մէկը՝ Արամ Արամեանը չի արժակուած քանակից: Նա պահուում է իբր սոսկ մարդասպան, չնայելով նրա եւ մեր ջանքերին իրեն բացառապէս յեղափոխական ներկայացնելու: Միւս բանտարկեալների մասին տեղեկութիւն դեռ չունինք:

Վանայ լեռնայ դրութիւնը զգալի կերպով փոխուել է Սեպտեմբեր 11ի հերոսական կռուից յետոյ: Հայկուկների յանդուգն անվեհերութիւնը եւ նրանց անսպասելի յաջողութիւնը շատ է ոգեւորել տեղական ժողովուրդը եւ նորից նրա մէջ յոյս ներշնչել դէպի յեղափոխութիւնը: Վաճում այժմ միակ յեղափոխական կազմակերպութիւնը Դաշնակցութիւնն է, եւ ժողովուրդը միայն նրա ուժին ու տոկունութեան է հաւատ ընծայում. միւսները հենց առաջին հարուածից յետոյ վերացան: Մխիթարականն այն է, որ կանացի սեռը շատ ջերմ մասնակցութիւն է ցոյց տալիս դէպի Դաշնակցութիւնը, եւ օր. Ժենիայի զեկավարութեամբ բազմաթիւ կանացի խմբեր են կազմակերպուած:

Գաւառների մասին հետեւեալն է գրում մեր ընկ. Վազգէնը. «Մեր գաւառական ընկերներ ազատ մնացած են ամէն տեղ: Շատախ իր դիմադրութեամբ փրկուեցաւ: Մոկս ա-

գատ է: Գաւաշ, Կարնկան քէն շատ գոհ տուն, քայց նորէն կան, իրենց տեղն են: Խի-
զան, Սպարկերս, Կարկառ այս տարի չկոտորուեցան: Արնէշ քանի մը գիւղեր ծանր հար-
ուած կըրեցին: Արծկէն ազատ է»...

Պարսկաստանում հայդուկային ուժերը ցրուած են զարման հաւաքուելու պայմա-
նաւ: Հայդուկային վերջին գործողութիւններէից տեսեալն է՝ քրտական մամը գիւղերը հա-
մախփուած են, մեծ գիւղեր կազմուած աւելի լաւ դիմադրելու համար: Գարնան նրանք մո-
րից սպասուած են...

Ասորիները հետ բանակցութիւններ ունեցաւ ամեցեալ տարուան մեր փորձերը ցան-
կալի արդիւնքը չունեցան: Մեզ յաջողուեց միայն պարսկա-տառական սահմանադրութեան
սպարոզ մի ցեղի հետ սկսել բանակցութիւնները: Բացի այդ, պարզուեց, որ Մար-Շիմոնը,
որի վրայ էր դարձրած այսօրն ժամանակ բոլորի հայեացքը, իսկապէս շատ մեծ ոյժ չի
ներկայացնում եւ այնքան էլ հեղինակութիւն չունի ասորիներէ մէջ: Վասպուրականի մեր
ընկերներէ կարծիքով աւելի նպատակայարմար է բանակցութիւններ սկսել ուղղակի ասորի
մեղիներէ հետ:

Ահա կարն կերպով իրերի ներկայ դրութիւնը:

Ամեցեալներում, 3-4 ամիս առաջ, տեսութիւն ունեցանք Արքիմ փաշայի որդու հետ,
որ եկել էր իր հօր կողմից զանազան առաջարկութիւններ անելու: Վերջին օրերս Արքիմ
փաշայի որդուն ուղեկցող Պրմ. Անէմեանը նորից եկել էր խօսելու համար, իբր պատ-
գամաւոր Օրմանեանի եւ Տատեանի կողմից, բերելով իր հետ Օրմանեանի կոնդակը:
Նպատակն էր համոզել մեզ ցոյցեր չսնել, չշարժուել. որպէսզի նոր կոտորածների տեղիք
չտանք եւ քոյլ տանք, որ բեփումները մտցունեն: Հարկաւոր պատասխանը տալուց յետոյ,
ցոյց տալով առաջարկի անմտութիւնը եւ անկարելիութիւնը, մենք մեր կողմից սաստիկ
յարձակուեցինք Օրմանեանի քաղաքականութեան վրայ, որ հետզհետէ մօտենում է Ալեքեան-
նութեան: Իր խօսքերի հիման վրայ (մեր կողմը քննադատելիս ցաւ էր յայտնում, որ ժո-
ղովուրդը լաւ չէ գիտնում) պահանջեցինք, որ փոխանակ այդպիսի խորհուրդներ տալու,
որի աւելորդ լինելը իրենք էլ են հասկանում, աւելի լաւ կ'անեն ներքապէս նպաստեն մեզ
գործը աւելի լաւ, աւելի մեծ ուժով շարունակելու համար:

Ուղարկելով Ամերիկայի դաշնակցական կոմիտէներին ներկայ դրութիւնը՝ խնդրում
ենք կոմիտէների անդամներից, կազմակերպութիւնից դուրս չհանել հաղորդուած տեղեկաւ-
թիւնները, որ կարող է վնաս հասցնել գործի կանոնաւոր ընթացքին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՈՇԱԿ»

Խնդրենք արտագրել եւ տարածել միւս կոմիտէներին եւս:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հ. Բ. Գ. «Արեժ»ի կենտր. կոմիտէի հաշիւը 1896 Յունուար 1ից մինչեւ 1896 Դեկ-
տեմբեր 1.

Հրացաններ, մասեր, ատրճանակներ (զնուած Պարսկաստանում)՝ 13,810 դրան,
փամփուշտամաններ եւ պայուսակներ՝ 3,374 դր. 80 կ., փամփուշտ՝ 20,604 դր. 41 կ., զոն-
տաղներ՝ 1,664 դր., զէնքի փոխադրութեան՝ 17,184 դր. 83 կ., արհեստանոցի եւ արհես-
տաւորների՝ 7,641 դր. 25 կ., կաշառքներ զէնքի եւ խմբերի փոխադրութեան ժամանակ՝
6,024 դր. 35 կ., փոխադրութիւն վան՝ 3,964 դր., սուրհանդակի՝ 3,321 դր., կամաւոր-
ների ապրուստի եւ տեղափոխութեան՝ 22,553 դր. 74 կ., Խմբագրութեան փոխադրած՝ 2,500
դր., նամակ վան, փոստ, հեռագիր, անցագիր՝ 2,381 դր. 20 կ., վնասած օտար պարտ-
քների՝ 575 դր. 50 կ., տան իրեր՝ 1,025 դր. 50 կ., տպագր. եւ մամր ծախք՝ 403 դր. 65 կ.,
դրամարկղում՝ 276 դր.: Գումար՝ 107,308 դրան:

38) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՅ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

(Գրուած Ռոստոմի ձեռքով)

19 փետրուար 97, ժընև

Ընկերներ,

Որքան կարելի է շուտ ուղարկեցէ՛ք Զէյթուն ձեր նշանակած մարդը. մեզ այժմ շատ հարկաւոր են լուրջ, ճիշդ տեղեկութիւններ այդ կէտի վերաբերմամբ: Ինչպէս դուք էլ գրել էիք, այդ ճանապարհորդութիւնը պէտք է խիստ գազտնի մնայ. դա մեզ քելադրում է անցեալի արած փորձը:

Յաւալի էր լսել տղաներից մէկի բռնած ընթացքը, մասնաւոր նրա հայեռյառները թաքկէնի դէմ: Աշխատէ՛ք, որ յիմարութիւններ չանի: Մենք աշխատում ենք տղերանց ճանապարհի ձգել Անգլիայից եզիպտոս. դա եզիպտոսից Անգլիա՞ն է ցանկանում գնալ: Եթէ շատ յամառի, ասէ՛ք իրեն, որ քանի կազմակերպութեան անդամ է իրեն համարում, պէտք է հպատակի միւսներին կարծիքին եւ իր քէֆով չընթանայ, իսկ եթէ ոչ, — այն ժամանակ ուրիշ բան է. ազատ է իր ուզածն անելու: 100 փր. ուղարկուած էք կոմիտէին իբր նպաստ տղայոց կարիքները հոգալու, ուրեմն, կոմիտէի տրամադրութեան տակ էր գտնուում: Ինչո՞ւ է՛ք այդ բանը յայտնում եւ գուր զալմաղալի առիթ տալիս:

Պոլիս վաղուց ենք գրել, որ հաղորդեն ձեզ իրենց հասցէն:

Ժան կարտաշեանի մասին գրել ենք ուր հարկն է: Կը գրենք ձեզ, երբ մեր մամա-կի պատասխանն ստանանք:

Իրենից մամակ կար. ողջ եւ առողջ տեղ են հասցրել:

Աքէնից տղաները մեզ նամակ չեն գրել. ոչինչ չենք ստացել. գրողը եղել է Մա-նիկեան անունով մի հնչակեան: Այս ի՞նչ հանելուկ է:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՈՇԱԿ»Ի

39) ՀՐԱՉ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆԻՆ

(Գրուած է Ժընեւից, Հրաչը գտնուում էր Եմաբուլ քաղաքում)

20 փետրուար, 97

Սիրելի Հրա՛չ,

Այս րոպէիս ստացանք անսպասելի կերպով Բելգիայից Գնունու լուսանկարը: Գրեցինք վահապին, որ կենսագրութիւնը ուղարկէ շուտով. դու էլ ինչ գիտես՝ ուղարկիր:

Լուսանկարը շատ յաջող է:

Մի առաջարկութիւն հմ ուզում քեզ անել. չգիտեմ, թէ ինչպէս կը վերաբերուիս: Իմ կարծիքով, ի նկատի առնելով թէ՛ գործերի դրութիւնը եւ թէ՛ քո պայմանները, դու աւելի լաւ կ'անես, եթէ թողնես վանի եւ իզմիրի մասին մտածելը եւ պատրաստուիս դէպի Զէյթուն: Այդ կէտի կարեւորութեան մասին աւելորդ է խօսել: Եթէ մեզ յառաջուեց ունեմալ այնտեղ մէկը, որ կարողանայ լուրջ տեղեկութիւններ տալ եւ եթէ մենք սկսեմք Զէյ-

թումում մի գործ, հաւատացած կարող ես լինել. որ հասարակութիւնը շատ ջերմ աջակցութիւն ցոյց կը տայ. որովհետեւ նա հաւատով կը վերաբերուի մեզ. բաւական է, որ մենք ցոյց տանք նրան. թէ լրջօրէն գրադարած ենք այդ խնդրով: Խաժակը գրել էր, թէ կայ այդպիսի մի անձնատրութիւն, որ կարող է գնալ Զէյթուն: Զգիտեմք, թէ որքան այդ մարդը կարող է մեզ բաւարարութիւն տալ:

Այս բաների վրայ լաւ մտածիր եւ պատասխանող գրիր. ինքս լաւ եմ մտածել...

Առաւօտը մի carte եւս ուղարկեցի:

Ափսոս, հազար ափսոս, որ այսպիսի բարեյաջող պայմաններում մենք ոչինչ չենք կարողանում անել:

Կրետական հարցը լուծուելու է. այս առիթը անցաւ, կարելի է ասել. միւս առիթները աշխատիմք բաց չթողնել:

Ժամանակ է մի բան անելու: Մեր ուժերը կորչելու վրայ են՝ պարապութիւնից իբար միս են ուտում, փչանում են: Բանկի տղայքը առ այժմ լաւ են, բայց պարապութիւնը ներքին էլ կը փչացնի:

Քո՛ւ ՌՈՍՏՈՒՄ

40) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԻՆ

(Դրուած Ռոստոմի ձեռքով)

25 Փետրուար 97

Յարգելի ընկեր վահագ

(վարձա),

Արդէն մի քանի մամակ ձեզ գրած ենք poste restante:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւն վերմագրով թղթերը կ'ուղարկուին:

Ոչ մի տոմար կոմիտէների հաշուի համար չենք կարող պահել. Ֆիլիպէի գումարը պէտք է նուիրատուութեանց ցուցակի մէջ փնտռել: Արվալը ստացել է եւ այդտեղ բաժանել: Դրա հաշիւը կայ:

Դժբախտաբար, ուղարկուած նուիրատուների հաշիւ չկայ: Այնպէս որ չենք կարող ասել թէ. որտեղ եւ որքան է ուղարկուած: Վերջերս ուղարկուած են նուիրատուներ Եմապալ՝ Հրաչի գրելով (4501-4600): Սրանից յետոյ միայն ձեզ կ'ուղարկենք:

Վարձայի համար ի՞նչ տեսակ կնիք է հարկաւոր: Զի՞ կարելի է ի՞նչ էլ սպասել, գուցէ կենտր. կոմիտէ է դառնում. ի մկատի ունեցէ՛ք, որ Կոզմայի հասցեով մէկը ուղարկուել է իր ժամանակին, բայց *կորել է*, իրեն չի հասել: Կարող է այս կամ այն օտարի ձեռք ընկնի եւ կոմիտէի անունը շահագործուի:

Հնչակեանների բոլոր շրջաբերականները ուղարկէ՛ք մեզ: Ժամանակին շատ կարեւորը նշանակութիւն կ'ունենան:

Լուսանկարներն ստացանք: Սուրէնիմը երկրորդ անգամ պատրաստել տուիմք, բայց դարձեալ անյաջող է: Ինքը՝ լուսանկարը լաւ չէ: Զմոռանալ գրել, որ Գնունու լուսանկարը իսկականը չէր: Կամ կամեցել էին մեր գլխին օյին խաղալ. կամ թէ միամտաբար ուրիշ Գնունու լուսանկար են ուղարկել:

Զէնքի մասին Գանաբեանին գրուեցաւ:

Գալով աստրիական զենքերին՝ պետք է գոյշ լինել: Լաւ չկարողացայ ջոկել՝ Մանչեստրէր էֆ գրած թէ Մանլիխէր: Հաւանական է Մանլիխէր լինի: Այդ հրացանները լաւ են, եթէ միայն իսկական են: Ղրանք կարող են լինել վատ շինածները, անպէտքները, կամ, ինչպէս մենք ասում ենք, *բրակ* արածները: Առանց մասնագէտի, առանց մէկ-մէկ ֆննելու զենք չի կարելի: Իսկ եթէ Մանչեստրէր է Դեյր գրածը, ոչինչ չգիտենք այդ տեսակ հրացանների մասին: Միայն աստրիական մի ձեռն կայ՝ Վինչեստրէր, որ այժմ շատ անպէտք հրացան է: Բայց ամենագլխաւորը փոխադրութիւնն է: Բէնդէր-Բուշիքի մասին մտածել անգամ չի կարելի, որովհետեւ սարսափելի դժուարութիւններ կան այնտեղից Թարիգ փոխադրելու համար: Գրաւ համար հարկաւոր են տեսգին միջոցներ: Բարում փոխադրելուն նոյնպէս չենք հաւատում: Գուցէ այդ պարունը կարծում է, թէ Բարումը շարունակում է մնալ *porto-franco*: Իսկ եթէ կարողացաւ յամենել մեզ այնտեղ, հիմաւալի բան կը լինի: Տրապիզոնով Թարիգ աւելի հեշտ է, եթէ միայն քաւրիպեցի մի վաճառական համաձայնի իր անունով ստանալ: Չպէտք է մոռանալ, որ տրանզիտի ապրանքը նայում են *Տրապիզոնում* եւ Թարիգի մահաւանդում: Թարիգ կաշտելի հեշտ է, իսկ Տրապիզոնի մասին պէտք է մտածել: Այնպէս որ նախ քան զենքի մասին մտածելը, հարկաւոր է փոխադրութեան մասին մտածել: Մի հանգամանք էլ կայ. եթէ մեզ յաջողուց լուրջ կերպով գործի ձեռնարկել Զէյթունում, այն ժամանակ փոխադրութեան հարցը դժուար չի լինի: Իսկ այս հարցի մասին լուրջ պէտք է մտածել:

Պարսկաստանի հասցեն՝

Թարիգ. երկու ծրարի մէջ: Դրսի ծրարի վրայ գրել. — Mr. Martiros Nazarian, Tauris, Perse.

Իսկ ներսի ծրարի վրայ՝ «Յանձնել երուանդին»:

Մալաստ. Monsieur le Docteur Chr. Ohanian:

Նոյնը՝ հայերէն

Salmaste, Perse.

Թիֆլիսի համար Բուլղարիայից նամակ գրելու համար յարմար հասցէ չունինք: Կը գրենք զրա մասին:

Այժմ հին հնչակեանների մասին:

Թէ հին Հնչակեան կենտրոնը մեղմացել է մեր վերաբերմամբ, զրա նշանները վաղուց էին երեւում: Արդէն, որքան յիշում ենք, սրա մասին ձեռք գրուած էր: Այսօր դրանք արդէն միութեան մասին են խօսում: Լոնտոնից վերադարձած կենտրոնի անդամներից մէկը իրաւիքել էր մեզ մի *ժամանոր* ժողովի, որին մասնակցում էին մի քանի ուսանողներ եւս, որտեղ նա երկար խօսեց միութեան անհրաժեշտութեան, այդ գաղափարի արծարծման մասին եւայլն... առաջարկելով, վերջ ի վերջոյ, գործնական միջոցներ փնտռել երկու մեծ կուսակցութիւնները՝ Գաշնակցութիւնը եւ Հնչակեան կուսակցութիւնը միացնելու համար: Ճառի առաջին կէտին պատասխանեցինք, թէ բոլորովին զուր է այդ տեսակ փորձերով զբաղեցնել մեզ: Եւ տարի է այդ փորձերը կրկնում են, զաւիա են տարել: Բոլորի համար հասկանալի ճշմարտութիւն է եղել, բացի Հնչակեան կուսակցութիւնից, որ ամէն միջոցներով կռուել է այդ գաղափարի դէմ: Ուրեմն, առաջին կէտը՝ փորձը աւելորդ բան է: Գալով գործնական միջոցներին՝ իւրաքանչիւր գաշնակցական ի նկատի առնելով Հնչակի տխուր անցեալը, կը պահանջի այժմ որոշ երաշխաւորութիւն զրա կողմից: 1) Առաջներում մեր ընկերների եւ երկրում գտնուած հնչակեանների մէջ եղել են *փորձեր* միասին գործելու: Հնչակեան կենտրոնը ամենախայտառակ դեր է խաղացել այդ դէպքերում: Ի՞նչ երաշխաւորութիւն կայ այժմ, որ նոյնամանակ դէպքեր չեն կրկնուի: 2) Մինչեւ այժմ մենք Հնչակեան կուսակցութեան ուժին ճանակւորութիւն էինք տալիս, որովհետեւ քիչ թէ շատ հաւատ ընծայելով Հնչակին՝ ընդունում էինք, որ նրա մէջ կան *Հերոսներ*: Բայց, յանկարծ, նոյն Հնչակից իմանում ենք, որ այդ հերոսները ամենակեղտոտ անձնաւորութիւններ են, մատնիչներ եւայլն... Արդ՝ եթէ հերոս հռչակուածները այդպէս են, ապա ինչպէ՞ս կը լինեն միւսները: Ինչպէ՞ս կարելի է հաւատ ընծայել այդպիսի մի կազմակերպութեան:

Գործը թրու կերպով վերջացաւ: Կարծում ենք, որ սրանց հետ որքան կարճ կըսենք, այնքան լաւ է, թէ չէ թոյլ կը տանք, որ սրանք էլ մեր անունով նորից արմատներ ձգեն

եւ հասարակութեան առաջ իրենց երեսը պարզ անեն:

Ֆիլիպիւից ուղարկել էլին մի տպագրութեամբ ցանկ մատնիչների անունով՝ խնդրելով, որ առանձին հրատարակենք եւ ցրենք: Լաւ է, որ Էռմիտի անուամբ չեն արել: Զգիտեմք, թէ որքան արդար են այդ մարդկանց վերաբերմամբ: Նամակը ստորագրուած է «Սուրեն»: Կոմիտէի կողմից չէր: Ի՞նչ է ձեր կարծիքը այդ անձնաորութիւնների վերաբերմամբ: Երեւի ձեր այնտեղ եղած ժամանակ խօսակցութիւն է եղել:

Նոյն տեղից ստացել ենք մի բողոքագիր մի Բանի դաշակցական տղաներից, որոնք ընկերական դատ են պահանջում իրենց դէմ ուղղուած հալածամեքերի համար: Հիմա էլ այնտեղ է սկսուելու...

Մի կերպ պէտք է աշխատել այդ մարդկանց գործի դնել, թէ չէ պարապութիւնից անպատճառ կոխներ կը լինին: Երկուդ ենք կրում եւ Լոնտոնի տղայոց մասին: Նրանց էլ մաս-մաս պէտք է զանազան տեղեր ցրել: Ուրիշ ոչինչ չէ, հնչական ինտրիգաններից ազատ կը մնան: Ինչո՞ւ այժմ մաս առ մաս Պոլիս չեն նաւապարհում:

Պոլսից բզրակցութիւն ստացանք Գիսակ ստորագրութեամբ: Ո՞վ է դա: Մի քան է ուղարկել, որ մեզ հասցնէ: Ստացե՞լ էք, թէ ոչ:

Մի քիչ առաջ երիտասարդ տանկեր մեզ մօտ էր: Երկրորդ պրոկլամատիոնն էր քե-րել, որ խնդրել էի Ֆիլիպիի համար: Խօսեցինք եւ իրենց գործերի մասին: Պատմեց, որ ցանկութիւն է եղել Սուլթանին սպանելու, բայց չի յաջողուել, որովհետեւ ծովով է ան-ցել: Շատ մեծ սուտ էր, բայց անփութի, երեխայի, ուրեմն, եւ ներքի սուտ: Հարցրի լրագրի մասին: Նրա ասելով Պոլսոյ իրենց ընկերները (մեզանից են սովորել՝ «Պոլսոյ ըն-կերները») խորհուրդ չեն տալիս, որովհետեւ առանց այն էլ տանկական լրագիրներ շատ կան: Բացի այդ՝ եթէ լրագիր հրատարակուի, կատարութիւնն աւելի հետամուտ կը լինի եւ այլ յիմարութիւններ: Դրա փոխանակ նրանք ցանկանում են բաւականաճալ նոր պրոկ-լամացիայով, որտեղ գրուած կը լինի իրենց հասցէն, որպէսզի կասկած չմնայ, թէ իսկա-պէս բուրժներ են: Պնդեցինք օրգանի աներաժեշտութեան մասին: Միայն մի քան սուրբիւնները: Խոստացաւ զրեւ Պարիզ օրգանի աներաժեշտութեան մասին: Միայն մի քան խնդրեց՝ չի՞ կարելի արդեօք ռուբերն ստանալ այժմ Բուլգարիայում, որովհետեւ տեղա-փոխութեան համար ահագին ժամանակ է հարկաւոր: Այնքի խօսք տուեց միաժամանակ, որ մինչեւ օրգանը լոյս չտեսնի, ռուբը պիտի չգործածեն:

Այս բոլոր խօսակցութիւնները յիմարութիւններ եւ հակասութիւններ են: Սա միայն ապացուցանում է մեր նախկին կարծիքը, թէ դո՛ւս այժմ ոյժ չունին, մինչեւ իսկ ճիւղա-կան (օր. օրգանը հրատարակելու փոխանակ բողոքիկներ հրատարակել) եւ թէ առաջին քայ-լը կայ, երէ մենք նեցուկ հանդիսանա՞նք ռուբեր տալով: Իսկ մեր կարծիքով պէտք է պատ-րաստակամութիւն յայտնել հենց այժմ տալու: Այդ դեռ հարց է՝ ե՞րբ են գալու, ե՞րբ են կարողանալու տեղափոխել, ե՞րբ են գործ կատարելու: Մենք չենք կարողանում ներկայ հանգամանքներում. գոնէ դրանց ձեռքով մի քան անենք:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ստացանք ձեր հեռագիրը: Լաւ չհասկացանք. սպասում ենք նամակին: Առհասարակ, ուղարկելիս մի-երկու բառ աւելի զրէ՛ք. խնայողական աւելի սուղ է նստում:

Յոմանից նամակ կար. փող չունի. ինչո՞ւ չէ՞ք հասցնում. ո՞ր օրի համար է՞ք հան-գանակում:

Մոռացայ տեղեկութիւն հարցնել Գաղատիայի ներկայացուցիչ Քաչերեւուն մասին. նա այժմ եղիպտոս է գտնուում: Յանկանում է գործ տեսնել: Տանկատանի քաղաքներից միայն Իզմիր է կարող մնալ: Իմեն իրեն առաջարկում է կիպրոս կամ Իզմիր: Իմեն միջոց-ներ չունի. մեր հաշուով պէտք է ապրի: Գրէ՛ք շուտով նրա մասին, կարծեմ ծանօթ է՞ք: Յարմաթ չի՞ լինի Զէյթունի համար:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Քո ենթադրութիւնը, իբր քէ տանիկները քուլացել են այն պատճառով, որ հրապարտել են Սալթանի խոստումներէց, ճիշդ չէ: Միակ պատճառը իրենց քուլութիւնն է: Նիւթական միջոց բոլորովին չունին: Երեւակայիր, չեն կարողանում մինչեւ իսկ օրգան հրատարակել: Անցեալ օրը երկուստարող եկել էր (քերթեր էի խնդրել քերելու): Այդ պարզ երեւաց նրա հակասական եւ յիմար խօսակցութիւնից, որով աշխատում էր արդարացնել իրենց անգործութիւնը: Նա մինչեւ իսկ խնդրեց որոմբեր յանձնել առանց սպասելու, որ իրենց լրացիրը հրատարակուի (կարծեմ արդէն գրել եմ, որ Վահագնի կարծիքի հիման վրայ, նախ քան ձեր պատասխանը ստանալը, յայտնել էի տոմարներին, քէ Բուլգարիայի ընկերները համաձայն են. սպասում ենք այժմ Պոլսոյ ընկերների պատասխանին): Դրան պատասխանեցի, որ մեր ընկերները կտրական կերպով կը մերժեն յանձնել այդպիսի պայմաններով: Նա խնդրեց յամենայն դէպս գրել եւ հարցնել՝ համաձայն չե՞ն լինի արդեօք յանձնել որոմբերը այժմ, ազնիւ խօսք են տալիս չգործածել որոմբերը, մինչեւ որ իրենց օրգանը լոյս չտեսնի:

Կրկնում եմ, բոլոր նշաններից պարզ է, որ ցանկութիւն ունին, բայց ոյժ չունին: Երեւի որոմբերը այժմ են ուզում ունենալ, որպէսզի ցոյց տան ում հարկաւորն է, քէ ոյժ ունին եւ նիւթական միջոցներ ձեռք բերեն: Մենք կարող ենք ամենայն վստահութեամբ դրանց յանձնել հենց այժմ: Ո՞վ գիտէ, երբ են փոխադրելու, երբ են գործածելու: Եթէ շատ գործածեն, մի՞թէ վնասը օգուտի հետ համեմատած աւելի մեծ կը լինի: Իսկ եթէ բնաւ գործ չածեն, շատ շատ 5 հատ որոմբ ենք կորցնում...

Թիֆլիսից նոր նամակ կար: Զարմանալի է, որ դու ոչինչ չես գրել ժողովի վճիռների, Բիրոյի կազմութեան վերաբերեալ: Արվախը տեղ հասած է եղել: Սպասում ենք Բորիսի, Մար-Շիմոնի, Տրապիզոնցի մի փաստաբան Շահրիկեանի, Գարոյի, Տամատեանի (!?) մասին(*): Երեւի վերջնական որոշումը կը գրեն այստեղի համաձայնութիւնն առնելու համար: Ի՞նչ ապեմ, կարծեմ ամենից լաւը կը լինի սուս ու փուս համաձայնուել, հեռագրել, որ գամ եւ յետոյ անմիջապէս հեռանալ:

Մի քանի մասնակի ցոյցերից յետոյ, Հմայեակը1) Պալեսանի հետ միասին մեզ մի ժողովի հրաւիրեցին, ուր մասնաւոր կերպով Հմայեակը մի ճառով բացատրեց միութեան անհրաժեշտութիւնը, առաջարկեց արծարծել այդ գաղափարը եւ միջոցներ գտնել իրագործելու: Ժողովը զմայուց առաջ մենք արդէն կասկածում էինք, քէ մի այդպիսի բան կարող է լինել, ուստի մտադիր էինք ընդհանուր ձեւով պատասխան տալ, մինչեւ որ պաշտօնական դիմումը լինի: Միայն ժողովի ժամանակ չհամբերեցինք եւ շատ կծու կերպով պատասխանեցինք: Ցոյց տուինք, որ բուսական ուշ է այդ գաղափարն արծարծելու, մեր գահիւն գնացել է դրանից, մենք չենք մեղաւորը, որ հնչակեանները ուշ են գարքեն: Գալով գործնական միջոցներին, պահանջեցինք երաշխատութիւն, որ ապագայում անցեալ կեղտոտութիւնները չեն կրկնուելու. այլապէս ոչ մի դաշնակցական ոչ մի ցանկութիւն չի ունենայ գործել իրենց խմբի հետ, իմանալով, որ այնտեղ անհապառում է մախիմոն Եփիմը: Կասկած յայտնեցինք, որ այդ խումբն այժմ ոյժ է ներկայացնում: Եթէ բոլոր հերոս հռչակաւորները լրտեսներ, բախտախնդիր են, ապա ի՞նչ են ներկայացնում իրենցից միւսները՝ հասարակ մահկանացուները: Ինչպէ՞ս կարելի է հաւատալ այդ տեսակ կազմակերպութեան

(*) Գրուած, բայց յետոյ ջնջուած է նաեւ հետեւեալ կտորը, որ բնորոշում է Ռոստոմի վերաբերումը. «Բորիսի մասին գրեցի, որ յամենայն դէպս այդ գանձը իրենց մօտ պահենք, իՄԲ».

քարոշական ուժին: Շատ քոռու բաժնուհեղանք, բայց, ինչպէս ասում են, Հմայեակը դեռ յոյսը չի կտրել միութիւնը յաջողցնելուց:

Զարմանում եմ, որ Բուլղարիայից փող չեն փոխադրում Բեգ: Դրեցի, որ փոխադրեն: Յամենայն դէպս, տուր մի հասցէ, որ այստեղից էլ կարողանամք ուղարկել: Փող ունիմք:

Թղթակցութիւնը ստացուեց. մէկն էլ Գիսակն էր գրել: Սարգիսը մի ընդհանուր բան կը կազմի: Առաջին Թղթակցութեան հաւանցա՞ք:

Տղերանց քիչ-քիչ ներս բերել տուր: Ի՞նչ են թափուել եւ ղալմաղալներ սարքում պարապութիւնից:

(Ստորագրութիւն չկայ)

1) Հմայեակ իւրապէս, Հնչակեան Կենտրոնի Ներկայացուցիչ:

42) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԵՆ

(Դրուած Ռոստոմի ձեռքով: Նամակի վրայ թուական նշանակուած չէ, բայց բովանդակութիւնից պարզ է, որ գրուած է 1897 Փետրուարի վերջերը):

Սիրելիք,

Միաժամանակ ստացամք Տաշոյի եւ Մանուկի 1) նամակները: Թղթակցութիւնների համար շնորհակալ եմք. «Քռուցիկը» առաջուանից էիմք ստացել ուրիշ ճանապարհով:

Մանուկը խորհուրդը չի տալիս լուսանկարները տպագրել թերթում (Խէչոյիմը, Նիկոլայիմը), ասելով թէ՛ եթէ մէկին տպագրես, միւսներինը եւս պէտք է տպագրել: Այդպէս, ի հարկէ, թերթում տեղ չի լինիլ. այդ լուսանկարները մենք ուզում եմք յեղափոխական ալրոմի համար: Կը տպագրենք մեր ձեռքի տակ ընկածը: Այրումը թող հարուստ լինի: Յետ եմք ուղարկում Մարոյի լուսանկարը: Նրա նամակից մի քանի տող համեցիմք, որովհետեւ կարծես թէ մի տեսակ դժգոհութիւն է յայտնում, որ Խէչոն գերադասել է ընդհանուր գործը անհատական երջանկութեամբ: Բացի այդ դիտողութիւնից, գտնում էիմ, որ Մարոյի գործունէութեան մասին շատ քիչ բան է ասուած:

Հիմա մոր բան: Հին Հնչակը եւս մեղմացած էր երեսում մեր վերաբերմամբ, տոնը բոլորովին փոխել էր: Նրա մէջ գտնուողներից մէկը՝ Տոնապետեանը 2) իր համակրութիւնն էր յայտնել նամակով Պարիզի մեր ներկայացուցչին, որ Լոնտոն էր գնացել Բուէնոս-Այրէսից եկած հերոսներին ընդունելու եւ տեղաւորելու: Հին Հնչակեան վարչութիւնը շատ լաւ էր ընդունել: Նազարեղեանը ճաշի էր հրաւիրել: Խօսացել է զանազան բաներից, դրժգոհութիւն եւ զարմամք է յայտնել, որ Դաշնակցութիւնը լուր է եւ թոյլ է տալիս, որ Արփիարականներն իր անունը կեղեքեն:

Խօսացել է մինչեւ իսկ Միութեան մասին եւսայլ: Դրանից յետոյ, հին Հնչակեան Կենտրոնի մի անդամը այստեղ եկաւ եւ սկսեց այստեղ-այնտեղ խօսել միութեան անհրաժեշտութեան մասին: Մեզ հետ էլ խօսելիս խօսքեր էին գցում: Վերջապէս, երէկ մեզ հրաւիրեցին մի ժողովի, ուր կային մի քանի ուսանողներ եւս: Այդտեղ արդէն Կենտրոնի անդամը (ձեռք ծածկեալ Հմայեակը) 3) երկար ճառով բացատրեց միութեան անհրաժեշտութիւնը, առաջարկեց արծարծել միութեան գաղափարը, միջոցներ փնտռել այդ միութիւնն իրագործելու համար: Ի միջի այլոց, մա աւելացրեց, որ այդ առաջարկութիւնն անում է բոլորովին մասնաւոր կերպով: Մենք էլ մասնաւոր կերպով նրան պատասխանեցիմք. — Առաջին

կէտի՝ միութեան անկրօնականութեան մասին խօսելը եւ արծարծելը շատ ուշ է. դրա մասին 6 տարի է խօսել եմք. գաղափարս գնացել է: Իսկ գալով գործնական միջոցներին, պէտք է ասել, որ դժուար կարելի է գտնել մի դաշնակցական, որ համաձայնէր գործ ունենալ այնպիսի մի կազմակերպութեան հետ, որ իր մէջ պահում է նախկին ռեժիմը, այն ռեժիմը, որը սկզբից ի վեր դէմ է եղել որեւէ միութեան եւ քանզի է կեանքում տեղի ունեցած փոփոխութիւնը: Հնչակեան կուսակցութիւնը այդ կողմից չի կարող վստահութիւն ներշնչել: Բացի այդ, մենք չենք կարող վստահ լինել նրա բարոյական եւ նիւթական ուժի վրայ: Մինչեւ այժմ մեր հանաչած հնչակեան *Հեթանոսներ* դուրս եկան մատնիչներ, խաբէրամեր, շարլատաններ: Եթէ հերոսները այդպէս են, մենք չգիտենք. թէ ինչ գաղափար կազմել միւս հասարակ մահկանացուներին մասին: Մի խօսքով՝ մենք պահանջեցինք, որ հին Հնչակեան կուսակցութիւնը, եթէ ցանկանում է իրոք Դաշնակցութեան հետ գործել, որոշ երաշխատրութիւններ տայ. ուժ ցոյց տայ եւ մեր հաւատը. մեր վստահութիւնը ձեռք բերի: Մօտաւորապէս սրանով վերջացաւ մեր խօսակցութիւնը:

Այժմ էլ սրանց հերքը եւ հասարակութեան առաջ իրենց արդարացնելու, թէ տեսէ՛ք՝ մենք ուզում ենք միանալ. իսկ դաշնակցականները չեն ուզում: Նոր առակ լուարում: Նոր հնչակեաններին դեռ որոշ պատասխան չտուած. արդէն նրանց մի մասից ստանում ենք նամակներ, որով յայտնում են իրենց կատաղութիւնը Արփիարի եւ ընկ. դէմ եւ կողմնակի կերպով ցանկութիւն են յայտնում առանց այլ եւ այլութեան Դաշնակցութեան հետ ձուլուի:

Մի խօսքով, նրանց մէջ ամէն ինչ խառն է: Մենք աւելի լաւ կ'անենք գլուխներս քաշ արած մեր գործը շարունակենք: Ցանկացողը թող գայ եւ միասին գործի:

Եթէ ստանանք Թիֆլիսի ժողովի կարծիքը, մի կարճ բացատրութիւն կը տպենք:

Եթէ կարող էք, մի երրորդ մարդու, կամ Սարկիսազի բաղկամների ձեռքով մի գրութիւն ուղարկեցէ՛ք մեզ եւ միւս սրբագրութիւնները՝ Սարկիսազի սպանութեան մանրամասնութեան մասին: Մեր ձայնը, իբրեւ հակառակորդի ձայն, այնքան նշանակութիւն չունի: Մի մեծ պատմութիւն ենք ստացել, թէ ինչպէս են դոգա Թիֆլիսում սպանել տուել մի կարծիք երիտասարդ: Այդ երիտասարդը Գեորգեանի սպանողը, Արովեանի վիրաւորողը է եղել 4): Երեւի կորցած փողերի համար անհամաձայնութիւններ են եղել:

Բոլգարացուն 5) յայտնէք, որ իր ծնողները շատ են անհանգստանում իր մասին. թող շուտ շուտ նամակ գրի: Դրա մայրը այժմ մեծ դեր է կատարում կանանց շրջանում. նա է զեկավարում Ֆիլ. կանանց խումբը:

Որքան մեզ յայտնի է, ամերիկական տղարները մեծ է: Ովքե՛ր են Հովարդի մասին տեղեկութիւններ հաւաքողը: Մենք արդէն մարդ ունինք Ամերիկայում. կարիք չկայ մի նոր մարդ գտնուի: Եթէ Միքայելանը 6) կարող է, թող յանձնարարականներ ուղարկի Եւստոփեանին. նա արդէն այնտեղ լաւ դիրք է բռնել եւ ազդեցութիւն ունի: Թող Միրզոյեանը գրի իր եղբորը Մարսէլյ (կարծեմ եղբայրներ են), որ անցազրների վերաբերմամբ մեզ չնեղացնի: Պարսկականը եթէ ներկայացնում ենք, թող առանց դժուարացնելու փրանսակամը տայ: Ի միջի այլոց մեծ յիմարութիւն էք արել, անցազրներ ուղարկել էք, իսկ անունները, որտեղացի լինելը եւ այլ նշանները չէք գրել: Այստեղ մենք որտե՞ղ ենք նախընտրում պարսկերէն իմացող: Տանկերէն իմացողները մի կերպ մօտաւորապէս կարդում են, բայց շատ բան սխալ է դուրս գալիս եւ հիւպատոսարաններում խայտառակում ենք:

Մի նամակ եւս գրում ենք բժիշկ փաշայեանին. նա Պոլիս մեր գործերումն է եղել: Հարկաւ այդտեղ ձեռք հետ կը լինի: Յայտնում է մեզ իր պատրաստակամութիւնը ձրի բժշկել բոլոր հիւանդ դաշնակցականներին: Երեւի նրան հեռու էք պահում: Խնդրում է Գիւրշակի անցնել տարուայ համարներից մի քանիսը: Գրել ենք, որ ձեզանից ստանայ:

Եւստոփեանի հասցէն՝ Tigran Vahanian, 520 P. O. Box, Lowell, Mass.:

1) Իշխ. Յ. Արզուման և Բ. Քր. Օհանեան: 2) Պետրոս Տօնպետեան, որ Ալէքսի քանաքիւթիւնից ազատուելուց Լոս, Հեռացել էր Հնչակեաններից և ուզում էր մտնել Դաշնակցութեան շարքերը: 3) Հմայեակ Խուշուրեան: 4) Հնչակեան Ներսիս Խոջիւրեան: 5) Պետրոս Սեբեմեան: 6) Յովսէփ Միրզոյեանը:

43) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱՅԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Ընկերներ,

Սեպուռի հետ ոչինչ չի պատահել. միամիտ եղեք:

Զէյթուն գնացող մարդը բող միայն ուսումնասիրի եւ մեզ հաստատ տեղեկութիւններ տայ. իսկ ամենազլխաւորը՝ ոչինչ չխոստանայ: Միջոցներ բող գտնի, որպէսզի միւսներն էլ կարողանան դիւրութեամբ ներս մտնել: Առայժմ այսֆան: Կրկնում ենք, հարկաւոր է խիստ գաղտնապահութիւն:

Քաջքերունին դիմել էր մեզ, առաջարկելով, որ կա՛մ իզմիր երթայ, կա՛մ Կիպրոս: Դրա մասին դիմել ենք, ուր հարկն է (յայտնէք իրեն այս): Դուք ի՞նչ կարծիքի եք դրա մասին:

Շուտով կ'ուղարկենք ձեզ մի տեղեկագիր գործի ընթացքի մասին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

44) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ՀՐԱՉ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆԻՆ

(Գրուած Ռոստոմի ձեռքով)

5 Մարտ 1897, ժըննս

Սիրելի Սեպուռ,

Զարմանում ենք, որ այսֆան ժամանակ նամակ չկայ քեզանից:

Neuvième Croisade-ից(1) յոյսներս պէտք է կտրեմք: Զարիփեանի գրելով, այդ ուժերը այժմ Մակեդոնիա են ուղղուում: Ա՛յ, ինչ է նշանակում ժամանակին պատրաստ չգտնուել: Գլխաւորը խօսք է տուել մշտական կապ պահպանել մեզ հետ եւ հարկաւոր դէպքում դարձեալ դէպի Հայաստան գալ:

Արդէն քեզ յայտնել էինք, որ հրաւիրել ենք Նիկոլին Պարսկաստանից Կիլիկիա անցնել: Այնտեղից հեռագրով պատասխանեցին, թէ Նիկոլը ցանկանում է, բայց անկարելի է: Հեռագրեցինք մորից, որ հարկաւոր է: Դրան պատասխանեցին հետեւեալ կերպով. «Եթէ Նիկոլը գնայ, այստեղի գործերը կը վնասուեն. գա՞յ թէ մնայ»: Ճիշդ գաղափար չունենալով Պարսկաստանի պատրաստութիւնների մասին, մենք չվստահեցանք գրելի Պարսկաստանը Նիկոլից. գրեցինք վառնա, ուր այժմ ժողովուած են տղերքը եւ նրանց որոշման քողինք Նիկոլի գալու կամ մնալու հարցը:

Սպասում ենք նամակիդ:

Խմբագրութիւն «ԴՐՈՇԱԿ»ի

(1) Neuvième Croisade — *Իններորդ խաչակրութիւն: Բելգիական մի ձեռնարկ էր, իբր թէ, Հայաստանին դիմուած ուժով օղնելու համար: «Դրօշակ»ի խմբագրութեան հետ որոշ բանակցութիւններ վարելուց յետոյ՝ ձեռնարկի նախաձեռնողները յետ քաջուեցին: «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը պայման էր դնում՝ նախ քան խմբի Երկիր մտնելը որոշ քաջանակութեամբ պարէն մտցնել Զէյթուն:*

3. ԵՌԻՍՈՒՖԵԱՆԻՆ

(Դրուած Ռաստմի ձեռքով)

12 Մարտ 1897

Մեյիֆին

Ընկեր.

Հեռագիրն ստացուել է: Ուղարկում ենք ահա կնիքը. գիմանշանով քաղերն էլ շուտով պատրաստ կը լինեն:

Պատուիրուած են բլանկներ բոլոր կոմիտէների համար եւս:

Ներկայ պարագաները շատ աննպաստ են մեզ համար: Կրետական հարցը շատ վատ ժամանակ ապարէզ կ'ելաւ. բայց դեռ յուսահատուելու տեղիք չունինք: Այս հարցը դեռ ձգձգուելու է. մակեդոնական հարցն է վրայ հասնելու. այնպէս որ մենք դեռ ժամանակ կ'ունենանք ինքներս մի պատկառելի ոյժ ներկայացնելու: Մեր կարծիքով, այժմ աւելի մպստակայարմար է ուժերը կենտրոնացնել Տէրսիում եւ Զէյթունում: Առաջ էլ հաղորդել էինք, որ Քեռին լաւ ընդունելութիւն է գտել այնտեղ, եւ տեղացի տրամադրութիւն են ցոյց տրւել այս գարնան շարժուելու: Տէրսիւմ մենք կարող ենք մեծ գործ տեսնել դրամական ոյժ մտցնելով: Զէյթունի մասին նոյնպէս ջանքեր են արւում: Մի շատ ճարպիկ երիտասարդ պատրաստուած է ճանապարհ ընկնել (գուցէ արդէն մեկնել է) դէպի Զէյթուն, տեղեկութիւններ հաղորդելու համար: Հրաշք խօսք է տուել այնտեղ գնալու, եթէ միայն հասարակութիւնը լուրջ օգնութեան հասնի: Զէնք կարող ենք միշտ հասցնել, այդ դիրքին է: Մեզ միայն ներկին լաւ ծանօթ մարդիկ են պակաս, կապեր չունինք: Այս տեսակէտից քաւաղութիւնն ենք հրաւիրում տեղումդ գտնուած զէյթունցիների վրայ, մասնաւորապէս Յակոբ Երկանեանի վրայ: Նրան կարելի է գտնել Զիթլեանի հասցէով՝ *Eghia Boyadjian, 13 Fountain Street, Worcester*, յանձնել հաշատուր Բոյաջեանին: Պէտք է ասել, որ արփիարականներից բաժանուած է (կամ բաժանուելու է) մի խումբ, որ հակումն ունի Դաշնակցութեան մէջ պարզապէս ձուլուելու: Ժամանակի սղութեան չենք կարողանում կարգին կապ պահպանել, նրանց հարցերին ժամանակին պատասխանել: Բայց այդ շուտով կ'անենք եւ մեր յարաբերութիւնները կ'որոշենք: Եթէ գուշակութիւնն ճիշդ է, դրանց պարագլուխը Օհանջեանն է լինելու: Այդ դժգոհներն են, որ մեզ ուղարկել են երկանեանի հասցէն, որպէսզի դրան մրադիր, քերթ հասցնենք եւ մեր կազմակերպութեան ծանօթացնենք: Անկարող լինելով որեւէ երաշխաւորութիւն տալ այդ յանձնարարութեան, քեզ ենք քողում ստուգել նախ զգոյշ կերպով երկանեանի տրամադրութիւնը եւ ապա հետը գործ սկսել: Այդ խումբը շրջաբերական էր հրատարակել. երեւի դուք էլ ստացած կը լինէք:

Եթէ մեզ յաջողութեան Զէյթունի հետ հաստատ կապ հաստատել, հաւատացած ենք, որ յաջողութիւն կ'ունենանք: Նախ որ իրական օգնութիւն կը հասցնենք եւ ոչ թէ խօսքերով կը կերակրենք, երկրորդ՝ որ հասարակութիւնը հաւատով կը վերաբերի դէպի մեր ձեռնարկած գործը:

Ստացանք համրագիրը (չեմ յիշում, որ քաղաքի), որի տակ կնիքներ էին դրել մեր եւ հնչակեան կոմիտէները: Հարկաւոր պատասխանը կը գրուի, գուցէ եւ խիստ լեզուով: Դու էլ քո կողմից հասկացրու կոմիտէին, որ իրենց ընթացքով փոխանակ Դաշնակցութիւնը միացնելու միւս կուսակցութիւնների հետ, փոխանակ ուղադրութիւնը բուն գործունէութեան վրայ կենտրոնացնելու, երկրորդական, անտեղի հարցերով դանդաղեցնում են գործի կանաչաւոր ընթացքը, եւ եթէ իր նմանները շատանան, միութեան փոխանակ՝ դաշնակցական կոմիտէների մէջ էլ ջլատում առաջ կը բերեն:

Մենք այժմ տարակուսում ենք՝ ինչպէ՞ս կարելի է տեղեկութիւններ հաղորդել այդ

տեսակ կոմիտէներին: Օրինակ, եթէ մեր տեղեկագրի մէջ գրածները Հնչակեան կուսակցութեան հետ ունեցած բանակցութիւնների մասին դրանք չկարողանան իրենց մէջ պահել եւ յայտնեն հնչակեաններին, դա կարող է շատ վատ հետեւաբանութիւններ ունենալ: Անշուշտ, դու խոսքիս կը լինես եւ այդ տեսակ անվստահ կոմիտէներին ուղարկած չես լինի:

Համարը վաղը լոյս է տեսնելու:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ «ԴՐՈՇԱԿ»

Քոյրդ խնդրում է հասցէդ: Ասացի, որ Լուսմթագի հասցէով գրեմ:

46) «ԴՐՈՇԱԿ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Հ. Յ. Դ. ԲԻՐՈՅԻՆ, ԹԻՖԼԻՍ

(Գրուած Ռոստոմի ձեռքով)

25 Մարտ 1897

Սիրելի,

Երկու ճամակ եմ գրել Ստեփ. Դանդ. եւ մօրաբոլորս որդու հասցէով: Կրկնում եմ. 1) Շահիկեանը թող անմիջապէս ճանապարհ ընկնի արտասահմանեան հարուստներից դրամ ժողովելու, 2) մէկն ու մէկին վերջապէս ուղարկէ՛ք այստեղ: Յարմարը Անտոնն է, կրկնում եմ դարձեալ: 3) Հնչակեաններին որոշ պատասխան տալ պէտք է: Թող մէկը շուտով գայ ձեզանից, որ որոշ համաձայնութեան գտնէ:

Բուէնոս Այրէսից եկած տղերանց հարկաւոր է փոխադրել Բուլգարիա: Լոնտոնում նրանք ահագին բեռ կը լինեն մեր կազմակերպութեան համար: Ահա թէ ինչու եռազբեցինք 600 ֆր. ուղարկելու համար:

Պէտք է ասել, որ Զէյթունի, Զմիւռնիայի համար դրամի կարիք է զգացում: Քիչ յետոյ յոյս կայ, որ Եգիպտոսը եւ Իզմիրը մեծ քանակութեամբ դրամ հասցեն, բայց առայժմ մենք ենք այդ կողմերը փող ուղարկում:

Զէյթունի վրայ լուրջ ուշադրութիւն անհրաժեշտ է, ինչպէս առաջ երկար գրել էիք:

Տանիկ յեղափոխականների հետ շարունակում եմ բանակցութիւնները: Սկզբում, ինչպէս մենք պահանջել էիք, դրամ պէտք է ասպարէզ հլմէին սովորական գէնքերով, օրգանը հրատարակելին, ապա մենք պէտք է ռումբ յանձնէիք, որպէսզի իրենց արածը հայերին չվերագրուի: Յետոյ նրանք առաջին պայմանից հրաժարուեցան, մենք էլ տեսնելով, որ իսկապէս դրանց համար շատ դժուար է առաջին քայլը սովորական գէնքերով տանել, որ առանց ռումբի անկարող կը լինին շարժուել, իբր ոչ բոլորովին յեղափոխական, համաձայնեցինք (բացի Յոնանից, որը պնդում է առաջին պայմանի վրայ), բայց նրանք դեռ տաւ տանում են, երկուսը կրելով, որ մենք իրենց կը խաբենք, լրագիրը հրատարակել տանք, իսկ յետոյ խոստումներս չկատարեմք: Նրանք ցանկանում են հրատարակել այն ժամանակ, երբ ռումբերն իրենց ձեռքին կ'ունենան: Որովհետեւ այստեղ հաւատի խնդիր կայ, մենք պնդում ենք մեր ասածի վրայ:

(Ստորագրութիւն չկայ)

47) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԲԱՆԿ ՕՏՏՈՄԱՆԻ ՏՂԱՆԵՐԻՆ

(Գրուած Ռուստմի ձեռքով)

27 Մարտ 1897, Ժընև

Բնկերներ,

Նստացանք ձեր վերջին նամակը, որը իր յիմար բովանդակութեամբ խորին վիշտ պատ-
նառեց մեզ:

Ներք ձեզ Հարաւային Ամերիկա ուղարկեցին. մեր պարտքն եղաւ հանգանակութիւն
բանալ, նաւային բնկերութեան հետ պայմանաւորուիլ, որպէսզի ձեզ ախորատեղից դուրս
բերենք եւ Հիւսիսային Ամերիկա տեղափոխենք: Դուք Լոնտոն ճանապարհ բնկաք: Լուր առ-
նելուն պէս հեռագրեցինք պ. Զարիֆեանին, որը, ձգելով իր գործերը, անմիջապէս Լոնտոն
հասաւ, ձեզ ընդունեց եւ տեղաւորեց: Դուք էլ գրում էիք. քէ շատ հանգիստ էք եւ գոհ էք
ձեր վիճակից: Գրպանի ծախքի համար էլ ձեզ անմիջապէս 300 ֆր. փոխադրեցինք:

Ձեր դուրսիւնը ապահովելուց յետոյ, յայտնեցինք ուր հարկն էր ձեր պատրաստա-
կամութիւնը նորից գործին ծառայելու: Սպասում էինք նամակի, որպէսզի ձեզ թուլգարիա
տեղափոխենք, երբ, յանկարծ, իմացանք Պ. Զարիֆեանից, որ դուք քիչ ժամանակ միայն
կարող էք ձեր ապաստարանում մնալ: Մի քանի օր սպասելով ձեր սեփական նամակին եւ
պէտք չստանալով, հարցրինք ձեզանից ամսոյս 16ին ճիշդ տեղեկութիւններ: Նոյն բանը
կրկնեցինք 21ի նամակով: Միեւնոյն ժամանակ գրեցինք Պ. Զարիֆեանին, որ եթէ հաս-
տատ է հաղորդած լուրը, կարգադրութիւններ անի ձեզ թուլգարիա տեղափոխելու համար
եւ հաղորդի մեզ, քէ որքան դրամ եւ ո՞ւմ հասցէով է հարկաւոր փոխադրել ձեր ծախքե-
րի համար:

Այս բոլորից յետոյ, մեր նամակների պատասխանի փոխանակ ստանում ենք ձեր
վրդովեցուցիչ նամակը, որին ոչ մի բացատրութիւն տալ չենք կարող:

Արդ՝ հաղորդելով ձեզ այս բոլորը, սպասում ենք ձեր վերջնական նամակին: Եթէ
դեռ եւս նախկին համոզման էք, եթէ յետ չէք վերցնում ձեր վիրաւորական խօսքերն ու
դարձուածները, գրեցէք, միայն *բոլորիդ ստորագրութեամբ*: Այն ժամանակ մենք էլ մեր
յարարերութիւնները կ'որոշենք: Խսկ եթէ դուք զգում էք ձեր մոլորում լինելը, չափը կտր-
ցնելը, եթէ յետ էք վերցնում ձեր չմտածուած խօսքերը, հեռագրեցէք, որպէսզի կարո-
ղանք ձեզ շուտով ճանապարհ ձգել: Նրկորդդ դէպքում հեռագրեցէք այսպէս. Redaction
Droschak, Genève, Ouj.:

Յուսով ենք ձեր պատասխանը շուտով կը ստանանք:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի

● Այս մասին Ռուստմը, «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կողմից, Ապրիլ 10ին գրում է
Պ.Ի.Խ.

«Տղայոց Armée de Salut-ի մէջ մնալը մեծ գէնք է դարձել Արփիարեանների
ձեռքին, որոնք զրգռում են Ամերիկայի հասարակութիւնը մեր դէմ՝ օգտուելով, մանաւանդ,
այն հանգամանքից, որ Ամերիկայում հանգանակութիւն է արուել յօգուտ այդ տղայոց եւ
մեզ է ուղարկուել: Բարկունին(1) Լոնտոն է եւ աշխատում է նրանց ճանապարհ ձգել՝ անգ-
լիացիներին քիչ դրամ հանգանակելով: Մենք փոխադրել ենք 1000 ֆր. այնտեղ էլ կայ 300 ֆր.:
Ընդամենը 1300 ֆր.»:

(1) Զարիֆեանը — բժ. Գ. Լորիս-Մելիքեանը:

7 Ապրիլ 97(*), ժընև:

Սիրելիք,

Այսօր ստացանք Շէկոյի մահուան ցաւայի լուրը: Ձգիտեմք, թէ ի՞նչ միջոցներ էի ձեռք առել սպանողների դէմ: Ձե՞ որ հասարակութիւնը սպառնելու է, թէ ինչպէս ենք վախ- ուելու մենք մեր «ոճրագործ» ընկերների դէմ: Կարծում ենք, որ ընկերական դատարանը անհրաժեշտ է: Կանոնաւորապէս դատի ենք արկէիք եւ դատաւճիռն ուղարկէիք տպագրու- քեան համար:

Իսկ եթէ ոճրագործները բացակայ են, դատարանը ուշ է: Կոմիտէն պէտք է գոնէ իր վճիռը կայացնի: Այդ վճիռը ուղարկէիք:

Գուցէ իրենք՝ ոճրագործները մեղայի գան, հրապարակօրէն բացատրուին եւ խու- տանան իրենց գործած յանցանքը բաւել այս կամ այն ձեւով...

Վերջապէս, հասարակութեան պէտք է ցոյց տանք. թէ մենք անտարբեր չենք տանում այդ տեսակ գազանութիւններ: Ահա թէ ինչու այսօր հեռագրեցինք ձեզ՝ «ընկերական դատ բացէիք»:

Լրացիրներում հեռագիր կար, որ այդտեղ պարսիկների յարձակում է եղել: Այդ ի՞նչ բան է, գրէիք մամբումսն:

— Մանուկի(1) նամակը կարդալով, մենք մեզ վրայ զարմացանք. ճիշդ որ չենք հասկանում, թէ ինչի՞ց յանկարծ եզրակացրել ենք, որ Մարոն Խէչոյին է եղել սիրելիս: Ամէն կողմից զանգաւորներ են գալիս եւ լրացուցիչ տեղեկութիւններ հն պահանջում...

Անցեալ անգամուան մամակը ստացած կը լինէի: Եթէ Նիկոլն այդտեղ չէ (յուսով ենք, որ վահանը կը հասկանայ, թէ որ Նիկոլն է, խօսքը Դումանի մասին է), գրեցէի Ռու- սաստան եւ շտապեցրէի:

Բարձրուշ կարելի՞ է ուղղակի թերթ ուղարկել մեծ քանակութեամբ, չի՞ բռնուիլ: Յոնանի հորեղբոր որդին է ուզում Ռուսաստան տեղափոխելու համար: Կամ դուք ուղար- կէիք, կամ, եթէ կարելի է, այստեղից ուղարկենք:

Ովքե՞ր են այդ 3 քաջերը: Գրեցէի անունները: Ճանաչո՞ւմ ենք: Բա՛ արհեստաւոր- ները չե՞ն իմացել: Ի դէպս, ովքե՞ր են այժմ արհեստանոցում:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

(1) Բժ. Քր. Օհանեան:

49) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. ԿՈՄԻՏԵՒՆ

(Գրուած Ռոստոմի ձեռքով)

15 Ապրիլ 1897

Ամերիկական Կենտրոնական Կոմիտէին

Յարգելի ընկերներ,

Նոր կնիք պատուիրեցինք «Ամերիկայի Կենտրոնական Կոմիտէ» անունով: Շուտով կ'ուղարկենք:

(*) ԴԻԻԱՆԻ Բ. Հատորին մէջ (էջ 404) Թուականը եղած է 98 Թ.: Ըստ երեւոյթին չնկատուած տպագրական սխալ է: Հ. Տ.

Երկէկ ուղարկեցինք ձեզ ապահովագրուած ծրարով Կիլիկիայի հնչակեան գործիչներէն ստացած նամակի եւ մեր մասնաւոր պատասխանի պատճենները, բուռով 10 հաս: Խնդրենք ուղարկել մեր ամերիկեան կոմիտէներին: Դա պատասխան կը լինի մեր կողմից նաեւ Հէվընի-լի եւ Լորէնսի հասարակութեանց համադրութիւններին: Ներքին նահանգներում հնարաւոր չլինելով որեւէ համերաշխ գործունէութիւն, մենք ուրախ ենք Կիլիկիայի գործիչներին դիմումին եւ յոյս ունինք որոշ համաձայնութեան գալու ու համերաշխ գործունէութեան սկըսելու, երբ միայն Կիլիկիայի հնչակեան գործիչները այնքան քաջութիւն ունենան, որ մեր առաջարկած կենսական պայմաններն ընդունին: Համաձայնութիւնը կը դիրքանայ, երբ մեր բնկերներն ամձամբ տեսնուին հետները եւ բացատրուին: Մենք պարբերաբար կը հաղորդենք ձեզ, սպասելով ձեր նկատողութիւններին եւ խնդրելով միաժամանակ, որ զգուշ մնաք անվտանգ կոմիտէներին ձեռքը որեւէ գաղտնի յանձնելուց:

Արդէն, ինչպէս առաջ էլ խաղողիւմ էինք, Պարիզի մեր ներկայացուցիչը Լոնտոն է մեկնել տղաներին նախապարհ ձգելու համար: Պ. Միլիքի նամակից երեւում է, որ տղաների Armée de Salut-ի ապաստարանում մնալը յուզում է առաջ բերել Ամերիկայում եւ զենք է դարձել մեր բշխումների ձեռքին: Թշնամիների մասին աւելորդ ենք համարում որեւէ բան ասել, որովհետեւ նրանք պատրաստ են ամէն ինչ զենք դարձնել. բայց մեզ գարմանք է պատահում հասարակութեան վերաբերումը: Երբ հասարակութիւնը իրաւունք է համարում տրտնջալ, որովհետեւ 2.000 ֆր. է մեզ ուղարկել տղայոց ծախքերի համար, մեզ մնում է միայն ցուել: Ինչպէս առաջ էլ զրել էինք, ինչո՞ւ չէք յայտնում տրտնջողներին, որ մենք պատրաստ ենք վերադարձնել իրենց 2.000 ֆր.: Գիտե՞՞ք արդեօք ղո՞ւմ, որ միմիայն Բուլգարիա տեղափոխելու համար մօտ 2.800 ֆր. է հարկաւոր, որ ուղարկուած 2.000 ֆր.ը շատ-շատ 1½ ամսի ծախք կը լինէր Լոնտոնի մօտ քաղաքում: Մենք ոչ մի հանդիմ չենք զգում տղայոց այդ տեսակ պայմաններում պահելով. մենք շատ ուրախ կը լինէինք, երբ հնարաւորութիւն ունենայինք այդպիսի դէպքերում քիչ առատաձեռն լինել, բայց այդ այն ժամանակ կը լինէր, երբ հասարակութիւնը փոխանակ մի քանի դուրսներ տալու եւ ահագին բանք պահանջելու, քիչ լայն բանար իր գրպանը: Զարմանալիմ այն է, որ տղայք իրենք նամակներով միշտ գոհութիւն են յայտնում, իսկ կողմնակի մարդիկ նըրանց փոխանակ տրտնջում են: «Որոշ» մարդիկ Լոնտոնում մի ժամանակ նոյն տրտնջումները տղայոց ակամջին էին փսփսացել, ասելով, որ իրենց համար Ամերիկայում ահագին զուարթներ են հանգանակուած, բայց մենք իր ժամանակին հասկացրինք տղայոց էութիւնը:

Տղայոց Լոնտոն գալն անսպասելի էր: Իսկոյն եւ երբ նախապարհ ձգել Բուլգարիա չէր կարելի քէկուղ հետքերը կորցնելու տեսակէտից: Ժամանակ էր հարկաւոր որոշելու համար իւրաքանչիւրի դերը եւ մաս-մաս համապատասխան կէտերը տեղափոխելու: Կրկնում ենք, մենք էլ շատ կ'ուզեցայինք այդ տղայոց, ինչպէս եւ շատ ուրիշներին, որոնք պակաս հերոսներ չեն, լաւ պահել, յարմար կեանք ստեղծել... Բայց հասարակութիւնը մեզ այնքան քիչ է տալիս համեմատած գործի պահանջի հետ, որ մեր գործիչները ստիպուած են շատ եւ շատ զրկանքներ կրել, տանջանքների ենթարկուել. որոնց մասին տեղեկութիւն չունի կամ չի ուզում ունենալ քիչ տուող, բայց մեծ-մեծ պահանջներ անող հասարակութիւնը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՈՇԱԿ»Ի

6. Գ.— Խնդրենք զրել Worcester որ «Դրոշակ»ի մի համար յանձնեն հետեւեալ հասցէին՝ Garabed Melkonian, 11 Fountain St.:

50) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ՊԱՐԻՖԵԱՆԻՆ

(Գրուած Ռոստովի ձեռքով)

22 Ապրիլ 1897. ժընև

Ջարժիթանին, ի Լոնտոն

Յարգելի ընկեր,

Մի ժամանակ դուք գրել էիք, թէ միջոցներ էք գտել Նուբար փաշային մօտենալու, ի՞նչ եղաւ այդ: Այսօր եզիպտոսից եկած մի լուրի համաձայն, Ջեանգիլեանը Նուբար փաշայի որդուց նամակ է տարել հօրը և իբր մեծ յաջողութիւն է գտել: Զե՛ք կարող իմանալ սրա ճշդաւրիւնը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի

51) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ

(Գրուած Ռոստովի ձեռքով)

23 Ապրիլ 1897

Սիրելիք,

Զեր Մարտի 29ին գրած նամակը ստացա՜մ: Մի ինչ որ փոփոխութիւն է նկատուում, նամակները շուտ-շուտ են սկսում գրուել: Դժբախտաբար, անկարող ենք աւելի արագացնել. սպասէ՛ք մի քիչ, օգնականներ զան՝ ձեր հոգին կը հանենք:

Կնիք չենք կարող ուղարկել անձնաւորութիւններին. պէտք է անպատճառ կոմիտէ հաստատում լինի: Իսկ առժամանակեայ կերպով կարելի է ուղարկել վկայական, թէ այսինչը մեր կազմակերպութեան ներկայացուցիչն է: Գրեցէ՛ք միայն մեզ Գ.ի կեղծ անունը:

Թեհրան քերք չենք ուղարկել, իսկ ձեզ մի 100 հատ աւել կ'ուղարկենք, միայն հասցէն չունի՜նք մոր: Նրաւի մեծացնելուն դուք հակառակ կը լինէ՛ք: Առայժմ միեւնոյն հասցէով մի քանի անգամ կ'ուղարկենք, միայն հասցէ անպատճառ ուղարկէ՛ք: Ի միջի այլոց գրէ՛ք, թէ ի՞նչ հասցէով է յարմար ուղարկել փոքրիկ ծրարներ, ինչպէս, օրինակ, մեր եւ Կիլիկիոյ հնչակեանների մէջ եղած նամակների պատճենները (այդ պատճեններից ձեզ ուղարկուած է 10 հատ): Զմոռանա՜մք յայտնել, որ հեռագրելիս *Redaction* բառը կարող էք չգնել, ուղակի *Droschak, Genève*:

Բուլգարիա են հասել *Նիկոլ*, վարդը եւ միւսները:

«Ակտակ»ի եւ «Հնչակ»ի մասին երէ մինչեւ այժմ յոյն ենք, դարձեալ շարունակենք լռել: Մեր լռութիւնը հարկաւոր տպաւորութիւն է բողոքում: Շատերից համակրութեան ենք հանդիպում: Վերջերումս Լոնտոն էր գնացել Պարիզի մեր ներկայացուցիչը Բանկի տղաներին Բուլգարիա ճանապարհ ձգելու համար: Նրան հանդիպել է Զերազը, որ հրաւիրել է իր մօտ, յայտնել է իր համակրամբը դէպի Դաշնակցութիւնը, մանաւանդ նրա վրայ ազդել է

մեր բռնած ընթացքը դեպի հմայական երկպառակտումները. այնուհետև տարել եւ ներկայացրել է Լոնտոնի յուսման կոմիտէի նախագահին, գովաբանել է մեզ եւայլն... Նոյն կոմիտէի հետ կապ սկսած է եղիպտոսից: Գուցէ շուտով մենք ներկայացուցիչ ունենանք Ալեքսիսը. այժմ դա շատ կարեւոր է, մանաւանդ մեր նոր Զէյթունի ձեռնարկութեան համար: Աւելորդ ենք համարում երկար կամեց առնել դրա նշանակութեան վրայ. մենք զարմանալով կարդացինք Նիկոյի մասին ձեր ուղարկած հեռագիրը: Ինչպէ՞ս քէ impossible. պէտք է անմիջապէս ամէն բան քողնի եւ ճանապարհ ընկնի: Մի՞թէ համեմատել կարելի է այդտեղի եւ այնտեղի գործը այս մոմենտում: Դեռ եթէ Մանուկն էլ ճանապարհ ընկնէր. հրաշալի բան կը լինէր: Իսկ կարո՞նք արդէն անհրաժեշտ է, մանաւանդ որ այդտեղ իր գործով զբաղուել չի կարող: Լակլակի փոփոխ եզրայրը, Աղեքսանդրը (1) այստեղ էր եկել: Նրան երկէ ճանապարհ դրինք Կիպրոս: Ինչ որ է. խնդրեմք այս բոլորը ըստ արժանաւոր գնահատել եւ ստանախիտ, անկողմնապահ լինել համեմատութեան մէջ: Թող, ուրեմն, Նիկոյը, կարո՞նք (եթէ միայն այդտեղ է, անպիտան չի գրում քէ ուր է գնում) եւ Մանուկը (եթէ հնարաւորութիւն կայ) ճանապարհ ընկնին շուտափոյթ Բուզարիս: Գործը լուրջ է. օտարներն եւս միջամտում են: Ահա բանը ինչու՞ն է:

Կազմուել է վերջերս մի փրանկո-բելգիական ընկերութիւն Neuvième Croisade անունով. որի համագումով միայն *զէնքը* կարող է Հայաստանը փրկել: Այս պատճառաւ մաւադիք է արշաւանք գործել Կիլիկիա: Ձեռնարկութիւնը լուրջ է քուս: Արշաւանքին մասնակցելու են սպաներ եւ հեքասպաներ (մօտ 12 հաւ), զինուորներ (30): Առաջին անգամից կարող են ափ իջեցնել 100 հրացան, 30,000 փամփուշտ. զինուորական համագեղատներով եւ այլ պարագաներով: Երկար ու բարակ փորձերից, ճամակներից, հեռագիրներից յետոյ Պարիզի մեր ներկայացուցչին յաջողուել է վերջապէս տեսակցել expédition-ի գլխաւորի՝ Antoine-ի հետ: Որովհետեւ մեզ չյաջողուեց իր ժամանակին սկսել բանակցութիւնները. այժմ շատ դժուար համաձայնեցնելու ենք գտնուել: Antoine-ը հենց իր առաջին ճամակում յայտնել էր մեզ, քէ expédition-ը ճանապարհ է ընկնելու շատ շուտով: Մենք շտապեցինք ճամակով խնդրել, որ յետաձգեն մի քիչ, որոշ համաձայնութեան գալու համար: Մեր ճամակը չէր հասել իրենց, իսկ հեռագիրը ստանալուց յետոյ, վերջապէս, յաջողուեց տեսակցութիւն կազմել Լոնտոնում:

Առաջին տեսակցութեան ժամանակ Antoine-ին նոյն առաջարկութիւնն է արուել, այսինքն՝ յետաձգել արշաւանքը, որպէսզի կարողանանք մենք եւս պատրաստուել միասին գործելու համար: Նրան յայտնուել է, որ Զէյթունին ոչ քէ կռուող մարդ. մինչեւ իսկ զենք է հարկաւոր, այլ գլխաւորապէս հացի պաշար: Առանց այդ պաշարի ցանկալի չէ բնաւ որեւէ բան ձեռնարկել. եթէ չենք ուզում սովից կոտորել զէյթունցիներին: Մենք աշխատում ենք այդ միջոցները ձեռք բերելու. քո՞ղ իրենք էլ մտածեն: Antoine-ը առաջին օրը բացել է բաց մերժել է յետաձգել, բայց մենք դեռ յոյսներս չենք կորցրել: Եթէ մինչեւ իսկ մեզ չլսի եւ ճանապարհ ընկնի, մենք դարձեալ եախից պուկ չենք գալ:

Անցեալ տարի այդտեղ տրամադրութիւն են ցոյց տուել զէյթունցիների օգտին դրամ տալու: Զի՞ կարելի այս տարի օգտուել իսկապէս: Հաստատապէս կարող ենք ասել, որ մեր ջանքերը գուր չեն անցնի: Եղիպտոսից մի քանիսը մեկնել են արդէն. Հրաչը գուցէ շուտով տեղ հասնի: Սպասում են այդտեղացիներին: Բացի այդ, յոյս ունինք տեղական հնչակեան գործիչների հետ համաձայնութեան գալ: Նրանց պատասխանը ստանալուց իսկոյն ձեզ կ'ուղարկենք:

Դրամ հասցրել մեզ. այդտեղի, Թեհրանի հարուստներին չի՞ կարելի շարժել Զէյթունի անունով:

Համբոյրներ բոլորիդ՝

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(1) Ոչ քէ Լակլակի, ասինքն՝ Արշակ Թադէոսեանի, այլ Նրա Կնոջ (Դարեա Գոլուշ-Լան) Լեզբայրը՝ Աղէքսանդր Գոլուշեան — յետագային Աղէքսանդր Մէլիք Ամբերկալում:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. ԿՈՄԻՏԵՆ

(Գրուած Ռոստովի ձեռքով)

27 Ապրիլ 1897, ժընև

Ամերիկական Կենտրոնական Կոմիտէին

Յարգելի ընկերներ,

2 օր առաջ ձեզ (Պ. վահանեանի(1) հասցեով) ուղարկեցինք մի հեռագիր, որով խնդրում էինք ձեզանից փող հասցնել մեզ: Առանց այդ հեռագրի էլ դուք արդէն ըմբռնած կը լինէիք բոլորի մշտնջենականութիւնը, որի նմանները պատմութեան մէջ շատ հազիւ կը պատահին եւ միջոցներ ձեռք առած կը լինէիք Հայկական Հարցի այս բարեշարժող հանգամանքներում դրամական նպաստներով զգալի զարկ տալ յեղափոխական շարժման: Այժմ այլեւս կամաց-կամաց պատրաստուելու ժամանակը չէ. պէտք է օգտուել պատերազմական խտրող դրութիւնից, որ, յուսով ենք, աւելի եւս կը խտնուի եւ շուտ չի վերջանայ, որպէսզի կարողանանք վնասակամ հարուած տալ: Երբ ոչ, երբ սուլթանական բռնապետութեան յաջողուց յաղթութիւն տանել այս նպատակին, նրա ոգին շատ կը բարձրանայ, նրա լրբութեան չափ ու սահման չի լինի, եւ այն ժամանակ մեր ազատութեան գործը կը յետաձգուի շատ անորոշ ժամանակով, մինչեւ որ նորից նոր բարեշարժող հանգամանքներ ստեղծուին:

Նոր կնիքը Կենտրոնական Կոմիտէի անունով դեռ եւս պատրաստ չէ: Պ. Մելիքը գրել էր, որ անգղիներէն եւս դնենք. դա անյարմար է: Նամակաբույժը կարող է փոխարինել. նորերը կը պատուիրենք: Առաջում ուղարկուածների վրայից կարող էք ջնջել Կենտրոնական խօսքը եւ գործածել Լոյզելի կոմիտէի համար:

Առհասարակ, անուան համար պէտք է նկատել, որ ընդհանրապէս ընդունուած է որեւէ ֆազաֆի, կէտի (Պոստոյ, Տրապիզոնի, Կարնայ Կենտրոնական Կոմիտէներ...) անուանով կոչել կոմիտէն: Կան եւ բացառութիւններ: Եթէ դուք ցանկանում էիք ամերիկեան կոմիտէ կոչել, պէտք է յայտնէիք դրա մասին նախօրոք:

Հնչակեան երկու կողմերից դժգոհները այժմ Պարբերական շարունակում են իրենց բռնուցիկները: Նրանցից երկուսը Լոնտոնում արդէն միացել են մեզ հետ:

«Հայկական Միութեան» յայտարարութիւնն արդէն կարդացած կը լինէիք «Մարտ»ի մէջ: Որքան մեզ օգուտ տուին, բաւական է. այժմ բողոք հնչակեաններն օգտուեն: «Մարտ»ի հարցման գույք պատասխանենք առաջիկայ համարում: Մի քանի խօսք կ'ուղղենք նաեւ այդ կողմերից եկած հանրագրութիւններին: Զգիտենք, թէ որքան գոհ կը մնան մեր պատասխանից, որ ուղղել ենք կիլիկիայի գործիչներին. մեր յօդուածը մօտաւորապէս նոյն իմաստով է լինելու:

Այս բոլորիս հեռագրատնից յայտնեցին մեզ, որ Պ. վահանեանի հասցեով ուղղուած հեռագիրը դեռ եւս չի յանձնուած իրեն: Կը նշանակէ Պ. Մելիքը բացակայ է: Խնդրենք ուղարկել մի կարճ հասցէ հեռագրի համար, որ միշտ մնայուն, հաստատ լինի:

Նոր-հնչակեանների տարածած լուրերը մեր մասին նոր չեն. դա ժառանգութիւնն է նախկին վարչութիւնից մնացած: Շուտով մենք փաստերով կը հերքենք, որ մենք 80.000 չէինք կարող ունել լոյս այն պատճառով, որ այդքան գումար չենք ունեցել: Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին, որ խմբագրատանը 15 հոգի իրաւունք ունենալով արժայովայել կեանք կը վարեն, դա ամենալիարժեք ստախոսութիւնն է: Այստեղ այժմ միայն *Երկու* հոգի կ'ապրին Դաշնակցութեան հաշուով. մէկը գրաշարն է, իսկ միւսը խմբագիրներից մէկը(2):

Տղաները մաս-մաս նամակաւ են ձգում: Մեր ներկայացուցչին ուղարկել էինք մի յայտնի գումար, յայտնելով որ հարկաւոր դէպքում պակաս գումարը հեռագրով պահանջի մեզանից եւ տղաներին անմիջապէս նամակաւ ձգի: Մեր ներկայացուցչից կատարել է մի նոր «մահացու յանցանք»: Նա դարձեալ աշխատել է տղաներին նամակաւ ձգել մասամբ Armée de Salut-ի, մասամբ ուրիշ անգղիացիների հաշուով եւ այդ բանում յաջողել է,

Եւ եւ շատ ժամանակ կորցնելով: Տղաներին եւս փող է բաժանել աւելորդ ծախքերի համար: Գուցէ այս լուրը եւս վրդովեցնէ Ամերիկայի նուիրատուներին, բայց մեծ մասամբ ուրիշ կերպ վարուել չենք կարող: Ով դժգոհ է, բող իր տուածը յետ ստանայ:

Ընդունեցէք մեր բարեւները
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ «ԴՐՈՇԱԿ»

- (1) Վահանէան — Մէլիք — Յ. Եռասուֆեան:
(2) Թոստոմբ:

53) ՄԻ ՀԱՏՈՒԱԾ «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԻՑ Յ. ԵՌՍՈՒՖԵԱՆԻՆ

(Գրուած Թոստոմբի ձեռքով)

4 Մայիս 1897, ժընև:

Ընկեր,

Թիւ 69 նամակն ստացուած է:

Քո Կիլիկիա գնալը շատ լաւ կը լինի: Իսկապէս մեծ աշխատք մի փորձառու ընկեր չունինք: Խաժակը, ինչպէս իր նամակներէց երեւում է, շատ տաք է կալել, շատ է աշխատում, բայց եւ այնպէս մի փորձառու մարդու կարիք է գգում:

Քո առաջարկութեան մասին կը գրեմք Վառնա, ուր այժմ հաւաքուած են Վահապը, Յոնանը, Վարդը, Մար-Շիմոնը, Նիկ. Մատինեանը, Տրասիլգոնցի Ղարազէօզեանը(?), ցուցէ եւ Բորիսը: Այնտեղ վնասելու են արտասահմանեան կազմակերպութեան գործը եւ բաժանելու են ուժերը: Մի շաքար է սպասում եմք նամակի, բայց դեռ ոչինչ չկայ: Երեւի շատ են վիճաբանում:

Իսկ մեր կողմից առայժմ կարող ենք նկատել, որ ներկայ պարագաներում, երբ հարց կայ Կիլիկիայի ուժերը խաղաղութեամբ միացնելու կամ մեր մէջ համերաշխութիւն հաստատելու, քո ներկայութիւնը այն կողմերում կարող է շատ բարդացնել գործը, որովհետեւ քեզ արդէն նկատում են իբր Սրբիարի անսահման քշմամբ: Մեր կարծիքով քո այնտեղ գնալը հարկաւոր կը լինի յետագայ, մինչեւ որ որոշուին մեր յարաբերութիւնները Կիլիկիայի հնչակեան գործիչների հետ: Կամ այս կողմը, կամ միւս:

54) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ՀՐԱԶ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆԻՆ

(Գրուած Թոստոմբի ձեռքով)

8 Մայիս 1897

Սիրելի Հրաչ,

Մեծ քեզ կիպրոս էինք ենթադրում, իսկ յանկարծ Օդեսայից եմք նամակ ստանում: Ոչ մի հեռագիր չեմք ստացել: Այսօր սպասում եմք տղերանց: Վկայականը կ'ուղարկեմք:

պարտւոյ և ԴԴԿարս ձեռն 4696
հաշման տալիս և հիմարտանալ:
Կարգ լաւ և. 7 իջ ոչ լաւ իջ,
7 լաւը և անարար և
հոգի:

Դրոյ ԴԴԿարս, ևս իջան
68, 4696 և 68, ոչ հիմար-
տանալ յարգել:

Սեպտեմբ և 1877 ԴԴ Իջ-
78 իջ ԴԴԿարս ԴԴԿարս
հարգել և 4696:

ԴԴ Լաւ, ոչ յարգել-
68 և, Իջան անարար և
հարգել:

Werkstoffe in Form von, z.B.
in der Form, - bezogen auf
das Diagramm ~~mit~~ ~~den~~
betreff. ~~Anteil~~, ~~zum~~
den ~~bezugnehmend~~ ~~bezugnehmend~~
bz.:

Wann ~~von~~

Thema

Wichtig ist auch ~~verfügt~~:

Zusammenfassung ~~zusammen~~:

5

Կ ա Ր Օ
(Արիստակես Զօրեան)

Շտապում ենք հաղորդելու, որ *Անթուանը* Պիրե է զննում Մակեդոնիա անցնելու համար 12 ֆրանս. եւ 3 հայի հետ: Այսօր գրում ենք Պարիզ, որ հաղորդեմ Անքուամին *Բո* հասցէն: Տեսնուեցէք, տեսէք, խելքներդ ինչ է կտրում:

Կ'աշխատենք Լոնտոնի յունական կոմիտէի մախագահից յամենաբարական ուղարկել ձեզ:

Բայց դուք մոռանում էք զլիարար կէտը՝ Կիպրոսը: Այնտեղ ո՞վ պէտք է լինի:

ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՇԱԿ»

55) «ԴՐՕՇԱԿ» ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Մ. ՏԱՄԱՏԵԱՆԻՆ

(Դրուած Ռոստոմի ձեռքով)

10 Մայիս 1897, Ժընև:

Յարգելի Պարոն Տամատեան,

Ստացանք Հնչակեան Կուսակցութեան վերակազմեալ Կեդրոնական վարչութեան Մայիս 8ի գրութիւնը:

Յայտնի պատճառով դժուար է մեզ համար ուղղակի պատասխանել վերոյիշեալ գրութեան: Ուստի մենք դիմում ենք Ձեր միջնորդութեան եւ խնդրում յայտնել Պ. Յարութիւն ճանկիւլեանին, որ միշտ պատրաստ ենք ուրախութեամբ ընդունիլ նրան եւ խօսել միութեան կամ համերաշխ գործունէութեան խնդրի մասին:

Ընդունեցէք մեր յարգանաց հաւաստիքը:

ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՇԱԿ»

(Կնիք)

56) ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԵԻՆ

(անտիպ)

Ռոստոմի ձեռագրով գրուած այս նամակը, անթուակիր եւ անստորագիր, պէտք է ուղղուած ըլլայ Պարսկաստանի ընկերներուն, Սանասորի արշաւանքէն առաջ («Ինչ է չիւնում եղբայր»), ըստ բովանդակութեան՝ հաւանարար նաեւ 1896 Դեկտեմբեր-1897 Յունուար ամիսներուն Ռոստատանի եւ Պարսկաստանի մարմիններու ռայոնական ժողովէն առաջ կամ այդ ժողովի օրերուն:

Աւելի ուշ, նամակը մակագրուած է «մօտ 1897 թ.», ինչ որ համապատասխան է մեր ենթադրութեան:

Հ. Տ.

Սիրելիք,

Կարծեմ իմ այս նամակը երկար պէտք է լինի:

Նախ ընդհանուր ժողովի մասին: Վաղուց է, ինչ այդ կարիքը զգացում էր. այս

պատճառով դիմեցին մի փոքր տեղեր (ձեզ էլ), կարծիքներն իմանալու համար: Ձեզանից պատասխան չստացուեց, որ շատ ցատալի է: Ռուսաստանից գրեցին առաջ, որ աւելի յարմար են գտնում իրենց մօտ անել, յետոյ համաձայնեցան արտասահմանում կատարելու: Տրապիզոնից էլ յարմար են դատում արտասահմանը: Դարձեալ գրեք եմք Ռուսաստան տեղի եւ ժամանակի մասին: Յամենայն դէպս, յոյս ունենմ, որ այսպէս կամ այնպէս դուք կը պատրաստուէք այդ ընդհանուր խորհրդակցութեան, ինքի դա արտասահմանում քէ Ռուսաստանում: Ի նկատի ունեցէ՛ք հետեւեալ երկու գլխաւոր հարցերը, որոնց մասին հարկաւոր եմ համարում մեր գիտեցածը գրել, որպէսզի դուք այժմեանից փէք քէ շատ որոշ գաղափար կազմած լինէ՛ք: Սա մասնաւորապէս իմ կողմից եմ գրում, ընդունեցէ՛ք իբր անհատական համոզում:

1) Նորակազմ Հնչակեան կուսակցութեան մասին:

Առաջ էլ մի փոքր ամօքում առիթ եմ ունեցել գրել սրանց մասին: Կ'աշխատիմ այս ամօքում աւելի ամփոփ գրել: Ընդուն համախմբուած հնչակեան գործիչները մի փոքր ընդհարումներ են ունենում Կենտրոնական վարչութեան հետ, երբեք իրաւունքներ խնդրի վեարքերմամբ: Նայա եւ առաջ Կենտրոնի կայացած ժողովում վնոում են արտաքին Արփիար Արփիարեանին, իբր վնասակար մի անձնաւորութիւն: Յետոյ, ինչպէս է լինում, մէկ մէկու յետեւից համախմբում են դրա շուրջը: Մեր ընկերներից մի փոքր առիթ են ունենում այդ ժամանակամիջոցում տեսնուել եւ շփուել դժգոհների այդ մասի հետ, այնպէս որ մենք առաջումից գիտէինք հնչակեան նախկին վարչութեան գլխին գալիքը: Շատ յետոյ հրապարակ ելան դրանց պատակումները: Մի կողմ մնացին համարեա քէ բոլոր հնչակեան հետները՝ Տամատեան, Աղասի, Օհանջանեան, Ռատունի, ... Իսկ միւս կողմ մարդ ու կին: Արան էլ հաւաքում են այստեղից այնտեղից մի փոքր խեղճ արարածներ եւ ընդհանուր ժողով կազմում: Մնացած խայտառակութիւնները ինք եւ նոր հնչակներից կարող էք իմանալ: Ի միջի այլոց Նազարեկեանը դատ է բացանում նոր հնչակի դէմ, անուանելով նորերին կեղծ, դատաւաններ եւայլն... Այժմ անցիական հասարակութեան առաջ այդ բոլոր խայտառակութիւնները մերկացում են:

Դեռ նոր կուսակցութիւնը չհեւակերպուած՝ դիմել էր մեզ բանակցութեանց համար: Մենք պատասխանեցինք, քէ աւելի լաւ ենք համարում բանակցութիւններ սկսել վերջը, երբ որոշած կը լինին իրենց գոյնը վերջնականապէս: Մենք այդ արինք գոյնութեան համար: Ճիշդ որ, դուքս եկաւ նրանց նոր Հնչակը, որով յայտարարում են, քէ ոչ մի ուղղութիւն չեն ընդունում, քէ նրանց կիւր ցեղային կոխ է(*) եւայլն: Արդէն կեանքի գործը շատ փէք բացառութեամբ ցոյց է տուել, որ այդ վարագոյրի տակ մտնողները մի «եւ» ունին: Շուտով յայտնի եղաւ նոյնպէս, որ յեղափոխական տեսակետից շատ կասկածելի անձնաւորութիւններ այդ նոր խմբի ղեկավարների թումն են գտնում: Դրանցից ամենագլխաւորն է Արփիարը, որի մատնիչ լինելու դոկումենտի պատճէնը ունիմք մեր ձեռքին եւ որի վրայ փորձ էր արուել Պոլսոյ մեր կոմիտէի միջոցով: Այդ անձնաւորութեան մասին կասկածներ են յայտնում եւ այնպիսի մարդիկ, որոնք կապ չունին Դաշնակցութեան հետ: Միւսն է Օհանջանեանը (Արտաւագդը), որին մասամբ դուք էլ էք ճանաչում եւ որը յայտնի էր իբր կատաղի քնամի Դաշնակցութեան: Դրա շնորհիւ էր ի միջի այլոց, որ վասպուրականի դաշնակցականների մասին տարածուել էր, քէ զոքա մատնիչներ են: Երբորդը Ռատունին, որը յայտնի է իր անբարոյականութեամբ եւ հարբեցողութեամբ (ի հարկէ սա փէք կապ կուրող է ունեալ նրա յեղափոխական գործունէութեան հետ): Միւսներին չենք ճանաչում համարեա քէ: Միակ մարդը, որը հաւատ է ներշնչում, դա Տամատեանն է եւ մասամբ Աղասին: Ընդհանրութեան մասին, որքան մենք կարողացել ենք գաղափար կազմել, կարելի է տեսել, որ փող մսխելու, շաշուրութեան կողմից վատ չեն, ապրելը սիրում են:

Երբորդ հանգամանքը, դա կենտրոնականութիւնն է որից չեն ուզում բաժանուել: Բէէն միաժամանակ յայտնում են, քէ իրենց խմբերին տալիս են իրաւունք ինքնուրոյն գործելու: Կենտրոնականութիւնը, նրանց ասելով, միայն նշանաւոր խնդիրներում է գործած-

(*) Կարծես քէ սա էլ «ուղղութիւն» չէ:

ուելու, օր- րնդհանուր ապստամբութիւն(?) բարձրացնելու հարցում: Կենտրոն պահե-
լու ձգտումը նշանակէ վատ գաղափար է տալիս նրանց մասին: Իսկ համերաշխ գոր-
ծունէութեան համար մեր խմբերը չեն կարող կոտարեալ հաւատով ձեռնարկել մի գործ
դրանց խմբերի հետ, երբ իմանան, որ դրանց խմբերն ազատ չեն իրենց պէս եւ որ դրանց
սրբոյնը կախումը է նշանակէ մի ալլ, արտաքին կամքից:

Ահա այն գծաւորութիւնները, որ կարող են առաջ գալ մեր միութեան կամ համե-
րաշխ գործունէութեան հարցում, մանաւանդ ապակենտրոնացման հարցը եւ Արփիարի ներ-
կայութիւնը: Ուղղութեան հարցին կարելի է նշանակութիւն չտալ, քէն մենք մեր փոր-
ձերից գիտենք թէ ինչ խառնակութիւն է առաջ գալիս, երբ մէկը մի կողմն է էջում, իսկ
միւսը հակառակ կողմը եւ դա ինչպէս է ազդում րնդհանուր գործունէութեան վրայ: Առ-
հասարակ նրանք, որոնք իրենց քննադի են հրապարակում որեւէ ուղղութեան, ունին միշտ
իրենց ուղղութիւնը: Ի՛նչ չէ, մենք շատ լաւ տեսնում ենք, որ նրանք՝ ում համար նշանակու-
թիւն չունին զանազան տեսակ ուղղութիւններ, սուս ու փուս գործում են այս կամ այն
խմբի հետ եւ ոչ թէ կոխներ են մղում ուղղութիւնների դէմ եւ իրենց սիրած ուղղութիւնը
առաջ տանում:

Տեսնենք, գուցէ նոր հնչակեանները ուղղութեան հարցերով այլեւս չեն զբաղուե-
լու — եւ — կողմնակի կերպով մեզ վրայ չեն յարձակուելու...

Գրութիւնը աչապէս է: Ի հարկէ կարող է պատահել, որ յայտնի հանգամանքներում
այս բոլոր խոչընդոտները չնշին երեսան եւ ձեռք ձեռքի տանք, բայց ներկայ պարագանե-
րում այդ մենք անկարելի ենք համարում, մանաւանդ Արփիարի ներկայութեամբ: Ի նկատի
առէք եւ հետեւեալ հանգամանքը: Գեո մենք դրանց հրաւերին որոշակի չպատասխանած՝
դրանք արդէն տարածել են ամէն կողմ այդ լուրը: Արդէն շատ տեղեր «հասաւտ» լուրեր
են պատում միութեան մասին, շրջաբերականներ են տարածում եւ մեր կոմիտէներին չփո-
քեցնում: Միաժամանակ մենք տանում ենք նամակներ, որով հարցում են այդ լուրերի
ստուգութեան մասին եւ ցաւ են յայտնում, որ Գաշնակցութեան անունը արատաւորում է
այդ նամակարկով (շատերին խրոնեցնում է Արփիարը): Նամակներ գալիս են եւ օտար մարդ-
կանցից: Այս բոլորն ի նկատի առնելով, մենք մտադիր ենք յայտնել Նոր-Հնչակեան Կենտրո-
նին, թէ համերաշխ գործունէութեան համար անհրաժեշտ է հեռացնել Արփիարին:

Այժմ մի հետաքրքիր հարց է ծագում: Ի նշ է պատահել, որ Գաշնակցութեան ռիս-
քիւմ քննադիները, որոնք այնքան *անձնակառ* հաշիւներ ունին մեզ հետ, օր- Արփիարը, Օհան-
ջանեանը (Տամատեանի մասին էլ մենք հրատարակել ենք կապակածելի), այժմ աչապէս ջերմ
կերպով ձգտում են *միտքէն*: միքէ՞ դո՛ւս այդքան գզացուցեան հասարակական շահերով,
որ մոռացան իրենց անձնակներ, միքէ՞ դո՛ւս բարոյապէս փոխուեցին: Ճիշդ է, ինչպէս խոս-
տովանում է մեզ նամակով Զէյրունի հերոս Աղասին, նրանցից շատերը շատ խնդաբիրած
գաղափար են ունեցել Գաշնակցութեան մասին, իրենց տեղեկութիւնների աղբիւրն ունենա-
լով «Հնչակ» եւ նախկին կենտրոնի մասնաւոր նամակներն ու հրահանգները (Աղասին ցաւ
է յայտնում, որ իր ժամանակին նո՛ւս իսկական գաղափար չունէին մեր մասին, ուստի եւ
չէին կարող մեզ հետ գործել): Բայց եւ այնպէս հարցը մնում է անպատասխան: Շատ նշան-
ներից պարզ է, — եւ մեր ստացած նամակները հաստատում են, — որ նոր-հնչակեանները
դրանով *նպատակ ունէին առաջացած բաժանումից յետոյ ժողովրդականութիւն ձեռք բերել*
եւ իրենց դիրքը հաստատել: Եւ որովհետեւ ժողովրդի բոլոր խաւերը խօսում էին եւ պա-
հանջում յեղափոխական ուժերի միութիւն, պարզ է որ միութեան հարցը ամենալաւ մի-
ջոցն էր:

Մեզ համար աւելի հետաքրքիրն այն չէ, թէ ինչից դրդուած այս կամ այն առա-
ջարկութիւնն են անում, — դա հարկաւոր է դիմացի մարդուն ճանաչելու համար, որպէսզի
մենք մեր սկսած ճանապարհի վրայ հաստատ կարողանանք մնալ եւ գուր տեղից, հաւատով
վերաբերելով, սխալներ չգործենք: Ի նկատի առնելով բոլոր վերոյիշեալ հանգամանքնե-
րը, մենք բայց եւ այնպէս ոչ մի ժամանակ չպէտք է քողենք բանակցութեանց հարցը, որով-
հետեւ շատ լաւ գիտենք, որ այդ կոտակցութեան մէջ, մինչեւ իսկ գուցէ եւ ղեկավարների
մէջ, գտնւում են մարդիկ, որոնք անկեղծ կերպով ցանկանում են բուն գործի համար աշ-
խատել, Գաշնակցութեան հետ միասին գործել, մեր եւ իրենց գործունէութիւնը, ոչժը հա-

մեմատելուց յետոյ: Հարկաւոր է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել այդ տեսակ ուժերի վրայ եւ ամէն կերպ աշխատել նրանց հետ միասին գործել: Մեր կարծիքով այդ դրութեան հեշտ կարելի է հասնել, երէ նոր-հնչակեաններն իրենց կազմակերպութեան մէջ մտցնեն սպա-կեմտրոնացման սկզբունքը, որը կը ոչնչացնի արտաքին ուժի ազդեցութիւնը եւ որը միջոց կը տայ երկրի մէջ գտնուող խումբերին, համեմատաբար աւելի ազատ կերպով, տեղական համգումանիներին քեյադրութեամբ մի ընդհանուր գործ ձեռնարկել: Ուրեմն մեր բանակցու-թեանց մէջ մենք ամէն տեղ լաւ կ'անենք, երէ պնդենք ապակեմայրոնացման վրայ (Արփիսրի խնդիրը համարելով արդէն վճռուած): Գրէ՛ք այս մասին եւ ձեր կարծիքը: Իսկ շարունակու-թիւնը երիտասարդ Թուրքիոյ մասին՝ յետոյ:

Արդէն, որովհետեւ ժամանակ բիչ է մնացել, դժուար թէ կարողանամք հրաւիրել ընդ-հանուր ժողով: Կարծեմ պէտք է քողմել, որ Ռուսաստանի տեղական ժողովից յետոյ լինի ընդհանուր ժողովը: Բայց սա անպատմաւ պէտք է անել:

Խնդրեմ շուտով հաղորդել միւսներին:

Ի՞նչ է շինուի եղբայրս:

57) ԲԺ. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՕՀԱՆԵԱՆԻՆ

13 Օգոստոս 1897

Սիրելի,

Ահա 2-3 օր է լրագիրներում կարդում եմք հեռագիրներ տղերանց ընդհարումների մասին(1): Թէ ինչ հետեւանք կը լինի, չգիտեմ, միայն շատ եւ շատ խնդրում եմ մասնաւորապէս քեզ, որ ամէն մի լուր, որքան էլ աննշան լինի, հաղորդես ժընեւ: Գիտեմ տղերանց սովորութիւնը, նրանց դանդաղութիւնը: Մի 3-4 ամիս պէտք է անցնի, որպէսզի մի քիչ հաստատ գաղափար ունենաս եղբայրեան մասին: Ահա թէ ինչու մասնաւորապէս քեզ եմ խնդրում: Ո՞վ է գնացել, ո՞վ մնացել, ո՞վ սպաննուեց, ո՞վ է կենդանի մնացել եւ ո՞րտեղ: Կարն(2) հաւանական է նոյնպէս գնացած լինի: Շատ եմ խնդրում նրա մասին ճշմարտու-թիւնը չծածկես: Այդ անպիտանը ինչո՞ւ ինձ նամակ չէր գրում, չգիտե՞ս պատճառը:

Ես էլ հեռացել եմ ժընեւից մի 3-4 ամսով: Ուղեղս կատարելապէս յոգնել է մենակ լինելուս պատճառաւ: Կար ժամանակ, որ հեռագրական լուրեր անգամ չէի կարողանում կարդալ: Դէս ու դէն եմ գնում: Այժմ, ինչպէս տեսնում ես, Նեւշատել(3) եմ Սիմոնի հետ: Կը վերադառնամ ժընեւ եւ այնտեղից Բուլղարիա՝ համգումանալու համար:

Համբոյրներս քեզ: Զոռաճաս խնդիրքս:

ՔՐ. ՌՈՍՏՈՄ

Յ. Գ.— Յարմար առթիւ մի ուրիշ նամակ կը գրեմ:

Ս. Շիւեանի ձեռքով աւելցուած է.

Ջերմ բարեւներս:

Ինձ համար այդտեղ մի տեղ պատրաստիր. այս տարի աւարտում եմ, Հոկտեմբերին:

Ս. ՇԵՆԱՆ

(1) Կ'ակնարկուի իմաստորի արշաւանքին: (2) Ռոստոմի եղբայրը՝ Արիստակէսը: (3) Ռոստոմը բաւական ծանր հիւանդացի էր եւ րժշկուելուց յետոյ գնացել Նեւշատել կազ-դուրուէրու: Նեւշատելում էր այդ ժամանակ եւ Սիմոն Շիւեանը, որ նոր էր վերադարձել Ամերիկայից:

58) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

Նամակի վրայ թուական չի նշանակուած, բայց բովանդակութիւնից պարզ է, որ գրուած է Օդեսսոսի վերջերք: ԽՄԲ.

Կր վերաբերի Ռոստոմի Լյորօր՝ Կարոյի (Արիստակէս Զօրեան) նահատակութեան, Խանասորի արշաւանքին ընթացքին:

Առանձին տրուած է ներկայ նամակի պատճէնը, իրրեւ նմոյշ Ռոստոմի ձեռագրին: Հ. Տ.

Սիրելիք,

Ստացայ Տաշոյի գրած կենսագրութիւնը: Եղբօրս մահուան պարագաների մասին գրել էր մէկը եւս եւ բոլորովին հակառակ Տաշոյի գրածին: Վերջինիս պատմելով՝ եղբայրս ընկել է առաջին կտուտ, մինչդեռ միւսի պատմելով՝ առաջին կտուտ, ընկերներին ազատելով, սաղ սալամաք միանում է գլխաւոր խմբին: Իսկ այդտեղ, քողերի նոր յարձակման ժամանակ մի ինչ որ խառնակութեան պատճառաւ սպանւում է եղբայրս: Այս դէպքը նոյնպէս մութն է նկարագրուած: Պարզ բան է, մի ինչ որ բան կայ, որ բոլորն էլ աշխատում են ծածկել:

Իբրեւ եղբայր, ես խնդրում եմ, պահանջում եմ, որ ճշմարտութիւնը յայտնէք: Անխղճութիւն կը լինի ձեր կողմից ինձ մշտական մտատանջութեան մէջ պահել: Մի բան որ յայտնուելու է, ինչո՞ւ այժմեանից չէք յայտնում: Միտիքարին(1) էլ գրել էի, ձեզ էլ եմ կրկնում, — խնդրում եմ նրանից մնացած բերել իրերը, քգքերը, մամակները կապոցով ուղարկէք ինձ:

Մնամ ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

Ովքե՞ր են մնացել այդտեղ: Համբոյրներս բոլորիդ:

ՆՈՅՆ

(1) ԲՏ. Քրիստ. Օհանեան:

59) ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

Նամակի վրայ ժամանակը չի նշանակուած. գրուած պէտք է լինի 1897 թ. Սեպտեմբերի վերջերը կամ Հոկտեմբերի սկզբին: ԽՄԲ.

Սիրելիք,

Ստացուած են Արբալի(1) Սեպտ. 10/22 նամակները, արշաւանքին վերաբերեալ գրութիւնները եւ լուսանկարների մի ժողովածու:

Արշաւանքի նկարագրութիւնները շատ էլ յաջող չէին: Ի՞նչ հարկ կար այդքան բացատրութիւններով, խորհրդածութիւններով լեցնել կտուտի նկարագրութիւնը եւ տպաւորութիւնը բուլացնել: Բացի այդ, նկարագրութիւններից եւ ոչ մէկը ամփոփ գաղափար չի տալիս կտուտի մասին (մէկն էլ Ֆար-Հատն(2) էր ուղարկել): Եթէ կարողանաք մի ամփոփ պատկեր գրել, շատ լաւ կը լինի: Այստեղ ստիպուած էինք այդ երեքից կազմել մէկը: Թէ որքան յաջող է, չգիտեմք, բայց անպատճառ սխալներ կը լինին, որովհետեւ հակասութիւններ կային ուղարկուածների մէջ. անճանաչ էր իմանալ, քե՞ որն է ուղիղը:

Շատ ափսոս, որ լուսանկարի վրայ զլացել էի՜ք դնել իւրաքանչիւրի ազգանունը գոնէ, երէ ոչ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ: Բէ՛ւ չէ ի՞նչ նշանակութիւն ունին այդ գիմուած մարդկանց ժողովածունքը: Աւելորդ չէր լիներ, երէ գրէիք, թէ ով ինչ դէպքում նահատակուեցաւ: Գրում էք միայն, թէ այսինչ տեղը 4 հոգի, միւս տեղը երկուսը կարգրինք, բայց թէ ովքե՛ր են այդ չորսը, երկուսը — չէք յայտնում: Նահատակուածների քում կայ մէկը, կարապետ փանոսեան անունով, Յղնա գիւղից: Ձե՛ք կարող գրել, թէ ինչպե՛ս եւ ե՞րբ ընկաւ նա խմբի մէջ:

Թիֆլիսի նամակից իմացանք, որ Թորոսը(3) վերադարձել է եւ թէ միւսները բոլորը հեռացել են: Ինչո՞ւ դուք միշտ տեղեկութիւն չէք տալիս այդտեղի անցած-դարձածների մասին:

Արշաւանքը ամէն տեղ լաւ տպաւորութիւն է թողել, միայն այդ անպիտան հնչակ-եանները ամէն կերպ աշխատում են նսեմացնել դրա նշանակութիւնը: Դուք բաժանում եմ նշանակների օրգան «Մարտը» ստանձնում էք թէ ոչ: Ֆիլիպպի մեր կումիւտէն խնդրում է յայտնել արշաւանքի նախաձեռնողներին իր շնորհակալութիւնները:

Ինչո՞վ վերջացան Ոսկանի եւ Շէկոյին սպանողների խնդիրները: Ինչպե՛ս է այժմ հակառակ — տանկահայերի վերաբերումը արշաւանքից յետոյ: Իսկ ժողովո՞ւրդը, մասնաւորապէս Սալմաստինը, հակառակ չե՞ մեզ կառավարական խտրութիւններից յետոյ:

Գագիկը գրել էր մեզ Թերթէրը եւ Նամակները(4) իւր հասցէով ուղարկեցիք եւ ոչ թէ ձեր ինչո՞ւ դուք այդ մասին ոչինչ չէք հաղորդում: Մենք կը շարունակենք նախկին ճանապարհով ուղարկել, մինչեւ ձեզանից որոշ պատասխան չստանանք: Ուրեմն գրեցէ՛ք, ստանձնում էք թէ ոչ կանոնաւոր կերպով մեր ուղարկածները, եւ թէ ինչպե՛ս պէտք է անել ապագայում:

Արհեստանոցը(4) ի՞նչ դրութեան մէջ է:

Եթէ ուրիշ լուսանկարներ կան, այն էլ ուղարկեցէ՛ք, միայն անունները գրած եւ տեղեկութիւնների հետ միասին, իսկ երէ ուղարկածներից կարող էք երկրորդ անգամ եւս ուղարկել, անպատճառ արե՛ք. մենք կը վերադարձնենք ձեզ իսկոյն:

Սպասում ենք ձեր մանրամասն նամակին:

ԽՄԲ.

Յ. Գ.— Արշաւանքի մէջ եղել է. բացի մի տանկից, նաեւ ասորի. գոնէ այդպէս է երեւում պատմութիւնից: Երէ ճիշդ է. գրեցէ՛ք, թէ քանի՞ հոգի են եղել: Գրեցէ՛ք նոյնպէս, որքա՞ն ռուսահայ է եղել, որքա՞ն տանկահայ եւ զլխաւորապէս ո՞ր գաւառներից:

ՆՈՅՆ

(1) Յովսէփ Միրզայեանց: (2) Սարգիս Օհանջանեան: (3) Գալուստ Աւոյեան: (4) Մածկազիր:

60) ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

13 Նոյեմբեր 1897

Նամակը զրուած է Ռոստոմի ձեռքով: Թէեւ ասորադրուած է՝ «Խմբադրութիւն», բայց փաստորէն պէտք է համարել Ռոստոմի նամակը, որովհետեւ այդ օրերին Ռոստոմը մենակ էր ժընեւում եւ մենակ էր վարում «Դրօշակ»ի գործերը:

ԽՄԲ.

Սիրելիք,

Ստացանք Բէկի նամակը Կարոյի մասին, շնորհակալ ենք: Մի քանի օր անաջ մի ու-

բիշ նամակ ենք գրել, ստացած կը լինէ՛ք:

Վերջին նամակի հասցեով, այն էլ սխալ գրած, *այլեւս չուզարկէք ոչինչ*: Ահա Գոր հասցէ՝ **E. Sissagian, Roseraie, 26**:

Խնդրեմք նկարագրել մեզ ճիշդ կերպով այն սպանութիւնները, հալածամեքերը, որ տեղի ունեցան Սալմաստում եւ Խոյում արշաւանքի պատճառով բրդերի եւ կառավարութեան կողմից: Առհասարակ, ուղարկեցէ՛ք մեզ միշտ քղբակցութիւններ այդտեղի դուրսեւ մասին (ի հարկէ. այն, ինչ կարող է հետաքրքիր լինել յեղափոխական տեսակետից):

Յաւելով լսում ենք, որ այդտեղի քրոնիֆական խոռվութիւնները աւելի են խստացել, փոխանակ մեղմանալու. եւ մինչեւ իսկ հասել են այն աստիճանի, որ իբր Իւ արիւն կարող էր հոսել: Մի՞թէ այս բոլորը ճիշդ է, եւ ի՞նչ է ձեր՝ այդտեղ մնացածների կարծիքը, ի՞նչ միջոցներով կարելի է վերջ տալ այդ դալմադալներին:

Ի միջի այլոց, Ոսկանի խնդիրը անպատճառ դեր խաղացած կը լինի: Զգիտեմք, թէ որքան դա ստույգ է. քայց այստեղ մենք մի քանի խօսք ենք ուզում ասել մեր ընդհանուր պոկաստութեան մասին, որը մասնաւորապէս տեղի ունեցած կը լինի եւ այդտեղ: Դա մի որոշ ընկերական կարգապահութեան պակասութիւնն է, որ հետեւանք է նախկին դուրսեւան. երբ ամէն ինչ հիմնուած էր անհատական, ընկերական կապերի վրայ: Այդ անտակ դուրսիւն շատ լաւ է. երբ ընկերները կարողանում են համաձայնել իրար մէջ, քայց երբ մի որեւէ կէտում հաւաքուած են բազմատեսակ մարդիկ, որոնց մէջ չկայ ընկերական յարաբերութիւն, այն ժամանակ անհրաժեշտ է մոցնել որոշ պաշտօնականութիւն՝ վիճելի հարցերը վճռել մեծամասնութեամբ. փոքրամասնութիւնը պէտք է կապտակուի այդ վճռին առանց որեւէ կողմնակի, մասնաւոր քայլեր անելու. իսկ որ գլխաւորն է՝ իւրաքանչիւրի դերը խստիւ որոշել: Այս կէտի վրայ շեշտում ենք, որովհետեւ մեր գլխին դառնապէս փորձել ենք անցնալ տարի:

Մի պակասութիւն էլ, որ մասնաւորապէս ձեզ է պատկանում, դա վերին աստիճանի անգաղտնապահութիւնն է: Թէ որոնք են գործիչները, կոմիտէի անդամները՝ դա գիտեմք ոչ միայն կազմակերպութեան բոլոր անդամները, այլեւ հասարակութեան մի մասը: Տաշըրեանը գրել էր, թէ աջ պակասութիւնը զգացուած է: Հարկաւ, արդէն միջոցներ ձեռք առած կը լինէ՛ք դրա առաջն առնելու: Ձեզ համար չափազանց դժուար կը լինի այդ փոփոխութիւնը իրագործել, քայց մեզ անհրաժեշտ է թւում, որ դուք լարուած ուժերով հենց այժմեանից կարգի բերէ՛ք ձեր կազմակերպութիւնը. քանի որ մարդ էիք կայ, տղերքը հեռացա՞ծ են, թէ ոչ. եթէ նորից լցուին, դժուար կը լինի գլուխ դուրս բերել: Թող մինչեւ իսկ ժամանակաւորապէս լինի, մինչեւ Միխայիլի, Նիկոլի, միւսների վերադարձը, վճառուին, թող հիմք դրուի:

Մի բան, որ անհրաժեշտաբար պէտք է անէ՛ք, դա կոմիտէի անդամների անունների գաղտնի պահելն է: Եթէ օր. Ոսկանը մի որեւէ պահանջով դիմում է Բէկին, ինչո՞ւ նա կըտրուկ կերպով չի ուրանում իր կոմիտէի անդամ լինելը, եթէ մինչեւ իսկ Ոսկանը շատ լաւ համոզուած է այդ բանի մէջ: Զե՞ որ նա այժմ բոլորովին օտար մարդ է մեզ համար: Սկզբում, ի հարկէ, այս ձեւը կատակերգական բնաւորութիւն կը կրի, քայց յետոյ օրինաւոր ճանապարհի մէջ կը մտնի:

Թորոսը անշուշտ Սալմաստ կը լինի: Ուղարկէ՛ք նրան եւս մեր բոլոր նամակները եւ թող մեզ յաճախ գրի:

Համբոյրներ այդտեղ եղած ընկերներին՝

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յ. Գ.— Միխայիլը խոստացել էր ուղարկել Ռոստոմին Կարոյի թղթած նամակները, որ Սալմաստ պէտք է լինին: Ռոստոմը խնդրում է շուտով ուղարկել:

ՆՈՅՆ

61) ԺԸՆԵՒԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

(անտիպ)

Ռոստոմի կողմէ գրուած եւ ստորագրուած բացիկ մըն է (carte-postale), որ կը կրէ Խարքովի փոստի կնիքը՝ 27 Մարտ 1898 թուականով (կայ նաեւ Ժընևի — ստացման — կնիքը, թուականը անորոշ): Հ. Յ. Դ. Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովին մասնակցելու համար Ժընևէն սէպի Թիֆլիս ճամբորդած միջոցին, Ռոստոմ Խարքովի մէջ հանդիպած է Մելիքին (Յովհաննէս Եռուսէփեան):

Հ. Տ.

Սիրելիք,

Խարկովում պատահեցի Միլիփին, գնում եմք միասին: Սահմանը անցել է առանց որեւէ դժուարութիւնների, չնայած, որ Տ տարի է անցած է եղել: Պէտք է ապրի 12 օր իր հայրենիքում: Սիմոնին(1) շտապէք հաղորդել, որ առանց այլեւայլութեան ճանապարհ ընկնի:

Համբոյրներ

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

(1) Կ'ականարկէ Սիմոն Շխեանին:

62) ԺԸՆԵՒԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Առնուած Դիտլերի բ. հատրէն, — «Հ. Յ. Դ. Երկրորդ Ընդ. Ժողովրդ», էջ 214—215, Հաւանորէն հատուած մըն է նամակէ մը՝ գրուած, ըստ Դիտլերի խմբագրութեան, 2 Ապրիլ 1898ին, Թիֆլիսէն:

Հ. Տ.

«Միայն կիւրակի գիշերը կարողացանք տեղ հասնել: Ուշ չէր, որովհետեւ դեռ հագիւ մի 4-5 օրից յետոյ քարեկամներս հաւաքուեմ պսակի խնդիրը վերջացնելու:

«Այդ լաւ է, ժամանակ ունիմ այստեղ հօրեղբայրներիս հետ համաձայնութեան գալու: Սրանք չափազանց լարուած են եղել իմ դէմ մի շարք քիւրիմացութիւնների պատճառով, որ հետզհետեւ պարզոււմ են: Յոյս ունիմ, որ բոլորովին կը պարզուի հարցը, եւ հօրեղբայրներս խոչընդոտ չեն հանդիսանայ ընդհանուր խորհրդակցութեան ժամանակ: Գուցէ հարկ լինի երես առ երես դուրս գալ ինձ գրպարտող Բորիսի(1) հետ: Սրանք «ընդամալու» պատճառներից, հանգամանքներից մի քանիսը շատ կոմիկական են: Դրա մասին յետոյ: Ես պիմը եմ կանգնելու, իսկ եթէ համաձայնութեան չեկանք, tant-pis ! Գարեգինին տեսայ. վահապին(2) դեռ եւս ոչ, չի եկել:

«Ես էլ լաւ եմ: Ներդրերս էլ, բարեբախտաբար, շատ հանգիստ: Համապարփորդութիւնը շատ լաւ ազդեց վրաս: Ներդրութիւն, որ մանրամասն չեմ գրում: Կ'աշխատեմ մի յարմար ժամանակ այդ անել:»

(1) Մբատ Խաչատուրեան

(2) Արշակ Վառժեան

63) ԺԸՆԵԻԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ (մասամբ անտիպ)

20 Ապրիլի (? — թուականը բնագրին վրայ այդքան ալ յստակ չէ) այս նամակը մասամբ հրատարակուած է Դիմիտրի Բ. Հատորին մէջ, էջ 215 («Հ. Յ. Դ. Երկրորդ Ընդհ. Ժողովը»): Կու տանք ամբողջութիւնը:

Հ. Տ.

20 Ապրիլ 1898

Մի նամակ էլ եմ գրել այստեղից Արշակի անունով, ստացած կը լինէ՛ք:

Արդէն երկու շաբաթ է, ինչ սկսուել են իմ պարապմունքները, բայց դեռ եւս բուն խնդրին չեմ հասել, հազիւ հազ զեկուցումներով էի գրադուած: Այսօր յուսով եմ վերջինը կը լինի, եւ վաղը կը սկսիմ կանոնաւոր պարապմունքները:

Ռբոշ դեռ ոչինչ չեմ կարող գրել: Անտոնը(1) հրաժարում է, կարող է Թոփալը(2) գայ:

Ի՞նչ եղաւ Սիմոնը(3), գալի՞ս է, քէ ոչ: Թող անմիջապէս նախապարի բնկնի, անցագրի հարցը շատ դիւրին է: Իր հասցէն կորցրել եմ, ուղղակի գրել չեմ կարող: Թող յայտնի ինձ շտապով իր հասցէն:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

Ներփակեալը յանձնէ՛ք ուր հարկն է:

Յարմար ժամանակ մանրամասն կը գրեմ:

ՆՈՅՆ

Ինչո՞ւ նամակ չէ՛ք գրում, ի՞նչ եղան իմ հաշիւը, միւս քաթերս...

Ռբոշիւրները շտապեցրէ՛ք:

(1) Սիմոն Զաւարեան.

(2) Քրիստափոր.

(3) Սիմոն Շխեան:

64) ԺԸՆԵԻԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ (մասամբ անտիպ)

24 Ապրիլ 1898-ի նամակ, որմէ քանի մը տող միայն կը գտնենք Դիմիտրի Բ. Հատորին մէջ, էջ 215: Կու տանք ամբողջութիւնը, առնելով Հ. Յ. Դ. Կեդրոնական Արխիւի բնագրէն: Դրուած է Թիֆլիսէն, Բ. Ընդհանուր Ժողովի օրերուն:

Հ. Տ.

24 Ապրիլ 1898, Թիֆլիզ

Սիրելիք,

Ջարմանալի մարդիկ է՛ք, միմչեւ հիմա ոչ մի տող չէ՛ք գրում, եւ ոչ էլ քաթերն ուղարկում:

Գործերս առայժմ լաւ են զնում, յոյս ունեմ մի 2-3 շաբաթից յետոյ վերջացնել:

Ուղարկում եմ ներփակ Արամայիսի նկարագրութիւնը (պատկերի տակ սա սխալմամբ

Ախալցխացի է նշանակուած, իսկապէս Ալաշկերտցի է): Կարելի է դրանից էլ օգտուել: Շուտով կ'ուզարկեմ Սաբոյի յիշատակարանի շարունակութիւնը:

Համբոյրներով՝
Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

Թէ Աստուած սիրէ՛ք, շուտով նամակ գրէ՛ք:

ՆՈՅՆ

65

(Անտիպ)

Դտնուած ողբ. բնկ. Ս. Վրացեանի թուղթերուն մէջ: Որով չէ թէ որո՛ւ ուղղուած է նամակը. «խաչեղբայր»ը Հաւանօրէն գործածուած է փոխարեարար, կուտակցական կամ ազգային պոլիկարտնակ գործիչի մը հասցէին:

Հ. Տ.

20 Յուլիս 1901, Ֆիլիպէ

Սիրելի՛ խաչեղբայր,

Շատ հաւանական է, որ ձեզ եւս հասած լինի մակեդոնական մէկ խմբի տաճիկ զօր-
ւեքի հետ ընդհարման ցաւալի լուրը: Խմբի մէջ եղել են եւ հայեր, որոնցից երկուսը վի-
րասորուած եւ գերի են բռնուած. իսկ երեքը սպանուած են: Ի միջի այլոց տալիս են հե-
տեւեալ անունները՝ Թարսուլ, դերձակ Օննիկ, մի ուրիշ Օննիկ՝ Թէֆերտազցի, Անտոն եւ Կա-
րապետ: Ստոյգ տեղեկութիւն առնելու համար մի կարգ միջոցներ ձեռք են առնուած. դիմում
եմ եւ ձեզ, խնդրելով, որ երէ որեւէ հնարաւորութիւն կայ, աշխատէ՛ք ձեր բարեկամների
ու ծանօթների միջոցով իմանալ, քէ ովքեր են սպանուած ու գերի բռնուած հայերը:
Դուք իբր հայ եւ Ֆիլիպէ ապրած, չէ՛ք կարող ի հարկէ չհետաքրքրուել այդ անձերով, մա-
նասնդ որ սրանց կողմէն տալիս են նաեւ Պետոյի անունը:

Խումբը յարձակուել է քաղաքի մօտ գտնուած (հազիւ $\frac{1}{4}$ ժամ հեռաւորութեամբ)
մէկ ագարակի վրայ, բռնելու համար վալիին, որ հիւր է եղել այդտեղ: Բայց վալին կէս ժամ
առաջ մեկնած լինելով, խումբը իրեն չմատնելու համար բռնում է յամենայն դէպս ագա-
րակի տիրոջ (մի ինչ որ քէյի) որդուն եւ լեռն է տանում:

Տեղի է ունենում երկու ընդհարում: Առաջինն տղերացից ոչ ոք չի վնասուում, միւս
կողմից ընկնում են ոստիկաններ, զինուորային եւ 15ի չափ ձիաներ: Երկրորդ ընդհարումին,
ճը սպանում են, 4ը գերի բռնում վիրաւոր: Տանիկները կորցնում են սպաներ մի քանի՝
հոգի եւ 70ից արեւ զինուորային: Կրկնում եմ խնդիրքս, յուսալով, որ ձեր ձեռքից եկածը չէ՛ք
խնայիլ քիչ քէ շատ ստոյգ տեղեկութիւններ հաւաքելու նախատակուած եւ ձերբակալուած
տղաների մասին:

Սպասելով ձեր նամակին, մնամ

Ձեր ՌՈՍՏՈՄ

Շատ եւ շատ բարեւներ ձեզ բոլորիդ: Մերոնք բոլորը ողջ եւ առողջ են:

Առնուած է ցարական զաղտնի սպասարկութեան (Օկրմնն) արխիւներէն, եւ հրատարակուած Նիւիթեր Զ. Յ. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, ՀԱՄԱՐԻ Բ. Հատորին մէջ, էջ 335-336: Ոստիկանական բաժնի վարիչին ուղարկուած՝ 21 Յուլիս 1904ի թիւ 1684 փաստաթուղթն է: Գրուած է, յայտնապէս, Քրիստափորի նահատակութենէն ետք եւ հայ-թաթարական կռիւներու նախօրեակին:

Հ. Տ.

6 Յունիս 1905

Դէորդի Դեկանդին, Փարիզ 18, Rue des Fossés Saint Jacques.

Սիրելի ընկեր,

Ընկեր Գաբունիայի(2) մասին կարող եմ հաղորդել հետեւեալը: Զնանաչելով Բուլղարիան (այնտեղ մենք գործում ենք համարեա՝ ազատ), ես իրեն ծայրայեղօրէն զգոյշ էր պահում: Նրա չար բախտից, ոստիկանը մօտեցում եւ հարցնում է քեզ ո՞վ է. իսկ ես վերջնում ու ասում է՝ հայ է եւ գնում է Կոստանդնուպոլիս: Անմիջապէս նկատում եմ ինչ որ աննորմալ է, քանի որ հայերի մօտեցրել Պոլիս անհնարին բան է յուսում: Այդո՛ւ՝ ես իր վրայ աւելի մեծ կասկած հրաւիրեց: Այժմ ո՛ր է ես, ոչինչ չեմ գրում: Ափսոս որ նախօրոք չեկաւ մեզ մօտ, ժընեւ: Ես իրեն կը բացատրեի թէ ինչպէս պահէր իրեն: Պիտի սեղ, որ բուլղարական կառավարութիւնը շատ քարեացական է վերաբերում դէպի մեզ: Վառնայի մէջ ձերբակալուած էին մեր ընկերներից չորս հոգի՝ ռումբերով. նրանց կ'արձակեին. երէտ այդ մասին մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները տեղեկ չլինէին. չնայած նրանց անցկացրին Սերբիա, սակայն մասնաւոր կերպով հասկացրին, որ նրանք այնտեղից կարող եմ վերադառնալ ուրիշ անունների տակ: Ընկերները այդպէս էլ արին: Յետոյ, դժբախտ մի դէպք Սոփիայում պատահեց. ուր գտնուեցին մեր ընկերներից երկուսը, եւ կառավարութեան այլ տեսակի վերաբերումի պարագային մեծ գործ (զատ) կը բացուէր, մինչդեռ ոչ ոքի չանհանգստացրին (փորձին ներկայ էին մինչեւ 12 անձեր) եւ ոստիկանութիւնը եկաւ խուզարկելու Միքայէլեանի սենեակը այն ժամանակ, երբ բոլոր քայքայը դուրս էին տարուած այնտեղից: Ընկեր Գաբունիան պէտք է իրեն պահէր միանգամայն ազատ: Զարմանում եմ քեզ ինչո՞ւ եմ նրանից անցագիր պահանջել: Այդ բանը համարեա՝ երբեք չի պատահում այնտեղ:

Մի քանի խօսք մեր գործերի մասին:

Մեր դուրսիւնը կովկասում, ինչպէս որ մասամբ քեզ յայտնի է, դառնում է տագնապալի:

Վարչութիւնը բացայայտօրէն զրգռում է քաթարների հայերի դէմ: Այդ դեռ քիչ է: Ըստ վերջին տեղեկութիւնների, կովկաս եւ Գլխով գիւնում են Թիֆլիզի մուսուլմաններին եւ ռուս բանուորներին: Նման պարագաներում ինքնապաշտպանման գործը պիտի կազմակերպուի ոչ միայն հայերով, այլ ընդհանուր ճիգերովը հայերի, վրացիների եւ ռուս բանուորների մի մասի: Այդ կը լինի լաւագոյն ապացոյցը յեղափոխական կազմակերպութիւնների համերաշխութեան: Շտապեցէք գրել այդ մասին ձեր կովկասեան ընկերներին: Զնայած տեղի վրայ արդէն իսկ համաձայնութիւն կայացած է այս հոգի վրայ, բայց պէտք է աշխատել, որ համերաշխ գործունէութիւններ յստակօրէն կատարուեն այն բոլոր շրջաններում, որոնք բնակուած են հայերով եւ վրացիներով:

Քաղաքների մէջ մերոնք լաւ են զինուած եւ պատրաստուած: Երեսնում արդէն ուժեղ հակահարուած տուին. մահմեդականների կորուստներն այնտեղ նշանակալից կերպով գերազանց են մերինն: Միայն գիւղերի մէջ մեր գործը լաւ չէ. ամէն մի գիւղ չի կարող առանձինն դէմ կենալ թուրք եւ քիւրդ զինուած խումբին: Մենք կազմակերպեցինք քաղցիկ խումբ 80 անձերից, գիւղերը պաշտպանելու համար. նրա առաջին ֆայլերը յաջող էին. մի քանի տեղերում նրան յաջողուեց ցրել քաթար ամբոխները եւ յետ վերցնել կոզապտուած ապրանքները, բայց նրա հետագայ ֆայլերը անգամալուծուեցին վարչութեան(3) հակառակ

գործունէութեամբ եւ զօրքով որ դրուեցաւ «հանգստութիւնը պահպանելու» համար: Բագուի մէջ պատրաստուում է մօր յարձակում, այնտեղ այժմ ընդհանուր խուզարկութիւն է տեղի ունենում հայերի տներում եւ արհեստանոցներում, մայնիսկ խուզարկում են անցորդներին: Արդէն զրաւել են 20 հրացաններ, փամփուշտներ եւ ատրճանակներ: Ռուսերի արհեստանոցը վիժեց: Յարձակումը կրկնուում է այն ժամանակ, երբ վարչութիւնը համոզուում է որ հայերի մօտ գէնքը քիչ է: Բացի այդ, վախենում ենք զօրքի բացայայտ միջամտութիւնից, ինչպէս որ եղաւ Թուրքիայում: Մէկ խօսքով՝ աղէտի մէջ ենք: Մէկ բան միայն ուրախացնում է մեզ, այդ՝ առայդ սրամաղդրութիւնն է մեր տեղական ընկերների, որոնք վստահ են իրենց սեփական ուժերի վրայ: Յոյս ունինք այս եւս անցկացնել:

Ընկեր Գալպագին պէտք է որ արդէն քեզ յայտնած լինի արդիւնքները մեր խորհրդակցութեան: Ի՞նչ ես մտածում թող որ կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների խորհրդակցութիւնը հրաւիրելու մասին: Ի՞նչ է արուած կոմիտէ կազմակերպելու համար:

Կարող է պատահել որ ես շուտով Փարիզ գամ:

Յտեսութիւն՝ քո ՌԱՍՏՈՄ

Կցում եմ Բագուի կոմիտէի կոչը, Նակաշիճէի մահապատժի մասին: Ափսոս որ ճաշէ ստորագրուած նաեւ ձեր կողմից:

(1) Դէորդի Դեկանդով, Վրաց Սոցիալիստ-Ֆեդերալիստ կուս. անդամ. անիշխանական:

(2) Գարունիան այլազգի յեղափոխական էր, Թերեւս վրացի անիշխանական:

(3) Յարական պետական վարչութեան մասին է:

Ա. Ա.

67) Հ. Յ. Դ. ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Ռուստոմի տեղեկագիր-նամակն է, պարսիկ յեղափոխականներուն հետ Հ. Յ. Դ. Կեդրոնական Արխիւէն եւ հրատարակութեան տրուած, ընկ. Ա. Ամուրեանի կողմէ եւ իր ծանօթագրութիւններով, ԱԶԴԱԿ Շարաթօրեակ-ԴԻՐՈՇԱԿԻ Ե. տարուան 40րդ համարին մէջ (22 Մեկտ. 1974):

Հ. Տ.

10 Յունուար 1908, Թեհրան

Սիրելիք,

Բանակցութիւնները վերջացան, տեսելով 6 օր: Ուղարկում եմ ձեզ արձանագրութեան պատճէնը. տեսլացնում ենք նրան մեզ հետ բանակցողների ներկայացուցիչների մասակը, ուր նրանց բացատրում են, թէ ինչ պատճառով արձանագրութեան տակը չեն ստորագրում: Բայց պէտք է իմանաք, որ շտապով գնալս չէ դրա բուն պատճառը, դա միայն մի պատրուակ է: Բանն այն է, որ բանակցողները իբրեւ որոշ հասարակական եւ քաղաքական դիրք ունեցող անձինք՝ խոյս են տալիս ստորագրելու մի պայմանագիր, որ կնքուած է յեղափոխական կուսակցութեան ներկայացուցչի հետ: Ինչպէս երևում է, նրանք կ'աշխատեն ստեղծել մի ուրիշ մարմին՝ մոյմպէս յեղափոխական անունով, ուրիշ անձներից բաղկացած, գուցէ եւ Ֆրկատի, որը մեզ հետ կը մտնի պաշտօնական յարաբերութեան մէջ: Իսկապէս՝ ստորագրութիւնը մեզ համար էլ ցանկալի չէր: Աչքի առաջ ունենալով Շամի Մարմնի եւ մի քանի ընկերների տրամադրութիւնը, մեզ համար եւս անհրաժեշտ էր պայմանագիր չկազմել ոչ մի ստորագրութեամբ, այլ համաձայնութեան կէտերի իրագործումը քաղցնել իրերի ընթացքին:

Բայց գործը այնպէս էր տարուած, որ մեր ստորագրութիւնից հրաժարուիլը նրանց կողմից պիտի լինէր: Այդ միջոցով կարելի էր չափել նրանց պատրաստակամութեան աստիճանը, որը հիմնուած պիտի լինէր այն ոյժերի ու *ֆակտորներ*ի վրայ, որ իսկապէս տրամադրելի են նրանց համար: Դրանով միայն կարելի էր հասկանալ, թէ մինչեւ ո՞ր աստիճան կարելորութիւն են տալիս սահմանազլխի (1) դէպքին եւ իրօ՞ք անխուսափելի են համարում պատերազմը կամ պատրաստուում են նրան: Ուղարկում ենք մեր պատասխանի պատճենը, ուր հասկացրել ենք, թէ մենք ի՞նչ չափով կարելորութիւն ենք տալիս բանակցութիւնների հետեւանքին:

Համառօտ կերպով առաջ բերեմ բանակցութիւնների պատմութիւնը:

Բագու էի հասել, երբ տեղի ունեցաւ Շահի եւ Մէջլիսի միջեւ կոխը: Ենթադրելով, որ դա պիտի խանգարի անպատճառ մեր բանակցութիւններին, հեռագրով հարցրի այստեղի ընկերներին՝ հարկաւոր չէ՞ արդեօք յետաձգել իմ ուղեւորութիւնս, այլի առաջ ունենալով դրութեան անկայունութիւնը: Եւ երբ Թեհրան հասայ, սահմանադրականների գլուխը շատ խառն գտայ: Թէեւ Շահի կառավարութիւնը պարտութիւն էր կրել, բայց նրա կողմնակիցները դեռ շարունակում էին գաղտնի դաւեր լարել սահմանադրութեան դէմ: Կազմուել էին սեւ հարիւրեակներ. որոնք տեղորի միջոցով ձգտում էին ընկնել սահմանադրականներին:

Իմ գալուս երրորդ օրը տեղորի ենթարկուեց, իր տան մէջ, սահմանադրական շարժման աջակից յայտնի հարուստ Արքաթ Ֆրէշդունը: Ինչպէս քիչ յետոյ հաստատուեց, հենց Շահի մտերիմ սենեկապետի ձեռքով: Մի օր անց հրացանաձուլութեան ենթարկուեց արտաքին գործոց նախարարը, նոյնպէս իր տան մէջ: Սա եւս յայտնի է իբրեւ ջերմ սահմանադրական. սրա հայրը համգուցեալ Մուշիր Դովլէն էր, որ *սողբազամ* եղած ժամանակ կարողացել էր համոզել Շահ Մոգաֆարէդդինին՝ սահմանադրութիւնը ստորագրելու: *Մէջլիսի* անդամները մշտական վախի մէջ էին, շատերը տանը չէին բնում, իրենց կողմից միջոցներ էին խորհում թէ՛ իրենց անձը եւ թէ՛ սահմանադրութիւնը ապահովելու համար: Ահա թէ ինչո՞ւ իմ գալուց մի շաբաթ անց միայն, Դեկտեմբեր 30ին(2) տեղի ունեցաւ առաջին նիստը: Կենտրոնալ նիստերն էին՝ 31ին Դեկտ., 2, 3, 4ին Յունուարի, 1908 թ.: Մեզ հետ բանակցող խմբի մէջ մտնում էին՝ 1) Վոսուդ-օդ-Դովլէն (կառավարութեան վստահութիւն), *Մէջլիսի* փոխ նախագահը. խօսում է փրանսերէն. եթէ Եւրոպայում չի կրթութիւն ստացել, այնտեղ անպատճառ եղել է: 2) Մոսթեշար-էդ-Դովլէն (պետական խորհրդական), պատգամաւոր Թաւրիզի. նոյնպէս խօսում է փրանսերէն: 3) Հաջի Ամին-օլ-Ջարը (դրամատան հաւատարմ), պատգամաւոր Թեհրանի վաճառականների կողմից. Պարսկաստանի ամենահարուստն է նկատուած: 4) Հաջի Մուսին-օթ-Թոջար (վաճառականների օգնութիւն). նոյնպէս շատ հարուստ: Հաջի Ամին-օլ-Ջարի հետ միասին նկատուում է սահմանադրականների փինանսական ոյժը: Գլխաւորապէս սրումք են հոգում շարժման ծախսերը: 5) Հաջի Միրզա Իբրահիմ աղա, պատգամաւոր Թաւրիզի, յեղափոխական անջումանների պարագլուխ: 6) Աղա Սէյիդ Հասան Թաղի Ջադէ, երիտասարդ պատգամաւոր Թաւրիզի, Մէջլիսի ամենաազդեցիկ եւ կարող անդամը: Սա է բանակցութեան նախաձեռնողը. սա եւս յենում է յեղափոխական անջումանների ոյժի վրայ:

Այս խումբը՝ կազմուած Մէջլիսի գանգաւ խաւերից՝ ներկայանում է իբրեւ մի կորիզ, որը իր հեղինակութեամբ կարողանում է ուզած ուղղութիւնը տալ գործերի ընթացքին: Նրա հետ են Թեհրանի ամենահեղինակաւոր հոգեւոր պետերը՝ աղա Սէյիդ Աքդուլլան եւ աղա Սէյիդ Մոհամէդ Մուշտէյիդները, որոնք համարում են սահմանադրութեան հիմնաքերը եւ վայելում են Նաջաֆի հոգեւոր ծայրագոյն պետերի վստահութիւնը:

Ինձ հետ միասին ժողովի մասնակցում էր մի հին ընկեր՝ Յովսէփ Միրզայեանը: Եւ ամէն մի ժողովից յետոյ ունենում էինք խորհրդակցութիւն ուրիշ երեք ընկերների հետ, որոնք մինչեւ իմ գալը, անկախ տեղական կոմիտէի կազմից, վարել էին Յովսէփի միջոցով բանակցութիւնները: Դրանք են՝ 1) ձեզ ծանօթ բժիշկ Տէր Ստեփանեանը, 2) Թումանեանների տան ներկայացուցիչ Ալեքսան Թումանը, 3) Ալեք Ջալալեանը, բոլորն էլ լաւ ծանօթ տեղական պայմաններին եւ պարսիկների հոգեբանութեան:

ժողովներին դրուած էին հետեւեալ հարցերը.

1) Ո՛րքան ապահովուած է սահմանադրութեան նորմալ ընթացքը Շահի հետագայ պատերի դէմ:

2) Ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնուած անգլօ-ռուսական համաձայնութեան(3) դէմ, որ ժամանակին կարող է սպառնալ Պարսկաստանի քաղաքական անկախութեանը:

3) Ի՞նչ են սպասուած սահմանազլխի յանձնաժողովից. ի՞նչ յոյսեր ունեն տանիկ գործքը պարսից տերրիտորիայից հեռացնելու:

4) Ի՞նչ ոյժ կարող են Տաեկաստանի դէմ հանել:

5) Ինչո՞ւմ պիտի կայանայ մեր աջակցութիւնը:

6) Իրե՞նք՝ պարսիկները ի՞նչ օգնութիւն կամ դիւրութիւն կարող են մեզ տալ:

Առաջին հարցին պատասխան եղաւ, որ սահմանադրութիւնը հաստատուն հիմքերի վրայ է դրուած եւ որ Շահի ընդդիմադրութիւնը կարող է միայն խանգարել, դանդաղեցնել կանոնաւոր աշխատանքը, բայց ո՛չ վերացնել սահմանադրութիւնը: Աւելացրին նաեւ, որ այդէն արուած են որոշ էայլեր՝ վերջ տալու համար խառնակութիւններին, հակառակ պարագային իրենց ձեռքի տակ ունեն միջոցներ, որոնցով կը հարկադրեն ուժով Շահին՝ յարգելու սահմանադրութիւնը:

Խակապէս, հետեւեալ օրը, երկուշաբթի, յայտարարուեց մեզ, որ Շահը վերջնականապէս զիջել է. կրկնելով մի անգամ եւս հաւատարմութեան երդումը կրօնապետների եւ Մէջլիսի պատուիրակների ներկայութեամբ (փակագծի մէջ ասեմ, որ Շահի ռոհիլը հասցրել են մինչեւ 750.000 (1.500.000) ռուբլի) քումանի. մի հանգամանք, որ մեծ դեր է խաղացել հաշտութեան խնդրի մէջ):

Երկրորդ հարցի վերաբերեալ որոշ բան չտուեց: Զէր երեւում, որ մի բան ծածկելու լինէին. պարզ էր, որ ասելու բան չունէին: Մեր կողմից շեշտուեց անհրաժեշտութիւնը՝ ձեռք բերել աջակցութիւնը որեւէ ուրիշ պետութեան, որը անմիջական կերպով աչք չունենար Պարսկաստանի վրայ՝ ինչպէս Անգլիան է կամ Ռուսաստանը. իրքեւ այդպիսին մատնացոյց արուեց Ֆրանսիան: Այդ առաջարկը հաւանութիւն գտաւ եւ հետեւեալ օրը մեզ յայտնեցին, որ այդ ուղղութեամբ աշխատանք քափում է եւ որ եթէ Դաշնակցութեան կողմից իրքեւ աջակցութիւն լինի, նրա կապերի շնորհիւ Ֆրանսիան կարելի կը լինի մօտեցնել պարսկական գործին: Դրամական փոխտուութիւն կնքելու մասին (սա ամենից ցաւոտ տեղն է պարսից սահմանադրութեան) խօսք չեղաւ բոլորովին. սակայն կասկած չկայ, որ նրանց բոլորի մտքում այդ խնդիրն էր նստած: Կողմնակի ազդիւրներից իմացանք, որ Ֆրանսիան հրաժարում է դրամ տալ Պարսկաստանին՝ առանց Ռուսաստանի երաշխարարութեան:

Այստեղ հարց դրինք մի բանի սնձանց մասին. Մեյլոն խանից նրանք վշտացած են երեւում. բանիցս դիմել են նրան նամակներով. բայց պատասխան չեն ստացել, կամ էլ շատ ուշ եւ սուտ: Նրա վրայ ոչ մի յոյս չունեն: Երբ մենք հարց դրինք, քէ ինչպէս կը վերաբերուին, եթէ Մեյլոն խանը ինքը պատրաստակամութիւն յայտնի, իր կապերով, իր անուճով այս կամ այն խնդրում օգնութիւն ցոյց տալ սահմանադրականներին, նրանք Արատաւանցին. քէ էի հարկէ ուրախ կը լինեն: Այս բանը, ուրեմն, ի նկատի ունեցէ՛ք. Մըշակ խան Գորդեանին բոլորովին բացառաբար են վերաբերում, իսկ Յովհաննէս խան Մասեհեանին՝ շատ լաւ:

Ֆրանսիայի նման համեմատաբար մի չէզոք պետութեան միջամտութիւնը անհրաժեշտ դատուեցաւ նաեւ սահմանազլխի խնդրի տեսակէտից, իրքեւ հակակշիռ Անգլիային եւ Ռուսաստանին. եթէ տանիկ կատարութիւնը յամառի, ռուս կատարութիւնը ինքը կարող է ներս խուժել Ատրպատական տանիկ գործերը բշելու նպատակով կամ պատրուակով: Երկու դէպքում էլ ձեռք չի բաշիլ այդ նահանգից: Անգլիան «հաւասարակշռութիւնը պահպանելու» համար իր կողմից որոշ շրջան կ'առնի իր հովանաւորութեան տակ:

Երրորդ հարցի վերաբերեալ նրանց կողմից արուեց 3 ենթադրութիւն. 1) Թուրք գործերը կը հեռանան գրաւուած վայրերից խնդիրը պարզուելուց եւ վինելի տերրիտորիան Պարսկաստանի սեփականութիւնը ճանաչուելուց յետոյ: Պատերազմի խնդիրը դրանով ուրեմն կը փակուի: 2) Այլեւայլ պատրուակներով գործը կը ձգձգուի եւ պատերազմը կը յետաձգուի, եւ 3) Թուրք կատարութիւնը բացէ ի բաց կը մերժի հեռացնել գործերը. այդ դէպքում պատերազմը անխուսափելի կը լինի:

Առաջին ենթադրութիւնը անհիմն նկատուեց, որովհետեւ բուրք կառավարութիւնը, երէ նահանգնորդներէց լինէր, առաջ չէր գալ. իսկ երբ նահանջի՝ դա կը լինի մուսաւտանի ճնշման տակ, որը ինքը կը գրաւի վիճելի վայրը կամ սահմանակից շրջանը՝ «ապագայի ապահովութեան» համար: Դա աւելի մխրտարական չի լինի Պարսկաստանի համար:

Երրորդ ելքը նոյնպէս հաւանական չհամարուեց այն պարզ պատճառով, որ Պարսկաստանը պատերազմ յայտարարելու հնարաւորութեան մէջ չէ: Միակ հաւանական եւ Պարսկաստանի համար համեմատաբար անելի նպաստաւոր եւ պատուաբեր նկատուեց երկրորդ ենթադրութիւնը, երբ նոյնիսկ Տաեկաստանը *կառուարիկ* կերպով մերժի հեռացնել իր ոյժերը, այնուամենայնիւ պարսիկները ստիպուած պիտի լինեն *գիպլոմատի*ական ճանապարհով ձգձգել խնդիրը, իրենց համաձայնութիւնը չտալ մինչեւ ֆազաֆական անելի բարենբալաստ հանգամանքների առաջ գալը: Զգձգելը, բացի այդ, այն առաւելութիւնը կը ներկայացնի, որ հնարաւորութիւն կը տայ կանոնաւորել Պարսկաստանի ներքին գործերը, պատերազմական պարտաւորութիւնների դիմել ետեւ: Միաժամանակ՝ Թուրքիայի ընդհանուր յեղափոխական շարժումը ծաւալուելով եւ ուժեղանալով՝ զգալապէս կը բուլանցնի միասնականութեան նուանդական ֆազաֆականութիւնը եւ այդպիսով կը համդիտանայ Պարսկաստանի համար բնական դաշնակից:

Խօսելով ֆազաֆական նպաստաւոր բարդութիւնների մասին, մասնաւորապէս կանգ առինք Բուլղարիայի վրայ: Պարզելով Բուլղարիայի բռնած ընթացքը մակեդոնական խնդրի վերաբերմամբ, պատերազմի անխուսափելիութեան հասանականութիւնը, որ վաղ րէ ուժ պիտի կախուի երկու կողմերի վրայ էլ, առանձնապէս շեշտեցինք Բուլղար-պարսկական համաձայնութեան անհրաժեշտութիւնը: Նրանց կողմից խոստում եղաւ ամեն ջանք լրացնել՝ գլուխ բերելու այդ գործը: Մերձեցնելու նպատակով խոստացան Սոֆիա ուղարկել տալ իւրեւ ներկայացուցիչ-հիւպատոս մի վստահելի անձ, իսկ մինչ այդ, բանակցութիւնները վարել Բուլղարիայի հետ եւրոպական մի դեսպանատան միջոցով: Կէս առաջ ունէին տեսիլ՝ Բերլինի դեսպանատունը:

Երբ կարգը եկաւ այն հարցին (IVրդ), թէ ի՞նչ ոյժ կարող են հանել, պատերազմի դէպքում, Թուրքիայի դէմ, նրանց առաջին խօսքը եղաւ, որ չվստահանալով իրենց բանակի ոյժին, գրեթէ ամբողջ յոյսը դրել են անկանոն զօրքերի, Շահսուվան, Ղարատաղի, Լօռիստանի եւ այլ ձիաւորների վրայ: Յոյս ունէին նաեւ ապստամբեցնել շիա ցեղերին, որոնք բնակուում են Տաեկաստանում, Բաղդադի մօտերը: Իսկ բանակը կանոնաւորելու մասին չէին խօսում, ապագայի վերաբերմամբ էլ մեծ յոյս չունենալով:

Մենք ստիպուած եղանք նրանց յայտնել, որ մեր զինուորական ժողովի կարծիքով, որ հրաւիրուած էր Թիֆլիզում Մաջիդ Սալթանէի գալու առիթի (սա եւս մտածում էր կշռուել Թուրք զօրքերի դէմ անկանոն զօրքերի միջոցով), անհնարին նկատուեց բուրք կանոնաւոր բանակի դէմ որեւէ յաջողութիւն յուսալ՝ միայն անկանոն զօրքերին ապաւինած: Աւելացրինք նաեւ, որ ռուս զինուորական իշխանութիւնը ինքը ակնածում է բուրք բանակից, որ լաւ զինուած է, մարզուած եւ ունի հմուտ ղեկավարներ: Մեր ապագայի աջակցութիւնն էլ, ինչպէս խօսուել է եւ Մաջիդ Սալթանէին, կարող է արտայայտուել պարտիզանական կռիւներով, երբ մեր պարտիզանական խմբերը աջակցելու լինեն կանոնաւոր բանակի գործողութիւններին: Այնպէս որ նոյնիսկ ֆազաֆական նպաստաւոր հանգամանքներում, Թուրքիոյ յեղափոխական շարժման առաջ բերելիք ներքին դժուարութիւնների պարագային էլ Պարսկաստանը անհրաժեշտ պէտք պիտի ունենայ իր բանակի կանոնաւորման եւ զինման:

Իսկ գալով այն կէտին, թէ ինչ աջակցութիւն կարող է ցոյց տալ Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանի եւ Պարսկաստանը՝ Դաշնակցութեան, անելիքը ենք համարում կանգ առնել դրանց առթիւ եղած խօսակցութիւնների մամբաւասնութիւնների վրայ: Դրանք ամփոփուած են արձանագրութեան մէջ, որ ուղարկուում է մամակիս հետ միասին: Կ'առնենք միայն հետեւեալը.

Կէտերը բաժնուած են երկու մասի.

1) Կէտեր, որոնք վերաբերում են նախապատրաստական շրջանին եւ պարտաւորեցուցիչ պիտի լինէին երկու կողմերի համար էլ հենց հիմնականից. 2) Կէտեր, որոնք կապ ունեն անմիջապէս պատերազմական գործողութիւնների հետ: Դրանց մասին միայն խօսուել

է, այդ կէտերը միայն աչֆի առաջ պիտի ունենանք. պարտաւորիչ պիտի լինէին մի նոր ժողովից յետոյ, ուր կարող էին դրուել եւ ուրիշ հարցեր, ուր համաձայնութիւն կը կայարարուէր աւելի կոնկրետ կէտերի շուրջը: Երկու մասի բաժանելու պատճառը այն է, որ՝

ա) Մենք պարտաւորեցուցիչ կարող էինք ընդունել միայն այն, ինչ մտնում է Ընդհանուր ժողովի որոշումների սահմանին մէջ: Եւ ինչպէս կը տեսնէ՝ մեր խոստումները գրեթէ բոլորը այնպիսի բաներ են, որ առանց համաձայնութեան պարսիկների հետ էլ ի կատար պիտի ածէինք. հենց մեր շահերից դրդուած: Իսկ մինչեւ մի նոր ժողովը պարսիկների հետ, մենք կ'ունենանք մեր հորիւրդը. որը իրաւունք կ'ունենայ խնդրի մանրամասների մէջ մտնել:

բ) Պարսիկների համար եւս հնարաւոր չէր պարտաւորութիւններ յանձն առնել. քանի որ նրանք չգիտէին, թէ ովքեր են իրենք եւ ինչ են մեզ հետ բանակցում: Նրանց գործը թեթեւացնելու նպատակով առաջարկեցինք որ կազմեն մի անկախ մարմին՝ *Comité de la Défense Nationale* անունով: Իրենք էլ մտածել էին Մէջլիսում ընտրել տալ այդ կոմիտէին կից, որը կը գործէ Մէջլիսից դուրս, մի մասնաժողով, որը յատկապէս գրաւուէր թուրքերի խնդրով եւ որի մէջ մտնեն իրենք բոլորը: Պառլամենտական կոմիտեն ընտրուեց, բայց բացի իրենցից մտան 3 ուրիշ անձեր եւս. ընտրութիւնը այդ պատճառով անյաջող է համարուում. բացուել բոլոր այդ երեքի առաջ՝ նրանք չեն ուզում. գուցէ կանգ առնեն միայն մեր առաջարկած *Comité*-ի վրայ:

Բայց նրանց մերժումով՝ արձանագրութիւնը ստորագրել՝ (տես նրանց նամակը) պարտաւորեցուցիչ ոչինչ չի մնում, իւրաքանչիւր կողմը բարոյապէս պարտաւորուելով աջակցել միւսին, պիտի աշխատի նշանակած կէտերը իրագործել հնարաւորութեան սահմանում:

Այստեղ մնում է իբրեւ միջնորդ Յովսէփ Միրզայեանը, որը յարաբերութիւն կը պահպանի պարսիկ խնամիկների հետ, խորհրդակցելով միւս երկու կամ երեք ընկերների հետ: Տեղական մարմինը չգիտէ մեր բանակցութիւնների մասին. այդ առթիւ պարտք էմ համարում նախագրուածցնել ձեզ, որ սխալ բոյլ չտաք ձեզ: Գրեթէ նախկին հասցէով (բժիշկ Տէր Ստեփանեանին, յանձնել Արբակին):

Մի քանի խօսք ենք ուզում աւելացնել, պարզելով մեր տեսակէտը: Մեր կարծիքով, եթէ Թուրքիայի դիրքը միշտ սպառնական մնայ, պարսիկներն անպայման կը ձգտեն մեզ հետ իրականապէս կապուելու: Եթէ Թուրքիան թուլացնի իր ոյժերը, նախնայի նշաններ ցոյց տայ, յոյս չունենք որ նրանց կողմից ակտիւ մերձեցման փայլեր արուեն: Մենք յամենայն դէպս պիտի աշխատենք պարզել ապագայի վտանգի անխուսափելիութիւնը նրանց համար եւ անհրաժեշտութիւնը նպաստել օժանդակ յեղափոխական շարժման՝ հենց իրենց շահերի տեսակէտից: Մենք մեր կողմից անհրաժեշտ ենք համարում իրագործել մեր հետեւեալ խոստումները, նոյնիսկ անկախ այն քանից, թէ փոխադարձաբար պարսիկները մի շօշափելի աջակցութիւն ցոյց կը տան մեզ թէ ոչ: Մի կողմն ենք թողնում 4րդ Տրդ կէտերը, որոնք առանց այն էլ կատարուում են:

1) Պրոպագանդը եւրոպայում յօգուտ սահմանադրական Պարսկաստանի պէտք է տանել մեր սովորական եղանակով եւ ցոյց տալ, որ տանում ենք: Ձեզ կ'ուղարկուեն տեղեկութիւններ, նիւթեր եւրոպական մամուլին մատակարարելու համար: Դուք էլ կարելի էր կըտրօնները (թերթերից) կ'ուղարկէք պարբերաբար այստեղ:

2) Ֆրանսիայի խնդրում չենք կարծում, որ առանձին յաջողութիւն ունենանք, քանի որ Ֆրանսիան կապուած է բարեկամաբար թէ՛ Անգլիայի եւ թէ Ռուսաստանի հետ. մի համաձայնակ, որ աւելի աննպաստ է Պարսկաստանի համար, քան նպաստաւոր: Բայց եւ այնպէս անհրաժեշտ կը լինի հարցապնդումների, տեսակցութիւնների միջոցով ազդել եւ հետեւանալ տեղեկացնել այստեղ: Գուցէ այս խնդրում հարկաւոր լինի Մելիոն խանի միջամտութիւնը կամ՝ լոկ անունը: Ձեր հեռագրի *représentant iranien*-ը եթէ սա է, աւելի լաւ: Պիտի խնդրէինք, որ այս կէտի վրայ առանձնապէս ուշադրութիւն դարձնէք, որովհետեւ սա է ամենից շատ ազդելու մեր պարսիկ բարեկամների հոգեբանութեան վրայ. մանաւանդ որ հրապարակի վրայ փոխառութեան խնդիր էլ կայ:

3) Նոյնը պիտի ասել բուլղար-պարսկական համաձայնութեան վերաբերեալ: Պէտք է ձեզ յայտնի լինի, որ Պարսկաստանի վարձատու դրութիւնը հետեւանք է նրա սմբողջովին

անօգնական լինելու: Եթէ մեր մտադրութիւնը իրագործուի, դա մեծ ֆաջայերիչ հաճա-
մանք կը հանդիսանայ շուարած Պարսկաստանի համար: Զեմք կարծում, որ Բուլղարիան
ուրիշ կերպ վերաբերի, եթէ նրան պարզուեն այստեղի պայմանները եւ մեր տեսակէտները:
Այս աշխատանքն էլ ձեր վրայ է ընկնում:

7րդ եւ 8րդ կէտերի իրագործումը կը նպաստի մեր հայ-թուրքական համաձայնու-
թեան գործին կոժկասում:

Պարսիկ բարեկամների խոստումներից կարելի է մեզ համար եւ գործնական՝ ներ-
կայ պարագաներում հետեւեալները.

1) Մեր ոյժերի փոխադրութիւնը Պարսկաստանի ներսում, որ գրեթէ ապահովուած է:

2) Պիտի առանձնապէս աշխատենք, որ իրագործուի խոստումների երկրորդ կէտը՝
արտասահմանից գէնք եւ ռազմաժբերք փոխադրելը: Եթէ ուրիշ բան չլինի, միայն այս
բանը հերիք է մեզ:

3) Չորրորդ կէտի համար պէտք է ասել, որ խոստացել են, հարկաւոր դէպքում,
երբ պահանջելու լինենք, ուղարկել «Ծաղիկ» մի պարսիկ. որը: յարաբերութեան մէջ դնի
մեր ընկերներին այն պարսիկների հետ, որոնք պատրաստ կը լինեն աջակցել մեր այնտեղի
գործունէութեան: Թէեւ առանձին կարելորութիւն չենք տալիս այս կէտին, այնուամենայնիւ
դա գրում ենք ի տեղեկութիւն Ծաղիկի ընկերներին:

Այսօր քաւական է:

Համբարներով՝ Զեր ՌՈՍՏՈՄ

Յ. Գ.— Եթէ հարցնելու բաներ ունենաք՝ գրեցէք:

(1) «Սահմանադրութիւնը դէպքը» Թուրքերի մուտքն էր պարսկական հողը, նրանք ու-
զում էին առիթից օգտուել եւ պարսկական հողամասեր զբաւել Սալմաստի եւ Ուրմիայի
շրջաններում:

(2) 1907 թուի Դեկտեմբեր 30:

(3) 1907ին ցարական Ռուսիան եւ Անգլիան Պարսկաստանը բաժանեցին ազդեցութեան
երկու զօտիների, հիւսիսը՝ ցարական, հարաւը՝ անգլիական զօտիներ...:

Ա. Ա.

68) ԵՓԵՄԻՆ

26 Յուլիս 1909

Սիրելի Եփեմ,

Բոլոր այստեղի ընկերների կողմից սրտանց շնորհաւորում ենք քո յաջողութիւն-
ները: Միայն թէ անյարմար պաշտօն է քեզ վիճակուել: Լաւ կը լինի, եթէ յեղափոխական
խառը դրութիւնը անցնելու լինի եւ քիչ թէ շատ խաղաղ կեանք ստեղծուելու լինի, հրաժա-
րական տաւ ռոտիկանապետի պաշտօնից:

Արդէն քեզ դիմած կը լինեն մանրամասն տեղեկագրի համար: Եթէ չես ուղարկել,
պատրաստիւր կամ պատրաստել տուր շատ շուտով եւ անպատճառ ուղարկիր Պալիս «Ազատա-

մարտ»ի հասցեով ինձ յանձնելու համար: Տեղեկագիրը կը սկսես շարժման առաջին օրերից: Երէ ժամանակ չունենաւ դէպքերը մանրամասը նկարագրելու, յիշատակիր գոնէ զլիսաւոր դէպքերը ժամանակագրական կարգով:

Տեղեկագիրը պիտի լինի ընդհանուր շարժման մասին եւ մասնաւորապէս Դաշնակ-
ցութեան դերի մասին ձեր շրջանում:

Սրտագին ողջոյններ բոլոր ընկերների կողմից: Մասնաւորապէս Մուրատի եւ Աբամի:

Համբոյրներս այդտեղի ծանօթ եւ անծանօթ ընկերներին
Քո ՌՈՍՏՈՄ

(Ա. Ամուրեան, — «Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, ԵՓՐԵՄ, ՊԱՐՍՎԱԿԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ», — Ա. հտը. Թեհրան 1976 — էջ 180)

69) ՅՈՎԱԷՓ ՄԻՐՋԱՅԵԱՆԻՆ

26 Մարտ 1909

Սիրելի Յովսէփ,

Նախ եւ առաջ քարգմանութեան մասին, որ մնացել էր Յովհ. Թումանեանցի մօտ.
եիմա նա ազատ է եւ դու կարող ես գրել նրան, որ յանձնի քո ուզած մարդուն:

Քո եւ բժշկի ընդարձակ գրութիւններին բաւական ժամանակ պատրաստում էի
պատասխանել, բայց, ինչպէս գիտես, դա արտակարգ դժուար բան էր ինձ համար, մամա-
ւունդ այն ժամանակուայ պայմաններում: Հիմա ուրախութեամբ եմ գրիչս ձեռք առնում.
պարսկական շարժման վերջաբանը աւելորդ է դարձնում որեւէ արդարացում մեր կողմից:

Յուսով եմ, որ ըէ՛ դու եւ թէ բժիշկը աւելի լաւատես դարձած կը լինէ՛ք. եւ մո-
ռացութեան տալով *Ժիջին չրջանը*, հպարտութեամբ կը յիշէ՛ք եւ կը յիշեցնէ՛ք այն երանելի
օրերը, երբ դուք էիք հայիւոյում վրէժին՝ նրա պահպանողականութեան, «խոհեմութեան»
համար:

Բժիշկը ստացած կը լինի Թաւրիզից ուղարկած մեր շնորհաւորութիւնները: Շատ
կ'ուզեմայի նման մի շնորհաւորումք էլ քեզ ուղարկել:

Բժշկին ասա, որ ամէն օր նրան յիշում եմ, նոյնիսկ մի քանի անգամ օրը անհրա-
ժեշտաբար, երբ կերակուրը ուտելիս, մօի քելերը բռնում եմ ատամներիս խռոչները, երբ
բթուից կամ տափից բռնում է ատամիս ցաւը, յիշում եմ, որ մի ժամանակ բժիշկը այստեղ
պլումք էր խոթում, ապառնակացնելով ինձ երկար ժամանակով: Մահմադ Ալին էլ այդպիսի
յիշողութիւններով հետացած չլինի՞ բժշկից(1)...

Քո ՌՈՍՏՈՄ

(Ա. Ամուրեան, — «Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, ԵՓՐԵՄ, ՊԱՐՍՎԱԿԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ», — Ա. հտը. Թեհրան 1976, էջ 181)

(1) *Բժիշկը դուք. Յարութիւն Ստեփանեանն է, որ պաշտական ատամնաբոյժն էր
Մահմադ Ալի Շահի. ակնարկն այս առթիւ է: Ա. Ա.*

ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑԵԱՆԻՆ (*)

1910-11 թուականներին, մի տարի, ինձ վիճակուեց րացառիկ ռախտ՝ գրեթէ մի յարկի տակ ապրելու Ռոստոմի հետ: Նա Կարնում զպրոցական ընդհանուր տեսուչ էր և Զ. Յ. Դ. Բիրոյի Հայաստանի հատուածի ներկայացուցիչը, ըստ Յ. Տէր-Դաւթեանի հետ: Երբեմն Մշից զալիս էր ըստ Յ. Զարեանի և րաւական Լրկար մնում մեզ մօտ: Ռոստոմը, ըստ Յ. Տէր-Դաւթեանի, ըստ Յ. Զարեանի, օր. Սաթ. Պարտիզպանեանի (այսմ Տիկ. Տէր-Դաւթեան), Փիլոսոփ և և մի զաշնակցական ընտանիք էինք կազմում՝ համերաշխ ու մտերիմ: Այդտեղից սկսուած մտերմութիւնը Ռոստոմի հետ մնաց անաղարտ մինչև վերջ:

1911 թ. աշնանը, Ռոստոմի կարգադրութեամբ, ևս մեկնեցի Ամերիկա ստանձնելու համար «Հայրենիք» խմբագրութիւնը: Այնուհետև Ռոստոմից ստացել եմ րազմաթիւ նամակներ, որոնց մի փոքր մասը — չլիտեմ ինչ հրաշքով — մնացել է անկորուստ: Ես կարծում եմ օգտակար կը լինի հրատարակութեան տալ այդ նամակները: Նրանք համարեա ամբողջապէս նուիրուած են հայրային խնդիրներին և թէ որպէս պատմական ընդհանուր նիւթ, թէ Ռոստոմի կենսագրութեան տեսակէտից անպայման արժէք են ներկայացնում:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

70

22/1 1912

Սիրելի վրացեան,

Երբիս ստացած կը լինես մեր հաւաքական ստորագրութեամբ Carte-postale, որ պիտի ուղարկէր քեզ Շաւարշը (1) անցեալ փոստով:

Գո քոյոր նամակները ստացել եմ ժամանակին:

Նախ քան պատասխան գրելս չմոռնամ հարցնել քեզ. քե ի՞նչ եղան Պարսկ. մասին տեղեկագիրները: Ափսոս եմ, վախենում եմ կորչին:

Տխուր եղաւ մեր գործունէութեան փինալը. այսօր այստեղ հասան մի քանի հոգի մուշալիդներէից. որ անցել են Բաշկալի վրայով: Դումանը, Սամսոն Խանը նույնպէս անցել են: Նրանց հետ եմ մօտ 35 հայ մարտիկներ: Կռուին պաշտօնապէս չեն մասնակցել Թեքերանից (Եփրատից) եկած հրահանգի համաձայն: Բայց այդ հրահանգը գուցէ կարեւորութիւն չունենար, եթէ չլիներ այն վախը. որ զալիք դժբախտութեան պատճառը կարող էին համարել հայ մարտիկների մասնակցութիւնը: Թէ՛ որու կառավարութիւնը եւ քե մոլլաները կարող էին իրենց ձեռքին լաւ զենք ունենալ հակահայկական հոսանք ստեղծելու համար:

Այս երեկոյ նորից պիտի տեսնուեմք. հրաւիրեցի մեր «տունը»: Մէջները կամ հիմ գիւնակիցներից մի-երկու հոգի:

Զեռնարկել եմք ընտրական նախապատրաստական ժողովների: Ուզում եմք վերընտրել տալ նախկիններին: Հեռագրել եմք, որ վարդգէսը եւ Գարոն շուտով մեր կողմերը անցնին: Ինչ որ քույրութիւն է նկատում առհասարակ ամէն տեղ: Թուրքերի մէջ պատրաստուում են իթիլափը կազմելու: Ինչպէս երեւում է, հայերից մի քանիսը մտնելու են, հաւանական է զապտնի, նրա մէջ: Թէ՛ս պէտք է ասած, որ հակառակորդ մասի տրամադրութիւնն է ձայն տալ Դաշնակցութեան քեկնածուներին: Քաղաքական ժողովը արդէն այդ տեսակ որոշում տուել է:

(*) Նամակներու այս շարքը (թիւ 70էն 90 ներառեալ) և վերի ծանօթագրութիւնը առնուած են «Վէժ» հանդէսի Գ. տարւում (1935) 3րդ թիւէն (էջ 89-111): Շարքը պահած ենք անփոփոխ, թէ՛ս, զէպերու յաջորդականութենէն զատելով, կը թուի թէ, թուականի րացակայութեան կամ սխալի հետեւանքով, կարգ մը նամակներ հոս ու առաջ են անցած:

Հ. Տ.

Հունկելիչից(2) ստացայ նամակ: Ուղարկել էր եւ հրատարակութիւններ: Կը կա-
նոնաւորեմք:

Եթէ սպորտը որոշ տեղ է բռնում մեր ընկերների գրադուսմենթի մէջ — այդ բա-
նին եւ շատ ուրախ եմ: Կ'առաջարկէի որ մի քանի հոգի յատկապէս աւերալաւնով տար-
ուէին(3), ոչ թէ սիստեմների վրայ աշխատէին, այլ արդէն գոյութիւն ունեցողների վրայ,
վարժուէին թռչելու: Մի քանի աւերալաւնները ժամանակին մեծ ծառայութիւն կարող եմ
մատուցանել: Ընդհանուր ժողովի ժամանակ ուզում էի այդ հարցը դնել, որ մի քանիսը
լաւ ուսումնասիրէին անքել հետազոյի գործը:

Սպասում եմ կարմոյ(4) Ռուսումնասիրացի կազմուելուն: Պատրաստի 150 դոլարից
50-60 դոլար փոխադրեցէ՛մ մեզ — արդէն մօտաւորապէս այդքան գումարի պատուէր եմ ու-
ղարկել Թիֆլիզ՝ գործիքներ եւ նիւթեր բերել տալու համար: Դա կը լինի սկիզբը մեր ֆի-
նիական լաբորատորիայի: Մնացած 100 դոլարով ուղարկէ՛մ մեզ համար գործիքներ ֆիզի-
քական կարիքների համար: Փափաքելի է, որ թէ՛ ֆիզիք. կարիքներ եւ թէ՛ ֆիւ. լաբորատո-
րիան կազմելու ամբողջ ծախքը իրենց վրայ առնէին ամերիկացիք: Ներփակ կը դնեմ ամե-
նամահրաժեշտ գործիքների ցանկը: Բայց աւելի լաւ կը լինէր այդ 150 դոլարը ամբողջո-
վիմ մեզ ուղարկէին, ապապրանքը Թիֆլիզում անէինք, իսկ ապագային մեծ ապսպրանք
կը բողնեմք ձեզ:

Դպրոցը(5) այս տարի շատ լաւ ուսուցչական կազմ ունի. Խոսրովը, Ղոյիկեանը,
Սերովը, Արսէն Աւետիսեանը, Տէրտէրեանը, ԹԺ. Սէյիսեանը դասախօսում եմ կամ ձրի,
կամ չնչին վարձատրութեամբ: Վերջերս էլ Սիմոն Աղապալեանին քաշեցինք: Յայս ունենք
հրաւիրել նաեւ երկու նոր համալսարանական ուժեր: Ռուբէնը(6) եռանդով է աշխատում:
Դրա հակառակ Սանասարեանը տակն ու վրայ է լինում:

Սասունի քաջատիկ թուի համար մի բան կ'ուղարկեմ. չգիտեմ, թէ երբ պիտի լոյս
տեսնի այդ թիւը:

Ուրիշ մի քանի բաների մասին էլ պիտի գրէի, բայց մնաց. եթէ անցնեմ երկրորդ
թերթի, շուտով չեմ վերջացնիլ: Սրտագին բարեւներս քեզ, Նարինեանին, պատգամաւոր
ընկերոջ եւ միւս ծանօթներին:

Սաքեմիկից շատ բարեւներ:

ՌՈՍՏՈՄ

(1) Շաւարշ Մխաբեան, որ «Յառաջ»-ի խմբագիր էր Կարնում: (2) Վ. Լուսկելիչ
(Աբարատուկի) Սոց. յեղափոխական կուսակցութեան ներկայացուցիչը Փարիզում. Կարնից
Ամերիկա անցնելիս, Ռոստոմի յանձնարարութեամբ, եւ պայմանաւորուել էի Լուսկելիչի
հետ, որ Կովկասեան սահմանով սոց.-յեղափոխական գրականութիւն փոխադրենք ղէպի Ռու-
սաստան: (3) Ռոստոմը, իրրեւ յեղափոխական գործի մարդ, շատ մտահոգուած էր մասնա-
դէտների պատրաստութեամբ եւ երբ դեռ օգազնացութիւնը նախնական վիճակում էր գտնե-
լում, արդէն ուշադրութիւն դարձրել էր սաւառնակների կարեւորութեան վրայ, ինչպէս եւ
անթել հեռագրի: Յաճախ խօսում էր անթելի եւ սաւառնակի վարիչներ պատրաստելու մա-
սին: Եւ նրա այս խօսքերը յաճախ սրախօսութեան առարկայ էին կազմում ընկերների կող-
մից: (4) Խօսքը Ամերիկայի Կարնոյ Հայրենակցականի մասին է, որ կազմուեց 1911 թ.: (5)
Հոփսիսեան Օրիորդաց Վարժարանը, որի հետ մեծ յոյսեր էր կապում Ռոստոմը: (6) Ռու-
բէն Քաշեքունի:

Ս. Վ.

Սիրելի Վրացեան,

Պարսկաստանի տեղեկագրերը, ինչպէս նաեւ «Դրօշակ»-ի հաւաքածուն վերցրի Ռու-
սիկեանների մօտից: Բոլորովին մոռացել էի:

ինչպէս արդէն տեղեկացած կը լինես, գործերն այստեղ շատ խառնուեցին: Սանա-սարճանի խնդրին յաջորգեց առաջնորդին (հակառակ իմ ջանքերին). սրան էլ կը հետեւի ազգային դպրոցների խնդիրը: Երեւի մի կերպ դուրս կը գտնուէր այս խառնաշփոթ վիճակից: Հակառակորդները, չնայած իրենց փոքրամասնութեան, աւելի յաջողութիւն են գտնելու. քան սպասուում է.— գործնական մարդիկ են. գիտեն օգտուել ըստ էության:

Շատ ուրախ եմ, որ կարող եմ Ուսումնասիրացը յաջողուել է: Նպաստը շատ տեղիւս պիտի հասնի, որովհետեւ մօտ 200 ոսկու բացը ծածկելու ոչ մի հմարաւորութիւն չի լինիլ, երբ այսքան խնդիրներ են ծագել:

Ընտրութիւնները շատ յաջող անցան: Շաբաթ օրը ճամապարի դրինք վարդգէսին. այսօր էլ — իբրեւ հաստատուած երեսփոխաններին: Մեծ յոյս ունեմ, որ այս շրջանում մերօրէն աւելի լաւ իրենց ցոյց տան, աւելի հետեւողական կուսակցական լինեն:

Ջերմ ողջոյններ այստեղի ընկերների կողմից:

ԳՈ ՌՈՍՏՈՄ

72

13/5. 1912

Սիրելի Սիմոն,

Ներիր, որ քո մամակներին քիչ եմ պատասխանում եւ ուշ: Յաջնածութիւնն է, քեզի տեղում ինչն է պատճառը, որ գրիչը ձեռքս եմ առնում քեզ չէ, աչքերս ուրիշ բան են փնտռում, որ նրանով զբաղուեմ եւ գրիչս քողմեմ:

Զեքերդ դեռ չեն ասացուել. ինչո՞ւ չէիր գրել, քեզ ինչ հասցեով են ուղարկուած: Լաւ ժամանակին է: Ուսումնական խորհրդի դէմ (անուղղակի իմ դէմ) ազդեցիկ է մղում քիւղճէից դուրս արած ծախսերի առթիւ: Եւ որպէսզի այդ պակասը լրացնել չկարողանամք, «ժամի դրամ» վաճառականների կողմից կատարեալ բռնկոտ է յայտարարուած: Նրանց հաշիւը շատ պարզ է: Որովհետեւ դպրոցների բարեկարգումը անպատճառ պիտի անհրաժեշտ դարձնի քիւղճէի յանձնումը, ուրեմն եւ պատճառ պիտի դառնայ իրենց խանութների վարձի աւելումը, աւելի լաւ է դպրոցները պահել հին վիճակի մէջ, կամ իրենց լեզուով՝ «դպրոցները ազատել դաշնակցականների ձեռքից»:

Եթէ յարմար է քիմիակ. եւ փիզիկական գործիքները այդտեղ գնել, աւելի լաւ: Միայն ուղարկէք պրէշս-կուրամտը, որ համեմատեմք Գերմանիայի եւ Պետերբուրգի գների հետ: Եթէ նոյնիսկ այդտեղից քիչ սուղ մտի — ինչ որ չեմ կարծում, — այնուամենայնիւ ձեռնտու է այդ ձեւը. դա կարող է աւելի քաջալերել ամերիկացի մեր երիտասարդ կարմեցիներին: Ստացուելիք 100 դոլարը կը յամձնեմ Ուսումն. խորհրդին իբրեւ այս տարուայ նպաստ: Հաշուեցէք դա առէ՞ն արուած ծախսերի եւ տրուած պատուէրների համար (մօտ 35 ոսկի — կենդ., բուսաբ. պատկերներ, քիմիակ. գործիքներ, անդամահատութեան համար դամակներ, մկրատներ... մարմնամարզական գործիքներ):

Լաւ եղաւ եւ արհեստանոցի նպաստը: Թէեւ նորից բացել էին եւ նոր վարպետուիլ էին հրաւիրել, բայց ջատ էին նեղուում:

Այստեղ էր Պետրոսը, որ եկել էր Թիֆլիսից: Վիճակը լաւ էր նկարագրում: Դատապարտուածները իրենց լաւ են գգում: Մի քանիսները (վաճառականներից) գուցէ խնդիրք տան կայսեր: Համոն, Աւետիսը մտադիր են բողոք մերկայացնել Սեմատին: Մնում է մտածել բաժնատերերին եւ նրանց ընտանիքներին օգնել խնդրի մասին: Հարցնում էիր, քեզ ի՞նչ անեն այդտեղի կարմիր խաչի մասնաճիւղերը: Ահա քեզի ասպարէզ — օգնել կովկասի (եւ Պարսկաստանի մասամբ) վտանգուածներին:

Սամասարեանները Բնուրիւնները վերջացան: Շուտով իբր Բէ պիտի սկսուեն դրդ-
բողի բարեկարգութեան համար ժողովներ: Խելքս բան չի կտրոււմ:

Մեր դպրոցները կը փակուեն մի ամսից յետոյ: «Խան» շինելու ծրագիրը ընդուն-
ուեց, հակառակ բոլոր խոչընդոտներին: Կոնուազը 200 ոսկի եկամուտ կ'աւելանայ:

«Հաջի Մուրադ»ը ստացանք: Շնորհակալ եմք:

Քն ՌՈՍՏՈՄ

73

27/7 1912

Սիրելի Սիմոն,

Մի անգամ դու հարցրել էիր. Բէ ի՞նչ կարող է անել տեղիդ Կ. Խաչ ընկերութիւնը:
Մի գործնական առաջարկ ունեմ: Մեր պոռոյտի ժամանակ տեսայ Սերոբի երկու տղաներին,
որոնք սովորում են Ս. Կարապետի դպրոցում. հռչակէս Հրայրի որդուն: Շատ էին խնդրում
դնել նրանց այնպիսի մի տեղ. որ նրանց հնարաւորութիւն տայ ուսումը շարունակելու:
Այդպիսին կարող էր լինել Սամասարեանը. բայց դու արդէն գիտես նրա վիճակը: Գէորգեան
ձեմարանի մասին մտածելու ու՞ է եւ իմ կարծիքով աննպատակալարմար: Մտածեցի մի բան,
— տեղաւորել նրանց Արծնեան դպրոցը. այսօր չէ վաղը պիտի միջնակարգ դառնայ: Մի
խումբ կ'անանց կ'առաջարկեմ իրենց վրայ առնել նրանց սուրբատի եւ այլ ծախսերի հոգը
եւ եթէ յաջողուի, — բերել տալ ուրիշ նահատակ ընկերներ յորթերին՝ տղայ եւ աղջիկ. պայ-
մանով, որ Արծնեանը աւարտելուց յետոյ վերադառնան իրենց վայրերը ուսուցչութիւն
անելու:

Կարծեմ ձեր Կ. Խաչը շատ լաւ բան արած կը լինի. եթէ ամսական մի քանի ոսկի
յատկացնի այդ նպատակի համար: Առաջարկիր. տես. ինչ կ'ստան: Սպասում եմ պատասխանի:

Պոռոյտից վերադարձայ եւ քաղաքը շատ խառը տեսայ Սամասարեանի խնդրի պատ-
ճառով: Թէեւ յոյս քիչ կայ. բայց պէտք է շարունակել պայքարը:

Առհասարակ Թուրքիոյ ընդհանուր վիճակը խառն է: Ընդհանուր գծերով նա գնում
է, աւելի ճիշդ — նրան տանում են Պարսկաստանի ճանապարհով: Պայքարող սպաները թէեւ
ամենալաւ ձգտումներով օժտուած են, բայց չեն զգում, որ իրենց գործունէութիւնը տա-
նում է դէպի պետական մարմնի քայքայումը եւ գործադանդում է արտաքին միջամտութեան
հնարաւորութիւնը: Վախենում եմ, որ պայքարը, եթէ սուր կ'երազարանք առնի, անիշխա-
նութիւն առաջ բերի հայկական զաւառներում:

Մի երկու օրից մեկնելու եմ Պոլիս: Շատ հաւանական է, որ մնամ տեսչական պաշ-
տօնով այս տարի եւս:

Քն ՌՈՍՏՈՄ

74

10/10 1912

Սիրելի Սիմոն,

Նրբել արդէն Կ. Կոմիտէն ստացած կը լինի մանրամասն տեղեկագիրը վասպուրա-
կանի կացութեան մասին: Սարգիսը (Վանի) խոստացաւ այդ բանը անել: Մեր կողմից էլ
այսուհետեւ կ'անմուտք լուրեր կը ստանաք. հիմա մի շատ ճշդապահ ընկեր ունեմք՝ Ֆար-

174

հատը(1). որը արդէն կարգի է ձգել մեր շրջանի նամակագրութիւնը: Առ այժմ ասեմ միայն, որ դրսի աշխարհում տարածուած սարսափի լուրերը չափազանցութիւններ են, եւ ես անձնապէս համոզուած եմ, որ կոտորած տեղի չի ունենայ: Սրանով չեմ ուզում ասել, որ հայ ժողովուրդը կարողանալու է հանգիստ ապրել եւ դրուել իր առօրեայ աշխատանքին: Եւ ոչ միայն հայ ժողովուրդը, այլ ամբողջ ազգաբնակչութիւնը՝ հայ, թուրք, փւրդ, կարող է ընկնել անիշխանութեան մէջ: Կառավարական մեխանիզմը վաղուց է թուլացել. աւատակամները երես են առել: Առաջիկայ գարնան գուցէ վերադառնան իրանի դէպքերը, նոյնիսկ եթէ պատերազմ ծագելու չլինի Ռուսաստանի հետ: Իսկ եթէ այդ պատերազմը ծագի, երկրի համար, մասնաւորապէս հայ ժողովրդի համար դա կը լինի մի խոշոր չարիք:

Թերթերից իմացած կը լինես Նոր Սանասարեանի բացման մասին: Գործը գլուխ եկաւ հազար ու մի դժուարութիւններով: Ամենամեծ խոչընդոտը այն էր, որ դժուարացնում էին խնամակալութեանը անախորժ մի քայլ արած լինել: Նիւթականի պատասխանատուութիւնը գրեթէ ինձ վրայ է ծանրացել: Ազամայեանին (2) կը տրուի ամսական Ոսումնական հորդհի կողմից միայն այն ժամանակ, երբ կողմնակի շատոյթներով գոցուած կը լինի այս տարուայ բիւջէի բացը: Հակառակ պարագային ես պիտի տուժեմ:

Այնպէս որ Ազամայեանին վճարել կարողանալու համար պէտք է աշխատեմ, որ ամբողջ բացը գոցուի: Հանգանկութեան համար դիմել եմ զանազան տեղեր: Դիմում եմ եւ քեզ: «Հայրենիք»ի էջերը պէտք է բանաս եւ եթէ մի 100 ոսկի հասցնես, շատ լաւ բան արած կը լինես:

Բացի այն, որ այժմ կարիւր կ'ունենայ կանոնաւոր միջնակարգ վարժարան, խնամակալութեան անբացատրելի կարգադրութեամբ ուսումից զրկուած բոլոր աշակերտները, ա. դասարանից մինչեւ գ-րդր, հնարաւորութիւն կ'ունենան աւարտելու իրենց դասընթացը: Այդ նպատակով էր, որ առանձնապէս աշխատեցի, որ 5-րդ եւ 6-րդ դասարանները անպայման բացուեն: Աշակերտների մի մասը արդէն տեղ է հասել, միւս մասը ճանապարհին է:

Ի՞նչ եղաւ ֆիզիքական Cabinet-ն, որի մասին գրել էի:

Հն. (3) 8-րդ կ'ունենայ այս տարի կանոնաւոր մանկավարժական դասընթաց: Մեր աշակերտութիւններին պիտի միանան Ազգանուէրի ընթացաւարտներից մի երկուսը:

(1) Սարգիս Օհանջանեան — Հին յեղափոխական եւ Հասարակական գործիչ: 90ական թուականներին աշխատում էր Ատրպատականում Նիկոլ-Դուռնի եւ ուրիշների հետ: Մասնակցեց պարսկական շարժման եւ ապա՝ միւս բնկերների հետ, անցաւ Պարսկաստան: Մեռաւ 1918 թ. ձմեռը, Երեւանում, ուր պաշտօնավարում էր Ներքին գործոց նախարարութեան մէջ: (2) Տիգրան Ազամայեան — բնագիտութեան ուսուցիչ. անցել էր Կարին, ցարական Հալաբանքների հետեւանքով: Նահատակուեց Կարսի ջրջանում, թուրքական արշաւանքների ժամանակ: (3) Հռիփսիմեան Վարժարան:

Ս. Վ.

Սիրելի Սիմոն,

Մի շաբաթ առաջ գրել էի նորաբաց Սանասարեանի մասին, խնդրելով «Հայրենիք»ի էջերում հանգանկութիւն բանալ: Յուսով եմ, նամակս ստացած կը լինես: Լաւ կը լինէր այդ առթիւ գրել եւ «Ասպարէզ»ին:

Մոռացել եմ գրել, որ Հրայրի որդին բերել ենք տունը արդէն: Նրան որդեգրել է Ը. Դաբաղեանը: Գրել ենք, որ Սերոբի տղաներին էլ ուղարկեն: Երեւի շուտով նրանք էլ

կու գամ: Տեղադրելու ենք նորաբաց Սանասարեանում: Առոյի որդու ծախքը գուցէ մոյմ հաշուին անցկացնենք, եթէ դպրոցի միջոցները ամբարարար լինեն:

Խանգարելու նոր բայեր են արւում: Կառավարութեան միջամտութեանն են դիմել՝ գոյները փոխադրել տալու համար:

Դրութիւնը խաղաղ է: Խաղաղ է եւ գաւառներում: Միք Միլեն ապաստանել է երեւի Պարսկաստան: Կովկասահայերը «բանի» վրայ են: Ինչ որ դիմումներ են անում: Ասպարէզը Առաքելեաններին է մնացել ! Լաւ հոտ չի փչում:

Մնում ենք միշտ այն յոյսով, որ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ պատերազմ չի ծագիլ: Բարդութիւնների սպառնալիքի տակ առաջ ենք տանում այնուամենայնիւ մեր առօրեայ աշխատանքը: Դպրոցները դեռ կարգի չեն ընկել: Նոր շէնքը դեռ պատրաստ չէ: 3-4 օրից յետոյ կը կանոնաւորուեն Հոփսիմեանի, Արծնեանի դասընթացները: Կը մնայ խառը վիճակի մէջ Արծնեան մանկապարտէզը եւ նախապատրաստականները: Վարժուհանոցի (8-րդ լրաց.) աշակերտուհիները լաւ արդիւնք են խոստանում: Այս դասարանով Հոփսիմեանը արդէն դառնում է միջնակարգ, 6 դասարանով (երրորդը հաշուելով առաջին):

Սանասարեանում թոյլ են համեմատաբար հայերէնը եւ թուրքերէնը: Վերջինիս համար ուզում ենք հրաւիրել Սերովքէին(1), բայց միջոց չկայ: Գարոն(2) ստանձնեց փիզիքի եւ քիմիայի դասերը մինչեւ Ազամակեանի գալը: Ֆիզիքական գործիքները պիտի կարողանա՞ք ուղարկել:

Պոլիս ուզում էի գնել բամբուկի ձողեր մեծ բարձրութիւնների վրայով ցատկելու համար, բայց չգտայ: Ինձ տուին հասցէ New-York 110 East Twenty-Third st.: Եթէ տեղը ճիշդ է նշանակուած, գնեցէք եւ ուղարկեցէ՛ք 2 բամբուկի ձող 8 եւ 12 տոմ երկարութեամբ: Հակառակ պարագային դիմիր հետեւեալ հասցեով՝ Narragansett Machine Compagny, Providence, R. I.

Եթէ մեզ խաղաղ թողնեն, այս տարի շատ բան կայ անելիք:

Քո ՌՈՍՏՈՍ

(1) Սերովքէ Նորատուհեան — Թուրքերէնի հմուտ ուսուցիչ: Դռնակցական լաւ ուսուցիչ: (2) Արմէն Գարո:

Ս. Վ.

Սիրելի Սիմոն,

Քո 26/11 նամակը ստացայ:

Տեղեկութիւնների մասին է՛ք գամջատում: Ճիշդ է, շատ բան չի արուած, բայց էլի գրուած է: Նախ որ Սարգիսն է (Վանայ) գրել ձեզ մամբամասը վասպուրականի մասին: Երկրորդը ի՞նչ ձեռքով է գրուած(1): Ինչպէս երեւում է իմ նամակը ուշադրութեամբ չէ՛ք կարդացել: շատ լաւ յիշում եմ, որ նամակի ընդհանուր մասից յետոյ, միւս երեսմեկում գրել եմ այն բոլոր կէտերը, որ ձեզ հետաքրքրում են: Եթէ նամակս չես պատռել, մօրից ա՛ռ, կարդա ուշադրութեամբ

Մեր վիճակը դարձեալ լաւ չէ: դրսի ազդեցիկով, յետադէմների հրապարակ ճեւուելը լաւ արդիւնքներ չեն խոստանում: Առ այժմ երկիրը խաղաղ է, բայց այդպէս չի մնալ գարնան: Վասպուրականում դրութիւնը լարուած է հիմա էլ: Վալիի ուղղութիւնը կատարելապէս վնասակար է: Իրրիւ քիւրդ նա իրերին մայում է ոչ պետական, այլ քրդական տեսակէտից: Մեր կողմից մեծ պաշարիւնութիւն է հարկաւոր: Շատ ուրախացանք, երբ իմացանք, որ Աքրահամը(2) պատրաստակամութիւն է յայտնել վան հաստատուելու, բայց վեր-

ջերս յայտնուեց, որ հրաժարում է: Վռամեանն էլ պիտի Կովկաս անցնի տկանջը բժըշկելու համար:

Ռուբէնը նշանակուած է Տարօնի կրթական տեսուչ: Ժողովածու հրատարակելու միտքը Նոր Սանատրեանի օգտին շատ լաւ է, բայց միւս միջոցները աչքաբոյ չանհաւ.— միակ յոյսս մնացել է գրեթէ ձեր խմբակը: Յօդուածները կը հասցնենք ժամանակին, ես էլ խոստանում եմ գրել մի բան: Լուսանկարներն էլ կ'ուղարկուեն:

Սերովբի, Հրայրի երեխաների պէտքերը այստեղի կանանց խումբը կը հոգայ, բայց լաւ կը լինի երէ կարմիր հաշը նպաստ հասցնի, — նրանց աւելի լաւ կարելի է խնամել եւ բացի այդ, ուրիշ պէտքեր էլ կան:

Մոգական լապտերը ուղարկիր, գործածելու եղանակի հրահանգների հետ միասին:

Դպրոցական գործերը շատ լաւ կը գնային, երէ մաղազանքի խնդիրը չլինէր: Ուսուցչական կազմը անցեալից աւելի լաւ է: Շատ բարեխիղճ եւ ձեռնհաս է Տիգրան Աղա-մալեանը: Աշակերտները զգում եւ խոստովանում են տարբերութիւնը: Քո աշակերտուիները սրտով են պարապում: Լրացուցիչ դասարանը դառաւ կանոնաւոր դասարան մօտ 30 ժամ դասերով: Սկսել են արդէն դասեր տալ ստորին կարգերում:

Այսօր ծնողների ժողով կայ դպրոցների ընդհ. վիճակի մասին խորհրդակցելու հա-մար: «Միութիւնը»(3) շարունակում է առաջուայ պէս: Միայն տուգանքներն են ուղարկում խեղդել: Ինձանից չափազանց դժգոհ են, որ պատճառ դարձայ քո այստեղից հեռանալուն:

Ջերմ ողջոյններով՝

Քո ՌՈՍՏՈՄ

(1) Գաղտնի թանգով դուռն չամակ էր. սկզբում զլխի չընկայ այդ մասին եւ չբացի. յետոյ միայն կարողացայ կարդալ: (2) Ա. Գիւլիանդանեան, որ Վռամեանին էլ խոս-տացել էր Թուրքիա տեղափոխուել, բայց ի վիճակի չէր. այդ խոստումը իրականացնել: (3) Երկտասարդական Միութիւնը, որ հոգում էր «Յառաջ» հրատարակութեան ծախքը:

Ս. Վ.

77

23/12 1912

Սիրելի Սիմոն,

Ներփակ կը գտնես տեղեկութիւններ երկրի կացութեան վերաբերեալ: Որը յարմար կը դառնա քերթի մէջ տպել՝ տուր: Գրողը մեր ընկեր Ս. Օհանջանեանն է: Նա կը գրէ կա-նոնաւորապէս, ամէն շաբաթ: Կարծեմ, որ գոհ կը մնաս նրա քղբակցութիւններից:

Ամսական նրան յատկացրէք 3-4 ռսկի, — որքան կը ներեն ձեր միջոցները:

Կ'ուղարկի եւ ուրիշ նիւթեր:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

78

27/1 1913, Կարին

Սիրելի Սիմոն,

1/14 ք. նամակդ ստացել եմ:

Շատ ուրախ եմ, որ վերջապէս նամակս կարողացել էք հասկանալ: Երբ քո խոս-

տացած ընդարձակ նամակը ստացուի, նոյնպէս ընդարձակ կը պատասխանեմ: Առ այժմ ասեմ հետեւեալը:

Մեր շրջանը ուսումնական տեսակետից գիտես, որ շատ յետ է: Առանձին կրթասիրացները կարող են մեծ գործ տեսնել: Մենք էլ ոչ մի աջակցութիւն չենք խնայիլ:

Հաւուի(1) մասին երէ բան իմանամ, կը հաղորդեմ:

Վարանդեանի եւ բնկ. խիստ ոգեւորութիւնը կարող է հիասքափում առաջ բերել: Մերոնք շեղուել են մեր ճանապարհից եւ գնում են հին հոսանքի պոչից: Մեր եւ բուրժնի համերաշխութիւնը միշտ պիտի հաստատուն մնար, բայց, դէ՛հ, ո՞ւմն է մեղքը(2):

Բացառիկ բոլի համար պատրաստուած են եւ պատրաստուում են լուսանկարներ՝ ուսուցիչների, աշակերտների (մարմնամ., բուրգեր), աշակերտուհիների, տեսարանների եւ այլն...: Մարալը արդէն ուղարկել է մէկը: Սարգիսը գրել է իր յիշողութիւնները. այս փոստով կը ստանաս: Երէ երկար համարես, բաց. բոլի համար, առաջին մասից կարող ես հանել: Ուղարկում է նաեւ քղբակց. Հայրենիքի համար, 2 քարգմանութիւնները՝ առանձին բրդիւտով հրատարակելու համար: Նրան հասնելիք դրամները որքան շուտ եւ որքան շատ ուղարկես, այնքան լաւ կը լինի:

Եւ էլ եմ ուզում մի բան պատրաստել... բայց չգիտեմ, կարող պիտի լինե՞մ հասցնել:

100 դրարը չստացուեց: Տագնապի մէջ ենք: Այնուամենայնիւ գործը գնում է:

ԳՈ ՌՈՍՏՈՄ

(1) Ամերիկայի Հաւաքիչները որոշ գումար էին յատկացրել իրենց հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան համար. գէնքի հայթայթումն ու փոխադրութիւնը ինչ որ զօւարտութիւնների էր հանդիպում: Այդ մասին բանակցութիւններ էին սկսուած Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի հետ: Ռոստոմը մտանոտը կարեւորութիւն էր տալիս ինքնապաշտպանութեան համար կատարուած գործնական աշխատանքներին: (2) Ռոստոմը շատ զգուշ էր մեր եւրոպական պրոպագանդից, որ հակաթուրք գրգռիչ ձևով էր տարւում: Նա գտնում էր, որ կուսակցութիւնը իր բոլոր արտայայտութիւններով պէտք է կանգնած լինի Օսմանեան պետականութեան հողի վրայ:

79

12/2 1913

Սիրելի Սիմոն,

1/7 Բ. նամակդ ստացայ 40 օր յետոյ !

Ինչպէս տեսնում ես, նամակագրութեան գործը կանոնաւորուել է: Սարգիսը կը շարունակէ ամէն շաբաթ գրել:

Պ. Արսէնը անցնալ փոստով ուղարկել է մի յօդուած Սանաա. անցեալի եւ ներկայի մասին: Դժբախտաբար, չգիտեմ, ինչ է գրել:

Ուղարկուած 7 լուսանկարները ստացած կը լինես: Այսօր ուղարկում ենք դարձեալ 5 հատ: Պատրաստուում են ուրիշներն էլ:

Համերգը, յոյսով եմ, արդէն կատարուած կը լինի: Դրամը կը յատկացնեմ Ազամայեանի ամսականների հարիւրին:

Աշակերտների համար ուղարկած չէֆդ ստացայ: Սանուհիներիցդ մէկը՝ Էհրամեանն ամուսնացել է: Մէկ ոսկի տուի վէմեանին, միւսը — փոքրիկ Արծնեանին: Մնում է մօտս 1 ոսկի եւ 25 դր.: Դրա համար էլ մէկին կը գտնեմ:

Մխիթարական երեսույթ՝ առաջուան նման չէր, որ վրայ պրծնէին դրամի ձայնը լսելով: Մեծ գծուարութեամբ ընդունեցին:

Ստացայ նաեւ Ուսումնասիրացի 20 ոսկու չէֆը: Առաջիկայ փոստին կը գրեմ վարչութեան:

Քիմիկոս քարեկամիդի ասա, որ իր ասած նիսքը Silicate de soude է: Դա է, որ գործ է անում ամենայն օճառների համար: Խոդ ստուգի եւ տեսնի, այդ չէ՞ արդեօք:
Հաւատի դրամը ստացայ: Ճէլայեանին հրաւիրում եմք այսանդ՝ կանոնադրելու համար այդ գործը:

Քո ՌՈՍՏՈՒՄ

80

24/2 1913

Սիրելի Սիմոն,

Հին եւ նոր մեղքերս քառում եմ նրանով, որ այս գիշեր ժամը 1ին տուն վերադառնալով, ամբողջ գիշերը աշխատել եմ: Խնդրեմ արտագրիր եւ սրբագրիր(1): Առաջիկայ չորեքշաբթի մի փոքրիկ բան էլ կ'ուղարկեմ՝ այս կողմերի կրթական գործին վերաբերեալ:

Կ'ուղարկեմ նաեւ նոր լուսանկարներ, եթէ հասնեն:

Կարելի է պահանջել ժընեւից Մարտիրոսի, Կարոյի եւ Սերոյի լուսանկարները բացառիկ քուի մէջ դնելու համար:

Քո ՌՈՍՏՈՒՄ

(1) «Նոր Սանտասրեան»ին նուիրում «Հայրենիք»ի բացառիկ թուի համար ուղարկում յօդուածն է տկնարկում: «Բացառիկ»ը լոյս տեսաւ 1914 թ. սկիզբը: Ռոստոմբի գրի էր առել մի զբոսայ Պարսկաստանի ազատագրական շարժումներից՝ Մարտիրոսի, Կարոյի եւ Սեթոյի մահը: Գրումը չբառաբանուեց «Հինդ տարի տուլ» վերնագրով եւ Ականատես ստորագրութեամբ: Բացառիկի նայն համարում ապուած էն Ս. Զաւարեանի «Յիշողութիւններ ու թուական թուականներից» եւ Արմէն Գարոյի «Խննդանկարի օրերէն մէկը» յուշերը:

Ս. Վ.

81

9/3 1913

Սիրելի Սիմոն,

Այսօր փոստով ուղարկուելու է Ռու. Խորհրդի կողմից շնորհակալութեան մի գիր Կարնոյ Ուսումնասիրաց Ընկերութեան: Այնտեղ կան մի քանի տեղեկութիւններ Հովսէփի դպրոցի մասին: Կարող ես նրանցից օգտուել բացառիկ թուի համար, եթէ միայն ուշ չէ:

Անցեալ անգամ ուղարկած յիշողութիւնս ստացած կը լինես:

Գլուխս շատ է խառ, մանաւանդ այս օրերին: Յիդ ամիսն է, որ ամսականներ չեն տրուում: Մարմինները նոր կազմուեցին եւ նոր եմ կայել գործի: Ուսուցչ. ժողովը որոշեց դասադուլի դիմել, եթէ մինչեւ երկուշաբթի ամսականները չտրուին: Քաղաքական, քաղական ժողովները այսօր արտակարգ ճիգեր քափեցին եւ հազիւ հաւաքեցին մաղաղաներից 53 ոսկի ! Զգիտեմ մնացածը ինչպէս պիտի լրացնեն:

Նոր Ուսում. Խորհուրդը տաք է կայել: Բայց հաշիւները սաստիկ խնդրուած են. յայտնի չէ, թէ ուր է վերջանում քաղականինը, ուր է սկսում ուսումնականինը, ինչպէ՞ս պիտի ճշդել Նոր Սանտասրեանին ծախքերը, միւս դպրոցների այս տարուայ եւ անցեալ տարուայ հաշիւները: Սրան աւելացրու իմ եւ Ուսումնական Խորհրդի միջեւ համաձայնութիւնը Ազամայեանի ամսականների մասին: Այս բոլորը աչքի առաջ ունենալով, լաւ կը լի-

Յէր, երէ գալիք նպաստները չուղարկուէին բացառապէս Նոր Սանասարեանի անունով, այլ ընդհանրապէս դպրոցների: Իսկ երէ այդ ձեւակնօրէն անյարմար կը լինի, եղած յայտարարութիւնների պատճառով, ուղարկել «Նոր-Սանասարեանի պետքերի համար», բայց բաշխման կերպը յողմել, երէ խորը չքուի այս խօսքը, — իմ հայեցողութեամբ:

Գուցէ կարելի լինի կազմուելիք հանդէսի հասոյթը յատկացնել ընդհանրապէս դըպրոցներու պետքերին:

Պատեալով սուղ մտտեց մեր վրայ: Ստիպուած ենք սեղմուել ամէն կողմից: Նեղ պարագաները բնականօրէն անդրադարձել են նրանց վրայ, որոնք սովոր են եղել յաջողութիւն գտնել՝ անճան ճիգեր քափելով: Բայց սրա հակառակ՝ ուրիշների մէջ էլ նկատուած է եռանդի կրկնապատկում: Նուազ նշանակութիւն չունի մանաւորի քաղաքական տարտամութիւնը: Հին ուղիով գնալ չի լինում. նորի մէջ տէրը մենք չենք կարող լինել:

Սպասեմք, տեսեմք:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

82

7/4 1913

Սիրելի Սիմոն,

Թէ Աստուած սիրես, բացառիկ համար ամառուան չձգես(1). ամէն կերպ աշխատիր, որ մինչեւ արձակուրդները (մինչեւ Յունիսի սկիզբը) անպատճառ ստացունեն փողերը: Թէ չէ խայտառակ վիճակ կը ստեղծուի: Եւ նոյնիսկ մտադիր էի խնդրելու յանձնախմբին, որ ապագայ վիճակահանութեան հաշուին էլ մի բան այս տարի հասցնէիք: Զես կարող երեւակայել, թէ ինչ է այս տարուայ մեր դրութիւնը:

Ինչ ուզում ես, կ'ամեն. նոր յօդուած կ'ուղարկեմ, *լուսանկարս էլ կ'ուղարկեմ*, միայն թէ բացառիկ թիւը չուշանայ:

Միւս խնդիրների մասին յետոյ կը գրեմ: Շտապում եմ դպրոց. փոքրիկները այսօր հանդէս ունեն: Ասպարեղը հիմա նրանցն է:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

(1) «Նոր Սանասարեան»ին նուիրուած բացառիկ պէտք է լոյս տեսնէր 1913 թ. դարձնանք, բայց խմբագրութեան թափած բոլոր ջանքերն ապարդիւն անցան՝ ժամանակին նիւթ տառնալու համար: Հազիւ կարելի եղաւ լոյս ընծայել 1914 թ. սկիզբը:

Ս. Վ.

83

24/4 1913

Սիրելի Սիմոն,

Ուղարկում եմ Գարոյի(1) մի պատմութեմբ: Աղամանդ է, որ պետք է յղել, բրիւլիանտ դարձնել:

Կարծես, որ արդէն առատ ճիւղ ունիս: Տպագրութիւնը չուշացնես:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

(1) Արմէն Գարոյի գրի առած մէկ դրուազը Բանկ Օթոմանի դէպքի օրերից: Հրատարակուած է «Նոր Սանասարեան»ին նուիրուած բացառիկ «Հայրենիք»ում:

Ս. Վ.

26/4 1913

Սիրելի Սիմոն,

Այսօր ուղարկում եմ դարձեալ 5 պատկեր(*): Կարծեմ, որ բաւական է: Էլ պակաս քան չես ունենալ:

Սպասում եմ, ուրեմն, դրամի:

Այսօր լսարան ունեցանք արտագաղթի առթիւ: Յորդորներ քէնէ չեն օգնիլ, բայց եւ այնպէս գուցէ քիչ մեղմացնեն հոսանքը:

Կարող է մշամակութիւն ունենալ այդտեղի պանդուխտների վիճակի նկարագրութիւնը: Կարող ես ազդու փաստեր տալ, մանաւանդ անգործութեան եւ դրանից առաջ եկած աղէտների մասին, կարեւոր փաստեր մտել իսլամ պանդուխտների վերաբերեալ:

Ընկերներին յայտնիք, որ իրենց արտայայտած փոփափի համաձայն գործ առաջարկեցինք Թովմասին(1), բայց մա, հակառակ կրկնակի մեր դիմումներին, միշտ ձգձգել է եւ մինչեւ հիմա ոչ մի գործի չի կաշի: Վերջերս խնդրեցինք գալ այստեղ ձեր վերջին յանձնարարութեան համար, բայց չեկաւ:

Այնուամենայնիւ ուրիշի միջոցով հմարաւոր ենք տեսնում գործը գլուխ բերել:

Սարգսի դրամը չուշացնես: Կարող է պատահել, որ շուտով հեռանայ մեր քաղաքից: Մտադրութիւն կայ կովկաս անցնելու: Ես էլ յանդգնութիւն ունեմ այդ մասին մտածելու:

Գարոյի գրութիւնը ստացած կը լինես: Լաւ պէտք է կոկես, միւթը շատ լաւ է:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

(*) Այս ամիս սրանով ուղարկուած է մօտ 10 հատ:

(1) Թովմաս Ճէլալեան — Ամերիկայի գործօն դաշնակցականներից, որ վերադարձել էր իր ծննդավայրը՝ Բալու, երկրում աշխատելու համար: Զոհ գնաց ընդհանուր եղեռնին:

Ս. Վ.

22/5 1913

Սիրելի Սիմոն,

Մի շաբաթ առաջ գրած մամակս ստացած կը լինես: Անցեալ փոստին ստացայ 8/5 նամակդ:

Լաւ չեղաւ, որ ուշացաւ «Բացառիկը»: Ամբողջ յոյսս նրա վրայ էր: Դրա պատճառով տակն ու վրայ են լինում ուսուցչ. ամբողջ կազմի ամսականները: Ստիպուած կը լինեմ պարտք անել: Բայց ո՞ւմ դիմեմ:

Քանի որ ուշանում է, որքա՞ն կ'ուզեմայի աչքի անցընել իմ յօդուածը: Յամենայն դէպս վերջին մասը եթէ հաճես, վատ չի լինիլ(1):

Մեր վիճակը այնքան էլ գէշ չէ, ինչպէս մերկայացնում են: Մի տեսակ սպասողական դրութիւն է. «Ազգային» գործերը կանգ են առել: Ներքին ստիմուլ չկայ: Ամէն ինչ գընում է ինքեցիայով, եթէ միայն գնում է: Կարծում եմ, որ առաջիկայ տարին սքափում կը լինի:

փիլոսոփայական փոփոխությունները: Կազմակերպական կենսակերպի տեղեկություններ տալը նրա վրայ կը դնենք:

Կովկասում երկու տեսակ հոսանք է նկատուի: Որոշ մասի յոյսը ողորակող քաղաքական միջամտության վրայ է. եւ այդ պատճառով ոչինչ չի ուզում անել: Աւելի ճիշդն ասած՝ յոյսը կառավարության վրայ է դնում, իր կողմից ոչ մի բան չանելու համար: Բայց կան եւ այնպիսիները, որոնք յուրք են կաշում գործին:

Լաւ է, որ Սմարեանը մնաց: Խօսուիմ էր ձեռնի մասին. կարծեմ գրել էի, որ Ձաւմերիկայի համար շատ օգտակար կարող է լինել, միայն թէ Ամերիկան նրա համար աղետաբեր կը լինի: Նրա բնատրուքեան մէջ կայ քեքեւ, մակերեսային վերաբերում դէպի աշխատանք: Իսկ ձեր դասախօսութիւնները, ճառերը, ժողովները բոլորովին կը մեղմեն նրա մէջ յուրք աշխատանքի ոգին:

Սինիի մասին եւ գրած եղել Պոլիս(2):

Ռուբէնը մեզ մօտ է այժմ: Գուցէ շուտով դէպի Մուշ գնայ: Ճէլալեանը յայտնել է, որ շուտով այստեղ կը լինի:

ՔՈ ՌՈՍՏՈՐ

(1) «Նոր-Սանատրեան»ին նուիրուած Բացառիկում տպուած յօդուածի վերջին մասում խորհրդածութիւններ կային զաշնակցական բնկերականութեան մասին. տպուէջ անփութութիւն: (2) Երեսր կրթչտադէտ Գ. Սինիի մասին է: 1911 թ. նա արտաքսուել էր Դաշնակցութեան շարքերից անարարոյական վարք ու բարքի պատճառով: Նրա գէմ եղած ամբոստանութիւնների զննութիւնը Բիւրոյի կողմից ինձ էր յանձնուած: Պոլսէն Կարին անցնելիս եւ Երկու շաբաթ դրապուէջի ալ գործով: Իմ ներկայացրած զննական նիւթի վրայ Հիմնուած՝ դատական մարմինը նրան վտարէջ կուտակցութիւնից: Այնուհետեւ, մի քանի տարի, Սինիին իրեն համեմատարար լաւ պահէց. եւ իր Թախանձադին ազաշնակցների վրայ՝ եւ Թուրքութիւնն ունեցալ գիմելու Բիւրոյին, որ պատիժը բաւ համարուի եւ նորից հառաւորութիւն տրուի նրան աշխատելու կուտակցութեան մէջ: Բարեբախտաբար, Բիւրոն ընդառաջ չդնաց իմ գիմումին: Հետագայ գէպքերը ցոյց տուին, որ նա արժանի չէր նման ներգաժտութեան. Սինիին գործակալ դարձաւ Կարնոյ ողոր Հիւպատոսի ձեռքին, զաւել իր բնկերների գէմ, զեղծումներ կատարէջ եւ նորից ու նորից Դաշնակցութեան գուղը ապարդիւն բախելուց յետոյ՝ զնաջ ընկաւ բուշեւիկների գիրկը:

Ս. Վ.

86

11/8 1913

Սիրելի Սիմոն.

Վաղուց է քեզ ոչինչ չեմ գրել: Ասեմք քեզանից էլ բան չեմ ստացել:

Մեր մանապարնորդութիւնը այս տարի աւելի յաջող անցաւ: Ափսոս միայն, որ Ս. Կարապետի եւ Աշտիշատի հանդէսներին չհասան Կովկասի մեր ընկերները: Նրանք ուշ հասան, բայց եւ այնպէս գոհ մնացին իրենց տեսած ու լսածով:

Մի ժողովի մէջ, ուր ներկայ էին գնազան գաւառներից ընկերներ, որոշուէջ ամէն տարի Վարդավառի օրը համախմբուել Ս. Կարապետում: Պիտի աշխատենք վերականգնել Նաւասարդեան սօնելը խաղերով, մրցումներով: Եթէ ուրիշ տեղեր էլ մարմնամարզական խմբեր կազմուեն եւ ներկայանան հանդէսին, տօնը առանձին փայլ կը ստանայ:

Մտադրութիւն կայ նաեւ այդ օրերը կազմել ուսուցչական համագումարներ՝ ընդհանուր մի ուղղութիւն տալու համար դպրոցական գործին:

Բացի այդ, եթէ հնարաւոր լինի, պիտի կազմենք ընկերական հաւաքոյթներ՝ իրա-
քու լաւ հասկանալու համար:

Յոյս ունենք առաջիկայ տարին ունեալ մեծ բազմութիւն կովկասից եւ ուրիշ վայ-
րերից: Գոյցէ Պոլսից էլ ուզեման գալ... (1):

Այժմ այստեղ ենք: Կովկասի ընկերները (Նիկ. Աղբալեան, Սիրաֆ Գրիգորեան, Ար-
շակ Զաւ. Արտ. Բաբալեան) կը մնան մինչեւ Օգ. 25: Տեղի պիտի ունենայ առաջին Ընդի-
ժողովը երկրի մէջ: Կ'աշխատենք, որ դա լինի պատմական մի ժողով: Միայն թէ պատգա-
ւորները ժամանակին հասնէին:

Ընկերները նպատակաւարմար են համարում, որ այս տարի Պոլիս փոխադրուեմ:
Տեսնենք, թէ ինչ կը լինի վերջնական որոշումը: Հաւանական է, որ փոխադրուեմ: Այդ պա-
րագային Սիւմոնը պէտք է որ այստեղ մնայ:

Նոր-Սանասարեանը կը բացուի: Զգիտեմ, հարցրել եմ քեզ արդեօք 1.100 դոլ. նը-
պաստի մասին: Այդ գումարին ապահովելով է, որ մեզ վրայ ենք առել դպրոցի պահպա-
նութիւնը, նախկին բիւրոյէն: Հիմա վախում եմ, չլինի թէ որքեւ արգելք առաջ գայ: Թէ
Աստուած սիրես, — նամակով ուշ կը լինի, — հեռագրով յայտնիր՝ կարելի է արդեօք հաս-
տատապէս յոյս դնել: Եթէ այդ կամ ոչ, խնդրեմ հեռագրես՝ միայն 3 խօսքով:

Erzeroum, Rostomian, oui կամ non.

Մեր «բանտարկութեան» (2) մասին արդէն լսած կը լինես: Զար դիտաւորութիւն
չկար. խամութեան արդիւնք էր: Քաղաք բերին քաղաքական կերպով: Ժանդարմերի մէջ
պահեցին մօտ 2 ժամ, մինչեւ միւրեւարիփի գալը: Հետեւեալ օրը եկաւ ինքը առաջնորդա-
բան մեզ այցելութիւն տալու:

Ժողովրդի վիճակը ընդհանրապէս լաւ է: Տնտեսականը աւելի բարձրացել է: Աղա-
հովութիւն կայ այն վայրերում, ուր ժողովրդի մօտ կան ինքնապաշտպանութեան միջոց-
ներ: Սնունդը, մաքրութիւնը աչքի է զարնում: Բաւական է առել, որ ոչխիւների բիւր գլա-
լապէս պակասել է: Ոչխիւ մեր երկրում, իմ կարծիքով, պիտի նկատել ամենալաւ չափանիշը
տնտեսութեան բարոյութեան:

Աշակերտները, բոլոր 12 հոգի, աւելի հասակաւոր քան անցեալ տարի. յաջողու-
թեամբ դուրս եկան: Եղաւ օր, որ ամբողջ 13 ժամ քալեցինք:

Այսորժակդ չգրգռուե՞ց:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

Սպասելու ենք հեռագրիդ:

(1) Բազմակէտը ցոյց է տալիս Ռոստոմի թերահաւատութիւնը: Առհասարակ, նա
չափազանց դժգոհ էր «պոլսեցիներէ» եւ «եւրոպացիներէ» երկրի հանդէպ ցոյց տուած վե-
րաբերումից: 1914 թ. Ընդհանուր ժողովի ժամանակ նա բոլորն վրդովումով էր խօսում այն
ընկերների մասին, որոնք, վախճալով երկրի կեանքի պայմանները, նայնիակ մեղք էին
Ընդհանուր ժողովի գալ: (2) Ռոստոմի պատմած միջոցովոր արտասահմանում չափազանց-
ուած ձեւերով էր ներկայացուած եւ քաղաքական գոյն էր ստացած: Աւելի հաւանական է,
սակայն, որ բանտարկութիւնը «թիրիքմացութեան» արդիւնք չէր, այլ որոշ նպատակ էր
հետապնդում:

Ս. Վ.

Սիրելի Սիւմոն,

Շնորհաւորում եմ «Հայրենիք»ի երկօրեայ դառնալը: Ուրեմն, դրանով որոշուած է
եքեւում եւ մի ուրիշ բան — քո այդտեղ մնալը:

վաղը չէ միւս օրը մեր քարանձաւի Է ընկնում դէպի Ս. Կարապետ: 1500ամ-
եակի տօնը շատ անշուք կ'անցնի: Մեր սպասածը չեղաւ: Ծովեզերքից, Պոլսից մարդ չշարժ-
ուեց: Թիֆլիսից աւելի մեծ յոյս ունէի — գրել էին, որ պատրաստուիմ են մեծ խմբով՝
ճանապարհ ընկնել, բայց այդտեղից էլ ձայն դուրս չեկաւ: Երեւի դարձեալ մենք ու մենք
ենք մնալու: Աշխատեցի հրապուրել հեռաւորներին հին ու նոր պատմական յիշատակարան-
ներով: Հայաստանի վատնայի աչքի ընկնող ներկայացուցիչների՝ ոչինքնի մասին, ի հար-
կէ, ձայն ծալում չհանեցի, բայց ոչինչ, ինչպէս երեւում է, չօգնեց:

Երեւի մի տարի եւս պիտի մնամ Նոր-Սանատարեանի գոյութիւնը շարունակելու
համար:

Բայց, յանկարծ, խայտառակ կացութիւն չստեղծուի. 1,100 դուլարի խնդիրը ապա-
հով է: Երէ ոչ, քէ Աստուած սիրես, շուտով յայտնիր, քէկուզ հեռագրով, որ բռնի տակ
չմտնեմ: Այս տարի առանց այն էլ հոգիս ելաւ: Երեւ խօսով կարելի է յայտնել՝ Erzeroum,
Rostomian, oui ou non.

Ի միջի այլոց, վերձեր եղա՞նք Ֆրէզնոյի կողմը գտնուող Կարնեցիներին կապելու:
Ձի՞ կարելի այդ մասին դիմել «Ասպարէզ»ին եւ տեղական դաշնակցական մարմիններին:
Տեղեկագիրը երբ պատրաստ լինի, մի օրինակ կ'ուղարկեմ ձեր դպրոցասիրացիներ:

ԴՈ ՌՈՍՏՈՄ

88

20/10 1913

Սիրելի Սիմոն,

Նամակդ ձեռքիս տակ չէ, որ բոլոր կէտերին պատասխանեմ:

Ճիշդ ասաց, չեմ յիշում, որ նախորդ նամակներիդ մէջ բան եւ գրած եղել գալուզ
մասին: Եթէ կարծիք չեմ յայտնել, դրա պատճառը յամենայն դէպս, այն չէ, որ խոյս եմ
տուել հարցիդ պատասխանելուց: Ընդհակառակը կ'ասեմ, — իմ կարծիքով՝ քո այդ կող-
մերն անցնելը անհրաժեշտութիւն է: Գործող ուժերը աւելի քան անբաւարար են: Եղածների
մի մասը քայքայուած էութիւններ են, կարօտ հանգստի:

Մասնաւորապէս ինձ գալով՝ անկարելի բան է, որ այլեւս Կարին մնամ: Արդէն ժո-
ղովում դրուած եւ որոշուած էր, որ հեռանամ Պոլիս կամ Ժընեւ: Միայն ուժերի չափազանց
անբաւարարութեան խնդիրն էր. որ ստիպեց ինձ մի տարի եւս մնալ: Սիմոնն էլ չկայ ! ...
Աչքի ստաջ ունեցիր, որ ընկերների մի մասը պնդում է, որ տարուայ կէսից թողնեմ Կա-
րինը եւ տեղափոխուեմ Պոլիս:

Յայտնիր ընկերներին երկրի պահանջի մասին. գտէ մարդիկ՝ տեղիդ գործերը վա-
րելու համար. վերադարձիր Եւրոպա, հանգստացիր, որքան հարկ կը համարես եւ ապա
քայլերդ ուղղիր դէպի մեր կողմերը:

Ընկերները շատ ուրախացան իմանալով մտադրութեանդ մասին. կարծեմ քեզ պիտի
գրեն: Պարզ բան է, որ գործելավայրը յետոյ կ'որոշուի:

Կ. Կոմիտէին պիտի գրէիմ: Եթէ չկարողացայ եւ ինքս անել, փիլոսոփ անպատճառ
կը գրի: Մօտ մի ամիս է, ինչ քացակայ է: Գնացել էր մեր կողմից պատգամաւոր Սիմոնի
թաղմամբ:

Մասնաւորապէս պիտի խնդրէի ընկերներին (հոգեի) վերապահութեամբ ընդունել
Քղիից եկած լուրերը: Ինչ որ անախորժ բաներ են կատարուում: Երեւի նրանց հետ ստիպ-
ուած լինենք յարաբերութիւններս խզել, մինչեւ չիւրացնեն կազմակերպութեան ոգին եւ
միջեւ չթողնեն ծառ ու մուռ ճանապարհները:

Ռուբէնից լաւ լուրեր են ստանում: Գոհ է իր վայրից:

Մեզ գրադեցնող խնդիրը — ընտրութիւններն են:

«Բացառիկը» շտապեցրու:

ԴՈ ՌՈՍՏՈՄ

Սիրելի Սիմոն

Ամէն փոստի սպասում եմ դրամի. — չէ՞ որ ներկայացումից ամբիջապէս յետոյ պիտի դրամները ուղարկէիր, — բայց ոչ փող կայ, ոչ էլ նամակ:

Սարգիսն էլ չստացաւ իր հոնորարը: Որովհետեւ ստիպուած էր գնալու, պարտք արեց եւ այնպէս գնաց:

Նրանից յետոյ նամակագրութիւնը եւ բոլորակցութիւնը կը շարունակի Փիլոսը: Այնպէս արա, որ ամսական գոնէ 3 լ. բաժին հասնի նրան:

Այժմ նա նրզնկա է: Գնացել է ռումբի պայթման պարագաները քննելու և անմեղ բանտարկեալներէ ազատելու մասին հարկ եղած դիմումներն անելու: Ինչպէս երէկ իմացամք մըրա հեռագրից, 10 հոգի ազատուած են. մնացել են բանտում 3 հոգի:

Ռուբէնը եկաւ: Առայժմ մեզ մօտ կը մնայ: Յետոյ հաւանական է, Մուշ գնայ:

Ի՞նչ եղաւ բացառիկը: Տարին վերջանում է: Տպագրութիւնը սկսուե՞ց թէ ոչ: Զեւ կարող երեւակայել, թէ որքան ծանր անցաւ այս տարին:

Թրքական «Գարունը» իր նշաններն է սկսում ցոյց տալ: Ժանդարմներ եկան, 400 հոգի, կէսը վանի, կէսը Բաղէշի վիլայէթների համար: Այդ երկու նահանգների վալիները Նոանդում եւ աշխատող մարդիկ են: Այստեղով անցան նաեւ Իթթիհադի պատուիրակները: խոստումներ շատ են արոււմ, բայց այս անգամ յոյս կայ, որ աւելի իրագործուեն:

Ռուսաստանից լաւ լուրեր են գալիս: Լըժինի մտտոր լսանգարումը բաւական դեր է խաղում: Սկսել են թեթեւցնել մերոնց վիճակը: 20 տարուայ ափսոսել չեն 4 տարու: Համոյի տաճարակիր աշխատամէր փոխել են ափսոսի: Արտասահմանում ապաստանուածներին թէեւ դատի կ'ենթարկեն, բայց թեթեւ կը վերաբերուեն:

Թովմասը լուր է ուղարկել, որ երկու շաբաթից այստեղ կը լինի: Մեր հեռագիրը եւ նամակը ստացած չի եղել: Յուսով ենք մըրա գալով, այնտեղի խնդիրները կարգի բերել:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

Սիրելի Սիմոն,

Շնորհաւոր Նոր-Տարի: Բաց-գիրդ ստացայ, շնորհակալ եմ:

Շնորհակալութիւններ նաեւ Արտաշէսի (1), Փիլոսի եւ քո «սանամայր» տիկ. վարսենիկի (2) կողմից, որոնք այս ընդհանրական ներկայ չեն:

Այս գիշեր մի լաւ երազ տեսայ. «Բացառիկ» արդէն հրատարակուել էր, խոստացուած 100 ռսկին ստացել էի, հին պարտքերը վճարել, մօր պէտքերին գոնացում տուել: Ինչ լաւ բան է եղել երազը:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

(1) Արտաշէս Գաւաֆեան — ուսուցիչ, Կարենոյ աշխի ընկնող դաշնակցականներից, «Յառաջ»ի մերձաւոր աշխատակից: Զոհ գնաց ընդհանուր եղեռնին: (2) Փիլոսի կինը:

Ս. Վ.

Սիրելի Սիմոն,

Վազուց է քեզ չեմ գրել, բայց դրա փոխարեն ուրիշները բոլ բոլ տեղեկութիւններ են տուել ձեզ: Կարծեմ այլեւս գանգատի տեղիք չի մնայ:

Մի քանի, եթէ կ'ուզես, անձնական խնդիրների մասին կ'ուզեի գրել այսօր:

1) Ի՞նչ եղաւ «Բացատրիկը»: Զգիտե՞ս, որ բաւական լուրջ պատճառներ ունեմ անհամբեր սպասելու նրա երեւալու յայտարարութեան:

(2) Մի անգամ գրել էիք, որ տեղիդ կարմիր խաչի մարմինները կարող են նպաստ տալ մեր նահատակների զաւակների կրթութեան գործին: Կարելի՞ է այս տարի յոյս ունեննալ: Քեզ յայտնի է, որ Սերոբի երկու տղաները եւ Հրայրի մի որդին բերել ենք տուել այստեղ: Անցեալ տարի ծախսի դրամ կարողացանք տեղական միջոցներով հայթայթել, որովհետեւ Հրայրի որդուն որդեգրել է ամբողջովին մեր բնկերներից մէկը, իսկ Սերոբի որդիները ապրում էին Տուրքասի տանը: Մեզ վրայ մնում էր միայն վերջիններիս հագուստի, կօշիկի, գրեմական պիտոյքների եւ այլ մանր-մուրթ ծախսերը: Բայց ինչպէս գիտես, Տուրքասը մեռել է, եւ այժմ նրա որդիների հոգսն էլ ծանր խնդիր է: Սերոբի որդիներին քողել ենք Տուրքասից տանը, բայց որոշել ենք վճարել ամսական (գարնանից սկսած արդէն վճարում ենք) 3-4 ոսկի ապրուստի ծախսի համար:

Պիտի խնդրէիք, որ կարմիր խաչը գէթ 30 ոսկու նպաստ յատկացնի այս տարի: Եթէ հարկաւոր է, պաշտօնապէս դիմեմք մարմնի կողմից:

Եթէ հնարաւոր լինէր աւելի մեծ գումար յատկացնել, կարող կը լինէիք նպաստ տալ 3 սասունցի որբ աշակերտներին էլ (2ը Սանասարեանի ջրղ եւ մէկը 4րդ կարգի): Դրանցից մէկի հայրը սպանուել է Սերոբի հետ: Անցեալ տարի նրանց պահում էին «Ազատամարտ»ի ֆոնդի հաշուին: Հիմա էլ տալիս եմ «Բացատրիկ» հասոյթի հաշուին:

3) Նամակս ստանալուց անմիջապէս փոխադրիր Փիլոսի հասանելիք գումարը, որ իրօք 5-6 ոսկու հասած կը լինի: Նա չափազանց շատ պէտք ունի:

Երբ այս տեսակ դրամական հաշիւներ վերջացած կը լինեն, կը գրեմ քս էլ ուրիշ միւթերի մասին:

Այս տարի գլուխս աւելի է խառը: Եթէ քո ոռոգ-ը փոխուէր Օւյի-ի, որքա՞ն հաճ-գիտ կը լինէի: Երեւակայիր, դեռ մինչեւ հիմա ուսուցիչները չեն պայմանաւորուած բռնորդ (միայն 42 հոգի): Ուսումն. հորեւորդը հանց մօտ 500 ոսկիի բաց: Նօր-Սանասարեանը կարկատանով պիտի առաջ երթայ(*):

Այս բոլորի վրայ աւելցուր եւ այն, որ շէնք էլ չունեմք:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

(*) Գուցէ ստիպուած լինես վիճակահանութեան կամ հանդէսների մասին մտածել: Ի՞նչ բանի պիտի գործադրուի «Ազատ. Կոթ.» 1,100 դոլարը:

91) ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆԻՆ

12 Փետրուար 1914, Կարիմ

Ռոստոմ 1914ին, Կարնոյ դպրոցներուն ընդհանուր տեսուչ էր եւ Նօր-Սանասարեան վարժարանի կազմակերպիչն ու վարիչը: Բոստոն ապրող Կարնեցի Հայրենակիցները խոստացել էին անոր օգնել ներթափաչել Կարնոյ Հայրենակցական Ընկերութիւնը հրատարակեց

«Հայրենիք»-ի բացառիկ շքեղ թիւ մը ի նպաստ Նոր-Սանասարեանի: Այդ առթիւ Ռոստոմը Թղթակցութեան մէջ էր ինձ հետ: Ստորեւ բերուածը այդ նամակներէն մէկն է:

Ս. Վ.

Սիրելի Սիմոն,

Զգարմանաւ, որ դեռ առաջին նամակիս պատասխանը չստացած՝ նորից եմ գրում: Արջը եօրը պատմութիւն ունի, եօրն էլ տանի մասին է. իմ պատմութիւնն էլ միշտ նոյնն է: *Ման օրում՝* ի՞նչ եղաւ այդտեղի ձեռնարկը Նոր-Սանասարեանի համար: Մինչեւ կոկորդոս խորուի եմ. եթէ Ամերիկայից օգնութիւն չհասցնէք, վայն եկել է ինձ: Ազաները ուզում են մեզ խեղդել, դրամ չեն տալիս. մեր մեաթիւր-փիւսիկ ժողովրդի աջակցութեամբ ենք պահում այս հաստատութիւնը: Բայց չես կարող երեւակայել, ի՞նչ ոգեւորութիւն կայ, մանաւանդ երիտասարդութեան մէջ: Եթէ այս նեղ օրերը անցընենք, վստահ եմ թէ փայլուն ապագայ կ'ունենանք: Ձեր օգնութեան պէտք ունինք: Շուտով մի շօշափելի գումար հասցրէք:

Հոփսիմեանի աղջիկների համար ուղարկած դրամդ ստացայ: Ապրիլս: Մի քանի անգիւր արդէն որոշեցինք, հագուստ-կապուստ առինք. մինչեւ տարուայ վերջը քաւական կը լինի: Լաւ էիր արել, որ ուղարկել էիր: Ձեռն կարող այդտեղի կարենցիների մէջ մարդիկ գտնել, որ մի քանի հոգի էլ նրանք որդեգրեն: Ձեռն կարող երեւակայել, քէ ինչքան լաւ է ազդում այդ: Քո Հոփսիմեանցիները շատ ոգեւորուած են. էլ չասես, թէ մանկավարժութիւնը քիւրք քիւրքը չէ:

Հապա մեր երիտասարդները: Լաւ ես անում, որ նրանց հետ կապը շարունակում ես: Շաւարշն էլ լաւ գործ արեց, միայն թէ մի քիչ այծեր ունի: Երիտասարդաց Միութիւնը լաւ վիճակի մէջ է. Լեւոնը (Մսգմանեան), Միսակը եւ միւսները եռանդով աշխատում են: Եթէ այդտեղի կարենցի հայրենակիցները մի քիչ նրանց նիրապէս օգնեն, շատ քաջայերուած պիտի լինին:

Ոչիլի մասին ես հարցնում: Փառք Աստուծոյ, դեռ առատ է, բայց առաջուայ պէս չէ: Կարենք քեզ ուրիշ անգամ էլ գրել եմ. ոչիլը մեր երկրի քաղաքացիութեան չափանիշն է: Սահմանադրութիւնից յետոյ, ամէն տեղ ոչիլը զգալապէս պակասում է, նշանակում է — ազգերնիս կը յառաջդիմէ: Կոր: Եւ իսկապէս, եթէ մեզ մի տասը տարի էլ հանգիստ թողնեն, մեր երկիրը դրախտ կը դառնայ, բայց պիտի բողբոջենք...

Հիմա էլ «Բարենորոգումներ» ենք խաղում: Մեր Պոլսեցի գլուխները կորցրել են. *չուժիմ, բրաւ, չուժիմ* (*). վախենամ «Բարենորոգում» դառնայ մեր գլուխին. մի նոր առիթ հալածամեքների ու կոտորածների: Եւրոպա՞ն մեզ պիտի պաշտպանէ, թէ՞ Ռուսաստանը: Եթէ մերոնք, փոխանակ Պոլսում եւ Եւրոպաներում ազմկելու, գային երկիր, ոչիլ դէմ կուէին, զիդացուն այբուբէն սովորեցնէին. հաց ու սապոն տալին, աւելի մեծ բարենորոգումներ կատարած կը լինէին: Մեր ժողովուրդը խաղաղութեան, հացի եւ լոյսի պէտք ունի — ա՛յս է օրուայ պահանջը եւ գլխաւոր բարենորոգումը:

Լաւ ես մտածում վերադառնալ Կարին: Ընդհանուր ժողովին պէտք է գաս եւ կը մնաս այստեղ: Վախենամ դու էլ ամերիկացի դառնաս եւ սկսես դիւանագիտութիւն խաղալ: Քո տեղը այստեղ է. զոչացել եմ, որ զիջեցի Ալեուսուն եւ յոյլ տուի որ գնաս: Ընկերներն էլ ուզում են որ գաս: Ես էլ գտնէ մէկ տարիով ուզում եմ հեռանալ, որ մի քիչ շունչ առնեմ ու հանգստանամ. փերուշան եղայ:

Անցեալ օր փիլոսոֆն հետ Ատրուինենց մօտ էինք. քեզ էլ յիշեցինք: Ատրուինն շարունակում է կապ պահել կառավարութեան եւ Իրթիխատի հետ: Քո գիտցածի պէս՝ շատ լուրջ է, բայց ծիծաղում էլ է: Նա եւ Վահէն (Թոֆաճեան) մեր «սիւներն» են:

Կովկասից լուրեր առնում ենք: Առանձին նորութիւններ չկան: Այնտեղ էլ ռզնուր-

(*) Ռուսերէն՝ «կ'ազմկենք, եղբայր, կ'ազմկենք»:

ուած են բարենորոգումներով: Կուսակցական կեանքը սովորականի պէս է. երիտասարդութեան է մնացել:

Գրոն Բայագէտ է. մեծ վաճառական է դարձել: Լաւ գործ է կատարում: Վանցիք էլ լաւ են: Տարօնում էլ կացութիւնը լաւ է:

Կարդաւ ու զարմացիր. այսօր երկար նամակ կարող էիր սպասել: Ես էլ եմ զարմանում: Բայց թէ իմանաւ ի՞նչ յոյսեր եմ կապում այս նամակի հետ, երբեք չես զարմանայ: Սպասում եմ փողի դպրոցի համար: Յօդուած էլ կ'ուզարկեմ. մկար էլ կ'ուզարկեմ, ինչ ուզում ես կ'անեմ. միայն թէ շուտ մեզ օգնութեան հասէք:

Ջերմ բարեւներ կարենցի հայրենակիցներին:

Համբոյրներով՝ ՌՈՍՏՈՄ

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» տարեգիրք, 1946. էջ 191-193:

92) ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆԻՆ

2 Ապրիլ 1914, Կարին

Սիրելի Սիմոն,

Թէ Աստուած սիրես՝ ինձ շատ չհայհոյես: Եթէ գիտնայիր, թէ ինչ հալի եմ... Յամենայն դէպս, այսօր պիտի գրեմ քեզ էլ, Սարգիսին էլ: Նա էլ վաղուց պատասխանի է սպասում ինձանցի: Եւ միա՞յն նա...

Նախ՝ ժողովածուի(1) մասին — չուշացնես: Պէտք է, որ մինչեւ ուսումն. տարուայ վերջը լոյս տեսած եւ փողմ էլ ստացած լինեմք, թէ չէ խայտառակ կը լինեմք: Կարնի հայրենակիցներին իմ կողմից էլ խնդրիր, որ մեզ փող հասցնեն: Բացատրիր նրանց, թէ ինչ ծանր պարտականութիւնների տակ ենք ընկել, եւ նրանց օգնութիւնը անգնահատելի է: Ես էլ գիտեմ, որ բոլորն էլ լաւ տղերք են եւ իրենց ծննդավայրի համար ամէն գոհողութիւն յանձն կ'առնեն:

Դուք՝ ամերիկացիներդ ի գուր էք կարծում, թէ մենք խբուել ենք դպրոցական գործի մէջ եւ ինքնապաշտպանութեան համար ոչինչ չենք անում: Բացարձակ կերպով սխալ է այդ: Դպրոցը՝ իր հերքին, բայց մեր գլխաւոր մտահոգութիւնը ժողովրդի փիզիքական գոյութեան պահպանութիւնն է: Գիտես՝ ինչ օրեր ենք ապրում: Պոլսեցիք տարուած են բարենորոգումների յուսով եւ պարլամենտարիզմով: Նրանի հաւատացելոց: Այդ բոլորը լաւ, բայց մեր յոյսը պէտք է մեր վրայ դնեմք: Ամերիկայի ընկերները թող վստահ լինին, որ մենք էլ իրենց պէս ենք մտածում եւ եթէ կարող են ինքնապաշտպանութեան գործին օգնել, թող փող չխնայեն: Դրոն Բայագէտում, Արամը վաճում, Փիլոսը եւ մի քանի ընկերները այդ գործին են լծուած: Ֆաւախիմ այն է, որ միջոցները պակաս են. մեր հարուստները գրպանները պինդ փակել են, իսկ ազատ ժողովուրդը ի՞նչ կարող է անել: Հայ հարուստը հոգին կը տայ, բայց փող չի տայ. չեն մտածում, որ վաղը թշնամին հոգին էլ կ'առնէ, փողն էլ:

Անցեալ օր ճաշի էի Տ. Էփենտիի մօտ(2): Խնդալով պատմեց, թէ քեզ լաւ ուտեցնելուց յետոյ, ճանապարհ է դրել կէս ոսկիով Հռիփսիմեանի համար: Ես էլ առիթից օգտուելով՝ խօսք բացի Արծնեան դպրոցի մասին: Մի տեսնէիր՝ ինչպէս ազատ Ղազարոս ձեւացաւ: Դու աւելի բախտաւոր էիր՝ գոնէ կէս ոսկի ուտեց, ես միայն ճաշով բաւականացայ: Այսպէս են մեր հարուստները, ի՞նչ կարող ես անել:

Այս օրերս Փիլոսի հետ մի մեծ ծրագիր (3) ենք կազմում, որի մասին յետոյ կը գրեմ: Քո վրայ էլ որոշ պարտականութիւններ պիտի դնեմք: Այդ մասին կը խօսեմք այստեղ, երբ Ընդհանուր ժողովին գաս: Սիրտս ինձ ասում է՝ թէ այս տարի մականագրական տարի պիտի լինի մեզ համար: Յաճախ կարմիր ձի եմ տեսնում երազումս...

Էլի՞ գրեմ. չէ, բալամ, բաւական է: Սարգիսին էլ ժամանակ թող մնայ:

Հա, քիչ մնաց մտնայի: Անցեալ օր փիլոսփի հետ Ատրունիքնց մօտ էի: Ծիածանի հիւրասիրութիւնը վայելցիմէ: Ատրունին խնդրեց որ յայտնեմք քեզ, թէ իմքը պէտք եղած դիմումը կատարել է կառավարութեան եւ շուտով կ'իմացնէ քեզ դրական արդիւնքը: Վեարուսի մասին խօսք չի կարող լինել, բայց թէ բարեկամդ փող ունի եւ տրամադիր է տալու, թող նոր-Սանասարեանին մի գումար յատկացնէ: մեմք չենք մերժի...

Հոփսիմեանի աղջիկները շնորհակալութիւն են յայտնում ուղարկածդ քարտեւների եւ կենդ: պատկերների համար: Եթէ այդքան բարի ես, մի մօզական լապտեր էլ չուղարկես:

Համարյոնեքով քո՝ ՌՈՍՏՈՄ

ՏԱԿԸ ՓԻԼՈՍՖԻ ԶԵՌՔՈՎ.—

Յ. Գ.— Լեւոն Մազմանեանի, Արտաշէսի եւ իմ արշոււմն է — Ռոստոմն էլ համաձայն է հարիւր տոկոսով —, որ Ընդհանուր Ժողովից յետոյ այստեղ մնաս: «Յառաջ»ը ամսէր է: Շատ զործ կայ անելիք: Հետոյ անպատճառ մի քոտաք կը բերես վարսեմիկի համար, ինձ էլ, — դու գիտես: Լեւոնը բան չի սպասում — վրաս գրէ —: Երանի քեզ...

Համբ. փիլ.

(1) «Ժողովածուն»ն «Հայրենիք»ի երկրորդ բացառիկ թիւն էր, որ Կարենոյ Հայր-Միութեան աջակցութեամբ Հրատարակուեց ի նպաստ Նոր-Սանասարեան վարժարանի:

(2) Տ. Հիլնտի՝ Կարինի մեծահարուստներից: Հոփսիմեան դպրոցում ուսուցիչ եղած միջոցիս դպրոցի տնօրէն Գառնիկ Լոյսարոնեանի եւ մի քանի աշակերտուհիների հետ զնայի մօտը նիւթական աջակցութիւն խնդրելու: Ռոստոմը թերահաւատ էր, բայց մենք յոյս ունէինք 4-5 ոսկի ստանալ: Տ. Հիլնտի մեզ սիրալիւր ընդունելութիւն ցոյց տուեց, փառաւոր ճաշ կերցրեց եւ վերջը. կէս ոսկիով մեզ ճամբուս դրեց: Ռոստոմը երկար ժամանակ ծաղրում էր մեր առաքելութիւնը:

(3) «Մեծ Ծրարի»ը — մտածում էին «Յառաջ»ը վերածել օրաթերթի, հիմնել «Յառաջ»ի մատենադարան, ճոխացնել տպարանը, որի համար ուզում էին կազմել առանձին հիմնադրամ:

Ս. Վրացեան, — «Հին Թղթեր ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ», էջ 24-26:

93) Հ. Յ. Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԵԻՆ

1917 թ. աշնանը եւ ձմեռը Ռոստոմը գտնուում էր Պետրոգրադում եւ Ստոկհոլմում: Այս վերջին քաղաքում պիտի գումարուէր Ընկերվարական Միջազգային համադումարը եւ Ռոստոմը Հ. Յ. Դաւանդութեան կողմից զնացել էր մասնակցելու համադումարին եւ հայկական պահանջները ներկայացնելու:

2/XII 1917, Ստոկհոլմ

Սիրելի ընկերներ,

Երէկ ուղարկեցի ձեզ «Հայրենիք»ի հասցեով մի օրինակ «Un avant-projet du programme de Paix», երատարակուած Համագումարի կազմակերպիչ կոմիտէի կողմից:

ես արդեն ձեզ առաջումնից յայտնել էի. եւ դուք էլ կը տեսնէք. որ չէզոք երկիրների պատուիրակների ժողովը պահանջել է Հայաստանի համար *Indépendance et rétablissement territorial de l'Arménie Turquie avec garantie de développement économique**). «*Rétablissement territorial*» ասելով պէտք է հասկանալ հիստորիա-կական գաւառների այն մասնետարածքների, որոնց տեղաւորել են քաղաքական նպատակով, իսկ *garantie de développement économique*-ը նշանակում է եւլ դէպի ծովը: Նոյն պահանջը դրում է եւ լեհաստանի համար:

Մանիֆէստին կցւած *Mémoire explicatif*-ի մէջ բնդումնում են (4. 29) «*qu'il est impossible humainement d'attendre d'eux (հայերից) qu'ils retournent sous le joug*»(**). անհրաժեշտ եւ ստիպողական են համարում մեր հարցի լուծումը, բայց դժուարին:

Գժուարութիւնները երկու տեսակի են. նրանց կարծիքով այսպէս ասած՝ ներքին եւ արտաքին. ներքին գժուարութիւններին են վերաբերում հայերի սակաւ քիւր՝ այսօր կոտորածներից յետոյ. եւ այն հարցը. քէ ինչպէս պիտի կառավարուեն մասնետարած տարրերը: Հարկ եղած բացատրութիւնները տուի թուի մասին. աւելացնելով, որ մի կողմը թողած թուրքական տիրապետութեան տակ այժմ գտնուող հայերին, միայն թուրքիայից դուրս հաստատուած հայերը կարող են լեցնել Հայաստանը. եթէ սա ազատ հռչակուի: Գալով կառավարելու եղանակին՝ դրա վրայ կանգ չառայ սոսնճանալէս. գուցէ մեկնելուց առաջ գրաւոր բացատրութիւն ներկայացնեմ. այնտեղ կը շնչեմ մեր մէջ բնդումնում լայն ապակենտրոնացման սկզբունքների վրայ, որ չափազանց կը դիրացնէ երկիրը կառավարելու գործը:

Աւելի լուրջ են նկատում արտաքին գժուարութիւնները. որ նրանց համոզումով պիտի բխին Գերմանիայից: Երես 22 պարզ ասուած է, որ Գերմանիան հովառակ կը լինի թուրքիայի բաժանման, որովհետեւ հաշտութեան համար անհրաժեշտ պէտք է լինեն փոխադարձ զիջումներ, ուստի մեր դատը կարող է տուծել: Սա այնպիսի խնդիր է. որ միայն դէպքերից, ապագայի անցուղարձից է կախուած:

Թէեւ, գուցէ, մօտ ապագայում Գերմանիայի դիրքը պարզուի: Եթէ զինադադարի, կամ անջատ հաշտութեան խնդիրը առաջ գայ, եթէ լեհինը եւ Գերմ. կանցլերը իրարու գառ, եթէ ոչ ամբողջ Հայաստանի, գէթ գրաւուած վայրերի խնդիրը անհրաժեշտօրէն կը դրուի: Տեսակէտները երկու կը լինեն՝ զէնքի իրաւունք եւ ինքնորոշման սկզբունք: Գերմանիան կը պահանջէ՝ արդեօք, որ գրաւուած վայրերը վերադարձուեն թուրքիային: Բարեբախտաբար, Ռուս. լեհաստանի խնդիրը կայ. ինչպէս Գերմ. զէնքով նուաճուած լեհաստանը ստանում է անկախութիւն. այնպէս էլ ռուսների զէնքով նուաճուած Հայաստանը պէտք է ստանայ անկախութիւն: Մեր պահանջը աւելի իրաւացի է, քանի որ վասպուրականը ազատուել է հայերի ապստամբական ուժերով. վանը՝ արդէն ազատուած՝ դրուել է Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ: Եթէ խնդիրը գալու լինի ինքնորոշման սկզբունքին, ժողովրդական քուէարկութեան, — հայ ժողովուրդը վաղուց իր քուէները տուել է անհամար դիակներով:

Զինադադարի խնդիրը ո՛րք պէտք է տանի մեզ վերջ ի վերջոյ: Շուրաւ եւ մնացել: Հոսանքը մեզ բշտում է, եւ դեռ բշտու է. աշխատենք՝ ժայռերի չգրանուել: Մի քանի օրից յետոյ, փորձելու եմ անցնել Ռուսաստան, բայց չգիտեմ՝ պիտի կարողանամ կովկաս ինձ ձգել:

ԶԵՐ՝ ՌՈՍՏՈՄ

«ՎէՄ», Զ. տարի (1938), քիւ 4

(*) Տաճկահայաստանի անկախութիւն եւ հողային վերականգնում՝ տնտեսական զարգացման երաշխաւորութեամբ:

(**) Որ մարդկօրէն անհնար է սպասել նրանցից, որ վերադառնան լծի տակ:

ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ
(Կենսագրական ուրուագիծ)

Մեր կուսակցութեան մէջ չի եղել ու չկայ մէկ ուրիշը, որ իր մէջ այնպէս հարազատօրէն մարմնացրած լինէր Դաշնակցութիւնը, որքան Ռոստոմը: Ռոստոմը նոյն ինքն Դաշնակցութիւնն էր: Մեծ ու բազմակողմանի, ինչպէ՞ս Դաշնակցութիւնը:

Եւ, սակայն, ահա տասը տարի է անցել նրա մահից, բայց նրա մասին գրեթէ ոչինչ չի գրուել: Մի-երկու թռուցիկ յուշ — եւ վերջացաւ: Նոր սերունդը, նրանք, որոնք բախտ չեն ունեցել ճանաչելու Ռոստոմին, ոչինչ չգիտեն նրա մասին:

Ինչո՞ւ այդպէս:

Պատճառն, ի հարկէ, Ռոստոմի ընկերների անփութութիւնը չէ: Պատճառը աւելի խորն է — Ռոստոմի անհատականութեան ուրոյնութիւնը, նրա կեանքի եւ գործունէութեան առանձնայատկութիւնները:

Ռոստոմը Դաշնակցութեան մէջ ամէն բան էր. ուր որ լինում էր, իր շնչով լեցնում էր ամէն ինչ: Բայց այդ անում էր այնպէս, որ ո'չ մի տեղ չէիր տեսնի նրա եւր: Ռոստոմը ամէն տեղ էր եւ բոլոր գործերի մէջ, եւ միեւնոյն ժամանակ Ռոստոմ չկար: Ձէր սիրում երեւալ եւ նիւթական հետքեր թողնել իր յետեւը: Ճառախօս չէր, յօդուածներ չէր սիրում գրել, նրա նամակները կարճ էին ու միայն առօրեայ խնդիրների նուիրուած: Իր կատարած գործերի մէջ դնում էր հոգին, բայց երբեք անունը: Անձամբ երեւում էր այն ժամանակ միայն, երբ կարելի էր խոսափել, այլապէս միշտ մնում էր ստուերի մէջ եւ առաջ էր քշում ուրիշներին:

Եւ, հետեւաբար, դարմանալի չէ, որ Ռոստոմի մասին նիւթական յիշատակներ քիչ են մնացել: Նրա մաքերն ու ապրումները, նրա կատարած գործի մեծ մասը, նրա նմանը չունեցող դերը Դաշնակցութեան եւ հայ հասարակական մտքի զարգացման մէջ — այդ բոլորի մասին կարող են ասել միայն նրա ողջ մնացած ընկերներն ու աշակերտները: Եթէ նրանք այդ պարտականութիւնը չկատարեն, Ռոստոմի եղական զէմբը կը մնայ բոլորովին չպարզուած, եւ հայ ազատագրական պատմութիւնը կը զրկուի իր սքանչելի մէկ էջից:

Բայց հեշտ չէ գրել Ռոստոմի մասին: Ծիշդ է ասում Ռոստոմի մասերիմ վաստակաւոր ընկերներից մէկը. «Ինչքան փորձում եմ գրել Ռոստոմի մասին, դուրս է գալիս՝ Ռոստոմի առթիւ»: Ռոստոմի առթիւ չատ բան կարելի է ասել, բայց Ռոստոմի մասին — դժուար է: Այդ է պատճառը, որ Ռոստոմին նուիրուած գրածք չկայ: Քրիստափորի, Զաւարեանի մասին որոշ գրականութիւն գոյութիւն ունի, թէեւ նոյնպէս անբաւարար, բայց Ռոս-

տոմը մնում է մեր նոր սերնդի եւ յայն հասարակութեան համար, թէեւ խորհրդաւոր, բայց անյայտ մի մեծութիւն :

«Իրօչակ»ի ներկայ համարը առաջին փորձն է ներկայացնելու համար Ռոստոմին : Իսկ այս կենսագրական ուրուագիծ՝ մի թոյլ ճիշդ՝ տալու համար Ռոստոմի կեանքի պատկերը(*) :

Ինչպէս եւ Քրիստափորը, Ռոստոմն էլ գողթնցի էր : Նրա բուն անունը Ստեփան Զօրեան էր : Մնուել էր Յդնա գիւղում, 18 Յունուար 1867 թրին, նահապետական մի ունեւոր ընտանիքի մէջ : Նոյն գիւղում էլ անցկացրեց իր մանկութիւնը :

Գունատ ու կլոր, առողջակազմ, ուշիմ ու խելօքիկ երեխայ էր, որ վաղ մանկութիւնից սովորել էր դիտել ու մտածել : Գիւղի ծխական դպրոցում, ուր ստացաւ իր նախնական կրթութիւնը, աչքի էր բնկնում իր ընդունակութիւններով ու ջանասիրութեամբ եւ դէպի գրարար լեղուն ցոյց տուած սիրով : Բաղմաթի գրարար կտորներ դիտէր անդիր եւ սիրում էր եկեղեցական երգերն ու շարականները :

Առանց ծխական դպրոց աւարտելու, ծնողների որոշումով, մանուկ Ստեփանը տեղափոխուեց Թիֆլիս՝ Ներսիսեան դպրոց մտնելու նպատակով : Բայց տեսնելով, որ Ներսիսեան դպրոցը պետական իրաւունքներ չի տալիս, վճռեց մտնել Թիֆլիսի ռէալական դպրոցը : Իրա համար որոշ ժամանակ նախապատրաստուեց Բեզլարեանի մասնաւոր ռէալական դպրոցում, ապա, 1882ին, տեղափոխուեց պետական ռէալական դպրոցի Յրդ դասարանը :

Ռէալական դպրոցում էլ Ռոստոմը աչքի ընկաւ իրրեւ լաւ սովորող եւ ընդունակ աշակերտ, մանաւանդ մաթեմատիկական առարկաների մէջ : Նրա դպրոցական ընկերները վկայում են, որ հանգիստ ու խոհուն պատանի էր : չէր սիրում վազվզել ու խաղերին մասնակցել : Հատ կարդում ու հատ մտածում էր :

Արդէն դպրոցական նստարանից նա սկսել էր հետաքրքրութիւն ցոյց տալ դէպի հասարակական խնդիրները : Չարն ու բարին, մարդկային անհաւասարութիւնը, արդարութեան ու ճշմարտութեան դադափարը, որ յափըտալիւմ էին այն ժամանակների ռուս առաջաւոր մտաւորականութեան մըտքերը, յուզում էին եւ Ռոստոմին, որ դեռ գիւղում եղած ժամանակ յայտնարերել էր հասարակական ջիղ : Նրա մասին անում են հետեւեալ բնորոշ պատմութիւնը. —

Յդնա գիւղի միջով հոսում է մի փոքր գետակ, որի ջուրը ամառները չէր բաւականանում ամենքի այգիները ջրելու համար : Ռոստոմը յաճախ լըսում էր, թէ ինչպէս գիւղի չբաւոր բնակիչները տրտնջում են, թէ ամբողջ ջուրը գնում է հարուստներին, իսկ իրենց այգիները փշանում են առանց ջրի :

(*) Բոլորովին վստախ չեմք, որ այս ուրուագծի մէջ էլ սխալներ չկան, իսկ պակասները շատ-շատ են : Շնորհակալ կը լինեմք, եթէ Ռոստոմի կեանքին ծանօթ ընկերներն ու բարեկամները գրի առնէին իրենց նկատած սխալները, լրացնէին պակասը եւ ուղարկէին մեզ : Շնորհակալ կը լինեմք նաեւ, եթէ Ռոստոմի գործունէութեան վերաբերուող գանազան միւրեք ունեցողները ուղարկէին մեզ՝ օգտուելու եւ վերադարձնելու պայմանով :

Եւ ահա մի օր, հաղիւ 10-11 տարեկան, Ռոստոմբ իրեն հասակակից մանուկներին գլուխն անցած՝ զնում քանդում է գետակի ամբարտակի եւ ջուրը ուղղում դէպի աղքատ գիւղացիների այգիները: Երբ նրան նկատողութիւն են անում աներկիւղ պատասխանում է.

— Հարուստները առանց այգու էլ կարող են աղբել: Զուրը չքաւորին է հարկաւոր, որ ապրուստի միջոց ունենայ...

Անիլի սքանչելի մի օրինակ, որ պատմում է Ռոստոմբի մայրը:

Զատիկի օրը, 4-5 տարեկան Ստեփանը, նոր հաղուստով ու նոր կօշիկներով դուրս է գալիս փողոց խաղալու ընկերների հետ, բայց քիչ յետոյ վերադառնում է ոտարոպիկ:

— Ա՛յ, տղայ, ո՞ւր են քոչերդ, զարմացած հարցնում է մայրը:

Ռոստոմբ բացատրում է, թէ տուել է մի աղքատ ընկերոջ:

— Հայրիկդ կը ծեծէ, սպառնում է մայրը:

— Զի ծեծի, պատասխանում է Ռոստոմբ:

— Կը ծեծէ, պնդում է մայրը:

— Ծեծում է, ծեծէ, հօ նոր կօշիկներ կ'առնէ, յինում է տղի պատասխանը:

Թիֆլիսում Ռոստոմբ մտնում է աշակերտական ինքնադարձացողական խմբակների մէջ, չփութ է յեղափոխական շրջանակների հետ եւ մասնակցում նարդովուցիների զաղանի պործունէութեան: Այդ ժամանակից արդէն ընկերների շրջանում նա յայտնի էր Քոթթոթ անունով, երեւի, իր քոթթոթի նման կազմուածքի պատճառով: Քոթթոթը մինչեւ վերջ էլ մնաց նրա կեղծ անունը:

1886 թուին Ռոստոմբը աւարտեց ոչալական դպրոցը եւ աշնանը մտաւ Նոյօ-Ալեքսանդրիայի գիւղատնտեսական ճեմարանը, Վարչաւայի մօտ:

Ռէակցիայի մօայլ օրեր էին Ռուսաստանում: Ալեքսանդր Երրորդի անհեթեթ ինքնակալութիւնը ճգնում էր կեանքի ամէն արտայայտութիւն: Լօրիս-Միլիքեանի չափաւոր-ազատական իշխանութեան փոխարէն Պոթեկո-նոսցեւի կղերա-կայսերարձնապետութիւնն էր տիրապետողը: Բնականաբար, ռուս հասարակութիւնը յուզում ու զթղոհութիւն էր ցոյց տալիս: Ռուսոնո-ղութիւնը առաջին արտայայտողներից էր այդ զթղոհութեան:

1887 թուին Մոսկուայում, համալսարանական մի հրապարակային հանդէսի միջոցին, ուսանող Սեննատկին ապուակեց համալսարանի տեսչին: Սեննատկին աքսորուեց Սիբիր, եւ ամէն կողմ սկսուեցին ուսանողական խռովութիւններ ու բողոքի ցոյցեր կառավարական խստութիւնների դէմ: Խռովութիւններ տեղի ունեցան եւ Նոյօ-Ալեքսանդրիայում: Ռոստոմբը խռովարարների առաջին շարքերում էր: Եւ շատերի պէս հեռացուեց դպրոցից եւ աքսորուեց ծննդավայր՝ «Վոլչիյ պիլեք»-ով (գայլի վկայական), այսինքն՝ առանց իրաւունք ունենալու ուրիշ դպրոց մտնելու:

Այդ օրերի Ռոստոմբի հոգեկան պատկերը զեղեցիկ կերպով բնորոշում է հետեւեալ դէպքը. Նոյօ-Ալեքսանդրիայից նա ճանապարհ է դրում մի ծերունի ժանդարմի ուղեկցութեամբ: Ժանդարմը պէտք է նրան հասցնէր Յընա եւ գիւղապետից վկայական ստանար:

Հինդ-վեյ օր տեւող ճանապարհորդութեան ընթացքին Ռոստոմն ու ժանդարմը բաւական մտերմանում են: Ռոստոմը շատ լաւ տպաւորութիւն է թողնում ծերունու վրայ:

Երբ դնացքը մօտենում է Աղստաֆա կայարանին, Ռոստոմը գիմում է ժանդարմին, թէ —

— Գիտե՞ս, քեռի, հիմա մենք պէտք է թողնենք երկաթուղին եւ 4-5 օր էլ փոստային սայլակով ճամբորդենք: Ինչո՞ւ ի դուր տեղը դու էլ յոգնութիւն կրես: Աւելի լաւ չէ՞ ինձ թոյնէս մենակ, իսկ դու դնաս քո դործին:

— Ո՞նց թէ, ապշում է ծերունին, հապա որ փախչե՞ս — գիտե՞ս, ինձ ինչ կ'անեն:

— Չեմ փախչի, քեռի, պատասխանում է Ռոստոմը, ազնիւ խօսք եմ տալիս, որ չեմ փախչի:

— Հապա որ խոստանաս ու խոստումդ չկատարե՞ս... ինձ պաշտօնից կը զրկեն ու կը պատժեն, ընտանիքս էլ կը մնայ սոված:

Ու պահանջում է, որ Ռոստոմը երգուի:

— Ես երգուելու սովորութիւն չունեմ, պատասխանում է Ռոստոմը, իմ երգումը ազնիւ խօսքս է: Ես կ'երթամ եւ կը ներկայանամ գիւղի ոստիկանութեան:

Ժանդարմը հաւատում է: Բաժանւում են բարեկամարար: Ժանդարմը գնում է Թիֆլիս, Ռոստոմը՝ Յզնա, ուր ստանում է պահանջուած վկայականը եւ ուղարկում ծերունի ժանդարմին:

Յզնայում Ռոստոմը երկար չմնաց: Ծառեց Արրահամեան անունով մի անցադիր եւ մեկնեց Թիֆլիս, ուր նորից մտաւ յեղափոխական խմբակների մէջ: Քրիստափորը իր յուշերում(*) պատմում է, որ 1887ին Ռոստոմի հետ Թիֆլիսում փորձել են հիմնել զաղտնի տպարան, բայց յաջողութիւն չեն ունեցել «նիւթական միջոցների պակասութեան պատճառով: Միջոցներ հարկաւոր էին ոչ թէ տառեր զնելու համար — տառեր մենք ժառանգել էինք «Ազատութեան Աւետարներ»ի հիմնադիրներից, — այլ որպէսդի պահենք բնակարանը եւ մի ընկերով, որին տեղաւորել էինք այդ բնակարանում աշխատանքի համար: Այդ ամենքը մենք [Քրիստափորը եւ Ռոստոմը — Ս. Վ.] փորձեցինք պահել անձնական միջոցներով, բայց մեր միջոցները բաւական չեղան. մենք ապրում էինք մասնաւոր, կոպէկանոց դասերով»:

Այդ ժամանակ արդէն Թիֆլիսի հայ երիտասարդութեան որոշ շրջաններ, որոնք մինչեւ այդ կանգնած էին համապետական, ռուսական տեսակետի վրայ, սկսել էին ձեռակերպուել իրրեւ ազգային, հայկական երեւոյթ: Ռոստոմն էլ, Քրիստափորի եւ ուրիշների հետ, ազգային-յեղափոխական կազմակերպութեան զաղափարի պաշտպաններից եւ իրականացնողներից էր: Նոյն օրերին, Թիֆլիսում, Ռոստոմը ծանօթացաւ եւ օր. Լիզա Մելիք-Շահնազարեանի՝ իր ապագայ ամուսնու հետ:

Թիֆլիսից Ռոստոմը անցաւ Բագու, Արրահամեան անունով յաջողու-

(*) «Հայրենիք» ամսագիր, 1924 թ. № 10, էջ 61:

Թեամբ աւարտական քննութիւն տուեց ոչալական դպրոցում եւ 1889ին զնաց Մոսկուա ու մտաւ Պետրովսկո-Ռազոմովսկայա զիւղատնտեսական ճեմարանը, որը առաջաւոր ու ազատական դպրոցի հռչակն էր վայելում: Յեղափոխական եւ ըմբոստ ուսանողութիւն ունէր: Հակակառավարական ցոյցերի ու կազմակերպութեան խնդրում նա, Մոսկուայի համալսարանի ուսանողութեան հետ միասին, միշտ ընթանում էր առաջին շարքերում: Ուսանողութիւնը եւ պրոֆեսորութեան որոշ մասը տողորուած էին ժողովրդասիրական ու յեղափոխական զաղափարներով: Ճեմարանի հանրակացարանը, ուր ապրում էին հարիւրաւոր ուսանողներ, միշտ լիքն էր եռուզեռով — անվերջ երեկոյթներ, ժողովներ եւ ամէն տեսակ հաւաքոյթներ:

Ռոստոմը [Արրահամեան] այստեղ էլ մտաւ յեղափոխական խմբակներին մէջ եւ դարձաւ պայքարող յեղափոխութեան գործօն անդամներից մէկը: 1890 թուին, ուսանողական մի ցոյցի ժամանակ, ձերբակալուեց ու նորից աքսորուեց Կովկաս: Դրանով էլ փաստօրէն փակուած էր Ռոստոմի ուսանողական շրջանը:

Նոյն 1890ի ամառը, Թիֆլիսում դումարուեց Իւթնի-Նոմերականների նշանաւոր ժողովը. Դաշնակցութեան առաջին գործիչները զանազան կողմերից հաւաքուեցին «Իւթնիա-Նոմերա» հիւրանոցում: Եւ այդ հաւաքոյթը դարձաւ Դաշնակցութեան հիմնադիր ժողովը, որի անունից մի կոչ էլ ուղղուեց ուսանողներին՝ հրաւիրելով նրանց մեկնել Թիւրքիա յեղափոխական գործունէութեան մասնակցելու համար: Ժողովից յետոյ, Ս. Զաւարեանը զնաց Մոսկուա՝ ուսանողութիւնը կազմակերպելու եւ կամաւոր գործիչներ արձանագրելու նպատակով:

Այս ժողովն ու կոչը զուգադիպեց Ռոստոմի աքսորին: Թիֆլիս հասնելուն պէս, նա ոտքով-գլխով նետուեց յեղափոխական գործերի մէջ եւ անմիջապէս, ուսուցչի պաշտօնով, մեկնեց Կարին(*):

Էրզրումից հեռացաւ 1891 թուին եւ մինչեւ 1893 թ. աշխատում էր Թիֆլիսում, ուր նախապատրաստում էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին Ընդհանուր ժողովը: Լուրջ փորձ էր կատարուած. չատ դործիչներ — Ս. Զաւարեան, Յ. Իւսուֆեան, Յ. Արղութեան, Լ. Սարգսեան, Ռոստոմ եւ ուրիշներ այցելել էին Թիւրքահայաստանի զանազան վայրերը՝ Վան, Էրզրում, Տրապիզոն, ոմանք մնացել էին բաւական երկար, ուսումնասիրել Երկրի վիճակն ու յեղափոխական աշխատանքի պայմանները: Կար Կուկունեան խմբի արչաւանքի փորձը: Աչքի առջեւ էր Հնչակեան կուսակցութեան կազմակերպութեան օրինակը: Միւս կողմից, Կովկասում էլ կատարուած էր խոշոր աշխատանք, պարզուած էին մի շարք տեսական ու կազմակերպական սկզբունքներ, պատրաստուած էր կուսակցութեան ծրագրի նախագիծը: 1890 եւ 91 թուականներին հրատարակուած էր երկու համար «Դրօշակ Թուրքիկ Թերթ»-ը: 1891ին, Թիֆլիսում, հրատարակուել էին «Դրօշակ»ի առաջին եւ երկրորդ համարները, իսկ 1892ին, Ռումանիայում՝ «Դրօշակ»ի 3րդ եւ 4րդ հա-

(*) Այս շրջանը Ռոստոմի կեանքի ամենամեայտ շրջանն է: Երախտապարտ կը լի-
նէին տեղեկ մարդկանց, եթէ տային մեզ լուսաբանութիւններ:

մարները: Ընդհանուր ժողովը ահալին դործ ունէր կատարելիք:

Ռոստոմը այս բոլոր աշխատանքներին անմիջական ու գործօն մասնակցութիւն ունէր: Մասնաւորապէս «Դրօշակ»ի հրատարակութիւնը նրա գործն էր. ինքն էր վարում տպագրական մասը, ինքը նիւթ էր հայթայթում, չափում ու տպում էր: Պատահում էր, որ ստիկանութիւնը առնում էր տպարանի հոսք, Ռոստոմը տեղից տեղ էր փախցնում տառերն ու գործիքները: Եւ հենց այդ շրջանում երեսան բերեց կազմակերպչական եւ գաղանի յեղափոխական աշխատանքի արտակարգ տաղանդ, որ նրան չգաւաճանեց մինչեւ մահ:

Հ. Յ. Դ. առաջին Ընդհանուր ժողովին, 1892 թուին, Ռոստոմը մըտցրեց իր անհատական ուղին նորաստեղծ կուսակցութեան ծրագրի եւ կազմակերպութեան ձևի մէջ: Ծրագրի անտեսական մասը պատկանում է Ռոստոմի գրչին եւ ամբողջապէս արդիւնք է նրա գրական, մի քիչ մարքսիստական մտածողութեան: Այդ գիծը նա յայտնարեց եւ յետագային, զրաժ յօդուածներում եւ գործունէութեան ասպարէզում:

Ընդհանուր ժողովից յետոյ Ռոստոմը Թիֆլիսում երկար չմնաց: 1893ի սկզբին նա արդէն արտասահմանում է, ուր մեկնում է Բիւրոյի որոշումով «Դրօշակ»ի հրատարակութիւնը կազմակերպելու համար: Թիֆլիսից հեռանալուց առաջ նա նշանում է օր. Լիլյա Մելիք-Շահնազարեանի հետ, բայց որովհետեւ վերջինիս ծնողները հակառակ էին, ամուսնութիւնը յետաձգւում է եւ տեղի է ունենում հինգ տարի յետոյ:

Առաջ Ռոստոմը անցնում է Ռումանիա, ուր լոյս է հանում «Դրօշակ»ի 4րդ համարը: Ռումանիայի պայմանները, սակայն, հնարաւորութիւն չէին տալիս մի յեղափոխական կուսակցութեան պաշտօնաթերթի կանոնաւոր հրատարակութեան, եւ Ռոստոմը տեղափոխւում է ժընև — այն ժամանակուայ Եւրոպայի ամենաազատ վայրը, ուր համախմբուած էին ռուսական յեղափոխականները:

Հինգերորդ համարից սկսած «Դրօշակ»ը սկսում է կանոնաւոր կերպով լոյս տեսնել ժընևում: Ռոստոմը նրա եւ խմբագիրն էր, եւ գրաշարը, եւ փոստին յանձնողը — ամէն ինչ: Գրաշարանոցն ու խմբագրատունը նրա ուսանողական համեստ սենեակն էր: Յերեկը յաճախում էր համալսարան, ուր լսում էր անտեսական եւ ընկերային գիտութիւնների դասախօսութիւններ, ազատ ժամերին կամ գիշերը խմբագրում, չարում, սրբագրում ու փոստին էր յանձնում «Դրօշակ»ը: Այդ շրջանի «Դրօշակ»ների գլխաւոր նիւթերն էին՝ թղթակցութիւնները երկրից եւ «Այբ ու բեն» (ծրագրի բացատրութիւն) խիստ հետաքրքրական յօդուածաշարքը: «Այբ ու բեն»ի առաջին մասը գրել են Քրիստափորն ու Զաւարեանը միասին, Թիֆլիսում: Ռոստոմը ամսէ ամիս ստանում եւ թեթեւ սրբագրելուց յետոյ տպում էր «Դրօշակ»ում: Շարունակութիւնը («Դրօշակ»ի 1894 թուի համարներում) գրել է Ռոստոմը ինքը: Այդտեղ նա երեւան է բերում ուժեղ քննադատի եւ սրամիտ բանավիճողի կարողութիւն: Առանձնապէս սաստիկ հարուածներ է հասցնում Հնչակեան կուսակցութեան, որի մէջ նա տեսնում էր «հայեացքների քառս, խառնաշփոթութիւն եւ ինքնուրոյնութեան կատարեալ բացակայութիւն»: Հեզնում էր

ներա մարքսիզմը, պրոլետարացման սկզբունքը, դադափարական հակասութիւններն ու հայ իրականութեան անձանօթութիւնը:

Փընելը, սակայն, չէր գոհացնում Ռոստոմին: Նա կենդանի գործի մարդ էր, եւ «Դրօշակ»ի հրատարակութիւնն ու դասախօսութիւնները նրան բաւարարութիւն չէին տալիս: Նրա սրտովը չէր եւ Փընելի հայկական միջավայրը՝ ուսանողական մանր-մունր հաշիւներով, նախանձով եւ ինտրիզներով: «Ես խեղդում եմ այստեղ, օղ չկայ», գրում էր նա իր նամակներից մէկում: Եւ հենց որ հնարաւոր եղաւ, «Դրօշակ»ը յանձնեց Յովնան Դաւթեանին եւ ինքը, պարսկական անցագրով, մեկնեց Թիֆլիս, ուր 1895ի ամառը, մասնակցեց կուսակցական մի կարեւոր խորհրդակցութեան եւ ապա անցաւ Կարին կազմակերպական նպատակներով:

Քիչ յետոյ, Հայկական Նահանգները հասաւ հռչակաւոր Շաքիր փաշան: Ռոստոմը «Դրօշակ»ում (1895 թ. Նոյեմբեր) նկարագրում է այդ հրէշի դալուստը եւ հայ ժողովրդի ցուցադրած թշնամական վերաբերումը: Շաքիր փաշայի գալուց յետոյ տեղի ունեցաւ Կարնոյ կոտորածը. Ռոստոմը 500 աշակերտների եւ ուսուցիչների հետ կոտորածի ժամերը անց է կացնում զրոյրոցում: «Դրօշակ»ի 1895 թ. Դեկտ. 15 համարում նա նկարագրել է այդ դէպքերը:

Կոտորածից յետոյ, թիւրք կառավարութիւնը ուզում է ձերբակալել Ռոստոմին, բայց տարից հիւպատոսի միջամտութեամբ, մի ղաւաղի ե թիւրք ոստիկանների ուղեկցութեամբ, հեռացում է Պարսկաստան: Գալիս է Մուկու, Ս. Բարթուղիմէոսի վանքը, ապա Սալմաստ ու Թաւրիզ՝ բոլոր վայրերում մասնակցելով կազմակերպական գործերին ու խորհրդակցութիւններին, որոնց մէջ քննում էին Երկրի գործունէութեան վերաբերուող հարցեր: Պարսկաստանից «Դրօշակ»ին ուղարկում է հետաքրքրական թղթակցութիւններ քրդական շարժումների եւ թիւրք-պարսկական սահմանագլխի գործերի մասին:

Պարսկաստանից Ռոստոմը վերադարձաւ Կովկաս եւ նուիրուեց կուսակցական-կազմակերպական աշխատանքներին: Նորից եղաւ Թաւրիզում գէնքի արհեստանոցի գործերով:

1898 թ. Ապրիլին, Թիֆլիսում, դուժարուեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան երկրորդ Ընդհանուր ժողովը, որը հիմնական քննութեան ենթարկեց նախկին տարիների յեղափոխական գործունէութիւնը, կազմակերպական ձեւը եւ ապագայ գործունէութեան եղանակը: Յատկապէս լուրջ քննութեան առարկայ եղան Բանկ Օթոմանի գրուման եւ Խանասորի արշաւանքի արդիւնքները: Այդ երկու գործերի ղեկավարներն էլ ներկայ էին ժողովում:

Այստեղ դրուեց եւ թիւրքիայի ուրիշ յեղափոխական տարրերի եւ, մասնաւորապէս, մակեդոնացիների հետ համերաշխելու խնդիրը, որի տմենաջերմ պաշտպաններից էր Ռոստոմը: Առհասարակ, նա խոշոր նշանակութիւն էր տալիս օտար տարրերի հետ գործակցելու դադափարին եւ համակրանքով էր արտայայտում թիւրք եւ քիւրդ ժողովուրդների արթնացման ու յեղափոխականացման մասին:

Երկրորդ Ընդհանուր ժողովը որոշեց «ջանալ կապեր հաստատել մա-

կեղոնացիներու, յոյներու եւ ուրիշներու» հետ, եւ Ռոստոմը ոգեւորութեամբ փարեց այդ ծրագրի իրադրոժման:

1898 թ. Սեպտեմբերին Ռոստոմը ամուսնացաւ օր. Լիզայի հետ: Ինչպէս յիշեցինք, օրիորդի ծնողները հակառակ էին այդ ամուսնութեան, այդ պատճառով հարսանիքը տեղի ունեցաւ Յ. Քաջաղնունու տանը: Պսակից յետոյ անմիջապէս, նոյն ղիշերն իսկ, ոստիկանական հետապնդումից ազատուելու համար, անցաւ արտասահման: Ժընեւում նա խորհրդակցութիւններ ունեցաւ ընկերների հետ: Այստեղ էին Քրիստափորը, Զաւարեանը, Արմէն Գարոն, Յովնանը եւ ուրիշներ:

1900ին Բուլղարիա անցաւ տիկ. Լիզան՝ դպրոց հիմնելու ծրագրով: Շուտով հասաւ եւ Ռոստոմը՝ նպատակ ունենալով գլուխ բերել հայ-մակեդոնական գործակցութիւն: Տիկին Լիզան Ֆիլիպլում հիմնեց մի մասնաւոր մանկապարտէզ, որը 1901ից վերածուեց դպրոցի: Մի ամբողջ տարի Ռոստոմը դասաւանդեց այդ դպրոցում՝ ստեղծելով տաք մթնոլորտ իր շուրջը: Նրան յաջողուեց իրականացնել եւ հայ-մակեդոնական համերաշխութեան ծրագիրը: 1902ին Ռոստոմը ընտանիքով վերադարձաւ Կովկաս եւ 1903ին քարտուղարի պաշտօն էր վարում Թիֆլիսի Հայ. Գիւղ. Ընկերութեան մէջ: Նոյն տարուայ վերջը ձերբակալուեց եւ աքսորուեց Օդեսա, որտեղից փախաւ արտասահման:

1904 թուին, Սոֆիայում, տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դ. երրորդ Ընդհանուր ժողովը, որի օրակարգի մէջ կային մի շարք ծանրակշիռ հարցեր — Կիլիկիայի եւ Սասնոյ շարժումներ, մարտական խմբերի արշաւանքներ դէպի Նրկիր, ցուցական գործունէութիւն, սուլթանի մահափորձ եւայլն: Ռոստոմը դէմ էր սուլթանի մահափորձի ձեռնարկին եւ, առհասարակ, ցուցական գործունէութեան, դէմ էր եւ Քրիստափորի մասնակցութեան: Քրիստափորն ինքն էլ թերեւս սրտով չէր գնում այդ գործին, բայց հոգեբանական պայմաններն անհրաժեշտ էին վարձնում նրա անմիջական ղեկավարութիւնը:

Ընդհանուր ժողովում բազմակողմանի քննութեան առարկայ եղան եւ Կովկասահայոց գործերը: Եկեղեցական գոյքերի պաշտպանութեան յաջորդող փոթորկայոյ շրջանն էր: Դաշնակցութիւնն էր վարիչը ինքնապաշտպանութեան պայքարի, թէեւ հրապարակի վրայ երեւում էր անկուսակցական մի մարմին: Ամէն կողմից պահանջում էին, որ Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս իր ձեռքը առնէ շարժման ղեկավարութիւնը: Ընդհանուր ժողովը ընդառաջ գնաց այդ տրամադրութեան: Ընդունուած բանաձեւում ասւում էր. «Դաշնակցութիւնը իր վրայ առնելով Կովկասահայ տարրի ինքնապաշտպանութեան գործը՝ որոշեց յանձնել այդ՝ Կովկասի Պատասխանատու Մարմին, որ պահելով իր «Ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Կոմիտէ» անունը՝ պիտի շարունակէ գործել «Դաշնակցութիւն» պաշտօնական անուան տակ»:

Հետաքրքրական է յաջորդ կէտը. «Ժողովը Կովկասի վերաբերմամբ ընդունեց բերանացի եւ գրաւոր պրոպագանտի, տեղորի, ժողովրդական ցոյցերու եւ զինուած դիմադրութեան տակտիկը՝ մնալով պաշտպանողական հողի վրայ»:

Աւելին դեռ. Ընդհանուր ժողովը ընդունեց ե՛ւ բանուորական շարժման

մասնակցելու անհրաժեշտությունը. «Դաշնակցական բանուորական խմբերը, այն գործարաններու սահմաններու մէջ, ուր անոնք կ'աշխատին, կը մասնակցին բոլոր բանուորական գործադուլներուն եւ շարժումներուն, երբ անոնք կապուած են բանուորներու ընդհանուր վիճակին հետ այդ գործադուլներու մէջ, իսկ ինչ կը վերաբերի գործարանական կեանքին դուրս ցոյցներուն, որոնք կրնան առաջարկուիլ ուրիշ կուսակցութիւններու կողմէն, բայց որոնց առիթներն ու նպատակները կրնան տարբեր ըլլալ, իւրաքանչիւր դէպքի համար մասնակցելու կամ չմասնակցելու ինչիւրը կը վճռէ Պատասխանատու Մարմինը»:

Ռոստոմը այս քաղաքականութեան համոզուած պաշտպաններից էր: Ընդհանուր ժողովից յետոյ, իրրեւ նորընտիր Արեւմտեան Բիւրոյի անդամ, նա անցաւ Ժընև: 1905 թ. Փետրուար-Մարտին, Ժընևում գումարուեց Դաշնակցութեան խորհուրդը, որին մասնակցեց եւ Ռոստոմը:

Խորհրդից գրեթէ անմիջապէս յետոյ, Մարտ 20ին, տեղի ունեցաւ Քրիստափորի եղբրական մահը: Ռոստոմը չտապեց Բուլղարիա: Քրիստափորի յուղարկաւորութիւնից յետոյ, նա կազմակերպեց զինուորական դպրոցի բացումը եւ ուժեղացրեց հայ-մակեդոնական բարեկամական փոխյարաբերութիւնները:

1906ին Ռոստոմն այլեւս կողկասում է, որը բռնկուած էր հայ-թրքական ընդհարումների հրդեհով: Ինքնապաշտպանութեան գործը ամբողջապէս ամփոփուած էր Դաշնակցութեան ձեռքը: Անդրկողկասը բաժանուած էր չըրջանների, որոնց գլխին դրուած էին պատասխանատու վարիչներ. Արմէն Գարոն՝ Թիֆլիսում, Դումանը՝ Նրեւանում, Վարդանը՝ Ղարաբաղում եւ այլք: Ռոստոմը ամէն տեղ էր. մերթ Ղարաբաղում, մեր Նրեւանում, մերթ Շիրակում ու Կարսում. չըջում, կազմակերպում ու քաջալերում էր, սովորեցնում էր ուժանակ բանեցնել, մակեդոնական ռումբեր գործածել: Մի քանի ամիս մնաց Շուշու չըջանում: Մոռացել էր ե՛ւ ընտանիք, ե՛ւ իր անձը — ապրում էր միայն կազմակերպութեան մտահոգութիւններով:

Հայ-թրքական պայքարից Դաշնակցութիւնը դուրս եկաւ յաղթական: Սակայն, կռիւների հետեւանքով եւ ռուսական յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ կուսակցութեան ներսը ծայր տուին ուժեղ դժգոհութիւններ — մի կողմից զինուորական շարժումները, միւս կողմից անջատողական հոսանքը, հայ բուրժուական խաւերի յարձակումները, ռուսահայ-թիւրքահայ դատի չուրջ ստեղծուած թանձր մթնոլորտը: Եւ երբ 1907 թուի Փետրուարի վերջերին, Վիեննայում, բացուեց Արդ. Ընդհանուր ժողովը, մեր հակառակորդները չարախնդրութեամբ ձեռքերն էին չփում՝ անհամբեր սպասելով Դաշնակցութեան քայքայման: Սակայն, այս անգամ էլ յուսախաբ եղան նրանք. Դաշնակցութիւնը, հաստատման կաղնու պէս, մնաց անյողդողդ: Ռոստոմը մէկն էր, եթէ ոչ գլխաւորը նրանցից, որոնք ապահովեցին կուսակցութեան միութիւնն ու կենսունակութիւնը: Նրա երկայնամտութեան, լայնախոհութեան, համոզելու կարողութեան եւ անսահման հմայքին ենք պարտական, որ անհաշտելի մտայնութիւններն ու խառնուածքները կարելի եղաւ ոչ միայն պահել միեւնոյն ընդհանուր յարկի տակ, այլեւ միաձուլել, օրգանա-

պէս միացնել մէկ կազմակերպութեան մէջ:

Վիեննայում, առանց չափազանցութեան, հրաշք տեղի ունեցաւ: Հաւաքուել էին մի կողմից Թ. Ճեյարեանի պէս անհաշտ հակառակորդներ ընկերավարութեան՝ ընկերավարական ծրագրին դէմ քուէ տալու մտնական հրահանգով, միւս կողմից՝ Ա. Շահխաթունեանի նման մոլեռանդ ընկերավարականներ՝ նոյնպէս չղիջելու կտրուկ հրահանգով: Դժուար էր հաշտեցնել ջուրը կրակի հետ. Ռոստոմին եւ ընկերներին յաջողուեց ո՛չ միայն հաշտեցնել, այլեւ ընկերավարութիւնը մերժող Վառմեանի ու Զարդարեանի պէս ընկերներին դարձնել ընկերավարական: Վիեննայից Դաշնակցութիւնը դուրս եկաւ նոր ծրագրով, աւելի միաձուլ, աւելի կուռ ու գործոն:

Գլխաւորապէս Ռոստոմի պնդումի վրայ, Ընդհանուր Ժողովը ընդունեց եւ պարսկական գործունէութեան անհրաժեշտութիւնը: Բանաձեւը ասում էր. «Նկատելով որ պարսկական ներկայ շարժումը կարող է դառնալ ժողովրդական արթնացման բնոյթ ունեցող հասարակական խոշոր երեւոյթ՝ թէ՛ Պարսկաստանի, թէ՛ Արեւելքի համար եւ գտնելով դրա տարածուելն ու լայնանալը ցանկալի թէ՛ համամարդկային, թէ՛ հայկական տեսակէտից. —

Ընդհանուր Ժողովը յանձնարարում է Պարսկաստանի դաշնակցական մարմիններին եւ անհատներին՝ բոլոր միջոցներով նպաստել այդ շարժման վարձացման՝ մտցնելով պարսկական արթնացման մէջ այն ազատագրական, ռամկավարական եւ աշխատանքական ոգին, որը բխում է Դաշնակցութեան ծրագրից»:

Ռոստոմին անձնապէս էլ ոգեւորում էր պարսկական յեղափոխութիւնը: Նա անվերապահ կերպով համոզուած էր, որ Դաշնակցութիւնը մեծ դեր ունի կատարելիք նրա մէջ, եւ ինքն էլ ձգտում էր անցնել Պարսկաստան՝ Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը անմիջապէս կազմակերպելու եւ վարելու համար:

Ռոստոմը ջերմ պաշտպանն էր եւ Դաշնակցութեան ու թիւրք ընդդիմադիրների համագործակցութեան:

Վիեննայից նա մեկնեց Բուլղարիա, ուր զբաղուեց զինուորական զբարոցի գործերով, տեսակցութիւններ ունեցաւ մակեդոնական պետերի հետ, ապա անցաւ Կովկաս:

1908 թ. Մարտ 12–25ին տեղի ունեցան Հ. Յ. Դ. Խորհրդի հերթական նիստերը, որոնց մասնակցեց եւ Ռոստոմը, Կովկասեան Ռայոնական Ժողովի կողմից: Խորհրդի զբաղման գլխաւոր հարցերն էին ռուս–թիւրքական պատերազմի հնարաւորութիւնները եւ Դաշնակցութեան դիրքը, հայ–թիւրքական եւ մակեդոնական համերաշխութիւնը, կազմակերպական խնդիրներ, ծրագրի ամբողջացումը եւ այլն: Ի միջի այլոց, այստեղ Ռոստոմին յանձնուեց կուսակցութեան ծրագրի թիւրքիայի բաժնի մշակումը:

Խորհրդի նիստերից յետոյ, Ռոստոմը անցաւ Թաւրիզ: Հետզհետէ սկսեցին այնտեղ հաւաքուել կուսակցական–մարտական ուժերը — Դումանը, Քեոին, Խեչոն եւ ուրիշներ: Ստեղծուեց հայ–պարսկական ընդհանուր ոյժ. պարսից յեղափոխականները Սաթթար խանի գլխաւորութեամբ գործում էին ձեռք–ձեռքի դաշնակցական խմբերի հետ: Ռոստոմը շարժման ոգին էր, գա-

ղափարական ղեկավարն ու ներշնչողը :

Պարսկական շարժումները ծանօթ են «Դրօշակ»ի ընթերցողներին(*) : Այդ շարժումներից մի գեղեցիկ դրուագ էլ նկարագրել է ինքը՝ Ռոստոմը(**) :

Թաւրիզի անկումից յետոյ, Ռոստոմը Դումանի եւ ուրիշ ընկերների հետ անցաւ Վան, աշտեղից՝ Մուշ, Կարին եւ արտասահման : 1909 թուի աւագորը մասնակցեց Հ. Յ. Դ. հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովին, Վառնայում, որից յետոյ, իբրեւ Բիրոյի անգամ, գրադուսմ էր կուսակցական գործերով Պոլսում եւ արտասահմանում :

1910 թուին, Ե. Թափչեանի սպանութիւնից յետոյ, Ռոստոմը հրաւիրուեց Կարին՝ ազգային պարտքների ընդհանուր տեսչի պաշտօնով եւ աշտեղ մնաց մինչեւ 1914ի Սեպտեմբեր ամիսը, ներկայացնելով միաժամանակ եւ Դաշնակցութեան Հայաստանի Բիրոն : Ամառները միայն, կարճ ժամանակով, անցնում էր Պոլիս կամ արտասահման — 1911 թ. Օգոստոս 17-Սեպտեմբեր 17 մասնակցեց Հ. Յ. Դ. վեցերորդ Ընդհանուր Ժողովին — իսկ մընացած ժամանակը անց էր կացնում Կարնում կամ ճամբորդում հայկական գաւառներում :

Ռոստոմի շորսամետ պործունէութիւնը Բարձր Հայքում, բացի ընդհանուր կուսակցական հետեւանքներից, ահագին նշանակութիւն ունեցաւ Կարնի ազգային-մշակութային կեանքի պարզացման, երիտասարդութեան կազմակերպութեան ու գաստիարակութեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ուժի եւ հեղինակութեան աճման տեսակէտից : Նրան պաշտում էր Կարնի երիտասարդութիւնը : Ազգային-ազգայական խառն կողմից ընդունում էր պատկառանքով : Նրան հաշտի էին առնում տնդամ կառավարական ջրջաններում : Սանասարեան պարոց, Հոխիսիմեան, Արծնեան, Թաղային վարժարաններ, առաջնորդարան, Երիտասարդական Միութիւն, «Յառաջ», գասախօսութիւններ, գրական ու երաժշտական հանդէսներ, ընկերական հաւաքոյթներ — Ռոստոմը ամէն տեղ էր եւ ամէն ինչ :

Ջարմանալի էր այդ մարդը : Առաջին ծանօթութիւնից, բացի համակրելի արտաքինից ու գրաւիչ ժպիտից, առանձին տպաւորութիւն չէր թողնում. համեստ, մի քիչ թափթփած հագուստ՝ սեւ փողկապը կողքի վրայ, տաքատը միշտ տրորուած, կօշիկը փոշոտ : Պարզ շարժումներ : Անպաճոյճ խօսքեր : Հռետոր չէր — դժուարութեամբ, կմկմալով էր խօսք գտնում, եւ խօսքն էլ անսեթեւեթ էր, սովորական : Բանախօսելիս աւելի շատ ձեռքերն էին գործում, քան լեզուն : Գրում էր նոյնպէս մեծ դժուարութեամբ, քիթն ու ճակատը տրորելով, գրչակոթը կամ եղունգը կրծելով : Մէկ գրում էր, տասը օրում...

Բայց բաւական էր հետը մի քիչ ապրել, մօտենալ նրա հոգուն, որ ամենքի առջեւ բացուում էր այնպէս քնքշօրէն, բաւական էր խօսել հետը մտերմական ջրջանակում, տեսնել գործի մէջ, որպէսզի համոզուէիր նրա մտքի,

(*) Տե՛ս «Դրօշակ», 1927 թ. :

(**) Տե՛ս «Հայրենիք» քաղաքիկ թիւ № 2, 1914 թ. :

հոգու եւ կամքի արտակարգ մեծութեան: Նա գիտէր զբաւել ու հմայել առանց ճիշդի: Նրա շնչի տակ ամենամեղկ կամքերն իսկ կենդանանում էին, վհատուածները սիրտ էին առնում: Ինչպէս արեւը ճառագայթներ, Ռոստոմն իր շուրջը տարածում էր եռանդ, կենսունակութիւն, աշխոյժ եւ կեանքի ու գործի սէր: Մեծի հետ մեծ էր, փոքրի հետ՝ փոքր եւ ամենքի հետ՝ հաւասար ընկեր: Ինչպէս իր տան դուռը, այնպէս եւ սիրտը՝ բաց էր ամենքի առջեւ: Եւ ո՞վ ասես չէր մտնում այնտեղ...

Մանաւանդ քաղցր էր մտերիմների շրջանում, սրտակից զրոյցի ժամանակ: Սիրում էր զրականութիւնը, արուեստը, գիտութիւնը: Բայց ամենից աւելի սիրում էր երդիծական-հերոսական զրականութիւնը: Սանչո-Պանսա, Պանտազրիւէլ, Տարտարէն, Տարաս Բուլբան նրա մտերիմ հերոսներն էին, որոնց մասին կարող էր ժամերով խօսել, ամբողջ էջեր անգիր արտասանել: Նրանց գործերով ու խօսքերով հրճւում էր մանկան պէս:

Հաճելի էր տեսնել երբեմն, երբ գուրաւ մոլեգին կատաղութեամբ ոռնում էր Բարձր Հայքի հրէշաւոր բորանը, անշուք եւ աղօտ լուսաւորուած ռենակում, թէյի սեղանի շուրջ, Ռոստոմին զրուցելիս երբեմն Մչից Կարին այցելող ԲԺ. Յ. Զաւրեանի հետ: Ի՞նչ հակադիր բնաւորութիւններ եւ ինչպիսի սէր ու գուրգուրանք միմեանց հանդէպ: Զաւրեանը՝ ջերմ հաւատացող քրիստոնեայ, խաչն ու աւետարանը միշտ մօտը, ոգեւորւում էր արուեստի քնքոյշ օրինակներով. իր անբաժան ընկերն էր Լոնգֆելտյի «Հայա-վատա»ն, որը, աւետարանից յետոյ, նրա ամենից դնահատած գրուածքն էր: Ռոստոմը կրօնական հաւատ չունէր. սիրում էր հերոսական տիպեր, երգիծական էջեր, սուր հեգնանք: Ժամերով կտորներ էին արտասանում կամ կարդում իրենց հեղինակներից եւ չէին կշտանում:

Ռոստոմի հեգնանքը հանրածանօթ էր: Այնպէս էր ձեռք առնում, որ յաճախ չլմում էիր. լր՞ումը է ասում այս մարդը, թէ կատակ անում: Եւ լուրջն ու կատակը, շատ անգամ, այնպէս էին խառնւում իրար. հեգնական արտայայտութեամբ, մի սուր խօսքով, մի գուարճալի արարքով նա հասնում էր այնպիսի նպատակի, որի համար, ուրիշը երկար ճառեր պիտի արտասանէր եւ ահագին ճիգ թափէր:

Ռոստոմի հեգնանքը եւ Ռոստոմի ժպիտը, եւ խորունկ նայուածքը յօնքերի տակից — կարելի՞ է մոռանալ երբեւիցէ...

Յաճախ, Դաշնակցութեան հիմնադիր երրորդութեան մասին ասում են, թէ՝ Քրիստափորը մարմնացումն էր խելքի, Սիմոնը՝ խղճի եւ Ռոստոմը՝ գործի: Ըստ իս բոլորովին ճիշդ չէ այս համեմատութիւնը. եթէ Քրիստափորին և Սիմոնին կարելի է բնորոշել միակողմանի յատկանիշներով, Ռոստոմը համազրութիւնն է նրանց բոլոր յատկութիւնների — ե՛ւ խելք, ե՛ւ խղճ, ե՛ւ գործ: Ռոստոմը ամբողջական անհատ էր — մարդ: Համբատի «Մարդ էր նա, Հորացիո» խօսքը նրա մասին է ասուած — մարդ՝ մարդկային բոլոր յատկութիւններով: Եւ նրանք ովքեր բախտ են ունեցել ճանաչելու նրան, վայելելու նրա հոգու բարիքները, նման բնորոշումը չեն համարի չափազանցութիւն:

Կարնում Ռոստոմը տարուած էր իր աշխատանքով եւ ոգեւորուած

Երկրի ժողովրդի ցոյց տուած յառաջդիմութեամբ: 1913 թ. Օգոստոս 11ին նա գրում էր. «Ժողովրդի վիճակը ընդհանրապէս լաւ է: Տնտեսականը աւելի բարձրացել է: Ապահովութիւն կայ այն վայրերում, ուր ժողովրդի մօտ կան ինքնապաշտպանութեան միջոցներ: Սնունդը, մաքրութիւնը աչքի է ընկնում: Բաւական է ասել, որ ոչիւնների թիւը զգալապէս պակասել է: Ոջիւր մեր երկրում, իմ կարծիքով, պիտի նկատուի ամենալաւ չափանիշը տնտեսութեան բարեփոխման»:

Այս տողերը գրուած են դէպի Ս. Կարապետ կատարած ուխտագնացութեան ժամանակ: Երկու տարի իրար յետեւից, 1912 եւ 13ին, բարձր դասարանի աշակերտների եւ ուսուցիչների հետ Ռոստոմը ճամբորդութիւն էր կատարում դէպի Տարօն: Ուզում էր վերականգնել Նաւասարդեան տօները եւ Ս. Կարապետն ու Աշտիշատը նորից դարձնել աղղային ուխտատեղի: Նոյն նամակում նա գրում էր. «Մի ժողովի մէջ, ուր ներկայ էին զանազան գաւառներից ընկերներ, որոշուեց ամէն տարի Վարդապետի օրը համախմբուել Ս. Կարապետում: Պիտի աշխատենք վերականգնել Նաւասարդեան օրերը խաղերով, մրցումներով: Եթէ ուրիշ տեղեր էլ մարմնամարզական խմբեր կազմուեն եւ ներկայանան հանդէսին, աօնը առանձին փայլ կը ստանայ:

Մտադրութիւն կայ նաեւ այդ օրերը կազմել ուսուցչական համագումարներ՝ ընդհանուր մի ուղղութիւն տալու համար դպրոցական գործին:

Բացի այդ, եթէ հնարաւոր լինի, պիտի կազմենք ընկերական հաւաքոյթներ՝ իրարու լաւ հասկանալու համար:

Յոյս ունենք առաջիկայ տարի ունենալ մեծ բազմութիւն Կովկասից եւ ուրիշ վայրերից: Դուցէ Պոլսից էլ ուղեկան զաւ...»:

Պոլսի մասին Ռոստոմը հեգնանք ունէր միայն:

Ռոստոմի ճիգն էր Հայաստանը դարձնել համաղղային ու չաղրութեան կենտրոն: Նա ուզում էր Հ. Յ. Դ. Խօթներորդ Ընդհանուր Ժողովին էլ գումարել Ս. Կարապետում. «Տեղի պիտի ունենայ առաջին Ընդհանուր Ժողովը Երկրի մէջ, գրում էր նոյն նամակում: Կ'աշխատենք, որ դա լինի պատմական մի ժողով: Միայն թէ պատգամաւորները ժամանակին հասնէին»: Սակայն, կառավարութիւնը արգելք եղաւ, եւ ժողովը դումարուեց Պոլսում(*):

Պոլսի ընկերները պահանջում էին, որ Ռոստոմը թողնէ Կարինը եւ տեղափոխուի Պոլիս: Ռոստոմը երկար ընդդիմութիւնից յետոյ, համաձայնուել էր՝ պայման դնելով, որ իր տեղը գնայ Զաւարեանը, բայց վերջինիս մահից յետոյ, յիշական կերպով մերժեց հեռանալ Երկրից:

Կուսակցական պատճառներից զատ կար եւ մի ուրիշ հանգամանք, որ պահում էր նրան Կարնում: Պոլսի աղաները, տեսնելով Դաշնակցութեան աղդեցութեան ծաւալուելը Կարնում, որոշել էին Սանասարեան վարժարանը փոխադրել Սեբաստիա՝ յուսալով, որ դրանով աշակերտութիւնը հեռու կը պահեն Դաշնակցութեան «թոյնից»: Կարնի երիտասարդութիւնը ըմբոստացաւ այդ քայլի դէմ եւ որոշեց բանալ Նոր Սանասարեան վարժարան: Ռոս-

(*) Հ. Յ. Դ. Եօթներորդ Ընդհանուր Ժողովը տեղի է ունեցած Կարին: Հ. Տ.

տոմը այդ շարժման ոգին էր եւ Նոր Սանասարեանի ղեկավարը: Անսահման եռանդ, գոհողութիւն ու բարոյական հեղինակութիւն էր հարկաւոր գործը գլուխ բերելու համար, եւ Ռոստոմին յաջողուեց կազմակերպել օրինակելի մի կրթական հիմնարկութիւն: Մինչեւ Ամերիկա հասաւ նրա չունչը. Կարնի Հայրենակցական Միութիւնը նպաստ ուղարկեց, «Հայրենիք»ը պատկերազարդ բացառիկ թիւ հրատարակեց (№ 2) Նոր Սանասարեանի օգտին:

1914 թուականը եղաւ Ռոստոմի տենչերից մէկի իրագործման տարին. Հ. Յ. Դաշնակցութեան հերթական, ութերորդ Ընդհանուր Ժողովը գումարուեց Կարնում: Ամէն կողմից՝ Կովկասից, Պոլսից, Բալկաններից, Եգիպտոսից, Ամերիկայից, Թուրքիայի եւ Հայաստանի զանազան կողմերից սկսեցին հաւաքուել պատգամաւորներ, որոնք ընդունուած էին խանդավառ հանդիսաւորութեամբ: Պէտք էր տեսնել Ռոստոմի ուրախութիւնը...

Աւաղ, այդ ուրախութիւնը երկար չտևեց: Ընդհ. Ժողովը դեռ չաւարտած՝ պայթեց համաշխարհային պատերազմը: Զուլումի ամպեր էին կուտակուած եւ հայ Ժողովրդի գլխին. Ռոստոմը զգում էր իր արտակարգ բնադղով: Թշնամին կրնակուիս հետեւում էր նրան: Եւ միայն հրաշքով աղատուեց ձերբակալութիւնից ու Սեպտեմբերի սկզբին, Տրապիզոնի վրայով, անցաւ արտասահման: Եւրոպայում զերազոյն ճիղ էր թափում՝ փրկելու համար հայ Ժողովուրդը մահուան վտանգից:

1915ին, Սկանդինաւեան թերակղզու վրայով, անցաւ Ռուսաստան եւ Կովկաս:

Կամաւորական շարժման յուզումնալից օրերն էին: Ռոստոմը սխալ էր համարում այդ շարժումը, բայց քանի որ սկսուած էր, պէտք էր միջից պատուով դուրս գալ: Եւ նա փարեց այդ գործին: Ազդային Բիւրօ, Կարգադրիչ Մարմին, ռազմաճակատ, կամաւորական խմբեր — ամէն տեղ էր: Այցելեց ազատագրուած Վասպուրականը: Երբ գրաւուեց Կարինը, շտապեց գնալ այնտեղ՝ փրկելու համար ինչ որ մնացել էր: Կարողացաւ ազատել Սանասարեան դպրոցի գոյքի որոշ մասը, զրքեր, նկարներ, ձեռագրեր... Կիսաւեր եւ անհայ Կարինը ճնշիչ տպաւորութիւն էր արել նրա վրայ, որից երկար չէր կարողանում ազատուել:

Յաճախ այցելում էր Գեռու եւ Անդրանիկի խմբերը: Քեռուն սիրում էր եղբօր պէս: Անդրանիկին աշխատում էր յետ կեցնել սխալ քայլերից, եւ Ռոստոմը միակ մարդն էր, որի առջեւ Անդրանիկը իրեն պահում էր նորահարսի պէս:

Կամաւորական գնդերի լուծումը եւ ռուսական քաղաքականութեան փոփոխութիւնը դէպի հայերը Ռոստոմի առանց այն էլ դառնացած սիրտը լեցնում էին սուր վշտով: Նրա լայն ճակատը աւելի եւս ծածկւում էր կրնձիւններով: Ժպիտը, հանաքները պակասում էին: Զարհուրելի տանջանք էր ապրում, առանց ցոյց տալու ուրիշներին, թէ ինքը տառապում է: Արտաքին աշխարհի համար աշխատում էր մնալ նոյնը, բայց ներսը կիզիչ կրակը լափում էր հոգին: Կրակը աշխատում էր հանդգնել անմերձ ճամբորդութիւնների եւ աշխատանքի մէջ. նրա երկաթէ մարմինը միայն կարող էր դիմանալ այդ օրերի տանջանքներին, նրա վատնած եռանդին...

Բայց ահա վրայ հասաւ ռուսական յեղափոխութիւնը. 1917 թ. Փետր. 28ին խորտակուեց ցարական միահեծանութիւնը: Ամէն տեղ՝ աննկարողելի խանդավառութիւն ու ցնծութիւն: Անսահման ուրախութիւն եւ հայկական շրջաններում: Տխուր է միայն Ռոստոմը. նրա զարմանալի բնաղղը զգում է այն, ինչ որ չեն զգում սովորական մարդիկ. նոր աղէտներ, նոր փորձութիւններ հայ ժողովրդի գլխին:

Սակայն, հարկաւոր է աշխատել, օգնել յեղափոխութեան ընծայած պատեհութիւններին՝ Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի իրաւունքներն ապահովելու համար: Եւ Ռոստոմը գործում է անդադար. կուսակցական խորհրդակցութիւններ ու ժողովներ, հրապարակային հաւաքոյթներ, ազդային եւ ընդհանուր յեղափոխական կազմակերպութիւնների նիստեր, ճամբորդութիւններ գտառները, թիւրքահայ նուաճուած վայրերը, ռազմաճակատը: Նախազանգում է Հ. Յ. Դ. Կովկասեան առաջին ազատ ժողովին, զխաւորում է Սահմ. ժողովի դաշնակցական թեկնածուների ցանկը, ուղղութիւն է տալիս կուսակցական պրոպագանտին: Այսօր էլ դեռ կենդանի են Ռայ. ժողովի բացման ճառում արտասանած նրա խօսքերը.

«Մեր կուսակցութիւնն իր վրայ ունի այնպիսի պարտականութիւններ, որոնցից ազատ են ուրիշ կուսակցութիւնները: Մենք ունենք ազդովին վերտանգուելու հոգսը, եւ չենք կարող անտես առնել այդ հանգամանքը: Ամէն անգամ, որ Դաշնակցութիւնը ստիպուած է եղել դուրս գալ ազդովին գործելու, նրան մեղադրել են, թէ նա բուրժուական է, կղերական: Իսկ այսօր, երբ ընդհանուր հայրենիքի միասնագումար վախր կայ, մեղ մեղադրողները իրենք են դուրս եկել ազդովին գործելու: Եւ կը կամենայի, որ Դաշնակցութիւնը ապագային էլ նոյնը լինէր եւ պէտք եղած ժամանակ պաշտպանէր ազգի շահը, ինչպէս այդ անում են այսօր անգլիացի եւ Ֆրանսացի սոցիալիստները»(*):

Երբ Պետրոգրադի Բանուորական Խորհրդի եւ ընկերվարական կուսակցութիւնների կողմից հրապարակ դրուեց, հաշտութեան պայմանները մշակելու համար, ընկերվարական միջազգային համագումար հրաւիրելու հարցը, 1917 թուի աշնանը, Ռոստոմը շտապեց Պետրոգրադ: Այստեղ նա, տեղական ընկերների եւ գործիչների աջակցութեամբ, դրեց հայկական պահանջները եւ ընդունել տուեց, որ Ռոստոմի հաշտութեան պայմաններից մէկն էլ լինելու է հայկական հարցի յուժումը: Ապա անցաւ Շուեդիա՝ Սթոկհոլմի համագումարում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ներկայացնելու առաքելութեամբ: Այնտեղ մտերիմ կապեր հաստատեց միջազգային ընկերվարութեան պարագլուխներից չատերի հետ, նրանց եւս ընդունել տուեց հայկական պահանջները, ընդարձակ զեկուցում ներկայացրեց համագումարի կազմակերպիչ մարմնին եւ բոլոր շրջաններում, ուր պէտք էր, անցկացրեց Հայաստանի ազատութեան պահանջը:

Սթոկհոլմի համագումարը, ինչպէս յայտնի է, ձախողեց: Երբ Ռոս-

(*) «Իրօշակ», 1926 թ., № 8-10, էջ 236:

տոմը վերադարձաւ Ռուսաստան, արդէն ամէն ինչ իրար էր խառնուած. աւելի եւ աւելի տարածուած էր քաղաքացիական երկրաշինջ կռիւր: Հաղորդակցութիւնը կոկկասի հետ կարուած էր: Ի՞նչ էր կատարուում Թիֆլիսում, ի՞նչ կար Երևանում, ի՞նչ վիճակի մէջ էր հայկական ռազմաճակատը — հակասական ու վճատեցնող լուրեր էին հասնում: Պետրոգրադում, Մոսկուայում, Ռոստով-Նախիջևանում, Վրացիկաւակաւում հաւաքուել էին արեւմտեան ճակատից հեռացած բազմաթիւ հայ սպաներ ու զինուորներ, որոնք ուզում էին անցնել՝ ոմանք իրենց տները, ուրիշներ հայկական զօրամասերը մտնելու համար: Ռոստոմը նրանց ուղղում էր դէպի Բազու եւ ինքն էլ շտապում Բազու ա'յն հաւատով, որ այստեղ կարելի կը լինի համախըմբել մի զօրաւոր բռնուցիք ու ճանապարհը բանալով՝ անցնել Ղարաբաղ ու Երեւան եւ յետոյ՝ ռազմաճակատ:

Ռոստոմը մասնակցեց եւ Բազուի աղատամարտին, ամենատաղնապալի շրջանում: Այստեղ էլ նրա անձնական հմայքը շատ բարձր էր, ո'չ միայն ընկերների, այլեւ հակառակորդների աչքին. Ստ. Շահումեանը, որ մի ժամանակ միահեծան աէրն էր Բազուի, ակնածանքով էր վերաբերում նրան եւ յաճախ հետեւում էր նրա խորհուրդներին: Բազուի զէպերի մասնակիցներից շատերն են ազատ եւ կարող են, պարտաւոր են զրի առնել Ռոստոմի գործունէութիւնը եւ կատարած դերը Բազուում:

Պայքարի ողբերգական վախճանից յետոյ, Ռոստոմը եղաւ վերջին հեռացողը Բազուից: Հաղարաւոր զաղթականների ու պարտուած մարտիկների հեռ գնում էր Պարսկաստան՝ քամելու համար դառնութեան վերջին բաժակը: Եւ այստեղ էլ նա հաւատարիմ մնաց իր ընտիրութեան, անմիջապէս լծուեց զաղթականների օգնութեան կազմակերպութեան գործին, յարաբերութեան մէջ մտաւ սլաւից իշխանութիւնների եւ անդլիական ներկայացուցիչների հետ, զեկուցումներ եւ հրահանգներ ուղարկեց արտասահման: Թըւում է թէ աւելի մոռալ, յուսահատական վիճակ դժուար է երեւակայել, բայց Ռոստոմը այս պայմաններում էլ պահեց իր մտքի պայծառութիւնը, հոգու հաւասարակշռութիւնը եւ հզօր կամքն ու կորովը: Քանի՞ քանիները ընկճուեցին, չզիմացան կեանքի ահաւոր հարուածներին. Ռոստոմը միշտ մնաց առաջնորդի բարձր դիքերում՝ հաւատաւոր եւ անյողողող:

Հենց որ Թիւրք-դերմանական սլծը խորտակուեց եւ ճանապարհները դարձան անցանելի, Ռոստոմը շտապեց Կովկաս: Նրան քաշում էր Հայաստանը՝ իր կախարդական ուժով. ի՞նչ էր կատարուում այնտեղ: Հայաստանի Հանրապետութիւն էր ստեղծուել — ի՞նչ էր այդ հանրապետութիւնը. ի՞նչ ձեւ էին ստացել հայ ազատագրութեան ռաւիլիւրաների տենչերը: Անկախ Հայաստա՞ն — Ռոստոմը շտապում էր՝ կարօտով եւ անձկանօք...

Թիֆլիսում նրան սպասում էր մի նոր, սարսափելի հարուած: Հաղիւ ազատագրուած՝ Վրաստանն ու Հայաստանը պատերազմի էին բռնուել: Հոսում էր երկու զրկից ու եղբայրական ժողովուրդների արիւնը, այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսում եւ Երևանում իշխանութեան զլուխ կանգնած էին ընկերվարականները: Հրէշաւոր ոճիր էր տեղի ունեցածը: Ռոստոմն իր աչքերով տեսնում էր, թէ ինչպէս վրացի ոստիկանները հայերին խումբ-խումբ

աքսոր էին ուղարկում, թէ ինչպէս փողոցում շուրջկտրներ էին կատարում հայորստութեան համար, թէ ինչպէս հայը Վրաստանի մայրաքաղաքում յայտարարուել էր օրէնքից դուրս, ծաղրի եւ հայածանքի առարկայ: Նա տեսել էր թիւրքական բարձերն ու կարգերը. նոյնը եւ տւելին — այժմ տեսնում էր Թիֆլիսում, ընկերութեան կառավարութեան նախագահ, իր անձնական բարեկամ Ժորճանիայի հրամանով...

Դժուար է տեսլ, թէ ի՞նչ էր կատարում Ռոստոմի ներսը: Նրա հողին, որ միշտ բաց էր ամենքի առջեւ, այդ օրերին փակուել էր տմուր: Նա յայտնապէս տառապում էր: Չեմ կարծում, թէ իր ամբողջ փոթորկայոյղ կեանքում Ռոստոմը այդքան դառն ապրումներ ունեցած լինէր: Պէտքէնքով դիմում էր իր երկկուսյ ընկերոջ՝ Ժորճանիային՝ խնդրելու համար, որ վերջ տրուի հայկական հայածանքներին: Դիմում էր ամէն կողմ եւ ամենքին, միայն թէ առաջը առնուի զործուող հրէշաւոր ոճիրին:

Յունուարի սկզբին վերջ գտաւ պատերազմը: Թիֆլիս էր հասել Հ. Հանրապետութեան Փարլիդի պատուիրակութիւնը: Սկսուեցին մի շարք խորհրդակցութիւններ, որոնց մասնակցում էր եւ Ռոստոմը:

Խոնաւ ու ցուրտ ձմեռ էր: Ռոստոմը ման էր դալիս առանց վերարկուի, ծակ կօշիկներով: Ճանապարհին մըսել էր, եւ այժմ տարութիւն ունէր: Կարծում էր՝ մալարիա է: Ժողովներից յետոյ, ուշ գիշերով, ոտքով էր վերադառնում տուն՝ ամէն անգամ կարելով մի քանի կիլոմետր տարածութիւն: Մի գիշեր էլ, ուշ, նոյնպէս ոտքով, վերադարձաւ Ահարոնեանի մօտի Ժողովից ու մտաւ անկողին: Ու այլեւս ոտքի չեկաւ:

Բժշկական քննութիւնը պարզեց, որ վարակուած է բժաւոր տիֆով: Քիչ յետոյ տիֆը վերածուեց թոքերի բորբոքման: Նոյն Ժամանակ եւ միեւնոյն հիւանդութեամբ պառկած էր Արամը Երեւանում:

Հիւանդութիւնը երկար չտեւեց: 1919 թ. Յունուար 18ի գիշերը Ռոստոմը այլեւս չկար: Մեծ սիրտը, որ յոգնել չգիտէր բնաւ, կանգ առաւ ընդմիշտ:

Եւ ի՞նչ անողոք ճակատագիր: Ամբողջ կեանքը Ռոստոմը ապրել էր Հայաստանով, Հայաստանի դադափտրով եւ մեռաւ անկախ Հայաստանի դրանը, առանց տեսնելու իրականութիւն դարձած Երազը...

Եւ ո՞վ գիտէ, գուցէ մի խորհուրդ կար այդ մահուան մէջ. Քրիստափորի աչքերն էլ չտեսան Հայաստանի անկախութիւնը, Սիմոնին էլ: Չէ՞ որ Խարայէլի առաջնորդներն էլ, որ իրենց Ժողովուրդը ազատեցին եգիպտական գերութիւնից, չտեսան Աւետեաց Երկիրը...

«ԴԻՕՇԱԿ», քիւ 1-2, Յունուար-Փետրուար 1929

ՌՈՍՏՈՄԻ ՌԻՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

1887 թուին Ռոստոմը ուսանող էր Նոր-Ալեքսանդրիայի բարձրագույն զինվարական-տեխնիկական ճեմարանում, Վարչաւայի մօտ:

Ալեքսանդր Բ. կայսեր սպանութիւնից յետոյ, 1881 թուականից սկըսած Ռոստոմտանում տիրում էր ուժեղ ունակցիւ: Ռուս յեղափոխական ամենամեծ կազմակերպութիւնը՝ «Նարոդնայա Վոլեա»ն սոսկալի հարուածների էր ենթարկուել եւ համարեա բոլորովին ջախջախուած էր. մնացել էին հատուկ կտոր անհատներ:

Նկատելով, որ բարձրագույն դպրոցների ուսանողութիւնն է գլխաւորապէս երեւում յեղափոխական ասպարէզում, կառավարութիւնը հաստատու լծական կերպով այդ դպրոցները իր խիստ հսկողութեան եւ հակակշռի տակ էր դնում: Որպէսզի ուսանողները զիւրութեամբ զատուեն հասարակութեան միւս խաւերից, նա մտցրեց համալսարաններում եւ միւս բարձրագույն դպրոցներում յատուկ համադրեւտներ, փայլուն կոճակներով, գեղեցիկ ուսնոցներով, կազմակերպեց շատ ուժեղ տեսչութիւն՝ իր ստորաբաժիններով ամէն մի Փակիւլտէի ու մասնաճիւղի համար եւ ամէն մի դասարանի համար «պետել» կոչուած հսկիչ «լրտես»ով: Կետելը պաշտօն ունէր արձանագրելու դասախօսութեան ներկաների եւ բացակաների անունները եւ թէ ի՞նչ խօսակցութիւններ կամ երևոյթներ տեղի կ'ունենային դասախօսութիւններից զուրս, կամ ընդմիջումներին, մանաւանդ երբ դասախօսը կասկածուում էր «ընդդիմադիր»ների կողմնակցութեան մէջ:

1887 թուին Մոսկուայի համալսարանում իր խստութիւններով մեծ հռչակ էր ստացել տեսուչ Բրըզգալովը: Եւ ահա համալսարանի տարեդարձի տօնակատարութեան օրը, խուռն բազմութեան եւ, մանաւանդ, բարձրաստիճան պաշտօնէութեան առաջ ուսանող Սինեաւսկին ապտակեց այդ Բրըզգալովին: Սինեաւսկին աքսորուեց Սիբիր, բայց նրա ապտակը արթնացրեց հասարակութիւնը. Ռոստոմտանի համարեա բոլոր համալսարաններում եւ բարձրագույն դպրոցներում ցոյցեր կատարուեցին, Բրըզգալովը պաշտօնանկ եղաւ եւ փոխարինեց Դորրովը, որ շատ սիրուած էր ուսանողների կողմից, թէեւ կառավարական ռեժիմը մնաց նոյնը:

1887 թուին Ռոստոմն էլ մասնակցում է այդ ցոյցերին, ձերբակալուում, արտաքսուում է Նոր-Ալեքսանդրիայի ճեմարանից եւ աքսորում Կովկաս: Հազիւ մի տարի անցած, Աբրահամեան անունով, նա յաջող քննութիւն է տալիս Մոսկուայի մօտ գտնուող Պետրովսկայա-Բազումովսկայա բարձրագույն զինվարական-տեխնիկական ճեմարանը եւ ընդունւում իրրեւ ուսանող:

1890ի դարնանը Մոսկուայի ուսանողական կեանքը նորից է ալեկոծուում: Պետրովսկայա ճեմարանում էլ կառավարութիւնը մտցրել էր խիստ օ-

րէնքներ ու հսկողութիւն եւ այժմ ուղում էր հակակշռի տակ զնել նաեւ ձե-
մարանի «Վաղեռնկա» կոչուած ուսանողական հանրակացարանը, ուր ուսա-
նողները կեանքն անցնում էր շատ ազատ եւ ուրախ: Նոր կառուցուած եւ
վերջին յարմարութիւններով օժտուած երեք յարկանի տուն էր այդ, 200 սեն-
եակներով, ուր ամսական 7-10 բուրջիով կարելի էր ունենալ կոկիկ, մաքուր
սենեակ, թէպէտ անպաճոյճ կահաւորուած, բայց ելեկտրական լուսաւորու-
թեամբ, մշտական տաք ու պաղ ջրով եւ կենտրոնական վառելիքով: Տան մէջ
կար բաւականին ընդարձակ ընդունելութեան սրահ դաշնամուրով: Երիտա-
սարկ կեանքը ետում էր այնտեղ: Հանրակացարանում ծնունդ էին առնում
յանդուզն ծրագիրներ ու բողոքներ այն ժամանակուայ տիրապետող քաղա-
քական ոչակցիայի այս կամ այն արտայայտութեան դէմ:

1890 թուի Մարտ ամսին, ճեմարանի տեսչութիւնը որոշեց արգելել
հանրակացարանում հաւաքոյթներ եւ երեկոյթներ սարքելը՝ պատրուակ բրո-
նելով, թէ դրանք խանգարում են ուսանողների աշխատանքներին ու դրա-
դումներին, եւ կարգադրեց նախ եւ առաջ ընդունելութեան սրահից հեռացը-
նել դաշնամուրը: Բայց այդ բանը նրան չյաջողուեց. ուսանողները ընդդի-
մացան, ցոյցեր կազմակերպեցին: Տեսչութիւնը հեռախօսով հրաւիրեց ու-
սիկաններ: Զերբակալուեցին 150-200 ուսանողներ եւ բանտարկուեցին Մոս-
կուայի «Բուտրիկի» հռչակաւոր բանտում:

Հետեւեալ օրը, Մարտ 6ին, Մոսկուայի համալսարանում տեղի պիտի
ունենային համակրական ցոյցեր, այգում եւ նրա մօտի փողոցներում: Լաւ
յիշում եմ. մենք, բժշկական Փակիւլտէի առաջին լսարանի ուսանողներու
բնագիտութեան դասախօսութիւն ունէինք: Դասախօսում էր պրոֆ. Ստոլե-
տովը, մի լաւ եւ շատ պահանջկոտ դասախօս: Ամփիթատրոնի ընդարձակ
սրահը լեցուն էր ուսանողներով: Ճիշդ ժամը 2ին, վերի նստարաններից լոս-
ւեց բարձրաձայն հրաւէր. «Ժամանակ է հաւաքոյթի երթալու»: Բոլոր ու-
սանողները մէկ մարդու պէս սկսեցին դուրս գալ: Պրոֆեսորը ծամաճուռ-
թիւն արաւ եւ ինքն էլ դուրս գնաց:

Բակում ուրիշ լսարանների եւ Փակիւլտէների բաղմաթիւ ուսանողներն
արդէն հաւաքուել էին եւ աղմուկ ու ճառախօսութիւններ անում: Մենք
չարժուեցինք դէպի փողոցը, որը չընկալուած էր բաղմաթիւ ժանդարմնե-
րով, ձիաւոր ու հետեւակ ոստիկաններով, որոնք երկու կողմից սեղմում էին
մեր շարքերը: Այսպէս, 1000ից աւելի ուսանողներ առաջնորդուեցին «Մա-
նետ» կոչուած ձիերի մարդարանի հսկայ սրահը եւ գիշերը փոխադրուեցին
«Բուտրիկի» բանտը, ուր տեղաւորուեցին մեծ մեծ սենեակներում: Մենք այդ
սենեակները մկրտեցինք «աուդիտորիա»ներ (լսարան)՝ № 1, № 2 եւ այլն:
Շուտով մեզ համակրող հասարակութիւնից ստացանք մեծ քանակութեամբ
սպիտակ հաց, կարագ, ժամրոն եւ ուրիշ չոր ուտելիքներ: Երբ կշտացանք,
սկսուեց անմերձ փիճարանութիւններ, կատակներ, երգեցողութիւն: Գիշերը
անցկացրինք շատ գոհ, երեւակայելով մեզ մէկ մէկ «հերոս». պառկեցինք
չոր տախտակների վրայ եւ լաւ քնեցինք:

Ընդարձակ կենտրոնական բակի դիմացի կողմը տեղաւորուած էին
Պետրովսկայա ճեմարանի ուսանողները: Երկրորդ օրը ցոյցերը համալսարա-

նում եւ ուրիշ զպրոցներում կրկնուեցին: Երեկոյեան մեզ մօտ բերին մօտ 600 ուսանողներ, երբորդ օրը դարձեալ մօտ 400—500, յետոյ սկսեցին բերել մէկ—մէկ հօդի: Մենք պատուհաններէյ զխում էինք: Հայ ուսանողներէյ յիշում եմ Տիգր․ Յովհաննիսեանին, Միքայէլ Սարգսեանին, Մուրադխանեանին, խի «պետրովցի»ներէյ՝ Ա․ Սահակեանին, Մ․ Շաթիրեանին:

Մէկ էլ բարձր յարանի իրարտան ուսանողներէյ մէկը, հետազային յայտնի փաստարան Խոմեանկովսկին, ցոյց տուեց պատուհանից եւ ասաց. — Նայեցէ՛ք, ահա բերում են «պետրովցի» Արրահամեանին:

Պատուհանից դուրս նայելիւք եւ տեսանք ամուր կոզմուսածքով, միջահասակ, կրոր ու սովոյն զէմքով, փոքրիկ մօրուքով մի ուսանող, որը հազեւ էր բուսեղանին հնացած զպրոցական համալցեալ:

Ապագայ Ռոստոմն էր:

Ինձ անծանօթ էր, բայց ճանաչողները բացաարեցին, որ նա կադմուկերպիչ մարմնի մօտիկ աշխատակիցներէյ է: Նրան տեղաւորեցին առանձին սենեակում:

Անցան մի քանի տարիներ: Ես աւարտել էի ուսումս եւ մի քանի ընկերների հետ գնում էի Էջմիածինը տեսնելու: Այստեղ կայարանում պատահեցի Ռոստոմին: Իր տակելով՝ գնում էր հայրենիք, Յիւնա զիւր: Երբ ես նրան անուանեցի «Արրահամեան», շատ դարմացու եւ ծիծաղելով հարցրեց, թէ ո՞րտեղից եմ ճանաչում իրեն «Արրահամեան» անունով: Ես պատմեցի մեր «հանդիսութեան» 1890 թուին «Բուսիւրիլի» բանաում:

Շատ վերջը արդէն նա պատմեց ինձ, թէ Նոր-Ալեքսանդրիայի ճեմարանից արտաքսուելու պատճառով ստիպուած է եղել՝ Արրահամեան մականունով գնալ Բաղու, կրկին քննութիւն տալ ոչաւրական զպրոցում^(*), որպէս զի կարողանայ ընդունուել Պետրովսկայա զիւզատնտեսական ճեմարանը, եւ Մոսկուայում յայտնի էր իրբեւ «Արրահամեան»:

Ինչպէս պատմում էին իր դասընկերները՝ ուսանող ժամանակ Ռոստոմը լուակեաց երիտասարդ էր, քիչ էր խառնում վիճարանութիւններին, տարուած էր աւելի քաղաքական կեանքով, քան զաստիճասութիւններով եւ զիստութիւնով:

«ԴՐՕՇԱԿ», քիւ 1-2, 1929

(*) Ռոստոմը շատ ուժեղ էր մաթեմատիկայից եւ քանիքիւնքը անց է կացրել իսկապէս փայլուն կերպով:

Ռոստոմ, ընդհանուր ֆոտոգրաֆիա շրջակայաւում Հոփսիմեան վարժարանի
խումբ մը ըստօրէն խմբակցութիւններով, նկարուած 1913-1914, Երեւան
(Անդրանիկ) թուոյն 59

Նստած ձախէն աջ.—

Հրաչեայ Լոյսպարոնեան
Գառնիկ Լոյսպարոնեան
Տիկին Աղանի Տէտէեան
Ռոստոմ Զօրեան
Տիկին Հայկանոյ՝ Օտապաշեան
Արտաշէս Գաֆաժեան

Բ. շարք ձախէն աջ.—

Օր. Արաքսի Մալմանեան
.
.
.
.
.
.
.
Օր. Սիրանոյ՝ Արծնեան
Օր. Նուարդ Դրմբեան
Պրն. Կորիւն
Օր. Աննիկ Չիլինկիրեան
Օր. Մարինէ Սէիսեան

Գ. շարք ձախէն աջ.—

Պրն. Գալուստ
Մարուքէ Մառանձեան
Օր. Մանուշ Հայրապետեան

ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԵԱՆ ՀՐԶԱՆ, ՄՈՍԿՈՒԱ

Ես Մոսկուայի Պետրոփսկի գլխավոր տեսական ճեմարանը մտայ 1887 թուականին: Հայ կեանքն ու մտաւորական դասն այն ժամանակ երկու պատմական խոշոր զէպքերի զօրեղ ազդեցութեան տակ էին — ուսս-թիւրքական պատերազմը եւ Բուլղարիայի ազատագրութիւնը: Այս զէպքերն առաջ էին բերել մի տրամադրութիւն՝ Հայաստանն եւս ազատագրել թիւրքական լուծից: Մտաւորականութեան մի մասը խմբուած էր «Մշակ» լրագրի շուրջը, միւսը հետևող էր ուսս յեղափոխական շարժման, որ այն ժամանակ զեկազարում էր «Նարոդնայա վոլեա» (Ժողովրդական Ազատութիւն) կոչուած ուսական կազմակերպութիւնը:

Հայ ուսանողութիւնն այն ժամանակ բացառապէս կենտրոնացած էր Մոսկուա եւ Պետրոգրադ:

Մոսկուայում կային երկու կրթական հաստատութիւններ եւս, որ հայ ուսանողներ էին ուսանում — Պետրոփսկի գլխավոր տեսական ճեմարանը եւ Տեխնիքական դպրոցը: Պետրոփսկի ճեմարանի հայ ուսանողները, որ 15-16 հոգի էին, երկու կարգի էին բաժանուած. մէկը՝ զիտութեան հետապնդողներ, որ քաղաքական գործունէութիւնից հետո էին մնում եւ միւսը՝ ուսս յեղափոխական շարժման յարողներ:

Առաջին կարգին էին պատկանում Ռոստոմ Զօրեան, որ առաջին երկու տարին շատ քիչ էր հետաքրքրում քաղաքական-յեղափոխական կեանքով, եւ Աւետիք Սահակեան:

Իսկ ուսս յեղափոխական շարժմանը ջերմապէս յարած էին Սիմէոն Զաւարեանը, Արշակ Շահնազարեանը (Ռոստոմի աներոջ տղան), Գարրիէլ Դանիէլ-Բէկեանը, մի շատ ընդունակ երիտասարդ, որ վերջը խելագարուեց, Յարութիւն Փիրալեանը, Ստեփան Շահվերդեանը եւ ես, որ ամենից կըրտսերն էի նրանց մէջ:

Տեխնիքական դպրոցում միայն մէկ աչքի ընկնող ուսանող կար — Տիգրան Ստեփանեան:

Պետրոգրադի ուսանողութիւնն, ինչպէս ասի, այդ ժամանակներն ըսկըսել էր ուժեղ ագիտացիոն աշխատանք: Մի քանի անգամ նրանք զիմել էին Մոսկուայի ուսանողութեանը, որ մի համազումար հրաւիրեն հայ ուսանողներին, մշակելու համար ապագայ գործունէութեան ծրագիր: Վերջապէս Մոսկուա համաձայնեց եւ վերը յիշած չորս հոգին Պետրոգրադից եկան Մոսկուա՝ ուսանողական համազումարին իրրեւ պատգամաւորներ Պետրոգրադի հայ ուսանողութեան:

Համազումարը տեղի ունեցաւ Մոսկուայում 1889 թուականին: Մեր ճեմարանից մարդ չկար այնտեղ, քանի որ մերոնք հայկական տեսակէտ չու-

նէին եւ ազգային-քաղաքական գործունէութեան մասին չէին մտածում: Համալսարանի ուսանողութիւնն էր, որ մասնակցեց այդ համագումարին, ուր պարզուեց, թէ երկու տարրեր տեսակէտ կայ ապագայ գործունէութեան մասին. — Պետրոգրադի ուսանողութիւնը կողմնակից էր լեզալ եւ անմիջական գործունէութեան — ազիտացիա, համախմբումներ, մարտական խմբերի պատրաստութիւն: (Ռուս կառավարութիւնն այն ժամանակ կարծես թոյլատու ոգով էր նայում այս կարգի գործունէութեան): Իսկ Մոսկուայի ուսանողութիւնը կարծում էր, որ թիւրքապաական Հայաստանը եւ հայոց խնդիրը դեռ բաւականաչափ լաւ ուսումնասիրուած ու պարզուած չեն, ուստի նախ պէտք է ուսումնասիրել երկիրն ու հարցը եւ ապա գործունէութեան ծրագիր մշակել:

Համագումարը զրական հետեւանք չունեցաւ իր առաջադրած խնդրի նկատմամբ, նա միայն պարզեց հայ ուսանողութեան մէջ տիրապետող մըտքերի երկու տարրեր հոսանքները եւ մի քանի մոսկուացիներ յարեցին Պետրոգրադի պաշտպանած տեսակէտին:

Համագումարի զրդման տակ գիւղատնտեսական ճեմարանի հայ ուսանողներս սկսեցինք մտածել հայ ժողովրդի օգտին գործելու մասին: Յատկապէս այդ ուղղութեամբ մտահոգ էինք եւ, Ռոստոմն ու Վարդգ. Քաջապետունին (Յովհ. Քաջաղնունու մեծ եղբայրը), որ այն ժամանակ ազատ ունկընդիր էր մեր ճեմարանում:

Ես եւ Ռոստոմը որոշեցինք մեր ճեմարանի հայ ուսանողներից մի յատուկ ժողով գումարել, պարզելու համար մեր զիրքը հայոց հարցի հանդէպ: Միւս ուսանողներն աւելի հասակով էին ու հեղինակաւոր. Յար. Փիրալեանն արդէն մի անգամ աքսորուել էր Սիբիր իբրեւ յեղափոխական եւ վերադարձել էր ու նորից մտել ճեմարան իբրեւ ուսանող: Նա արդէն հասուն մարդ էր. անտեսական բովանդակութեամբ յօդուածներ էր տպագրում «Ռուսկայա Մըսլ» (Ռուսական Միտք) ամսագրում:

Ժողովը գումարեցինք: Այդտեղ Սիմ. Զաւարեանն ու Ստ. Շահնազարեանը մեզ կատարելապէս ջախջախեցին իրենց տրամաբանութեամբ: Մեզ աշխատեցին համոզել, որ մեր առաջարկը մի գոյտ հայկական, քաղաքական գործունէութիւն սկսելու մասին՝ յիմար բան է. որ հայ ժողովրդի բախտն ու բարեկեցութիւնը կապուած է ռուսների հետ. որ մենք թուով քիչ ենք եւ անջատուել Ռուսաստանի յեղափոխական մեծ շարժումից նշանակում է շեղուել յեղափոխական ճանապարհից եւ կորստեան մատնուել, ոչնչանալ:

Բայց այս ժողովը մի զարմանալի հետեւանք ունեցաւ: Այդ ժամանակ հայ-վրացական յարաբերութիւնները վատ էին: Սիմ. Զաւարեանը, որ հոգով հայ մարդ էր, զգում էր, թէ մի բան պէտք է անել յատկապէս հայութեան համար: Նա այդ անելիքը համարեց հայ-վրացական մերձեցումը, որ նրա կարծիքով պէտք է սկսուէր ուսանողների մէջ եւ ապա կիրարկուէր ու տարածուէր Կովկասում:

Համագումարի արդեցութեան տակ իմ մէջ որոշ տրամադրութիւն արթնացաւ մտածելու եւ գործելու հայութեան համար: Ես կամայ-կամաց մօտեցայ համալսարանի ուսանողներին, որոնց չըջանում թէ՛ հայ լեզու կար,

թէ՛ հայ մտածում։ Այդ շրջանում եւ սովորեցի հայերէն, ծանօթացայ հայոց պատմութեան հետ, կարդացի հայ հեղինակների գործերը, մի խօսքով կատարելագոյն հայացայ հոգով։

1889 թ. ամառը ես դառնալու էի Կովկաս — Թիֆլիս։

Քանի որ ես չատ մտերիմ էի Սիմ. Զաւարեանին՝ նա ինձ մի նամակ տուեց ոմն Քր. Միքայէլեանի հասցէով եւ ասաց.

— Քանի որ դու չատ եւ հետաքրքրում հայ կեանքով, Թիֆլիսում տեսնուիր հետը եւ խօսիր. նա կեանքի մարդ է եւ կարող է քեզ դոհացում տալ։

Հասնելով Թիֆլիս՝ ես առաջին իսկ օրերը դնացի այդ մարդու մօտ։ Սիմ. Զաւարեանը նամակի մէջ գրել էր, որ ես իր ամենամտերիմ ընկերն եմ, եւ Քրիստափորն ինձ հետ կարող է լիովին ազատ խօսել։

Քրիստ. Միքայէլեանը մօտ 30 տարեկան մարդ էր, կարճահասակ, կաղ, գունատ՝ կարծես թէ թոքախտաւոր, մեծ-մեծ, խելօք եւ բարի աչքերով։ Նա ինձ ընդունեց զարմանալի մտերմութեամբ ու ջերմադիրն եւ, քանի որ մեծ դեր էր խաղում Թիֆլիսի յեղափոխական շրջանակներում, ինձ մանրամասն տեղեկութիւններ տուեց Կովկասի երիտասարդ նարողութիւնների մասին, որոնցից մէկն էի նաեւ ես։

Մօտ ամիս ու կէս մնացի Թիֆլիս եւ համարեա ամէն օր տեսնում էի նրա հետ, որի հետեւանքն եղաւ մեր մտերմութիւնը։ Զարմանալի ընդունակութիւն ունէր մտերմանալու, սիրուելու. նա կարողանում էր գրաւել, իրենը զարձնել մարդուն։

Մի տասնուհինգ օրից յետոյ եկաւ նաեւ Ռոստոմը։ Թիֆլիս էին այդ ժամանակ Տիգր. Ստեփանեանը, որին բանտարկել, արձակել եւ վոնտել էին Տէլնիքական դպրոցից եւ աքսորել հայրենիք իրրեւ յեղափոխականի։ Այնտեղ էր Օր. Նատալիա Մատինեանը, որ ծանօթ էր Մոսկուայից, ուր սովորում էր մանկաբարձութիւն։ Այնտեղ էր Իշխ. Յովս. Արզութեանը, Արշ. Թադէոսեանը, որ նոր էր աւարտել անտառադիտական դպրոցը, եւ Նիկոլ Մատինեանը, որ նոր էր վերադարձել Զուիցերլանդից ու թարգման էր ֆրանսական հիւպատոսարանի մէջ։

Նիկ. Մատինեանի տունը մի կենտրոն էր, ուր հաւաքւում էր ժամանակի երկսեռ երիտասարդութիւնը եւ ամէն տեսակ հասարակական խնդիրների շարքում խօսում ու վիճում էր նաեւ հայկական քաղաքական խնդիրների մասին։ Այդտեղ դալիս էին Տիգր. Ստեփանեան, երբեմն նաեւ Երուանդ Թադիանոսեանը, որ ազատ ունկնդիր էր Մոսկուայի համալսարանում։ Այն ժամանակները շատերը կային, որ միջնակարգ կրթութիւն աւարտած չլինելով կամ ուրիշ պատճառով անկարող իսկական ուսանող գրուելու, դալիս էին Մոսկուա կամ Պետրոգրադ, ապրում էին ուսանողական շրջանում, ծաւաւ ունէին գիտութեան եւ ձգտում՝ ինտելիգենտ դառնալու։ Ոմանք մըտնում էին համալսարան իբր ազատ ունկնդիր, ինչպէս Եր. Թադիանոսեանը

եւ Վարդգէս Քաջազնունին, իսկ ոմանք էլ պարզապէս գոհանում էին ուսանողական շրջանակում ապրելով եւ նրանց հետ շփուելով:

Բայց արդէն հասել էր Մոսկուա վերադառնալու ժամանակը: Այնտեղ այլեւս հնար չունեցայ այդ կարգի հարցերով զբաղուելու, որովհետեւ սկսուեց զուտ ուսանողական հոգսերի մի շրջան, որ վերջացաւ 1890 թ. Փետրուարի ուսանողական լայնածաւալ խառնակութիւններով:

Այդ ժամանակները բարձրագոյն գպրոցներում ստորին կարգի աշակերտներ կային — պեդէլլիներ, որոնք իրօք լրտեսներ էին կառավարութեան: Գիւղատնտեսական ճեմարանի ուսանողներս պահանջ դրինք, որ պեդէլլիները հեռացուին ճեմարանից: Պահանջը ներկայացրինք մեր ճեմարանի տեսչին, որ այդ ժամանակ նշանաւոր ակնարոյժ Իւնգէնն էր: Նա մերժեց մեր առաջարկը: Այն ժամանակ մենք պահանջեցինք, որ ինքն եւս հեռանայ մեր ճեմարանից, քանի որ մասնադիտութիւնը ոչ մի կապ չունէր գիւղատնտեսութեան հետ: Նա մեր պահանջները հասկանալ չկարողացաւ:

Մենք գումարեցինք մի քանի ժողովներ, ուր ճեմարանի վարչութիւնը մտցրեց լրտեսներ եւ զրա հետեւանքով մեր ընկերներից մի քանիսին բանտարկեցին: Այդ բանտարկութիւններն աւելի զրգուցին ուսանողներին, եւ խառնակութիւնն աւելի մեծ ծաւալ ստացաւ: Բանն այնտեղ հասաւ, որ կառավարութիւնը ձերբակալեց ու բանտարկեց ճեմարանի բոլոր ուսանողներին: Ազատ մնացին նրանք, որ ձերբակալութեան ժամանակ պատահաբար քաղաք էին գնացել (Պետրովսկի գիւղատնտեսական ճեմարանը գտնուում էր Մոսկուայի մօտերքը):

Քաղաքում եղածների մէջ էինք եւ եւ Ռոստոմը: Միւս օրը երբ ես ու Ռոստոմը քաղաքից դնում էինք ճեմարան, որ մասնակցէինք այդ օրը նշանակուած մեծ միտինգին, դարմանքով տեսանք, որ ղինուորների ուղեկցութեամբ մեր ընկերներին — 350-400 մօրդ, ձերբակալած տանում են քաղաք: Վաղեցինք որ միանանք նրանց, բայց ժանտարմները թոյլ չտուին, ասելով՝ դնացէ՛ք ճեմարան, եթէ պէտք է, որ ձեզ եւս բանտարկեն՝ կը բանտարկեն:

Քանի որ ամենից անզուսպ ուսանողներից մէկը ես էի, կասկած չունէի, որ պիտի ինձ եւս բանտարկեն: Երբ հասայ ճեմարան ամբողջ հիմնարկութիւնն աչքիս տեսնակ երեւոց, մանաւանդ մեր հանրակացարանը, որ պետական մի շէնք էր:

Մի երկու ժամից յետոյ մէկ-մէկ հաւաքուեցին ձերբակալութեան ժամանակ ճեմարանում չեղածները — մօտ 15-16 հոգի: Ժողով արինք, որի ժամանակ առաջարկ եղաւ՝ ամէն կերպ աշխատելու, որ մեզ եւս բանտարկեն մեր միւս ընկերների հետ: Մեծամասնութիւնը համաձայն չեղաւ այս առաջարկին, բայց եօթ հոգի, որոնց մէջ երկու հայ — ես ու Ռոստոմը — կողմնակից եղանք այդ առաջարկին եւ կազմեցինք «Եօթի միութիւն» եւ որոշեցինք թոյլ չտալ, որ մեղանից մէկն ու մէկին բանտարկեն առանց միւսների: Ամէն մէկս մեզ հետ առած բաւական ծխախոտ, մի-մի ֆուռնա երջիկ եւ երկուական

Փունտ հաց, պարկերն ուսերիս՝ ման էինք պալլա միասին եւ գիշերները քընոււմ անառուում :

Նախ դիմեցինք մեր տեսչին եւ առաջարկեցինք՝ յայտնէ, ուր հարկն է, որ մեզ եւս բանտարկեն : Նա մերժեց մեր առաջարկը : Գնացինք ոստիկանատուն եւ առաջարկեցինք, որ մեզ բանտարկեն : Մեզ պատասխանեցին, թէ երբ Պետրոպոլից հրաման ստանան՝ կը բանտարկեն : Տարօրինակ գրութիւն էր ստեղծուած . մենք, որ ամենից տակի մեղաւորներէն էինք, չէինք բանտարկուած : «Ի՞նչ կը մտածեն մեր ընկերները», — անցնում էր մեր մտքով :

Համալսարանի ուսանողները զանդազ էին շարժում եւ լաւ չէին պաշտպանում գիւղատնտեսական ձեւարանի ուսանողներին : Նրանք դժգոհ էին մեզանից եւ ստում էին, թէ ձեւարանի ուսանողները շարունակ մեր գլխին փորձանք են բերում :

Համալսարանի 4000 ուսանողներից հազիւ 500 հոգի էին բանտարկուած, որոնց մէջ հայեր չկային : Որոշեցինք մտնել համալսարանի ուսանողութեան մէջ եւ յույսով առաջ բերել : Այս առաջարկը Ռոստոմն աբաւ . եւ հակառակ էի : Եւ քանի որ մեր նպատակը բանտարկուելն էր, եւ առաջարկեցի յարձակուել ոստիկանատան վրայ եւ գրանոյթ առիթ տալ մեզ եւս բանտարկելու : Այդպէս էլ արինք . յարձակուեցինք ոստիկանատան վրայ, պատուհանները ջարդեցինք : Մեզ ձերբակալեցին, բայց հետեւեալ օրն եւեթ արձակեցին, որովհետեւ Պետրոպոլից կարգադրութիւն էր եղած այլեւս ուսանող չձերբակալել :

Այդ օրերը մեր ձեւարանի գրան վրայ մի յայտարարութիւն երեւաց, թէ այսինչ ուսանողները պէտք է ներկայանան նահանգապետին, առնեն իրենց վկայականները եւ հեռանան Մոսկուայից իրր արձակուածներ : Թղթի վրայ նշանակուած էր 11 հոգու անուն, որոնց թւում իմն ու Ռոստոմինը : Երբ ցանկը կարդացինք՝ մի տեսակ հանդստացանք : Վերջապէս մենք եւս պատիժ կրեցինք եւ կարող էինք համարձակ նայել մեր ընկերների երեսին :

Սակայն մեր «եօթի միութիւնից» հինգը հանդստացաւ . դրանց թւումն էի նաեւ եւ : Իսկ երկուսը — մեր «եօթի միութեան» գլխաւորը, որ մի հըրեայ էր Տերենտեւ աղջանունով եւ Ռոստոմը չգոհացան դրանով : Եւ իրրեւ յեղափոխական՝ յոգնեցի . իսկ Ռոստոմը կարծես նոր եռանդի եկաւ : Առաջին անգամ ինձ համար այստեղ պարզուեց Ռոստոմի բնաւորութեան ուժը : Ռոստոմն առաջարկեց շարունակել ազիտացիան համալսարանի ուսանողութեան մէջ . նրան ընկերացաւ Տերենտեւը, իսկ մնացած հինգս գոհացանք մեր ստացած պատժով :

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ամսագիր, քիւ 5, 1923

«Հայոց հասարակական շարժումների պատմութիւնից»

(Մարտին Շաքիրեանի յուշերը),

գրի առաւ Ն. Հանգոյց [Ն. Աղբալեան]

ՍԱՄՈՎԱՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱԽՈՐ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԸ

1895 Սեպտեմբերի սկզբի օրերէն մէկն էր: Տրապիզոնի մէջ քէլլալ Ալեքսան իր գոռ ձայնով շուկայի մասերը կը թնդացնէր՝ աւետելով թէյասէր հասարակութեան, որ առաջին անգամ ըլլալով Ռուսիայէն ժամանած է թուրքա քաղաքի սամովարի գործարաններու ներկայացուցիչ այսինչ այսինչեան, սամովարներու ճոխ մթերքով մը եւ շատ աժան գներով, ուստի ո՛վ որ կը փափաքէր չզրկուիլ պատեհ առիթէն, պէտք է փութար Եննի խանի թիւ այսինչ սենեակը:

Շատեր փութացին եւ գեղեցիկ սամովարներ գրկած դուրս ելան: Ես ալ կը փափաքէի ունենալ գեղեցիկ սամովար մը, բայց իմ մէջ աւելի բուռն էր ցանկութիւնը, վայրկեան մը առաջ, տեսնել սամովարի մեծ վաճառականը, որը բացի սամովարներէն, բերած պիտի ըլլար նաեւ շատ թանկագին եւ հետաքրքիր տեղեկութիւններ Կովկասէն եւ պիտի հարթէր շատ մը տարակարծութիւններ, որ մէկ կողմէն ծագած էին Արեւելեան Բիւրոյի եւ Տրապիզոնի կոմիտէին միջեւ, եւ միւս կողմէն մեր մէջ հետեւելիք թաքթիքի շուրջ: Բայց ի՞նչպէս կրնայի հակառակ երթալ մեր իսկ դրած արգելքին. ու երանի կու տայի մեր ընկեր Վրէնին, որ իր յարմարութիւններով առաջին օրէն իսկ ելեւմուտ ունէր սամովարի մեծ վաճառականին մօտ, որ ուրիշ մէկը չէր, բայց եթէ մեր մեծ ընկեր Ռոսստոմը, որ պարսկական անցագրով եւ սամովարի մթերքով Տրապիզոնի գծով Կարին կը մեկնէր:

Տրապիզոնի Կոմիտէի հետ նախապէս թղթակցելով՝ յարմար տեսնուած էր այդ ձեւը, կասկածի տեղի չտալու համար: Կոմիտէի որոշումով, ընկեր Վրէն, իբրեւ յանձնակատար՝ կը պահէր կապը Ռոսստոմի հետ, մինչեւ յարմարութիւն առնէր տեղ մը հաւաքուիլ:

Ընկեր Վրէն ինձ համար ալ գնեց սամովար մը, զոր առանձին գուրգուրանքով տարի տուն՝ զարմանք պատճառելով մերիններուն:

Սամովարի թէյը յայտնի է, որ ախորժելի է, բայց ինձ կը թուէր, թէ այս սամովարի թէյը առանձին համ պիտի ունենայ. չէ՞ որ Ռոսստոմի բերածն էր եւ դաւադրական ապրանք: Ասկէ զատ, իմ պատանեկան հոգու մէջ հպարտութիւն մը յառաջ բերած էր այն հանգամանքը, որ այդ սամովարը սովորական ապրանք չէր, ինչպէս եւ զայն ծախող վաճառականը, եւ ես ծանօթ էի գաղտնիքին, ամբողջ քաղաքին մէջ միայն քանի մը ընկերներով: Որոշած էի սամովարը առաջին անգամ վառել որեւէ նշանակալից օր մը եւ ընկերներու հետ լաւ ժամանց մը ունենալ:

Ռոսստոմ իր դերը լաւ տարաւ: Պարզ կեցուածքը, թաթարական աղճատ լեզուն եւ, մանաւանդ, դիմադծերը կը փարատէին ամէն կասկած: Բայց ուսիկանութիւնը անտարբեր չէր դէպի նա: Զէ՞ որ Տրապիզոն եղած էր ուռ-

սահայ գործիչներու յաճախած վայրը: Ռուրէն Խանդատեան, Ս. Զաւարեան, Յ. Արզուման, Լ. Թադէոսեան, օր. Ժենիա եւ ուրիշներ հոն բռնուած եւ կամ անկէ տրտաքսուած էին (Յ. Եւստոֆեան աննկատ գործեց եւ անցաւ Պոլիս): Դեռ նոր արաաքսուած էր յայտնի մանկավարժ Լ. Տրապիդոնի հայ դպրոցներու տեսուչ Յ. Տէր Միրաքեան: Բայց ատոնք ամէնքը եկած էին իրրեւ տեսուչ կամ ուսուցիչ եւ չփութ ունեցած տեղական յայտնի հայերու հետ, ուստի սամովարի վաճառականին դէմ հետապնդումը խիստ չէր, մանաւանդ որ ոչ մի յայտնի հայի հետ յարարերութիւն ունէր եւ յանձնակատարներու հետ կ'անցընէր իր ժամանակը:

Ռոստոմ, սակայն, կ'աճապարէր. պէտք էր օր առաջ հաւաքուիլ: Մեր առաջ եւ զգուշութեան մասնագէտ ընկեր Արսէն (Մանուկ Թադէոսեան) վըճռեց, որ առաջին ժողովը կայացնելու ամենայարմար վայրը... բաղնիքն է: Քաղաքին կեղրոնը, մէյտանի բաղնիքը ժամադրութիւն տրուեցաւ կիրակի օրուայ համար:

Որոշուած ժամին զացի բաղնիք: Ներկայ էին Արսէն (Մանուկ Թադէոսեան), Տաշրացի (Վրէն Գասպարեան, նահատակուած 1915ին), Զաւէն (Յակոբ Գարակէօզեան, 1897ին Պոլսոյ մէջ ձերբակալուելու ատեն անձնասպան եղած), Սուրէն (Օննիկ Թումանեան) քաշուած էին բաղնիքի խուռնաներէն մէկուն մէջ: Անոնց մօտ թասը ձեռքին նստած էր լայն ու թուր դէմքով, խոշոր ճակատով, տափակ քիթով եւ արտայայտիչ աչքերով անձանօթ մը. խօսք չկար, որ Ռոստոմն էր ան: Ծանօթութիւնը կարճ տևեց. ժողովը սկսաւ խիստ ծիծաղելի պայմաններու մէջ. թէեւ բաղնիքին մէջ բաղմութիւն չկար, բայց զգուշութեան համար, ջուրն ու սալոնը եւ թասերու ձայնը կը խառնուէին մեր օրակարգի հարցերուն, որոնք, սակայն, շատ լուրջ էին:

Կարծիքներու փոխանակութենէ յետոյ տեսնուեցաւ, որ այդ հարցերը, յամենայն դէպս, բաղնիքի մէջ լուծուելիք բաներ չէին, մանաւանդ որ տարակարծութիւններ կային մեր մէջ ալ: Ընկեր Արսէնի գիւտը հանճարեղ էր՝ զգուշութեան տեսակէտով, բայց գործի համար անպէտք: Ռոստոմ իր քաղցրը քմծիծաղով միացաւ ընկերներէն մէկուն առաջարկին՝ անպայման տուն մը հաւաքուիլ եւ լրջօրէն զրադուիլ: Ընկեր Արսէն, ի վրէժ իր բաղնիքի ծրարագրի անյաջողութեան, առաջարկեց իր տունը գումարել ժողովները. բոլորը համաձայնեցան եւ ա'լ սկսաւ սովորական լողանքը: Ռոստոմին հետ երկար խօսեցայ: Իր պարզ, անպաճոյճ խօսուածքին մէջ զգացի հոգու մեծ ճարտասանը եւ բարձր մարդը:

Անկէ յետոյ շատ տեղ եւ բաղմութիւ գործերու մէջ մենք իրար պատահեցանք, բայց առաջին՝ բաղնիքի մէջ ստացած տպաւորութիւնս մնաց ամենէն ուժեղն ու քաղցրը:

Այս տողերը գրած ատենս, 35 տարիներ յետոյ, դեռ իմ առջեւ կենդանի գոյներով կը ներկայանայ բաղնիքի խուռնային մէջ թասը ձեռքին բռնած սամովարի մեծ վաճառական Ռոստոմը, չըջապատուած գաղափարի մը տերիմներով:

ԱՆԵՐԵՒՈՅԹ ՂԵԿԱՎԱՐԸ

1895 թիվն հայութեան համար կը սկսի յուսոյ եւ յուսախարութեան շրջան մը: Մէկ կողմէն՝ բարենորոգմանց ծրագիրներ, եւրոպական միջամբտութիւններ յօդուտ հայ ժողովուրդի, հասարակական կարծիքի հետաքրքրութիւն Հայկական Դատով. միւս կողմէն՝ այդ բոլոր սպառնալիքներու ցնորականութիւնը, չարունակուող հարստահարութիւնները եւ տեղ տեղ կոտորածներ Տաճկաստանի մէջ: Այս երկուսի շրջանին մէջ հայ ժողովուրդի առջեւ դրուած էր ցարդ եղած յեղափոխական գործունէութեանց վերադաճահատման հարցը: Ժողովրդական զանգուածները յուսալքման ենթարկուելով՝ բոլոր դժբախտութեանց եւ անյաջողութեանց մեղքը փաթկեցին Հնչակեան կուսակցութեան վրին: Տեղի ու անտեղի քննադատութեանց կ'ենթարկուի մինչ այդ ղեկավարող կուսակցութիւնը, որ չունենալով խոր արմատներ ժողովուրդի մէջ եւ չզիմանալով աջէն ու ձախէն եկած հարուածներուն, կը քայքայուի եւ միայն անուանապէս կը շարունակէ իր գոյութիւնը: Բազմաթիւ են այն պատճառները, որոնք 1895 թուականէն յետոյ կործանեցին այդ կուսակցութիւնը: Մեր նիւթն զուրա է այդ հարցի հետազոտութեամբ ըզբաղուիլ, այստեղ պիտի յիշենք միայն, որ ճիշդ այդ թուականէն իր ամբողջ հասակով հրապարակ կը նետուի երիտասարդ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ իր երկրորդական դերքէն զուրա դալով տիրաբար կը խլէ հայ ժողովուրդի ղեկավարութիւնը:

Սասնոյ կուսներէն եւ Էրզրումի ցոյցերէն յետոյ, երբ ամէն մարդ շուարման ու վհատումի մէջ էր, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն Ռոստոմը, թողլով ժընեւը, ուր կը խմբագրէր 'Իքօշակը, կ'անցնի Էրզրում: Անոր գալով՝ նոր թափ եւ նոր ուղղութիւն կը ստանայ յեղափոխական գործունէութիւնը Էրզրումի եւ Պիթլիսի նահանգներուն մէջ: Անոր աշխատանքին հետեւանքով է, որ այդ նահանգներէն ի սպառ կը վերնայ Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ կը սկսի Հ. Յ. Դաշնակցութեան միահեծան գործունէութեան շրջանը:

Այդ անհերեւոյթ մարդու անշուափելի գործերը դժուար է ճշգեղ, կարելի է զգալ կամ առաւել զիտնալ, բայց գրեթէ անկարելի է փաստել: Հասարակ ուսուցիչ մըն է ան Էրզրումի մասնաւոր դպրոցի մը մէջ. համեստ է իր ապրուստով ու հագուստով եւ ոչ ոքի ուշադրութիւնը կրնայ գրաւել իր պարզ շարժումներով. շատ քիչ կը խօսի եւ գրեթէ բնաւ չի ճատեր. կը խուսափի ամէն տեղ իր մաքերը արտայայտելէ. զինքը շրջապատողներէն շատերը յաճախ չեն ալ հաւատար, թէ ան յեղափոխական կրնայ ըլլալ եւ նոյնիսկ երբեմն յեղափոխութեան ու ըմբոստութեան դասեր ալ կու տան այդ ամէն բանէ անտեղեակ թշուառ վարժապետին:

Ղարաքիլիսա, 14 Օգոստոս 1906ին

- (1) Կարապետ Պարունակեան, (2) Զինուոր, (3) Զօրեան Ռոստոմ, (4) Մատինեան Նիկողա, (5) Օր. Քալանթարեան, (6) (7) (8) (9) Մարկոս Մատինեան, (10) Տիկին Մարիամ Մատինեան-Զաւարեան, (11) (12) Պրն. Մելիքեան, (13) Տիկին Մելիքեան, (14) Տիկին Մաքենիկ Արղութեան, (15) Տիկին Մուշեղեան Էլիսո, (16) Տիկին Լուսինեան, (17) Տիկին Լուսինեան, (18) Օր. Եղիապարեան Հեղուշ, (19) Մելիքեան Ի., (20) Տիկին Մելիքեան, (21) Օր. Եանտալեան Ալեքանտրա, (22) Արղութեան Յովսէփ, (23) Պրն. Լեւոնիկ, (24) Գրիգոր Միւրապեան («Սինի»), (25) Արտաշէս Աբեղեան, (26) Ահարոնեան Վարդգէս, (27) Մելիք-Բեղտիարեան Յովսէփ, (28) Մեհրաբեան Կ., (29) Տիկին Պարունակեան:

Հ. Յ. Դ. Ցրդ Ընդհանուր Ժողովը, Կարին

Բայց այդ մթութեան մէջ թաղնուող մարդը խումբ մը գործիչներ էր բերած իրեն հետ Երկիր, որոշ հրահանգներով գանոնք ցրտած էր Հայաստանի դատաւանները եւ անոնց միջոցով է, որ կը տարածէր իր եւ իր կուսակցութեան գաղափարները: Ան կարողացեր էր յեղափոխական գործիչներէն ընտրել աշխարհիկները, որոնք ժողովուրդի մօտ բլլալով իրենց հասկացողութեամբ, վարք ու բարքով եւ միաժամանակ մարտած բլլալով Դաշնակցութեան սկզբունքները, ընդունակ էին հասկցնելու ժողովուրդին յեղափոխական գաղափարները: Ռոստոմը կրցած էր գանել աշխարհի մարդիկ, որոնք պատրաստ էին մոլեռանդօրէն կռուիլ եւ զոհուիլ իրենց գաղափարներուն համար:

Թաղնուած այդ տեսակ գործիչների ետեւ, Ռոստոմ աննկատելի կերպով կը ղեկավարէ անոնց գործունէութիւնը եւ հիմք կը դնէ գործի մը, որ անչեղ կերպով կը շարունակուի մինչեւ մեր օրերը: Անոր՝ դատաւանը դրական գործիչներու շարքին մէջ կը գտնուէին Հրայրը (Բասէն), Թաթուլը (Նախ Էրզրում, ապա Սասուն), Տուրպախը եւ Ջալալը (Խնուս եւ Սասուն), Սերորը (Ախլաթ), Արօն եւ Թումաշը (Տարօն, Սասուն):

Տեսնենք թէ ի՞նչ գաղափարներ է որ Ռոստոմ կը քարոզէ իր այս ժողովրդական գործիչներու միջոցով:

Առաջին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագիրը պէտք է դարձնել ժողովուրդին համար սրբութիւն մը, որ համազօր բլլայ կրօնական ղղացումներուն եւ նոյնիսկ գերազանցէ դանոնք:

Երկրորդ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշին տակ պէտք է կազմակերպել բոտ կանոնադրի քիչերը միայն, որոնք ո՛չ միայն կը հասկնան ու կը համակրին ծրագրին, այլ նաեւ պատրաստ կ'ըլլան անձամբ գործադրելու ղայն եւ հարկ եղած պարագային նոյնիսկ զոհարելու իրենց կեանքը:

Երրորդ, Հայկական Դատը Թուրքիոյ մէջ միայն ազգային ու կրօնական դատ չէ, այլեւ դասակարգային, դատ ճշուածներու ընդդէմ ճշողներու: Եւ քանի որ Թուրքերու եւ քիւրտերու մէջն ալ ճշուածներ կան, պէտք է ջանալ անոնց հետ միանալ ընդհանուր ուժերով պայքարելու համար կառավարութեան դէմ, որ բոլոր ճշող ուժերու՝ ազգային, կրօնական, դասակարգային՝ մարմնացումն է:

Չորրորդ, հայ ժողովուրդը, որպէս հարստահարուած տարր, միայն զէնքով կրնայ փրկութիւն գտնել եւ միմիայն անոր ղինուած ղիմաղրութիւնն է, որ կարող է կասեցնել կամ սահմանափակել բռնութիւններն ու կոտորածները:

Հինգերորդ, յեղափոխական գործիչը, մարտիկը, իր անձնական օրինակով, կարգապահութեամբ, տառապանքով, հերոսութեամբ եւ նահատակութեամբ պիտի դաստիարակէ ժողովուրդը ու պատրաստէ ղայն ըմբոստութեան պայքարին համար:

Ասոնք են ահա այն գլխաւոր սկզբունքները, որոնցմով կ'առաջնորդուին դաշնակցական գործիչները երկրէ երկիր:

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՅԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ»

Ա. տպագրութիւն, Գ. հատոր, էջ 125-127

ՌՈՍՏՈՄԻ «ԽԱՐԴԱԽՈՒԹԻՒՆ»Ը

Միութեան այս քայքայումը, իրրերեւ հետեւանք ստեղծուած յօժարաւ կամ Փեղերաստիոնի, պիտի հարկադրէր Միութեան հաւատաւոր պաշտպաններին, — վերացնել Փեղերաստիոնը, միաձուլել՝ ըստ խմբակները եւ ստեղծել մէկ եւ մըքաժան կազմակերպութիւն:

Այս գործը կատարուեց՝ «Յեղափոխականներին» դարձնելով «Յեղափոխական»:

Ինչպէս վկայում են քչաթիւներէ աղօտ յուշերը՝ վերարուժական այս ճարտար գործողութեան վարպետը եղաւ Ռոստոմը:

Կարող է լինել: Այս սրբազան «խարդախութիւն»ը յարմարում է անգուղական վարպետի խառնուածքին: Ռոստոմը կարող է յղանալ մէկ կուսակցութեան գաղափարը եւ սուր, «նեքի» յապաւումով, առաջ քշել «սղակէտ»ը, քիչ վերջ նաեւ այդ «կէտ»ը փոշիացնելու եւ «ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՅԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ»ը ստեղծելու համար:

Յիշում ենք... չա՛տ մութ, չա՛տ աղօտ ձեւով, թէ ինչպէս Ռոստոմը, մեր հետաքրքրութեանը գոհացում տալու համար, պատմում էր, իր հմայիչ ժպիտը դէմքին, այն «խարդախութեան»ը մասին, որ ինք գործել է մեր վերամերթութեան եւ վերափոխութեան հարցի մէջ:

— Յովմանը մի օր ինձ ասաւ, — աւարտեց իր գրոյցը Ռոստոմը, — թէ ես խարդախ եմ եւ խարդախութիւն եմ արել՝ «նեքի» տեղ «սղակէտ» դնելով. իրաւունք ունէր Յովմանը. բայց պէ՛տք էր այդ խարդախութիւնը. աւելորդ «կէտ»ն ալ յետոյ ինքնիքները գնաց...

Որդականցինք զրի առնել այս յուշը, որովհետեւ նա նմանում է մի պատմութեան, որ ունի մեր կնիքը:

Ըստ երեւոյթին՝ նոյն փուլերից անցած է նաեւ այս վերջինը:

Ռոստոմի անուան կապուած մեր յուշը ամբողջացնելու համար՝ դիմեցինք ընկ. Հ. Օհանջանեանին եւ խնդրեցինք զրի առնել ինչ որ յիշում է մեր կնիքի եւ զինանշանի մասին: Ընկ. Հ. Օհանջանեան իր 1940 Հոկտ. 30 թրւակիր գրութեամբ հետեւեալն էր յայանում մեզ.

«Ստորեւ գրած պատմութիւնը ինձ հաղորդած է Ռոստոմը (թէեւ չեմ կարող հաստատապէս պնդել, որ իսկապէս Ռոստոմն է պատմողը, բայց Ռուբինան չատ լաւ կը յիշէ, որ նոյն բանը իրեն պատմել է Ռոստոմը):

«Յատուկ կնիքի եւ զինանշանի անհրաժեշտութիւնը զգացուել է Առաջին Ընդհանուր Ժողովից յետոյ, 1892-93 թուականներին, — իր եղբրական մահից եօթը տարի առաջ վկայում էր ընկ. Համօն, — Ժընեւ գտնուող ընկերների մէջ: Սրանց մէջ է եղել նաեւ Ռոստոմը:

«Դաշնակցութեան գաղափարը եւ գործելակերպը արտայայտելու համար ընդունուել է, որ պէտք է կնիքի մէջ տեղ գտնեն Դաշնակցութեան դրօ-

չակը՝ իբրեւ նրա գաղափարը արտայայտող, եւ սուր, գրիչ ու բահ՝ իբրեւ
այդ գաղափարին հասնելու միջոցներ:

«Այդ բոլորը — դրօշակ, սուր, գրիչ եւ բահ — իրական առարկանե-
րով դասաւորուելուց յետոյ, Ռոստոմը իր ձեռքի մէջ բռնել է այդ կազմա-
ծը, որ եւ լուսանկարուել է: Այդ լուսանկարը օգտագործուել է կնիքը չի-
նելու համար:

«Այսպիսով կարելի է ասել, որ ճիշդ է այն կարծիքը, թէ մեր կնիքի
եւ զինանշանի մէջ երեւացող ձեռքը — Ռոստոմի ձեռքն է»:

Ո՛րքան լաւ պիտի լինէր, եթէ հներից ուղջ մնացածները այսօր դրի
առնէին այս հարցերին կապուած իրենց յուշերը, փոխանակ վաղը այդ յու-
շերը իրենց հետ գերեզման տանելու:

«ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ ՈՒՆ», 1951, Գաեիրէ, էջ 19-21

ՅՈՒՇԵՐ ՌՈՍՏՈՄԻ ՄԱՍԻՆ

Պուլկարահայ գաղութը, կամ՝ առանձնապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան մարմինները յաճախ առիթը ունեցած են Ռոստոմէն առաջ եւ անկէ յետոյ ճանչնալու դաշնակցական գործիչներ, սրոնք բոլորն ալ, անշուշտ, ձգած են մտքեր, գեղեցիկ յիշատակներ, ողբերգ ու շինիչ աղաւորութիւններ՝ դաշնակցական զանգուածներու եւ պուլկարահայ հասարակութեան մէջ, բայց անոնցմէ ո՛չ մէկը չէ թողած այնքան խորունկ հետքեր եւ չէ բացած անջընջելի ակօս մը՝ հայ երիտասարդութեան մտքին ու սրտին վրայ, սրբան Ռոստոմը: Ահա թէ ո՛ւր պէտք է փնտռել գործիչին մեծութիւնը:

1899 թուի կէսին Ռոստոմ առաջին անգամ երևեցաւ Ֆիլիպէի մէջ, ուր եւ հաստատուեցաւ:

Այդ ժամանակամիջոցին հայ ժողովուրդը կ'ապրէր րեակցիայի շրջան մը:

Օսմանեան պանքայի ցոյցէն յետոյ առաջ եկած կոտորածը եւ անոր անմիջական հետեւանք եղող արտադաշնութիւնը, իրենց սարսուղեցիկ սրտկերներով եւ մանրամասնութիւններով, հոգեպէս եւ բարոյապէս ընկճած, խռոված էին հայ ժողովրդի խոշոր մէկ տոկոսի յեղափոխական տրամադրութիւնները: Անշուշտ, այս շրջանը կարելի էր համարել անցողակի բնոյթ ունեցող բնական երեւոյթ մը ժողովրդական զանգուածներու համար: Երբ, սակայն, կ'աւելցնենք ասոր վրայ Արփիարի, Չօլանեանի եւ արքանեակներու «Մարտի», «Նոր Կեանք»ի եւ «Անահիտ»ի միջոցաւ ըրած հակայեղափոխական թունաւոր քարոյներն ու մտքերը, կը պարզուի, որ ժողովուրդը այս ուղղութեամբ ղեկի բարոյական սնանկութիւն կ'առաջնորդուէր՝ անոր մէջէն փրցնել նետելով այն ամէնը, ինչ որ սուրբ, նուիրական ու յեղափոխական էին, վերջապէս, ազգային իտէալներու եւ բաղձանքներու իրականացման համար ամենէն հզօր ազդակներն ու յենարաններն էին: Եւ որ ամենէն պժգալին է, այս բոլոր հակայեղափոխական մտքերը, բանաւոր ու գրաւոր կերպով պրոպականտ կ'ըլլային արտասահմանի հայութեան՝ տաճկահայ անուանի մաաւորականներու կողմէ «յեղափոխական» մակդիրին տակ, ինչ որ շատ աւելի վտանգաւոր էր, որովհետեւ աւելի դիւրութեամբ կրնար խառուիլ միամիտ եւ արդէն յուսալքուած ժողովուրդ մը:

Զիւլէ Է, «Դրօշակ»ի կողքին «Շաբթուա» եւս կը ծաղկէր, խիստ կերպով կը մաքառէր այդ հիւանդոտ, սպանիչ արչաւանքին, մթնոլորտին դէմ, բայց պէտք էր ժողովրդականացնել զայն: Անհրաժեշտ էր կազմակերպել հոծ բաղմունքիւններ յեղափոխական դրօշին առակ:

Այսպիսի փոխանցման շրջանի մը, Ռոստոմի մուտքը Պուլկարիւս կարեւոր առաքելութիւն մըն էր:

Պէտք էր բարձրացնել ժողովրդի ընկնուած տրամադրութիւնները, կըր-
թելով նոր սերունդ յեղափոխական եւ ազգային առողջ դաստիարակութեամբ :
Մամուլի միջոցաւ մերկայարանոց ընել հակառակորդի բոլոր ստութիւննե-
րը եւ թունաւոր պրոպագանտը : Ահա Ռոստոմի նշանարանը, որուն խեղապէս
կառչած մնաց եւ որը հետադնդեց ու գործադրեց, ինչպէս պիտի գործա-
դրէր ճարտարապետ մը, թուղթի վրայ պատրաստած իր յատակագիրը չի-
նութեան պահուն :

Այս վսեմ նպատակին հասնելու համար, Ռոստոմ գտած էր հետեւեալ
միջոցները. 1. Ունենալ սեփական մամուլ, 2. Բանալ մասնաւոր վարժարան,
3. Զարկ տալ գեղարուեստին, 4. Կազմել դաշնակցական երիտասարդներու
խումբեր, 5. Պուլկարահայութիւնը սիրցնել պուլկար ժողովուրդին եւ կա-
ռավարութեան՝ ամրացնելով անոր դիրքը զանազան տնտեսական ու քաղա-
քական ոտնձգութիւններու դէմ :

1. Մամուլ.— «Շարժում» թերթը արդէն կը հրատարակուէր Վառ-
նայի մէջ, որուն կատարած դերի մասին յիշեցի արդէն : Երբ «Շարժում»
սայթաքեցաւ իր ուղղութենէն եւ նպատակէն, կորսնցնելով գոյութեան ի-
րաւունքը, լոյս տեսաւ «Ռազմիկ»ը Ֆիլիպէի մէջ՝ աւելի մեծ ծաւալով, խմ-
բագրապետութեամբ Ռ. Զարկարեանի : «Ռազմիկ», վարպետ, սիրուած ու
փնտռուած գրչի տակ, յեղափոխական շունչով, մեծ դեր կատարեց իր գո-
յութեան ընթացքին պուլկարահայութեան մէջ, մինչեւ որ Օսմանեան Սահ-
մանադրութիւնը վրայ հասնելով, իր խմբագրական կազմով անցաւ Պուլիս,
ուր ձեռնարկուեցաւ «Ազատամարտ»ի հրատարակութեան :

2. Մասնաւոր վարժարան.— Որպէսզի անկաշկանդ կերպով կարենար
կրթել ժամանակակից զաղափարներով օժտուած սերունդ մը, որ ամէն բա-
նէ առաջ ըլլար առողջ մտածումի ու դաստիարակութեան տէր, զերծ որեւէ
հիւանդոտ, փնասակար եւ ազգային տեսակէտով սպանիչ մտայնութիւններէ,
Ռոստոմ որոշեց եւ իր կնոջ՝ տիկին Եղիշարէթի հետ բացաւ մասնաւոր վար-
ժարան մը, ուր սկսան յաճախել նախապէս չորս-հինգ աղջիկներ եւ նոյն-
քան մանչեր, որոնցմէ առաջինները, կարծես, սահմանուած են եղեր կրթը-
ւելու Ռոստոմի շունչին տակ, ծառայելու համար նոյն ուղղութեամբ, միեւ-
նոյն յարկին մէջ : Այսպէսով հետզհետէ Զօրեան վարժարանը ժողովրդակա-
նացաւ եւ ահագին յեղաշրջում առաջ բերաւ Ֆիլիպէի հայ հասարակութեան
մէջ : Հոն սլաշտօնավարեցին ուսուցչական կոչման արժանաւոր եւ համապա-
տասխան անձեր՝ Պիոնեան, Մանուէլեան, Մարգարէտ :

3. Զարկ տալ գեղարուեստին.— Ռոստոմ կազմեց երգեցիկ թատե-
րասէր խումբ մը, նպատակ ունենալով մէկ կողմէն գեղարուեստը սիրցնել
հայ հասարակութեան՝ միանգամայն ստեղծելով ընտանեկան բոյներու մէջ
համակիրներու մտերիմ մթնոլորտ մը : Տալով թատերական ներկայացում-
ներ հայկական կեանքէ՝ նպատակն էր կենդանի հետաքրքրութիւն ու շար-
ժում ստեղծել Հայ Դատին հանդէպ : Ծոյց տալով Հայաստանի գիւղացիին

միճակը, անմիջապես տատաղանքները թխրք անդուժ պաշտօնեաներու լուծին ու քիւրտ պէկերու բռնակալութեան տակ՝ աշտպիտով յեղափոխականացնել հայ ժողովուրդը, վարժեցնելով զայն սիրելու Հայաստանը եւ ընդունակ դարձնելու Հայաստանի ազատագրութեան համար զոհուողութիւններ յանձն առնելու։ Թող չդարմանայ ընթերցողը, երբ յայտնեմ, թէ երգեցիկ խումբին ուսուցիչն ալ նախապէս ինքը Ռոստոմն էր։ «Մեր Հայրենիք»ը եղաւ առաջին երգը խումբին։ Հետզհետէ երգեցիկ խումբը եղաւ ստուարաթիւ եւ ունեցաւ իր պուլկար ուսուցիչը՝ Պոպով։

Թատերական ներկայացումներ սարքելու համար որոշ չափով ընդունակ երիտասարդներ ունեցանք. կը պակտէր միայն աղջիկ, որ բեմ կ'ընէր. համարձակութիւն ունենար. իսկ եթէ ասիկա գտնել հնարաւոր ըլլար, ո՞ր հայ ծնողքը պիտի յօժարէր ասկէ ուղիղ 30 տարի առաջ թոյլ տալու իր աղջըկան երեւնալու բեմին վրայ հասարակութեան առջև։ Այս ուղղութեամբ փնտռութիւններն ու տարուած ջանքերը ապարդիւն անցնելով՝ որոշուեցաւ թատերախաղ մը ներկայացնել՝ վերցնելով աղջկան դերը։ Դուրեանի «Սեւ հողեր»ը եղաւ այդ խաղը։ Ռոստոմ, Մանուէլեան, Բարթող եւ ես, քանի մը զիչերներ փորձեցինք տանել աղջկան դերը, բայց կէս ճամբուն վրայ իսկ տեսանք, որ խաղը կը դառնայ կմախք մը։ Ընդհատեցինք մեր աշխատութիւնները մինչեւ որ, վերջապէս, կարելի եղաւ գտնել զարգացած, ուսումնաւարտ աղջիկ մը, որ առաջին անգամ բեմ պիտի ելնէր՝ պատճառ դառնալով, որ իր օրինակը վարակիչ դառնայ։ Այդպէս ալ եղաւ. Թատերական ներկայացումները մեծ ոգեւորութիւն առաջ բերին Ֆիլիպէի հայ հասարակութեան մէջ, արթնցնելով խոր հետաքրքրութիւն եւ համակրութիւն ու սէր դէպի Դաշնակցութիւնը։

Ֆիլիպէի տենդոս գործունէութեան արձագանդեցին միւս հայաշատ քաղաքները։ Եւ ամէնուրեք սկսաւ նոր ու տաք գործունէութիւն մը նոյն ուղղութեամբ։

Եւ այսպէս, Ռոստոմ յաջողեցաւ խաղաղ կերպով թափանցել հայ հասարակութեան ամէն խաւի մէջ եւ, որ գլխաւորն է, հայ տուներէն ներս մտցնել նոր մտքեր ու գաղափարներ։

4. Դաշնակցական երիտասարդներու խումբեր. — Ռոստոմէն առաջ Ֆիլիպէի մէջ գոյութիւն ունէր «Պետո Պուլկարացի» խումբը, որուն կը մասնակցէին Անտոն Գոչ, Թահմեզեան, Պետո, Նէվրուզ եւ ուրիշներ։ Կազմուեցաւ «Արամեան» խումբը՝ բոլորովին երիտասարդներէ բաղկացած։ Ռոստոմ կ'անդամակցէր «Արամեան» խումբին, ամէն կիրակի կանոնաւոր կերպով ժողովներ կը գումարէին, ուր կը կարդացուէին յեղափոխական գրքոյկներ եւ այլ յարմար գրութիւններ. Ռոստոմ կու տար հարկ եղած լուսաբանութիւնները, բացի ասկէ կը սորվեցնէր խումբին քաղաքատնտեսութիւն, որը խոր հետաքրքրութիւն առաջ բերաւ երիտասարդներու մէջ։ Ֆիլիպէն այլեւս յեղափոխականացած էր։ Շուտով «Արամեան» խումբը այնքան ստուարաթիւ եղաւ, որ անհրաժեշտ դարձաւ զայն երկուքի վերածել, երկրորդին անունն ալ մկրտելով «Վաղգէն»։ Այս խումբերէն դուրս եկան անձնազոհ երիտա-

սարդներ, որոնք եւ մեկնեցան Երկիր, ուր կատարեցին կարեւոր դերեր :

5. Պուլկարախայութիւնը սիրցնել պուլկար ժողովուրդին եւ կառավարութեան. — Պուլկարիոյ դիրքը աշխարհագրական տեսակէտով հայ յեղափոխութեան համար խիստ նպաստաւոր էր. իսկ պուլկար յեղափոխական ժողովուրդը եւ անոր դեմոկրատ կառավարութիւնները բարեացակամ վերաբերում ունէին հայերու հանդէպ : Պուլկար ժողովուրդը իր մորթին վրայ դրացած էր թիւրք եաթաղանն ու բռնապետութիւնը : Եւ, սակայն, երկու սահմանակից դրացի պետութիւններու բարեւոք յարաբերութիւններ ունենալու եւ քաղաքական անհրաժեշտութեան տեսակէտով, զոնէ առժամաբար, կրնար Հ. Յ. Դաշնակցութեան նպատակներուն եւ ընելիք ձեռնարկներուն արդեւք ըլլալ Պուլկարիոյ մէջ : Իսկ տնտեսական տեսակէտով շատ հաւանական էր հակահայ հոսանքի մը ստեղծուիլը, պուլկար ժողովուրդի լայն խաւերուն մէջ, որովհետեւ Պուլկարիա հիւրընկալուած եւ ապաստանած բոլոր հայերն ալ արհեստաւորներ եւ առեւտրականներ էին : Եւ պէտք է ըսել, թէ որոշ աշխատանքներ եղած էին պուլկար արհեստաւորներու կողմէ Վառնայի մէջ, ուր հայութիւնը խոնուած էր շատ աւելի՝ հայ փախստականներու առաջին հանդուրանն ըլլալուն շնորհիւ :

Հոս պէտք է ի պատիւ պուլկար ժողովուրդին եւ անոր ներկայացուցիչներուն արձանագրել, թէ Վառնայի բողոքը եւ առնուած որոշումները Երեւոյի տնտեսական ժողովին կողմէ խստիւ մերժուեցան :

Նիստին նախագահող Վառնայի երեսփոխան եւ դեմոկրատ կուսակցութեան պարագլուխներէն, երեսփոխանական ժողովի փոխ-նախագահ եւ նշանաւոր փաստաբան պ. Նիքոլա Գընէքի հայանպաստ ճառէն յետոյ, ուր ան հայերու ընդունակութիւնները, բարեմասնութիւնները եւ անոնց հալածական հանգամանքը ներկայացնելով՝ այնպիսի մթնոլորտ մը կը ստեղծէ ժողովին մէջ, որ նոյնիսկ հարցապնդում ընող երկու երեսփոխանները իսկոյն ետ կը քաշեն իրենց գրութիւնը եւ ժողովը միաձայնութեամբ կ'որոշէ չզբաղիլ առնով եւ չընդգրկել հայահալած քաղաքականութիւն :

Ռոստոմ կը ջանար ամրացնել եւ ապահովել պուլկարահայութեան դիրքը յաշտ պուլկար ժողովուրդին : Ուստի, պէտք էր գտնալ, որոնել յենարան մը : Այդ յենարանը եղաւ մակեդոնական ներքին կազմակերպութիւնը : Ռոստոմ եւ Քրիստափոր մշակեցին յարաբերութիւններ նոյն այդ կազմակերպութեան հետ եւ շուտով մակեդոնահայ 11 յեղափոխականներէ կազմուած խումբը անցաւ Թիւրքիոյ սահմանը, էտիրնէի շրջանը : Մնացեալը ծանօթ է : Մակեդոնացի եւ հայ արիւնը իրար խառնուեցան՝ միեւնոյն թշնամիին դէմ կռուելով եղբայրաբար : Երկու խմբապետներ՝ Մերձանֆ և Պետո Սերէմճեան դէմ դիմաց կախուեցան էտիրնէի հրապարակը :

Մակեդոնահայ եղբայրակցութիւնը արիւնով նուիրադործուած էր :

Երեսուն տարի առաջ պուլկար պետութեան վարչական եւ զինուորական իշխանութեանց ամենաբարձր պաշտօնէութեան մեծագոյն մասը մակեդոնացիներն էին, ուստի գիւրին է այլեւս երեւակայել, թէ այս դէպքը ի՞նչ ահեղ ցնցում առաջ բերաւ եւ ի՞նչ եղբայրական համակրութիւն ստեղծեց

պուլկար Ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ հայերու հանդէպ :

Եւ ինչե՛ր կատարուեցան ու դարբնուեցան Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ Պուլկարիոյ մէջ, միշտ վայելելով օրուան կառավարութեան ուղղակի կամ անուղղակի, իսկ Ժողովրդի բացարձակ բարոյական օժանդակութիւնն ու համակրութիւնը :

Այստեղ արժէ յիշել երկու աչքառու դէպքեր : Մէկը՝ Քրիստափորի եւ ընկերոջ՝ Եղուարդի թաղման ստորագան : Սոփիայի թիւրք զեսպանը դիմում կատարեց նախարարութեան մօտ, որպէսզի անշուք կատարուի Քրիստափորի թաղումը՝ նկատել տալով, թէ Ժողովրդական թաղում մը ցոյց մը պիտի ընդունէր իր կառավարութեան կողմէ՝ ուղղուած Թիւրքիոյ դէմ : Քաղաքական կացութիւնը փափուկ էր եւ, սակայն, նախարարութիւնը անգոր էր, նոյնիսկ եթէ ուզէր ալ, դէմ երթալու մակեղոնական կազմակերպութեան եւ պուլկար Ժողովրդի ցասումին : Եւ այն եղաւ, որ Քրիստափորի եւ ընկերոջ յուզարկաւորութիւնը դարձաւ չափազանց Ժողովրդական : Դադաղին կը հետեւէին մինչեւ զերեզման բազմահազար Ժողովուրդ եւ 29 ծաղկեպսակներ :

Իսկ միւս պարագան, Սուլթանի մահափորձի հեղինակներ Թորգոմի եւ Քրիսի Թիւրքիոյ յանձնման խնդիրն էր : Նոյն թիւրք զեսպանը իմանալով, թէ Թորգոմ եւ Քրիս Ֆիլիպէ կը գտնուին, կը դիմէ արտաքին գործոց նախարարին՝ պահանջելով յիշեալներու յանձնումը թիւրք կառավարութեան : Նախարարութիւնը նախօրօք հարկ եղած կարգադրութիւնները ըրած էր, որ՝ պէսզի երկու ընկերները փախցնենք անձանք Վայրեր Ժամանակաւոր կերպով : Եւ երբ Ֆիլիպէի նահանգապետը կարգադրած է, որ, կէսօրէն յետոյ, ժամը 2ին, թիւրք հիւպատոսի գիտութեամբ յիշեալներու բնակարանները երթալով «ձերբակալեն» զանոնք, արդէն մէկը Պայլովա, իսկ միւսը մօտաւոր գիւղ մը ճամբած էինք : Ու երբ ոստիկանապետը ընկերակցութեամբ պաշտօնեաներու նախ ուղղուեցաւ Անտոն Գոշի բնակարանը, ուր կ'ապրէր Թորգոմ, պարզուեցաւ, որ այդպիսի դէմք մը գոյութիւն չունէր, ինչպէս նաեւ Քրիսի բնակարանին խուզարկութիւնը նոյն արդիւնքը տուաւ : Եւ արտաքին գործոց նախարարը տեղեկացուց թիւրք զեսպանին թէ, ճիշդ չէ, որ մահափորձի հեղինակները Պուլկարիա ապաստանած ըլլան : Պուլկար պաշտօնեաները քթերնուն տակէն կը ծիծաղէին Ֆիլիպէի թիւրք հիւպատոսին վրայ :

Շատ չանցած սոյն խնդիրը տարածուեցաւ պուլկար երեսփոխանական Ժողովին մէջ, ուր բոլոր երեսփոխանները մէկ միտք մէկ հոգի վճռապէս ամէն զնով մերժեցին այդպիսի ստոր յանձնում մը գործել՝ հակառակ գլխունելով զայն պուլկար սահմանադրութեան հիմնական օրէնքին :

Ես հոս զանց կ'առնեմ յիշատակելու շա՛տ նման դէպքեր ու պարագաներ, աւելորդ անգամ հաստատելու, թէ ի՛նչ բարբեր ազդեցութիւն եւ հեղինակութիւն առաջ բերած էր մակեղոնահայ եղբայրակցութիւնը : Այսօր եթէ քաղաքական պայմանները այնպէս դասաւորուած են, որ այդ նոյն եղբայրութեան կապերը չեն կրնար իրական եւ շօշափելի ըլլալ, այնուամենայնիւ անոնք հզօր ներգործութիւն ունեցած են, չնորհիւ այն հեռատես քաղաքականութեան, որուն հիմը դրաւ Ռոստոմ :

Ռոստոմ որպէս անհատ շատ բարի էր եւ բառիս ճշմարիտ առումով

սոցիալիստ, ոչ միայն գաղափարներով, այլևս դործնականի մէջ: Իր վերաբերուի պատմութիւնը ծանօթ է «Դրօշակ»ի ընթերցողներուն: Օրինակ մըն ալ ես արձանագրեմ:

Ականատես եղայ, որ օր մը ընկեր մը եկած էր Ռոստոմի մօտ հրա-
ժեշտ առնելու համար: Ընկերը Վատնա կը մեկնէր ամուսնանալու համար:
Ռոստոմ, հասկնալէ յետոյ թէ անիկա որքա՞ն դրամ ունի զրպանը, յայտ-
նեց, թէ այդ գումարը անրաւական էր ամուսնանալու եւ վերադառնալու
համար, ու առանց սպասելու ընկերոջ տալիք պատասխանին, խնդրեց իր
կնոջմէն, որ ոսկի ժամացոյցը եւ շղթան բերէ, ընկերոջ ալ պատուիրելով,
թէ ղնէ զանոնք աւանդ սեղանաւոր Պոյաճեանի քով, ինք շուտով ետ կը ստա-
նայ վերադարձնելով գանձուած գումարը: Ընկերը ընդդիմացաւ եւ հազիւ
կրցաւ համոզել՝ հաշիւ ներկայացնելով, թէ իր դրամը կը բաւէր լիուլի: Ու
այսպէս, ետ կեցաւ Ռոստոմ իր առաջարկէն:

Հայ ժողովուրդը, ի մասնաւորի պոլկարահայ գաղութը խորին յար-
գանքով եւ ակնածանքով պէտք է խոնարհի մեծ հայուն գերեզմանին վրայ,
որ գիտցաւ ապրիլ ու մեռնիլ միայն հայութեան ազատագրութեանը եւ քա-
րօրութեանը համար:

«ԴՐՕՇԱԿ», ԹԻՒ 1-2, 1929

ՌՈՍՏՈՄԸ ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ ՄԷՋ

Մարդիկ կան, որոնց մասին գրելը առաջին նայուածքով շատ հեշտ կ'երևայ: Ինչ աւելի դիւրին քան գրել մէկու մը մասին, որուն կեանքը կուռ եւ օգտակար գործունէութեան շարունակական շղթայ մը եղած է, բայց բաւական է գրիչը ձեռք առնել որ սկսիս տատանիլ, թերահաւատ ինքդ քու դէմ: Ինչպէ՞ս գրել, ինչպէ՞ս տալ զէթ էջ մը մեծ կեանքի մը ամբողջութեանէն:

Ահա թէ ինչո՞ւ գրիչը ձեռքս կը դողամ: Ինչպէ՞ս սկսիլ, ինչպէ՞ս տալ զէթ ուրուագիծը Ռոստոմի գործունէութեան մէկ մասին: Ռոստոմը իր ամբողջ կեանքին մէջ այնքան համեստ եղաւ, այնքան հեռու կեցաւ ցուցադրութիւններէ, որ իր մասին գրելու բնական դժուարութեան կը միանայ եւ այն վախը թէ արդեօք լա՞ւ կ'ընեմ իր վրայ խօսելով եւ թէ ան, եթէ մեզի հետ ըլլար տակաւին, չպիտի՞ վշտանար, չպիտի՞ յանդիմանէր որ ես, իր աշակերտուհին, իր վրայ կը գրեմ:

Այդ տատանումը ինձ հետ է նոյնիսկ հիմա, երբ որոշած եմ խօսիլ Ռոստոմի, ըստ երեւոյթին, ամենախաղաղ գործունէութեան մասին: Խաղաղ անով, որ մահուան կամ ձերբակալութեան վտանգը չէր սպառնար իրեն: Խօսքս անոր Պուլկարիոյ մէջ անցուցած տարիներու մասին է:

Անոնք որ ծանօթ են փոքր գաղութներու կեանքին, անոնք, որ գիտեն թէ հոգեբանութիւններու և բարձրութիւններ ինչ խառնուրդներ կային, զանազան հայկական անկիւններէ եւ աշխարհի չորս կողմերէ հաւաքուած գաղութի մը մէջ, մանաւանդ 25-30 տարի առաջ, անոնք պիտի հասկնան թէ ի՞նչ կը նշանակէ գործել այդպիսի միջավայրի մը մէջ: Ֆիլիպէն, որ Ռոստոմ ընտրած էր իր գործունէութեան կեդրոնը, ունէր մօտաւորապէս 1000 տուն հայութիւն, մեծ մասամբ տաճկախօս եւ սաստիկ պահպանողական: Ոչ մէկ շարժում: Թաղականի եւ հոգաբարձուի ընտրութիւնները մէկ-մէկ փոքրիկ շարժում մը յառաջ կը բերէին, շարժում մը սակայն, որ միայն վերին խաւերու մէջ տեղի կ'ունենար. խօսքը աղայինն էր: Ահա այսպիսի միջավայրի մէջ էր, որ Ռոստոմ եւ իր տիկինը բացին մասնաւոր դպրոց մը:

Բանալ դպրոց մը, ուր աղաները արդէն իրենցը ունէին, հերոսութեան հասնող յանդգնութիւն մըն էր: Անհատատալի աղմուկ մը առաջ բերաւ այդ դպրոցի բացումը: Աղաներու չմանքին, զարմանքին այդպիսի յանդգնութեան դէմ՝ յաջորդեցին ղայրոյթը և պայքարը ամէն զէնքերով: Անոնցմէ ոմանք չվարանեցան անգամ տաճիկ հիւպատոսին միջոցաւ պուլկար կառավարութեան դիմելու եւ բողոքելու, որ Ռոստոմի դպրոցին մէջ ռումբեր կը պատրաստուին թիւրք կառավարութեան դէմ: Այնպէս որ պուլկար կառավարութիւնը ձեւական քանի մը խուզարկութիւններ կատարել տուաւ դպրոցին

մէջ: Զեւական, որովհետեւ կառավարական շրջանակները, որոնց մէջ աչքի կը դարնէին մակեդոնական յայտնի գործիչներ, շատ լաւ դիտէին թէ ի՞նչ էր դպրոցի նպատակը: Այդաները այնքան առաջ դացին, որ սուրկար կառավարութեանն պահանջեցին Ռոստոմի հեռացումը Պուլկարիայէն, յուսալով անոր հեռացումով կասեցնել այն շարժումը, որ դպրոցով սկսած էր:

Ի՞նչն էր որ այսքան իրարանցման պատճառ եղած էր: Նախ այն, որ Ռոստոմի եւ իր տիկնոջը դպրոցը այնքան համակրութիւն դրաւած էր, որ միջին դասակարգը եւ արհեստաւորները կը համարձակէին իրենց զաւակները անոր վարժարանը դրկել: Այլ չէին բսեր այսինչ աղան բռաւ, այլ՝ Ռոստոմը ըսաւ. Ռոստոմի խօսքը պատգամի պէս կ'ընդունուէր: Այնպէս որ երկու տարի վերջ ամբողջ Ֆիլիպէի հայութիւնը, աղաները չհաշուած, Ռոստոմի հետ էին:

Վարժարանին հետ դուզընթաց մինչեւ այն ատեն չլսուած դործունէութիւն մը կը սկսէր: Կը կազմուէին կանանց խմբեր, Կարմիր Խաչ, Շաքէի խումբ, Արիներու խմբեր, թատրոնական եւ երաժշտական խմբեր, երդչախումբ, գիշերային դասախօսութիւններ աշխատասրներու համար: Բոլոր այս խմբերու հաւաքատեղին վարժարանն էր: Ֆիլիպէի հայութիւնը քանի մը տարուայ մէջ անճանաչելի կը դառնար:

Ռոստոմ բոլոր խմբերու մէջ էր, անոնց ուղին էր. դպրոցին մէջ տեսուէչ էր եւ դասատու, երգչախումբին մէջ իր չունեցած ձայնով կ'երգէր միայն իր ներկայութեամբ քաջալերելու համար. ներկայացումներու կարգադրիչն էր, շատ անգամ յուշարարը, գիշերային դասախօսութիւններու դասախօսը, լսարաններու վարիչ, մարդական խմբերու առաջնորդ: Մարդիկ կը զարմանային թէ ինչ հրաշքով այդ անզուգական մարդը կը հասնէր բոլորին: Այս բոլորէն դատ ան ունէր եւ իր կուսակցական ժողովները: Պուլկարիան այդ ժամանակ յեղափոխական պատասխանատու դործերու կեդրոն էր: Հայմակեդոնական բարեկամութիւնը սկսաւ եւ հասունցաւ Ռոստոմի օրով ու անոր շունչին տակ: Պուլկար վարիչները դեռ մինչեւ հիմա ալ չեն մոռցած իրենց «սքանչելի Ռոստոմ»ը:

Գացէք Ֆիլիպէ կամ Պուլկարիոյ ո՛ր քաղաքը որ կ'ուղէք եւ հետաքըրքուեցէք հասարակական բնօյթ կրող որեւէ հաստատութիւնով եւ պիտի տեսնէք, որ նախաձեռնարկը եղած է կա՛մ Ռոստոմի աշակերտներէն մին, կամ լսարանը յաճախողներէն, վերջապէս մէկը, որը այսպէս թէ այնպէս կրած էր այդ մեծ մարդու բարոյական ազդեցութիւնը:

ՌՈՍՏՈՄԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Ռոստոմը ուր որ ըլլար, միայն կազմակերպական գործերով չէր զբաղէր, այլ ամէն բանով, որ հասարակական զարգացման կրնար նպաստել — երգեցիկ, թատերասէր, մարմնամարզական խմբեր, զպրոց, ընթերցարան — եւ ոչ մէկ դժուարութեան առջեւ կանգ չէր առնէր: Օրինակ, ֆիլիպէի մէջ երգեցիկ խումբ մը կառավարելու յարմար մէկը չկար. պուլկար մը հրաւիրած էր, որը Ռոստոմի հանդէպ ունեցած համակրանքին պատճառով սիրով եւ շատ շնչին վարձատրութեամբ սաանձնած էր երգեցիկ խմբի ուսուցչութիւնը: Բացի երգեցիկ, թատերասէր խմբերէն, իր ջանքերով էր, որ կազմուեցաւ «Վահագն» մարմնամարզական խումբը, պուլկար մարզիկներու խումբերու օրինակով եւ առաջնորդութեամբ: Հետագային այդ խմբի անդամներէն շատերն էին, որ զանազան վայրեր հայերու մէջ մարմնամարզական խմբեր կազմեցին:

«Վահագն» մարմնամարզական խմբի առաջին բացման հանդէսին մեր երգեցիկ խումբն ալ պիտի մասնակցէր քանի մը երգերով, բայց, մանաւանդ, նորութիւն մը պիտի ըլլար միջազգային քայլերգը (ինտերնասիոնալը): Ռոստոմը ժընեւէն բերել տուած էր նոթաները եւ բառերն ալ հայերէնի թարգմանելով երգին յարմարեցուցած:

Այդ գիշեր առաջին անգամ ըլլալով հայ հասարակութիւնը ունկնդրեց այդ քայլերգին, որը շատ յաջող անցաւ: Խիստ լաւ տպաւորութիւն թողուց հասարակութեան վրայ եւ քանի մը անգամ կրկնուեցաւ:

Բայց հանդէսին հետեւեալ օրը Ռոստոմը հրաւիրուած էր ոստիկանատուն, ուր իրեն ազդարարուած էր, որ այդ քայլերգը Պուլկարիոյ մէջ արգիւտած է եւ որեւէ հանդէսի պէտք չէ որ երգուի: Հանդէսներու մէջ այլ եւս չկրկնուեցաւ, բայց զպրոցական աշակերտներու եւ երգեցիկ խմբի անդամներուն միջոցաւ այնքան տարածուեցաւ, որ շատ ընտանիքներու մէջ սիրով եւ ոգեւորութեամբ կ'երգէին երկար ժամանակ:

Ռոստոմի միջոցաւ միջազգային քայլերգը աւելի շատ եւ անարգել տարածուեցաւ Էրզրումի մէջ, Օսմ. Սահմանադրութենէն յետոյ, ուր Ռոստոմը երկսեռ վարժարաններու ընդհանուր տեսուչ էր: Ինչպէս շուտ կրցած էր ան համախմբել իր շուրջը երիտասարդութիւնը. ինչպէս ամէն մէկուն հետ վարուելու եւ ամէն մէկը գործի լծելու գաղտնիքը գիտէր. իրեն համար անկարելորդ ոչ չկար: Ինչպէս Ակնունին Քրիստափորի վրայ դամբանական խօսած ատեն ըսաւ՝ «Նա մարդ էր շինում...», նոյնը կարելի է ըսել եւ Ռոստոմի մասին. ան ալ «մարդ էր շինում»:

Շատերը կը զարմանային, թէ ինչպէս այսինչ ուսուցիչը, որ ժամ մը աւելի դասի համար ուսումնական խորհրդի հետ ժամերով կը սակարկէր,

Հիմա 2-3 ժամ կը ստանձնէ՝ տոանց գրամի խօսք ընելու : Կամ ուրիշ քանի մը ուսուցիչներ եւ ուսուցչուհիներ, որոնք կարծես մենաշնորհ ըրած են եղեր բնաւ մանկավարժական ժողովներու չյաճախել, սկսած էին շատ կարգապահութեամբ ամէն ժողովին ներկայ լինել անորոտունջ, ի զարմանս իրենց նախկին պաշտօնակիցներուն :

Ի՞նչ կրնային առարկել. պարտաճանաչութեան կենդանի օրինակը կար :

Այն տարին Ռոստոմը ծրագրած էր Մայիս 1ը տօնել եւ երկու ամիս առաջ սկսաւ երգեր պատրաստել տալ, դարձեալ իր սիրելի Միջազգայինը առաջին հերթին :

Աշակերտական մեծ գրօսանք մը կազմակերպուած էր. ծնողներն ալ հրաւիրուած էին մասնակցելու : Մեծ դաշտահանդէս մը պիտի ըլլար եւ, բարեբախտաբար, եղանակն ալ նպաստաւոր էր : Այն օրը շատ երգեր երգուեցան, բայց ամենէն աւելի Միջազգայինն էր, որ կրկնուեցաւ : Ժողովուրդէն շատեր ալ արդէն սորված էին եւ կը մասնակցէին երգեցիկ խումբերուն :

Այնպիսի ոգևորութիւն կը տիրէր ամէն ասպարէզի վրայ եւ այնպիսի եռանդոտ գործունէութիւն սկսուած էր, որ Ռոստոմը, հակառակ իր շատ յոգնելուն, երբեմն կը կրկնէր. «Շատ չէ, տասը տարի եթէ թիւրքերը մեզ այսպէս ազատ թողնեն, այս ժողովուրդը հրաչքներ կը դործէ : Տեսնո՞ւմ էք այսքան քիչ ժամանակուան մէջ ինչքան յառաջդիմութիւն»...

Շատ տարիներ վերջը, երբ բոլջեւիկեան կառավարութիւնը եկաւ. հաստատուիլ Երեւան եւ երբ առաջին անգամ Ինտերնասիոնալը լսեցի, սաստիկ յուզուած՝ չէի կրնար արցունքներս զսպել հակառակ բոլորն ճիշդութեամբ : Զէր ուզեր, որ մարդիկ նկատէին եւ սխալ մեկնութիւններ տային : Այդ վայրկեանին ամէն բանէ աւելի միայն Ռոստոմի կորուստն էր, որ անգամ մը եւս դառնօրէն կ'ողբայի ու կը մտածէի.

— Կեանքի ի՞նչ դառն հեզնանք. ան, որ այս երգը, գաղափարներն ալ միասին, սիրով եւ օրինակով կը տարածէր, այլեւս չկայ. իր գաղափարակից ընկերները հալածական...

Ամենավսեմ գաղափարն ալ ինչքա՞ն կ'այլանդակուի, երբ ստոր քաղաքականութիւնը խառնուի անոր :

«ԴՐՕՇԱԿ», քիւ 10, 1928

ԲԵԿՈՐ ՄԸ ՌՈՍՏՈՄԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Երեւանի մէջ, համեմատաբար երկրորդական փողոց մը մկրտած էին Ռոստոմի անունով: Զինքը շատ մօտէն ճանչցողի մը համար ասիկա շատ քիչ գնահատում էր, բայց պոլշեիկեան կառավարութիւնը այդ ալ շատ տեսաւ իրեն:

Երբ առաջին անգամ նկատեցի նախկին Թարխանեան փողոցի փոխուիլը Ռոստոմի անունով, իր բնաւորութեանը եւ հոգիին չափազանց յատկանը-չական եղող հետեւեալ գեղեցիկ արարքը յիշեցի եւ ակամայ համեմատու-թիւններու շարք մը սկսաւ մտքիս մէջ...

Ռոստոմը եւ տիկինը 1901ին Պուլկարիա էին եւ միասին հայ մասնա-ւոր վարժարան մը բացած էին: Մենք ալ՝ չորս օրիորդներ, նոյն դպրոցին մէջ աշակերտուհի եւ միեւնոյն ժամանակ վարժուհի էինք: Հետզհետէ ա-ւելի մտերիմ յարաբերութիւն կը ստեղծուէր մեր եւ անոնց մէջ, եւ փոքրիկ-ներու արձակուրդէն վերջ, երեկոյեան մեր դասերը մտերմական ու հետա-քրքրական խօսակցութիւններով կը վերջանային:

Ուսումնարանը թէեւ լաւ ընդունելութիւն գտած էր Ֆիլիպէի հասարա-կութենէն, բայց նիւթապէս ապահով վիճակի մէջ չէր. եկամուտը ծախսը չէր գոցեր եւ գիտէինք, որ Ռոստոմը եւ տիկինը շատ զոհողութիւններ կ'ը-նէին ու ստիպուած էին շատ համեստ կեանքով ապրիլ:

Զմեռուան սկիզբն էր, եւ Ռոստոմը վերարկու չունէր. նախորդ տար-ուանը բնաւ ներկայանալի չէր: Տիկինը թախանձտնքով շատ զօրաւորութեամբ Ռոստոմը համաձայնած եւ իրեն համար նոր վերարկու մը գնած էր: Մենք շատ ուրախացանք եւ նոյնիսկ շնորհաւորեցինք. կ'ուզէինք, որ մեր սիրելի ուսուցիչը եւ մեր վարժարանին ներկայացուցիչը լաւ հալուած երեւար:

Ճիշդ այն ժամանակ էր, որ պատահած էր Մուսթաֆա-փաշայի տը-խուր դէպքը Պուլկար-Մակեդոնական կոմիտէի դորձակցութեամբ եւ այդ դէպքին առթիւ Պետրոս Սերէմճեան եւ իր մի քանի ընկերները էտիրնէի մէջ բանտարկուած էին:

Ռոստոմը իր նոր վերարկուն հագնելէն հազիւ երկու չարաթ անցած՝ նկատեցինք, որ ան նորէն սկսաւ իր հին վերարկուն հագնիլ: Մենք միամը-տութեամբ լաւ պահպանելուն վերագրեցինք: Քանի մը օր վերջը, երեկոյ-եան, մեր սովորական դասը վերջանալէն ետքը, տիկինը մեզ դիմեց՝ «կոյ-ջը կերք, դուք հարցրել էք Բեք պ. Ռոստոմին, թէ ինչու իր նոր վերարկուն չի հագնում»: Մեր չորսին նայուածքներն ալ հարցական ուղղուեցան դէպի իրեն: Ռոստոմը ժպտեցաւ իրեն յատուկ արտայայտութեամբ՝ միեւնոյն ժա-մանակ, կարծես, մեր մտածումներու խորը զննող նայուածք մ'ուղղելով մեր դէմքին, իսկ տիկինը կը շարունակէր. «Նա իր նոր վերարկուն ուղարկել է

բանտի իր ընկերոջ՝ Պետրոս Սերէմճեանին»...

Մենք չուարեցանք ու թէև այն ժամանակ յետպատերազմեան այս անբարոյացուցիչ նիւթապաշտութեամբ չէին տուգորուած մեր հոգիները եւ ընդունակ էինք գաղափարական զոհողութիւններու, բայց եւ այնպէս չկրցանք ըմբռնել այդ արարքին մեծութիւնը: Եւ մէկը մեր մէջէն հաղիւ լսելի մըրմընջաց. «Հինն ալ կրնայիք դրկել»: Ռոստոմը միայն ժպտեցաւ իր բարի եւ ամէն բան ներող ժպիտով...

Քսան տարիներ անցած էին: Ռոստոմը մեղմէ հեռացած էր բացառիկ լաւ եւ գաղափարական մէկու յիշատակը թողլով: Մենք ցիր ու ցան՝ շատ բաներ մոռցած էինք անցեալէն: Բայց ամէն անգամ, երբ Ռոստոմի փողոցէն կ'անցնէի, կը յիշէի զինքը: Մանաւանդ ամէն անգամ, երբ ցրտահար ու սովահար անկիւնը կ'ծկուած կնոջ կամ երեխայի մը քովէն նոր վարիչներու անցնիլը կը տեսնէի իրենց մուշտակներով կամ տաք վերարկուներով, առանց նայուածք մը իսկ ուղղելու այդ դժբախտ արարածներուն, կը խորհրդածէի.

— Քարոզիչ եւ քարոզածը գործադրել, որքա՛ն հեռու են իրարմէ, որքա՛ն քիչերը միայն ընդունակ են ատոր...

«ԴՐՕՇԱԿ», ԹԻՒ 8-10, 1926

Այդ երեկոյ իսկ Հայկի առաջնորդութեամբ գացի Ռոստոմը տեսնելու : Դժուար թէ կարողանամ ճշգրտօրէն պատկերել իմ առաջին տպաւորութիւնս այդ սքանչելի մարդու մասին : Տարիներու երկար շարք մը եկաւ անցաւ եւ սակայն ամբողջ քսան տարուայ ընթացքին չեղաւ եղակի դէպք մը, որ գէթ ժամանակաւոր կերպով զիս ստիպէր վերագնահատումի ենթարկելու իմ առաջին անգամին իսկ կազմածս տեսածս հիացման տպաւորութիւնը : Ընդհակառակը, տարիներու ընթացքին աւելի հնարաւորութիւն ունեցայ խորապէս գնահատելու եւ սիրելու այդ եղակի մարդը, որուն անսահման բարութիւնը, պարզունակ հոգին, երիտասարդները քաջալերելու անճիգ կերպը մեր կուսակցութեան մէջ րացատիկ դիրք մը ստեղծեր էին իրեն :

Ձեռ գիտեր, թէ ինչի՞ մէջ էր իր ուժը : Եւ սակայն չէիր կրնար չխոնարհիլ այդ ուժին առջեւ : Լիտըր մ'էր, առանց զիանալու կամ զգացնելու, բարոյական խոշոր արժէք մը, որու գոհունակ ժպիտը միայն, բաւական էր ծայրայեղ գոհողութեան ընդունակ դարձնելու ոեւէ երիտասարդ :

Ձեռ գիտեր ինչո՞ւ, եւ միշտ Ռոստոմը խոտերու մէջ թաղուած գարնան մանուշակի եւ նմանցուցեր. հազիւ թէ կ'երեւի եւ սակայն բուրմունքը կը զգաս, անով կը գինոգնաս :

Ինծի կը թուի, թէ Ռոստոմին հանդիպելով եւ Քրիստափորի շարունակութեանը կը հանդիպիմ, այնքան անոնք նման էին իրար որոշ գծերով :

Սիմոնի նամակը յանձնեցի իրեն, որով կը յայտնէր թէ իր աշակերտներէն եւ եղած Տրապիզոն, Ամերիկայի ընկերներէն, որ երկիր եւ անցնելու :

Վերէն վար զիս չափչփելով թեթեւ, բարի ժպիտ մը ուրուագծուեցաւ դէմքին : Յանձնարարեց Հայկին որ ինձ ուշադրութիւն դարձնէ, քանի որ թէ՛ տեղական լեզուին եւ թէ՛ քաղաքին բոլորովին անծանօթ մ'էի :

Բաժնուեցանք իրարմէ՝ յաջորդ օրը տեսնուելու խոստումով :

Քանի մը օրեր անցան : Եւ սկսնակի իմ անհամբերութեամբ կ'ուզէի, որ օր առաջ դրութիւնս որոշուէր, ու... երկիր անցնէի : Ինծի կը թուէր թէ երկիր անցնելու միտքը բաւական է. դեռ չէի գիտեր, թէ ահագին դժուարութիւններ կային առջեւ : Խամ էի : Մինչեւ որ ես ալ իմ կարգիս հինցայ, շատ փորձանքներ անցան գլխովս :

Չորրորդ կամ հինգերորդ օրն էր, եւ ահա նոր պատմութիւն մը : Ռոստոմը իր հանդարտ կերպովը առաջարկեց, որ «Փոքորիկ»ի մէջ մանեմ, որպէս հարուստներուն ներկայացող գործակալը կուսակցութեան : Եւ երկարօրէն բացատրեց ինծի Փոքորիկի էութիւնն ու կատարած եւ կատարելիք աշխատանքը :

Ունեւորիս պատկերու բան չէր, բայց դէ՛հ ինչ օրուան յեղափոխական էի, որ մերժէի... միայն ըսի, որ ոչ լեզուն գիտեմ, ոչ ալ քաղաքը կը ճանչնամ, իսկ այդ երկու յատկութիւնները անհրաժեշտ են գործի յաջողութեան համար:

Պլտիկ քաղաքականութիւն մըն էր բրածս ու Ռոստոմը հասկնալով վարպետութիւնս, սկսաւ ծիծաղիլ: Զգաց, որ խելքս միտքս երկիր երթալու վրայ էր, մնամ ալ, խեր մը չպիտի բերեմ:

Բարերախտութիւն էր, որ այդ ժամանակ Սալմաստի ներկայացուցիչ Սամսոնը, երկար տարիներ այդ շրջանը մնալէն բեզարած, դիմած էր Բիւրոյին, յայտնելով, թէ կ'ուզէ գէթ ժամանակաւոր կերպով հեռանալ. կը խնդրէր, որ իր տեղը ուրիշ մէկը զրկուի:

Ռոստոմը ըսաւ ինձ, որ երթամ ուղիղ Թաւրիզ ու անկէ Սալմաստ, ուր թէ՛ գործերուն կը ծանօթանամ, ու թէ լաւ պատահութիւն մը լինելու պարագային կ'անցնիմ երկիր: Քանի մը անգամ կրկնեց, թէ 6-7 ամիս սահմանի վրայ աշխատիլը վերջէն երկրին մէջ գործելու համար շատ օգտակար կը լինի:

Այն ժամանակ դեռ լաւ չէի հասկնար Ռոստոմի հեզնական նուրբ ժպիտը: Շատ տկար թոքերով, նիհար, աղջկայ քնքշութեամբ, ելեր էի երկիր երթալու, կարծես այդ հարսնիք երթալ լինէր:

ՊԱՅՔԱՐԸ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԳՐԱԽՄԱՆ ԴԵՄ

Տենդի, յուզումի այդ օրերուն՝ հոն էր, Արարատեան երկրին մէջ՝ «Դաշնակցութեան» հին, անխոնջ առաջամարտիկը, գետնաշարկերու, մութ, խորհրդաւոր դարաններու հոյակապ դաւադիրը — Ռոստոմ:

Շտապ-շտապ կազմակերպուեցաւ, մերիններու նախաձեռնութեամբ, միջկուսակցական յատուկ մարմին, որ պիտի հանդիսանար պրոպագանդի ու շարժման բերան: Անուանեցին այդ մարմինը «Հայկական Ինքնապաշտպանութեան կեդրոնական կոմիտէ»: Անոր մէջ մտան այլ եւ այլ տարրեր՝ վարելու համար զործ մը, որ համապատասխան ընոյթ ունէր: Մտան նաեւ սոցալ-դեմոկրատ հայազգի ընկերավարականները:

Ահա թէ ինչ կ'ըսէր այդ յատուկ մարմինը իր հրատարակած թուոցիկներէն մէկուն մէջ, շարժման տաք վայրկեաններուն.

«Ռուս կառավարութեան դիմակը պատռուած է: Բոլոր հայ տարրերը հասկացել են նրա խարդախ նպատակները — ոչնչացնել հայ ժողովուրդի ինքնուրոյնութիւնը, ոչ մի միջոց չ'իմասցի՝ ձուլելու նրան: Եւ հայ ժողովուրդը ընդունեց ուրախութեամբ անհաւասար կռիւը, որ լիր կառավարութիւնը յայտարարել է հայութեանը... Թշնամին ուժեղ է... ունի զօրք ու թնդանօթներ, իսկ մենք զրանից եւ ոչ մէկը: Մեր միակ զէնքը արդարութիւնն է... մէկը այն բարձր ուժերից, որ կարողացել է... մեծամեծ պետութիւններ ջախջախել»...

Ի՞նչ կ'ընէր էջմիածինը: Աւելորդ է րոնել, որ մեր վեղարաւորներու մտքովն անգամ չէր անցնէր ցարի կամքին դէմ ըմբոստանալու գաղափարը: Շատեր առաջին իսկ վայրկեաններէն ցոյց տուին զիջելու տրամադրութիւն: Ճարը յայտարարած էր, որ եկեղեցու սպասաւորները կանոնաւորապէս պիտի ստանան իրենց ոռճիկները. այլեւս ի՞նչ էր պէտք հայ կղերին... Ամենէն ըմբոստ եւ սրտցաւ վեղարաւորներն անգամ — եւ նոյն ինքը Հայոց Կաթողիկոսը — չէին համարձակել իրենց խորունկ վրդովմունքը արտայայտել — այնքան զարհուրելի կը թուէր անոնց՝ ցարիզմի վրիժառու բռունցքը... Հայը կ'ըմբոստանար սուլթանին դէմ, գիտնալով, որ իր ու այդ սուլթանին միջեւ կայ եւրոպան, կայ միջազգային գաշնադրի «հովանին» ու երաշխիքը: Բայց այստեղ, Ռուսաստանի մէջ, ցարը գերազոյն իրաւարար էր եւ ոչ ոք կարող էր միջամուխ լինել անոր ներքին գործերուն...

Չարմանալի չէր այն սահմուկումն ու խորտակուած տրամադրութիւնը, որ կը տիրէր էջմիածնում: Վտանգ մը կար այդ կողմը... Հոգեւոր իշխանութեան զիջումը մեծապէս պիտի քաջալերէր թշնամին եւ պիտի վհատեցնէր ժողովուրդը: Հարկ էր փութալ ազդելու նախ հոգեւոր դասակարգին վրայ: Եւ ահա օր մը դաշնակցական պատգամաւորը յանուն Հայկական «Ինք

նապաշտպանութեան Կոմիտէի», գաղտնի, խորհրդաւոր այդ մը տուաւ Էջմիածին, քանի մը կտրուկ բացատրութիւններ ու յորդորներ ըրաւ, մասնաւորապէս թուլամորթ, ստրկամիտ ճանչցուած վեղարաւորներուն եւ հեռացաւ :

Նոյնինքը Ռոստոմն էր : Այցի ղլխաւոր նպատակն էր՝ համոզել հայոց Կաթողիկոսին, որ հրատարակէ իր հանդիսաւոր մերժման կոնդակը, ի պատասխան զարի ուկաղին : Մեր ընկերը կը խոստանար Դաշնակցութեան կողմէ ամէն աջակցութիւն : Կոնդակը հրատարակուեցաւ : Եւ անմիջապէս յետոյ լոյս տեսաւ նորակազմ Ինքնապաշտպանութեան Մարմնի առաջին «Ազդ»ը, որու միակ օրինակը զաւեր է նոյն Ռոստոմը ուրիշ վաւերադրերու հետ, 1917ին, Պետերբուրգի ցարական կառավարութեան Դիւանին մէջ :

«Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ», Ա. հտր., էջ 336-337 :

ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԵՏ

Ռոստոմին առաջին անգամ հանդիպեցի 1903ի գարնանը՝ առանց իմանալու, որ նա Ռոստոմն է եւ առանց գաղափար ունենալու այն դերի մասին, որ նա կատարել էր եւ կատարում էր Դաշնակցութեան մէջ: Սակայն, այդ առաջին հանդիպումն իսկ անջնջելի հետք թողեց ինձ վրայ:

1901ի վերջերից սկսած կոստակցական կեանքը եռուզեռի մէջ էր Այգեաստանում (Գանձակ): Կարծէք վերահաս փոթորիկների կանխազգացութեամբ՝ հայ ժողովուրդը խուռներամ դիմում էր դէպի Դաշնակցութեան շարքերը թէ՛ քաղաքում եւ թէ՛ գիւղերում: 1903ի սկզբին ես էլ մտայ Դաշնակցութեան մէջ: Եւ որովհետեւ ազատ ժամանակ ունէի — սպասում էի աշնանը համալսարան գնալու համար — աչքի ընկնող մասնակցութիւն ունեցայ խմբերի կազմակերպութեան գործում եւ մինչեւ իսկ ընտրուեցի Այգեաստանի կոմիտէի անդամ:

Գարնան սկզբներին կոմիտէն պէտք է մարդ ուղարկէր Թիֆլիս՝ Բիւրոյին դրամ տանելու եւ կազմակերպական գործերի մասին զեկուցում տալու համար: Եւ որովհետեւ, ինչպէս ասացի, ազատ ընկերը ես էի, այս պաշտօնը յանձնեցին ինձ՝ խստիւ պատուիրելով, որ դրամը առանց Բիւրոյի ստացականին ոչ ոքի չյանձնեն:

Լաւ յիշում եմ, մի շարաթ օր էր, երբ ես ներկայացայ կոմիտէի նամակով բժ. Տէր-Դաւթեանին, որի միջոցով յարաբերութիւն էինք պահում Բիւրոյի հետ — եւ բացատրեցի Թիֆլիս գալուս նպատակը: Նա մի սոմսակով ճամբեց ինձ Կովկասեան Գիւղատնտեսական Միութեան գրասենեակներէց մէկը, ուր ինձ ընդունեց վերին աստիճանի բարեհամրոյր դէմքով, թիկնեզ եւ բարձրահասակ — չզիտեմ ինչու նա ինձ բարձրահասակ երեւաց — մի անձնաւորութիւն:

Կարդալով ընկ. Տէր-Դաւթեանի տոմսը եւ Այգեաստանի կոմիտէի նամակը՝ անծանօթ անձնաւորութիւնը նախ ուշադրութեամբ լսեց իմ զեկուցումը եւ ապա սկսեց ինձ հարց ու փորձ անել մեր կազմակերպական գործերի մասին այնպիսի մտերմութեամբ եւ հետաքրքրութեամբ, ինչպէս որ կ'անէր մի ծնող՝ հեռու օտարութեան մէջ գտնուող իր զաւակների մասին: Նրբ բոլոր հարցերը սպառուեցին, եւ նրա առաջ գրի բերածս դրամը:

— Հազար ռուբլի՞ է:

— Այո՛:

Զրուցակիցս, որ առաջին անգամն էր ինձ տեսնում եւ անունս իսկ չէր գիտէր, առանց համբելու դրամը ծոցի գրպանը դրաւ: Նրա այս վարմունքի մէջ այնքան վստահութիւն կար իմ հանդէպ, որ ես ամաչեցի ստացականի մասին խօսք անել:

Այդպեստանի Կոմիտէն, ի հարկէ, զորս դու պատուիրեցիր, յանդիմանեց ինձ, որ ստացադիր չէի պահանջել: Ոմանք սկսեցին մինչեւ անգամ կասկած յայտնել, թէ ես մի խարերայի դու հմ գնացել, որովհետեւ ասում էին նոքա, «Բիրոն առանց ստացական տալու երբեք զրամ չէ ընդունում»: Կասկածներն ոյժ էին առնում մանաւանդ այն պատճառով, որ «խարերան» կարիք էլ չէր զգացել զուսման ստուգելու. ո՞վ է համրում «դտած» դրամը...

Մի քանի օրից անդորրադիրը ստացուեց, ի հարկէ, եւ կասկածները փարատուեցին. սակայն, այն ընկերակիւն վստահութիւնը, որ ես առաջին անգամ տեսայ մի անծանօթ անձնաւորութեան կողմից դէպի մի ուրիշ անծանօթ անձնաւորութիւն՝ շատ խորունկ տպաւորութիւն թողեց վրաս, թէ եւ տարիներ պիտի անցնէին, որպէսզի ես հասկանայի, որ այդ վստահութիւնը մեր դաշնակցական ընկերակիւնութեան հիմնական խարխախներից մէկն է կազմում...

Երկրորդ հանգիպումս եղաւ Վիեննայի Ընդհանուր Ժողովին (1907), որին մասնակցում էի իբրեւ Եւրոպայի դաշնակցական ուսանողութեան պատգամաւոր: Այդ ժամանակ ես այլեւս թոթովախօս պատանի չէի, այլ «հասուն» երիտասարդ եւ մանաւանդ յաւակնութիւններ ունեցող դաշնակցական: Զէ՞ որ ես մի քանի հասարակագիտական գրքեր էի կարդացել եւ մի երկու շաբթ յօդուած գրել կովկասեան մեր թերթերում ընկերվարութեան եւ բանուորական շարժումների մասին: Եւ մի՞թէ այսքանը բաւական չէր, որպէսզի ես ինձ իրաւունք համարէի «քննադատական» վերաբերմունք ունենալու դէպի Դաշնակցութեան գործունէութիւնն ընդհանրապէս եւ դէպի նրա անդրկովկասեան դործունէութիւնը մասնաւորապէս...

Պէտք է ասել, որ այս յաւակնութիւններով ես մենակ չէի ընդհանուր Ժողովում. կային ուրիշ երեք հոգի էլ — Աւ. Շահխաթունեան, Ս. Վրացեան եւ Մաշուրեան: Զորսս միասին կազմում էինք Ընդհանուր Ժողովի «անջատական» հատուածը: Մեր նպատակն էր անջատել իրարից թիւրքահայ եւ ռուսահայ դատերը, որոնցից առաջինի գլուխը պէտք է կանգնէր հին, «ազգային Դաշնակցութիւնը», իսկ երկրորդի համար ստեղծուելու էր մի «Նոր Դաշնակցութիւն», զուտ ընկերվարական ծրագրով, որ իր զօշակի տակ պէտք է համախմբէր հին Դաշնակցութեան շարքերում գտնուող աշխատաւորական եւ ընկերվարական տարրերին: Այս տեսակէտները պաշտպանելու համար, Շահխաթունեանը եւ ես պատրաստել էինք զեկուցումներ, որոնց մասին յայտարարուած էր Ընդհ. Ժողովի դիւանին եւ, բացի սրանցից, Դաշնակցութեան ծրագրի մի-մի նախագիծ՝ զուտ ընկերվարական սկզբունքներով կազմած, որ պիտի ներկայացնէինք Ընդհ. Ժողովի հաւանութեանը այն դէպքում, եթէ երկու դատերի անջատման առաջարկը չանցնէր: Մեր մտածումն այն էր, որ եթէ այս նախագծերից մէկն ու մէկն անցնէր, երկու դատերի անջատումն ինքն իրեն տեղի կ'ունենար կարճ ժամանակի ընթացքում:

Ձախակողմեան անջատականների հակոտնեան էր կազմում ամերիկահայ թովմաս Զելալեանի խմբակը, որ նոյնպէս հետապնդում էր ռուսահայ

և թիրաքոհայ դատերի անջատումը, բայց այն խմաստով, որ առաջինը ի սպաս դուրս ձգուէր Դաշնակցութեան գործունէութեան շրջանակից և։ Դաշնակցութիւնը մնար միմիայն թիրաքոհայ դատով զրազուող մի համապղպային կազմակերպութիւն, առանց ո՛րեւէ ընկերվարական երանդաւորման։ Այս խմբակին էին պատկանում Սարգիս Մինասեանը, Վրամեանը, Սաֆոն (Մարտիրոս Մարգարեան) և մեր հին մարտիկներին մեծամասնութիւնը։ Ամերիկահայ երկրորդ պատգամաւորը — Վահագն Տաթևեանը նոյնպէս այս տեսակէտներով էր ճամբայ ելել Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու համար։ Սակայն, Անդրկովկասում, մեր Ժողովրդի վիճակին և կազմակերպութեան տրամադրութիւններին ծանօթանալուց յետոյ՝ փոխել էր իր կարծիքները, կամ, ինչպէս Զեւալեանն էր դառնացած ասում, «դաւաճանել էր իր սկզբունքներին»։

Յիշեալ երկու հատուածների միջև ընկած կենտրոնի հատուածը չէր ուզում խօսք անդամ լսել ուսասնայ և թիրաքոհայ դատերի անջատման մասին։ Նրա համար կար մի հատիկ զատ, որ կոչւում էր հայկական դատ և մի հատիկ Դաշնակցութիւն, որ պէտք է վարէր այդ դատը թէ՛ Տաճկաստանում, թէ՛ Ռուսաստանում և թէ՛ մինչև իսկ Պարսկաստանում։ Քանակով և ուրակով այս կենտրոնական հատուածը ամենաուժեղն էր, որովհետև նրա մէջ էին գտնուում կուսակցութեան բոլոր անուանի վէմքերը — Ռոստոմ, Զաւարեան, Արամ, Ակնունի, Վարանդեան, Համօ, Զարդարեան, Վահագն, Սեպուհ, Մուրատ, Ահարոնեան, Թովհեան և ուրիշ, սակայն, նա էլ իր հերթին բաժանուած էր երկու խմբակցութեան։ Մէկը, համեմատաբար մեծը, անհրաժեշտ էր գտնում կուսակցութեան հիմնական ծրագիրը յարմարցնել ժամանակակից ընկերվարութեան պահանջներին, որպէսզի կարելի լինէր ներդաշնակութիւն մտցնել հայկական դատի երեք ճիւղերի միջև, իսկ միւսը, փոքրը, պնդում էր, որ հիմնական ծրագիրը չպէտք էր փոխել և, յամենայն դէպս, նրա ընկերվարական տրամադրութիւնները չպէտք էր խորացնել, որպէսզի կուսակցութեան աղգային նկարագիրն անապարտ մնար։

Այս դիխաւոր հատուածներից դատ՝ կային և առանձին խմբաւորումներ զանազան կազմակերպական և դատական հարցերի շուրջը, ինչպէս Պոլսի մահափորձը, միհրանական չարժումը, մարտական ուժերի վերակազմութիւնն ու դասաւորութիւնը, կուսակցական ուժերի բաշխումն եւայլն։ Վերջապէս, պակաս չէին Ընդհ. Ժողովում նաև անձնական դժկամակութիւններ և մինչև իսկ ներհակութիւններ, որոնք յաճախ պիտի դժուարացնէին իրարհասակացողութիւնը այս կամ այն հարցի շուրջը։

Ընդհանուր Ժողովը իր հակոտնեայ և տարամերժ տրամադրութիւններով նմանուում էր մի մխացող հրաբուխի, որ ամէն վայրկեան կարող էր պայթել՝ ջարդ ու փշուր անելով իր պատեանը, որ Դաշնակցութիւն էր կոչւում։ Եւ յաճախակի պոռթկումները, որոնք տեղի էին ունենում մանր միջադէպերի առթիւ, օրհասական վախճանի նախանշաններն էին կրում իրենց մէջ։

Սակայն, այդ տազնապալի Ժողովից Դաշնակցութիւնը դուրս եկաւ վերջնականապէս կազդուրուած իր ձախակողմեան և աջակողմեան հիւանդութիւններից, դուրս եկաւ մի ծրագրով, որից լաւը դժուար էր ենթադրել և

մի պողպատեայ, միաձոյ կաղժակերպութեամբ, որպիսին հայ ժողովուրդը իր պետական կեանքի յաւադոյն օրերին իսկ չէր տեսել:

Ինչո՞ւ պէտք է բացատրել այս հրաշքը: Ես բացատրում եմ երկու հանդամանքներով. նախ նրանով, որ Դաշնակցութեան առողջ ընկալը վերջին պահին միշտ յաղթահարում է իր ներսի տաղնապններին եւ ապա՝ որ Ընդհանուր Ժողովում մի Ռոստոմ կար, որ կարողացաւ ժողովականների մէջ հրահրել այդ առողջ ընկալը եւ նրան տիրական դարձնել մնացած բոլոր նրկատումների վրայ:

Պաշտօնական նիստերի ժամանակ Ռոստոմը քիչ էր երեւում. աւելի եւս քիչ արտայայտում այս կամ այն հարցի քննութեան ժամանակ: Նրա աշխատանքները սկսւում էին նիստերից ազատ ժամերին եւ զիչերները: Բացի Սաֆոյից, որի հետ չէր խօսում մի որոշ արարքի պատճառով, նրան կարելի էր տեսնել ամէնքի հետ եւ ամէնքի մօտ: Ճաշում էր Ջեյալեանի, Ս. Մինասեանի եւ իրենց համախոհների հետ, ընթրում Անդրանիկի, Մուրատի, Սեպուհի եւ միւս մարտիկների հետ, զիչերներն անցնում մեզ մօտ կամ ուրիշների մօտ: Այստեղ մի թիւրիմացութիւն էր պարզում, այնտեղ մի միտք լուսաբանում, երրորդ տեղը հաշտութիւն առաջ բերում ներհակուած ընկերների միջեւ եւ այսպէս անվերջ: Առանց որեւէ բռնադրօսիկ ճիղի, առանց որեւէ արհեստականութեան, նա ամէն մէկի հետ խօսում էր նրան հասկանալի լեզուով, որովհետեւ ամէնքի հետ էլ հոգով հարազատ էր. ամէնքին նա ի՛րն էր համարում եւ իրեն՝ ամէնքիներ:

Արամը դժգոհ էր Վանի Իշխանից գանաղան պատճառներով: Ինքը Ռոստոմն էլ դժգոհ էր Իշխանից: Բայց պէտք էր տեսնել, թէ նա Արամի հետ ինչպէ՛ս էր խօսում Իշխանի մասին: Կարծում էք նուազեցնո՞ւմ էր նրա թերութիւնները: Բնա՛ւ: Ինքը Արամն էլ — դրական թէ բացասական — նոյն գնահատութիւնն էր տալիս Իշխանին, ինչ որ Ռոստոմը: Բայց արդիւնքն այն էր, որ այդ խօսակցութիւնից յետոյ Արամն այլեւս այն ցաւալի վերաբերմունքը չունէր դէպի Իշխանը ինչ որ առաջ:

Մի ուրիշ օրինակ, որի մասին յիշողութիւնս աւելի վառ է:

Քննութեան էր դրուած թիւրքահայ եւ ռուսահայ դատերի փոխյարաբերութեան խնդիրը, որին սրտատրոփ սպասում էինք «ձախակողմեաններս»: Առաջին գեկուցանողը ես էի: Զեկուցմանս առաջին մասում պարզաբանուած էր, որ թիւրքահայ դատը առարկայօրէն անհրաժեշտ եւ ենթակայօրէն նուիրական դատ է ամէն մի հայ մարդու համար (կարծեմ այն ժամանակ հայ խօսքը չասացի): Իսկ երկրորդ մասում՝ որ մի կուսակցութիւն չի կարող այդ դատը ռուսահայ դատի հետ միասին վարել, որովհետեւ եթէ այդ կուսակցութիւնը ընկերվարական ծրագիր որդեգրի՝ նա կը խրախնայի թիւրքահայ դատից ազգայնական տարրերին, որոնց օգնութիւնը անհրաժեշտ է նրան. իսկ եթէ ընկերվարական ծրագրից վաղ անցնի՝ չի կարող ռուսահայ դանդուածներին համախմբել իր դրօշի տակ: Հետեւաբար, այդ երկու դատերը պէտք է անջատել իրարից: Երբ ես գեկուցմանս առաջին մասի ընթերցումն աւարտեցի՝ Ռոստոմը իրեն յատուկ չարաճճի ժպիտով ընդմիջեց.

— Արշա՛կ, լաւ է, որ դրանով էլ վերջացնես գեկուցումդ:

Ես շարունակեցի, ի հարկէ, ընթերցումը մինչև. վերջը: Բայց չդիտեմ ինչու, մաքիս մէջ տպաւորուեց, թէ լաւ կը լինէր, որ Ռոստոմի ասած տեղը կանգ առնէի:

Հերթը հասաւ Աւ. Շահխաթունեանին: Նա էլ էր մեկնում այն տեսակէտից, որ թիւրքահայ դատը մի նուիրական դրոժ է, որի համար ոչ մի զոհողութիւն մեծ չպէտք է համարի հայ ժողովուրդը: Բայց եւ այնպէս, տւելի՛ եւս կուռ տրամաբանութեամբ եւ կուռ փաստերով, յանդում էր այն եղբակացութեան, թէ երկու դատերը պէտք էր անջատել իրարից: Զեկուցման ժամանակ այս եւ այն կողմերից շարունակ ընդմիջում էին Շահխաթունեանին եւ ջղախայնում: Նա երկու անգամ ծալեց իր ակտրակը եւ պատրաստուեմ էր հեռանալ սրահից: Սակայն, Ռոստոմի աղղու միջամտութեան շնորհիւ, ժողովականները լսեցին եւ Աւետիքը վերջացրեց իր զեկուցումը:

«Բայց եւ այնպէս սատանան այնպէս սարսափելի չէ, ինչպէս նրան ներկարում են» — ուսերէն ասաց Ռոստոմը իր ծանօթ ժպիտով, մօտենալով Շահխաթունեանին եւ ձեռքը մտերմօրէն դնելով նրա ուսին: Ուզում էր ասել, որ նրա զեկուցումից դատելով՝ անհնարին չէր իրարհասկացողութեան եզր գտնել:

— Մօյ Զավիժիմ, սքրաշէմ իլի մյէ սքրաշէմ, — (Կը տեսնե՛նք՝ սարսափելի է՞, թէ սարսափելի չէ), սպառնաղին վրայ բերեց Շահխաթունեանը, որ բաւական յուզուած էր ժողովականների վերաբերմունքից:

Նոյն դիչեր Ռոստոմը Շահխաթունեանի սենեակումն էր, ուր հաւաքուել էինք «ձախակողմեաններս»: Խօսեցինք երկա՛ր, երկա՛ր, դրեթէ մինչեւ լուսարաց: Նիւթն էր երկու դատերի միացման կամ անջատման հարցը: Զեմ յիշում թէ ի՛նչ խօսեցինք: Այնպէս էլ չեմ տպաւորուած, թէ Ռոստոմը փաստե՞ր բերեց ի պաշտպանութիւն երկու դատերի միացման, որոնք մեզ անծանօթ էին, կամ աւելի՛ ցօրեղ տրամաբանութեամբ հերքեց այն առարկութիւնները, որ մենք բերում էինք միմեանց դէմ: Սակայն, երբ նա «բարի դիչեր» ասաց եւ հեռացաւ, ամէնքս էլ զլացինք, որ մեր դիմադրական կողմից հետք չէր մնացել...

— Լա՛ւ, այս կէտում էլ կը դիջենք: Թող երկու դատերը միացած մընան: Սակայն, ծրագրի խնդրում ոչ մի դիջում: Կամ մեր նախագիծը կ'ընդունեն, կամ կը հեռանանք ժողովից:

Այսպէս ամփոփեց Շահխաթունեանը այդ գիշերուայ մեր խօսակցութեան եզրակացութիւնը:

Հասաւ եւ ծրագրի քննութեան օրը: Նախորդ գիշերը Ռոստոմը նորից մեզ հետ էր, այս անգամ Մաշուրեանի սենեակում: Նա հետը բերել էր Թիֆլիսի ընկերների մասնակցութեամբ իր կազմած նախագիծը եւ ուզում էր իմանալ, թէ մենք ի՛նչ դիտողութիւն ունէինք նրա դէմ: Մենք առաջուց արդէն ուսումնասիրել էինք այդ նախագիծը եւ ձեւակերպել մեր դիտողութիւնները, որ մէկիկ-մէկիկ շարեցինք Ռոստոմի առաջ: Նա սկսեց պատասխանել մեր դիտողութիւններին, բայց յօրանջելով, առանց հաւաստի եւ առանց խորանալու նրանց մէջ: Երեւում էր, որ նրան իր նախագծի «թերութիւնները» չէին գրազեցնում եւ ոչ էլ մեր դիտողութիւնները, որոնցից մի քանիսը նա

պատրաստ էր առանց այլեւայլութեան նկատի առնել, որովհետեւ իր գործի եւ մեր ասածի մէջ բառերի տարբերութիւնն էր միայն տեսնում, իսկ բառերին նա այն նշանակութիւնը չէր տալիս ինչ որ մենք:

Ռոստոմի բացատրութիւնները մեզ չհամոզեցին. բայց, չգիտեմ ինչու, մենք պատրաստակամութիւն յայտնեցինք մի զիջում անելու: Առաջ մենք պահանջում էինք, որ ի փոխարինութիւն մեր արած բոլոր «զիջումների», Ռոստոմը յետ վերցնի իր նախադիժը եւ միայն Շահխաթունեանի նախադիժը(*) ներկայացուի ժողովին: Սակայն, այժմ համաձայն էինք, որ երկու նախադիժն էլ ներկայացուի ժողովին եւ ընտրութիւնը նրան թողուի:

Ըստ երեւոյթին հենց սա էր Ռոստոմի մտահոգութեան պատճառը եւ նա մեզ մօտ էր եկել զխառնապէս այն նպատակով, որպէսզի ընդհանուր ժողովին երկու նախադիժ ներկայացնելու առաջն առնի: Եւ նա սկսեց հանգամանօրէն բացատրել երկու նախադիժ ներկայացնելու անպատահութիւնները: Ասաց, որ ժողովն անշուշտ կ'ընդունի իր նախադիժը եւ կը մերժէ մերը, բայց ինքը վախենում է, որ դա վատ կ'ազդի մեր վրայ եւ մանաւանդ Կովկասում եւ արտասահմանում գտնուած այն երիտասարդների վրայ, որոնք գեռ եւս տատանում են Դաշնակցութեան եւ անջատականութեան միջեւ: Աւելացրեց նաեւ, որ այս մտահոգութիւնն այնքան մեծ էր իր մէջ, որ, մեր յամառութեան դէպքում, ինքը կը զերադասէր իր նախադիժը յետ վերցնել, սակայն, երկիւղ էր կրում, թէ դա մեծ զժպտութիւն կը պատճառի Թիֆլիս մնացած ընկերներին, որոնք աշխատել էին այդ նախագծի վրայ. երկիւղ էր կրում նա'եւ, որ մեր նախադիժը ժողովում կարող էր պաշտպան մեծամասնութիւն չհաճել եւ մինչեւ անգամ տապալուել՝ մեծ զժուարտութիւնների մատնելով կուսակցութիւնը եւայլն, եւայլն:

Ռոստոմը խօսում էր երկար եւ ջերմօրէն, խօսում էր ոչ թէ լեզուով, այլ սրտով: Եւ մենք զգում էինք, որ Ռոստոմը մեր մատերով չէր շահագործողութեամբ, քանի որ առանց այդ մատերի էլ նրա նախադիժ յաջողութիւնն ապահովուած էր — այլ մեր անձնաւորութիւններով: Նա գիտէր այն, ինչ որ մենք դեռ եւս չգիտէինք. գիտէր, որ ցնորք է Դաշնակցութիւնից դուրս մի նոր Դաշնակցութիւն առաջ բերել հայ իրականութեան մէջ, եւ չէր ուզում, որ մենք, այդ ցնորքի յետեւից ընկնելով, տալարդին վատնէինք մեր ուժերը, եւ ազգային-քաղաքական կեանքից դուրս չպարտէինք — ինչպէս որ յետագային դուրս չպարտուեցին անջատականութեան մէջ յամառած մեր միւս ընկերները: Նրա այս անկեղծ սրտցաւութիւնը կապում կաշկանդում էր մեր լեզուները, եւ խօսակցութեան վերջին, մեր սկզբնական «ուժեղ առարկութիւնները» զարձակ էին անճարակ թոթովանքներ...

Նրբ Ռոստոմը, սովորական «բարի գիշեր»ի տեղ կատակելով «բարի լոյս» ասելով — արդէն լուսացել էր — հեռացաւ. Շահխաթունեանը դարձաւ զէպի մեղ՝ իր ներքին յուզումը մատնող կատակախառն հարցումով.

— Ես', սրա՞ն ինչ կ'ասէք:

(*) Շախխաթունեանը մտքով էր իր նախագծի մէջ իմ առաջարկած ուղղումները, որպէսզի ես հրաժարուեմ իմ կազմած նախագծից, որ, ի դէպ ասած, աւելի՛ գոգմատիկ էր եւ անյաջող, քան նրանը:

Ի՞նչ պէտք է ասելինք. «Դաշնակցութեան առողջ բնազդը» հրահրուած էր մեր մէջ եւ տիրականօրէն իշխում էր մեր մտքերի եւ սրտերի վրայ: Նրա ճնշման տակ մենք պէտք է մեր վերջին զիմադրական դիրքն էլ լքէինք...

Որ Ռոստոմը աւելի՛ եւս մեծ եռանդով այս կարգի աշխատանքներ էր կատարում Ընդհանուր Ժողովի «աջակողմեան» շրջանակներում — այդ մենք կռահում էինք այն հանգամանքներից, որ նրա աղաւտ ժամերի մեծ մասը ներանց հետ էին անցնում: Բայց թէ նա ի՞նչ ձեւով էր նրանց հետ խօսում — չզիտէինք: Մեր մէջ կար մէկը — Գրիգոր Շահլամեան (այժմ վարդապետ), որ իբրեւ ուսանող եւ անձնական ընկեր միշտ մեզ հետ էր լինում, իսկ իբրեւ «պահպանողական»՝ «նրանց» հետ: Նա էլ, իրեն յատուկ հաւատարմութեամբ, ո՛չ նրանց մօտ տեսածն էր մեզ պատմում եւ ո՛չ էլ մեզ մօտ տեսածը՝ նրանց: Սակայն, այն հանգամանքը, որ Զեւալեանն ու իր համախոհները վերջ ի վերջոյ ոչ միայն ընդունեցին երկու դատերի միացումը, այլեւ համաձայնեցին, որ այդ միացեալ հայկական դատը վարող Դաշնակցութիւնը մի ընդհանուր ընկերվարական ծրագիր ունենայ եւ Ընկերվարական Միջադպայինին անդամագրուի՝ այս փաստն ինքնին կարող է զաղտփար տալ, թէ Ռոստոմը նրանց մօտ ի՞նչ դեր էր կատարում եւ ինչպէ՛ս էր կատարում...

Այդ ժամանակից սկսած, ամէն անգամ, երբ մեր կուսակցութիւնը կամ նրա որեւէ հատուածը ներքին դժուարութիւնների էր մատնւում, եւ երբ դաշնակցական ղեկավարութեան մէջ տարամերժ տրամադրութիւնները գերակշռում էին իրարահակացողութեան ոգուն՝ առաջին միտքը, որ ծագում էր իմ մէջ, միշտ այս էր.

— Ա՛խ, եթէ Ռոստոմն այստեղ լինէր...

Երբ նորից բարձրացանք վանքը՝ Ռոստոմը սկսեց բացատրել մեզ, թէ ի՞նչ նկատումներ ունի այս հինաւորաց հաստատութեան մասին: «Սա, ասում էր Ռոստոմը, պէտք է մեր յեղափոխական-ազատագրական պայքարի Պանթէօնը լինի: Այստեղ կը կանգնեցնենք Քրիստափորի արձանը, իսկ այնտեղ, հարաւային եւ հիւսիսային պատերի երկարութեամբ կը շարուեն Հրայրի, Գէորգ Չաւուշի, Վազգէնի, Միսաքի եւ միւս նահատակների քլիֆները»: Այսպէս խառը եւ պատահական ձեւով չէր շարում նա մեր նահատակներին, այլ իւրաքանչիւրի համար մի որոշ տեղ ունէր յատկացրած:

Վանքից դուրս առաջնորդելով՝ Ռոստոմը մեզ ցոյց տուեց արեւելեան պատի երկարութեամբ շարուած սքանչելի խաչքարերը, որոնց վրայ մակագրուած էին մեր հին պատմագրերի — Մովսէս Խորենացի, Եղիշիկ Կողրացի, Դաւիթ Անյաղթ եւայլն — անունները: «Տեսնո՞ւմ էք, ասում էր նա, Ս. Կարապետը ազգային Պանթէօն դարձնելու միտքը մեզնից չէ ծագում. մեր հին սերունդներն էլ մտածել են այդ մասին այս խաչքարերն այստեղ դնելով: Մենք միայն լրացնելու ենք նրանց գործը՝ հին հերոսների կողքին նորերի համար եւս տեղ բանալով»:

Նորը հինի միացնելու այս ցանկութիւնը բխում էր այն բուռն սիրուց,

որ Ռոստոմն ունէր դէպի մեր հայրենի հիմ յիշատակարանները: Հայ յեղա-
փոխական պայքարը, անկախ իր բուն, ազատագրական արժէքից, նրա աչ-
քում մի տառնձին հմայք էր ստանում այն համոզումից, թէ հայ ժողովուր-
դը, ազատուելով քաղաքական, ընկերային և տնտեսական կապանքներից՝
պէտք է վերակենդանացնէր մեր հին ազգային մշակոյթը և նրան նոր ստեղ-
ծագործութիւնների հիմք դարձնէ:

Ռոստոմի սէրը զէպի հայրենի յիշատակարանները մի անգամ ևս տես-
նելու առիթ ունեցայ երեք օր անց, երբ մենք Ս. Կարապետից իջնելով Առա-
քելոց վանքը՝ տեսնում էինք նրա հնութիւնները և մանաւանդ հռչակաւոր
«Յայսմաւուրքը», որ իր զեղեցիկ զրերով և հոյակապ մանրանկարներով,
ամենաառաջնակարգ եւրոպական թանգարանների զարդը կարող էր կազմել:
Եւ երբ, վանքից մեկնելիս, Ռոստոմը պատկառանքով համբուրում էր Ծե-
րունազարդ վանահօր — Յովհաննէս վարդապետի աջը, զգում էի, որ նա ոչ
միայն արժանի հարկն էր տալիս այն աջակցութիւնների, որ Յովհաննէս վար-
դապետը տուել էր ժամանակին Առաքելոց վանքում և չըջակայ վայրերում
զործող մեր հայդուկներին՝ այլեւ իր երախտագիտութիւնն էր յայտնում
նրան՝ եւ յանձին նրա՝ բոլոր դարերի հայ վանականներին, որոնք աչքի լոյ-
սի պէս պահեւ և մեզ էին հասցրել հայրենի երկրի այս թանկագին յիշա-
տակները...

Ս. Կարապետից պիտի վերադառնայինք էրզրում, որովհետեւ մեզ լուր
հասաւ, որ Ընդհ. Ժողովի միւս պատգամաւորները հաւաքուել էին այնտեղ
և մեզ էին սպասում ժողովը բանալու համար:

Տպաւորութիւններ շատ ունեւ այս վերին աստիճանի հետաքրքրական
և փոքրիկ արկածով համեմուած ճանապարհորդութիւնից. բայց ևս կանգ
կ'առնեմ Ռոստոմից ստացած և նրա համար խիստ յատկանշական մէկ տը-
պաւորութեան վրայ: Դա նրա վառվռուն սէրն էր դէպի մեր Երկիրը եւ նրա
շէնութիւնը: Ամբողջ ճանապարհի ընթացքին, մե'րթ իր անյաջող ջորու վը-
րայ ճօճուելով և մե'րթ ոտքով քայլելով, նա որոնող հայեացքով շարունակ
նայում էր չորս կողմը՝ կարծէք ցանկանալով հայրենի ամբողջ բնութիւնը
հաւաքել և ծրարել իր հոգու մէջ: Նրա աչքից չէին վրիպում ո'չ լեռ, ո'չ
բլուր, ո'չ դաշտ և ո'չ առուակ: Իսկ երբ սրանց մէջ ուշադրաւ մի բան էր
տեսնում՝ անմիջապէս հրաւիրում էր մեր ուշադրութիւնը դրայ վրայ՝ մեզ
ևս տպաւորելու ակնյայտ մտադրութեամբ:

Մեծ էր նրա հետաքրքրութիւնը մանաւանդ զէպի այն երկոյթները,
որոնք չինարար ձեռքի արդիւնք էին հանդիսանում:

— Տեսնո՞ւմ էք այս մատղաշ ծառերը. Սահմանադրութիւնից առաջ
ծառ ասած բանը զոյոթիւն չէ ունեցել այս կողմի զիւղերում: Թէեւ խիստ
զփուարութեամբ, բայց ժողովուրդն սկսում է վարժուել ծառատնկութեան:

— Այս հնձած արտերը նախանցեալ տարուանից են սկսել մշակել:
Դրանից առաջ այս բոլորը խոպան հողեր էին:

— Հիմա հօ տեսա՞ք, որ մեզ մօտ էլ զիւղական ուսումնարանը կանո-

նաև որ չէնք ունի, լուսամուտներով եւ ծեփած պատերով: Կովկաս վերադառնալուց յետոյ, էլ չասէք, թէ մեր Երկրում Տէր-Թողիկեան վարժարաններից զատ ուրիշ բան չկայ: Նկատեցի՞ք, որ դասարանում նստարաններ կային. դիւղացիք սեփական աշխատանքով են շինել:

— Քիչ է մնում, որ Մշոյ առաջնորդարանը Թիֆլիսի առաջնորդարանի հետ համեմատէք: Ի հարկէ, նրա սրահը 17 տեսակ թղթով պատահած կը լինի: Սահմանադրութիւնից առաջ... կարծեմ, սակայն, մտադիր են նորը շինելու:

Հասանք Խնուս: Մեզ առաջնորդում են Դաշնակցութեան Տունը, որ մի չէնքի ամբողջ երկրորդ յարկը բռնող սրահ էր ներկայացնում՝ կանոնաւոր լուսամուտներով եւ որոշ կահաւորութեամբ:

— Այս ի՞նչ հրաշալի տուն է, բացականչեց Ռոստոմը հպարտ հայեացքը մեզ ուղղելով: Այստեղ կարող է մինչեւ անգամ արտաքնոց լինել...

Եւ իրօք, այդ էլ կար, թէ եւ բակի հեռաւոր անկիւնում եւ խիստ նախնական կառուցուածքով:

Ահա՛, թէ ինչպիսի երևոյթներով էր ոգեւորւում այս մարդը, որ իր կեանքում այնքա՛ն աշխարհներ էր պտտել եւ քաղաքակրթական նուաճումների այնքա՛ն հոյակապ կոթողներ տեսել...

Ընդհանուր ժողովից յետոյ, Կարնոյ Երիտասարդաց Միութիւնը, ի պատիւ պատգամաւորների, ընթրիք-բանկէտ էր կազմակերպել: Խօսեցին շատերը եւ շատ հարցերի մասին: Մենք, Կովկասի պատգամաւորներս հարկ համարեցինք չեւտելու, որ բոլորովին ա՛յլ տպաւորութեամբ էինք եկել Երկիր եւ ա՛յլ տպաւորութեամբ պէտք է մեկնէինք այնտեղից: Մենք եկել էինք ճշոււած հոգով, խորապէս ազդուած այն բանախօսութիւններից, որ ուսւ հրապարակապէր Օլդենինը անում էր Թիֆլիսում եւ Բաղդում «Անհետացող Հայաստան»ի մասին: Եւ պիտի հեռանայինք խորին համոզումով, որ Հայաստանը ոչ թէ անհետանում է, այլ վերականգնում է:

Խօսքը պատկանում էր Ռոստոմին: Ես անզօր եմ նկարագրելու այն յափըշտակութիւնը, որով նա խօսում էր վերածնունդ Երկրի եւ նրա շինարարական հեռանկարների մասին: Այդ վայրկեանին նա իմ աչքում մի մարմնացած հայրենասիրութիւն էր այս բառի ամենապարզ, ամենաթողովրդական իմաստով: Խօսում էր նախասահմանադրական շրջանում եղած այդ Երկրի փոքրիկ յառաջդիմութիւնների մասին այնպիսի դուրզուրանքով, ինչպէս որ տարիներով սեփական այգու մէջ քրտինք թափած այգեպանը կը խօսի իր բացած ածունների, տնկած ծառերի ու քաղած արդիւնքի մասին: Իսկ նրա հեռանկարները, իսկ նրա յոյսերը...

Ո՛ւմ մտքից կ'անցնէր, որ, ընդամէնը երկու տարի յետոյ, դժոխքը պիտի փլէր այս ամենի վրայ...

ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐ ԱՆՅԵԱԼԻ ՅՈՒՇԵՐԻ ՄԷՋ

1906 թ. ամառը անցկացրի Թիֆլիսում՝ աշխատելով «Յառաջ» եւ «Ալիֆ» թերթերում :

Թիֆլիսում էր այդ ժամանակ ե՛ւ մեր աննման Ռոստոմը :

Ասեմ նախօրօք, որ այդ երջանիկ օրերին Դաշնակցութիւնը ներկայացնում էր մի հսկայ ընտանիք, որի անդամների փոխյարարերութիւնները պարզապէս հարադատների յարարերութիւններ էին : Փոխադարձ սէր ու յարգանք, վստահութիւն եւ անկեղծութիւն, պատրաստակամութիւն ընդառաջելու մէկը միւսի կարիքներին, մշակակից լինել նրա յաւերին եւ ուրախանալ ընկերոջ յաջողութիւնների համար ու նոյնիսկ պարծենալ նրանցով, — ահա՛ այն զեղեցիկ օրերը, որոնք յատկանշում էին այն ժամանակուայ ընկերական փոխյարարերութիւնները :

Բայց կար եւ մի այլ նշանակալից երեւոյթ, որ Դաշնակցութիւնը վերածում էր իրօք մի մեծ ընտանիքի : Դա՛ մեծերի վերաբերմունքն էր դէպի կրտսերները : Այդ վերաբերմունքը միանգամայն մտերմական ու հայրական էր եւ երբեք չէր կրում մենտորական բնոյթ . մեծն ու կրտսերը կանգնած էին իրար կողքի որպէս հաւասարը հաւասարի հանդէպ : Ահա՛ թէ ինչո՛ւ մենք կրտսերներս, երիասարդներս, կարող էինք շօշափել ամենալուրջ հասարակական-քաղաքական ու կուսակցական խնդիրներ եւ միշտ ստանալ բացատրութիւններ, որպէս հաւասարը հաւասարից, երբե՛ք չհանդիպելով ո՛չ հեղեանքի ե՛ւ ոչ արհամարհանքի :

Ահա՛ եւ փաստեր ու զէպքեր Ռոստոմի կեանքից : Յաւում եմ միայն, որ չնայած իմ ունեցած բազմաթիւ հանդիպումներին Ռոստոմի հետ, շատ քիչ բան է մնացել իմ յիշողութեան մէջ, իսկ այն մի քանի դէպքերը, որ այսօր ես ուզում եմ գրի առնել, շատ պարզ եւ յստակ դրոշմուել են իմ յիշողութեան մէջ :

Յաճախ «Յառաջ»ի խմբագրութիւնից Ռոստոմի հետ զննում էինք ճաշելու մի հանրամատչելի ճաշարանում՝ Վելիամինովսկայա փողոցի վրայ : Երբեմն մեզ միանում էր րժ . Զաւրիեւը :

Հայ-թրքական ընդհարումների մասնակցած հայ կամաւոր զինուորներէի լուծարքի ժամանակներն էին : Ռոստոմն էր վարում այդ պատասխանատու ու ծանր եւ անախորժ գործը : Ծաշարանից մինչեւ խմբագրատուն՝ Ֆրէյլենսկայեա փողոցը, ընդամէնը 5 րոպէի ճանապարհ էր : Բայց Ռոստոմը հազիւ էր կարողանում մի ժամուայ մէջ հասնել : Անընդհատ մօտենում էին զինուորները իրենց խնդիրներով : Եւ պէտք էր տեսնել Ռոստոմին այդ ժա-

մանակ: Ոմանց նա ընդունում էր սիրով, իր աննման ժպիտը երևաին, ու չափազանց լսում խնդրատուին եւ անմիջապէս բաւարարում. տալիս էր ճանապարհածախս ու բարի ճանապարհ մաղթում: Ոմանց ընդունում էր այսպէս ասած պաշտօնական ձևով, բաւարարում նրանց խնդիրը եւ պատուիրում անմիջապէս վերադառնալ գիւղ ու նուիրուել գիւղական աշխատանքներին: Ոմանց էլ յանդիմանում էր, պատուիրում այլեւս չերեւալ իր աչքին եւ վերջին անգամ տալիս էր զրամական նպաստ: Պարզ էր, որ սրանք մի քանի անգամ դիմում արել էին ու բաւարարուել, բայց կրկին ներկայացել էին... Այսպէս մի քանի ամսուայ մէջ զգալիօրէն պակասեց դիմողների թիւը:

Այդ օրերին, «Մշակ» օրաթերթում Համբարձում Առաքելեանը շարունակ գրում էր զրգոյիչ յօդուածներ Դաշնակցութեան եւ դաշնակցական գործիչների դէմ՝ համեմելով իր յօդուածները հայհոյանքներով եւ պրովակացիաներով:

Մէկ օր խմբադրատնից Ռոստոմի հետ միասին դուրս եկանք եւ գրուցելով դնում էինք Երեւանեան հրապարակով: Ես նոր էի կարդացել Համբ. Առաքելեանի այդ օրուայ զրպարտիչ գրութիւնը Դաշնակցութեան դէմ եւ խորապէս յուզուած էի: Դարձայ Ռոստոմին եւ ասացի.

— Ռոստոմ, ա՛խր մենք մինչեւ ե՞րբ պիտի հանդուրժենք Համբ. Առաքելեանին եւ նրա գարշելի ելոյթներին: Մի՞թէ հնարաւոր չէ լռեցնել այդ մարդուն:

Ռոստոմը հասկացաւ միտքս եւ ժպտալով ասաց.

— Սիրելիս, Համբ. Առաքելեանը իր ելոյթներով մեր դէմ վնաս չի տալիս մեզ. ընդհակառակը, նա մեր ջրաղացին ջուր է կապում: Եթէ Համբարձում Առաքելեանը չլինէր, մենք մի ուրիշ Համբ. Առաքելեան պիտի ճարէինք:

Եւ ապա աւելի զարգացնելով ու պարզաբանելով իր միաքը՝ նա միանգամայն ժխտեց որեւէ բռնութիւն գործ դնելու միտքն ու նպատակադրմարութիւնը նման դէպքերում: Նա մի շարք օրինակներով ապացուցեց ինձ, որ բռնի միջոցները ամէն դէպքում եւ ամէն ժամանակ չեն կարող օգտաւէտ լինել. ընդհակառակը, կարող են բացասական անդրադարձումներ ունենալ թէ՛ հասարակական կեանքի բնականոն զարգացման եւ թէ՛ այդ միջոցները գործադրող կուսակցութեան կենսական շահերի վրայ:

Այդ օրուանից սկսած, ես սկսեցի կարդալ Համբ. Առաքելեանի յերկրանքները ամենայն սառնասրտութեամբ: Յիշում եմ, որ միայն մեր սիրելի Եղիշէ Թոփչեանն էր, որ միշտ շատ յուզում էր եւ երբեմն խիստ պատասխաններ էր տալիս՝ հերքելով Համբ. Առաքելեանի ամբաստանութիւնները:

Մի դէպք էլ Ռոստոմի մասնաւոր կեանքից:

Մի օր Ռոստոմը առաջարկեց ինձ գնալ տուն միասին ճաշելու: Նրա

բնակարանը գտնուում էր հեռու, քաղաքի մի համեստ թաղում: Բնակարանը 2-3 սենեակից էր բաղկացած, շատ աղքատիկ կահաւորումով եւ զուրկ առատ լւյսից: Տանը միայն պառաւ մայրն էր: Ռոստոմը հարցրեց՝ ճաշ ունի՞ թէ ո'չ: Մայրը չփոթուած պատասխանեց, որ նա չէր սպասում որդու գալուն, ուստի ոչինչ չի պատրաստել... Ռոստոմը ժպտաց եւ վրամ տալով մօրը, խնդրեց որ մի քիչ միս տանի, խորոված անի եւ մի չիչ գինի բերի:

Հագիւ ճաշը վերջացրինք, Ռոստոմը ասաց, որ ժամադրութիւն ունի եւ պիտի գնայ: Հրաժեշտ տուեց մօրը եւ զուրա եկանք:

Եւ վերադարձայ տուն խոր տպաւորութեան տակ... Ահա՛ թէ ինչպէս էր ապրում մեր անգուղակեան Ռոստոմը...

Պէտք է ասեմ, որ Ռոստոմը այդ կողմից մեր երեք ռահվիրաների մէջ միանգամայն բացառիկ էր: Քրիստափորը (Միքայէլեանը), իմ մօրեղբայրը, որի մօտ Թիֆլիսում 1895-1900 թթ. ամբան ամիսներին եւ ապրեցի, նոյնպէս շատ համեստ էր տպւում, պարզասլան մի տղաւոր ուսանողի կեանք էր վարում, սղմուած երկու փոքրիկ սենեակների մէջ՝ նոյնպէս շատ հասարակ կահաւորումով, բայց եւ այնպէս ապրում էր բնտանիքով, ընտանեկան կեանքով՝ իր կնոջ եւ միեւնոսար փոքրիկ տղայի՝ Ռուրիկի հետ: Սիմոնը (Չաւարեանը) համեմատաբար աւելի բախտաւոր էր այդ կողմից: Ծիչդ է, Սիմոնի բնակարանը եւս սովորական համեստ կահաւորումով էր, բայց նա շրջապատուած էր իր հարապատենրով ու վաշելում էր նրանց խնամքն ու զուրգուրանքը: Հայրը, մայրը եւ երեք քոյրերը պարզապէս ազօթում էին Սիմոնի վրայ, եւ Սիմոնն էլ շատ քնքոյշ գպացումներ էր տածում զէպի նրանց: Նրա տունը իսկապէս մի նահապետական տուն էր, ուր իշխում էր փոխադարձ սէր, յարգանք ու նուիրում, եւ որտեղ հիւրասիրութիւնը պարզ էր, ջերմ ու անկեղծ, իսկ հիւրերն էլ անսպաս:

Ռոստոմը չունէր նման ընտանեկան կեանք: Նա թափառական կեանք էր վարում, ամբողջովին նուիրուած «գործ»ին...

Չափազանց բնորոշ է այն զէպքը, որ եւ լսել եմ ընկերներից:

Պատմում էին, որ մի օր Թիֆլիսում, փողոցում, Ռոստոմը հանդիպում է իր կնոջ՝ տիկին Լիզային: Տիկինը զարմացած հարցնում է Ռոստոմին.

— Ե՞րբ ես եկել:

— Մի եօթ օր կը լինի, — պատասխանում է Ռոստոմը, — բայց շատ էի զբաղուած, չկարողացայ տուն անցնել:

— Լաւ, — ասում է կինը, — երբ ժամանակ ունենաս, մէկ տուն էլ հանդիպիր...

Եւ բաժանում են:

Եթէ երթադրելու լինինք, որ այս պատմութիւնը անեկղոտային բնոյթ ունի եւ իրականութեան չի համապատասխանում, այնուամենայնիւ միանգամայն ճիշդ կերպով ցոյց է տալիս Ռոստոմի վարած անձնական կեանքի բնոյթը՝ կատարեալ ինքնամոռացում — յանուն մի սուրբ ու վեհ գաղափարական գործի...

«ՀԱՅԹԻՆԻՔ» ամսագիր, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1946

ԿԵՆԴԱՆԻ ԳՈՐԾԻ ՎԱՐՊԵՏԸ

Դաշնակցութիւնը ԳՈՐԾԻՑ ծնաւ, ձեւաւորուեց ԳՈՐԾԻ մէջ եւ եղաւ ու մնաց գերազանցաբար ԳՈՐԾԻ Կուսակցութիւն:

Իր ինքնատալութիւնն ու ազգային նկարագիրը ամենէն առաջ արտայայտուեց ա՛յս կէտի մէջ:

Ռուս յեղափոխական աշխարհը, որի հզօր կնիքը կայ Դաշնակցութեան վրայ, մոլեռանդ սիրահարը մնաց խօսքի, մինչ Դաշնակցութիւնը՝ Կործի:

Երկու յուշ միայն՝ այս կարեւորագոյն պարագան առանձնաբար ընդգծած լինելու համար:

«Ժընեւ էի, ուսն յեղափոխականների մի ժողովում, — ասաւ մի օր աննման Վարպետը մեր Կուսակցութեան՝ Ռոստոմը՝ իր իմաստուն եւ հեղինախառն ժպիտը դէմքին, — վէճ կար այն մասին, թէ ահաբեկում պէ՞տք է կատարել թէ ոչ. վիճեցին մինչեւ ուշ գիշեր. ես լուռ էի. երբ ժողովը փախուեց՝ երկուսսարդներից մի քանի հոգի ինձ միացան՝ մինչեւ տուն ինձ ուղեկցելու համար. սրանք նոյն կրքոտ վէճը շարունակեցին նաեւ ճանապարհին, մինչեւ իմ տունը. ես դարձեալ լուռ էի. երբ մեր տան դուռը հասանք, սրանցից մէկը, որ նոր նշմարած էր իմ լուռութիւնը, յանկարծ դարձաւ ու ասաւ.

«— Ընկ. Ռոստոմ, դուք լուռ մնացիք ամբողջ ժամանակ, մենք ձեզ չլսեցինք. հետաքրքրական է դիտնալ նաեւ ձե՛ր կարծիքը. պատմա-փիլիսոփայօրէն ու քաղաքականապէս ահաբեկումը ձեզ համար անդառնալիօրէն ճշդ զուած սկզբունք է արդեօք»:

«Այս հարցնողը, — նկատեց Ռոստոմը, — ճանաչում էր մեզ եւ մեծ կարծիք ունէր Դաշնակցութեան մասին: Ես դարձայ եւ ասի. — «Եթէ 'Իսլանակցութիւնը այդքան խօսի՝ նա գործ չի կատարի»: Եւ ընդհանուր ծիծաղի մէջ մենք բաժանուեցինք իրարից»:

Միւս յուշը դարձեալ կապուած է իր անուան:

Որքան յիշում եմ՝ 1907ին էր. մի քանի օրով հիւր էր Բագուում՝ այնտեղից Վիեննա՝ Ընդհ. ժողովին մեկնելու համար: Օգտուելով առիթից՝ ընկերները խնդրեցին, որ մեր անվուգական մարտավարը մի գրոյց ունենայ մեզ հետ Դաշնակցութեան գործելակերպի մասին: Հաւաքոյթի տեղի ունեցաւ Բագուի ծանօթ ընկերներից բժ. Գր. Սաղեանի բնակարանում: Ռոստոմը, միշտ նոյն հեզնախառն եւ իմաստուն ժպիտը դէմքին, իր գրոյցը բացաւ հետեւեալ նախադասութեամբ.

— «Այնքան շատ գործով տարուեցիմք, որ խօսելն իսկ մոռացանք»:

«Հ. Թ. Գաղափարաբանութիւնը»

(«ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ Հ. Թ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ», էջ 168)

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ Ը

(Մի էջ նրա Պարսկաստանում ունեցած գործունեութիւնից)

1908 թիւն էր: Պարսկաստանում յեղափոխութիւն էր ծագել: Արեւելքի այդ մեղի, կին, գինի, երգ ու վարդ սիրող ժողովուրդն էր շարժուել եւ ուզում էր մի հարուածով տապալել «չահիզմը» ու հաստատել «Մադրութան» (սահմանադրութիւն): Թաւրիզն էր այդ յեղափոխութեան կենտրոնը, նրա վրայ էին շարժուել Մահմադ Ալի շահի զինուորներն ու նրա կողմնակից ցեղերից կազմուած բազմահազար բանդաները: Այդ բոլորը չէր: Գաղաքի մէջ գտնուած յայտնի միապետականները իրենց չուրջն էին հաւաքել ընդդիմադիրները՝ բերդը ներսից խորտակելու համար:

Իսկ ի՞նչ ունէին քաղաքում պաշարուած մի խումբ յեղափոխականները, — ոչինչ, բացի հաւատքից: Ո՛չ բաւականաչափ զէնք ունէին, ո՛չ ռազմամթերք, ո՛չ թնդանօթ (եղածներն էլ հին էին ու ժանգոտած) եւ ո՛չ էլ ուտելիք: Մեծ մասամբ ամէն մի յեղափոխական ինքն էր իր մասին հոգ տանում, զինուում էին ու ինչով կարողանում էր...: Ժողովուրդը տգէտ էր. յաղթութեան շանսերը քիչ:

Ձնայած այս բոլոր աննպաստ պայմաններին՝ Դաշնակցութիւնը իր պատուի գնով ասպարէզ նետուեց ազատելու համար մարտնչող դեմոկրատին բռնակալների ճիրաններից: Այդ գործի համար նա իր ամենալաւ ուժերը տրամադրեց: Նրա կոչի վրայ այնտեղ վազեցին Քեռին, Մարտիրոսը, Նիկոլը, Խեչոն, Սերգոն եւայլն. վերջապէս եւ ինքը մեծ յեղափոխականը — Ռոստոմը: Եւ բոլորն էլ գիշեր-ցերեկ անդադար, առաջաւոր դիրքերում, պարսիկ դեմոկրատիայի հետ կողջ-կողջի կուրծք էին տալիս բռնակալութեան:

— «Ծրագիր կայ, այժմ հարկաւոր է գործ», ասում էր Ռոստոմը:

Ու այդ դժոխային դրութեան մէջ, մենք մի խումբ ընկերներս մեզ միանգամայն անյաղթ էինք համարում. չէ՞ որ մեզ հետ էր Ռոստոմը, միշտ բարի, միշտ ժպտուն, միշտ հանգիստ, կարծես ոչինչ չէր կատարւում մեր շուրջը, կարծես հենց այդպէս էլ պիտի լինէր: Նրան կարելի էր տեսնել ամէն տեղ, ուր կարիք կար — մէկ իր հսկողութեան տակ փոքրիկ «թնդանօթներ», ձեռնառումբեր, հրձիգներ շինող արհեստանոցում, մէկ առաջաւոր դիրքերում, մէկ փողոցները խուժած թշնամու հետ ճակատող մարտիկների մէջ՝ մաուզէրը ձեռքին, մէկ հիւանդանոցի մէջ վիրաւորները մխիթարելիս...

Յիշում եմ, մի խուլ փողոցի փոքրիկ բակի մէջ էր մեր զինուորական արհեստանոցը, այնտեղ էին պատրաստում մեր բոլոր «թնդանօթները», ռումբերը եւայլն: Մի օր, երեկոյեան ժամը 4ին, սովորական աշխատանքի ժամանակ՝ երբ Բուլղարացի Գէորգը իր ռումբի մէջ դինամիտ դնելով էր զբաղ-

ուած, յանկարծ ինչ որ ուժեղ լոյս եւ պայթումի ձայն լսեցինք, բոլորս սենեակից դուրս փախանք. բակի մէջ միայն հասկացանք, որ մեր սենեակի մէջ ումը էր պայթել, մեր եւ դիմացի սենեակի բոլոր ապակիները փշրուել էին, եւ երբ սկսեցինք մեզ հաշուել, տեսանք որ Գէորգը պակաս էր, մեզնից մէկ սրտոտը ներս մտաւ սենեակ եւ եկաւ պատմեց, թէ Գէորգը սպանուել է պայթիւնից: Մենք, հրաշքով ազատուածներս, դուրս եկանք փողոց տուն գնալու համար: Պատահեցինք Ռոստոմին, որ պայթումի ձայնը լսածին պէս շտապով մեզ մօտ էր վազել: Երբ ամէն ինչ պատմեցինք, նա առանց սառնութիւնը կորցնելու, ասաց. «Պէտք է սենեակի մէջ հղածները գոնէ ազատել»: ու շարունակեց իր ճամբան... մենք ղլխիկոր հետեւեցինք իրեն...»

Մի ուրիշ օր էլ, երբ սանդուխների վրայ նստած ցոյց էր տալիս ինք թէ ի՞նչպէս պիտի պատրաստել պայթուցիկ վառօղը, յանկարծ խառնուրդը պայթեց եւ մօտ դալով ցատկեղութիւններս յայտնեցինք իրեն, նա սովորական ժպիտն երեսին ասաց. «Ոչի՛նչ, ձախս դեռ կայ»(*):

Եւ իսկապէս՝ նա գնաց հիւանդանոց, կասեց վէրջը ու անմիջապէս եկաւ գործը շարունակելու...

Ահա՛ Ռոստոմը:

Մեծ էր նրա ազդեցութիւնը Սաթթար ու Բաղրի խաների վրայ, նրանք այնքան էին հիացել Ռոստոմի ու նրա հնարած «թնդանօթների» վրայ, որ ամէն մի յաջող կոուից յետոյ առանձին հաճոյքով սեղմում էին նրա ձեռքը եւ կրկնում. «Եթէ տասը հատ ձեզ պէս մարդ եւ հազար հատ դաշնակ ֆետայի ունենայինք, չահի գորքերը մինչեւ Բաղդադ կը հալածէինք»:

Եւ արդեօք այդ հսկայական ողելորութիւնը չէ՞ր պատճառը, որ այդ մի բուռ հերոսները երկա՛ր ժամանակ կարողացան դիմադրել օրըստօրէ աճող թշնամուն, մինչեւ որ, վերջապէս, մի գեղեցիկ օր յաղթական դուրս եկան այդ կոուից...:

Այո՛, Ռոստոմն այնտեղ էր, ուր իրաւունքի համար մղուող կռիւ կար:

Փա՛ռք նրա անմեռ յիշատակին:

«ԴՐՕՇԱԿ», — Թիւ 8-10, 1926

(*) Տպագրական անուշադրութեան մը հետեւանով, առ նուազն տող մը կը թուի փախած ըլլալ, հաւանօրէն հետեւեալ բովանդակութեամբ «...եւ վիրաւորեց նրա աչքն առաջ. եւ երբ մօտ գալով...»: Պահած եմք հարազատ՝ «Դրօշակ»ի բնագրին: Հ. Տ.

ՄԻ ԷՋ ԹԱԽՐԻԶԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

1908-9 թուականներին տեղի ունեցան Թաւրիզի յեղափոխական շարժումները: Կոիւնների նախօրեակին Ռոստոմը այնտեղ էր: Ղեկավարում էր շարժումը եւ հայերի մասնակցութիւնը:

Երբ միապետական ուժերը կատաղի յարձակումներով գրաւեցին քաղաքը, պարսիկ յեղափոխականների պարազլուիներ Սաթթար եւ Բաղըր խաները, շրջապատուած 40-50 հաւատարիմ ղինուորներով, սմբացան Լիլաւայի եւ Ղալայի հայկական թաղերի մօտի զիրքերում եւ օրհասական զիմադրութիւն էին ցոյց տալիս:

Յուսահատական օրեր էր ապրում նաեւ Թաւրիզի հայութիւնը: Եթէ միապետականները ներս խուժէին, թալանն ու կոտորածը անխուսափելի կը լինէր:

Վերջին տաղնապալից օրն էր յեղափոխականների համար: Թշնամին աւելի եւ աւելի յանդուզն էր դառնում: Պարտութիւնը թւում էր անխուսափելի:

Ռոստոմը շտապեց կոուի վայրը եւ իր ձեռքը առաւ ղեկավարութիւնը: Սառնարին, ինչպէս միշտ, մշակեց յարձակման ծրագիր, դասաւորեց ուժերը եւ ինքը արեւի մայրամուտի մօտերը, սակեւ նետող դործիքը ձեռքին, բարձրացաւ Լիլաւայի թաղի ամենաբարձր տներէից մէկի կտուրը: Այստեղից յարձակման նշան տուեց եւ սկսեց աջ ու ձախ թշնամու զիրքերի վերայ ռակետ արձակել:

Ռոստոմի նշանի վրայ հայ ու պարսիկ մարտիկները, ձեռնառումբերի որոտով եւ հրացանների անընդհատ համադարկելով՝ զրոհ տուին հակառակորդի վրայ: Ռոստոմի նետած ռակետները ահ ու սարսափի էին մատնում միապետականներին: Նրանց շարքերում տիրեց սարսափելի չփոթ եւ իրարանցում: Եւ շուտով լքեցին զիրքերը եւ խուճապահար, անկարգ ու խառնիճաղանձ ամբոխի վերածուած՝ զիմեցին փախուստի:

Յեղափոխականները գրաւեցին Արք միջնաբերդը: Ապա, միմեանց յետեւից, տէր դարձան եւ միւս թաղերին ու զիրքերին: Յաջորդ առաւօտ ամբողջ քաղաքն արգէն յեղափոխականների ձեռքին էր: Ռոստոմը փրկեց Ատըրպատականի յեղափոխութիւնը: Յնծութիւնը ամէն կողմ աննկարագրելի էր...

Քիչ յետոյ, Ջուլֆայից հասաւ Քեռին իր 40 հոգինոց խմբով: Ռոստոմը նրան յանձնեց կոուի ընդհանուր ղեկավարութիւնը: Բայց ինքը մնաց պայքարի ողին, թէեւ միշտ ստուերի մէջ, առանց առաջ նետուելու եւ իր առունն ու անձը ցուցադրելու:

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՄԻՎ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

1907ի Դեկտեմբերի վերջերուն Ռոստոմ կը հասնի Թեհրան՝ ազդեցիկ չըջաններու տրամադրութիւնը չօչափելու եւ բանակցելու նպատակով: Իրեն կ'ընկերանար Յովսէփ Միրզայեան — լաւ ծանօթ երկրի պայմաններուն ու պարսիկներու հոգեբանութեան: Եւ ամէն մի ժողովէ ետք՝ կը խորհրդակցէին երեք ուրիշ տեղացի անձերու հետ, որոնցմէ էր մեր հին ընկեր Ղոջտոր Ստեփանեան: Մէջլիսը այդ ժամանակ երեքուն զոյուրիւն մը ունէր. ազատականները, կատարուած տեւորներէն յետոյ, մշտական վախի մէջ էին: Բայց Շահն ալ երկիւղի ու տաղնապի օրեր կ'ապրէր: Պարսիկներու կողմէն բանակցութիւններուն կը մասնակցէին Վոսու-օղ-Դովլէ, Մէջլիսի փոխ-նախագահը, Մոսթէշատ-օղ-Դովլէ, երեսփոխան, պատգամաւոր Թաւրիզի, Հաջի-Ամեն-օղ-Չարբը, պատգամաւոր Թեհրանի վաճառականներու կողմէ, նըկատուած որպէս Պարսկաստանի մեծագոյն հարուստը եւ սահմանադրականներու Ֆինանսական ուժը. Հաջի-Մուին-օղ-Թոջար, նոյնպէս մեծահարուստ մը, որ նախորդին հետ կը հողար յեղափոխական շարժման ծախքերը. Հաջի Միրզա Իբրահիմ աղա, պատգամաւոր Թաւրիզի, յեղափոխական անջուռններու պարագլուխ. վերջապէս Աղա Սէյիդ Թաղը-Չաղէ, Մէջլիսի ամենէն պերճախօս եւ ազդեցիկ անդամը: Գրեթէ բոլորը Փրանսախօս: Այդ խումբը կազմուած էր Մէջլիսի ղոնազան խաւերէն եւ կը ներկայացնէր այն հեղինակաւոր կորիզը, որ ուղղութիւն կու տար ազատագրական շարժման: Անոր հետ էին Թեհրանի ամենէն հեղինակաւոր հոգեւոր պետերը — Աղա Սէյիդ Արդուլլահ եւ Աղա Սէյիդ Մոհամմատ մուշտայիդները, որոնք կը համարուէին հիմնադրերը Սահմանադրութեան(*):

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ — Ռոստոմ եւ Յովսէփ Միրզայեան:

Հինգ նիստերու մէջ (1908 թ. Յունուար) քննուեցան շարք մը կարեւոր խնդիրներ: Անոնց պարունակութիւնը ցուցադրուած է Ռոստոմի մէկ ընդարձակ գրութեան մէջ, որուն կցուած են Փրանսերէն վաւերագիրները: Որքան եւ հետաքրքրական ըլլան անոնք Դաշնակցութեան պատմութեան համար, ստիպուած ենք զանց առնել այստեղ: Կու տանք հակիրճ տողեր միայն: Օրակարգի խնդիրներն էին. 1. Ո՞րքան ապահովուած է Սահմանադրութեան բնականոն ընթացքը Շահի հետագայ դաւերուն հանդէպ: 2. Ի՞նչ յոյսեր ունին հեռացնելու տաճիկ զօրքը պարսկական հողերէն: 3. Ինչի՞ մէջ պիտի կայանայ մեր աջակցութիւնը եւ ինչո՞վ իրենք կարող են մեզ օգնել:

Պարսիկ բանագնացները կը պատասխանեն. 1. որ Շահը կրնայ միայն

(*) Պարսից կղերը հետագայիմ մեծ մասամբ ամցաւ հակայեղափոխականներու կողմը:

դանդաղեցնել ազատազրական դործը, բայց ոչ խեղդել. 2. որ եթէ թուրք կառավարութիւնը բացէ ի բաց մերժէ պարսկի զբաւուած վայրերը, պատե-
րազմը անխուսափելի կը դառնայ(*). 3. որ Դաշնակցութիւնը զգալի աջակ-
ցութիւն կարող էր բերել ազատական պարսիկներուն, եթէ իր ունեցած կա-
պերով պաշտպանէր երիտասարդ Պարսկաստանի գաւառ Եւրոպայի, մասնա-
ւորապէս Ֆրանսայի մէջ, ուր թերեւս հնարաւոր էր փոխառութիւն մը կըն-
քել: (Կողմնակի ազդիւրներէ կ'իմանայինք, որ Ֆրանսա կը հրաժարէր զրամ
տալ Պարսկաստանի, առանց Ռուսիոյ երաշխաւորութեան, որովհետեւ Իրա-
նը պարտք էր Ռուսաստանին 30 միլիոն):

Պարսիկ սահմանադրականները կ'ուզէին նաեւ, որ Դաշնակցութիւնը
տրամադրէր իրենց մէկ-երկու ձեռնհաս սպաներ, այլ եւ քանի մը մասնա-
զէտներ, պայթուցիկ զործիքներ բանեցնելու համար, պատերազմի պարա-
զային:

Երիտասարդ պարսիկները նաեւ յանձնառու կը լինէին լայնացնելու
հայոց ազգային իրաւունքները, զորս հայ տարրը կը վայելէր հին բունապե-
տական ռեժիմին տակ:

Կը խոստանային, վերջապէս, յատկացնել հայ փախստականներուն
Սալմաստի ու մերձակայ շրջաններու «Խալէսսէ» (արքունի) կոչուած մշակե-
լի հողերը:

Ժողովներու մէջ կ'իշխէր ջերմ, բարեկամական տրամադրութիւն եր-
կուստեք: Պարսիկ բարեկամները կը խոստանային մեզի — ինչ որ առանձ-
նապէս կարեւոր էր մեր ժողովուրդի պաշտպանութեան համար — 1. Ապա-
հովել եւ դիւրացնել մեր ուժերու փոխադրութիւնը Պարսկաստանի ներսում:
2. Դիւրացնել մեր պէնքի ու ռազմամթերքի փոխադրութիւնը արտասահմա-
նէն Պարսկաստան:

Խոստացան նաեւ աջակցիլ մեզի համերաշխութեան քարոզը մղելու հայ
եւ թուրք տարրերու միջեւ՝ Թուրքիոյ եւ Կովկասի մէջ, զրկել, ի հարկին,
Կ. Պոլիս յատուկ մարդ մը (պարսիկ ազատական քարոզիչ), որպէսզի մեզ
յարարեցնէին մէջ զնէ օսմանեան մայրաքաղաքի պարսիկ սահմանադրա-
կան տարրերուն հետ, որոնք կրնային օգնել մեզի համերաշխութեան այդ
պրոպագանդին մէջ:

Ռուստոմ եւ ընկերները խոստացան, ի հարկէ, որ Դաշնակցութեան Ա-
րեւմտեան Բիւրոն պիտի օգտագործէ պարսից գաւառի համար իր կապերը Եւ-
րոպայի, մասնաւորապէս Ֆրանսայի հայասիրական շրջաններուն հետ, նաեւ
նիւթեր պիտի մատակարարէ արեւմտեան մամուլին, — բան մը՝ որ պիտի
ընէինք նաեւ առանց պարսիկ բարեկամներու խնդրանքին(**):

(*) Թուրքերը, ի վերջոյ, հեռացան Անգլիոյ եւ Ռուսաստանի ճնշման տակ:

(**) Շուտով Թարիգէն ժընեւ հասան սահմանադրական Պարսկաստանի համար պայ-
քառոց երկու պատուիրակներ — մէկը Կովկասահայերուն լաւ ծանօթ Կարաբէկով — որուն
Արեւմտեան Բիւրոն չզրացաւ տալ ամէն անհրաժեշտ աջակցութիւն՝ մղելու իրենց քաղա-
քութիւնը մեր օտար քաղաքներուն շրջաններում, Պարիզ եւ այլուր:

Բայց չափ չանցած՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պիտի բերէր այդ խանդավառ, բայց անփութ, անվարժ Պարսկաստանին՝ տարբեր ձեւի աջակցութիւն մը — միանգամայն ուղղակի և ուղղակի — որ մէկէն ի մէկ վտանգեց զուրկ ու յաղթական Մեհմէտ Ալիի գահը, ահարեկեց անոր չըջապատն ու ողջ յետագլմ միապետական բանակը և միւս կողմէն ղարմանքի, չիւղիւմի, երախտապիտութեան հոսանք մը առաջ բերաւ երկրի ազատատենչ, սահմանադրական տարրերուն մէջ...

«Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ»-Ի ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ», Բ. հատոր, էջ 64-66

ՌՈՍՏՈՄԻ ԶԵՐՄ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հ. Յ. Դանակցութեան ղեկավարներից Ռոստոմը իր անվերապահ տա-
ղակցութեամբ ու նուիրումով աշխատանքով կարեւոր դեր է ունենում Պարս-
կական Սահմանադրական շարժումների մէջ:

Այդ դերը կայանում է նախ այն բանակցութիւնների արդիւնքը կող-
մող համաձայնութեան մէջ, որ կուսակցութեան անունից կնքուել է 1908ին,
Թեհրանում, պարսիկ սահմանադրական ղեկավարութեան հետ, կուսակցու-
թեան բերելիք աջակցութեան մասին:

Ապա՝ 1910ին, Թաւրիզի ազատամբռութեան օրերին, Սաթթար խանի
հետ, միասնորար փարած կռիւների անուղղակի ղեկավարութեան մէջ:

Իր՝ Ռոստոմի տոութեամբ, Պարսկաստանում սկսուած ժողովրդական
խորտոմները, հենց սկզբից գրուել են իր ուշադրութիւնը:

Հատուտօր յեղափոխականի հետատեսութեամբ նա մեծ նշանակու-
թիւն է տուել պարսկական յեղափոխութեան, Միջին Արեւելքի ժողովուրդ-
ների զարթոնքի և յառաջդիմական շարժումների տեսակէտից: Այդ նկատու-
մով նա անհրաժեշտ է գտել ամէն աջակցութիւն ցոյց տալ այդ յեղափոխու-
թեան և ջերմ մասնակցութեամբ սատարել, ծառայել ու խորացնել յեղափո-
խութիւնը, առաջնորդուած ընդհանուր, տեղական և հայկական շահերի և-
ռակի տեսակէտից:

Կարեք չկայ ասելու, որ Ռոստոմի այդ ողեւորութիւնը բխում էր նրա
համամարդկային գաղափարի, յեղափոխական խառնումաճի և հայրենասի-
րական ոգուց:

Նա 1890ական թուականներին, թէ՛ իրը ուսուցիչ էր թէ՛ իրը նորակազմ
կուսակցութեան ղործիչ, ևս էլ էր Ատրպատականում, Թաւրիզ, Սալմաստ:
Անկապած անցել էր և շրջանները: Տեսել էր բուն ժողովրդի — զիւլա-
ցիութեան և աշխատատիրութեան իրաւագուրկ, թշուառ և ստրկական վի-
ճակը:

Ականատես էր եղել պետական պաշտօնեաների, աւատական իշխաննե-
րի, ազանների, խանների և նրանց Փարբաշ-ոստիկանների զործադրած անլուր
հարստահարութիւններին, բռնութիւններին ու խռշտանգումներին: Անկա-
կած, խոր ցաւ էր զգացել իրրեւ իրաւ ընկերվարական և, հաւանականա-
րար, այն ժամանակ իսկ պատրաստ էր եղել որեւէ կերպ օգտակար լինելու
անլեզու, թշուառ այդ զանդուածներին, բայց չէր ունեցել այդ հնարաւորու-
թիւնը:

Այժմ, երբ քիչ-չատ զգաստացած ժողովուրդը, ոտքի կանգնած, իր ի-
րաւունքներն էր պաշտպանում, պարզ էր, ի հարկէ, որ նա հոգով ու սըր-

տով աջակցութեան պիտի գար իր համար բարձր այդ նպատակի իրագործման :

Բայց նա պարսկական շարժումները յաջողութեան մէջ, բացի տեղական եւ ընդհանուր բնոյթից, տեսնում էր նաեւ Հայութեան շահը :

Նա այն հաւատն ունէր, որ նախ՝ սահմանադրական իրաւակտորդի բարեփոխներից պիտի օգտուի պարսկահայութիւնը եւ ապա տպաւորանքներու պիտի երեւան բերի իր ստեղծագործական լայն աշխատանքները յօգուտ երկրի եւ յօգուտ իր ազգային իրաւունքների ու անհատական բարեկեցութեան :

Ապա, նա այն համոզումն ունէր, որ յետամնաց Պարսկաստանի ժողովրդական շարժումները — բայց մանաւանդ յեղափոխութեան յաղթանակը — պիտի ազդի Թուրքիայի ու Ռուսաստանի, աւելի չուտ արթնացած ժողովուրդների վրայ եւ հարեւան այդ երկրներում եւս, առաջ պիտի բերի աւելի ուժեղ շարժումներ : Իրական մի յեղափոխութիւն, որ եթէ չխորտակի էլ բռնապետական այդ երկրների կարգերը, յամենայն դէպս, մեծ փոփոխութիւններ պիտի մտցնի նրանց վարչակարգի մէջ : Իսկ դրանից պիտի օգտուեն եւ ճնշումներից ու հալածանքից պիտի ազատուեն դոյզ այդ երկրների բազմապիսի տարրերը, նրանց շարքում նաեւ Հայութիւնը :

1908 թուին Թուրքիայում կատարուած յեղաշրջումը, իր բնոյթով թէեւ զինուորական, բայց եւ այնպէս վարչաձեւի փոփոխութեան տեսակէտից հաստատում էր Ռուստմի նախատեսութիւնը :

Պարսկական շարժումների հանդէպ ունեցած իր բուն հետաքրքրութեամբ Ռուստումը, տեղեկանալով Մոհամէդ Ալի Շահի գործադրած հալածանքների ու բռնութիւնների հետեւանքով ազատական տարրերի մէջ առաջացած թուլութեան եւ յուսարեկման մասին, ընկերների հետ խորհրդակցելուց յետոյ, 1907 Դեկտեմբերի երկրորդ կէսին մեկնում է Թեհրան : Իրանի մայրաքաղաքն է շտապում, անձամբ իրագործելու կուսակցութեան Չորրորդ Ընդհանուր ժողովի որոշումները, որոնք անցել էին իր առաջարկած բանաձեւով :

Թեհրանում նա շուտով յարաբերութեան մէջ է մտնում ազատականների ներկայացուցիչների հետ եւ յաջողում է շուտով բանակցութիւն սկսել նրանց հետ :

Այդ օրերին Մոհամէդ Ալի Շահը վերջնականապէս պարզել էր իր դիրքը եւ ասպարէզ իջել սահմանադրութեան կատաղի հակառակորդի թշնամութեամբ :

Մինչ այդ Շահը երկդիմի քաղաքականութեամբ աշխատում էր ժամանակ չաճել պատրաստուելու նպատակով :

Նա մերթ երեւան էր դալիս նոր իրաւակարգն ընդունելու դիմակով, բայց մեքենայութիւններ էր լարում նրա դէմ, մերթ Ղուրանի վրայ երդուում էր հաւատարիմ մնալու Սահմանադրութեան, բայց անմիջապէս դաւաճանում էր իր երդումն եւ դաւեր նիւթում նոր կարգերի դէմ :

1907 թուի վերջերին նա պատրաստ զգալով իրեն, ռազմադաշտ է իջնում իր խկական կերպարանքով :

Սկսում է խիստ հալածել, ձերբակալել, բանտարկել ու խոչտանգում-

ների ենթարկել ազատականներին եւ աստիճանաբար աւելի խստացնել իր սարսափները :

Նրա հրահանգով կազմուած խռովարար խմբակցութիւնները հետապնդում են սահմանադրականներին եւ մշտական երկիրդի ու անարեւելման մէջ պահում նրանց զեկաւարներին :

Ռոստոմը Թեհրանից գրած 10 Յունուար 1908 թուակիր նամակով հետեւեալ կերպով է նկարագրում քաղաքական այդ ծանր վիճակը :

«Շահի կողմնակիցները շարունակում են դադտնի դաւեր լարել Սահմանադրութեան դէմ: Կազմուել են տեղական սեւ հարիւրակներ, որոնք տեւորի(*) միջոցով ձգտում են ընկճել սահմանադրականներին :

«Իմ գալու երկրորդ օրը տեւորի ենթարկուեց, իր տան մէջ, սահմանադրական շարժման աջակից յայտնի հարուստ արբար Ֆրէյդունը, հենց Շահի մտերիմ սենեկապետի մարդկանց ձեռքով :

«Մի օր անց հրացանաձգութեան ենթարկուեց արտաքին գործոց նախարարը, նոյնպէս իր տան մէջ :

«Սա եւս յայտնի է իրր ջերմ Սահմանադրական: Նրա հայրը Մուշիրը Դովլէն էր, որ Սաղարազամ եղած ժամանակ կարողացել էր համոզել Շահ Մոզաֆարէզին Սահմանադրութիւնը ստորագրել :

«Մէջլիս(**) անդամները մշտական վախի մէջ էին. շատերը տանը չէին քնում. իրենց կողմից միջոցներ էին խորհում թէ՛ իրենց անձը եւ թէ Սահմանադրութիւնը ապահովելու համար: Ահա թէ ինչու, իմ գալուց մի շաբաթ անց, միայն Դեկտեմբեր 30ին տեղի ունեցաւ առաջին նիստը» :

Համագործակցութեան բանակցութիւնները սկսուած 1907 Դեկտեմբեր 30ից, ունենում են յաջորդաբար (բացի Յունուար 1ից) վեց նիստ :

Բանակցութիւններին մասնակցում են վեց հոգուց բաղկացած պարսիկ ազատականների մի խումբ «Մէջլիսի զանազան խաւերից. այս խումբը ներկայանում է իրրեւ մի կորիզ, որը իր հեղինակութեամբ կարողանում է ուզած ուղղութիւնը տալ գործերի ընթացքին» :

«Վեց հոգուն համախմբույն ու բանակցութիւնների նախաձեռնողը հանդիսանում էր Սէյիդ Հասան Թաղիդադէն, որ Լոսանդուն եւ ամենից ազդեցիկն էր եւ յենում էր յեղափոխական անջոմանների (ժողով) վրայ :

Պարսիկ ազատականների ներկայացուցչութիւնը կազմուած էր հետեւեալ անձնաւորութիւններից .

Վըսուդը Դովլէ (Սորհրդարանի փոխ-նախագահ), Մոսթաշարը Դովլէ, Հաջի Էրրահիմ Աղա, Սէյիդ Հասան Թաղիդադէ (երեքն էլ Թուրիդի պատգամաւոր), Հաջի Ամինը Ջարը (յայտնի հարուստ եւ փողերանոցի կապալառու), Հաջի Մուինը Թոջար (վաճառական): Վերջին երկուսն էին գլխաւորապէս հոգում սահմանադրականների ծախքերը«(***) :

(*) Ահաբեկում :

(**) Խորհրդարան :

(***) Ռոստոմի նոյն նամակից :

Կուսակցությունների կողմից ներկայացուցիչներ էին ինքը՝ Ռոստոմը և տեղացի բնիկներին Յոսիպի Միրզայանը^(*) : Նրանք ամեն մի նիստից յետոյ զրատմ խորհրդակցում էին փորձառու և քաղաքական խնդիրներին իրապեք երեք բնիկներին հետ :

Հիմնադրված ձևերի տակ եղած փաստաթղթերի, ապա Թաւրիզում, նոյն 1908 թվին, այդ բանակցություններին մասին Ռոստոմի առում որոշ մանրամասնություններ յիշողություննս վրայ, պէտք է ասել, որ բանակցություններն սկսուել և շարունակուել են ջերմ և անկեղծ միջնորդությամբ : Նիստերի ընթացքում եղել են թեթև փիճարանություններ, այն էլ մտքերի պարզարանություն համար :

Վեց նիստերում քննությունն են առնուել առաջին հերթին 1) Սահմանադրական իրաւակարգի ապահովութեան և բնականոն ընթացքի հարցը :

Ապա յաջորդարար՝ 2) անդլօ-ոուսական 1907ի համաձայնությունների գէտ առնուելիք միջոցները . 3) ներխուժած տաճկական զօրքր երկրի սահմաններից հեռացնելու , և այդ՝ զիտնադիտական ուղիով չյաջողելու և պատեւրազմի գէպքում, զինական ուժերի պատրաստութիւնների մասին : Եւ ի վերջոյ՝ 4) սահմանադրականների ու կուսակցությունների փոխադարձ աջակցութեան, օգնութեան և յանձնառութիւնների կարեւոր հարցերը :

«Բոլոր խնդիրների շուրջ կատարեալ համաձայնություն եկած, որոշուել է մօտիկ ապագայում գումարել մի նոր հանդիպում-ժողով, ուր «կալոյ էին զրուել և ուրիշ հարցեր և ուր համաձայնություն կը կայանար աւելի կոնկրէտ հարցերի շուրջ»^(**) :

Համաձայնությունն ամփոփուած էր 12 յօդուածներում, որ բաժանուած էր երկու մասի — անմիջական զործադրելի և հետագայում (պատեւրազմի գէպքում) իրադրուելի :

(*) Յ. Միրզայանը մասնակցել էր Խանասորի արշաւանքին : Այդտեղից նրա մտերմութիւնը եփրեմի հետ, որ աւելի ջերմօրէն շարունակուել է թեկրանում :

Հանրային և կուսակցական գործիչ Յ. Միրզայանը որոշ դեր է ունեցել հայ-պարսկական բարեկամական յարաբերութիւնները սերտացնելու մէջ և երկուստեք արժանացել է յարգանքի ու գնահատանքի :

Խորհրդարանի երրորդ նստաշրջանից սկսած, շարունակաբար, մի քանի անգամ ընտրուել է պարսկահայութեան, ապա՝ երբ պարսկահայութեանը տրուեց երկու պատգամաւորի իրաւունք, նա ընտրուեց հարաւային պարսկահայութեան ներկայացուցիչ Խորհրդարանում :

Իր այդ հանգամանքով նա գնահատելի ծառայութիւններ է մատուցել երկրին և միահամանակ պաշտպանել է իր ընտրողների հանրային շահերը :

Իբրեւ շնորհալի քարգմանիչ, Յ. Միրզայանը խիստ օգտակար աշխատանք է կատարել նաեւ գրական մարզում : Տարիներ շարունակ նա պարսիկ դասական մի շարք բանաստեղծների գոհարները ծանօթացրել է հայ ընթերցողներին և դրանով նպաստել երկու ժողովուրդների կապերի սմրապնդման :

Պարսկերէնից կատարած քարգմանութիւններից քացի, նա հրատարակել է ամգլերէնից և ռուսերէնից քարգմանած առանձին գրքեր : Ռուսերէնից քարգմանել է Լեւոնտոս-վի «Դեւք» :

(**) Ռոստոմի մամակից :

Արձանագրութիւնները կազմուած էին երկու լեզուով — պարսկերէն եւ ֆրանսերէն :

Համաձայնութեան իբր առաջին մասի անմիջական գործադրութիւն , կուսակցութիւնը յանձն է առնում իր հնարաւոր աջակցութիւնը բերել սահմանադրականներին թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին ճակատներում :

Արտաքին ճակատում — Եւրոպայում — նա պիտի պաշտպանի նոր Պարսկաստանի դատը եւ պիտի աշխատի չէզոք երկրներից որեւէ մէկին չահալըդու Պարսկաստանով , որպէսզի ազատուի ուսուսանող լիակաւ կլանումից :

Այս տեսակէտից , նկատի ունենալով պարսիկ բանակցողների ցանկութիւնը , կուսակցութիւնը իր ունեցած կապերի միջոցով այդ աշխատանքը մեծ մասամբ պիտի կատարի Ֆրանսիայում եւ ջանքեր գործադրի յաջողեցնելու , որպէսզի որոշ գումարի փոխառութիւն տրուի Պարսկաստանին : (Ֆրանսիային չահալըդու ինդրում բանակցող ազատականներն առաջարկում են օգտուել նաեւ Մեքսիկոյ խանի ու Յովհ. խան Մասեհեանի օժանդակութիւնից , որոնք այդ ժամանակ Եւրոպա էին գտնուում) : Կուսակցութիւնը խոստանում է հնարաւորութեան գէղջում կատարել սահմանադրականների ցանկութիւնը եւ արաքաղրել զինական ու ռազմական օժանդակութիւն , յանձինս փորձաւոր զինուորական զեկալարների եւ պայթուցիկ նիւթերի մասնադէպների :

Պարսիկ ազատականները խոստանում են յանձնառու լինել ապահովելու եւ յարմարութիւններ տալու կուսակցութեան ուժերի տեղափոխութեան երկրի ներսում եւ զէնք ու ռազմամթերքի փոխադրութեան արտասահմանից Պարսկաստան :

Նրանք խոստանում են սահմանադրականների յաղթանակից յետոյ աւելի լայնացնել այն իրաւունքներն ու արտօնութիւնները , որ պարսկահայութիւնն ունի , ի վաղուց անդի Շահական հրովարտակներով իր ներքին , ազգային-մշակութային կեանքում :

Պարսիկ ազատականները յանձն են առնում հայ զաղթականներին յատկացնել Սալմաստի ու չըջակայ վայրերի պետական հողամասերը (խալըս) :

Նրանք յանձնառու են լինում ջերմ աջակցութիւն բերել՝ զարկ տալու համերաշխ գործակցութեան հայ եւ մահմեդական տարրերի մէջ , թէ՛ թուրքիայում եւ թէ՛ Կովկասում :

Խոստանում են իրենց հաւատարմներից մէկին Կ. Պոլիս ուղարկել , որպէսզի կուսակցութեան անդամներին յարաբերութեան մէջ զնի տաճկական մայրաքաղաքում գտնուող պարսիկ ազատականների հետ , օգնելու այդ համագործակցութեան աշխատանքում :

Համաձայնութիւնից անմիջապէս յետոյ կուսակցութիւնն անցնում է իր յանձնառութիւնների իրագործման :

Ֆրանսիայում նա օգտուում է թէ՛ իր բարեկամ ֆրանսիացի պատգամաւորների ու քաղաքական գործիչների օժանդակութիւնից եւ թէ՛ մամուլի քարոզչութիւնից Պարսկաստանի հանդէպ համակրանք ստեղծելու ուղղութեամբ , որ յաջողում է : Բայց , զժրախտաբար , այդ յաջողութիւնը մնում է բարոյականի սահմաններում : Գործնական արդիւնք չի ունենում , որովհետեւ ֆրանսիական կառավարութիւնը դաշնակից էր Ռուսաստանի հետ եւ բա-

րեկամ Անգլիային : Փոխառութեան համար էլ պահանջում էր Ռուսաստանի երաշխաւորութիւնը , որին Պարսկաստանը պարտք էր շօշափելի մի գումար :

Ներքին ճակատում եւս կուսակցութեան աշխատանքը կատարւում էր , աւելի քան ծրագրուած եւ կանոնաւոր կերպով :

Կուսակցութեան մարմինների ներկայացուցիչներն ու գործիչ ընկերները բոլոր վայրերում էլ սերտ կապ են պահում սահմանադրական ղեկավարների հետ , խորհուրդներ տալիս , գործունէութեան ուղեգծեր մատնանշում եւ երբեմն էլ ղէնք , ռազմամթերք ու ուժեր տրամադրում որոշ գործողութիւնների համար :

Ապա կազմւում են քիչ-չատ կրթուած պարսիկ երիտասարդներից խմբեր — երբեմն խառն , հայ եւ պարսիկ — եւ դասախօսութիւնների ու զրոյցների միջոցով մտքեր պատրաստում :

Այսպէս շարունակւում է մինչեւ Թաւրիզի ապստամբութիւնն եւ ռազմական գործողութիւնները :

Իսկ այդ ժամանակ կուսակցութիւնն իրագործում է իր միւս յանձնառութիւնը : Մէկը միւսի յետեւից սահմանադրական կռիւների շրջաններն է ուղարկում մի շարք ռազմավայրերում փորձառու դարձած այնպիսի յայտնի ղէմքեր , ինչպիսիք էին՝ Քեօին , Դումանը , ապա Սամսոնը , Զուլումաթը , Սմբատը , Խեչոն եւ Մարտիրոսը — փաղանգն այն հերոսների , որոնց շարքում անակնկալօրէն երեւան է գալիս նաեւ մեծ ռազմագէտ Եփրեմը : Ռուստոմն ինքն էլ է շտապում կռիւների կենտրոն Թաւրիզ (1908 Հոկտեմբերի վերջերին) եւ ամբողջովին մխրճւում ապստամբ քաղաքի պաշտպանութեան եւ յաղթանակի աշխատանքների մէջ :

Այստեղ նա իրագործում է նաեւ համաձայնութեան միւս խոստումը՝ պայթուցիկների նկատմամբ : Ռուստոմը հիմնում է պայթուցիկների փոքրիկ մի աշխատանոց եւ անձամբ ղեկավարում ուսմբերի , հրթիռների եւ պայթուցիկ այլ զէնքերի պատրաստութիւնը :

Ռուստոմի նախաձեռնութեամբ Թաւրիզում եւս կուսակցութեան ներկայացուցիչների եւ սահմանադրական ղեկավարների միջեւ տեղի են ունենում բանակցութիւններ , որոնք յանգում են հետեւեալ համաձայնութեան .

«Հայ մարտիկները գալիս են իրենց զէնքերով . իսկ սահմանադրական ղեկավարութիւնը հոգում է նրանց ռազմամթերքը , ձիերն ու ապրուստի միջոցները :

«Կուսակցութիւնն ինք է հայթայթում պայթուցիկ նիւթերն ու զէնքերը . իսկ պարսիկ ղեկավարութիւնն աջակցում է նրանց փոխադրութեանը ար-սասահմանից :

«Հայ մարտիկների պետերը , իբր փորձուած իմրապետներ , պահում են իրենց այդ հանգամանքը , իսկ պարսիկ ղեկավարութիւնը զինուած ուժեր է տրամադրում նրանց հրամանի տակ» :

Ռուստոմի վարած այս բանակցութիւններին , ինչպէս եւ նրա ու Սաթթար խանի ու պարսիկ ղեկավարութեան փոխ-յարաբերութիւններին մաս-

նակցում էր Հ. Յ. Դ. Ատրպատականի Կ. Կոմիտէի քարտուղար Վահան Զաքարեանը^(*) :

Դառնալով նրանց վարած բանակցութիւններին, ցաօք պիտի ասել, որ սահմանադրական ղեկավարութեան կողմից տրուած խոստումները — ինչպէս Թեհրանի, Նոյնպէս եւ Թաւրիզի համաձայնութեամբ — մեծ մասամբ մնում են անգործադրելի :

Ղեկավարութիւնը գործադրում է Թեհրանի համաձայնութեան այն կէտը, որ վերաբերում է կուսակցական ուժերի տեղափոխութիւններին եւ պայթուցիկ նիւթերի ներածման գիւրութիւն տալու հարցին :

Բայց ոչ մի կերպ չի իրագործում սահմանադրականների յաղթանակից յետոյ պարսկահայութեան կրթական-մշակութային մարզում ունեցած արտօնութիւններն ընդարձակելու խոստումը :

Ընդհակառակն, ընդարձակուելու փոխարէն, հետզհետէ կրճատոււմ են աւանդական այդ իրաւունքները եւ հասնում մինչեւ համարեա վերացման :

Սալմաստի շրջանի պետական հոգերից մի թիւ անգամ չի արամադրուում հայ գաղթականներին : Մինչդեռ այդ խոստումի իրագործումը պիտի զարգացնէր գիւղատնտեսութիւնը այդ շրջանում եւ միաժամանակ պիտի զբաւլէին քրդերի յարատեւ խռովութիւններն ու աւազակային յարձակումները :

Նոյն անտարբերութիւնն են ցոյց տալիս սահմանադրական ղեկավարները նաեւ Թաւրիզի համաձայնութեան խոստումների նկատմամբ :

Այսպէս, Ատրպատականի բոլոր շրջանների կռիւների ամբողջ ընթաց-

(*) Ծնուել է Թաւրիզում 1883ին: Տեղական «Արամեան» դպրոցն աւարտելուց յետոյ, կեանքի ասպարէզ մտնելով, նա հրաժարոււմ է այն պաշտօններից, որոնք իրեն համար պիտի ապահովէին ապագայ «անդորր եւ փայլուն մի կեանք» : Մերժելով այդ պաշտօնները, նա իրեն ամբողջովին տրամադրում է կուսակցութեան եւ անցնում Կովկաս : Մօտ երկու տարի ֆարդչի հանգամանքով շրջագայում է մի շարք շրջաններ եւ խրախուսեցի արժանաւոր իր կատարած աշխատանքի համար :

Թաւրիզ վերադառնալով, նա ստանձնում է Կ. Կոմիտէի գործավարի աշխատանքները : Ապա նոյն մարմնի անդամ ընտրուելուց յետոյ, յանձն է առնում ֆարտուղարի եւ ներկայացուցչի պաշտօնը :

Ոգեւորուած պարսկական յեղափոխական շարժումներով, նա հենց սկզբից կողմնակից էր կուսակցութեան գործօն մասնակցութեան եւ այդ ուղղութեամբ բուն ֆարդչութիւն է կատարում ընկերների շրջանում :

Ամբողջովին մոլորուած Թաւրիզի պատամբութեան, նա իր եռանդուն գործունէութեամբ մեծ համակրութիւն էր վայելում պարսիկ սահմանադրական բոլոր շրջաններում — ղեկավարութիւնից սկսած մինչեւ շարքային մոջահիդը :

Նա էր. որ կազմակերպութեան կողմից հանդէս էր գալիս հանրային հաւաքոյթներին ու միտինգներին եւ իր կրակոտ ճառերով ընդհանուր խանդավառութիւն ստեղծում :

Ռուսական ներխուժումից յետոյ, խիստ կերպով հետապնդուած, նա ստիպուած է լինում հեռանալ Թաւրիզից եւ իր կուսակցական աշխատանքները շարունակել Եւրոպայում :

Թալաաթ փաշայի սպանութեան գործով կազմուած Բերլինի դատարանում վերջնա կողմից ընտրուած այն հմուտ քարգման էր. որ այնքան յաջող կերպով կատարեց իր դերը եւ գոհունակութիւն պատճառեց թէ՛ դատարանին եւ թէ մանաւանդ, դատի Էլֆին անհամբերութեամբ սպասող հայութեան...

քում, հայ մարտիկների բոլոր ծախքերը, — ապրուստի, ձիերի կերի եւ այլ կարիքների հոգացումը — կատարում է կուսակցութեան միջոցներով:

Այդ նպատակով Բիւրոյի կողմից էլ շօշափելի գումարներ են փոխադրւում թաւրիզ:

Բայց այդ վերաբերմունքը երբեք չի արդիւում, որ կուսակցութիւնն տնվերապահօրէն անցնի իր յանձնառութիւնների կատարման եւ լծուի աշխատանքի:

Եւ ամենից առաջ Ռոստոմը, որ իր հնտանդ սովորութեան համաձայն այստեղ եւս ողբւորուած, իր անապատ կորովի անխնայ գործադրութեամբ մխրճւում է աշխատանքի մէջ եւ ինքնաբերաբար դառնում շարժումին Ուզին եւ ռազմական ու այլ գործողութիւնների անուղղակի ղեկավարը:

Մի երկու ընկերների մասնակցութեամբ նա Սաթթար խանի ու իւրայինների հետ կարգադրում են զինուորական, կամուսրական ուժերի դասաւորութեան, խմբերի կապի ու փոխ-յարարելութեան, զինուորական խորհրդի կազմութեան, նրան պարտականութիւնների ու իրաւասութեան, ինչպէս եւ ելեւմտական խնդիրները:

Մինչ այդ բոլոր գործերը զանաւորում էին խառնաշփոթ զրութեան մէջ: Իւրաքանչիւր շրջան — թաղ — ունէր իր կիսանկախ ղեկավարութիւնը:

Թաղերից իւրաքանչիւրն ունէր իր առանձին դանձարկղը, իր մուտք ու ելքով, առանց հաշիւների հակակշռի:

Ձկնքն ու ռազմամթերքն էր, որ դտնւում էր Սաթթար խանի իրաւասութեան տակ, նրա կողմից նշանակուած մի հոգու հակողութեամբ, որ այդ պատճառով կոչւում էր Հոսէյն «Քըչանքչի» (փամպուշտների պէս):

Մինչ այդ, խմբապետներից տւելի ազդեցիկները, անուանապէս էին ընդունում Սաթթար խանի ընդհանուր հրամանատարութիւնը, եւ երբեմն, ինքնազուխ գործողութիւններով խանգարում ընդհանուր ճակատի կարգը:

Ռոստոմը, Քեոին ու Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչը Սաթթար խանի ու իր մի երկու խմբապետների հետ կանոնաւորում են զրութիւնը եւ կարգի ու հակողութեան տակ առնում բոլոր գործերը:

Կենտրոնացնելով ռազմական եւ այլ գործողութիւնների իրաւասութիւնը զինուորական խորհրդի ձեռքում, նրանք աւելի սերտ յարաբերութիւնների մէջ են դնում թաղերի խմբապետներին եւ յաջողում են ստեղծել միասնական ուժեղ ճակատ:

Իսկ ելեւմտական խնդիրների կարգադրութիւնն էլ յանձնւում են յատուկ մի յանձնախմբի:

Երկու յանձնախմբերը — ռազմական եւ ելեւմտական — կազմւում են խառն՝ պարսիկ եւ հայ անգամներից(*):

Այս յանձնախումբը գործի անցնելուն պէ՝ կիրառում է հակակշռի կարգը եւ որոշում է գանձել նաեւ պետական բոլոր եկամուտները, որոնք մինչ այդ անտես էին արուել:

(*) Ա. Քասբաշին այս մասին յիշում է իր «Պատմութեան» ա. հատորի 710րդ էջում:

Յանձնախումբը որոշում է նոյնպէս հաւաքել պետութեան հասանելիք հացահատիկի բերքի մասը և կարելիին չափ մեծ քանակութեամբ ցորեն ամբարել և միաժամանակ կանոնաւորել ալիւրի բաշխման գործը :

Զինուորական խորհրդի աշխատանքները մեծ մասամբ ծանրանում էին Ռուստոմի ու Քեռու վրայ :

Նրանք էին, որ նախապէս մշակում էին ոռոգման ծրագիրներն և Սաթթար խանի հետ խորհրդակցելով և նրա համաձայնութեամբ գործադրութեան դնում միացեալ ուժերով : Կամ տեղի վրայ, Սաթթար խանի հետ խորհրդակցելով, մշակում էին իրենց ոռոգման ծրագիրն ու անցնում գործողութիւններին :

«... Ուրբաթ օրը վեց հոգի հայ դաշնակցականներից -- որ Քեռի Փեղայու գեղավարութեամբ վերջերս են հասել Կովկասից -- Սաթթարի գիրքերը գրաւելու համար անցնում են աշտուկ :

«Երբ շուտ են գալիս գիրքի յեռուի մասը, որ յանդիման է Ախմէշիէի գիւղին, նկատում են, որ մեծ թուով պետական ձիւորներ են հաւաքուել այդ գիւղում :

«Զիւտորները նրանց տեսնելով, մօտ հինգ հարիւր հոգի, քառասորակ սլանում են նրանց վրայ :

«Քաջարի Փեղայիները, հակառակ իրենց թուի փոքրութեան, իջնում են ձիւրից և թշնամուն կրակի տակ առնում : Նրանք ոռոգման այնպիսի վարպետութիւն են հանդէս բերում, որ ձիւտորները չփութում են :

«Մոջահիդները այդ կուտի մասին տեղեկութիւն ստանալով, մի քանի կողմից հասնում են և սկսում հրացանաձգութիւն թշնամու դէմ, որ փախչելու մէջ է գտնում իր փրկութիւնը : Նրա մի մասը խոյս է տալիս մինչև Սարդարուզ (պետական բանակի կենտրոնը) : Թշնամին ունենում է մի քանի սպանուածներ, իսկ հայ Փեղայիներից մէկը թեթեւ վիրաւորւում է :

«Այս պարտութեան պատճառով իր արժանապատուութեան վիրաւորանք զգալով, Սամազ խանը(*) յաջորդ օրը՝ Շարաթ, իր ամբողջ ուժերը գործի դնելով, կէսօրուայ մօտ Ախմէշիէից յարձակման է անցնում :

«Վրայ հասած մոջահիդները դիմադրում են : Ժամը մէկին կռիւն այնքան է մեծանում, որ Սարդարը(**) ինքն էլ ռազմադաշտ է շտապում :

Հայ դաշնակցական Փեղայիներն ու սոցիալ գեմոկրատ վրացիները ամէնքն էլ նրա հետ են լինում :

Առաջին անգամն էր, որ կռիւր տեղի էր ունենում ոռոգման կարգով : Բոլոր խմբերը թէեւ գտնուում էին Սարդարի հրամանատարութեան տակ, բայց մեծ կամ փոքր խմբապետներից իւրաքանչիւրը իր վայրում առանձին գործ էր կատարում :

(Ընդգծումը մեզնից) :

(*) Պետական հեծելաւորի հրամանատարը : Տիտղոսով Շուլա-էդ-Դովլէ :

(**) Խոսքը Սաթթար խանի մասին է :

«Հեծեալ կամաւորներն էլ ձիերից իջնելով, անցնում են շարքերը :
«Երեք ժամուայ խիստ զօռեմարտում երկու կողմից էլ զիմադրում են ,
բայց երեկոյեան թշնամին թուլանում է :

«Կամաւորները միահամուռ զրոհով դուրս են մղում թշնամուն իր
տասեմէկ զիրքերից եւ փախուստի մատնում :

«Զխաւորները ունենում են սպանուածներ եւ վիրաւորներ :

«Կամաւորներից ոչ մի սպանուած :

«...Այս կոխներում (Ալար, Հոքմափար, Խարիր եւայլն) հայ եւ վրա-
ցի ֆեղայիներ եւ որոշ մոջահիդներ մեծ անձնուիրութիւն ցոյց տուին»^(*) :

Իր ներքին անդուստ մղումով, Ռոստոմը թաւրիգում ընդհանրապէս
ներկայ էր լինում կոխներին : Նա համարեա միշտ էլ միանում էր մարտա-
կան խմբին, անցնում էր ընդհարումների գծերին շատ մօտ եւ անկասկած
կոռոզ մարտիկներից պուցէ աւելի մեծ չափով ապրում էր կոխների ելե-
ւէջները եւ սրտի տրոփումները :

Հակառակ ընկերների խիստ զիմադրութեան եւ արգիլելու փորձին,
զրանից բացի, նա համարեա միշտ էլ, անձամբ էր կատարում (մէկ կամ եր-
կու տղաների հետ) պայթուցիկների զետեղումները : Այն էլ թշնամու գծին
շատ մօտ : Նա միաժամանակ ցանկանում էր մօտկից հսկել ռումբերի արձա-
կումների վրայ : Իր այս ընթացքով անձնուիրութեան բարձր օրինակ էր
հանդիսանում շրջապատին, որ պաշտամունքով ենթարկւում էր նրա խօսքին,
հրահանդին, բայց մանաւանդ նրա գաղափարական հմայքին :

Ինչպէս վերելում յիշուեց, Ռոստոմի նախաձեռնութեան արդիւնք էր
պայթուցիկների արհեստանոցը, որ հաստատուած էր հայկական թաղի մի
նեղ փողոցում, փոքրիկ մի տան մէջ, Գէորգ Կիրակոսեանի (Բուլղարացի
տիտղոսով) անմիջական հսկողութեան տակ, կուսակցական մի խումբ երի-
տասարդներ՝ ռումբեր, պայթուցիկներ եւ հրթիռներ էին պատրաստում :

Ռոստոմի կատարեալ վստահութիւնը վայելող Գէորգը սակայն, երկար
չի մնում իր գործի վրայ : Նա զոհ է գնում իր մի անդգուշութեան եւ որբ
թողնում իր հսկողութեան տակ աշխատող մօտ տասը երիտասարդներին : Մո-
ջահիդների մէջ առաջացած մի անախորժ դէպքի պատճառով յուզուած վի-
ճակով արհեստանոց վերադառնալով, Գէորգն անզիտակցաբար մի քիչ աւե-
լի ուժեղ է սեղմում ձեռքում լցուած ռումբը, որ պայթում է եւ ուղղակի
կտոր-կտոր անում, չիտակ, ազնիւ եւ ուրախ բնաւորութեամբ, ամէնքին սի-
րելի դարձած Գէորգին (1910 թ. Մարտ 25) :

Պայթումը կատարւում է ուղղահայեաց, որով փրկւում են նոյն սեն-
եակում աշխատող երիտասարդները : Առաջանում է թեթեւ հրդեհ, որ ան-
մեջապէս հանդգնում են պայթիւնին ներկայ եղող երկու հօգի եւ ազատում
պայթուցիկների պահեստը :

(*) Ա. Քասրաւի «Թաքիլը Մաշրութիաք իրան» (Պատմութիւն իրանի Սահմանադրու-
թեան), հատոր ա. էջ 838, 862 եւ 871 : (վերոյիշեալ հատուածը հեղինակը մէջ է բերել տե-
ղական «Անջուման» եւ «Մուսաւաք» թերթերի հաղորդագրութիւններէ) :

Իրենց սիրելի Գեորգին թաղելուց յետոյ, Երիտասարդները, հենց յաջորդ օրուանից, անցնում են իրենց աշխատանքին, այս անգամ Ռոստոմի անմիջական հովանու աակ:

Յիչենք, որ այդ արհեստանոցի պայթուցիկներն իրենց զանազան ձևերով սարսափ էին տարածում թշնամու վրայ:

Բայց այսքանով չէր սահմանափակում Ռոստոմի գործունէութիւնը թաւրիղի ապստամբութեան ժամանակ: Իրր աննկուս պահակ, նա մի րոպէ իսկ հանդիսա մնալ չգիտէր: Նա ամէն տեղ էր, ամէն գործի: Ամէն աշխատանք ծրագրող, հսկող և միաժամանակ գործադրող: Նա Սաթթար խանի մօտ էր անցնում զրոհների ծրագիրը միասնաբար մշակելու համար: ապու ներկայ էր լինում նաեւ նրանց գործադրման ժամանակ:

Արդոյ Հոսէյն Նաւային Ռոստոմի թաւրիղում ունեցած գործունէութեան մասին հետեւեալ յիշատակութիւնն է անում(*).

«...Ընթերցողները գիտեն, թէ թաւրիղի կոխներում հայերը ինչ մեծ մասնակցութիւն ունեցան և ինչպիսի անձնագոհութիւններ կատարեցին: Այդ ժամանակ զրեթէ րոյր հայերը «Դաշնակցութիւն» կուսակցութեան էին պատկանում և այդ կազմակերպութիւնը, որ ամբողջ աշխարհի հայաչափ կենտրոններում ոյթ և հեղինակութիւն ունէր, առանց որեւէ ակնկալիքի եւ միայն ազատութեան գաղափարի համար (ընդգծումը մեղանից) նետուեց պայքարի մէջ և բաղմաթիւ կռիւներ մղեց:

Ռոստոմը, որ նրանց ղեկավարն էր եւ եկել էր թաւրիղ, կոխներին եւ հայերի տարած աշխատանքներին մօտից վերահսու լինելու համար, Բաղրը խանի հետ ևս մի տեսակցութիւն է ունենում: Բաղրը խանը նրան ճաշի է հրաւիրում:

Երբ ինքը՝ Բաղրը խանը իր համհարգներով տեղաւորւում են սփռոցի շուրջը, իր ծառային կարգադրում է, որ սենեակի անկիւնում, Ռոստոմի եւ նրա գործակից և թարգման Վահան Զաքարեանի համար առանձին մի սրահոց փռել և յետոյ, որպէս ներողութիւն, գառնալով Վահան Զաքարեանին, ասում է.

— Աչնա՛ (Ծանօթ. — թաւրիղեցիները այդպէս էին կոչում հայերին), կը ներէք, ի հարկէ, բայց մեր կրօնը այդպէս է պատուիրում:

Հետագայում Վահան Զաքարեանը միշտ ասում էր, որ Բաղրը խանի այդ արարքը մեզ այնքան էլ անհանգստութիւն չպատճառեց, բայց նրա ներողութիւն խնդրելու այդ ձևի համար, — որ թաւրիղի յեղափոխութեան ճառագարն էին այնքան մեծ գոհողութիւններ էին անում, չափազանց ծանր էր»(**):

Ռոստոմը մարտիկների հանրակացարանումն էր — խորհրդակցում էր Քեռու հետ, ռազմական ծրագիրներ էին մշակում, միաժամանակ հետաքրք-

(*) Արգը-Հոսէյնը Նաւայի, «Ոմիդ Իրան», քիւ 523, էջ 5:

(**) Բնագիրը վերաբարդուած է նոյնութեամբ: Լեզուական անհարթութեան մը աւելի, տպագրական շարուածքին մէջ մէկ կամ երկու տողի «փախուստ»ի մը արդիւնք կը թուի ըլլալ: Հ. Տ.

քըրում էր մարտիկների կենցաղով ու վիճակով եւ նրանց կարիքներն ու պահանջները լրացնելու ցանկություններ :

Նա ազգային իշխանությունն չհեռ էր , հայ համայնքին վերաբերող խնդիրների մասին խորհրդակցելու համար :

Վերջապէս , Ռոստոմը ժողովներումն էր , բայց հազուադիւրս անգամ : Ընկերական այն հաւաքովիներում , որոնք թնդանոթների ու հրացանաձգութեան որոտումների ոլորաններում , տեղի էին ունենում «հրաբխի վրայ»...

Ռոստոմն ամէն անգլ էր , թէ՛ իր ներկայութեամբ եւ թէ՛ մանաւանդ իր բացակայութեամբ...

«ԵՓՐԵՄ» (էջ 125-145). Թեհրան 1964

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ, 1908 -- 1909

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէր կարող անտարբեր մնալ ղէպի պարսկական շարժումը, ուստի եւ կուսակցական շարժումն սկսում են քննել հարցը. հրապարակ են գալիս երկու տեսակէտներ. ըստ ոմանց այդ շարժումների մէջ մեր մասնակցութիւնը պիտի սպասէր մեր ուժերը, որոնք այնքան պէտք էին թուրքահայ շարժման համար. միւսները կողմնակից էին մասնակցութեան. Ռոստոմը յատկապէս կողմնակից էր մասնակցութեան, գտնելով որ Թուրքիայի հարեւան պետութիւնները սահմանադրական կարգեր ունենալով՝ պիտի ազդէին նաեւ Թուրքիայ ուժերի վրայ:

1906 թուի աշնանը Վրէժի Կ. Կոմիտէն Շրջանային ժողով է գումարում Թուրքիայում. շրջանների պատգամաւորները իրենց հետ պիտի բերէին իրենց շրջանի ընկերների կարծիքը՝ պարսկական շարժումների առթիւ: Ռաշտից (Գիլանի շրջան) գալիս է Նփրեմը, իրեն հետ բերելով իրենց շրջանի խորհրդակցական ժողովի որոշումը, ըստ որի Գիլանի ընկերների մեծամասնութիւնը կողմնակից էր շարժման մասնակցելուն^(*):

Վրէժի Շրջանային ժողովը հարցը քննութեան առնելով, իր որոշումը ուղարկում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Հրդ. Ընդհանուր ժողովին, Վահան Զաքարեանին ընտրելով իբրեւ պատգամաւոր:

Ընդհանուր ժողովը քննութեան առնելով հարցը, հասնում է հետեւեալ որոշում-բանաձեւի. —

«Նկատելով որ պարսկական ներկայ շարժումը կարող է դառնալ ժողովրդական արթնացման բնոյթ ունեցող հասարակական խոշոր երեւոյթ՝ թէ՛ Պարսկաստանի եւ թէ՛ Արեւելի համար, եւ գտնելով նրա տարածուելն ու լայնանալը ցանկալի թէ՛ համամարդկային եւ թէ՛ հայկական տեսակէտից. —

Ընդհանուր ժողովը յանձնարարում է Պարսկաստանի դաշնակցական մարմիններին ու անհատներին, բոլոր միջոցներով նպաստել այդ շարժման զարգացման, մտցնելով պարսկական արթնացման մէջ այն ազատագրական ռամկավարական-աշխատանքական ոգին, որը բխում է Դաշնակցութեան Մրաքրից^(**):

Ընդհանուր ժողովի այս որոշումից յետոյ տատանման մէջ եղող ընկերներն եւս, իբրեւ կուսակցական կարգապահութիւն, որոշում են ակտիւ

(*) Վկայութիւն Խ. Մ. Եանի:

(**) «Դիւօշակ», 1907 թ. թիւ 5:

մասնակցութիւն ըրերէլ պարսկական շարժումներին :

Թաւրիզում արդէն սկսուել էին կոիւնները յեղափոխականների եւ միապետական զօրքերի միջեւ . ժամանակի ժողովրդական հերոսներն էին Սաթթար եւ Բազրը խաները : Սակայն տեղական ուժերը բաւական չէին ղէմ գրնելու համար պետական ճիշ թէ շատ կազմակերպուած զօրքին (որը սպառազինուած էր) եւ միապետական-հակայեղափոխական խաների ձեռնոր խմբերին , որոնք տողորուած էին թալանի տենչով :

Թաւրիզի պարսիկ յեղափոխականները դիմում են Հ. Յ. Դաշնակցութեան , մարտական ուժեր խնդրելով , ղէմ դնելու համար անընդհատ յարձակումներ գործող թշնամուն , որը հաստատուած Թաւրիզի մի քանի թաղերում (յատկապէս Դաւաշի թաղը , որ հակայեղափոխութեան միջնարկն էր) ուժեղացած էր քաղաքի յեղափոխական թաղերը եւ այնտեղ հաստատուած դիրքերը , երբեմն գրոհի անցնելով : Սկսուած էր ղաշնակցական մարտիկների մուտքը Ատրպատական :

Քեռու խումբը մուտք է գործում Թաւրիզ : Քիչ յետոյ ղալիս է նաեւ թէքիրդաղցի Գէորգը , որ ռումբ պատրաստող էր Ռոստոմի ցուցմունքներով եւ ղեկավարութեամբ : Այդ գործում Ռոստոմին օգնում է նաեւ Կարապետ Պիոնեան , որը Լիւրաւայի «Հայկազեան - Թամարեան» ղալոցի տեսուչն էր : Խմբի վրայ հետապայում աւելանում են նաեւ Մնջոն եւ Արշակ Սիւնեցին :

Կոիւնները տաքանում են . ամէն անգամ , երբ պարսիկ յեղափոխականները մեծ յարձակումներ են կրում եւ դիրքերը մտանդում են , լուր են տալիս հայ մարտիկներին , եւ Քեռին , իր խումբը վերցրած , օդնութեան է շտապում , սկսում են գործել հայ մարտիկների մոտիններն ու մատուցէրները եւ թշնամին խուճապահար՝ կորուստներ տալով փախչում է : Այսպէս ուժեղ բախումներ են տեղի ունենում Լալայում , Սարի Դաղում , Հոքմաւարում , Ալվարում եւ այլուր , որոնք Թաւրիզի արուարձաններն են :

1908ի Հոկտեմբերին Ռոստոմն արդէն Թաւրիզ էր . ռումբեր , ռակետներ եւ ականներ է պատրաստում , իրեն օդնական ունենալով թէքիրդաղցի Գէորգին : Մեծ ազդեցութիւն են ունենում Ռոստոմի նետած ռակետները , մարտիկների գործածած ռումբերը եւ թշնամու անցման ճամբին թաղուած ականները , որոնք պայթում են եւ զոհեր խլում : Թշնամին խուճապի եւ սարսափի է մատնում , բարձրանում է յեղափոխական մասսաների հոգեկանը : Այսպէս , Ռոստոմը ականներ է թաղում (Ջումշուղի հետ) Սարի Դաղում , միապետական էյնդ Դովլէի բանակի ղիրքերի տակ : Մի այլ ական Մարտիրոս Չարուխչեանն ու Ջումշուղը տանում թաղում են Լալայի ճակատում : Այս ականները պայթելով , մեծ զոհեր են խլում յարձակուող թշնամու շարքերից(*) :

Յեղափոխական Թաւրիզն ապրում էր արտակարգ եռուղեւ , չնայած հակայեղափոխական զօրքերով շրջապատուած լինելուն . տեղի էին ունենում միտինգներ , արտասանում էին կրակոտ ու ոգեւորիչ ճառեր՝ պարսիկ , հայ

(*) Տե՛ս Մարտին (Ջումշուղ) Տէր Գալստեանի յուշերը (ամսիպ) :

եւ վրացի յեղափոխականների կողմից: Թաւրիզահայ երիտասարդութիւնը խանդավառութեան ու ոգեւորութեան արտակարգ օրեր էր ապրում, մասնակցում կռիւներին, ռումբերի պատրաստութեան, զէնքերի փոխադրութեան, նշանառութեան եւայլն: Այդ կռիւներից մէկում է (Լալայի), որ զոհ է դրնում Թաւրիզից երիտասարդ Սարգիս Տէր Մարտիրոսեանը, իր անուանակոչութեան տօնի օրը: Ընկնում են, հերոսական մահով, նաեւ Քեռու խմբից մի քանի խիզախ մարտիկներ: Յեղափոխականին մայրը թաղումներ են տեղի ունենում նուազախմբերով եւ յեղափոխական երգերով, արտասանում են կրակոտ դամբանականներ:

Ռոստոմն ամէն տեղ է, դիրքից-դիրք, ճակատից-ճակատ, գիշեր թէ ցերեկ: Արտակարգ հղրայրական համերաշխութիւն է տիրում այսպղղի յեղափոխականների միջեւ՝ հայերի, պարսիկների, վրացիների եւ կովկասցի թուրքերի: Նրանց մէջ է նաեւ Մոսկուայից եկած մի ռուս յեղափոխական՝ սոցիալ-դեմոկրատ Ալեքսէւր: Նաեւ անգլիական մի թերթի անգլիացի թղթակից, որ ատրճանակը կողքին, այցելում է բոլոր առաջաւոր դիրքերը եւ թղթակցութիւններ ուղարկում(*): Վերջը այս թղթակիցը սպանում է կռուի միջոցին:

Քաղաքը պաշարուած է, կտրուած են հաղորդակցութեան ճամբաները, քաղաքում պարէնի սուր կարիք է զգացւում, սովն ու քաղցը տիրել են յատկապէս պարսկական դանդուածներին, բայց «յեղափոխական Թաւրիզի» հոգը չէ, նա տոկում է, տանելով բոլոր զրկանքները, նա ապրում է յեղափոխական ոգու վերելքը:

**

1909 թուի Ապրիլ ամսին ռուս ցարական բանակը, գեներալ Մնարսկու հրամանատարութեամբ, մուտք գործեց Ատրպատական եւ եկաւ Թաւրիզի Ալլի գետի կամրջի մօտ ճամբար հաստատեց: Ռուսների դալով՝ կռիւները դադարեցին: Նոյն ժամանակներում Եփրեմը գրաւեց Թեհրանը, սահմանադրութիւն հռչակեց, Մահմադ Ալի Շահը փախաւ:

Ռոստոմը եւ զինուորական խորհուրդը որոշեցին, որ Քեռու խումբը Թաւրիզից հեռանայ: Վրէժի Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչ Վահան Զաքարեանը բանակեց Սաթթար խանի հետ եւ պայմանաւորուեցին, որ Սաթթար խանը քանդել տայ քաղաքի հարաւակողմի այգիների պատերը, ճամբայ բանայ, որպէսզի Քեռու խումբը աննկատ դուրս գայ քաղաքից եւ Ալլի չայի կամուրջից բաւական հեռու գետն անցնի եւ հեռանայ:

Վահան Զաքարեանը բանակեց նաեւ գեներալ Մնարսկու հետ եւ պայմանաւորուեց, որ խումբը թողնի քաղաքն ու հեռանայ: Ռուսները կարծում էին, որ խումբը պիտի անցնի Ալլի գետի կամրջով(*): Բայց կուսակցական-

(*) Տե՛ս Մարտին (Ջումշուդ) Տէր Գալստեանի յուշերը (ամսիպ):

գինուորական խորհուրդը, առ ի զգուշութիւն, իր հասկացած ճամբան ընտրեց :

1909 թուի Մայիս 1ի օրը, գիշերուայ ժամը 12ին, Քեռու խումբը եւ Ռոստոմը կազմ ու պատրաստ խմբուեցին Թաւրիզի հայոց Լիւրսա թաղի զպրոցի մօտ հրապարակում եւ ճամբայ ընկան : Խումբն անցաւ ալպինների քանդուած պատերի արանքով . լուսարացի մօտ անցաւ Աջի գետը, կամուրջը թողնելով շատ աջ . իր առաջին կայանը եղաւ Այիշահ գիւղը . ապա խումբը գիշերեց Թասու : Յաջորդ օրը շարունակելով ճամբան Այմա-Սարայի վրայով, երեկոյեան դէմ հասաւ Ղալասար, ուր ընդունուեց Սամսոնի կողմից(*) :

Առաջինք, որ պարսկական յեղափոխութեան շրջանին, Խոյի, Սալմաստի եւ Ռաքիայի շրջաններում կուսում էր հակայեղափոխականների դէմ խրմպապետ Սմբատը իր 25 հոգինոց խմբով : Նրա խմբից սպանուել էին 5 հոգի (Ջուլումաթ, Յարութիւն, Մամիկոն եւ երկու ուրիշներ) : Սմբատը եւս իր խմբով արդէն եկել էր Ղալասար :

Սալմաստում կար Սամսոնի մարտական խումբը՝ բաղկացած տեղացի 25 մարտիկներից . նրանք այդ շրջանը գերծ էին պահում յարձակումներից եւ հակայեղափոխականների ազդեցութիւնից :

Սալմաստում Ռոստոմը լուր է առնում, որ Շարաֆ բէգը (Խանասորի) հիւր է գալիս մեզ . նա պիտի գար Խոսրովա գիւղը : Ռոստոմը, Սամսոնը, Քեռին, Սմբատը, Մջոն եւ Սարհատը իրենց ձիաւորներով, մեծ խմբով մեկնում են Խոսրովա : Շարաֆ բէգն արդէն այնտեղ էր մի խումբ գինուած քրդերով : Հիւրասիրութիւն է տեղի ունենում եւ երկար զրոյց : Շարաֆ բէգի նպատակն էր՝ բարեկամական կապեր ստեղծել Դահնակցութեան հետ, մոռանալ անցեալը : Այդտեղ է, որ քրդերը պատմում են Խանասորի կռուի (1897) մանրամասնութիւնները . նրանց պատմելով, Կարոն (Ստեփան Զօրեան, Ռոստոմի եղբայրը), որ պաշարուել էր քրդերի կողմից, մենակ կըլուէլ էր մինչեւ գիշեր . առաւօտեան քրդերը տեսել էին, որ Կարոն արդէն մեռել է(**) :

Երեկոյեան Շարաֆ բէգը մեկնում է Խանասոր, իսկ մերոնք վերադառնում են Ղալասար :

Մի քանի օր յետոյ, գիշերը, Ռոստոմը նամակ է ուղարկում Քեօհնաշահարից, հաջի Փէշնամազից, որով վերջինս խնդրում էր անմիջապէս օգնութեան հասնել իրեն, որովհետեւ իրենց եւ թուրք կոնսուլատի միջեւ կոխ էր ծագել : Թուրք հիւպատոսի գրութեամբ՝ թուրք զօրքը պիտի մանի Քեօհնաշահար եւ քարուքանդ անի :

Դեռ լոյսը չբացուած՝ Ռոստոմը, Սամսոնը, Քեռին, իրենց հետ վերցրնելով Մարտիրոսին, Խոսրովին եւ Ջումշուդին, մեկնում են Քեօհնաշահար : Տաճկական մի վաշտ, արեւմուտքից գալով, կտրում էր Դիլմանի եւ Քեօհնաշահարի միջեւ ընկած ճամբան, երբ վաշտապետը նկատում է ֆեղայիների խմբին, գինուորական պատուի է կենում :

(*) Տես Մարտին (Ջումշուդ) Տէր Գալստեանի յուշերը (անտիպ) :

(**) Վկայութիւն Մ. Աբրահամեանի :

Քեօհնաչահարում տաճկական հիւպատոսարանի զինուորները կուում էին փողոցներում, Ռոստոմն իր խմբով անցնում է պնում Հաջի Փէշնամադի տունը: Վերջինս ուզում է հիւրասիրել, բայց Ռոստոմն անմիջապէս, չզիջելով՝ ընկերների թախանձանքին, մեն-մենակ պնում է տաճիկ հիւպատոսի մօտ: Ստանալով Ռոստոմի այցետուսը, թուրք հիւպատոսը անմիջապէս եւ սիրալիք ընդունում է Ռոստոմին, որ յայտնում է, թէ ինքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի ներկայացուցիչն է եւ խնդրում էր պաղարեցնել կրակը: Թուրք հիւպատոսը պատասխանում է՝ «Այս ոտնձգութիւնների համար ես Քեօհնաչահարը պիտի պատժէի, քարը քարի վրայ չպիտի թողնէի, բայց քանի որ ինձ մօտ եկողը իմ կառավարութեան պաշտպանի բարձր մարմնի անդամն է, ես պատրաստ եմ զիջել», եւ անմիջապէս կարգադրում է կրակը դադարեցնել, տաճիկ զօրքը հաւաքում է հիւպատոսարանում(*):

Ռոստոմի այս ազդեցիկ քայլը խիստ ուրախացնում է Հաջի Փէշնամազին, որը խոստանում է երախտահատույց լինել:

Ռոստոմն ու իր խումբը վերադառնում են Ղալասար: Մի քանի օրից յետոյ կուսակցութիւնը կարգադրում է բոլոր Ֆեյալիներին թողնել Պարսկաստանը, նրանց մի մասը անցնում է Թուրքահայաստան, միւս մասը զէպի Կոյկաս, մի քանիսն էլ մնում են Սարմաստում: Այսպիսով փակւում է պարսկական յեղափոխութեան առաջին շրջանը:

«Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ 1890-1918»

Թեհրան, 1950 (էջ 55-77, հատուածներ)

(*) Վկայութիւն Մ. Արքահամեանի:

ՅՈՒՇԵՐ ՌՈՍՏՈՄԷՆ

1909 թուի Օգոստոս ամսի վերջերուն, Տրապիզոնի ազգային վարժարանի ընթացաւարտներէն քանի մը հոգի նոյն դպրոցին ուսուցիչ Բարունակ Տէր Յարութիւնեանի հետ մեկնեցանք Կարին՝ Սանասարեան վարժարանը, սովորելու համար: Քոփ սարի լանջերուն վրայ հանդիպեցանք Նզիշէ Թոփչեանին, որ Կարինէն կու դար Տրապիզոն, Հ.Յ.Դ. Վառնայի Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու:

Զինքը չէինք տեսած, բայց անունը լսած էինք: Մեր ընկերներէն Մեւրոյ Կակոսեանը, որ արդէն Սանասարեանի աշակերտ էր, անձնապէս ծանօթ էր Ե. Թոփչեանին եւ հիացած էր անով:

Մանօթանալէ յետոյ, Ե. Թոփչեանը քանի մը ընդմեջ հետ խօսեցաւ: Եւ քանի մը ընդմեջ մտերմիկ ու սիրալիր զրոյցը թովիչ տպաւորութիւն թողոյց մեր վրայ: Դիմագծի համաչափութիւնը, լայն ճակատը, աչքերը ազնուական արտայայտութեամբ, պատկառազոյց էին:

Քանի մը ամիս վերջը Ե. Թոփչեանի դազադը տեսայ Կարնոյ եկեղեցիին մէջ: Ահագին չէնք ըրնէ ըրեան լեցուն էր եւ, առանց բացառութեան, ըրորը կ'արտասուէին: Հայրուկները խոփու դէմքով պահակ կանգնել էին:

Պորհրդաւոր թախծոտ լուծեան մէջ երեւաց կարճահասակ, փոքրիկ մօրուքով, ճաղատ զլուխով մէկը, որ դազադի առաջ կանգնելով՝ սկսեց իր դամբանականը: Կը յիշեմ առաջին քանի մը խօսքերը:

«Այսօր Նզիշէն մեր մէջ չէ: Մեզմէ կը բաժնուի առշուէտ: Դաւաճանի զնդակին զոհն է ան: Անփոխարինելի կորուստ մըն է մեզի համար: Սակայն, Նզիշէն բացառութիւն մը չէր: Զայն ծնող ազգը կը ծնի չատ Նզիշէներ»:

Եւ առէլ յետոյ, կարկուտի նման իրարու ետեւէ խօսքեր թափուեցան: Բաղմութիւնը հեծկտաց...

Պօսողը Ա. Վռամեանն էր, որ 5-6 տարի յետոյ նահատակուեցաւ Մեծ Նզիշէի առաջին օրերուն:

Տխուր էր Կարնեցին եւ զայրոյթով լեցուած: Քանի մը ամիս յետոյ, դաւաճանը կրեց իր պատիժը: Սակայն թափուր էր Ե. Թոփչեանի տեղը: «Յառաջ» չունէր այլեւս իր կարող խմբագիրը: Ազգային վարժարանները դրկուած էին իրենց սիրելի տեսչէն:

Անցան օրեր ու ամիսներ: Կեանքը արագընթաց կը սլանար: Եւ օր մըն ալ Կարինի մէջ երեւաց ուսուցիչներուն ուսուցիչը, զործի ու յեղափոխութեան առաքեալ Սահիան Զօրեան՝ Ռոստոմը:

Կարին եկաւ, որպէս ազգային վարժարաններու տեսուչ: Գլտէինք, որ Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն էր: Բայց անոր մեծութեան մասին գաղա-

փար չունէինք: Եւ այն օրերուն զայն ըմբռնելու կարողութիւնն ալ չունէինք: Մենք տակաւին կը սքանչանայինք միայն հայդուկներուն վրայ, որոնց ամէն մէկ քայլին կը հետեւէինք: Մենք կը տեսնէինք Տուրպախը, Զեմլետկը, Կայծակ Առաքելը, Սեպուհը եւ Նիկոլ Դումանը:

Նիկոլը միշտ մինակ կը տեսնէինք: Զէր ծիծաղել, չէր խօսեր: Նիհար ու երկարահասակ մարդ մըն էր: Երբ անոր կը հանդիպէինք, անսպասման կանգ կ'առնէինք, որպէսզի լաւ դիտենք զինքը: Շեշտակի ու տալուորիչ հայեացքով՝ լուռ, կ'անցնէր, որսի հրացանը ուսին: Անոր սիրած գործն էր եփրատի շամփուտներում սագեր որսալը:

Մեր առաջին տալուորութիւնը Ռոստոմի մեծութեան մասին ունեցանք այն ատեն, երբ տեսանք, որ հայդուկները զինուորական ընկերի կը կենային, երբ իրենց մօտով կ'անցնէր ան:

Երեք տարի Ռոստոմը մեր սիրած ուսուցիչը եղաւ, սակայն անոր կարեւոր դասախօսութիւնը կամ բանախօսութիւնը չլսեցի: Գերազանցօրէն զործի մարդ էր: Ամէն տեղ էր, ամէնուն հետ: Թէեւ սակաւախօս էր, բայց ուր որ ալ լինէր, անմիջապէս կը զգացուէր անոր ներկայութիւնը եւ անոր կարծիքի անհրաժեշտութիւնը:

Անհուն սէր ու պատկառանք ունէր անոր հանդէպ եւ Սանասարեանի աշակերտութիւնը:

Պրոֆ. Խաչատուրեանի տեսչութեան օրով, Ռոստոմը Սանասարեանի մէջ բնական զիտութիւններ կ'աւանդէր: Միշտ կը խօսէր Լամարքի ու Դարվինի մասին: Խոր լուսութեան մէջ կը հետեւէինք անոր մտքերուն: Որովհետեւ կը խօսէր կարճ, ամփոփ եւ բովանդակալից՝ պէտք է ուշադիր հետեւէինք:

Ամենէն շատ սիրած իր նիւթը Դարվինի էվոլյուցիոն տեսութիւնն էր: Երբ կը խօսէր բնական ընտրութեան, գոյութեան կոուի մասին, ուր ուժեղները կ'ոչնչացնեն թոյլերը, կը մերժէր ընդունիլ այդ տեսութեան ճշմարտութիւնը բնութեան, առաւել եւս մարդկային հասարակութեան մէջ: Ան կ'ըսէր, թէ մարդկային հասարակութեան մէջ կայ զիտակից անհատը եւ իրերօգնութեան կամ փոխադարձ օգնութեան բնական օրէնքը: Կենդանիներու մէջ ալ կը գործէ այդ օրէնքը, բայց բնագոյնաբար, իսկ մարդոց մէջ՝ գիտակցաբար:

Գիտական հարուստ ու բազմակողմանի հմտութիւն ունէր Ռոստոմը: Ասիկա բաւական էր մեզի համար, որպէսզի պաշտէինք զինքը:

Շատ պարզ ու համեստ էր: Հաղորդակից էր մեծին ու փոքրին, մատչելի էր հասարակութեան բոլոր խաւերուն:

Ծեր մամիկ մը կը հարցնէ Ռոստոմին.

— Տղաս, դուն ամուսնացած ես, զաւակներ ունի՞ս:

Ռոստոմը քմծիծաղով պատասխանէր.

— Տանը մնալու եւ ընտանեկան հոգսերով զբաղելու ժամանակ չեմ ունեցել:

Դասերէն դուրս մեզ հետ ընկեր էր: Կը խօսէր, կը կատակէր, երբեմն ալ անուշ ծիծաղով կը ձաղկէր մեր թերութիւններն ու երիտասարդական մեղքերը: Անոր ծիծաղին մէջ, կարծես թախծութիւն, վիշտ կար, որ մեզի հա-

մար հրապուրիչ էր: Մենք այդ կը բացատրէինք անոր ծանրաբեռնուած լինելով: Աշակերտական գրօսանքներու ժամանակ, մեզ կը վարժեցնէր դիտելու բնութիւնը, զննելու գոյն: Իր դիտողութիւններուն մէջ սրախօսութիւն կար, որմէ միշտ կը զգուշանայինք:

Ռոստոմի բարկութիւնը հագուագէտ էր: Նման պարագային զգոյշ էինք, որովհետեւ գիտէր եւ՛ ապտակել: Անգամ մը ընկերս, աղջկանց վարժարանին մէջ անվայել արտայայտութիւն ունեցած էր: Ռոստոմը երկուքս ալ կանչեց ուսուցչանոց: Ես, իրը ընկերս պաշտպանող, բոլորովին ուրացայ ճշմարտութիւնը: Ռոստոմի դէմքը այլայլուեցաւ:

— Այդ ընկերասիրութիւն չէ, — ըսելով ապտակ մը տուաւ ինծի եւ ուսուցչանոցէն դուրս ըրաւ, իսկ բուն յանցաւորը ազատուեցաւ:

Այլեւս կ'ամէնայի անոր երեսը նայիլ: Քանի մը օր յետոյ, առիթը գլխաւ զիս խրատելու:

Շատ կը սիրէր երգեցողութիւնը: Երգի գասերուն միշտ կը մասնակցէր, բայց ձայնը չէինք լսեր:

Ռոստոմ երբեք կարեւորութիւն չէր տար իր արտաքինին: Իր գլխարկէն մինչեւ կօշիկները սեւ էին: Փողկտպն ալ սեւ էր եւ շատ անգամ ծուռ կապուած: Հագուստները թէեւ արդուկուած չէին, բայց մաքուր էին: Կր քալէր դանդաղ, գլուխը միշտ առաջ թևքած: Դէմքը, որ ծածկուած էր սեւ ու միջակ մեծութեամբ մօրուքով, բնաւ ամելի տեսած չէր:

1911ի ամառն էր կարծեմ, երբ շրջագայեց Արեւմտեան Հայաստանի բոլոր վայրերը եւ իրեն հետ խումբ մը աշակերտներ բերաւ զպրոց: Անոնց մէջ էին Ալբրիւր-Սերորի երկու զաւակները՝ Սամսոնն ու Ալատը, առողջ, կայտառ ու յաղթանդամ պատանիներ: Անոնց մէջ էր եւ՛ Հրայրի տղան, նիհարակազմ, փոքր, ճարպիկ ու վստփռուն պատանի մը՝ կրակոտ աչքերով:

Ռոստոմ կը գուրգուրար անոնց վրայ, ինչպէս անոնց հարապատ հայրը պիտի գուրգուրար:

Կը սիրէր կիւլէշը՝ ըմբշամարտը: Իր սիրած փեհլիփանն էր համազիւղացի ընկերս՝ Աւետիս Մալույմեանը: Զրօսանքներու ժամանակ, կը բռնէր Աւետիսի թեւէն եւ մէյտան կը կանչէր անվախները: Երբեմն, երբ թուրք աշակերտներու կը հանդիպէինք, Ռոստոմի փեհլիփանը մէյտան կու գար:

Ըմբշամարտի ժամանակ, մենք աւելի կը դիտէինք Ռոստոմի հրճուած ու ոգեւորութիւնը՝ քան կիւլէշը:

1912 թուի ամառը փակուեցաւ Սանասարեան վարժարանը, եւ ամբողջ աշակերտութիւնը որպէս «ըմբոստ» դուրս թափեցաւ:

Դպրոցը նորէն բացուեցաւ Սերաստիոյ մէջ: Պոլսոյ խնամակալութիւնն այս կամակոր քայլը առած էր՝ հակառակ բարերարի կտակին, որուն համաձայն իր դպրոցը պէտք է լինէր մայր երկրի ծոցը, յատկապէս Բարձր Հայքի մէջ: Նորաստեղծանքներուն պէտք էր, որ Դաշնակցութեան շունչէն հեռու միջավայրի մը մէջ ըլլար դպրոցը:

Սանատուրեանի մէջ զաշնակցական ուսուցիչներ միշտ ալ կային : Սակայն , աշակերտութեան մէջ ոչ կուսակցական կադմակերպութիւն գոյութիւն ունէր եւ ոչ ալ այդ ուղղութեամբ որեւէ աշխատանք էր կատարուած :

Վարժարանին գիշերօթիկ հանգամանքը եւ արտաքին կեանքէն բոլորովին կտրուած լինելը հիմնական պատճառներ էին ծայրայեղ հոսանքներու առաջ գալուն : 1911 թուին , Վարժարանին մէջ գոյութիւն ունէր 18 հոգիանոց անիշխանական խմբակ մը :

Խումբը ունէր իր վարչութիւնը , որ կը ղեկավարէր զաղանի ժողովները : Ունէր իր սեփական գրադարանը , հարուստ փիլիսոփայական եւ հաստրակազդիտական գիրքերով :

Մեր ձեռքին տակ էին Բակունինի , Կրապոտկինի եւ ժան Գրամի գիրքերը : Տարուած էինք Նիցշէով , որուն բոլոր հեղինակութիւններէն ունէինք Փրանսերէն լեզուով :

Դպրոցական ներքին կեանքին եւ Սանուց Միութեան մէջ՝ այս խմբակը ղեկավար գիրք ունէր :

Զխմացանք , թէ ինչպէ՞ս յայտնի դարձաւ այս գաղտնի խումբին գոյութիւնը , Բայց կը թափ , թէ ատիթը Նիցշէի գիրքերն էին , որոնք մեր ձեռքերուն մէջ տեսաւ տեսուչ Ա . Խաչատրեանը եւ , առանց նկատաւարու , բռնու :

— Այսպիսի գրքերը դուք ղեռ եւս չէք կրնար հասկնալ :

Ճիշդ էր նկատողութիւնը , բայց ո՞վ էր ուշադրութիւն դարձնողը :

Օր մըն ալ մեր խմբի մէջ երեսաց Ս . Վրացեանը , որ անիշխանական անունը փոխեց Երիտասարդ Սոցիալիստական Խմբակ անուն : Ան մեզ տուաւ «Յատուած»ի գրադարանի գրքերուն ցուցակը իբրեւ ընթերցանութեան նիւթ : Սակայն , մենք այդ գրքերը կարդալու չըջանք անցեր էինք :

Երբ Ս . Վրացեանը Կարինէն հեռացաւ , մեր խմբակը վերանուանեցինք «Անարիտ-Սոցիալիստական Խմբակ» :

Սանատուրեանի մթնոլորտի արդիւնքն էր այս :

Պիւտոյ խնամակալութիւնը 1912 թուի սոսումնական տարուայ վերջերը Կարին գրեց զպրոցի նախկին սաներէն Պալադեան վարդապետը : Երկու ամբողջ ամիս զասերը զաղբեցան : Ոչ զասաղու էր եւ ոչ ալ որեւէ շարժում կար աշակերտութեան կողմէ : Իսկ Յունիս ամսու վերջերը , բոլոր գիշերօթիկներս զրկուեցանք մեր ծնողներուն մօտ , այլեւս Սանատուրեան վարժարանը չվերադառնալու պայմանով :

★
★

Տրապիզոն քաղաքէն եւ Եոմարայի շրջանէն Կ-՝ հոգի , վերջրթեր դասարանն էինք : Կ'ուղէինք միջնակարգ դպրոցի վկայական ունենալ : Պէտք է գիմէինք Պոլիս :

Օղոստոս ամսուն մեկնեցանք Պոլիս , ուր զանազան տեղերէ տղաներ էին հաւաքուեր : Սակայն , ուր որ գիմեցինք , պաղ ու անտարբեր վերաբերմունք տեսանք «ըմբոստներ»ու հանդէպ :

Թ . Զարդարեանի եւ Գ . Խաթակի աջակցութեամբ Կեդրոնական վարժա-

րանը դժուարութեամբ համաձայնեցաւ ընդունիլ մեզ, պայմանաւ որ քննութեան ենթարկուէինք :

Առաջին քննութեան ատարկան հայոց լեզուն էր : Յաջողութեամբ ար-
ինք քննութիւնը Լեւոն Շանթին : Երկրորդը՝ մաթեմատիկան էր, որ անյա-
ջող անցաւ : Իսկ Կուրտիկեան էֆէնտին իր թրքաղիտութեամբ ջարդուփչուր
ըրաւ մեզ :

Յուսահատուեցանք : Բայրը զպրոցներուն ղռները զոց էին մեր առջեւ :
Ամէն օր «Աղատամարտ»ի ահամբին մէջ մեր տարտերու մասին կը խօսէինք :
Առաջ ընկերներու հօդին շատ կը հանէինք՝ մեր զանգատներով : Բայրն ալ
համբերութեամբ կը լսէին եւ կը խրատէին մեզ, բայց ոչինչ կրնային ընել
քննութեան աննպաստ արգելիքին դէմ :

Ահա օր մըն ալ «Աղատամարտ»ի մէջ երեսաց Ռոստոմը, որ աւետեց
մեզ Նոր Սանասարեանի բացումը :

Շատաւ մեկնեցանք Տրադիզոն, անկէջ ալ Կարին եւ Սեպտեմբեր մէկին
Նոր Սանասարեանի մէջ էինք : Ռոստոմն էր մեր տեսուչը :

Նոր Սանասարեանի չէնքին մէջ արտաքնադէս որեւէ փոփոխութիւն
նկատելի չէր : Գոյքի մեծ մասը փոխադրուել էր : Չկար միայն հանրակացա-
րանը : Խնամակալութեան աչքին «անբաղձալի» ուսուցիչները մնացել էին :
Բայց անոնք ալ աշակերտութեան սիրելիներն էին : Չգալի էր միայն Ա. Խա-
չատուրեանի բացակայութիւնը, որ Պոլիս էր տեղափոխուել : Չայն փոխա-
րինեց Ռ. Քաջրերունին, իսկ Ֆիդիքայի ուսուցիչը՝ Տիգրան Աղամալեանը
Թիֆլիսէն էր եկել : Ան եղաւ մեր սիրելի ուսուցիչը : Հեռաւոր տեղերէ ե-
կած աշակերտները տեղաւորուեցան մասնաւոր տուներու մէջ :

Ռոստոմի չունչին տակ, ուսուցչութիւնը եւ աշակերտութիւնը յաջո-
ղութեամբ բոլորեցին 1912-13 ուսումնական տարին : Տարին անցաւ շատ ու-
րախ եւ չուտ :

Կարնեցիք իրենց ծնողական գուրգուրանքը պահեցին մեզի հանդէպ :
Տօներուն անոնց հիւրն էինք :

Բայց ամենէն հարազատը Ռոստոմն էր, որ այժմ մեր հայրիկն էր :
Յաճախակի կ'այցելէր մեր բնակարանները, կը նստէր ու կը զրուցէր մեզի
հետ, կատակներ կ'ընէր : Իսկ իր բնակարանը մեր հարազատ տունն էր : Իր
գուռը միշտ բաց էր մեր առջեւ :

Աղատ ժամեր չունէր : Հանգստանալու մասին կարծես գաղափար չու-
նէր : Պարզ ու շատ համեստ կ'ապրէր Աղամալեանի հետ միասին : Ննջասն-
եակին մէջ երկու մահճակալ կար միայն, շատ թեթեւ ծածկոցով : Սենեակը
երբեք չէր տաքցուել : Խոնջալէս կը դիմանային Կարնոյ ցրտին, մեզ կը զար-
մացնէր : Միւս սենեակը ե'ւ խոհանոց էր, ե'ւ հիւրասենեակ, ե'ւ աշխատա-
նոց : Հասարակ սեղան մը ու քանի մը հին աթոռներ կային հոն :

Կերակուրը իրենք կը պատրաստէին : Դրսէն ջուրը իրենք կը բերէին :

Աղամալեանի հետ հետեւեալ ծիծաղելի դէպքը տեղի էր ունեցել :
Յուրտ առաւօտ մը, ջուրի մօտ կը հանդիպի իր դրացիին եւ կը բարեւէ .

— Բարեւ, հարեւան :

Դրացին նեղացած կը պատասխանէ .

— Հայրանքդ դուրս ես :

Աղամարեանը չչկրած տուն կու գայ եւ կը պատմէ Ռոստոմին : Վերջինս բացատրութիւնը լսելէ յետոյ կը հասկնայ, թէ ինչո՞ւ հարեւանը հայր վան էր եղած :

1913ի ամբարն Նոր Սանասարեանը տուաւ իր առաջին ընթացաւարտները, իսկ Սեբաստիա փոխադրուած Սանասարեանը կ'ապրէր իր կազմաւորման շրջանը :

Ամատուայ արձակուրդներուն, վերջիններս դասարանի աշակերտներուն հետ, Ռոստոմ շրջապայեց մայր երկրի խորերը, գնաց մինչեւ Մշոյ Ս . Կարապետ վանքը :

Ընկերս՝ Աւետիսը կը պատմէր, որ այդ ուղևորութեան ամբողջ ընթացքին երբեք հանգիստ չունեցաւ : Հայրաբար կը խնամէր աշակերտները եւ գիշերները, մինչեւ որ տղաները չքնէին, ինքը չէր առանձնանար : Ծանապարհին անոնց հետ կը քնէր, անոնց հետ կը ճաշէր :

Ռոստոմը այցելելու էր բոլոր սրբատեղիները ու պատմական վայրերը, Ֆետայիներու եւ նահատակներու տները, գերեզմանները : Յուզուած պատմեր էր անոնց մասին : Աշակերտները արցունքներ էին նկատեր անոր աչքերուն մէջ :

1914ի Սեպտեմբեր ամսու վերջերը, անսպասելիօրէն հանդիպեցինք Ռոստոմին : Թուրքերը, թէեւ տակաւին պատերազմի չէին մասնակցել, բայց թուրքիոյ կեանքը կանգ էր առեր : Մեր շրջանի հայկական դպրոցները գոց մնացին :

Աւետիսին հետ գիւղէն քաղաք էինք գացել քանի մը կիներու հետ՝ գէնք ու փամփուշտ տեղափոխելու համար : Տրապիզոնի շուկային մէջ յանկարծ հանդիպեցանք Ռոստոմին : Բոպէ մը վարանման մէջ ինկանք : Նոյն հագուստներն էին, բայց գլխուն թրքական Փէս ունէր եւ պէխերն ու մօրուքը այնպէս էր խուզած, ինչպէս թիւ թուրքերը : Կ'անապարէր, կ'երթար նաւ առնելու :

Շատ չխօսեցանք : Ինքը քանի մը հարցումներ ըրաւ, ձեռքերը մեր ուսերուն վրայ դրաւ, թօթուեց եւ արագ քայլերով գնաց դէպի նաւահանգիստ :

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ամսագիր, քիւ 3, 1952

ՄԻ ՔԱՆԻ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՃՇԴՈՒՄՆԵՐ
ՌՈՍՏՈՄԻ ՄԱՍԻՆ ԳՐԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾԻՍ ԱՌԹԻԻ

Ընկ. Յ. Յովակիմեան (Արշակունի) «Հայրենիք»ի մէջ լոյս տեսած իր այս գրութեան լուսապատկենին կցած է ձեռագիր կարգ մը Յշդում-լրացումներ, որոնցմէ կը փառենք հետեւեալ մասերը.

Ընկ. Ռուբէն Դարբինեանը շարք մը փոփոխութիւններ ըրած է, որոնք ըստ իս տեղի ունենալու չէին: Յօդուածիս խորագիրն էր «Աշակերտական յուշեր եւ տպաւորութիւններ»:

Նկարագրել եմ Տուրպախի սրճարանը, իր զրադարան-ընթերցարանը, առանձին սենեակներով, ի հակադրութիւն Ամերիկայի ակումբներուն, որ լոկ խաղաղայրեր ու պարապ վախտի ժամանցներ են: Այդ սրճարանը Ֆետայիններու կեդրոնն էր, ուր երբեմն կը յաճախէինք Սանասարեանցիներս՝ լրագիրներ կարդալու համար: Բոլոր Ֆետայիները անխտիր, ուր որ կը հանդիպէին Ռոստոմին եւ Նիկոլ Դումանին, զինուորական բարեւի կը կանգնէին:

Այո՛, 20 տարեկան հասակիս Ռոստոմէն ապտակ ստացել եմ, բայց ան զիս ուսուցչանոցից զուրս չձգեց, այլ ես զուրս նետուեցի ու այլեւս նրա աչքին կը խուսափէի երեսալ, ինչ որ ինքը նկատած էր: Օր մը զպրոցի դարպասէն ոտքս զուրս գրի թէ՛ չէ՝ Ռոստոմը իրա յատուկ ժպիտով երկար մտգեղէս բռնելով ասաց. — «Ինչի՞՞ ես ինձանից խուսափում» եւ «ուղեղիդ զրապողական կեդրոնը թոյլ է, պէտք է զօրացնես» ըսելով թոյլ տուեց զնալ: Ես ոչ թէ նեղացել էի, այլ ամառում էի նրան հանդիպել: Շատ անգոստով էի եւ շատ բորբոքող: Ռոստոմի այս հագուստով բարեկութեան կը զգուշանային Ֆետայիներն անգամ, ինչպէս պատմել եմ Տուրպախի դէպքը:

Գրութեանս մէջ չեմ յիշած մի քանի կէտեր, որոնք յատկանշական են մեծահոգի համեստ առաքեալին:

1912ի Մայիս 1ի դաշտահանդէսին հետեւեալ դէպքը պատահեցաւ: Բազմութիւնը կ'առաջնորդէին բոլոր Ֆետայիները՝ զինուորական քայլերգով. Ռոստոմը ամենից վերջինը՝ իր սովորական քայլուածքով, միշտ զլուիւր դէպի առաջ թեքած ու խոհուն կը հետեւէր ամբոխին: Խումբ մը աշակերտներ եւս հետեւացանք, առանց շարքերը մտնելու: Երբ հասանք դաշտ — սեղանները կանաչ դաշտի վրայ բացուեցան եւ սկսաւ կերուիւծումը: Շատ չանցած մեր զպրոցի տեսուչ պր. Ա. Խաչատրեանը, որ նոր էր ամուսնացած Եղիշէ Թոփչեանի այրիի հետ, եկաւ դաշտ ու Ֆետայիներու սեղանին քովէն անցած ժամանակ բարեւեց անոնց: — Սակայն անարդական բառեր չպրտեցին անոր: Ֆետայու ըմբոստմով՝ Խաչատրեանը իրաւունք չունէր ամուսնանալու իր նշանաւոր ընկերոջ կնոջ հետ... Այլապէս դէմքով Խաչատրեանը մօտեցաւ

Ռոստոմին մի բան ասաց ու դաշտէն հեռացաւ : Ռոստոմը դանդաղ քայլերով դէպի Ֆետայիներու սեղանը զիմեց , ըստ երեւոյթին իրենք կը զգային այդ ու Ռոստոմը զեռ իրենց չհասած՝ Սաչաարեանին վերաւորական խօսքեր ասողները սեղանը ձգել եւ հեռացել էին դաշտից :

Դպրոցական կեանքից յետոյ Ռոստոմին հանդիպել եմ երկու անգամ : Առաջինը 1914ի աշնան , Տրապիզոն քաղաքում , փոստի մէջ — որը նկարագրել եմ : Մէկ էլ , վերջին անգամ , Ռոստոմին հանդիպեցի 1917 թուին Նրեւանում , Արեւմտահայերի Զրդ համագումարում , որ Տրապիզոնից պատգամաւոր էի բնորոտած : Այս անգամ ազատ պայմանների մէջ ազատ զրուցեց ինձ հետ . նոյնիսկ զիս ճաշտրան տարաւ : Ինձ պատմել տուաւ 1915-16 թըւերի մեր մի տարւոյն կեանքը Տրապիզոնի լեռներում եւ խորհուրդ տուեց մանրամասն գրի առնել :

Տրապիզոն վերադարձիս գրի առի եւ յանձնեցի նոյնպէս Նոր Սանասարեանի ուսուցիչ Տիգրան Աղամալեանին , Ռոստոմին յանձնելու համար : Աղամալեանը Ռուսաստանի քաղաքների Միութեան լիազօր ներկայացուցիչն էր , որի մօտ կ'աշխատէի ես եւ ինձ վիճակուած էր սպաստ թուրքերին ձրի հաց բաժանել : Հաւանարար Աղամալեանի ողբերգական մահով այդ գրուած թիւնն էլ կորաւ :

Այնուհետեւ Ռոստոմը հետաքրքրուեցաւ Տրապիզոնի հայերու ներկայ կեանքով , եւ խորհուրդ տուեց բնտանիքների եւ հաւաքուած երեխաները հեռացնել Տրապիզոնից — համարելով այդ կտրուած եւ վտանգաւոր շրջան : Ինչ որ հետագային իրականացաւ :

Այստեղ կ'արժէ նշել համագումարում եւ անոր փակման հանգչսում տեղի ունեցած դէպքերը :

Համագումարում պատուոյ անդամներ էին Ռոստոմը եւ Անդրանիկը , բեմի վրայ նստած Նախագահութեան կողքին :

Ռոստոմը իր սովորութեան համաձայն բնաւ չէր խօսեր եւ կամ ըստ կարգի որոշ թեյադրութիւններ կ'անէր , շատ հակիրճ : Իսկ Անդրանիկը շարունակ կը խօսէր , կը պոռար . մէկի խօսածը որ իրեն ճաշակին չէր համապատասխաներ , կը սպառնար ու աթոռ էլ կը վերցնէր : Զինքը առաջին անգամ կը տեսնէի , հիասթափուեցայ եւ մտովի րսի . — երանի թէ զինքը չրտեսնայի... : Բայց պատահեցաւ աւելի վատը՝ փակման հանդէսի ժամանակ : Թեմականի սրահը լեցուն էր : Սեղանի զլիւին նստած էր Ռոստոմը , նրա ձախ կուշտին Անդրանիկը , իսկ աջ կուշտին Մստր Եստրոն . Ռոստոմը վերցրեց բաժակը մի քանի խօսք ըսելու համար . ժամանակի ողու համաձայն առաջին հերթին Վանը յիշեց... մէկէն Անդրանիկը պոռթկաց... Ռոստոմը երեք անգամ կրկնեց , — Անդրանիկ , տեղդ նստի , — ու ան նստաւ : Սեղանակիցներէն փաշայապաշա մէկը (անունը չեմ յիշեր) պոռաց Ռոստոմի վրայ . — դուն ո՞վ ես որ փաշան կը լուցնես — : Ռոստոմը ի հարկէ չպատասխանեց նրան , բայց Արամը , որ ոտքի էր , մէկ էլ տեսնեմ ձեռքը դրպանը խոյացաւ . այդ մարդու վրայ . ի հարկէ ընկերները վրայ ինկան եւ թոյլ չտուին : Այդ իրարանցման պահուն , բեմի վարագոյրը մի քիչ բացուեցաւ եւ Տէլի Ղազարը զինուած , վայրկեան մը կանգնած մնաց . նա ուրիշ մի քանի Ֆետայիներ

րով բեմում կը ճաչէր : Տէլի Ղազարի երեւումով ամէն ինչ խաղաղուէց և սեղանը վերջացաւ հաճելի մթնոլորտում : Արամը ի հարկէ չմասնակցեց սեղանին , ձգեց և հեռացաւ :

Առաջին անգամն էր որ այսպիսի հանդիսաւոր ժողովի և սեղանի կը մասնակցէի , դրա համար էլ այն ատենայ տեսածներս և տպաւորութիւններս անմոռանալի են մինչեւ այսօր :

Կ Ա Ր Ի Ն Ո Ւ Մ

«Յառաջ»ից զատ իմ ժամանակի մեծ մասը խլում էր կուսակցական աշխատանքը՝ Ռոստոմի անմիջական ղեկավարութեան տակ։ Ռոստոմը ոչ միայն կուսակցական, այլև ազգային կեանքում կենտրոնական համադրող ու ղեկավարող դէմք էր՝ նոյնքան հեղինակաւոր Առաջնորդարանում ու կուսակցութեան առջեւ, որքան եւ հասարակական ու կուսակցական շրջաններում։ Եւ ոչ մի գործից չէր խուսափում։ Հաւասար եռանդով արհեստաւոր տղաներից երգչախումբ էր կազմում եւ ուսուցչական ժողովներ էր գումարում կամ դասախօսութիւններ էր կարդում ընկերներին։

Նոր էի հասել Կարին, երբ Արծնեան դպրոցի սրահում սկսուեցին Ռոստոմի գիշերային դասախօսութիւնները ընկերների համար։ Ամէն Շաբաթ երեկոյ Արծնեան սրահը բերնէ բերան լեցւում էր, մեծ մասամբ արհեստաւոր երիտասարդութեամբ, որոնց Ռոստոմը դասախօսում էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծագման եւ զարգացման մասին։ Պօսելու չնորձքով օժտուած չէր։ Պօսում էր հանդարտ, բառերը՝ փնտռելով, պարզ ու հանրամատչելի լեզուով, բայց ունկնդիրները պոկ չէին դալիս նրա բերանից։

Գրեթէ չորս-հինգ ամիս նա խօսեց Դաշնակցութեան մասին։ Եւ համարեա բառացի արձանագրում էի նրա խօսքերը։ Իրեւ. ատաղձ, անգնահատելի դանձ էր Դաշնակցութեան պատմութեան համար։ Երեք-չորս հարիւր էջոց հատոր կը լինէր։ Ռոստոմից խնդրեցի, որ աչքէ անցընէ ձեռագիրը եւ սրբազրէ սխալները։ Առաւ եւ մինչեւ իմ հեռանալը Կարինից, ժամանակ չունեցաւ կարդալու։ Պոստացաւ վերջը աչքէ անցընել եւ ուղարկել ինձ, չըստացայ։ Վերջը ի՞նչ եղաւ այդ թանկագին ձեռագիրը, չիմացայ։ Ռոստոմը մէկին յանձնել էր, բայց չէր յիշում ում։

Եւ զարմանալի էլ չէր։ Ռոստոմը մի ժամ հանգիստ չէր մնում Կարինում, միշտ գործի վրայ էր՝ ամէն տեղ, ամէնքի հետ, եւ ամէն բանի մէջ։ Մեծ ու փոքր գործեր գոյութիւն չունէին Ռոստոմի համար։ Եւ նրա օրինակին հետեւում էինք եւ մենք, իր համհարգները Կարինում՝ Փիլոսը եւ ես։ Կուսակցական ներքին աշխատանքը եւ արտաքին պայքարը հակառակորդների հետ մեր վրայ էր ծանրացած։

Չեմ յիշում, ո՞ր ամսին, Կովկասում սոցիալ-դեմոկրատ եւ թուրքիայում հնչակեան Եսայէմը — Գ. Կողիկեան — եկել էր Կարին, հնչակեան քարոզչութեան համար։ Դիմել էր մերոնց, որ իրեն հնարաւորութիւն տրուի հրապարակային դասախօսութիւն կարդալու Արծնեան դպրոցի սրահում։ Փիլոսը եկաւ, թէ հնարաւորութիւն տանք։ Եւ որեւէ առարկութիւն չունէի։ Եւ մեր երիտասարդ ընկերները անցան դործի։ Ռոստոմը զգուշացրեց. տեսէք, խայտառակութիւն չհանէք։

Պէտք է տեսլ, որ Եսայիմը բաւական կարգացած, խօսելու որոշ ձիրք ունեցող, պարկեշտ գործիչներէից էր: Կոյկասում անդամ էր Դաւիթ Անանու-նի եւ Բախչի Իշխանեանի սոցիալ-դեմոկրատական հաստատմին՝ ազգային հա-կումներով: Արծնեան սրահում լաւ բազմութիւն կար եւ դասախօսութիւնը անցաւ շատ հարթ, միայն դասախօսը իր խօսքի վերջում անխոհեմութիւնն ունեցաւ քննադատական մի քանի սուր բառեր արտասանելու Դաշնակցու-թեան հասցէին:

Սրահը ալեկոծուեց: Ամէն կողմից լսուեցին բողոքի ձայներ: Կծու խօսքեր դասախօս Եսայիմի հասցէին. բռնեցքներ...

Ի՞նչպէս եղաւ: Ի՞նչ պատահեց: Մէկ էլ՝ Եսայիմը անհետացել էր բե-մից. ամբիոնը անցել էր մեր ընկերներէի ձեռքը եւ մեր երիտասարդ ընկեր-ները ձեռքերի վրայ ինձ բարձրացնում են բեմ... Սրահի սրտարնոստ պա-հանջի վրայ գրաւում եմ ամբիոնը եւ սկսում նոր դասախօսութեան Հայ Յե-ղափոխական Դաշնակցութեան մասին: Եսայիմը սարսափահար փախել էր յե-տեւի դռնից...

Երբ, դասախօսութիւնից յետոյ, Փիլոսոփ հետ յաղթական մտանք Ռոս-տոմի մօտ, նա սեւ ամպի պէս մոռայլ՝ յանդիմանեց մեզ.

— Զէ՞ք ամաչում, խայտառակեցիք մեզ...

Առանձին խայտառակութիւն չկար մեր կարծիքով, բայց Ռոստոմի կու-սակցական պարկեշտութիւնը չէր հաշուում անհաստատարմութեան հետ. մենք խօսք էինք տուել Եսայիմին օգնելու՝ դասախօսութեան կազմակերպութեան, պարտաւոր էինք հաստատարիմ մնալ արտած խօսքին:

Բայց նման զէպքեր յաճախ չէին պատահում. Կարինը դաշնակցական քաղաք էր եւ կուսակցական բախումների աղիթներ չէին լինում: Ազգային իշխանութիւնը կազմուած էր անկուսակցական գեանի վրայ: Առաջնորդ Սրմ-բատ Եպիսկոպոսը իմաստուն եւ շրջահայաց մարդ էր: Դպրոցական գործի ղեկավարը ընդհանուր առաւ Ռոստոմն էր, որին ամէնքը յարգում էին: Սա-նասարեան վարժարանի տնօրէնն էր Փրոֆ. Ա. Խաչատուրեանը, թէեւ դաշ-նակցական, բայց նոյնպէս չափաւոր հայեացքների տէր մարդ: Հին ուսումնական մնացած ուսուցիչները, Փրոֆ. Սողիկեան, Արուսեան գործակցում էին որը-տանց կամ ստիպուած: Դուրսը, հանրային կեանքը դանդաղ էր երիտասար-դաց Միութեան ազդեցութեան տակ: Եւ բոլորի վրայ, աննկատելի կերպով՝ Ռոստոմի չուռը: Գործերը ընթանում էին սահուն եւ հաճելի: Կարինի ազ-գային կեանքը փոթորկուեց վերջը, երբ խնամակալութիւնը որոշեց Սանա-սարեան վարժարանը փոխադրել Սրբազ՝ հսկառակ ժողովրդի բուն բողոքի եւ ընդդիմութեան: Ի՞նչ հաշիւ էր այդ, ինչի՞ էին ձգտում Պոյսի ազանքը, որոնք, հաւանական է, տեղեակ էլ չէին դպրոցի իրական կացութեան: Հե-տեւանքը եղաւ՝ չին ու նոր Սանասարեան վարժարաններ, որոնց չուրջը փըր-թաւ կրճատ պայքար:

Ինչպէս ամէն տեղ, Կարինում էլ ազգային վարժարանների նիւթական վիճակը խեղճ էր: Շնորհիւ Սանասարեանի, դպրոցները, ընդհանրապէս, ու-նէին պատրաստուած եւ իրենց գործին գիտակից ուսուցիչներ: Ռոստոմի ջան-քը եղաւ, առաջին հերթին, բարեկաւել ուսուցչական կազմի նիւթական դը-

րութիւնը: Կային ուսուցչուհիներ, որոնց ռոճիկն էր ամսական մէկ մէքիտ: Եւ յիշում եմ սրանց ուրախութիւնը, երբ Ռոստոմի առաջարկով, հոգարար-
ձութիւնը բարձրացրեց երկու արծաթի: Ճիշդ է, ապրուստը աժան էր եւ մէկ
արծաթով էլ կարելի էր սովամահ չլինել, բայց հասարակութեան հոգեբա-
նութիւնը ամէն տեղ էլ նոյնն էր. վարժապետը ազդի ծառան է եւ փողի
մասին մտածելու չէ... Ունէինք նախնական ուսուցիչներ եւ ուսուցչուհիներ
հնարից եւ նորերից, որոնց գաղափարական շունչով պատարարակութիւն էր Կա-
րինի մատաղ սերունդը եւ որոնց շատերի անունն անգամ, աւա՛ղ, չի յիշ-
ւում այլեւս:

... Մօտ մի տարի միայն մնացի Կարինում: Այնուհետեւ շատ երկիր-
ներ այցելեցի, շատ ժողովուրդներ տեսայ, բայց զմայլելի Ռիոյում էլ երա-
զում էի Կարինի աննման վերջալոյսը, Նիպոլայի ժխտի առջեւ էլ աչքե-
րիս պատկերանում էին Սրտածորի եւ Խաչափայտի դուլալ ջրերը, եւ սրբա-
րաց շէնութիւնը Կարինի անմոռանալի հայութեան...

Բայց ամենից աւելի անմոռանալի է մնում մտերմութիւնը Ռոստոմի
հետ: Իր կեանքի եւ գործի օրինակով նա ամբաստանեց իմ մէջ այն պաշտօն-
ներն ու ոգին, որոնցով ապրում ու ոգևորում էր մեր ժամանակի երիտա-
սարդութիւնը: Առանց չափազանցութեան կարողեմ ասել, որ Ռոստոմը ե-
ղաւ իմ ուսուցիչը եւ կեանքի ուղեցոյց աստղը: Ամէն անգամ, երբ ես մատ-
նուում եմ դժուարութեան, երբ անլուծելի հարցեր մաշում են միտքս, ես
ինձ հարց եմ տալիս՝ իմ տեղը ի՞նչ կ'անէր Ռոստոմը այս պայմաններում:
Եւ ինչ որ, իմ կարծիքով, պիտի անէր Ռոստոմը՝ անում եմ ես:

Մի յատկանշական դրուագով փակեմ այս գլուխը:

Կարինում ես մօտից եւ աւելի լաւ ճանաչեցի Ռոստոմին: Ճանաչեցի
եւ աւելի մտերմացայ:

Իր արտաքին երևոյթը, իր ապրելակերպն ու մտածելակերպը սիրելի
դարձան ինձ: Սովորաբար իմաստուն գլուխը՝ լայն եւ ամուր ուսերի վրայ,
խորունկ, բայց պարզ միտքն ու վճիռ հոգին, եւ իր անանձնական անհատա-
կանութիւնը անսահման տալուորութիւն էին գործել իմ վրայ:

Մի օր Փիլոսն ու ես ասացինք Ռոստոմին.

— Բացատրիր մեզ, ի՞նչ է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը:

Նա ժպտաց Ռոստոմի ժպտով: Տրորեց ճակատը եւ պատասխանեց.

— Թէ Աստուած սիրէք, ինձ այդպիսի դժուար հարցեր մի տաք: Ես
ինչպէ՞ս բացատրեմ անբացատրելի մի բան: Դաշնակցութիւնը կարելի չէ
բացատրել. բացատրելու ամէն փորձ փոքրացնում է Դաշնակցութիւնը: Դաշ-
նակցութիւնը կարելի է եւ պէտք է զգալ միայն: Զգալ, ապրել եւ հաւատալ:
Մարդ հաւատում է Աստծու, բայց չի կարողանում ասել, թէ ի՞նչ է Աստ-
ուած:

— Այնուամենայնիւ, ի՞նչ է քո կարծիքը Դաշնակցութեան մասին:

— Դաշնակցութիւնը, իմ կարծիքով, ամենից առաջ ապրում է եւ
գործ: Ասում եմ՝ ի սկզբանէ էր բանն. ես ասում եմ՝ ի սկզբանէ էր գործն:

— Մեծ գործ, վրայ բերեց Փիլոսը:

— Ոչ, մեծ ու փոքր գործեր չկան. կան միայն պատուաւոր եւ ան-

պատիւ գործեր, ինչպէս կան պատուաւոր եւ անպատիւ մարդիկ :

— Ուրեմն, ի՞նչ է Դաշնակցութիւնը, յամուեց Փիլոսը :

ԲԺ. Յովսէփ Տէր-Դաւթեանը, որ ուշադրութեամբ հետեւում էր մեր խօսակցութեան, չդիմացաւ եւ ջգայնացած տասց Փիլոսին .

— Ի՞նչ ես թուրքերի նման կրկնում՝ ի՞նչ է, ի՞նչ է : Դաշնակցութիւնը Դաշնակցութիւն է, պարզ չէ՞ միթէ : Իսկ եթէ քեզ համար պարզ չէ, դիմիր Վարանդեանին, նա կը բացատրի . . .

Աւելի հետաքրքրուելը իմաստ չունէր. բժիշկը շատ յստակ բացատրեց ամէն ինչ. բանը որ Վարանդեանին հասաւ, նշանակում է, որ մենք անյոյս տգէտ էինք :

Հակառակ իր մարքսիստական համբաւին, Ռոստոմը բացառիկ անհատականութիւն էր : Նա, այսպէս ասած, ներքին գիտակցութեամբ էր բմբռնում եւ արտայայտում երեւոյթները, կարելի է ասել՝ բնազդով : Ռոստոմի բնազդը դարմանալի էր. ԲԺ. Տէր-Դաւթեանը ասում էր ձիւլ բնազդ : Դաշնակցական էլ նրա համար աւելի բնազդական ապրում էր. դաշնակցական էր, որովհետեւ բնութիւնը նրան աղպէս էր ստեղծել : Միտքը, նրա համար գիտակցութիւնը, հարկաւ, անհրաժեշտ էին, որպէսզի մէկը դաշնակցական, այսինքն գիտակից անհատ լինի, բայց դրանից առաջ եւ դրանից աւելի կահեւոր էր անհատի բնական հակումը, տարերքը :

«Մեծ եւ փոքր գործեր չկան, կան պատուաւոր եւ անպատիւ գործեր, ինչպէս կան պատուաւոր եւ անպատիւ մարդիկ» — մի ամբողջ բարոյական փիլիսոփայութիւն, մի ուրոյն աշխարհահայեացք, որ ամէն մարդու տրուած չէ :

ԲԺ. Տէր-Դաւթեանը աւելի կարճ էր բանաձեւում .

— Մարդը մարդ է եւ գործը՝ գործ, եւ Դաշնակցութիւնը՝ Դաշնակցութիւն :

Մի օր, երբ ես վրդովուած՝ գտնատուում էի հայ մարդու տգիտութեան, ընչասիրութեան, խորամանկութեան եւ ուրիշ վատ յատկութիւնների մասին, Ռոստոմը հարցրեց անվրդով .

— Դու Անին տեսե՞լ ես :

— Անշուշտ, պատասխանեցի եւ դարմացած :

— Անին հայ մարդն է կառուցել : Դու «Նարեկ» կարդացե՞լ ես :

— Ի հարկէ, կարդացել եմ :

— «Նարեկ»ը հայ մարդն է յօրինել : Դու Սասունցի Դաւիթը գիտե՞ս :

— Գիտեմ. ի՞նչ խօսք :

— Սասունցի Դաւիթը հայ Ժողովուրդն է ստեղծել . . .

— Ասա, խնդրեմ, դու ինչո՞ւ համար դաշնակցական ես :

Եւ ծակող հայեացքը ուղղեց աչքերիս՝ հողի նկատելի հեղնական Ժպիտը չբթունքին :

Այդ անսպասելի հարցումը ինձ չփոթութեան մասնեց : Ի՞նչ կապ ունէր իմ դաշնակցականութիւնը Գէոլ Բաշիի մանրամասն հետ, որ երեք զրուշնող բրդէ ձեռնոցը ինձ տասը զրուշով ծախեց :

— Հայ մարդու մեծութիւնը հենց դրա մէջ է, վրայ բերեց ԲԺ. Տէր-

Դաւթեանը, որ քեզ պէս տասը համալսարան տաւրտած փիլիսոփաներին երեք դրոշնոց ապրանքը տասը դրուշով է ծախում: Պէտք է հիանաս հայ մարդու հնարամտութեան վրայ եւ ոչ թէ զանդատուես: Հայր ապրելով գոյշերի հետ՝ սոյոսել է գայլերի պէս ոռնալ...

Ռոստոմը, որ դարմանքով լսում էր բժիշկի երկար ճառը, նորից զարձաւ ինձ:

— Այնուամենայնիւ, դու չտացիր, թէ ինչո՞ւ ես դաշնակցական եղել:

Եւ իսկապէս, ինչո՞ւ էի ես դաշնակցական: Ասել թէ Դաշնակցութիւնը մեծ կուսակցութիւն է եւ դրա համար ես դաշնակցական եմ եղել, այդ պատիւ չէր բերի ինձ. ուրեմն, զիրքի կամ փառքի համար եմ եղել դաշնակցական: Պատմել, թէ հանդամանքները այնպէս դասաւորեցին, որ ես փոխանակ հնչակեան դառնայու, եղայ դաշնակցական, ծրիագելի պիտի դարձնէր ինձ: Իսկապէս, ես ինչի՞ց զրդուած, դաշնակցական էի:

— Դժուարանում եմ բացատրել, պատասխանեցի ես:

— Տեսա՞ր, շտապով վրայ բերեց Ռոստոմը. ես էլ հենց այդ եմ ասում. Դաշնակցութիւնը կարելի չէ բացատրել. պէտք է զգալ, ապրել եւ հաւատալ:

— Կարո՞ղ ես բացատրել, ինչո՞ւ դու Իղմիր չգնացիր, այլ եկար այստեղ:

— Ձեմ կարող, ասացի ես, թէ եւ կարող էի պատասխանել՝ «որովհետեւ դու հեռագրեցիր»:

— Ինչո՞ւ Փիլոսը քանի տարի է այստեղ է, այս ցուրտին, փոխանակ ապրելու Բազում՝ անհամեմատ աւելի լաւ պայմաններում: Ինչո՞ւ ԲԺ. Յովսէփ Տէր-Դաւթեանը, Սաթենիկը այստեղ են: Վերջապէս, ե՞ս ինչ գործ ունեմ այստեղ, այս ժողովրդի մէջ, որից դու այնպէս դառն զանգատում ես: Այստեղ ենք, որովհետեւ ո՞րքա մեզ աւելի հարազատ է, քան Բազումի ոսկին կամ Ամերիկայի դուլարը: Այստեղ ենք, որովհետեւ դաշնակցական ենք: Իսկ թէ ինչպէ՞ս բացատրել Դաշնակցութիւնը, այդ պարապ բան է: Բժիշկը բացատրեց. Դաշնակցութիւնը Դաշնակցութիւն է...

Սրտով ես Ռոստոմի հետ էի. եթէ հաւատում ես, բացատրութիւնը աւելորդ է, բայց մտքով բաւարարուած չէի. ամէն բան պէտք ունի բացատրութեան, որպէսզի հասկնաս, սիրես ու հաւատաս...

Կեանքը, սակայն, հաստատեց, որ Ռոստոմի փիլիսոփայութիւնն էր ճշմարիտը: Ինչքան անհերքելի համարուած տեսութիւններ հիմնայաւորապէս խորտակուեցան, փոշիացան եւ որքա՞ն անհեթեթութիւն կարծուած ցնորքներ իրականութիւն դարձան:

Իրաւունք ունէր Ռոստոմը, երբ ասում էր.

— Դաշնակցութիւնը ապրում է, հաւատ է, գործ է:

Թերեւս պէտք է աւելացնել.

— Եւ անձնագոհութիւն:

«ԿԵԱՆՔԻ ՈՒՂԻՆԵՐՈՎ», Բ. ԽԱՏՈՐ (էջ 165, 1974. Բաղուածք)

ՌՈՍՏՈՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՃԱՌԸ

Բերայի մէջ «Իթթիհատ» անունով ճաշարան մը կար, որ դարձած էր գաշտակցականներու տեսակ մը ահուժրը: Ճաշարանը ունէր մասնաւոր սեն-
եակ մը, որուն մէջտեղը կար միայն մէկ կընդ մեծ սեղան: Յերեկոտան եւ
երեկոյեան ճաշի ժամերուն, Դաշնակցականներուն էր վերադասուած այդ
մեծ սեղանը, թէեւ սենեակին դուռը բաց էր միշտ եւ գէպի փողոց տանող
«սլասսաժը» դուռն էր դար:

Յերեկ ատեն մանաւանդ, այդտեղ էր գային ճաշելու կամ գէթ սուրճ
մը առնելու տէքի ինկող դաշնակցականներ, նաեւ ոչ-դաշնակցականներ, ան-
գամ օտարներ, որոնք կ'ուզէին ծանօթանալ դաշնակցական ղեկավար շրջա-
նակին:

Պոլսոյ մէջ իմ անցուցած գէթ առաջին ամիսներուն ինծի համար ամե-
նէն հետաքրքրական, հրահանգիչ եւ միանգամայն հաճելի ժամերը «Իթթի-
հատ» ճաշարանի այդ մեծ սեղանին շուրջ ընդլայնուած ընկերներու եւ բարե-
կամներու յաճախ մտերմական խօսակցութիւններն էին, մա'նաւանդ՝ որ հոն
հրամցուած կերակուրներն ալ բաւականին լաւ էին եւ համեմատաբար աժան:

Այդտեղ էր, որ կը սիրէին զալ դատուներէն եկած հայ մտաւորական-
ները, որոնցմէ չաա բան կարելի էր իմանալ պաւստներու մէջ տիրող արա-
մադրութեանց եւ անցուղարձերու մասին: Բնական է, որ ձգողական մեծ ուժ
մը ունէր ինծի համար այդ ճաշարանը:

Օր մը, հրաւէր ստացայ «Բաֆֆի Լսարանական Միութենէն» երթալու
Սկիւտար՝ դասախօսութեան մը համար: Ես տրամադիր չէի ընդունելու հրա-
ւէլը, մա'նաւանդ՝ որ գիշերն ալ հոն պիտի մնայի, անծանօթ տան մը մէջ
հիւր ըլլալով:

Ճաշի ատեն, երբ Ռոստոմին յայանեցի այդ մասին, ան վրդովուեցաւ
եւ ջանաց համոզել զիս, որ երթամ անպայման: Տեղի տուի, երբ ըսաւ, թէ
ինքն ալ պիտի երթար խօսէր նոյն հատուցութիւն մէջ:

Տարիներ ետք, երբ Ամերիկայի մէջ հանդիպեցայ Արտ. Վանարեա-
նին, ան ըսաւ, թէ «Բաֆֆի Լսարանական Միութեան» վարչութեան կողմէ
ինքն էր յանձնարարուած Պոլսէն Ռոստոմը եւ զիս առաջնորդելու Սկիւտար:

Երբ հասանք ժողովատեղի, սրահը լեփ-լեցուն էր: Առաջին խօսքը ին-
ծի տրուեցաւ: Չեմ խորհիր, սակայն, թէ ունկնդիրները լաւ տղաւորուեցան
իմ ըսածէս, որովհետեւ անոնց ուղածը դասախօսութիւն չէր, այլ խանդա-
վառ ատենախօսութիւն: Ռոստոմը, որ թէեւ նոյնպէս հռետոր չէր, բայց
ինձմէ շատ աւելի տպաւորեց ունկնդիրները օրուան հրատապ հարցերուն ա-
ւելի համադրատախանդ իր ատենախօսութեամբ:

Կէս գիշերին, մեզ առաջնորդեցին Շաւարշ Միտաքեանենց տունը, երբ

տնեցիք արդէն քնացած էին: Բայց Ռոստոմի եւ ինծի համար երկրորդ ցարկը խալիի մը վրայ անկողիններ պատրաստուած էին:

Անմիջապէս անկողին մտանք:

Ռոստոմը առտու կանուխ, ինձմէ առաջ, կյած էր անկողինն եւ վար իջած: Ես ալ, երբ արթնցայ եւ դայն շտեսայ անկողինն մէջ, հագուեցայ ու գացի վար: Ռոստոմը արդէն սեղանատունն էր եւ կը խօսէր օրիորդի մը հետ: Քիչ ետքը, Շաւարշի մայրը եկաւ եւ մեզի նախաճաշ բերաւ: Չարածճի փոքր տղայ մը ներս ինկաւ յանկարծ, որ մինչ այդ կը վազվզէր սենեակներուն մէջ: Շաւարշի փոքր եղբայրն էր՝ Ժիրայրը, ապագայ «Ներսիսացի»ն:

Նախաճաշէն ետք, Ռոստոմի հետ հրաժեշտ տուինք տանախնոջ ու օրիորդին՝ շնորհակալութիւն յայտնելով իրենց սիրայիւր հիւրընկալութեան համար եւ ուղղակի դացինք նաւամատոյց՝ Բերա վերադառնալու համար:

Նոյն օրը, ցերեկուան ճաշի ատեն, երբ Ռոստոմն ու Ջաւարեանն ալ միացան մեզի «Իթթիհատ»ի ճաշարանի կլոր սեղանին շուրջ, բնկերները, բնականաբար, սկսան հարցումներ ուղղել ինծի երէկուան մեր ժողովէն ստացած տպաւորութիւններու մասին: Պոլսոյ համար ես դեռ բոլորովին նոր մարդ էի, եւ իմ տպաւորութիւններս կը հետաքրքրէին զիրենք:

Ի միջի այլոց, Ս. Ջաւարեանն ալ հարցուց, թէ ինչպէ՞ս խօսեցաւ Ռոստոմը: Ըսի, թէ շատ սիրեցի իր բանախօսութիւնը:

Ջաւարեանը, որ դուարթ տրամադրութեան մէջ էր այդ օր, զարմանք յայտնեց: Երբ ես հարցուցի իր զարմանքին պատճառը, ըսաւ խնդալով.

— Եթէ դու էլ ինձ նման լսած լինէիր Ռոստոմի առաջին ճառը, դու էլ պիտի զարմանայիր:

Բոլոր բնկերներն ալ ամէն կողմէ խնդրեցին պատմել Ռոստոմի առաջին ճառի մասին: Եւ Ս. Ջաւարեանը պատմեց հետեւեալը.—

«Ես Ռոստոմից առաջ ուսանող էի Պետրովսկո-Ռազումովսկայա Ակադեմիայի մէջ, Մոսկուա: Այդ ձեմարանը իմ Ժամանակ յեղափոխութեան հրնոց էր: Ուսանողներից շատերը անդամ կամ համակիր էին յեղափոխական կուսակցութիւններին: Կազմակերպուած յեղափոխական կամ գաղափարական խմբակցութիւններ կային ուսանողութեան մէջ: Այնպէս որ՝ երբ մի նոր ուսանող էր մտնում մեր ձեմարանը, այդ խմբակցութիւնները աշխատում էին իրենց կողմը դրուել նրան: Երբ Ռոստոմը երեւաց մեր ձեմարանում, բնականաբար, ուսանողները սկսեցին նրա ետեւից բնկնել, որ իրենց կողմը դրուեն նրան: Բայց Ռոստոմը յուռ էր մեծ մասամբ եւ վերապահ, իր կարծիքները խուսափում էր արտայայտել: Եւ ոչ ոք զիտէր, թէ Ռոստոմը համակիր էր յեղափոխութեան, թէ հակառակ էր:

«Բայց ահա մի օր, մի մեծ ուսանողական ժողով ունեցանք մեր ձեմարանում: Սօսողներ շատ կային: Յանկած Ռոստոմն էլ ձայն խնդրեց: Բոլոր ուսանողները չափազանց հետաքրքրուեցին եւ անհամբեր էին իմանալու, թէ ի՞նչ պիտի ասէր Ռոստոմը, վերջապէս:

«Երբ խօսեցաւ հերթը եկաւ Ռոստոմին եւ նա ուսանողների բազմութիւնը ճեղքելով դանդաղ քայլերով բարձրացաւ ամպիոն, սրահի մէջ կատարեալ

լուծութիւն տիրեց : Բոլոր ներկաներն էլ լարուած ուշադրութիւն էին դարձել : Ռոստոմը չփոթ հայեացքով նայեց ուսանողներէ բազմութեան , փորձեց յիշել , թէ ի՞նչ էր ուղում ասել , բառական երկար փորձեց : Եւ , ի վերջոյ , յուսահատած՝ առանց մի բառ խել տրտասանելու՝ ծոծրակը քերելով եւ ձեռքի յուսահատական շարժումով յանկարծ սկսաւ ամպիւնից վայր իջնել : Ամբողջ սրահը ահուելի մի քրքիջ արձակեց : Բայց մեր Ռոստոմը , լուռ եւ անվրդով դնաց ու իր տեղը նստեց , կարծես ոչինչ չէր պատահել :

«Ահա այս էր մեր Ռոստոմի առաջին ճառը : Հիմա տեսնում էք , թէ նա ի՞նչ մեծ առաջնութիւն է արել ճառախօսութեան մէջ» :

Բոլորս ալ կուշտ խնդալով՝ նայեցանք Ռոստոմի կողմը : Եւ մեղմէ մէկը հարցուց , թէ ճիշդ էր Ս . Զաւարեանի պատմածը , թէ ան կատակ էր կ'ընէր :

Ռոստոմը քիչ մը կարմրելով , ընդունեց որ ամբողջովին ճիշդ էր :

«ԵՐԿԵՐ», Ա . հատոր , (էջ 106-108)

ԶԱԽԱՐԵԱՆ ԵՒ ՌՈՍՏՈՄ

Ս. Զաւարեանէն բոլորովին տարբեր մարդ էր Ռոստոմը: Թէեւ Ռոստոմն ալ հոգած ու, նոյնիսկ հայրական վերաբերում ունէր ղէպի երիտասարդները, բայց միայն այն երիտասարդները, զորս կը զնահատէր եւ իրենց յեղափոխական նուիրումին համար կը սիրէր: Այլապէս, Ռոստոմի վերաբերումին մէջ ո՛չ միայն վերապահութիւն, այլեւ երբեմն չորութիւն ու հեղնանք կար այն երիտասարդներուն հանդէպ, որոնք իր զնահատանքին չէին արժանացած կամ տակաւին չէին արժանացած: Եւ այդ չորութիւնն ու հեղնանքը, բնականաբար, չէր կրնար զրաւել այդ երիտասարդները, նոյնիսկ ետ կը մըլդէր զանոնք Ռոստոմէն:

Պէտք է ըսել ընդհանրապէս, որ Ռոստոմը Զաւարեանի նման ջերմ եւ հաղորդական չէր եւ Զաւարեանի նման մանկական պարզութեամբ չէր վերաբերեր ղէպի մարդիկը: Ան չափ աւելի վերապահ էր իր յարաբերութիւններուն մէջ եւ զանդազօրէն կը կապուէր ընկերներուն: Հետզհետէ միայն, երբ սկսէր աւելի մօտէն ճանչնալ դիմացիներ, իր հետաքրքրութիւնը աւելի կը զօրանար:

Անկասկած, Ռոստոմը աւելի հաւասարակշռուած մարդ էր, քան Զաւարեանը եւ անկէ աւելի համեստ: Թէեւ Զաւարեանն ալ անհամեստ մէկը չէր երբեք, բայց անոր մէջ կը նկատուէր երբեմն երեւալու, աչքի իյնալու, կեղրոնական դեր կատարելու մղումը: Ան, օրինակ, կը սիրէր նախադասել ժողովներուն, կուսակցական ըլլալին անոնք թէ ազգային ժողովներ:

Օրինակ, էջմիածնի Ազգ. Կեղրոնական ժողովին մէջ՝ բոլորն մրցումի ելած էր Աւետիս Ահարոնեանի հետ՝ այդ ժողովին նախագահ ընտրուելու համար: Նոյնը եւ Պոլսոյ մէջ, Սահմանադրութեան շրջանին, երբ Ակնունիի ղէմ էր լարուած ծայր աստիճան, որովհետեւ ան իր հռետորական փայլուն ընդունակութիւններով եւ ցցուն անձնականութեամբ, ոչ-դաշնակցական հանրութեան կողմէ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջնորդը կը նկատուէր, մինչդեռ կուսակցական շրջանակի մէջ առաջնորդը ինքն էր:

Կասկած չունիմ, որ եթէ Ռոստոմը ըլլար 1906ի Ազգային Կեղրոնական ժողովի պատգամաւոր, հաճոյքով պիտի գիջէր Աւետիս Ահարոնեանին այդ ժողովին նախագահելու պատիւը՝ ո՛չ միայն այն պատճառով, որ Աւետիս Ահարոնեան իրմէ աւելի լաւ պիտի կարենար ղեկավարել, այլեւ ա՛յն պատճառով, որ ինք երեւեալ չէր սիրեր, միշտ կ'ուզէր ստուերի մէջ մնալ: Միշտ այդպէս վարուելով հանդերձ, Ռոստոմը ստուերին մէջէն իր կարելին կ'ընէր օգնելու իր առաջ քաշած ընկերներուն, որպէսզի անոնք լաւագոյն կերպով կատարէին իրենց ստանձնած գործը:

Ես չափ քիչ եմ տեսած մարդիկ, որոնց մէջ անձնական փառասիրու-

թիւնը այնքան տկար ըլլար, որքան Ռոստոմի մօտ: Այդ էր պատճառը, որ տն ունէ մէկուն մէջ նախանձ չէր արթնցներ: Ընկերները կը գգային ու կը տեսնէին իր անձնական փառասիրութենէ ղերծ ըլլալը եւ կը խոնարհէին անոր ներողամիտ ու մեծահոգի վերաբերումին առջեւ, զոր ցոյց կու տար փառասիրութենէ առաջ եկած կռիւներու հանդէպ:

Իր այդ րացառիկ յատկութեան շնորհիւ էր, որ Ռոստոմ կը յաջողէր յաճախ հաշտարար, խաղաղասէր դեր կատարել, ո՛ր ալ ըլլար: Եւ եթէ Ձաւարեան կամ Ակնունի, ինչպէս եւ կուսակցական միւս ականաւոր ղեմքերը զիրենք սիրողներ ու չսիրողներ ունէին, Ռոստոմ իր զարմանալի յատկութիւններով ո՛չ միայն իրեն շուրջ հակառակութիւն չէր ստեղծեր, այլեւ կը յարգուէր ու կը սիրուէր բոլոր ընկերներէն անխտիր:

Կուսակցութեան մէջ, Ռոստոմ տեսակ մը հայրական դեր կը կատարէր: Ուշադիր եւ հոգածու էր բոլոր այն ընկերներուն, մա՛նաւանդ երիտասարդներու հանդէպ, որոնք որեւէ կերպով օգտակար էին կամ կրնային օգտակար ըլլալ կուսակցութեան կամ մեր դատին, մեր ժողովուրդին: Կր քաջայերէր անոնք, որոնք զրելու ընդունակութիւն ցոյց կու տային: Յաճախ նիւթեր կու տար անոնց զրելու համար: Եթէ անոնք գժգո՜հ կամ յուսախար էին բանէ մը, եւ կամ ներքին տագնապ մը կ'անցընէին՝ Ռոստոմ իր սուր հայեացքով կը նկատէր այդ եւ, առանց որեւէ խօսք բանալու այդ մասին, կ'աշխատէր անոնց միտքը դրաղեցնել ուրիշ, սրտապնդիչ բաներով: Իր սենեակը կը հրաւիրէր թէյ խմելու եւ մտերմական զրոյցի մէջ ամէն տեսակ հետաքրքրական նիւթերու մասին խօսելու, երբեմն ալ նոյնիսկ համերգի կամ թատրոն կը տանէր:

«ԵՐԿԵՐ», Ա. հատոր (էջ 130-132)

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԵՏ

Կ. Պոլիս. 1911ի աշունը, ամրան վերջերն ու աշնան սկիզբը, այն օրերուն՝ երբ բնութիւնը հատնող քաղցրութիւն մը կը դառնայ, հորիզոնները ամպերով կը չղարշտին ու վերջալոյսները, երկար ու հրափայլ, կը սկսին նուաղիլ: Կեանքը կը խլրտի, դպրոցական երիտասարդութիւնը նոր ոգեւորութիւն կ'առնէ եւ համախմբումներն ու հաւաքոյթները կը փոխարկուին ոգեւունջ մակընթացութեան:

Այդ օրերուն, արտակարգ ալեկոծումի մէջ էր դաշնակցական ուսանողութիւնը՝ համալսարաններէն եւ Ազգ. երկ. վարժարաններու վերջին դասարաններէն՝ չորսը երկու հարիւրեակ: Խանդավառ, անհանգիստ ու սորվելու եւ գործելու ծարաւ ուսանողութիւն մը, թշուառ իր նիւթական կացութեամբը, բայց հարուստ հոգիով ու իր անյուսպ ցանկութիւններովը: Անընդհատ վազք մը, ծակ կօշիկներով յաճախ, ու մաշած տաբատով, ժողովէ ժողով, դասախօսութենէ դասախօսութիւն Կ. Պոլսոյ բոլոր թաղերը, ապա թատրոնները լեցուելու համար, կէս զինով կամ ձրի երբեմն, միւս օրն ալ դպրոց վազելու, դաս լսելու կամ դաս բռնելու համար:

Ամիսներէ ի վեր հակամարտութեան մէջ է ուսանողութիւնը. տարուած՝ վիճարանութիւններէ, դպրոցներէն ներս, դուրսը, ակումբներու սըրահները, սանդուխներուն վրայ եւ թատրոններու միջնաբարներուն. ամէն ուր, որ կարելի է վերսկսիլ ընդհատուած խօսքը: Գաղափարական հովեր կ'անցնին իր մէջէն. ընկերվարական ու այլ վարդապետութեանց հոսանքներ կ'ողողեն, կը քչեն զինք եւ ինք կը լողայ ամէն ուղղութեամբ: Կ'ուսանի՞ր այս ուսանողութիւնը, թէ կը վիճի, կը գործէ, կը պայքարի: Այս բոլորն ալ կը թրծուի կեանքի մէջ, այլ մանաւանդ կ'որոնէ, ու չի գտներ, եւ կը մնայ միշտ դժգոհ ու միշտ բողբոջող...

Այսպէս է ուսանողութեան, մասնաւորապէս դաշնակցական ուսանողութեան տրամադրութիւնը, չորսը երեք տարիէ ի վեր. այսպէս պիտի ըլլայ դեռ ան երեք տարի ալ, մինչեւ մեծ ու արիւնոտ եղբերեղութիւնը, որ 1914ի պատերազմը եկաւ ու ջլատեց ամէն բան...

Վերելքի ու ազգային վերածնունդի մէջ եղող սերունդ մը՝ որ դժգոհ է հին կարգերէն, գոր փութած կը կոչէ. հին մարդերէն՝ զոր տիրացու կ'անուանէ, կ'ուզէ զեր կատարել, ինչպէս եւրոպական մեծ ուստաններու ուսանողները. կը տարուբերի ու կը պոռթկայ յաճախ, կաշկանդումի երկար տարիներէ ետք: Խոշոր շարժումներ կը դիտէ եւ յաւակնութիւններ ունի անոնց

մէջ նետուելու, դեր խաղալու աղգային ճակատագրին մէջ. կուսակցական ձեռնարկներու մէջ, ընկերային ալեկոծումներէն ներս: Դժգոհ է հայ գրական-նութենէն, զոր տփզոյն՝ զազափարագորկ կը նկատէ, հայ լրագրութենէն՝ զոր «չերիաթճի» կ'անուանէ, հայ եկեղեցականութենէն՝ որ յետադէմ կը թուի իրեն:

Եւ դժգոհ՝ իր իսկ կուսակցութենէն, որ բաւականաչափ վճռական չէ, ընկերվարական չէ, յեղափոխական չէ...

Այս օրերուն է:

Ուսանողութիւնը կը խլրտի ամիսներէ ի վեր. ինք կ'ուզէ ընել ամէն բան. պարտադրել իր կամքը. պոթկալ իր դժգոհանքը, իր սեփական օրկանով, զոր ունեցաւ տարի մը ետք, ուր առաջին թիւին մէջ իսկ աղաղակեց, հրեղէն ու անզուսպ բառերով, յոռետեսութեան թանձր մշուշի մը մէջէն:

Ձորս տարուան սահմանադրական շրջան մը բոլորեցինք: Բերա՞ն ան վերածնունդ մը մեր մտաւոր հասարակական կեանքին համար: Բաւական է անգամ մը ետ նայիլ եւ ահա խորշակաբեր անապատ մը, որ կը տարածուի մեր կեանքին մէկ ծայրէն միւսը: Դալկահար ու զգեստնուած հասարակական կեանքի այդ մեռելութեան մէջ պոլսահայ մամուլը իր կարեւոր դերն ունի միշտ:

Առաջին տողերը իր օրկանին՝ «Երկունք»ի առաջին խմբագրականին, «Ուսանող սերունդը» խորագրով, 1912ի ամառը, Յուլիսին:

Դատապարտութեան խօսք հին սերունդին դէմ ու «զազափարագորկ» ու «անջիղ» ուսանողութեան դէմ: «Մեր խօսքը հայ ուսանողութեան մասին է, որ կենսունակ ու յարաշարժ զազափարի սրբազան խորանին առաջ, կարմիր արշալոյսներու եւ հեռուոր հորիզոններու երկունքն ունի, երկունքը՝ նորանոր հեռապատկերներու եւ սուպայ արդարակուռ կարգերու»:

Վերջին խօսքերը նոյն խմբագրականին, որ պայքարի հրաւեր մը կը դառնայ, յանուն մեծ զազափարներու, ուսանողութեան «արարչագործ» յժղացումներուն ու վարդապոյն երազներուն:

Դժգոհանքի առարկան այդ օրերուն (1911) Հ.Յ.Դ. Նրդ Ընդհանուր Ժողովի գումարումէն առաջ ու գումարման պահուն, Իթթիհատի հետ համաձայնութեան վերականգնումն է. մեծ ընկերներու անտարբերութիւնն է, առօրեայ խնդիրներու եւ ընկերական ժողովներու հանդէպ: Ձէր ուզեր նըստիլ ու վիճիլ երիտասարդութեան հետ, որ սակայն տէրն է թաղային կազմակերպութիւններուն:

Ձեն զար Ժողովի. հրաւեր, ազգարարութիւն ու կրկին ու կրկին հրաւեր. ի զուր. եւ օր մըն ալ Հ.Յ.Դ. Բերայի Կոմիտէին կողմէ վերջնագիր բոլորին, հակառակ պարագային «հրաժարուած նկատուելու» սպառնալիքով, եթէ յառաջիկայ կիրակի չգան Ժողովի...

Հրաչք:

Կիրակի օր բազմամրոխ Ժողով Բերայի ակումբին մէջ. հոն են բոլորը, Ակնունի, Շահրիկեան, Վոսմեան, Տէր Մինասեան, Գ. Բարսեղեանն իսկ. քիչ մը ետք՝ Սիամանթոն ալ... ուրախութեան ճառագայթ երիտասարդներու ճակատին. եւ վէճ ու լուսաբանութիւն եւ խանգալառութիւն հը-

րապարակ դրուած տենդագին հարցերու շուրջ: Ինչ խնդիրներ. բայց ո՞ր մէկն յիշել ու թուել:

Առաջին տեղը սեղանի վրայ՝ Իթթիհատի հետ համաձայնութիւնը — պէտք չէ վերանորոգել. պէտք է փոխել պայմանները, պէտք է դառնալ ընդ-դիմադիր: Յետոյ, սոցյալին ներքին քաղաքականութիւնը. զԺԳՈՏ հոս ալ. ու զաղափարօրէն զեկամար զեր ունէր Վռամեան, ամբաստանութեան աթոռին վրայ՝ ուսանողութեան աշփին, որ համակրանքով կը դիտէր Շահրիկեանը, աւելի ձախ ու ընկերվարական մինչեւ իսկ, որ ուսանողական խումբեր կ'ընդունէր իր փոքրիկ սենեակին մէջ, որ Քրոփթիլին կը կարդար ու կը թարգմանէր «Ժրեն օյնութիւն»ը, որ զործաւորական սենտիքաներուն հետ կապ կը պահէր ու Մայիս մէկին ճառ կը խօսէր զործաւորական միջազգային խառն բաղմութիւններուն: Ու վերջապէս զԺԳՈՏ էր ուսանողութիւնը՝ Արմէն Գարոյէն. Չեսթըրի ծրագրի օրերուն էր. Արմէն Գարոն ջատագով էր ու լծուած՝ տենդագին աշխատանքի. Շահրիկեան՝ հակառակ. խուլ հակամարտութիւն երկուքին միջեւ: Մեզի ի՞նչ սակայն այս բոլորը. կարեւորը այն էր որ Արմէն Գարօ համակրանք չունէր ուսանողութեան շարքերէն ներս. ոչ խօսքը լսած էինք, ոչ ճառը, բայց գիտէինք, կը զգայինք որ դէմ էր ընկերվարական շարժումին. հեզմանք ու արհամարհանք ունէր: Իր չքեղ ու պատկառաղիւ կերպարանքը կը տպաւորէր մեզ. բայց իր լուռ ու ան-ժպիտ երեւոյթը, ակնոցներու տակէն կարծէք անտարբեր, այլ մտախոհ նայուածքը իրմէ հեռու տարած էր ուսանողութիւնը, որ «սեւ ցանկ»ին մէջ անցուցած էր զինք՝ Վռամեանին հետ միասին:

Ո՛վ երիտասարդութիւն, ի՞նչ ոճերներ քու անունովդ. խի՞ստ է «ոճի-րը». ըսէք անդթութիւն, ըսէք անիրաւութիւն կամ ինչ բառ որ կ'ուզէք...

Իրողութիւնները գուրկ են սակայն տրամաբանութենէ եւ արդարութեան զգացումէն: Կեանքը անմիտ է յաճախ ու մարդիկ ողորմելի՝ իրենց գընահատումներուն եւ իրենց յաւակնութիւններուն մէջ: Բաղմութիւնները՝ աւելի չափով: Մեծութիւններու քովէն կ'անցնինք յաճախ. կամ անոնք մեր մօտէն, մեզի բախելով նոյնիսկ, ու մենք՝ կոյր կամ կարճատես՝ չենք տեսներ. կը մնանք անզգած, ւռնուազն անզէտ ու անտարբեր ու, հետեւաբար, աղքատ ու չքաւոր: Ուսանողութիւնը իր տրամադրութիւններով, ալեկոծութեան մէջ, չէր կրնար ըմբռնել Դաշնակցութեան ձեռնարկներուն էութիւնը. եւ չէր տեսներ, ուրիշներու կարգին, ներքին աշխարհը Արմէն Գարոյի, այդ լուռ ու ապօղոնեան մարդուն, որ պերճաշուք կերպով կ'անցնէր մայթերէն ու չէր ալ տեսներ մեզմէ շատերը:

Բաղմութիւն ջանքեր թափուած էին խաղաղութիւնը վերահաստատելու. վրդովուած միտքերն ու խիղճերը հանդարտեցնելու: Դաշնակցական գործիչներէն շատերը, որոնց կարգին նաեւ Խաթակը, այնքան զնահատուած ուսանողութենէն, փորձած էին իրենց հաշտարարութեան տաղանդն ու պերճախօսութիւնը, բայց ի զուր: Ուսանողութիւնը մնաց կարծր ու անդրդուելի:

Ու օր մըն ալ հաւաքոյթ, երեկոյեան ակումբին մէջ:

Ռոստոմը պիտի խօսէր: Էրզրումէն Պոլիս էր եկած Ժողովին եւ ուզեր էր «հանդիպում մը» ունենալ երիտասարդներու հետ: Սրահը լեցուած էր

դաշնակցական երիտասարդութեամբ եւ մասնաւորաբար ուսանողներով, զժգոհ, խլրտուն եւ սկեպտիկ: Կիսամութին մէջ, պատուհանի մը լայն խորշին, սահմանին վրայ սեղանին առջեւն է Ռոստոմը, մտախոհ, սևեռուն նայուածքով: Անշուք երևոյթ, տփոյն քիչ մը, բայց կարծէք նստած ըլլար ա'լ չչարժելու համար: ապառաժի բեկոր մը, որ յանկարծ մարդկային կերպարանքի փոխարկուած էր, պատրաստ խօսելու եւ պոռթկալու: Թեթեւ շարժում մը, հակում դէպի սեղանը եւ ապա, պոռթկումի տեղ ժպիտ մը՝ որ կը լուսաւորէ իր դէմքը, մինչեւ իր լայն ու կնճոռոտ ճակատը: յետոյ շոյոյ, մեղմ այլ կորովի շեշտ մը իր ձայնին մէջ: Անակնկալի առջեւ էինք, ու լարումը փչրուած: Կր խօսի առանց հետոքութեան, պարզ, անպաճոյճ, կտրուկ: Ի՞նչ ըսաւ եւ ի՞նչպէս ըսաւ. զօրուար է յիշել. բայց զիտեմ թէ շուտով նուաճեց իր ունկնդիրները, որոնք պահ մը շարժեցան իրենց աթոռներուն վրայ, աւելի լարումով մտիկ ընելու համար: Ոչ հարցում, ոչ հակաճառութիւն, քանի որ ան կը պատասխանէր արդէն մեր միտքերուն մէջ զծուած հարցումներուն:

Իրթիհատի հետ համաձայնութիւնը. բայց ան էապէս յետադիմութեան զէմ էր. ձեռք բերուած ազատութիւններու համար երաշխիք մը: Եւ վերջապէս ուսանողութեան ի՞նչ դործն է. երբ կան կազմակերպական պատասխանատու մարմիններ, որոնք կը զբաղին այդ հարցերով: Կարծիք յայտնել, տեսակէտներ պարզել՝ հասկնալի', բայց «զալմազալ սարքել» ո՛չ... Դաշնակցութեան ոյժը՝ իր կարգապահութեան մէջ է. ո՞ւր կ'երթաք այսպէս...

Լուռ էր ուսանողութիւնը եւ մտորումի մէջ: Ռոստոմ զգացած էր իր տպաւորութիւնը. դարձած էր աւելի քաղցր, ժպտուն, այլ վճռական եւ անսասան:

Ներկաները կը զգային ապառաժին ծանրութիւնը: Ռոստոմ պիտի փերկէր Արմէն Գարոն, պիտի տար անոր պատկերը, պատուելով մեր մէջ նշուած մութը:

«Գիտեմ ձեր զժգոհանքը», — ըսան ան, — յանկարծական ոստումով մը, այլ ճակատի վրայ, Արմէն Գարոյի մասին ակնարկելով: Ձեմ ուզեր երկար փնտռել, բայց ձեզի ճանչցնեմ մարդը ու յետոյ դատեցէք դուք: Եւ եզրակացութիւն՝ Արմէն Գարոն դաշնակցական է. կրնաք ապահով ըլլալ: Նման բառեր եւ ապա պատկերը Գարոյի: Տարօրինակ խառնուածք ունի Գարոն. անիկա երբեմն կը մոռնայ ամէն բան. կը մոռցուի ինքն ալ տարիներով. պէտք չէ խարուիլ սակայն: Գարոն մեծ գործերու եւ մեծ ձեռնարկներու մարդն է. հեռու առօրեայէն. գիտցէք ասիկա: Ահա քանի մը գիծ: Ուսանող էր. գործի մէջ չկար կարծէք. ու յանկարծ, ձգեց ամէն բան եւ գլուխն անցաւ պանքայի դէպքին:

Տարիներ մարեցաւ նորէն. եւ օր մըն ալ երեւցաւ Կովկաս, Թաթարական կոիւնքերու մէջ, ոգի ու բաղուկ դարձած: Նորէն անհետացաւ. ու այսօր երեսփոխան է Օսմանեան խորհրդարանի մէջ եւ Զէսթըրի ծրագրին ետեւէն, Հայաստանը երկաթուղային ցանցով պատելու համար:

Կրնաք վստահ ըլլալ որ վաղը տարիներ դարձեալ լուռ եւ անգործ պի-

տի տեսնէք զինք. բայց օր մը նորէն պիտի յայտնուի մեծ գործի մը մէջ, իր չափովը, իր բոլոր ուժերովը՝ նուիրուելով անոր, սրտով ու վճռակամութեամբ, որոնք մեծ են իր մէջ:

Այս է մարդը. պէտք է հասկնալ դայն եւ պահանջել այն՝ որ կրնայ տալ, իր ձեռովը: Գարոն պաշտակցական է ու գիտակից հայ. վստահ եղէք:

Լոռա՞նք, ու մեր սրտերուն ալիքը իջած. իր շոյող ձայնը, իր համոզիչ շնչովը ու պարզութեան շփոթանքը լեցուցած էին մեզ: Գարոն մշուշին մէջէն կը յայտնէր ու կը մեծնար մեր աչքերուն առջեւ, մեր սիրտերուն ու միտքերուն մէջ: Յարգանքի զգացում մըն էր որ կը պոսթկար: Ռոստոմ նուա՞ճած էր ու Գարոն փրկուած, յաղթական նոյնիսկ:

Ռոստոմ ճիշդ ըսած էր: Տարիներ անցան. ու ժամանակը եկաւ հաստատելու Ռոստոմի բարոյական կշռադատումը: Արմէն Գարօ Կովկաս էր անցեր, ու կամաւորական խումբերու պլուխը՝ յետոյ՝ Ուաշինկթըն, իրրեւ դեսպան հայաստանի հանրապետութեան: Աւելի քան դեսպան. ղեկավար ու ռզկւորող Ամերիկայի մէջ հայանպաստ չարժման՝ քաղաքական շրջանակներու մէջ:

Ռոստոմ այսպէս ճանչցաւ ուսանող այն սերունդը, որ տարիներ ալիքի ու փրփուրի մէջ ապրեցաւ, յուզուեցաւ, պայքարեցաւ, սիրեց ու ատեց, եւ օր մըն ալ խաղաղեցաւ համեստ երեսոյթով, այլ հզօր կամքով ու համոզումով կերպարանքի մը առջեւ, որ Ռոստոմն էր: Խաղաղեցաւ ու զգաց այլ արժէքներ, ու ասոնց կարգին Արմէն Գարոն, անոր էութիւնը, թափելով կիրքը իրմէ եւ լեցուելով յարգանքով:

**

Այսօր, յուշ այս բոլորը...: Ինչքա՞ն անիրաւ յաճախ կեանքը. երիտասա՛րդ կեանքը. բայց ի՞նչքան գեղեցիկ ան, իր անիրաւութեան մէջ իսկ, երբ լի է զաղափարական թոխչքով, ռզեկան կրակներով ու անհուն նուիրումով:

Կեանքը, ինքն ալ այդպէս չէ՞. դաժան ու անիրաւ յաճախ. բայց անհունօրէն գեղեցիկ եւ յուզիչ:

«ՅՈՒՍԱՐԵՐ», 14 Դեկտ. 1940

ՌՈՍՏՈՄԷՆ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան երեք գլխաւոր հիմնադիրներէն Զաւարեան եւ Ռոստոմ, որոնց տեսնելու եւ անոնց շօնշին տակ ապրելու բախտ եմ ունեցած, մեր ազատագրական եւ հասարակական շարժման զրեթէ բոլոր խոշոր երևոյթներուն մասնակցած եւ գլխաւոր մղիչ ոյժը հանդիսացած են: Բայց անոնց անխառնարարութիւնը եւ մեծահոգի ղեկավարութեան ձեւը զիրենք կը թողէին շուքին մէջ, մինչդեռ անոնց առաջ քաշած մարդիկ բեմին վրայ կը դառնային գլխաւոր դերակատարներ: Այսպէս ըլլալով հանդերձ մեր կուսակցութեան հիմնադիրներուն հմայքը արտակարգօրէն բարձր էր, եւ որքան կը լայննար Դաշնակցութեան գործունէութիւնը, այնքան այս անփառասէր խոշոր ղէմքերը կը դառնային տիրական:

Ռոստոմը, մանաւանդ, շատ ինքնայատուկ ղէմք է մեր կուսակցութեան մէջ: 29 տարի անընդհատ անիկա ղեկավար դեր կատարած է մեր գաղտնի եւ յայտնի, մտաւոր ու գործնական յեղափոխական կեանքին մէջ, սակայն այսօր, մեծ դժուարութեամբ կարելի է վերականգնել անոր ամբողջական ղէմքը:

Ո՞ր գործին եւ ո՞ր կողմէ ուզեցաք մօտենալ Ռոստոմին, կարծէք թէ ան գործունէութեան բեմի վրայ միայն ներկայ է, հոն է, իսկ պատմութիւնը՝ ուրիշներուն: Մինչդեռ ծրագիրը յղացողը, գործը կեդրոնացնողը, չէնքը պահպանող սիւնը Ռոստոմն է, իր համբերատարութեամբ, յստակ ու բազմակողմանի խելքով, բարի ու հաշտարար ժպիտովը:

**

Բազմաթիւ ղէմքեր ու զրուագներ կապուած են Ռոստոմի անձին հետ, որոնք թէեւ աւելի ուրիշ անհատներու կեանքն ու գործը կը ընդգնեն, քան Ռոստոմի դերը, սակայն ուշադիր դիտողը զիւրութեամբ կրնայ տեսնել Ռոստոմի ղեկավար ձեռքը եւ, մանաւանդ, յեղափոխական դաստիարակիչ ուղին: Ռոստոմ, լռութեամբ, առանց քարոզի կը դաստիարակէր իր շուրջ հաւաքուողները, կամ անոնք, որ կուսակցական գործով կը կապուէին անոր հետ:

Նման խոր տպաւորութիւն կրած եմ Ռոստոմէն, երբ ուսանողութեանս օրերուն կ'անցնէի էրզրումէն, ու քանի մը օր մնացի Ռոստոմի ու շարք մը ուրիշ ընկերներու մօտ:

1912ի նոյեմբերեան ցուրտ առաւօտ մը, քանի մը ուսանողներ, մեր փոքրիկ ծրարներով Ղալաթիոյ քարափն էինք: Ս. Զաւարեանը մեղի հետ նաւի 4րդ կարգի տոմսեր առած էր, այսինքն պիտի անցնէինք տախտակամածի վրայ, մինչեւ Պաթում:

Զաւարեան մեզ տարաւ Ղալաթիոյ խեղճուկ սրճարան մը, թէյ խմեցուց. ըսաւ, որ կուսակցութեան զանձին խնայելու համար այդպէս աժան

առմասեր գնած է, որ մենք երիտասարդ ենք, ու պէտք է վարժուինք դիմա-
նալ ցուրտին ու բուքին: Այդա ըողորիս հազուստները նայեց, պատուիրեց,
որ օձիքները հանենք: Ու յետոյ, մեր իրերը խառնչակելէ վերջ, սրճարանէն
դուրս գնաց եւ կէս ժամ չանցած վերադարձաւ. մեծ թէյաման մը, թէյ եւ
չաքար բերելով:

— Կը վախնամ մտիք. նաւու մէջ ետացած ջուր միշտ ձրի կու տան. ա-
ռէք այս թէյամանը, յաճախ թէյ խմեցէք, որ տաքնաք...

Մեր խումբը կը բաժնուէր երկու ուղղութեամբ: Երեք ընկերներ մեկ-
նեցան դէպի Վան, Արամի տրամադրութեան տակ, իսկ ընկերս եւ ես Կար-
սի վրայով մեկնեցանք դէպի Էրզրում:

Ս. Զաւարեանի չունչով թեւատրուած կ'երթայինք Ռոստոմի եւ Արա-
մի մօտ, անոնց հրահանգով ու առաջնորդութեամբ հայրենի ժողովուրդի
մէջ աշխատելու:

*
**

— Երբ Էրզրում հասնիք, Ռոստոմը մեզի գործնական անհրաժեշտ հր-
ահանդները կու տայ: Պոլսոյ մեր խօսակցութիւններն ընդհանուր ընտրթ կը
կրեն, — այս եղաւ Զաւարեանի վերջին խօսքը:

Եւ արդէն հասած էինք ճիւղապատ Էրզրումը: Ռոստոմ մեզի դաս տա-
լու պէս հրահանդներ չտուաւ: Ընդհակառակը, ընկերական շարք մը խօսակ-
ցութիւններու ընթացքին մեզ խօսեցնել տուաւ: Մեր մտածումներն ու գիտ-
ցածները լաւ մը հասկնալէն յետոյ, ինք միայն աւելցուց այն անհրաժեշտը,
որ մեզի կը պակսէր: Մեզի թուեց շարք մը գործիչներու անունները, անոնց
նկարագիրը, անոնց հետ գործելու կերպը, մատնանչեց տեղական կարեւոր
հարցերը եւ անոնց լուծման հնարաւորութիւնները: Ամենէն վերջը, թելա-
դրեց, որ տեղական պայմանները եւ մեր շրջապատը լաւ մը ուսումնասիրենք
եւ ըստ այդ պայմաններուն շարժինք:

Այն քանի օրերը, որ մնացինք Ռոստոմի հետ, պարապ չանցան: Ըն-
կերական ընդհանուր խօսակցութիւններու ընթացքին, անգգալարար ան մեզի
կը ներարկէր բարոյական այնպիսի հասկացողութիւններ, որոնք երկար տա-
րիներ մեր ականջին խրատական օղեր կը մնային:

Մենք տակաւին մոռցած չէինք Պոլսոյ մեր յախուռն ձեւերը: Աջ ու
ձախ քննադատութիւններ կ'ընէինք: Ընկերս (Ասլան) բաւական ծանր վերա-
գրումներ ըրաւ մեր հին գործիչներէն մէկու հասցէին, քննադատութիւններ,
որոնք, սակայն, գործնական կեանքէ կտրուած ուսանողներէն միայն կարե-
լի էր լսել: Ռոստոմ բարի-բարի ժպտաց, ժպիտ մը, որու ետին մտածումը
թաքնուած էր:

— Դուք լաւ չէք ճանչնար ու հասկնար այդ գործիչին, — ըսաւ Ռոս-
տոմ, — դուք առանց կշռելու՝ միշտ կ'ամբաստանէք, սակայն, եթէ պա-
հանջուի, որ ոչ թէ ամբաստանութիւնն ապացուցանէք, այլ նոյնիսկ մօտա-
ւոր բացատրութիւն մը տաք, չպիտի կրնաք: Մենք որքան որ խիստ պիտի
ըլլանք բարոյական սայթաքումներու վերարբերմամբ, նոյնքան աւելի խիստ
քոնթրով պիտի ունենանք մեր վրայ՝ անարդար ու անճիշդ վերագրումներ

չընելու ունէ ընկերոջ հասցէին: Եւ ընկեր մը ամբաստանելը ամենէն ծանր արարքը կը նկատեմ. ահա 20 տարի է ինչ էս մեր բնկերներէն մէկուն վրայ հեռաւոր, անփաստ կոտորած ունիմ, սակայն, այսօր տարի էս կը կշռեմ իրողութիւնները եւ շեմ կարող պայն ամբաստանել, կամ ունէ ուրիշ ընկերոջ խօսիլ այդ մասին, որովհետեւ տակաւին համոզուած չեմ, տակաւին հաւատքս հիմնադէս չէ խախտուած:

Ճնշիչ ու անմոռանալի խրատ էր: Մենք կամաց-կամաց կ'ազատուէինք պոլսական շատախօսութիւններէն:

Դէպի Մուշ մեկնելէ առաջ, օր մը, մեզ տարաւ իր գիտական աշխատանոցը: Ռոստոմին հիմնական բնաւորութիւնն էր պարձած քիչ մը դրաղելու պայթուցիկ նիւթերով եւ ռումբով: Դաշնակցութեան յեղափոխական պայքարի ընթացքին, Ռոստոմի գործնական եւ գիտական միտքը միշտ դրաղուած էր գտնելու հասարակ ձեւեր, պայթուցիկ նիւթեր օդատագործելու համար: Եւ ան, յաւելեալ փորձառութեան մը պէս, ռումբի մասին բաներ մը կը սորվեցնէր մեր երիտասարդ գործիչներուն: Մեզի ալ սորվեցուց՝ ըսելով, որ յետամնաց ամբողջ վրայ կ'ազդէ եւ կրնայ կայնեցնել խուժանը, մոնաւանդ, քաղաքի նեղ փողոցներուն մէջ: Իր հնարած ձեւը պարզ էր. նիւթերը դիրութեամբ կարելի էր ճարել: Միայն խոտօրէն պատուիրեց, որ ցուցամուրթիւններ չընենք, զանազան փորձեր չ'աւտարենք, պարապ տեղ թելեր նիս կամ գլուխնիս վրայ տալով: Պարզ զուլուրէի մը բաւական էր պայթուցիկ վտանգէն ազատ մնալու. իսկ մնացածը՝ կապուած պիտի ըլլար հարկեցուցիչ դէպքերու, ուր վտանգուիլն ինքնին նպատակի մը ծառայել կը նշանակէր:

Գործնական պաշարով կը մեկնէինք դէպի Մուշ. ուրախ էինք: Մեր իրերը պատրաստած էինք ու կը սպասէինք սահնակին, որ մեզ պիտի տանէր Բասէնէն Ալաշկերտ ու անկէ Բուրճնիքի վրայով՝ Մուշ: Ռոստոմ մեր սենեակն եկաւ, ետեւէն ալ Մարտիրոս վարժապետը, երկու խոշոր կապոցներով, զրսւորուած վերմակներով ու հաստ պարաններով:

Ռոստոմը քիչ մը քիթը ճմութեց ու աւելցուց.

— Տղա՛ք, այս վերմակները ձեզ տաք պահելու համար չեն. անոնց մէջ ծրարուած են եօթր մօսին հրացաններ, որ ձեզ հետ Մուշ պէտք է տանէք. այս զէնքերու փոխադրութիւնը ճամբու ծախքը կը թեթեւցնէ: Եթէ տեղ հասցնէք, շատ լաւ, իսկ եթէ բռնուիք՝ կը փորձուիք: Զգոյշ եղէք եւ հանգիստ պահեցէք ձեզ, յոյս ունիմ, որ վտանգ չի պատահիր:

Ուրախ էինք, որ դատարկ ձեռքով չպիտի մտնէինք Մուշ, ուր զէնքի կարիքը միշտ մեծ էր: Ուրախ էինք նոյնպէս, որ Ռոստոմը մեզի այլպիսի յանձնարարութիւն կ'ընէր: Ուրախութեամբ, թէեւ ոչ առանց դժուարութեան, կատարեցինք այդ յանձնարարութիւնը:

...Երեք օր յետոյ հասանք Մուշ: Հազիւ վար իջած էինք, մեր իրերը կը հաւաքէինք՝ Դաշնակցութեան Տունը մտնելու համար, երբ երեք ոստիկաններ մեզի մօտեցան կեղծ քաղաքաւարութեամբ մը: Ընկերոջս հետ չըմած՝ մեր շուրջը կը նայէինք զէնքերու ծրարները գտնելու, բայց Մշոյ Երկաթեայ խմբի տղաքն արդէն ամէն ինչ թոցուցած էին, ու մէջտեղ կը մնար

ԱՐԱՄԻ ԵՒ ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ (1915)

Մեր առջև կը բացուէր զործելու լայն հորիզոն մը: Բասէն արդէն կազմակերպուած չըլան մըն էր: Հոն նոր վարչութիւն մը կը ստեղծէինք եւ գործերը կը յանձնէինք անոր, ու մենք կը մեկնէինք Երևան, հոն որոշելու մեր բռնելիք ուղին: Երևան հասնելնուս պէս՝ հանդիպում մը կ'ունենայինք Ռոստոմի հետ եւ կը զեկուցէինք մեր կատարած զործերու մասին:

Ռոստոմ, որ յաջորդ օրը ճամբայ պիտի ելլէր դէպի Վան, կարգադրեց, որ վարչութեան անդամները իրեն ընկերանան: Պիթլիսի, Տարօնի եւ Սասունի ազատագրման հրատապ խնդիրը բոլորին մտահոգութեան առարկան էր: Մարտական ուժերը պիտի չարժէին Վանէն, Մալազկերտէն եւ Ախլաթէն՝ դէպի Մշոյ դաշտը:

Վանի յաղթանակին առանկերող օրը, Ռոստոմի հետ մենք կը մտնէինք Վան: Դիմաւորող երիտասարդները մեզ կ'առաջնորդէին ուղղակի Արամի պաշտօնատեղին, Հայաստանի առաջին նահանգապետը, ազատ կորիզը ապագայ յոյսերուն: Արամ կ'ողջագուրուէր մեզի հետ, բացարտութեամբ, պարտութեամբ, ինչպէս պիտի ընէր խմբական ժողովի մը մէջ: Իր նկարագրի յատկանիւններն էին պարզութիւն, յստակատեսութիւն եւ գործի ընթացքին՝ վճռականութիւն: Այդ պահուն խոնարհ պարզութիւն մը կը ճառադայթէր անոր դէմքէն: Նշմարեցի, որ անոր նայուածքը միշտ Ռոստոմի վրայ է: Ռոստոմ գուրգուրանքի ժպիտը դէմքին, լուռ, անշարժ, կարծես թէ կը շոյէր Արամը: Հպարտ էր կուսակցութեան հիմնադիրը, իր ձեռնասուններու յաղթանակով:

Արամ դարձաւ Ռոստոմին.

— Ռոստոմ քա՛ն, եթէ մեր կուսակցական աւանդութիւններին անպատշաճ կը նկատես նահանգապետութիւն ստանձնելու, կը հրաժարիմ եւ իմ տեղը պաշտօնատար մի մարդ կը նարեմք...

— Ի՞նչ ես ասում, Արա՛մ, դու չե՞ս զգում, որ Հայաստանի պետութեան հիմքն ես դնում: Նահանգապետ, նախարար եւ նախագահ բնական պիտի թուին պետական կազմին մէջ:

Ռոստոմ բացուած էր մտերիմ զրոյցի: Մենք ուղեցինք զանոնք առանձին թողուլ ու ոտքի ելանք. կ'ուղէինք «Աշխատանքի Տուն» երթալ:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԷՄԸ», (ԱՐԱՄԸ, էջ 529)

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ
(Ստեփան Զօրեան)

Կամաւորական Առաջին Գումարին մէջ յամառ չշուկներ կ'են շրջում, թէ Անդրանիկը զայրացած՝ հրաժարական է տուած հրամանատարութիւնից, որովհետեւ զլիապես Յովսէփեանը, որ ռուսական բանակի ներկայացուցիչն էր եւ տեղեկութիւններ էր հաւաքում մեր զորքերի, չարժումների եւ մեծագործութիւնների մասին, ջերմ գովեստով տրտալայտուել էր Սմբատի ռազմական կարողութեան, գունդ վարելու ճարտարութեան եւ հերոսական յաջող գործողութիւնների համար։ Ուրիշի հասցէին ուղղուած գովասանքը, Անդրանիկը համարում է իր սեփական արժէքին ուրացումը։ Այնքան նեղսիրտ, դիւրազգած ու անըմբեր էր դառնել, որ համոզուել էր, թէ իր դէմ մի դաւ կայ՝ ձիւքերն ու շնորհները ժխտելու։ Եւ իր արժանապատուութիւնը վիրաւորելու համար։ Ներքե չեմ հանդիպել մի անձի, որ համարձակութիւնը ունենար որեւէ ատեն Անդրանիկի տաղանդը եւ մեծութիւնը կասկածի ենթարկելու։ Բոլոր կամաւորները, վաշտապետները, ազգային եւ կուսակցական ղեկավարներն ու մարմինները միայն մի միտում են ունեցել. բարձր ու անխոցելի դարձնել հայոց անդուզական հերոսի վարկը, արժէքն ու պատիւը։ Այդ նպատակով իսկ չէին խնայել իրենց խոր յարգանքը, բոլորանուէր դուրդուրանքը եւ անհատնում սքանչացումը։ Մեր բոլորիս ցաւն այն էր, որ Անդրանիկը, խիստ զգայնիկ իր խառնուածքին բերումով, յաճախ տարւում էր ծուռ ու անպարկեշտ մարդոց սաղրանքներից, ենթարկուելով նրանց չորմարար դարպասներին եւ վարպետօրէն հրամցուած փաղաքանքներին։ Այս գետնի վրայ անտեղի ու անպատշաճ միջադէպեր ունեցաւ նա, մինչեւ իսկ առաքելաբար ԲԺ. Յ. Զաւրիեի հետ։

Անդրանիկի անսանձ զայրոյթի առանցքը այս անգամ Արարատեան գունդի կազմութիւնն էր։ Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ ծածուկ դիտումով Խանասորի հերոս՝ Վարդանին էին նշանակել այդ գունդի հրամանատար։ Ինչո՞ւ իրան ի սպառ անտեսել էին։ Իրաւ է, Անդրանիկը սիրում էր փառքն ու փայլը. փառատենչիկ էր, սակայն արտակարգ կերպով ուշիմ էր, սուր եւ թափանցող աչք ունէր եւ արագ ըմբռնողութիւն։ Թէեւ անուս մարդ էր, բայց իսկը ունէր կացութիւնը ճշգրտօրէն պատկերացնելու եւ հարցին էութիւնը հասկանալու։ Իրողութիւնը այն էր, որ ոչ անտեսում, ոչ անդիտացում եւ ոչ էլ կուրացում կար։ Սմանդուկ ու օճաբարոյ տականքներ, յերիւրածոյ վերադրումներով եւ չարանիւթ թելադրանքներով, չղաղարեցին խաղալ Անդրանիկի տկար լարին վրայ։ Զարմանալի չէ։ Այսպէս են մեծ մարդոց մեծ սխալները։

Մէկ առաւօտ, կայծակի արագութեամբ լուր տարածուեց, որ Ռոստոմը Թիֆլիսից հասել է բանակատեղի՝ կացութիւնը դարմանելու, վխտացող

Թիւրիմացու թիւնները փարատելու եւ Անդրանիկին ողորդելու :

Երբեք չէի տեսել Ռոստոմին : Լսել ու կարդացել էի, որ Քրիստափորը Հ. Յ. Դաշնակցութեան ուղեգն է, Չաւարեանը՝ սիրտն ու խիղճը, իսկ Ռոստոմը կամբը : Յորդան յոյսով խալտաց բոլորի սիրտը : Բոլորն էլ զոհունակութեամբ շունչ քաշեցին : Ամէն ոք հետամուտ եղաւ միայն իր աշխատանքին, նոր եռանդով յծուեց առօրեայ պարտականութեան, անդիտանալով աչի տխուր վէճը, որ կատաղի կոհակներով թաւալում էր Անդրանիկի վրանին տակ : Անտաճման լատատեսութեան մի ապահով պոպոզում պարուրել էր մեղ, թէ ճայթոյ ու շառաչող ամենի փոթորիկին փտտահարար պիտի յաջորդէ հաշտութեան եւ անդորրութեան տեսարար ծիածանը :

Ուժգին եղաւ մեր ցնցումը եւ յոյսի կործանումը, երբ լսեցինք, թէ փաշան անողոր էր, անդիջող եւ անդրդուելի : Բոլոր հերքումները, բացատրութիւնները եւ լուսարանութիւնները անօգուտ էին դառել խաղաղեցնելու իր ալիկոծ հողին : Նա անդիջօրէն պնդում էր, թէ դա էր սարքուած իրեն արժեկրկելու եւ վարկարեկելու համար : Ընդունալն էին եղած բոլոր թախանձանքները, ողորումներն ու երաշխիքները իր անձնուէր մարտիկներին ու զինակիցներին, որոնք իրեն հետ միասնաբար Սասունի փառքը հիւսել էին :

Անդրանիկը վճռել էր ընդմիշտ լքել գունդը :

Դուրս եկել էր վրանից եւ սպասում էր, որ իր ձին թամբեն : Մօտակայ խոյ քաղաքը պիտի մեկնէր, այնտեղից Կովկաս անցնելու եւ առանձնահալու, միանգամայն խզելով իր կապը կամաւորական գունդերի հետ :

Առաջին անգամ էր, որ մարմնական աչքերով տեսնում էի Ռոստոմին : Դէմքը այլայլուած, մի խոր ու անմեկնելի թախիծ աչքերի մէջ. փութկոտ ու մտառանջ, եւ մտածումները այնպէս սեւեռած, որ ոչ ոքին չէր նշմարում : Նայուածքը Անդրանիկին էր յառած. մի նայուածք, որի մէջ կար զորով, խանդակաթ բարեկամութիւն եւ զօրեղ ափսոսանք : Նկատելի էր, որ Ռոստոմը աճապարանքի մէջ էր. յարաշարժ ճիգ էր գործում Անդրանիկից առաջ ձի նստել՝ նրան բնկերանալու համար : Նրա սեղմ շուրթները յայտնում էին, թէ խնդրը փակուած չէ դեռ եւ Անդրանիկին դարձի պիտի բերէ : Այդ վճռամիտ համոզումով շապուեց, որ ձիուն քամակը նետուի. յանկարծ կենդանին երկու ոտքի վրայ ծառացաւ, Ռոստոմին զգետնեց, ապա ընկաւ նրա վրայ, որովհետեւ Ռոստոմը շարունակում էր ուժգնօրէն սանձը քաշել : Ահ ու սարսափ տիրեց բոլորին : Այն սպաւորութիւնը ունեցանք, որ եթէ Ռոստոմը մեռած չէ, առնուադն ցմահ խեղանդամ պիտի մնայ : Սեպուհ, Սըմբատ եւ խմբապետներ ու վաշտապետներ վազեցին օգնութեան :

Անդրանիկը դիտեց տեսարանը անհոգ, անտարբեր եւ անուշադիր : Այնպիսի պաղութիւն ու անհոգութիւն տիրում էին իր նայուածքին մէջ, որ բոլորիս մէջ սրկողանք յառաջացրեց : Մէկ էլ նկատեցի, որ Գրիգոր Ամիրեանը, Մատթէոս Լոպպասեանը, երկուքն ալ օգնական վաշտապետներ, առաջինը փաթաթուել է Եզոր Տէր Մինասեանին, միւսը՝ Եզորի մառդէր աւերճանակի փողը բռնած, աղաչում, պաղատում են, որ ետ կենայ իր յիմարութիւնից : Մինչ այդ՝ Անդրանիկը, իր Ասլանին վրայ հեծած, մեկնեց խոյ :

Հետագային պատմեցին, որ Ռոստոմին վիճակուած սարսափելի արկածին հանդէպ Անդրանիկի ցոյց տուած անկարելից անզոյախելութիւնը այնքան վրդովել էր Եղորին, որ քաջել էր ատրճառակը Անդրանիկին սպաննելու համար: Սոսկում եմ, երբ վերջիշում եմ ճակատադրական այդ սահմոկեցուցիչ պահը: Եթէ չլինէին Գրիգոր Ամիրեանն ու Մատթէոսը Եղորի կողքին, եթէ չլինէր մէկի արթնամատութիւնն ու բարեկամական կապը եւ միտքի վրձնական արդելքը, պիտի գործուէր մի քստմնեցուցիչ ոճիր, որ պատմութիւնը պիտի չնկերէր ոչ ոքին եւ անարգանքի սխեմին պիտի դամէր բոլորին: Ի՞նչ ստոճոյզ հեքիաթներ պիտի յօրինէին չարայկզու բռնաարկունները, եւ չարախինդ ողբուկոծով հայութեան հոգին թունաւորէին: Ոճիրը պիտի կրճէր մեր սիրտը, պիտի քամէր մեր տախտակը եւ հայոց պատմութեան մէջ մի անջնջելի խորան պիտի մնար:

Եւ մտածում եմ, ի՞նչքան փխրուն է մեր պատմութիւնը եւ որքա՞ն յեղեղուկ նրա բնթաղքը: Ի՞նչքան քմածին եւ տոյրափոյ է պատմութեան զէպքերի մեր զնահատութիւնը եւ ո՞րքան անխրաւ դատակնիքներ են զրոյմուել արդարների մաքուր ճակատների վրայ: Եւ մտածում եմ, զիպուածն ու պատահականութիւնը եւ մտքի բռնամուկ յաճախանքներից հալածուած խեղաղը, իր մէկ խելագար աբարքով, կարող էր չըջել պատմութեան հունը:

Ռոստոմը ողջ առողջ գուրս եկաւ: Երբ բոլորովին սթափուեց, առաջին խօսքը եղաւ.

— Ո՞ւր է Անդրանիկը:

Նոր ձի բերին եւ թամբեցին: Ռոստոմը հանդարտ, պապարիւն եւ ստոյգատուութիւնով խնդրեց, որ բոլորս էլ գնանք եւ գործի գլուխ անցնենք: Այնքան անխռով ու պապարիւն էր, որ կարծես ոչինչ պատահել էր: Ոչ մի խօսք կամ ակնարկ միջադէպի մասին. ոչ մի խօսք կամ ակնարկ Անդրանիկի մասին: Նրա զէմքին վրայ սեւ խոշոր գիրերով եւ բացորոշ կարող էիր կարդալ անպատում խանդաղատանք եւ գուրգուրանք, հիացում եւ աղապատանք հայոց սիրելի ու պանծալի հերոսին՝ Անդրանիկի հանդէպ:

Խոյում Ռոստոմ կը յաջողի Անդրանիկի զայրոյթը սանձել: Տրապիզոնի մաղձոտ մթնոլորտում անհնար էր հանդարտ հոգեվիճակ ստեղծել Անդրանիկի համար, որ ոչ միայն մերժում էր որեւէ բացատրութիւն լսել, այլև հասկանալ չէր ուզում: Չար լեզուներ քէն ու մախանք էին հրահրել, որով նրա զայրոյթը գէթ մեղմելու փորձերն իսկ նախօրօք դատապարտուած էին դերեւանքի: Անդրանիկը լոյսի մուտքը փակել էր իր մտքի առջեւ, փակել էր նաեւ իր վրանի մուտքը Ռոստոմի առջեւ: Այնքան կուրացել էր Անդրանիկը կիրքի բորբոքումից, որ յատկապէս հրամայել էր իր պահակներին՝ արգիլել Ռոստոմի մուտքը իր վրանից ներս:

Խոյում մթնոլորտը հիմնովին տարբեր էր: Տանուտէրը, որի տանն էր օթեւանել Անդրանիկը, հիւրամեծար ու ասպնջական մարդ, իր մօտ հրաւի-

րել էր նաև Ռոստոմին և Ա. Զամալեանին, որոնք մինչեւ խոյ ուղեկցել էին Անդրանիկին :

Տանուտէր ժամկոչեանը, սրտցաւ ու սրտակից ընկեր, առատաձիր ու զոհարերոյ մարդ, մաղեմի մտերիմը Անդրանիկի, պաշտամունքի հասնող հիւրերին: Ռոստոմը լուռ է, խորասուզուած ծանր խոհերի մէջ: Անդրանիկի դէմքը կարմրած է ցասումի ըոցից ու նրա խոշոր աչքերը փայլատակում են անհաճոյ մի հաւրով: Մի միթխարի սառոյց կոյ երկուքին միջեւ, որ պէտք է կոտրել: Զամալեանը չի համարձակուած բերան բանալ:

Տանուտէրն է, որ յուզուած այս անօրինակ երևոյթից, իր պարզ գեղջուկի բառերով ողկուչում է հին յեղափոխական, մարտական կռիւների տաժանքն ու դատանքը, ամենադարձուրեկի պայմանների մէջ իսկ Ֆետայիների անհուն զոհարերութեան ողին, հազարաւոր նահատակների սուրբ արիւնը եւ աղեխարշ պաղատանքով կոչ է անում չլքել այս անբախտ ժողովուրդը ու հին ողիով դորձը շարունակել:

— Մալս ձեզ զուրպան, հոգիս ձեզ զուրպան: Առէ՛ք, բոլորն էլ ձերն է. մեղք է այս քամրախո ժողովուրդին:

«Յոլորս էլ խորապէս յուզուեցինք, պատմեց ինձ յետոյ, Գահրէնում, Ա. Զամալեանը: Այնքան իրաւ եւ ուժգին էր իր ողաչանքը, այնքան անկեղծ ու սրտաբուխ էին իր խօսքերը եւ այնքան անճիգ ու բնական կերպով էին հոսում, որ բոլորս էլ յուզուեցինք՝ լուռ ու անխօս: Մեղանատնից դուրս եկայ, որովհետեւ զգացի, որ աչքերս թրջում էին: Մի քանի րոպէ ետքը երբ վերադարձայ, Ռոստոմն ու Անդրանիկը զլուխ գլխի խօսում էին: Ռոստոմի ինձ նետած գաղտուցիկ հայեացքից իմացայ, որ այլեւս իմ ներկայութեան կտրիքը չկար: Ռոստոմը աչք էր կացութեան»:

Տիղատիկ վերադարձին նշմարեցինք, որ Անդրանիկի դէմքը արտասովոր սրայծառութեամբ փայլում էր եւ մեղր ու շաքար էր ծորում: Պատաշունչ քամին դադարել էր, եւ առադաստները իջել էին: Այս բոլոր ցատոթիթ իրադարձութիւնները թէպէտ մի նշանախեց իսկ չաղեցին կամաւորների եռանդին ու իրանց պարտականութիւնների փարումին վրայ, բայց ակներեւ էր, որ հոգիների վրայ մի մոայլ թուխպ էր նստել:

Երբ լուրը արագօրէն շրջան ըրաւ մեր շարքերի մէջ, ցնծութեան հառաչանք արձակեցին բոլորը, եւ խաղաղութեան օրհնութիւնը տիրեց մեր վրայ:

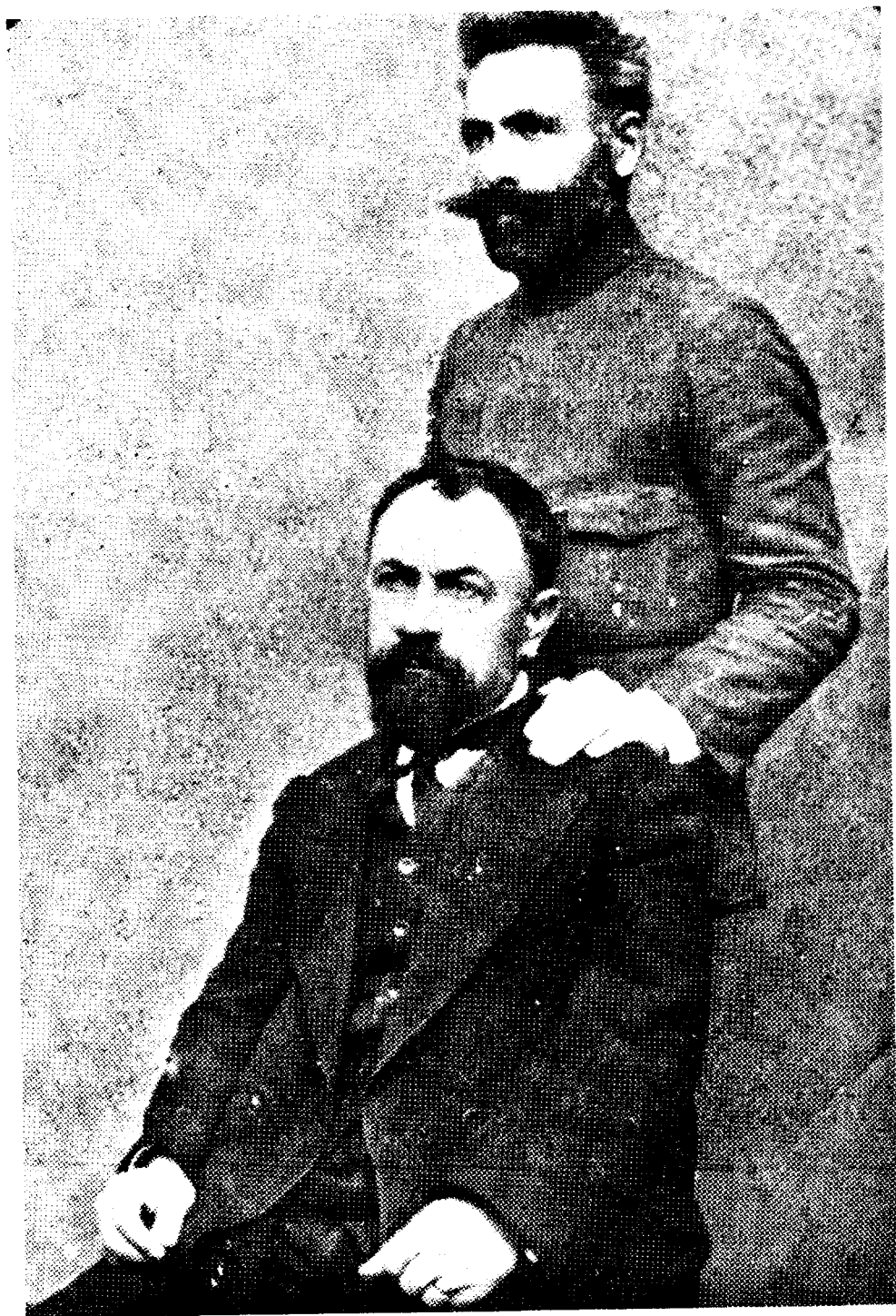
Շուտով հրաման եկաւ, վաղն իսկ շարժուելու ենք դէպի ռազմաճակատ:

**

Ասրիլի սկիզբն էր:

Լեռները առատօրէն ծաղկել էին ու դաշտերը զմրուխտէ գորգեր փռել ամէնուրեք: Գարնանային մեղմ ու անուշ գեփիւոր շոյում էր մեր ճակատները: Վերադարձնող բնութիւնը նորոգ կորով ու ինքնավստահութիւն էր բաշխում:

Պատրաստուում էինք դալիք անհղ ճակատամարտներին: Լուր էլ հա-

Ռոստոմ և Մարթէոս

Ռոստոմ՝ մօր եւ քրոջ հետ

սել, թէ հերոսական վասպուրականը ապստամբել է, որ պաշարուած է թըշ-
նամու. գերակշիւ ուժերով եւ մեղնից շուտափոյթ օղնութիւն է հայցում:

Որոշեցինք մի վերջին անգամ ուխտի զնալ հայոց պատմութեան ան-
մահ հերոսի՝ Վարդանի գերեզմանին, որ մեզից հազիւ մէկ քելումէր հե-
ռու. հր: Հասարակ քորերով մի դմբէթաւոր դամբարան էր նա, որ մեն մե-
նակ կանգնած էր Աւարայրն ու Տղմուտը զիտող կարմրահող մի բլուրի վը-
րայ:

Մեր հոգիները ուխտի ու աղօթքի մրմունջով առլցուն, մեր հայեաց-
քին առջեւ փոստող Աւարայրին վրայ տեսանք Վարդան Զօրավարին՝ իր հրա-
շագեղ հասակով, փառաշուք սաղաւարտը գլխին, արեւի շողերի տակ պըս-
պղդուն գէնք ու զրահով, ոսկեգօծ թուրը ձեռին, իր հաղար երեսունըմեկ
նահատակներով խոյանում եւ ահ ու սարսափ է տարածում թշնամու շար-
քերի մէջ: Եւ դար է անցել, բայց Աւարայրը դեռ զգրդում էր հայ այրու-
ծիի սմբակների դոփինից. դեռ լսում էինք շողչող սուրերի շառաչն ու չկա-
հումը եւ հայոց գործի զրոհի աղաղակը:

Տասնեւհինգ դար է անցել, բայց դեռ տեսնում էինք հայ արիւնը մըշ-
տահոս Տղմուտի մէջ: Եւ այժմ Վարդանանքի որոտումը անմար արձագան-
գով հնչում է Վասպուրական աշխարհում, որի բարձրաբերձ սարերը թումբ
են կանգնել մեր զնացքին, մեր արշաւին դէմ:

Եւ ջորդ օրը գունդը ամբողջ եւ կարգապահ ճշդութեամբ շարուած,
համախմբուած էր Տաւրակի բացաստանում: Անձկայրեաց անհամբերու-
թեամբ եւ ակնդէտ սպասում էինք Ռոստոմին, որ բաղձանք էր յայտնել բա-
րի ճանապարհ մաղթել մեզ: Ուրախութիւնը անսահման էր: Ռոստոմը՝ Հ.
Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներից մէկը՝ գալիս էր մեզ տալու յեղափո-
խական շարժումի պատգամը: Այդ պատգամը պիտի լինէր միասնականու-
թեան նուիրագործումը եւ վրէժի շեփորը:

Քիչ յետոյ հասաւ Ռոստոմը: Մտաւ գունդի մէջտեղ՝ իր բնական քայլ-
ուածքով, սովորական հագուածքով, լոխի ու մնջիկ, խոհուն ու թախծոտ,
սկսեց դիտել բոլոր վաշտերը, գունդի կազմածները եւ կամաւորներին: Նա-
յում էր հին ֆետայիներին սքանչացած գոհունակութեամբ, նայում էր Զա-
հիլ զինուորներին, որոնց առոյգ, քաջարի կեցուածքը ու հրացայտ նայուած-
քը վառում էին նրա հպարտանքը: Այսպէս մի քանի վայրկեան մենք մնա-
ցինք լոխի ու անշարժ, իսկ Ռոստոմը որոշապէս ճիւղ էր գործում իր յոր-
դող յուզումը դսպելու:

Ապա խօսեց. խօսեց թաւշային քաղցրալուր ձայնով. խօսեց պարզ,
յստակ ու անպաճոյճ կերպով, մինչեւ անգամ որոշ տեղեր կմկմալով: Հոն-
տորական ոչ մէկ շարժումէն, ոչ մէկ ճիւղ հանդիսաւորութեան: Իր խօսքը
ամբողջ յուզում ու հոգու ինքնեկ պոռթկում էր:

Այսպէս խօսեց Ռոստոմը.

«Կտրիճներ հայ ժողովուրդի.

«Վանը ապստամբուել է. Վասպուրականի հերոս ժողովուրդը իր աշ-
քերը ձեր վրայ է սեւեռում: Ձեզնից շուտափոյթ օղնութիւն է սպասում:
Դուք բախտաւոր զաւակներն էք այս առաքինի ու պատուական ազգին: Ձեզ

վերապահում է կենսական մի գործ ևս պատմական մի առաքելութիւն . փրկել օրհասական պայքարով մարտնչող հերոսական Վանը և ազատագրել Վասպուրականի համայն հայութիւնը տաճկական զարհուրելի դուրսմիջ , որ մահուան մանդաղով է սպառնում նրան :

«Տարիներով հալիւ տասնեակներ էին զինուորագրում սահմանը անցնելու՝ Երասխեի աշխարհը մանելու և անբախտ հայութեան օգնութեան հասնելու : Նրանք անվախօրէն գնում էին , թէկուզ ոչ բաւարար կերպով զինուած , փոքրաքանակ ռազմամթերքով ու սարսափելի վատ պայմանների տակ : Այսօր այդ սակաւթիւ տասնեակները աճել , բազմացել են և վերածուել հարիւրաւոր տասնեակների և վարժ , ընտիր , մարդուած ու կարգապահ մի զորամասի :

«Ափսո՛ս , հազար ափսոս , որ զրկուած եմ արժանաւոր փառքից , որ ձերը պիտի լինի : Կարեւոր և անյետաձգելի պարտականութիւններ ինձ պարտադրում են մեկնիլ Կովկաս : Ինչպիսի՛ք անզուսպ փափաք է եսում հոգուս մէջ ձեզ հետ լինելու , ձեր դիւցազնական խոյանքներին մասնակից լինելու , ճակատամարտների մէջ ձեր ճակատագիրը բաժանելու և ձեզ բախտակից լինելու՝ ձեր տանջանքը , զրկանքը և տաժանքը կրելով :

«Գնացէ՛ք , հա՛յ կտրիճներ : Բարձր ու մաքուր պահեցէ՛ք հայ հայդուկի նուիրական սուրբ դրօշը : Աշխարհի համօրէն հայութիւնը , ակնապիշ ու ամէն բոլի հետեւում է ձեր քայլերին :

«Գնացէ՛ք , սրբեցէ՛ք հայ տառապալիւծ մայրերի արտասուքը . պաշտպան կանգնեցէ՛ք հայ անմեղ ու առաքինի կոյսերի սուրբ պատիւին և ուժ տուէ՛ք , սրտապնդեցէ՛ք սպասատենչ և ստեղծագործ հայ ժողովուրդին :

«Հայութիւնը հպարտ է ձեզմով : Անսահմանօրէն հպարտ եմ եւ ես , որ ձեզ նման տղուհ , չարքաշ , անվահեր ու մահը արհամարհող հայդուկներ է հասցրել հայ ժողովուրդը :

«Գնացէ՛ք , ողջունեցէ՛ք հայրենի սարերը , ձորերն ու գիւղերը , որոնց ամէն մէկ թիղ հողը ներկուած է ու նուիրագործուած հայու արիւնով :

«Խոր ու անսասան հաւատք ունիմ ձեր վրայ . ձեր արիութեան , ձեր վճռականութեան և ձեր կատարելիք մեծագործութիւնների վրայ : Երջանիկ էք դուք , որ ձեզ հրամանատար ունէք հայոց աննման ու թանկազին հերոսները : Բախտաւոր էք դուք , որ ձեզ հայրենի երկիր պիտի առաջնորդեն Անդրանիկի , Սեպուհի , Աւոյի և Սմբատի նման փորձառու , քաջարի ուխտեալներ , որոնց բոլանդակ կեանքը և մտածումը եղաւ հայրենիքի փրկութեան և ազատագրութեան վսեմ խոհալը :

«Խոր ու անսասան հաւատք ունիմ , որ շուտով , մօտ ապագային , նորէն իրար պիտի հանդիպինք , բայց այս անգամ անհուն ուրախութեամբ և հայրենի երկնքի տակ :

«Ապրի՛ք , շատ ապրի՛ք :

«Կեցցե՛ն Անդրանիկը , Սեպուհը , Աւոն և Սմբատը :

«Կեցցէ՛ Հայ Կամաւորական Առաջին Գունդը» :

Մինչ հրամանատարները յուզուած ու ոգևորուած համբուրում ու ողջագուրում էին Ռոստոմի հետ , կամաւորները , միասնաբար , ինքնաբերա-

բար, առանց վերին հրահանգի, գլխիվեր ընդհանրապես իրենց հրացանները եւ օդը խնդալիքն ուրստաձայն ու խլացուցիչ կեցցէներով :

Յաջորդ օրը Ռոստոմ Ժեկնեց Կովկաս, իսկ Կամաուրական Առաջին Գունդը սրառաղանդաբար ու խանդավառաբար Ռոստոմի անմոտանալի սպառնալուքով, դարձնեց ու կերակրեց փառաւոր յաղթանակը Դիմանի սպառնալուքի հաղթանակները :

*
**

Դիմանի ահեղ ու փառահալ ճակատամարտը նախերգանքը եղաւ մի առանձնակ պանծալի յաղթանակների, որ կերտեց Կամաուրական Առաջին Գունդը. կոտ, տեղադրին խոյանքով եւ թաթաւուն քինայոյզ վրէժով հայ ռազմիկները կրնկակոխ հետապնդեցին եւ անխնայ հարուած հասցրին խալիլ փաշայի գերբնախ բանակին, որի զօրքը Դարդանիլի զինարարութեան փորձառութիւն էր ձեռք բերած եւ սպառազինուած էր արդիական կատարեալ զէնքերով : խանաթը, Բաշկալա, Ռազան, Սիկուրի, Լիվին, Միլլանայ եւ ապա Մորը ու Դաւուտն՝ Արարատեան գունդի հետ մինչեւ Բիթլիսի դուռները, հայ կամաւորները մեր մարտական նորագոյն պատմութեան մէջ արձանագրեցին հրաշագեղ մեծագործութիւններ եւ մեծաշուք յաղթանակներ :

Ազատութեան ծագող բոսոր արշալոյսը հրաւառեց անգամ թերահաւատ հոգիները : Ողջ հայութեան սիրտը թրվաւ աննախնթաց խոյանքով, երբ հայ կամաւորական գունդերի պողպատէ բազուկը իր հովանին տարածեց Գրգուռի եւ Նեմրութի բարձունքների վրայ, որոնք միշտ ասպար կանգնել էին մեր Ֆետայական խումբերին :

Կուսաճակատ Գրգուռի եւ փրփրահեր ակնադրիւններով հարուստ Նեմրութի կատարներից, Յոյսի անչափելի հրճուանքով արբշիւ, մեր կարօտակէզ աչքերը յառեցինք Մշոյ ոսկեթոյր դաշտին, որ ծփծփում էր արեւի ճառնչների տակ, եւ Տարօնի թիակարկառ սարերին, որոնք ամպերի հետ էին համընդհանր : Տարօնը՝ հոլաթեւ արծիւների օրօրանը եւ հայոց պատմութեան շողապսակ փառքերի յուրթի արգանդը, որ այն պահուն զաւարում էր մահուան ճիւղանների մէջ :

Աւաղ, թաւալվոր փուլ եկաւ մեր երազը :

Ռուսական բանակը նահանջի անակնկալ մի հրաման արձակեց : Անդրանիկ, Քեոի, Դրօ եւ իրենց աննման զինակիցները, վիրաւոր առիւծի նման անգոր կատաղութիւնից մոնչում էին եւ նզովում այդ պահը, որ խորտակեց իրենց մէջքը. կարծես արեւը խաւարեց եւ թափաք մի թախիծ նստաւ մեր բոլորի հոգու մէջ :

Ի՞նչպէս թողնել, ի՞նչպէս լքել սէգ Տարօնի անդուգական մարտիկներին, որոնք անհաւասար դուպարին մէջ հեւասպառ՝ իրենց յետին ճիւղով մարտնչում էին : Մարտնչում էին ջլապինդ բազուկներով եւ կրակէ աչքերով, որովհետեւ լսել էին կամաւոր եղբայրների անյաղթ զէնքի շաչումը եւ տեսել՝ փրկութեան յուսարեր լոյսը, յաղթանակի թեւերով :

Ի՞նչպէս թողնել, ի՞նչպէս լքել յաղթապան Վասպուրականի հայութիւնը, որ մեծախնձիղ ոգեւորութեամբ հայոց նորագոյն Անկախութեան ար-

ձանն էր քանդակում, և որ համակ աւիւն ու թռիչք՝ փարել էր ստեղծագործ մի վիթխարի աշխատանքի:

Անողորմ հրամանը բռնադատեց մեզ նահանջել: Նահանջել կորաքամակ, թեւարեկ ու մշտամորմոք, թողլթելով Տարօնի բազմատանջ ժողովուրդը դարձուրելի մի արժաւիրքի մէջ: Այդ ճակատագրական նահանջը տեղահան արտաՎասպուրականի ժիր, չնչող և չինարար հայութիւնը, որ, անասելի խուճապի մէջ, փախստականի ցուպը ձեռին, չուեց զէպի նոր Քանանը, Արարատեան հայութեան հիւրընկալ ծոցը:

Հարիւր յիսուն հազար զաղթական անընդհատ խուժեց Արարատեան դաշտը, որ վշտակից բնդունարանը եղաւ անպատում թշուառութեան, աղեկէզ խոցտուքի և անափովելի սուգի: Գրիչս չի զօրում նկարագրելու սրտաճմրիկ տեսարանը: Համաճարակ՝ վարակիչ և տարափոխիկ հիւանդութիւններ, անօթութիւն, որբերի և կորածների համատարած բազմութիւն, անտէր, անտիրական ու հիւանդկախ երախաներ ու մանուկներ, անթալ զիակների շարան, և ողբ ու կական:

Բժիշկի ու աշխատող զործիչի սով էր, Անհամբեր սպասում էինք նըպաստամատոյց և առողջապահական խումբերին: Մինչ այդ, Անդրանիկի հրամանով ու պատուէրով, վերցրի մեր բանակի ամբողջ ղեղդուայքը և լըծւեցի գործի: Բժ. Հայկազուն Նալբանդեանը, ղուէրոցքի բռնուած, անկողին էր զամուած:

Վաղ առաւօտից մինչեւ ուշ գիշեր, առանձին ու հետիոտն, վազվզում էին դէս ու դէն, բժշկական օգնութեան հասնելու, յարմար վայրերի մէջ տեղաւորելու, ոմանց բնակարան ճարելու, անտէր մանուկներին հաւաքելու և դիակներ թաղելու համար կարգադրութիւն անելու:

Եւ այս բոլորը Իզդիրի մէջ, որի ամառը հեղձուցիչ չող է և որի փոշեթաթաւ փողոցները դժոխային հնոց են: Գետինը կարծես մի եռացող կաթսայ է, որի արձակած զոլորէին հրաչէկ ցանցի նման կպչում է մարմինիդ և սեղմում քեզ:

Երկարատեւ քայլելուց ոտքերս սկսեցին ուռչել, այնպէս որ այլեւս անհնար եղաւ մոյկ հաղնել, մէկ զոյգ տրեխ ճարեցի իբրեւ լայն ոտնաման, որ կարենամ ապատօրէն ման դալ: Այսուհանդերձ, փոշին և քրտինքը ճաթըռտուքներ ու վէրքեր էին գոյացրել ոտքերիս տակ և խոցեր՝ ցաւը ինձ այնպէս էր տաղում, որ տօթակէզ մի յետմիջօրէի գնացի Իզդիրի հանրային պարտէզը, տրեխներս հանեցի և հանգստացայ նստարանին վրայ:

Հագիւ թէ քառորդ ժամ էր անցել, պատահմամբ քոյս եկաւ Սիմոն Վրացեանը: Տեսաւ վիճակս, բայց ոչինչ չասաց: Խորապէս զգածուել էր ի տես զաղթականների խեղճութեան և ողորմելի վիճակին, քաշած անօրինակ շարչարանքին և զոհերին: Իսկ ես ընկճուած էի ու յուսաբեկ: Ահարկու նահանջը փուլգումի էր ենթարկել յոյսերիս դղեակը և բարոյալքել ինձ: Գաղթականների այս տարապայման գողգոթան սարսուռ էր ազդել հոգուս: Ոգեվարող հիւանդների տնքոցը, տառապահար մայրերի ստինքների ցամաքումը, անկաթ ու անսնունդ երախաների սրտապատառ ճիչը, մոլորած մանուկների պաղատադին արտասուքը հեղեղել էին յուզական էութիւնս: Քայ-

քայուել էին ջրվերս և գտրձել էի դիւրադրելու :

— Կորցրինք Տաճկահայաստանը, հայութեան մնացորդն էլ հիմա ամբողջովին մորթուած կը լինի: Իսկ այս գողթականութիւնը օրէցօր կոտորում է քերմի, տիֆի, թանչքի, փորճարինքի, թոքատապի և այլատապի հետեանքով: Այժմ մեր միակ և զերագոյն մատչողութիւնը պիտի լինի փրկել Կովկասի հայութիւնը և խնայել նրան վերահաս սարսափներից և ապշանքներից :

Ասում էի Սիմոն Վրացեանին, իսկ նա խրախուսում էր ինձ և յորդոր էր տալիս գօտեւնդուելու և ամուր պահելու հաւատքս: Ինձ յիշեցնում էր, թէ հակառակ բազմաթիւ ջարդերի և ահաւոր աղէտների, այս ժողովուրդը ապրել է, որովհետեւ յոյսը չէ կորել, չէ բարոյալքուել, այլ ընդմիշտ մընացել է հաւատաւոր:

Ուշադիր լսում էի Վրացեանին, երբ նկատեցի, որ մէկը գալիս էր դէպի մեզ:

Ռոստոմն էր:

*
**

Ռոստոմ մօտեցաւ և կանդ առաւ մեր առջև, առանց բարևի:

Իր թուխ դէմքը այրուել, խանձուել էր կիզիչ արեւից, սարսուն էր ու պարտասուն. թուրի նման հատու հայեացքը ինձ վրայ սևեռեց և...

— Ի՞նչ ես անում դու այստեղ, հարցրեց մեղմօրէն:

Ձայնին մէջ կուտակուած գանգատ և սքողուած յանդիմանութիւն կար: Լուսարանութեան մօտք արձակուած մի հարցում չէր դա, այլ հարցական կաղապարի մէջ դրուած մեղադրանք: Հարցումը ինձ խռովեց: Տեսել էր, որ տրեխներս հանել եմ. ակներև էր, որ վիճակս վիճակ չէր, այլ Յովնան մարդարէի վիճակ:

— Եկել եմ մի քիչ հանգստանալու. ոտքերս վէրք են հանել և ուռել, պատասխանեցի խիստ չոր և վրդով շեշտով:

— Լաւ, յարմար ժամանակ ես ընտրել հանգստանալու, ասաց սուր հեգնանքով, իր լեցուն ձայնով: Տեսնո՞ւմ ես այս ժողովուրդի զարհուրելի վիճակը. ծով կարիքներ ունենք, մարդ չունենք: Բոլորից աւելի դու ես իրադեկ վերահաս վտանգին: Չե՞ս տեսնում, որ ժողովուրդը փճանում, ձեռքից գնում է, նստել ես մի քիչ հանգստանալու. խիղճդ կը թողի՞, որ այս փախստական ժողովուրդը ճանճի պէս կոտորուի:

Դիւրագլգած էի դառել: Ռոստոմի խայթիչ հեգնանքը ու մտրակիչ մեղադրանքը ծանր պարսաւի պէս իջան գլխիս: Արիւնը գլուխս խուժեց. բերանս չորացաւ. կոկորդս սեղմուեց և չունչս բռնուեց: Գիժը զարթնեց մէջքս, անկարող եղայ զսպել կուտակուող մաղձը և պոթթկացի:

— Պիտի կոտորուի՞ն, թող կոտորուին. ի՞նչ անեմ, խօսեցի և Պիղատոսի նման ուսերս թօթուեցի:

Կայծակ էր, որ շանթագլին իջաւ ու ճայթեց: Ռոստոմը քարացած էր իր կեցած տեղը: Անակնկալ էր իմ այս ելոյթը: Մունջ ցատումը վիթխարի կոհակներով ուռչում էր Ռոստոմի աչքերի մէջ: Դիտում էր ինձ անշարժ,

լուռ ու անթարթ, կարեկցութեամբ, բայց լիսնացած արգահատանքով:

Իր վերարրմունքը պատասխանեց ինձ, յանկարծ: Ձգացի, որ մեղանչել եմ սրբութիւնների դէմ: Լոկ հայհոյանք չէր սա երկնքի եւ երկրի դէմ, այլ խտայումը եօթը մահացու մեղքերի: Խղճի խայթը սկսեց սիրտս կրծել, երբ նկատեցի, որ ինձ նայում էր ոչ բարկացայտ աչքերով, այլ անծիր ու անուշ արհամարհանքով: Այդ պահուն ո՞րքան կ'ուզէի, որ գանա-կոծէր, անարդէր, Անդրանիկի նման լուսանկարներ տեղացնէր գլխիս, միայն թէ այդպէս լուռ չմար: Նրա այդ լռութիւնը սպանիչ էր ինձ համար: Տա-ռապում էի, որ իր բարկութիւնը չէր ժայթքում. չէ՞ որ Եհովան իսկ չէր պահում իր զայրոյթը:

Շփոթ ու չուար, խղճահար ու մեղապարտ, մի ակնարկ նետեցի Սի-մոն Վրացեանի վրայ՝ օգնութեան աղերսով: Բայց ի դուր. կարծես թէ Վը-րացեանը տեսապէս եւ յարածուն սաստկութեամբ շէնջում էր ականջիս. «Ան-ներեւի մեղք դորձեցիր, յանցաւոր ես, յանցաւոր...»: Այս բառերը արժիճի ծանրութեամբ մըմահարում էին քունքերս:

Տրեխներս կապեցի, շալկեցի դեղերի պայուսակս եւ առանց բառ ար-տասանելու մեկնեցի: Ամբողջ օրը չարաչար տքնել եմ, հակառակ ոտքերիս ցաւին: Պէտք է մեղքս քաշէի. միակ ապաշաւն էի համարում ոտքի վրայ անդուլ ժուռ գալ առանց հանգիստի, ծարաւ ու քաղցած: Կը բաղձայի, որ ոտքերս աւելի ուռէին, վէրքերս բազմանային ու խորանային, որ չքմեղանքս լինի արդար եւ ապաշխարանքս՝ ընդունելի:

Սրունքներս հաղիւ կարող էին ինձ պահել, երբ կէս գիշերին վերա-դարձայ վրանս: Երբ ներս մտայ, ի՞նչ տեսնեմ. Ռոստոմը:

Մի ժամ սպասել է վերադարձիս: Շտապել է ինձ մօտ. ապսպրել է, որ ջուր եռացնեն ոտքերիս համար: Ռոստոմը յոգնաբեկ ու քնատ էր: Այդ օրն էլ արիւն քրտինք էր մտել, ինչպէս նախընթաց օրերին: Հակառակ իմ ու ընկերոջս աղաչանքին, որ գնայ քնելու, հանգստանալու, Ռոստոմը չմեկ-նեց, մինչեւ որ ոտքերս ջուրի մէջ դրի, եւ իր Թելադրութեամբ պաղլեղով լուացի եւ անկողին մտայ:

Այդ գիշեր քունը թուաւ իմ աչքերից: Տարուած էի իմ մտածումներով, մինչեւ որ խաւարը սպիտակ դառաւ: Խոկում էի Ռոստոմի մասին:

Ի՞նչ աստղի ծնունդ էր այս անօրինակ էակը: Իր լայն ճակատը մերթ մեհութեան եւ պատկառանքի կարկառն ունէր եւ մերթ ցասումի եւ դժգոհու-թեան կնճիւղ: Իր աչքերը մերթ մեկնուել թախծով ժպտուն, բարեհամ-բոյր եւ ներող եւ մերթ ծակող, սարսիչ ու նետածիգ: Իր ձայնը մերթ ամ-պրոպի գոռումն ունէր, եւ մերթ ջերմութեան եւ քնքանքի չեւոր: Եւ ի՞նչ սրտագին նուիրում, ի՞նչ անարատ ու ինքնարուխ համեստութիւն եւ ի՞նչ բարութիւն: Մի բարութիւն, որ ուկիրանոսին նման լայնածաւալ է ու անյա-տակ, բայց եւ ալեկոծ ու փոթորկայոյզ:

Ռոստոմը մէկն էր, որի էութիւնը հոգեկան ներգաշնակութիւնների մի դիւթական համանուագ էր:

Հետագայում առիթն ունեցայ նորէն հանդիպելու Ռոստոմին զանազան

առիթներով և սյրացան սրտադանների տակ, բայց մի անգամ միայն տեսել եմ նրան ջգազրդիւ վիճակում :

Իզգիւր հառան Տարօնի բեկորները, զեկամարութեամբ Ռուբէնի և Կոմսի : Այգոյնի Խորհուրդի անդամները և զաշնակցական մասաորականութեան բնորանին, որ Թիֆլիսից Իզգիւր եկել էին, չառայել էին զիմաստելոյ Ռուբէնին, Կոմսին և նրանց զինուկից քաջամարտիկ Տարօնցիներին : Ներկաները եռան բերկրանքով սղջագարուեցին մանաւանդ Ռուբէնի և Կոմսի հետ, որոնք հազիւ տրեխով և հնամաշ հագուստներով հասել էին Կովկաս : Մազ ու մօրոտ աշատոր կեղտի մէջ, բոյսրն էլ յոգնարեկ և տխուր, բայց զո՛հ էին, որ կարողացել էին ձուլողրել տաճկական զեհներից :

Մէկը կար այդ բազմութեան մէջ, որ թէ՛ ներկայ էր այնտեղ և թէ՛ բացակայ : Դա՝ Ռոստոմն էր :

Ձլտեցի իր բերնից ոչ միայն ուղջոյնի խօսք, այլ մինչեւ անգամ չնըշմարեցի ուրախութեան ազօտ նշոյլ՝ իր տխրամած գէմքին վրայ : Ուրախ էինք և յափշտակութեամբ ուրախ, որ գէթ այս կորիւնները ազատուցին այն քստմնելի աղէտից, որ վիճակուեց այնտեղ մնացողներին :

Ռոստոմը չէր տեսնում ոչ ոքին : Մերթ իր քիթն էր տրորում ջղաճը՝ զութեամբ, կարծես իր ներքին փոթորիկին մէջ տապկուած, ուրիշ բան չէր գտնում տրորելիք : Մերթ ճակատն էր քերում, կարծես մի նեղիչ բան կար իր գանկին տակ, որին ջանում էր ճանկերով դուրս քաշել :

Խորատուցում մի թանձր թախիծի մէջ՝ Ռոստոմը սաւառնում էր Տարօն-Տուրուբրանի սարերի վրայ : Անգոր ցատտով և անսփոփ մրմուռով տեսնում էր Սասունի զիւղերը, որոնք բոց ու ծուխ էին փսխում, բայց ոչ անմար ծխներից, այլ հրոյ ճարակ տներից : Տեսնում էր կոտորածի զարհուրանքը զիւղերի մէջ և սարերի վրայ :

Ռոստոմը ներկայ չէր այնտեղ : Մտքով Տարօնի զարգանդն էր ապրում :

**

Մի երէց ընկեր պատմեց ինձ, թէ Բագու՝ Մարդասիրական Ընկերութեան զպրոցին մէջ ընկերական մի ժողով էր, ուր օրակարգի միակ հարցն էր Յար. Ծահրիկեանի բողոքը մի երիտասարդ ընկերոջ գէմ, որ նախընթաց մէկ վիճաբանութեան ընթացքին յանդգնել էր յայտարարելու, թէ Ծահրիկեանը իր խելութեամբ՝ զաշնակցական չի : Ծահրիկեան պահանջում էր, որ այդ յայտարարութիւնը փաստերով ապացուցուի : Երիտասարդ ընկերը, նեղ կացութեան մատնուած, ոտքի կանգնում է յայտնելու, թէ ապացուցանելու և փաստեր բերելու հարկ չկայ, յաճախ մարդկային ներքին ձայնը, ներիմացումը բաւ է եղբակացութիւններ հանելու համար :

Յ. Ծահրիկեանի գէմ բազմաթիւ զժգոհներ կային : Բայց նրանք լուռ էին, նախընտրելով ուրիշի ձեռքով կրակից չազանակ հանել :

Ռոստոմը, այդ փողոցից անցնելիս, պատահաբար ներս կը մտնի : Ականջալուր կը լինի երիտասարդի բացատրութեան, բայց լուռ կը մնայ :

Մի հանրածանօթ հայդուկ, որ հախթաթարական ընդհարումներին ա-

կընքախ դեր է կատարած, մղուելով երիտասարդի գրգռմից, որ կուշտին էր նստած, խօսք առնելով ոտքի կ'ելլէ :

Հաղիւ թէ մի քանի տնտեսարկիչ եւ վարկաբեկիչ խօսքեր կ'արտասանէ Յ. Շահրիկեանի դէմ,

— Շո'ւն, կը դուռայ Ռոստոմը լիաթոք հաղաղով եւ որոտածայն զայրոյթով: Բոլորը կը սարսոտան՝ ցասումի սաստկութիւնից եւ գինաթափ կը լինեն իր խոժոտ ու թափանցող նայուածքից: Եւ ապա մատը ցնցելով հայդուկին վրայ, կը յարէ .

— Դու այն անարդ մարդը չե՞ս, որ իր մոսին զնդակին ուժը սոսկ չտփելու համար, եօթը անմեղ թաթարներին իրար ետեւ կանգնեցրեց եւ բոլորին մէկ զնդակով սպաննեց: Դաշնակցութիւնը քեզ չսատկեցրեց, որ դու այսօր վեր կենաս եւ յանդգնես Շահրիկեանի նման դաշնակցականի վրա՞յ հաջկէ:

Ժողովականները՝ բոլորը չչմած ու չլմորած են հարուածի ուժգնութեան ասկ: Ձայն ծպտուն չկայ: Մեղադրող երիտասարդը, գլուխը գրասեղանին վրայ ծալուած թեւերի մէջ պահած, ամօթահար լուռ կը մնայ: Մի րոպէ անշող լութիւնից յետոյ, մատնանշելով երիտասարդին .

— Բարենչան է, որ քո մէջ գէթ ամաչելու ընդունակութիւնը գեռ վառ մնացել է:

Այնուհետեւ ոչ ոք յանդգնութիւնը ունեցաւ այգպիսի մի յիմարութիւն գործելու:

Ռոստոմը անսակարկ կամք էր Արարատի նման, սէգ ու վսեմ, պատկառազդու եւ հայրական, բայց հրաբուխ էր՝ լուռ մխացող:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ամսագիր, ԼԵ՛ տարի, թիւ 1-5 (հատուածներ)

Ռոստոմ՝ կնոջ եւ աղջկան հետ

Ռոստոմ և Տիգրան

ԲԱԳՈՒ, 1918

Սակայն, դառնանք 1917ի անցքերուն:

Երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ռայոնական Ժողովի եւ Հայկական Համագումարի փակումէն ետք, Բագու վերադարձանք, մեր առաջին գործը եղաւ, բնականաբար, Բագուի մէջ եւս կազմել Հայոց Ազգային Խորհուրդ մը, մա՛նաւանդ՝ որ Բագուի թուրքերը արդէն ունէին իրենց ազգային Խորհուրդը, որ ամբողջ Կովկասի համար ղեկավար դեր ստանձնած էր:

Մերինը, հարկաւ, տեղական մարմին մը, մասնաճիւղ մը պիտի ըլլար Բագուի չըջանի համար միայն, ենթակայ Թիֆլիսի մէջ ստեղծուած կեդրոնական Ազգային Խորհուրդին:

Սակայն, իրերու բերումով, երբ Բագուն կտրուեցաւ Թիֆլիսէն, Բագուի մեր Ազգային Խորհուրդը փաստօրէն անկախ մարմին մը դարձաւ՝ իր անկախ քաղաքականութեամբ:

Միւս կուսակցութեանց հետ համաձայնութեան գալով՝ որոշեցինք Բագուի մէջ կազմել եօթր հոգինոց Ազգային Խորհուրդ մը:

Սկիզբները հասկացողութիւն կար, որ այդ եօթէն չորսը դաշնակցականներ պիտի ըլլային, իսկ մնացած երեքն ալ պիտի ըլլային միւս երեք կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ: Բայց ետքը, Դաշնակցութիւնը, նկատի ունենալով Բագուի բացառիկ պայմանները, հրաժարեցաւ իր մէկ ձայնէն, որպէսզի ունենոր դասի յատուկ ներկայացուցիչ մըն ալ կարենար մասնակցիլ Ազգային Խորհուրդին: Եւ Բագուի Ազգային Խորհուրդը կազմուեցաւ հետեւեալ անձերէն. — Դաշնակցութեան կողմէ՝ Աբրահամ Գիւլխանդանեան, Խանասորի խմբապետ Վարդանը, Կ. Պարունակեանը: Սոցիալիստ-Յեղափոխականներէն՝ Բժ. Լեւոն Աթարէկեանը. Սոցիալ-Դեմոկրատներէն՝ Նարեման Տէր Ղազարեանը. Հայ Ժողովրդական կուսակցութենէն՝ Հ. Տէր Միքայէլեանը եւ ունեւոր դասէն՝ Ս. Տէր Ղազարեանը:

Ազգային Խորհուրդի այս կազմը հրաւիրեց զիս իբրեւ իր քարտուղարը, իսկ նախագահ ընտրուեցաւ Աբրահամ Գիւլխանդանեանը:

Ազգային Խորհուրդի առաջին իսկ նիստին մէջ սորոշուեցաւ խորհրդակցական ձայնով հրաւիրել Ռոստոմը, Յովհ. Քաջազնունին եւ Բժ. Իսախանեանը: Շաբաթներ ետք, նոյնպէս խորհրդակցական ձայնով հրաւիրուեցան նաեւ տիկին Զապէլ Նսայեանը եւ Ռ. Քաջբերունին՝ իբրեւ արեւմտահայերու ներկայացուցիչներ:

Շուտով, երբ Ազգային Խորհուրդը կարեւոր գործով մը Անդրկասպեան Երկիրը (Թուրքեստան) ղրկեց Կ. Պարունակեանը, անոր յաջորդեց Սարգիս Արարատեանը:

Թէեւ Ռոստոմ խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցէր, բայց ան

փաստօրէն դարձաւ Բագուի Ազգային Խորհուրդին իրական ղեկավարը: Եւ, ինչ որ ուշագրաւ էր, դաշնակցականներու չափ ոչ-դաշնակցականներն ալ մեծագոյն կարեւորութիւնը կու տային Ռոստոմի Խորհուրդին: Արդէն Ռոստոմի բնաւորութեան ամենէն պնդամտելի եւ սիրելի ղեկերէն մէկն այն էր, որ ան փաստօրէն կը ղեկավարէր, բայց միշտ ալ ձեւական, պաշտօնական ղեկավարութեան պատիւը կը ձգէր ուրիշներուն:

Միջանկեալ պէտք է ըսեմ, որ դառնալով Բագուի Հայոց Ազգային Խորհուրդի քարտուղար, եւ այլեւս չէի կրնար շարունակել «Գործ» ամսագրին խմբագրութիւնը: Դէպքերը այնպիսի փոթորկայեցողութեան մը ստացած էին, որ նախ՝ անկարելի էր արդէն «Գործ»-ի հրատարակութիւնը, եւ երկրորդ՝ Ազգային Խորհուրդի քարտուղարութիւնը անհամեմատ աւելի կարեւոր էր կուսակցական եւ ազգային տեսակէտով, քան ամսագրին խմբագրութիւնը:

**

Մարտ 3ին (1918), Ռոստոմ հեռեւեալ առաջարկները ըրաւ Բագուի Հայոց Ազգային Խորհուրդին. —

«Նկատի առնելով,

«որ մեր դրութիւնը օրէցօր աւելի է ծանրանում,

«որ քուրբերը մեզ հետ պարզապէս խաղ են խաղում՝ կամենալով հաշտութեան պայմանների միջոցով ժամանակ շահել միայն,

«որ, իմ խորին համոզումով, քուրբերի հետ կոխը, ուզեմք թէ չուզեմք, պէտք է բնութենք,

«որ, վերջապէս, զինուած դիմադրութիւնից դուրս ուրիշ փրկութիւն չկայ մեզ համար,

«Պէտք է օր առաջ ըմբռնենք այս դրութիւնը եւ բոլոր տրամադրելի միջոցները ձեռք առնենք՝ մեր կոխը քուրբերի դէմ յայտնաբերելով առաջ տանելու համար:

«Դրա համար անհրաժեշտ եմ համարում ձեռք առնել հետեւեալ միջոցները. —

«1. Ընդհանուր զօրակոչի ենթարկել մինչեւ 45 տարեկան հասակ ունեցողները.

«2. Խիստ եւ կտրուկ միջոցներով ապահովել պէտք եղած դրամը.

«3. Ճակատ ուղարկել մեր զինուած ուժերի մեծագոյն մասը, որովհետեւ ինքնապաշտպանութեան լաւագոյն ձեւը հակառակ պաշտպանութիւնն է.

«4. Թիկուեմք պահել կարողանալու համար՝ ամէն կերպ աշխատել դրութեան տէրը դառնալու Բագուում եւ Գանձակում, որոնք թիկուեմքի գլխաւոր բանալիներն են եւ թշնամու ամենակարեւոր դիրքերը»:

Ազգային Խորհուրդը բնականօրէն առմամբ համաձայն գտնուեցաւ Ռոստոմի առաջարկներուն եւ որոշեց հայկական զօրակոչ յայտարարել, ռազմաճակատ զրկել Բագու գտնուող հայ զօրամասերուն մեծ մասը, Հիւսիսային

կովկաս ուղեւորել յատուկ գործակալներ, որոնք պէտք է շահագրգռէին կողակները կովկասեան ճակատի պաշտպանութեամբ, եւ պարզէին անոնց, թէ ի՞նչ ահաւոր հետեւանքներ պիտի ունենար Անգրկովկասի եւ մա'նասանդ Բագուի անկումը իրենց համար իսկ: Վերջապէս, Աղգային Խորհուրդը որոշեց կազմակերպիչներ ու ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներ ղրկել Գանձակի նահանգը:

Այս միջոցներէն զատ, որոշուեցաւ առաջարկել Բագուի Գործաւորներու, Գիւղացիներու եւ Զինուորներու Սովետին, որ պատրաստուի կռուելու Հայրենիքի ու Յեղափոխութեան թշնամիներուն դէմ եւ կոչ մըն ալ հրատարակէ այդ իմաստով:

Մարտ 5ի իր նիստին մէջ, Աղգային Խորհուրդը որոշեց կազմել Գերագոյն Զինուորական Մարմին մը, բաղկացած էրեք անձերէ — Խանասորի արշաւանքը ղեկավարող Վարդանէն եւ ուսական բանակի զնդապետներ Բախտամեանէն ու Ղազարեանէն: Այս մարմինը կոչուած էր ո՛չ միայն ղեկավարելու Բագուի ինքնապաշտպանութիւնը, այլեւ զբաղելու մեր զինուորական ուժերու ռազմական պատրաստութեամբ:

Այսպէսով, սկզբնական անհրաժեշտ քայլերը առնուեցան՝ զայիւր վըտանդը դիմադրաւելու համար:

«ԵՐԿԵՐ», Ա. հատոր, էջ 227-237 (ֆաղուածք)

ՌՈՍՏՈՄԸ ԲԱԳԻՈՒՄ

1917 Փետրուարեան Յեղափոխութեան եռուզեռի օրերն էին Ռուսաստանում, երբ ամէն ինչ տակնուվրայ էր եղել: Յեղափոխական կուսակցութիւնները «յատակի» տակից գուրս էին եկել եւ դիրքորոշումներ էին անում հազարամի խնդիրների շուրջ՝ անվերջ ժողովներ, միտինգներ, կոնֆերանսներ եւ այլ համախմբումներ կազմակերպելով: Հայ հասարակական կեանքը եւս փոթորկուած էր, ընդհանուր համառոտական ընկերային խնդիրների հետ զուգընթաց: Հայ միտքը դրադուած էր նաեւ հայոց հարցով անդրկովկասեան սահմաններում մասնաւորապէս եւ Թրքահայաստանում ընդհանրապէս:

Ահա այս օրերին էր, որ Հ.Յ.Դ.եան կուսակցական շրջաններում յայտնի եղաւ, որ Ռոստոմը գալիս է Բագու: Չէի տեսել նրան: Գուցէ ե՛ւ իմ պատանեկան օրերին, նոյնիսկ մեր տանը տեսած լինէի, ինչպէս մեր շատ ակառուր կուսակցական ընկերներից շատ-շատերին, հօրս կամ ասագ եղբօրս հետ նրանց մօտիկ լինելուն շնորհիւ, բայց չէի յիշում: Լսել էի Ռոստոմի մասին ընկերների գրոյցներից: Բնականաբար, ես առանձին հետաքրքրութեամբ սպասում էի տեսնելու մեր կուսակցութեան հիմնադիր երբեակից մէկին՝ Ռոստոմին:

Ու նա եկաւ: Առաջին անգամ տեսայ նրան «Արեւ»ի խմբագրատանը: Ինձ ներկայացրին նրան:

— Մեր երիտասարդներից:

Ձեռքս թօթուեց, սպա հարցուփորձ արեց իմ մասին: Հօրս ճանաչեց: Յիշեց ե՛ւ Ստեփան Ստեփանեանին, հօրեղբօրս մեծ որդուն, որը «անջատականների» ղեկավարներից էր բժ. Լ. Աթարէկեանի հետ եւ յայտնի էր իր թէ՛ Բագուի եւ թէ՛ մանաւանդ Կարսի դորժերի շնորհիւ: Յիշեց Ստեփանեանի եղբայրներին (Խորէն եւ Հայկ), որոնց դեռ չէր հանդիպել Բագուում:

Հարց ու պատասխանի ժամանակ խաղում էր իր փոքրիկ մօրուքի հետ եւ երբեմն ժպտում: Ապա հարցումներ արեց թերթի մասին՝ տպարանի, թղթի, տարածման եւ տնտեսականի մասին:

Այնուհետեւ հանդիպում էինք համարեա ամէն օր կա՛մ խմբագրատանը, կամ կուսակցութեան կենտրոնական գրասենեակում, այսպէս կոչուած Բիւրոյում, որը գտնուում էր Բուլճայ Մարսկայա փողոցը կտրող Դիմնազիչիական (եթէ չեմ սխալուում) փողոցի վրայ, Եթնբորդ թաղի ոստիկանատան մօտիկ:

Ձարմանալիօրէն բոլոր երիտասարդ ընկերները միանգամից մտերիմ զգացին իրենց դէպի Ռոստոմը:

Նրա գալու երրորդ շարթին կազմակերպուեց իր առաջին ելոյթը: Դա-

սահասութեան նիւթն էր՝ «Քաղաքական կացութիւնը եւ մեր անելիքը», — մի ծեծուած նիւթ։ Բայց այս անգամ կարծում էինք, որ խօսքը լինելու էր շատ հետաքրքրական ու արժէքաւոր։ Չէ՞ որ խօսողը Ռոստոմն էր։

Հայոց ղարոցի սրահը լեցուած էր։ Հանդիսականների մէջ երեւում էին քաղաքի աչքի ընկնող մտաւորականները։

Միջհասակ, թիկնեղ, լայն ճակատով, խորաթափանց հայեացքով մէկն էր Ռոստոմը։ Հազում էր շատ համեստ։ Հոնաւորական շնորհք բնաւ չունէր։ Խօսելու ժամանակ պերճախօսութեան չէր դիմում։ Սակայն, նա այնքա՛ն խորն էր վերլուծում ստեղծուած պայմանները, այնպիսի լրջութեամբ եւ պարզութեամբ էր մեկնարանում իրականութիւնը, հանում էր եղակի եզրակացութիւնները եւ անում իր առաջադրանքները հայ ժողովրդի անելիքների մասին, որ իրաքանչիւր ունկնդիր աշխատում էր մէկ բառ իսկ բաց չթողնել նրա ասածներէից։

— Դաշնակցութեան միտքը մեզ հետ է, ասում էին երիտասարդները։

— Մեր անմիճելի առաքելուն է, — ասում էր Պապաչան։

— Ունի միճելի առաջադրանքներ, բայց ընդհանուր առումով պարզապէս ու իրատես է, — ասում էր Արրահամը։

Աւելի մեծ էր տալաւորութիւնը շարքերում։ Բոլորը առանձին հպարտանք էին զգում Ռոստոմի Բագու զաւուն պատճառով։ Բոլորը գիտէին, որ ղեռ շատ կնճիռներ առաջ պիտի դան, եւ Ռոստոմի ներկայութիւնը այդ կընճիռները լուծելու տեսակէտից փրկարար պիտի լինի։

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՄԷՁ

Այս ժամանակամիջոցին մեր կուսակցութիւնը լծուած էր կազմակերպչական գործին թէ՛ քաղաքում եւ թէ՛ նաւթային շրջաններում։ Գործը շատ շատ էր։ Ժողովները եւ միտինգները, մանաւանդ միտինգները խլում էին գործիչ ընկերների ժամանակը, եւ խանգարում չինի՛չ գործը։ Միաժամանակ բոլոր կուսակցութիւններն էլ կազմակերպել էին իրենց պրոպագանդային ղարոցները, տեսարանական լսարանները եւ այլ դասընթացքները՝ նպատակ ունենալով պատրաստել գիտակից ու գաղափարական երիտասարդութիւն։

Մենք՝ երիտասարդներս պահանջ դրինք, որ Ռոստոմը եւս դասախօսութիւններ կարդայ մեզ համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին։ Եւ Կ. Կոմիտէի միջնորդութեամբ նա սկսեց իր դասախօսութիւնները։

Մենք՝ երեք ընկերներ, շատ արագ գրողներ, որոշել էինք գրի առնել նրա դասախօսութիւնները, ասլա, միասին ճշդելուց եւ իր վերջնական կարծիքը առնելուց յետոյ, հաւաքել։ Շատ հետաքրքրական ձեւով սկսեց նա։ Արդէն եօթ-ութ դասախօսութիւն լսել էինք։ Սակայն, իր տուած ահագին նիւթի՝ կուսակցական գործի մէջ ինքը բնաւ չկար։ Նկատել էինք նաեւ, որ որոշ գործեր կատարուել էին առանց Կ. Կոմիտէի որոշման։ Միաժամանակ հարցումներ էինք անում, թէ՛ այս կամ այն գործի ժամանակ ինքը որտե՞ղ

էր եղել: Ի հարկէ, նախապէս ճշդած էինք լինում Աբրահամից կամ Պապա-
շույից տուեալ գործում Ռոստոմի մասնակցութիւնը:

Ռոստոմը իր սքանչելի ժպիտը դէմքին, խուսափողական պատասխան-
ներ էր տալիս:

Օրը օրին Ռոստոմը դառնում էր մեր մտքերի վրայ իշխող: Զանազան
կնճառոտ խնդիրներ լուծելու համար, միշտ գիմում էինք նրան:

Առանձնապէս Սահիան Շահումեանը, Ալեօջա Զափառիձէն, րժ. Լ.
Աթարէկեանը եւ այլ հակառակորդ կուսակցական ղեկավարներ հիացումով
էին խօսում նրա մասին եւ յաճախ նրա հետ խորհրդակցելու էին դալիս:

Այդ ժամանակ ղեռ ութերորդ թաղամասի (հայկական ամենամեծ
թաղն էր) կոմիտէի նախագահն էի: Հրչէջ սպասարկութեան փողոցով դէպի
աջ ու Բոլշայա Մոսսկայա փողոցից այն կողմը թրքական թաղն էր սկըս-
ւում: Գիտէի, որ Ռոստոմը մասնակցում էր Կ. Կոմիտէի ժողովներին: Բայց
նա յաճախ գալիս էր Եւ մեր թաղային կոմիտէի ժողովներին, հետաքրքրում
էր նաեւ մեր միհճակով: Սնչույտ, նա գնում էր Եւ միւս չըջանները: Ամէն
տեղ կարելի էր նրան տեսնել: Սակայն, ամենից շատ նա լինում էր մարտիկ
եւ մարտական գործը վարող ընկերների հետ: Պարզ էր, որ այս խնդրով նա
աւելի էր զբաղւում: Գիտէի, որ նա ղեկավարում էր ձեռնառումներ պատ-
րաստելու գործը:

Բայրխանսկի նեւտեպրովոյ ընկերութեան կառավարիչը՝ ընկ. Աե-
տիս Աեւտիսեանը (զոկ, յայտնի դաշնակցական), հօրեղբօրս գտեր ամուսի-
նը, իր գործարանում սենեակներ էր արամողրել այդ գործի համար: Եւ
ռումը շինող մասնագէտները Ստեփան Ստեփանեանի կրտսեր եղբայրներն
էին՝ Հայկը եւ Խորէնը, որոնք աւարտել էին Վարչաւայի Պոլիտեխնիկումը
եւ այնտեղ էլ կատարեյազործուէ: Էին: Չեմ յիշում թէ ինչպէս էին նրանք
միացել այս գործին: Սակայն գիտեմ, որ խոր յարգանք ունէին դէպի Ռոս-
տոմը եւ զարմանալի նուիրումով թեամբ կատարում էին գործը:

Ռումերը էին շինում մի քանի տեսակ: Զրահապատներ պայթեցնելու,
բարձր տեղերից՝ պատուհանից, կտուրներից վար նետելու (թեւաւոր), ամ-
բոխ ցրելու համար սոսկալի գրողին առաջացնող եւայն: Այս բոլորը, ի
հարկէ, յարմարեցւում էին քաղաքային (քաղաքամէջի) կռիւների համար:

Թէ՛ կուսակցական չըջանակներում, թէ՛ Աեւտիսի տանը Հայկի եւ Խո-
րէնի հետ յաճախակի հանդիպումներ էի ունենում Ռոստոմի հետ: Եւ այդ
հանդիպումների շնորհիւ, շատ մօտիկից ճանաչեցի Ռոստոմին եւ անչափ
սիրեցի ու յարգեցի:

**

Մարտի դէպքերին, երբ աղերները (կովկասեան թուրքերը), իրենց ղե-
կավար Մուսաֆաթ կուսակցութեան գլխաւորութեամբ, յարձակուեցին հայ-
կական թաղերի վրայ՝ աշխատելով զրաւել քաղաքը եւ իշխանութիւնն առնել
իրենց ձեռքը, Բանուորական Խորհրդի գործադիր կոմիտէն կորցրել էր իր
գլուխը: Մուսաֆաթը, փոխանակ իր հարուածը հասցնելու իշխանութեան

կենտրոններին, կոուին տուեց ազգային բնոյթ և աջ ու ձախ սկսեց անդէն ու անպաշտօնական հայեր կոտորել: Մեր կուսակցութիւնը, չնայած որ մեծ ուժեր դեռ չունէր, բայց անմիջապէս սկսեց կազմակերպել իր մարտական խմբերը և հրապարակ հանել: Այստեղ արդէն ակնյայտի եղաւ, որ ռազմական գործողութիւնների ամբողջ ղեկավարութիւնը կենտրոնացել էր Ռոստոմի ձեռքը, որին է՛լ հլու հպատակում էին բոլոր մարտիկ ղեկավարները:

Դեռ նոր էր սկսուել մեր մարտական խմբերի յարձակումը, երբ Ռոստոմը նստած էր արդէն մեր թաղային կոմիտէի սենեակում՝ Վերինէ Պրիւտտակյա և Ստանիսլաւսկայա փողոցները կտրող անկիւնի ներքնատանը և հետախօսային դիմ հաստատող խմբի միջոցով կարգադրութիւններ էր անում:

Երբ լուր առաւ, որ հրէջջ սպասարկութեան կենտրոնը դաւում է մեր կողմից, մինչ այդ շատ մռայլ ու մտահոգ Ռոստոմը ժպտաց:

— Այս մեծ թաղը այժմ անվտանգ է, — ասաց ու դնաց զէպի նոր զըրաւումը զիրքերը:

Ապա լսեցինք, որ Ռոստոմը վեցերորդ թաղամասի կուսակցական մարմնի գրասենեակումն էր: Սա հայոց հին եկեղեցու մօտիկում էր, թրչնամու ամենատեղ զիրքերի դիմացը: Այստեղ մերոնք ունեցել էին շատ ուժեղ կոիւներ, որոնք վերջացել էին մեր յաղթանակով: Մերոնք զբաւել էին քաղաքային ինքնավարութեան շէնքը:

Նոյն օրը, կէս զիշերին, Ռոստոմը և Մարտին Շաթիրեանը եկան մեր թաղային կոմիտէի գրասենեակը: Ռոստոմը հարցրեց, թէ կա՞ն արդեօք մեր թաղում մեծ զատարկ շէնքեր՝ զերինքը պահելու համար, որովհետեւ նրանց թիւը կարող է հազարների հասնել:

Ընկերներս օգնութեան եկան և մենք մատնանշեցինք երեք շէնքեր, մէկը Նիթնի-Պրիւտտակյա փողոցում, միւսը՝ Մագադիննայա փողոցում, իսկ երրորդը՝ Ստանիսլաւսկայա փողոցի վերջում:

— Շատ լաւ է, — ասաց ինձ Ռոստոմը, — քեզ կը տանք մի խումբ շատ մատահելի զինուորներ: Գերիները զանազան թաղերից կ'ուղարկուեն քեզ, և դու, նրանց բնդունելով, կ'արձանադրես և քո զինուորներով կ'ուղարկես այդ շէնքերը: Պարսիկներին խիստ անմիտս պէտք է պահել և ազատ արձակել հաշտութիւնից յետոյ: Նոյնպէս և այն թուրքերին, որոնք անդէն են և մեր գէմ չեն կոտուել: Նրանց բոլորի կեանքը պէտք է պաշտպանենք: Ուտեստի խնդիրը կը կարգադրուի:

Օրեր տեւեցին կոիւները: Ահագին մտահոգութիւն էր մեզ համար գերիներին անմիտս պահելու խնդիրը, մանաւանդ կերակրելը: Բայց գործը տարուեց ամենայն բարեխղճութեամբ, Ռոստոմը ինքը օրը մի երկու անգամ այցելում էր գերիների հանրակազարանները:

Հաշտութիւն կնքելուց յետոյ, Հայոց Ազգային Խորհրդի մի քանի անդամները, նախագահ Արաւահաճ Գրիգորեանը, Իսպրիկոմի նախագահութիւնը, պարսից հիւպատոսը իր պաշտօնեաներով եկան հանրակազարանները, հարցուփորձ արին մեր գերիներին, որոնք անսահմանօրէն գոհ էին մեզանից, յատուկ արձանագրութիւն կազմեցին և ապառեցին բոլորին: Հարիւրաւոր գերիներ բռնում էին Ռոստոմի, Արաւահաճի և մեր (որ յաճախ

պատահել էին) ձեռները և համբուրում: Շատ շատերը արտասուում էին: Լաց եղաւ նաեւ պարսից հիւպատոսը:

Կոիւր վերջացաւ թուրքերի պարտութեամբ: Համեմատաբար, մենք շատ շնչին զոհերով պրծանք: Ռուստոմի հմայքը աւելի բարձրացաւ:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՐ

Բազուի շրջանի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատգամաւորական Ժողով գումարուեցաւ Տեխնիքական դպրոցի սրահում: Ժողովի ամենակարեւոր խնդիրը այն էր, թէ՛ պէ՞տք էր Բազուն յանձնել Ալլերէյջանի կառավարութեան թէ՛ ոչ:

Անդրկովկասը յեղափոխութիւնից յետոյ կարուել էր ուսական կենտրոնից և ստեղծուել էր Անդրկովկասի Դաշնակցային կառավարութիւն՝ յանձին Անդրկովկասի Սէյմի: Սէյմում վրաց Սոցիալ-Դեմոկրատները զաշնակցել էին Ալլերէյջանի ազաների և խաների կուսակցութեան՝ Մուսաֆաթի հետ: Եւ սրանք միասին քիչ ոճիրներ չդորձեցին հայ Ժողովրդի գէջ: Այսպէս, փոխանակ միասին պաշտպանելու մտրոյջ Անդրկովկասը, նրանք լքեցին հայերին, դուրս եկան Սէյմից և իրենց շրջանները անկախ յայտարարեցին: Զխենկելու անհատական հրամանագիր-հեռագրով Կարսը յանձնուեց թշնամուն:

Երբ կազմուեց անկախ Ալլերէյջանի կառավարութիւնը, Մուսաֆաթականները անցան իշխանութեան գլուխ՝ Խան-Խոյսկու նախագահութեամբ: Նրանք պահանջում էին, որ Բազուն իրենց յանձնուի:

Խորհրդային իշխանութիւնը ոչ մի արամադրութիւն ցոյց չէր տալիս Բազուն յանձնելու ազերներին, որովհետեւ Ռուսաստանը չէր կարող ապրել առանց Բազուի նաւթին: Բազուն համայն Ռուսաստանի զոյութեան յենարանն էր այդ տեսակէտից: Որով՝ «Բազուն Ռուսաստանինն է» կարգախօսը զառել էր Բազուի բանուորութեան մտասեւեռումը:

Ազերները սկսեցին ճնշումներ գործ դնել Բազուի հայութեան վրայ: Նրանք զիմեցին նաեւ Հայոց Ազգային Խորհրդին, որ Բազուն յանձնուի իրենց: Նրանք ասում էին.

«Եթէ հայերը իրենց հաւանութիւնը տան, յետ քաշեն իրենց ռազմական ուժը և իրենց կողմնակցութիւնը յայտնեն Բազուն ազերներին յանձնելու, Բանուորական Խորհուրդը ոչինչ անել չպիտի կարողանայ, մանաւանդ որ Ռուսաստանից ռազմական ոչ մի օժանդակութիւն չի ստանում»:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը չէր կարող վճռել այս խնդիրը՝ առանց Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարծիքն առնելու: Սոցիալիստ-Ծեղափոխականները և Սոցիալիստ-Դեմոկրատների հայկական հատուածը անհամբեր սպասում էին Հ. Յ. Դաշնակցութեան որոշման, իսկ իշխանութեան գլուխ կանգնած բոլշեւիկները մեր վճռից կախուած էին համարում Բազուի ճակատագիրը, քանի որ, եթէ մենք լքէինք նրանց, իրենք պաշտպանուելու ոչ մի հնարաւորութիւն չպիտի ունենային:

Ժողովին նախադասում էին ընկերներ Յ. Քաջազնունին և Սարգիս Արարատեանը: Ի հարկէ, Քաջազնունին աւելի մեծ ազդեցութիւն ունէր ընկերների վրայ: Բայց պիտի արձանագրեմ, որ երիտասարդութեան մեծագոյն մասը, յարգանք ունենալով հանդերձ նրա հանդէպ, համակարծիք չէր նրա հետ: Նա համարում էր խիստ պահպանողական: Բայց նա մասնակցում էր բոլոր նիստերին մեծ եռանդով, իր համոզումները պաշտպանում էր յամառօրէն և աշխատում էր իր համոզումները ընդունել տալ ընկերներին: Սակայն, երբ հարցը մտաւ իր վերջնական փուլի մէջ ու զրուեց քուէարկութեան, նա մնաց ձեռնպահ, որով՝ զԺողովին առաջ բերեց իր դէմ: Ի հարկէ, այս կեցութեամբ չէր խանդարում, որ նա մնար հաւատաւոր պաշնակցական և յարգանք ներշնչէր իր շրջապատին:

Ուրիշ տիպի մարդ էր Սարգիս Արարատեանը: Սու մեր՝ երիտասարդներին տեսարանն էր, լաւ խօսել գիտէր: Պատահում էր յաճախ, որ պրոպագանդայի դպրոցից կամ միջկուսակցական միճարանական հաւաքօթիկներէց յետոյ, երիտասարդ ընկերները մինչեւ ուշ գիշեր նրան պահում էին զբոլոյցի համար, և նա անտրտունջ շարունակում էր զրոյցը, չնայած որ առաւօտեան չուտ գործի գնալու պարտադրանքի տակ էր լինում: Ինչ խօսք որ, Սարգիսը լաւ նախադաս էր: Այնքա՞ն խելօք և ճարպիկ ձեւակերպումներ կ'անէր և ա՛յնպիսի վարպետ ձեւով կը տանէր ժողովը, որ սուր բախումների առաջն էր առնում և սուր վէճերը հմտօրէն լուծում:

Ժողովի գլխաւոր հարցը, ինչպէս ասացի, Բագուն Աղբրէյջանի կառավարութեան յանձնելու կամ չյանձնելու խնդիրն էր: Իրար դիմաց կանգնած էին երկու իրար խաչաձեւող տեսակէտներ, որոնք պաշտպանում էին երկու խոշոր դէմքեր՝ Ռոստոմը և Աբրահամ Գիւլիանյանեանը:

Աբրահամի տեսակէտն էր՝ քանի որ Դաշնակցութիւնը ազգերի անկախութեան պաշտպան է, մենք չէ, որ պիտի ընդդիմանանք Աղբրէյջանի հողը իր տէրերին յանձնելուն: Մեր դարաւոր հարեւանութիւնը և ապագայի կենակցութեան պարագան պէտք է թելադրեն մեզ, որ մենք աջակցինք մեր հարեւան ժողովրդին իր անկախութեան տիրանալու: Մեր ընդդիմութիւնը թշնամութիւն պիտի առաջ բերէ մեր միջեւ և կարող է ազիտալի հետեւանքներ ունենալ ամբողջ Աղբրէյջանի հայութեան համար, որ զանցառելի թիւ չի կազմում:

Այս տեսակէտը պաշտպանող բազմաթիւ ընկերներ կային, որոնք լրացնում էին Աբրահամի բերած պատճառարանութիւնները:

Ռոստոմը միանգամայն հակառակ տեսակէտի վրայ էր կանգնած: Նա պտնում էր, որ թէեւ զապափարականօրէն Աբրահամը ճիշդ էր, բայց գործնականօրէն, այսինքն՝ հայ ժողովրդի Փիղիբական գոյութեան և հայկական հարցի լուծման տեսակէտից ազիտալի հետեւանքներ պիտի ունենայ, եթէ մենք այժմ Բագուն Աղբրէյջանի թուրքերին յանձնելու վճիռ տայինք:

«Մենք գիտենք, — ասում էր Ռոստոմը, — որ Աղբրէյջանի կառավարութեան թիկունքում կանգնած է Տաճկաստանը: Նա է որ գծում է աղբրէյջանցիների անելիքը, իսկ Տաճկաստանի նպատակը մեր ազգային հարցի տեսակէտից պարզ է: Տաճիկները ձգտում են հայ ազգի Փիղիբական ոչնչաց-

ման եւ արդէն մէկ միլիոն սրածել են եւ մայր երկիրը աւերել: Նրանք նոյն դիտաւորութեամբ արշաւեցին Արեւելեան Հայաստանի վրայ, ամայացրին Կարսի շրջանը, Շիրակի շրջանի կէսը եւ շարունակում են իրենց յառաջադացումը՝ առանց պատճառի: Եթէ Սարգարապատի, Ղարաքիլիսայի ճակատներում եւ այլուր հայ ժողովրդի բազուկը նրանց չկանգնեցնէր եւ պարտութեան չմատնէր, այսօր ոչ մի հայ մնացած չէր լինի Արարատեան Գաղտում, եւ սրբուած կը լինէր ոչ միայն Երեւանը, այլեւ Ջանգեղուրը: Վաղը, հենց որ բացուեն Բազուի դռները Աղբրէյջանի բանակի տոջւեւ եւ տաճիկները տեղափոխուեն Բաղում, Խան-Սոյսկու ամբոխը եւ տաճկական բանակը, ձեռք ձեռքի տուած, պիտի սրեն նաեւ Բազուի ու Գանձակի հայութիւնը, ապա պիտի բարձրանան Ղարաբաղ, պիտի իջնեն Ջանգեղուր եւ Երեւանը ոտնատակ պիտի տան: Ո՞վ է ընդդիմանալու այդ սանձարձակ մարդակերներին: Եւ ահա այն ժամանակ ազգային-ազատագրական գաղափարը մեր գերեզմանը պիտի դառնայ: Ոչ մի հաւատ Թիֆլիսում երեք ազգերի դաշնը քանդող եւ տաճիկների գործը կատարող ազգերներին: Ոչ մի զինում մեր միասնական ճակատը ձեղքող եւ թշնամուն մեր երկիրը բերող տաճիկների գործակալներին:

«Միաժամանակ — պատճառաբանում էր Ռոստոմը — պիտի նկատի ունենալ, որ հայութիւնը երբեք այնքան ուժեղ բռունցք կազմած չէ, այնքան մեծ թուով ուժ եւ անսպառ ռազմամթերք ամբարած չէ, որքան այսօր Բաղում: Աղբրէյջանին յանձնել Բազուն՝ նշանակում է սրածուծեան տալ 4000 խհաւնող հայ երիտասարդ ռազմական ուժը, որ Գանձակի, Ղարաբաղի, Ջանգեղուրի եւ Երեւանի շրջանների երիտասարդութիւնն է, ռուսական ռազմաճակատներից եկած հասած Բազու եւ որը չի կարողանում անցնել իր բնակավայրերը: Եթէ այս կենդանի ռազմական ուժը կռուի թշնամու դէմ, յետքէի տաճիկներին եւ իր ռազմամթերքով մտնի հայկական դաւառները, դա մի անչափելի օժանդակութիւն կը լինի մեր մանուկ հանրապետութեան: Բացի այդ, պատերազմը դեռ հաշուեյարդարի չի ենթարկուել: Տաճիկը դեռ պատերազմող կողմ է. պէտք է ժամանակ շահել, մինչեւ որ հաշտութիւն կնքուի եւ համեմատական խաղաղութիւն ստեղծուի նաեւ հայութեան համար: Այժմ տաճիկ բանակը եւ թուրք ամբոխը, սանձարձակ ու անպատասխանատու, չոքել են մեր կրծքին եւ, եթէ այսօրուան մեր ռազմական ուժը ցրուի, նրանք պիտի յօշոտեն մեզ»:

Այս պատճառաբանութեամբ Ռոստոմը առաջարկում էր պատերազմի մէջ մտնել Աղբրէյջանի թուրքերի ու տաճիկների դէմ եւ քշել ու հետապնդել թշնամուն եւ հասնել մինչեւ երկրի սահմանները: Իսկ եթէ չյաջողինք անել այդ, կ'ամբանանք Բազում, կը վտանգենք Աղբրէյջանի ամբոխի եւ տաճիկ բանակի թիկունքը, որով՝ կ'արգիլենք նրանց խօղժութիւնները հայաշատ միւս գաւառներում:

Միաժամանակ Ռոստոմը յիշեցնում էր եւ այն, որ ռուսական յեղափոխական կառավարութիւնը իր բանակի եւ երկրի շահերի համար օգնութեան պիտի հասնի Բազուին եւ հնարաւորութիւն պիտի տայ պաշտպանուելու բազուցիներին:

Ընկերների, մանուսանդ երիտասարդ բնկերների ճնշող մեծամասնութիւնը կողմնակից էր Ռոստոմի տեսակէտին:

Ղեկավար ընկերներից Ռոստոմի տեսակէտի վրայ էր կանգնած նաեւ Սարգիս Արարատեանը: Նա առաջարկում էր մեր բանակը շարժել տաջ ևւ դրաւել Գանձակը, ապահովել ամբողջ ճանապարհը, ապա Բագուի ամբողջ հայութիւնը, նաեւ Շամախու շրջանի հայերը ևւ առհասարակ ճամբու վրայի հայութիւնը ամբողջ ռազմական ուժով ևւ սազմամթերքով մտցնել մեր նորաստեղծ հանրապետութեան սահմանները՝ Բագուն թողնելով պաշտպանելու: Սակայն կենտրոնական կառավարութեան:

Սարգիսը շատ անկողմնակալ ձեւակերպեց երկու տեսակէտները ևւ քուէարկութեան դրեց: Զայների զգալի մեծամասնութեամբ անցաւ Ռոստոմի տեսակէտը:

Նոյն գիշեր Արրահամը Հայոց Ազգային Խորհրդում գրեւէ էր Խան-Խոյրսկու կառավարութեան պատասխանելու հարցը: Եւ որոշուել էր մերժել նրանց: Սկսուեց կռիւր: Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատգամաւորական Ժողովին մէջ կռիւն կատարի հակառակորդ Արրահամը գլխաւորեց Բագուի կողող հայութեան:

ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻՑ ՄԻՆՁԵՒԻ ԲԱԳՈՒ

Մերոնք հարուածային կարգով առաջացել էին ևւ զրաւել Գեօգչայ քաղաքը, որ թշնամին թողել էր կէսօրին, ճաշի ժամանակ, բոլոր բնակարաններում ճաշը պնակներէ մէջ թողած ևւ կաթսաները օճախների վրայ:

Օղնական ուժեր ստանալով՝ թշնամին մեզ նեղել էր: Սակայն, մերոնք չպիտի նահանջէին, Լիթ թշնամին օգտագործած չլինէր խմելու ջրի խնդիրը: Նախ՝ ոչ մի հնարաւորութիւն չկար շարժուել երկաթուղագծով, կամ խնուրով, որովհետեւ թշնամին քանդել էր ջրերի թումբերը ևւ ողողել ամբողջ պաշտպանը՝ անանցանելի դարձնելով այն: Մեր զօրքը ստիպուած էր եղել շարժուել լեռնավայրով: Սակայն, այստեղ էլ թշնամին կտրել էր բարձրից եկող բոլոր առուները ևւ մեր բանակը թողնել առանց ջրի այդ տաք շրջանում:

Մերոնք նահանջել էին մինչեւ Կարամարեան: Սակայն, հնարաւոր չէր եղել կարգադրել ջրի խնդիրը: Կարամարեանում ղինուորների ևւ սպանների մէջ ծարաւից խեղադարուելու դէպքեր էին եղել, ուստի ևւ հրաման էր տրուել զօրքին նահանջելու:

Մենք՝ Բանուորական Խորհրդի Դաշնակցական Ֆրակցիայից մի խումբ երիտասարդներ, Կ. Կոմիտէի թոյլտուութեամբ, գնացել էինք ճակատ՝ բժշկականօրարական օգնութիւն հասցնելու համար բանակին ևւ հսկելու համար նաեւ պարենաւորման զօրծին: Մինչեւ Շամախի ևւ դեռ մինչեւ Սաչեան սմէնուրեք կազմակերպչական աշխատանքներ կատարելով՝ հասանք Աղսու գետի ափին համանուն աւանը: Այստեղ իրադեկ եղանք Կարամարեանում մերոնց վիճակին:

Գիտէինք, որ մեր բանակը, նահանջելով Կարամարեանից, պիտի անցնէր մի հսկայական անջրդի տարածութիւն եւ յոգնած ու ծարաւ զինուորների համար այդ պիտի լինէր մահացու վտանգ, որովհետեւ նրանց չպիտի թոյլատրուէր գետից ջուր խմել: Բժշկական խմբակը հաւաքեց իր բոլոր ուժերը եւ մեզ էլ աջակցութեան հրաւիրեց: Մեծ թուով թիթեղի ջրաման թէյ-յամանների տակ կրակ արինք եւ ջուր եռացրինք, որ հասնող զինուորներին թէյ տանք:

Արդէն սկսեցին դալ հատուկտոր զինուորներ, յոգնած, ծարաւ, ուժասպառ: Քանի եկուորները քիչ էին, հնարաւոր էր կարգը պահպանել եւ թէյ պատրաստել նրանց համար: Բայց երբ զինուորների մեծ զանգուածը հասաւ, թուժ էր թէ դժուար պիտի լինէր նրանց պարտադրել, որ անմիջապէս ջուր չխմեն:

Ահա հենց այդ ժամին, երբ գետափին զտնուով մէկ այգում ծառերի տակ նստած էինք, ձին թափ ու քրտինքի մէջ կորած հասաւ ուսանող Սոկրատը, վար թռաւ ձիուց ու ասաց.

— Ռոստոմը դալիս է, ծարաւից ձեռքից կը գնայ, ջուր հասցրէ՛ք:

Չորս հոգի, որտեղ եւ ուժ մօտ որ զինուորի ջրաման տեսանք, ջուր լցրինք, կախեցինք վզներովս, թոանք ձիերի վրայ ու քշեցինք Կարամարեան տանող ճամբով:

Տաք, այրող արեւ էր: Բաւական հեռացել էինք Աղսուից, երբ սկսեցին երեւալ հատուկտոր զինուորներ, յոգնած, ոտները հաղիւ քարշ տալով: Տղաներից մէկին թողինք հանդիպած զինուորներին մի-մի կուժ թէկուզ ջուր տալու, իսկ մենք երեքով քշեցինք առաջ:

Հեռուից երեւաց ձիւորների մի խումբ, որի առջեւից գալիս էր մէկը՝ գլխին սպիտակ երեսարբիչ, գլխարկի տեղ, Ռոստոմն էր: Երբ հասանք, Ռոստոմը զարմացած նայեց մեզ, կարծես ուժ չունէր հարցնելու թէ՛ ինչո՞ւ էինք եկել:

— Ջուր ենք բերել:

— Հա՞, տուէ՛ք:

Վերցրեց առաջին ջրամանը, թռաւ ձիուց վար եւ, մօտենալով քայլող զինուորներին, հերթով տուեց ջրամանը զինուորներին: Մի երկու կուժ հաղիւ էր թոյլ տալիս խմելու, ջրամանը իսկոյն յետ էր քաշում եւ դէմ տալիս մէկ ուրիշի շրթներին: Այսպէս մեր մօտի բոլոր ջրամաններից հերթով խմցրեց ծարաւ զինուորներին:

— Դու չխմեցիր, — դժգոհեց մերոնցից մէկը, — էլ չունենք:

Ժպտաց, ձեռին մի կիսատ ջրաման ունէր, դրեց շրթներին եւ, հաղիւ մի կուժ խմած, ջրամանը տուեց իրեն հեա եկող ձիւորներին:

— Բերաններդ թրջեցէ՛ք, — ասաց ու թռաւ ձիուն վրայ:

Ճանապարհին նա մօտենում էր յոգնած զինուորներին եւ խրախուսում: Երբ բաւական հեռացել էինք եւ մեր չուրջը մարդ էր երեւում, ծոցիցս հանեցի մի թաքցրած ջրաման եւ մեկնեցի նրան:

— Խմի՛ր, վերջապէս, — ասացի:

Նայեց ինձ, գոհունակութեան ոչ մի արտայայտութիւն: Ջրամանը հա-

զիւ էր զրել շրթներին, երբ նկատեց, որ խոտերի մէջ պատկած է մի զինուոր: Վար թոռա ձիաց, չափեց, բարձրացրեց զինուորի զլուխը եւ ջուր տրեց խմելու: Զինուորը խմեց ու բացեց աչքերը:

— Մի կուժ էլ, — խնդրեց:

Նորից տուեց: Զինուորը խմեց եւ նայեց Ռոստոմին:

— Էս խկապէս ոռոտոմաւայել էր, — ասաց, ձեռքը մեկնեց Ռոստոմին եւ, նրա օգնութեամբ ոտքի կանգնելով, բացագոնեց.— Հիմա տեղ կը հասնեմ:

Ու ճամբայ ընկաւ:

Դատարկ ջրամանը Ռոստոմը մեկնեց ինձ: Այժմ գոհունակութեան ժրպիտ կար զէմքին: Մտրակեց ձին, բայց շատ մտահոգ էր: Ամբողջ ճամբին ոչինչ խօսեց:

Երբ տեղ հասոնք, անմիջապէս զնաց հրամանատարութեան խրճիթը: Դուրս եկաւ շատ մոտայ: Իր մօտ կանչեց մեր խմրից երկու հոգու ու ասաց.

— Մենք պիտի նահանջենք մինչեւ Բագուի շրջակայքը: Այս շրջանում ամբարնալու հնարաւորութիւն չկայ, ապա անապատ է մինչեւ Բագու: Անմիջապէս այս ճամբով կը զնաք եւ կը հասնիք նահանջող շէրք բրիգադային: Կը տեսնուիք հրամանատար եւ Պաշլաւունուն հետ: Ստացած կը լինի նա պաշտօնական հրաման թէ ոչ՝ նշանակութիւն չունի, իմ անունից կ'ասէք նըրան, որ նա իր բրիգադայով պէտք է մնայ յետնապահ եւ պաշտպանի նահանջող ժողովուրդը: Գաւառի ամբողջ հայութիւնը տեղահան ենք անելու եւ այս ձեւով բարձրացնելու ենք Սաղխան, ու այնտեղից մինչեւ Բագու: Մինչեւ վերջին մարդը պէտք է նահանջի կոտելով եւ պաշտպանելով նահանջող ժողովուրդը: Ուրիշ արեւել օգնական դորամաս նա չպիտի ունենայ: Ուրեմն, թո՛ղ դատաւորի իր ուժերը իր հայեցողութեամբ: Լուրր կը տաք, կ'առնէք զրահան պատասխանը եւ անմիջապէս կը վերադառնաք:

Տղերքը թոռն ձիերի վրայ: Մօտը մնացել էինք չորս հոգի: Քարտէսը զրեց ծնկներին եւ ասաց.

— Կ'անցնէք գետը եւ կը բարձրանաք զիմացի լեռան ճամբով: Բարձրաւանդակի վրայ վտռած են հայկական զիւղերը, Մադրասան կենտրոնում: Երեք հոգի բաւական է: Սովորաբար կը մնայ մօտս: Երեքդ կը բաժանուէք. մէկդ աջից, մէկդ ձախից եւ մէկն էլ կենտրոնից՝ կ'անցնէք բոլոր զիւղերը եւ տեղահան անելու հրահանգ կը տաք: Իրար կը հանդիպէք վերջին զիւղում եւ միասին յետ կը գաք: Առաջին զիւղերը անմիջապէս պէտք է շարժուեն, որ յետեւից եկողները խճողում չառաջացնեն: Թո՛ղ վերցնեն հետները, ինչ որ կարող են: Աչխատեցէ՛ք, որ խուճապի չմատնուեն: Միակ ճամբան այս է: Պէտք է իջնեն այն կողմից, անցնեն գետը եւ այս գծով բարձրանան Սաղխան: Աւելի աջ արդէն անապահով կը դառնայ մի օրից: Դէ, ուշանալ չի կարելի: Քնել էլ չէք կարող, գիշերը պիտի ճամբայ կտրէք:

Անցուղարձին շատ մօտիկ կանգնած էինք եւ լաւ զիտէինք, որ եթէ Ռոստոմը տեղին վրայ չլինէր, ոչ ոք պիտի մտածէր Շամախու գաւառի հայ զիւղացիութիւնը տեղահան անելու եւ նրա նահանջը պաշտպանելու մասին:

Տեղին է ասել, որ հայ զիւղացիութիւնը, գտնուելով դէպքերից հե-

ոու, միանգամից տնիրապեկ էր անցուղարձից եւ չէր հաւատում մեզ: Մենք ուժով համոզեցինք նրանց եւ միայն, երբ մէկ գիւղ տեղից շարժուեց, միաներն էլ հետեւեցին նրան: Այնուամենայնիւ, տեղահանութիւնը հապճեպ եղաւ: Տնտեսապէս շատ կարող մեր այդ գաւառը ահազին հարստութիւն չբեց:

Երբ ժողովրդի մի մասը իջել էր յետը եւ անցել Աղսուն ու բարձրանում էր դէպի Սաղիան, միւս կէսը կտրուելու վտանգի էր ենթարկուել: Ե. Պահլաւունու ջոկատը հասել էր եւ կտրել արշաւող տաճիկների ճամբան ու փրկել մի քանի տասնեակ հազար հայեր: Մինչեւ ժողովրդի դէպի Սաղիան վերելքը ապահովելը, այդ ջոկատը յամառ ու քաջաբար կռուել էր թշնամու դէմ եւ կռուելով բարձրացել Սաղիան:

Այստեղ, վերելքի ծայրին դիրք մտած, Զարդ բրկապաշտն պահեց թըշնամուն աւելի քան երկու օր, մինչեւ որ մենք ամբողջ ժողովուրդը անցկացրինք դէպի անապատ:

Պէտք է արձանագրել, որ Ե. Պահլաւունին իր զօրքով հերոսաբար պաշտպանեց նահանջող ժողովուրդը: Իր քաջարի զինուորները բազմաթիւ սքանչելի զրուազներ արձանագրեցին: Բազուն գրաւելուց յետոյ, տաճիկ սպաները հիւանդանոցներում եւ գերի ընկած հայ զինուորների մէջ որոնել էին Զարդ բրկապաշտի զինուորներին՝ վրէժխնդիր լինելու համար: Զէր սըխալուել Ռոստոմը իր ընտրութեան մէջ: Երիտասարդ զինուորական Ե. Պահլաւունին լիուրի արդարացրեց իր վրայ դրուած յոյսերը:

Նահանջի մեր ճանապարհին, Սաղիանից դէնը, բոլոր գիւղերը բռնել էին նահանջի ճամբան:

Մեր խումբը Սաղիանում ի մի եկաւ եւ շարժուեց դադթող ժողովրդի հետ: Արդէն զրազոււմ էինք՝ առաջին օգնութիւն հասցնելով հիւանդներին: Անօղնական կանանց ու երեխաների համար փոխադրական միջոցներ էինք ձարում, եւայլն: Գործը շատ էր, մենք՝ քիչուոր:

Ռոստոմը ժողովրդի մէջ էր շարունակ: Երբեմն յետ էր մնում, տեսնելու մեկ հետ, հարցափորձ անում ու նորից անյայտանում:

Մի փոքրիկ գետակի ափին էինք: Ժողովրդի վերջին մասն էր հանդըստանում: Մեզանից հեռու երկու գիւղի ժողովուրդ էր հանգստանում: Ծալից յետոյ հրաման ստացանք շարժել ժողովուրդը, քայլել ամբողջ գիշերը եւ առաւօտեան հասնել անապատի եզրին զտնուող Մալաղանների գիւղը, ուր պիտի հանգստանայինք մինչեւ կէսօր եւ կտրէինք անապատը:

Գիտէինք, որ Ռոստոմը մնացել էր յետեւում:

Գետակի ափին շարուելով՝ օգնում էինք ժողովրդին անցնելու գետակը: Նրանց, որ սայլ կամ ձի չունէին, կամ նստեցնում էինք ուրիշի սայլերը, կամ չլինելու դէպքում մեր ձիերով էինք անցկացնում:

Ռոստոմը հասաւ մեզ: Ոտով էր: Բոլորս մնացինք շուարած:

— Ինչո՞ւ էք ոտքով, — հարցրինք:

— Զիս մի հիւանդի տուի: Վերջին կայանն է, կը քայլեմ:

Մի քիչ զրուցեցինք կացութեան մասին: Ասաց, որ ինքը առաջ է ընկնում եւ փորձեց նստել մի սայլ՝ ջրից անցնելու համար: Մի աննման ձի ու-

նէի տակս, ցատկեցի վայր եւ սանձը տուի Ռոստոմին:

— Բազում ձիս կ'ուզեմ, — ասացի:

— Հապա դո՞ւ, — ժպտաց նա:

— Յոնէ՛, — կանչեցի, — էն սատկածը բեր:

Յոնէն բերեց մեր բեռնակիրը, մի սատկած ձի: Վերցրի սանձը:

— Էս էլ իմ ձին, — ասացի:

Գիտէի, որ եթէ չհամոզուէր, որ ձի ունեմ, ձիս չէր վերցնի:

— Արի փոխենք, — ասաց Ռոստոմը՝ նորից ժպտալով:

— Ոչ, — ասացի, — սա եթէ ինձ չկարողանայ բերել, մենք շատուոր ենք, մէկի թարգին կը նստեմ:

Հուսում խճողում էր երևում: Ծիչ ու աղաղակ լսուեց: Ռոստոմը թուս ձիու վրայ, անցաւ գետակը եւ քչեց առաջ:

Էլ եկուորներ չկային: Մենք էլ անցանք գետակը:

Արդէն մութն ընկնում էր: Գիտէինք, որ տաճիկները այս գծով մեղ չպիտի հետապնդէին: Դեռ չէր երևում Զարդ բրիգադան, որ շատ հեռւում նահանջելով պալիս էր յետեւից: Մութին հետ մանր անձրեւ սկսեց: Նոր հնձած արտերի մէջ էինք ընկել: Զիւրք խրում էին: Իջանք ձիերից եւ սկըսեցինք քայլել: Համ թրջում էինք, համ ցեխի մէջ կորչում: Խոտի կամ ցորենի խորձերի կամ գէղի հոտնելիս այրում էինք, չըջան կազմում եւ աչխատում չորացնել մեզ, ապա շարունակում մեր ճամբան:

Լոյսը չբացուած՝ հասանք Մալականների գիւղը:

Յետոտ ու թաց էինք բոլորս էլ: Փորձեցինք չորացնել մեր շորերը, բայց չյաջողեցինք: Գիւղը երկուսի բաժանող լայն փողոցում եւ գիւղից դուրս, դաշտերում, հանդստանում էր ժողովուրդը:

Արեւը ծագելուն պէս մտածեցինք մեզ չորացնել արեւի ջերմութեամբ: Պառկել էինք գետին, ընկած մէջքի, կողքի, փորի վրայ: Սա վարակիչ եղաւ: Փողոցի ամբողջ երկայնքին եւ դաշտում բոլորը նոյն միջոցին զիմեցին: Յողնած մարդկանց համար սա կրկնակի շահաւէտ էր:

Յանկարծ տղաներից մէկը ձայն տուեց.

— Տղանե՛ր, նայեցէ՛ք, Ռոստոմն էլ է իրեն չորացնում:

Գլորուելով հասանք իր մօտ: Նստեց: Ոչ միայն թրջուած էր, այլեւ մինչեւ ծնկները ցեխի մէջ էր: Նայեց բոլորիս:

— Լա՞ւ էք: Հիւանդ ունի՞ք, — հարցրեց:

Նայեց ինձ ու ժպտաց:

— Ինչո՞ւ այս վիճակումն էք, — հարցրի:

— Ձեզանից ոչ մէկը ինձանից լաւ վիճակում չէ, — ասաց:

— Այո՛, բայց մեր ձիերը հալ չունէին, իսկ ձեզ հրեղէն ձի էինք տըւել, — ասաց մէկը մեզանից:

— Այո՛, բայց էն ծերունին ոտքով էր մնացել: Դուք նրան չէիք օգնել: Հասկացանք, որ խօսքը եպիսկոպոսի մասին էր, որը եկել էր ճակատ եւ որի հետ մենք սուր վէճ էինք ունեցել թիկունքում:

— Թո՛ղ նա դո՛ւ մնայ, որ կենդանի է մնացել, շնորհիւ Ա.ի միջնորդնորութեան, — անհամարձակ ասաց Թադոսը:

— Այդ մենք քաղաքում կը քննենք, — ասաց Ռոստոմը, — նա զանգա-
տաւոր է ձեկանից :

— Ախր ձին արուած էր ձե'դ, — ասացի :

— Ես էլ յարմար համարեցի տալ նրան, — հարցը փակեց Ռոստոմը :

**

Ճաշի մօտ արդէն ժողովուրդը, հազիւ մի բան կերած, սկսեց շարժ-
ուել :

Պիտի կտրէինք անջրդի աննպատը տաք արեւի տակ : Մէկ ընկերոջ հետ
խորհրդակցելով՝ որոշեցինք Ռոստոմին բեռնատար ինքնաշարժով ճամբել,
որպէսզի մինչեւ Խուրդալան ոտքով չբայի :

Հեռախօսային կապի մի բեռնատար ընկել էր աչքովս : Գնացինք ու
գտանք նրա վարիչին և սպային, որի արամաղրութեան տակ զանուամ էր
բեռնատարը : Ոչ սպան էր ծանօթ և ոչ էլ մեքենավարը : Խօսեցինք սպայի
հետ Ռոստոմին տանելու մասին : Սպան, որ ռուս էր, ուրախութեամբ հա-
մաձայնուեց և կարգադրեց մեքենավարին վերցնել Ռոստոմին, իսկ ինքը
դեռ պիտի մնար :

Պայմանաւորուեցինք մեքենավարին հետ, որ մինչեւ Խուրդալան, ուր
էլ լինի, ինչ էլ լինի, ինքնաշարժը չկանգնեցի եւ թոյլ չտայ, որ Ռոստոմը
իջնի վայր : Մեքենավարը խօսք տուեց :

Եկանք Ռոստոմի մօտ :

— Ամբողջ ճանապարհին չէք քնել, ասացի, չատ յոգնած էք երեւում :
Ձին ձեռքից տուել էք, իսկ մենք վստահելի ձի չունենք : Եկէք, ձեզ ճամ-
բենք բեռնատարով : Ուր էլ ցանկանաք, կարող էք իջնել ցած, մենք ձեզ կը
հասնենք :

Ռոստոմը մտածեց :

— Աւելի լաւ է ձեզ հետ լինեմ, — ասաց :

— Բայց մենք վերջինը պիտի շարժուենք, իսկ առաջամասում կամ
կենտրոնում ի՞նչ է կատարում, լուր չունենք : Ժողովրդի մի մասը լուսա-
բացին է սկսել շարժուել :

Ռոստոմը կարծես դեռ տատանում էր, երբ բեռնատարը կանգնեց
մեզ մօտ :

— Ընկեր կոմիսար, — դիմեց նա ինձ, — ո՞վ է գալու ինձ հետ :

Պայմաններից մէկն էլ այն էր, որ մեքենավարը իրր թէ չէր ճանա-
չում իր ճամբորդի ով լինելը :

Ռոստոմը հասկացաւ, որ նախապէս խօսել էինք մեքենավարի հետ :

— Վեր կայէք, ընկ. Ռոստոմ, ահա և բեռնատարը :

Չորս կողմից վրայ տուինք, որ նա չատ յոգնած է, որ ինքնաշարժով
չուտ տեղ կը հասնի, և, թեւը վերցնելով, ուղղակի ուժով տեղից բարձրա-
ցրինք ու օգնեցինք նրան բարձրանալու բեռնատարի վրայ :

— Ժիվէյ (չուտով), — ասացի մեքենավարին, — բարի ճանապարհ :

Բեռնատարը շարժուեց : Ռոստոմը, որ մի քիչ կանգնած մնաց, երե-

ւի չկարողացաւ պահել հաւասարակշռութիւնը, նստեց: Երբ բոլորովին մեր տեսողութիւնից հեռացաւ, հանդիստ չունչ առինք: Ճանապարհին նա պահանջել էր, կանգ առնի ինքնաշարժը եւ ինքը վայր իջնի: Մեքենաւորը մերժեւ էր: Յետոյ, երբ Ռոստոմը բարկացել էր վրան, մեքենաւորը պատասխանել էր:

— Եթէ ձեզ ցած իջնցնեմ, կոմիսարը ինձ կը զնդակահարի: Խիստ եւ կտրուի հրաման է տրուած ձեզ հասցնել մինչեւ Խուրդալան:

Ռոստոմը տեսել էր, որ ճար չունի, համակերպել էր եւ բեռնատարով հասել էր Խուրդալան:

**

Նկարագրել մեր ամբողջ նահանջը, ճանապարհին կատարուած աշխատանքները եւ մանաւանդ այդ անջրդի անապառը արեւի ասկ ոտքով անցնելը կիներով եւ երեխաներով՝ իմ նիւթից դուրս է:

Երեկոյեան դէմ հասանք Խուրդալան: Մօտեցանք ջրի աշտարակին, որտեղից մի ծորակով ջուր էր հոսում դուրս: Եկողները յարձակուել էին ջրի վրայ: Հրմշտոց, ճիշ ու ազպակը երկինք էր հասնում: Ամէն ոք աշխատում էր մի բոպէ շուտ ջուր վերցնել եւ, իրար խանդարելով, ոչ ոք չէր ձեռք բերում այդ հրաշալի հեղուկը:

Մի տասնեակ տղամարդիկ աշխատում էին կարգ հաստատել, իսկ ջրի խողովակի մօտ, աշտարակի դրան աստիճանների վրայ, կանգնած էր մէկը եւ ձեռ ու ոտով ցուցմունքներ էր տալիս կարգ հաստատողներին:

Ռոստոմն էր:

— Ախր իր ի՞նչ դործն է, — տրտնջացին մերոնք:

— Հասնենք, նրան տանենք քաղաք, — ասացի:

Մեծ դժուարութեամբ հասանք ջրի աշտարակին: Խոստացանք կարգ հաստատել եւ ջուրը այնպէս բաշխել, որ աղմուկ չլինի: Տղաները անցան գործի: Ես Ռոստոմին ուղեկցեցի մինչեւ զինուորական կայանը: Բարեբախտաբար, այնտեղ էին Պաւլի Բէկը եւ մի երկու սպաներ, որոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունէին ինքնաշարժ:

Խօսակցութիւնից հասկացանք, որ Ռոստոմը ուզում էր մնալ կա'մ Խուրդալանում, կա'մ գիշերել Բալաջարի կայարանում՝ գաղթողներին Բագուի շրջանները ուղարկելու գործին հսկելու համար: Ժողովուրդը արդէն ապահով վայրում էր գտնուում, եւ Ռոստոմը կարող էր մի օր հանգստանալ, յաջորդ օրը անցնել Բալաջարի եւ Բագուի թիկունքում, Հայոց Գիւղ կոչուող արուարձանը, ուր պէտք է տեղաւորուէր ամբողջ Ժողովուրդը:

Պաւլի Բէկին հասկացրի, որ Ռոստոմին պէտք է տանել քաղաք, որ նրա մնալը աւելորդ է եւ որ նա սաստիկ յոգնած է: Պաւլի Բէկը, երբ հասկացաւ մեր նպատակը, հրաւիրեց Ռոստոմին ինքնաշարժով շրջել շրջակայքը եւ դիտել դիրքերը՝ ուր պէտք է կանգ առնէր մեր բանակը եւ ուր արդէն խրամատներ էին փորուում: Ռոստոմը անմիջապէս ընդունեց առաջարկը:

Պաւլի Բէկը ման էր ածել նրան Խուրդալանի եւ մօտակայ բոլոր դիր-

քերը, ապա տարել էր Բալաջարի եւ այս շրջանի մեր գիծն էլ էր ցոյց տը-
ւել, ապա իջել էր մինչեւ Գալլի Դուռը, այսինքն՝ Բագուն պաշտպանելու
գիծը ցոյց տուել քարաշտով եւ քշել տարել Բագու:

Յաջորդ օրը մենք մնացինք ժողովրդի հետ՝ մի մասը Խուրդալան եւ
մի մասն էլ Բալաջարի տեղափոխելով: Մնացինք այնտեղ մի գիշեր եւս եւ
ճամբայ ինկանք գէպի Բագու:

Մեր ճամբու վրայ էր Հայոց Գիւղը: Ռոստոմը գտանք այնտեղ: Նա
կապմակերպել էր արդէն զաղթականութիւնը ընդունող, տեղափոխող եւ պա-
րենաւորող մի մարմին՝ Ազգային Խորհրդի հսկողութեան ներքոյ, որը եւ
անցել էր գործի:

Մեր առաջին հանդիպումին Ռոստոմը մեզ ասաց, որ մենք ժողովուր-
դը թողնենք Գաղթականական Կոմիտէին եւ ինքներս գնանք հանդստանալու:
Կարգադրեց մի շարաթ ոչ մի տեղ չերեւանք: Երբ խմացաւ, որ Սոկրատը
հիւանդանոց են ուղարկել, «հետեւեցէ՛ք, որ լաւ խնամք տանին», ասաց:

Մեր բռնակը արդէն քաշուել էր գէպի քաղաքի պաշտպանութեան գի-
ծը, եւ մենք կարուել էինք աշխարհից:

Ռոստոմն էլ մնաց Բագում:

ՇՐՋԱՊԱՏՈՒԱԾ ԲԱԳԻՈՒՄ

Մենք շրջապատուած էինք մէկ կողմից՝ ջրով, որ Կասպից ծովն էր,
Բիրի-էյրաթից մինչեւ Սպիտակ քաղաքի ծայրը: Այնուհետեւ միջոցը Բիրի-
էյրաթից մինչեւ Երկաթուղին, որ անցնում էր Բագուի թիկունքում եւ չէր
գործում, ամբողջ պաշտաւայրը ջրի տակ լինելու հետեւանքով: Այլտեղից
մինչեւ Խուրդալանի բարձունքը եւ Խուրդալանից մինչեւ Բալաջարի գտնը-
ւում էին թշնամու զիւրքերը, իսկ զիմացը, հովիտի այս կողմը, մեր զիւր-
քերն էին:

Խուրդալանի ամենարարձր զաղաթի վրայ ամբոցուած էին թշնամու
թնգանօթները, որոնք կարողանում էին ոմրակոծել քաղաքը: Սակայն, քա-
ղաքացիք գիտէին, թէ ի՞նչ ուղղութեամբ էին թափուում թշնամու ռումբերը
եւ գիշեր ցերեկ երթեւեկում էին փողոցներում ռումբերի անկման հակառակ
զծերով, եւ անվտանգ:

Բարեբախտարար, քաղաքի փողոցներում եւ տների վրայ ընկած ռում-
բերի մեծ մասը չէր պայթում, իսկ պայթոցներն էլ մեծ վնաս չէին պատ-
ճառում:

Յաճախ մերոնք քշում էին թշնամուն իր զիրքերից, սակայն նորից նա-
հանջում: Երկու անգամ միայն թշնամին մօտեցաւ քաղաքին եւ ահա ներս
սլիախ խուժէր: Բայց մերոնք յաջողեցին նրանց յետ քշել: Երրորդ անգամ
միայն, մեր յետ քաշուելու հետեւանքով, թշնամին կարողացաւ գրաւել քա-
ղաքը:

Առաջին անգամ Յուլիս մէկին էր, որ թշնամին ընդհանուր յարձակ-
ման անցաւ, բայց մենք, մեծ զոհեր տալով, յաջողեցինք նրան յետ քշել:

Այդ այն օրն էր, երբ մենք կորցրինք մեր հերոս Մուրատին, Մանուշարեանին (Համադադի օգնական) և անմահ մարտիկ Մկրտիչ Դանթոյեանին:

Երկրորդ անգամը նկարագրուած է Թադէոս Ամիրեանի ղեպքի դրուողին մէջ: Այս ժամանակամիջոցին Ռոստոմը շարունակ քաղաքումն էր, իրայ առեալ այն ժամերը, երբ, ըստ պահանջի, զնացել է Բալաջարի կամ նախային շրջանները:

Բազում նա կա'մ Ազգային Խորհրդի հեա էր, կա'մ հրամանատարութեան և կամ Կ. Կոմիտէի մօտ: Մասնակցում էր բոլոր կարեւոր նիստերին և զործերին: Իրազեկ էր ամբողջ անցուղարձին: Շատ յաճախ մենք չէինք իմանում, թէ ո՞ւր էր ինչ խմում ու նախաճաշում, ո՞ւր էր ճաշում կամ ընթրում: Լաւ էլ չէր քնում: Հիւժուած էր ու յողնած:

Սկսեցինք պահանջել, որ քնի անպայման Բիւրոյի շէնքի մէջ, ինչպէս որ անում էին Բիւրոյի աշխատակիցները: Ժամով ու պահակով: Համաձայնուեց քնել երեք ժամ:

Ազգային Խորհրդի Ժողովարանում մի շատ մեծ սեղան կար: Սենեակը մի դուռ ունէր միջանցքից: Պատուհանները նայում էին դէպի բակը: Պահակը կանգնում էր դրանր, և այլեւս ոչ ոք չէր կարող արթնացնել Ռոստոմին, բացի հերթապահից, այն էլ արտակարգ ղեպքերում:

Ես միշտ Ռոստոմից առաջ էի քնում և աշխատում էի նրա քնած ժամանակ հերթապահի մօտ լինել: Մի քանի անգամ, իր քնած ժամանակ, երբ բակում աղմուկ-աղաղակ էր լսուել, նա վեր էր կացել, պատուհանը բացել և հետաքրքրուել թէ րանր ինչո՞ւմն էր: Սպառնացի, որ պատուհանները մեխել կը տամ: Նա խոստացաւ էլ պատուհանը չբանալ:

Ազգային Խորհրդի շէնքին մէջ նրա քնելը այն առաւելութիւնն ունէր, որ արթնանալուց յետոյ նրան թէյ, կաթ, հաց ու պանիր էր տրւում:

Չարմանալիօրէն շարժուն և եռանդուն էր Ռոստոմը: Յաճախ ոտքով էր գնում հրամանատարութեան մօտ, ոտքով էր վերադառնում: Ինքնաշարժ պահանջել ու սպասել չէր կարողանում. այդքան համբերութիւն չուէր:

Այդ օրերին թէ՛ ղեկավար և թէ՛ երկրորդական գծում գտնուող և համեստ շարքայինների մէջ տարօրինակ համերաշխութիւն էր տիրում: Ճիշդ է, ահանատես եմ եղել շատ սուր վէճերի, նոյնիսկ տտրմանակ քաշելու շատ նշանակալից ղեպքերի: Բայց խնդիրները վճռահարելուց յետոյ, օրինակելի ջերմ մթնոլորտը վերականգնում էր իսկոյն:

Ռոստոմի և Արրահամի փոխյարաբերութիւնները խիստ մտերմական էին: Թէեւ Կ. Կոմիտէի մէջ նրանք յաճախ վէճեր էին ունենում, բայց այդ չէր խանգարում նրանց ջերմ գործակցութեան:

Մի անգամ, երիտասարդ ընկերներին ներկայութեան, Ռոստոմը խիստ նկատողութիւն արաւ Արրահամին: Ես չէի տեսել դեռ Ռոստոմին այդպէս բարկացած: Այդ պատահեց այսպէս:

Մի օր, երբ թշնամին շատ էր նեղում մեզ, գիտէինք, որ ճակատը վտանգաւոր դրութեան մէջ էր. մանաւանդ թուրքաց գերեզմանատան թիկունքում թշնամին նեղում էր մեզ: Արրահամը Բայրիլովումն էր եղել: Թէ ինչո՞ւ էր գնացել ռազմամթերք տանող բեռնատարով դիրքերի այդ մասը,

չեմ յիշում: Միտյն թէ՛ երբ նա հասել էր այն կէտին, որ թշնամին արդէն յաղթական առաջ էր շարժուել, մեր ձախառն պետը հրաման էր տուել հակադարձակաման անցնելու: Բայց զինուորները չէին շարժուել տեղերից: Արրահամը խլել էր զինուորներից մէկ տասնոցը, կրակ էր բացել դէպի թըշնամին եւ առաջ մագել գոռալով:

— Յառա՛ջ, հայ եղբայրներ:

Սղիտակ բաճկոնը հագած, պորտֆիրը թելի տակ, մաուզերից կրակելով առաջ մագող Արրահամին տեսնելով՝ մեր զինուորները ցնցում եւ ուռա՛ւ՛ր գոռալով դիմել էին հակադարձակաման:

Առաջացող հայ զինուորները անցել էին Արրահամից եւ թողել նրան թիկունքում:

Տաճիկ զինուորները այս դրոշին չդիմանալով, յետ էին դարձել եւ փախել: Յաղթութիւնը կատարեալ էր եղել:

Մեզ հետախուսող յայտնեցին, որ Արրահամը ատրճառակը քաշել է եւ յարձակման է անցել:

Շփոթութիւն բնկաւ մեր մէջ: Ռոստոմը մոայլուեց: Երեսում էր, որ ջղայնացած է:

— Անմիջապէս ինքնաշարժ ուղարկիր եւ երկու հոգի, որ բերեն նրան:

Երկու ընկերներ տնմիջողէս զնացին զիրքերը: Արրահամին գտել էին փոշեթաթախ վիճակում: Բերին Բիւրօ (Գաշնակցութեան շէնքը): Ներս մրտաւ Կ. Կոմիտէի սենեակը:

— Է՛, յետո՞յ, — տաաց Ռոստոմը, — ջահել տղա՞յ ես, որ չհասկանաս արածդ: Մի պատահական զնդակ պիտի ձեռքէր գլուխդ: Հասկանո՞ւմ ես թէ ինչ ես արել:

— Ի՞նչ պիտի անէի: Եթէ չանէի, թշնամին պիտի թափուէր ջամբարաքանդ (գերեզմանները), — փորձեց արդարանալ Արրահամը:

— Ի դուր ես այդպէս կարծել: Ինչ էլ որ լինէր, դո՛ւ չէիր, որ այդ վիճակովդ առաջ պէտք է մագէիր...

Մի քանի սուր զիտողութիւններ էլ արաւ, որոնցից Արրահամը իրեն անյարմար զգաց: Բայց մենք հիացմունքով նայում էինք, թէ ինչպէ՛ս դաշնակցական մտաւորական առաջնորդը, մեր ընկերը, պէտք եղած ժամանակ կարող էր գէնք վերցնել ու, մահն արհամարհելով, դիմադրել թշնամուն, ոգեւորել զինուորները եւ յաղթանակը աղահուրել:

Արրահամը մեծ ընկերով սուր զիտողութիւններին արժանացաւ, բայց մեր աչքում չատ աւելի բարձրացաւ:

Մի ուրիշ դէպք էլ յիշեմ՝ Ռոստոմին բնորոշելու համար:

Ռոստոմը երբեք չէր ցուցադրում եւ զգալ տալիս, որ իր խօսքը մեզ համար օրէնք էր, որ ինքն էր, որ ընթացք էր տալիս գործերին եւ իր ցուցմունքներով էին, որ ընթացքի մէջ են դրւում մեր բաղմազան գործերը: Նա իրեն այնպէս էր պահում, որ ինքը եւս մի խորհրդատու ընկեր է

միւսներին պէս, որ մենք բոլորս, միասնարար, համախորհուրդ վճռում ենք բոլոր խնդիրները եւ քաղաքի ճակատադիրը: Վէճի առարկայ խնդիրների մասին էլ նա իր կարծիքը յայտնում էր, առանց պարտադրանքի տակ զննելու մեղ:

Օգոստոսի վերջին օրն էր: Յաջորդ օրը, Սեպտեմբեր 1ին, անգլիացիք պիտի թողնէին քաղաքը: Այդ մասին տեղեկացրել էին նաեւ Ազգային Խորհրդին: Ուստի, մենք պիտի ճշդէինք ոչ միայն մեր դիրքը՝ համաձայնուելու կամ ոչ, այլեւ երկու դէպքում էլ պիտի որոշէինք մեր անելիքը:

Պապաչան խնդիրը դրեց քննութեան: Զեկուցողն էր Արրահամը:

Ռոստոմը, ըստ իր սովորութեան, նստած էր անկիւնում դրուած մի երկաթէ սնտուկի վրայ եւ լուռ հետեւում էր ժողովի ընթացքին:

Բուռն եւ անհաշտ պայքար էր մղւում Կ. Կոմիտէի մէջ: Մէկ մասը այն տեսակէտին էր, որ պէտք էր թողնել քաղաքը, որ այս անհաւասար պայքարը շարունակելը արդէն շատ զժուար էր, որ ռուսները կեդրոնից, բացի զինամթերքից, ոչինչ չպիտի հասցնէին, որ Թիֆլիսը թիկունքից ոչ մի ձեռնարկ չարաւ ու չպիտի անէր, եւայն, եւայն:

Հակառակ տեսակէտը պաշտպանողները այն կարծիքին էին, որ պէտք էր դեռ շարունակել քաղաքի պաշտպանութիւնը, որ անհնար էր լինելու տեղահանել ամբողջ ժողովուրդը ծովով, որ դեռ ռազմամթերքի մեր պահեստը կը բաւականանայ, որ հիւսիսից դեռ յոյս կայ օգնութիւն ստանալու եւ որ անգլիացիք պարտաւոր են մնալ ու կռուել:

Վէճը շատ սուր բնոյթ ստացաւ: Վերին աստիճանի ջղային մթնոլորտ ստեղծուեց: Արշակը ուշաթափուեց եւ, ուշքի գալուց յետոյ, աչքերը լայն բացած՝ հարցնում էր, թէ ի՞նչ որոշեցինք: Ինքը քաղաքը պաշտպանելու կողմն էր: Ի վերջոյ, Արրահամի պահանջով խնդիրը քուէարկուեց:

Պապաչան առհասարակ չէր սիրում խնդիրները քուէարկել, մանաւանդ չէր ուզում քուէարկել այսպիսի մի խնդիր:

Ռոստոմը այնքա՞ն մոայլ ու ընկճուած էր, որ աչքերին արցունքներ էին երեւում:

Ի վերջոյ, քուէարկուեց խնդիրը եւ որոշուեց քաղաքը չտալ թշնամուն ու պաշտպանուել, քանի դեռ կարելի էր:

Ռոստոմը տեղից վեր ելաւ, մօտեցաւ սեղանին ու ասաց.

— Միակ եւ իւրօք վճիռն էր, որ տրուեց: Ես էլ քաղաքի պաշտպանութիւնը շարունակելու կողմն էի: Հայութեան անունից Ազգային Խորհրդի նախագահը պէտք է ազդարարութիւն անի անգլիական զօրքի հրամանատարին եւ կարծում եմ, որ նոյնիսկ սպառնալիքի նման մի արտայայտութիւն էլ պէտք է լինի այդ ազդարարութեան մէջ:

Բոլորը հանգիստ չունչ քաշեցին: Ոչ հակառակորդները ընկճուեցին եւ ոչ էլ կողմնակիցները հպարտացան: Ընկերական անկեղծ ու անկաշառ մտքերի բախում էր տեղի ունեցել, Կ. Կոմիտէն անկաշկանդ վճիռ էր կայացրել եւ մեր աւագազոյն ընկերն էլ ոչ թէ իր կարծիքը յայտնելով էր ձնչում դործ դրել, այլ խրախուսել էր կատարուած վճիռը:

Այս բարոյական բարձր մթնոլորտումն էր, որ աշխատում էր Հ. Յ.

Դաշնակցութեան Բազուի Կ. Կոմիտէն այդ պատասխանատու եւ ծանր օրերին : Եւ այդ մենք անշուշտ պարտական էինք նաեւ մեր մեծ Ռոստոմին :

Այս տաղնապալի ու շարունակական զոհողութեան մէջ աշխատում ու կուտում էր Բազուի հայութիւնը : Ինչ խօսք, որ ծանր եւ զեկաւար զիրքերում էր Հ.Յ.Դ. ամբողջ կազմակերպութիւնը, իր մարմինների եւ Կ. Կոմիտէի զեկաւարութեամբ, Ռոստոմի շունչի առկա :

Բազուն ընկաւ : Այլևս հնարաւոր չեղաւ քննել, համաձայնուել կամ կանխել անկումը, որովհետեւ այդ օրը առաւօտից սկսած անդլիացիք քաշում էին իրենց զինուորներին զիրքերից եւ նստեցնում նաւերը : Նրանք զընդակաշարում էին իրենց ձիերին եւ այրում օդանաւերն ու պահեստները : Ուրով՝ մեր ընդհանուր ճակատում 10-15 տեղ լայն բացումներ զոյացան : որ մենք լցնել չէինք կարող : Այդ բացումներից թշնամին կարող էր արդէն բազմաթիւ կէտերում անցնել մեր թիկունքը, չըջապատել մեր զօրամասերը եւ մեծ միասնէր պատճառել մեզ :

Արդէն պարզ էր, որ պէտք է տայինք քաղաքը : Դեռ մինչեւ նահանջի ժամը որոշելը, ընկ. Գ. Բալայեանը նշանակուած էր քաղաքը դատարկելու պատասխանատու հրամանատար : Իր տրամադրութեան տակ նա ունէր Բազուի ծովափին գտնուող բոլոր տեսակի փոխադրական միջոցները, փոքրիկ ինքնաշարժ մակոյկներից սկսած մինչեւ մեծ առևտրական կամ մարդատար նաւերը :

Ժամը Տիւրք ամէնօրեայ Ժողովի նման Կ. Կոմիտէն հաւաքուեց : Դարձեալ զեկուցում տուեց Արքայապետը : Էլ տեղ չկար ընդդիմանալու : Արձանագրուեց կացութիւնը եւ որոշուեց անմիջապէս յատուկ ընկերներ ուղարկել թաղերը, Հայոց Գիւղ, նաւթային շրջանների ընկաւարները : Նրանք պէտք է յարդորէին Ժողովուրդը, որ ինչ հնարաւոր էր, վերցնէ եւ զիմի ծովափ՝ նաւերը նստելու համար :

Որոշուեց նաեւ ժամը ճիշդ 12ին ճակատում դառնուած մեր բոլոր զօրամասերը յետ քաշել եւ, առանց խուճապ առաջ բերելու, ծովափ տանել ու նստեցնել նաւերը :

Քաղաքում ընտանիք ունեցող զինուորները հրաման ստացան ճշգրիտ թէ իրենց ընտանիքները գնացել էին նստելու նաւերը թէ ոչ. եթէ գնացել էին, իրենք էլ անմիջապէս պիտի գնային : Իսկ նրանք, որոնց ընտանիքները սպասել էին եւ չէին գնացել, իսկոյն պէտք է փոխադրէին նրանց ծովափ :

Ամէն ինչ էլ պէտք է կատարուէր շտապ, որպէսզի մինչեւ լուսաբաց մեր նաւերը կարողանային շարժուել դէպի ծովի բացերը :

Պէտք է արձանագրել, որ շատ զգուար էր համոզել Բազուի հայ բնակիչները, որ լքեն իրենց տները : Դրա համար էլ մեծ թուով հայեր մնացին քաղաքում եւ նրանց մի կարեւոր մասը զոհ գնաց թուրք խուժանի եւ տաճիկ զինուորների խժոժութիւններին :

Բազուն մեծ թուով զոհեր տուեց նաեւ Պետրովսկու եւ Էնգելու հանրակացարաններում եւ նոյնիսկ այն նաւերի մէջ, որոնց անդլիացիք չընդունեցին Էնգելիում, եւ այդ նաւերը ստիպուեցին 6-8 օր մնալ ջրերի վրայ :

Ռոստոմի՝ Բազուն թողնելու մասին գրել եմ արդէն :

Էնդեյիում նրան զիջերը կարելի չեղաւ որեւէ մասնաւոր տուն տանել քնելու համար: Նա մնաց ժողովրդի մէջ:

Առաւօտեան, արևու շոր էր ծագել, երբ տեսանք, որ Ռոստոմը, մի մեծ խորձ խոտ չալակած, գնում էր դէպի անդլիացիների լքած հանրակացարանների հսկայ փայտեայ շէնքերը: Նրան չըջապատեցինք, երբ արդէն հասել էր մի հանրակացարանի:

— Այս ի՞նչ էք անում:

— Հանրակացարաններում բաւական թուով անհատ կանայք ու երեխաներ քնել են տախտակամած յատակների վրայ: Տանում եմ, որ փռեմ անկողնու փոխարէն:

Խոսք չալակից վար դրինք եւ տարանք ու փոեցինք իր ցոյց տուած տեղը:

Լուրը անմիջապէս տարածուեց Բաղուի փախոտականների մէջ: Բոլոր տղամարդիկ դուրս եկան հանրակացարաններից եւ մի քանի ժամ դրադուեցին զաշտում անդլիացիների դիպած խոտերը շալակած տեղափոխելով հանրակացարանները:

Ռոստոմը նայում էր այս աշխատանքին եւ ժպտում:

Այսանդ էլ քոլերայի համաճարակ սկսուեց: Կազմակերպեցինք առաջին օդնութիւնը: Հիմք դրուեց պարենաւորման գործին: Եւ դարձեալ այս բոլոր աշխատանքների մէջ կարելի էր տեսնել Ռոստոմի մասնակցութիւնը:

Ձանազան ուղղութիւններով բնկերնէր ուղարկուեցին Էնդելուց (այժմ Փահլաւի): Կ. Պարունակեանը գնաց՝ Ստեփան Շահումեանին եւ բնկերնէրին փախցնելու համար. Միրաքեանը գնաց Պետրոսիկու եւ Էնդելու միջեւ կապ ստեղծելու համար: Իսկ ես էլ ուղարկուեցի Հիւսիսային Կովկաս՝ հասնելու համար մինչեւ. Կիւլովոզսկ՝ Մ. Շաթիրեանի միջոցով՝ դրամական օդնութեան գործը կազմակերպելու համար:

Ձկնորսական նաւով ես պիտի ելնէի Կասպից ծովի Հիւսիսային մասում գտնուող Կապայ դելտը եւ այնտեղից ցամաքով պիտի երթայի Ղզլար, ապա երկաթուղու առաջին կայարանից պիտի գնայի մինչեւ Կիւլովոզսկ, իսկ եթէ պէտք լինէր, մինչեւ Ռոստով՝ Պետական Դումայի անդամ Պապաջանեանին գտնելու եւ խնդիրը նրա ուշադրութեան էլ յանձնելու համար:

Հրաժեշտի պահին Ռոստոմը ասաց.

— Կը հանդիպինք Հայաստանում:

Բայց, աւա՜ղ, ես Պետտիգորսկում եւ կէս թաքնուած միճակում էի, երբ մի օր Վլադիկաւկազի վրայով եկած Թիֆլիսի մեր «Աշխատաւոր» առի ձեռս ու կարդացի Ռոստոմի մահուան գոյթը:

Սարսափելի ծանր ապրումներ ունեցայ այդ կորստի հանդէպ: Ինձ թւում էր, թէ մեր կազմակերպութեան մէջժր կոտրուեց եւ մենք որբացանք: Յուսահատութիւնը ներս էր սողոսկում իմ հոգու մէջ: Եւ միայն Հիւսիսային Կովկաս գաղթած Սասունցիներից սկսած մինչեւ Կարսեցիները Հայաստան փոխադրելու գործը կարողացաւ ցրել ծանր մտորումներս եւ ազատել ինձ իմ հոգեկան տառապանքից:

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

ԵՒ ԲԺ. Լ. ԱԹԱՐԷԿԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Ռուստոմը դիտէր Թափանցել ընկերոջ հողեկան ապրումները եւ ներողամիտ լինել, թէկուզ նա վերադառնա ունեցած լինէր, կամ մեղք դորձած լինէր, եթէ միայն այդ առաջ էր եկել անկեղծ եւ ազնիւ մօտեցումից :

Ահա նման մի դէպք պատահեց այն չարարաստիկ օրը, երբ սպաննուեց րժ. Լ. Աթարէկեանը եւ ստոյգ մահուանից փրկուեց ընկ. Արրահամ Գիւլխանյանեանը :

Մարտի զէտքերը հակաշահութիւնական (թուրք Մուսաֆաթ) եւ յեղափոխական (հայ, ռուս, թուրք) ուժերի արինահանդ կռիւը Բաղուի փողոցներում նորից դուռնափակուել էր հայ-թրքական դոյնով : Գուցէ պատճառը այն էր, որ հայ մարտական խմբերը նեղն էին լծել թուրքերին եւ քշել իրենց Թափերը՝ միանգամայն անստանդ զարձնելով նրանց՝ հայկական Թաղերի համար : Սոցիալիստ-Յեղափոխական եւ Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնների ղեկավարութիւնը, րժ. Լ. Աթարէկեանի գլխաւորութեամբ, բանակցութեան մէջ էր մտել թուրք ղեկավարների հետ եւ նրանց հաւանութիւնն էր ստացել յատուկ պատգամաւորութեամբ գնալու Թրքական Թաղը եւ, համաձայնութիւն կայացնելով իրենց հետ, վերջ տալու եղբայրասպան կոռւին :

Այդ օրը Հայոց Ազգային Խորհուրդը քննել էր այդ խնդիրը, հաւանութիւն էր տուել րժ. Աթարէկեանի առաջարկին եւ որոշել էր պատգամաւորութեան մէջ մտցնել նաեւ իր նախագահին՝ ընկ. Ա. Գիւլխանյանեանին :

Հ.Յ.Դ. Կ. Կոմիտէի լայնացրած նիստը տեղի էր ունենում ամէն երեկոյ, Ժամը Տից սկսած : Այդ օրը բաւական ուշացած Ժողովի եկաւ ընկ. Արրահամը : Նա հաղորդեց, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդը որոշել է մասնակցել պատգամաւորութեան եւ իրենք էլ մտցրել է այդ պատգամաւորութեան մէջ :

Ազգային Խորհուրդի որոշման զէմ առարկութիւն եղաւ այն իմաստով, որ բանակցութեան պիտի գնայ այն կողմը, որը իրեն պարտուած է զգում : Իսկ մենք արդէն սեղմել ենք թշնամուն Շամախինկայային եւ, եթէ մի երկու օր էլ չարտուակուի կռիւը, նրանց զինուած ուժերը ցանուցրիւ կ'անենք եւ վերջնական պարտութեան կը մատնենք : Ուստի, մեր կողմից պատգամաւորութիւն ուղարկելը հաշտութիւն հայցելու տպաւորութիւն պիտի թողնի, եւ այդ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար նուաստացուցիչ պիտի լինի :

Արրահամը պնդեց, որ կացութիւնը լուրջ է, որ ռուսները, յատկապէս Իսպոյկումը եւ Յենտո-Կասպին ղժգոհ են, որովհետեւ կռիւը հայ-թրքական կռուի բնոյթ է ստացած, որ Սոցիալիստ-Յեղափոխական եւ Սոցիալ-Դեմոկրատ հայ կադմակերպութիւնները տուել են արդէն իրենց հաւանութիւնը, որ մեր մերժումը բացասական տպաւորութիւն պիտի ձգի եւ, որ, վերջապէս, խնդիրը անցել է Ազգային Խորհուրդի բովից եւ ինքն ու մեր միւս ընկերները հաւանութիւն են տուած որոշումին :

Վէճը սուր բնոյթ ստացաւ : Սակայն, Պապաշան մի կերպ հարթեց այն :

— Սկզբունքով, — ասաց նա, — քուէտրկութեան չեմ դնում: Ազգային խորհուրդը մեր ընկերներէ մասնակցութեամբ խնդիրը որոշել է: Թող նենք, որ գործադրել իր որոշումը: Մեր կուսակցութիւնը պէտք է խրախուսի ամէն մի ձեռնարկ, որի նպատակը խաղաղութեան վերականգնումն է:

— Թո՛ղ այդպէս լինի, չենք առարկում: Բայց մենք դէմ ենք, որ ընկ. Աբրահամը մանի այդ պատգամաւորութեան մէջ:

Այս տեսակէտին ընկերներէ մեծ մասը հասանութեան նշան տուեց:

— Ինչո՞ւ, — զարմացաւ Աբրահամը:

— Ինչո՞ւներ չառ կան: Ամենակարեւորը այն է, որ դու, Ազգային խորհրդի նախագահ լինելուց բացի, Հ. Յ. Դաշնակցութեան լիդիւրն ես եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն ես ներկայացնում: Բացի այդ, ես դէմ եմ յատկապէս քո գնալուն: Թո՛ղ Ազգային խորհուրդը գործադրել իր որոշումը՝ քո փոխարէն ուրիշին ուղարկելով: Ի հարկէ, ցանկալի է, որ նա մեր ընկերը չլինի, — առարկեցի ես:

— Պատճառաբանութիւնդ թոյլ է: Եթէ որոշումը գործադրուած ենք եւ պատգամաւորութիւնը գնում է, ես եմ գնացել թէ ուրիշը՝ նշանակութիւն չունի: Ընդհակառակն՝ վստահելիութեան տեսակէտից Ազգային խորհրդի նախագահին մասնակցութիւնը խիստ կարեւոր է: — եւ իրենից անբաժան պորտոէլը գնելով թեւի տակ, ասաց Աբրահամը: — Ընկեր նախագահը ինձ թոյլ կը տա՞յ, որ մեկնիմ: Կարեւոր տեսակցութիւն ունիմ այս ժամին:

Եւ դուրս գնաց: Դուրս թռայ յետեւից եւ, հասնելով նրան, ասացի.

— Դու չես գնալու, Աբրահամ: Այդ ես ինչ գնով էլ լինի՝ թոյլ չպիտի տամ: Տեղդ մի ուրիշ մարդ նշանակիր:

Աբրահամը յետ նայեց կէս բարկացած, կէս ժպտողէմ:

— Լաւ, լաւ, — ասաց իր սովորական եղանակով ու հեռացաւ:

Ժողովը վերջանալուց յետոյ, իմ թեւիցս բռնեց եւ մի կողմ քաշեց մեր Գիթ Թադոսը: Սա մի բանուորական շարքերից առաջ եկած կէս-մտաւորական, կէս-մարտական ընկերներից էր:

— Էդ Խ՛ւր էր գնում Աբրահամը, որ ասում էիր թէ չեմ թողնի, — հարցրեց:

Շատ մտերիմ էինք: Թաքցնելիք չունէի նրանից: Պատմեցի ամէն ինչ: Մտածեց ու ասաց.

— Նամարտ ես, թէ թողել ես:

— Ուրեմն, առաւօտ այստեղից չես հեռանայ, մինչեւ պատգամաւորութեան գնալը:

— Քեզ հետ եմ, մինչեւ վերջ:

Թէ ինչպէս անցկացրի «գիշերը», այսինքն՝ քնելու երկու ժամս, նկարագրել չեմ կարող: Վախենում էի, որ առիթ չպիտի ունենամ Աբրահամին խանգարելու: Բնազդական մի վախ էր ընկել սիրտս, որ եթէ գնար, մի դժբախտութիւն պիտի պատահէր:

Իմացայ, որ ժամը 9ին պատուիրակութիւնը ինքնաշարժով պիտի գնար Կ. Կոմիտէի շէնքը, պիտի վերցնէր Աբրահամին եւ, թեքուելով դէպի Թեւեռնակայա փողոցը, պիտի գնար մինչեւ Բոլշակա Մարսկայա, ապա Բա-

լախանակայա փողոցով մինչեւ Ղարա-Մէյդան ու Շամախինսկայա փողոցը, Աղամեանի շէնքը :

Տեսայ Գիթ Թաղոսին՝ փողոցի դրանը կանգնած : Մէկ էլ փողոցում հնչեց ինքնաշարժի փողը : Գլուխս պատուհանից հանեցի : Ինքնաշարժի մէջ, մեքենավարի մօտ նստած էին երկու հոգի : Անունները չեմ յիշում, բայց մէկը հայ է, միւսը թուրք Սոցիալ-Դեմոկրատ էր : Յետեւի մասում նստած էր բժ. Լ. Աթարէկեանը և Սոցիալիստ-Յեղափոխական Դենեթկինը :

— Իմաց տուր Արրահամին, որ մենք իրեն ենք սպասում, — ասաց ինձ բժիշկը :

— Նա չի գալու, — պոռացի ես և վազեցի վայր :

Աստիճաններից փոթորկի պէս իջայ և շունչ առի մեքենայի մօտ : Զարմացայ, երբ տեսայ, որ Արրահամը արդէն մտել էր ինքնաշարժը և տեղափոխուի էր նրա մէջ, իմ կողմում, դրան մօտ : Մեքենայօրէն նայեցի դէպի ինքնաշարժի վարիչը : Գիթ Թաղոսը կանգնած էր նրա մօտ : Ոչ մի խօսակցութիւն չէինք ունեցել այդ մասին, բայց նա արդէն զրաւել էր մի շատ կարեւոր դիրք : Ինձ գօտեպնդուած զգացի : Ինքնաշարժը չէր կարող տեղից շարժուել :

— Դու չպիտի գնաս, Արրահամ, — ասացի, — և մինչեւ որ վայր չիջնես, ինքնաշարժը տեղից չպիտի շարժուի :

Իմ եւ Թաղոսի հայեացքները հանդիպեցան իրար :

— Ինչպէ՞ս թէ : Հապա ինչպէ՞ս պիտի գնանք առանց Արրահամին, — զարմացած ասած բժիշկը՝ մէկ ինձ և մէկ Արրահամին նայելով :

— Արամ, — դիմեց ինձ Արրահամը : — անյարմար բան ես անում : Ես պիտի գնամ, եւ դո՛ւ չէ, որ պիտի արգելես :

— Ոչ, չպիտի գնաս, — նորից ասացի ես, — խնդրում եմ իջնես վայր :

Արդէն ընկերներ էին հաւաքուում մայթի վրայ և զարմացած դիտում էին վէճը : Արրահամը ջղախնացած էր : Զղախնացած էր եւ՛ բժիշկը, որը այնքա՛ն իրաւունք ունէր ինձ վրայ, որքան եւ՛ Արրահամը, որին Հափից դուրս սիրում ու յարգում էի՝ իմ պատանեկան օրերից սկսած :

Մեր վէճը Արրահամի հետ սկսեց սուր բնոյթ ստանալ : Ես արդէն այնքա՛ն ջղախնացած էի, որ ոտներս դողում էին :

— Անհար է, Արրահամ, պիտի իջնես վայր :

— Դու շատ պատասխանատու եւ մինչեւ իսկ անպիտան բան ես անում : Հասկանո՞ւմ ես, — ձայնը բարձրացրեց Արրահամը :

— Պայմանաժամը մօտենում է, — ասաց բժիշկը, — վերջ տուէ՛ք ձեր վէճին :

— Քչի՛ր, — հրամայեց Արրահամը :

Գիթ Թաղոսը մի շարժում արաւ, որից մեքենավարը հասկացաւ, որ չի կարող տեղից շարժուել :

Ես բռնեցի Արրահամի ձեռքը եւ սկսեցի ուժով վայր քաշել : Նա ըստիպուած եղաւ ոտքը դուրս դնել ինքնաշարժից : Նրա վայր գալուց յետոյ, իմ Թափով քաշելուս և ձեռքս բաց թողնելուս հետեւանքով, նա քիչ մնաց փոռէր մայթի վրայ : Բայց ընկերները բռնեցին նրան :

— Եթէ ես ուժ ու իրաւունք ունենայի, — ասացի ես բժիշկին, — քեզ
էլ կ'արդիւնէի գնալ:

Բժիշկը վայրացած մի քանի որակումներ տուեց ինձ եւ հրամայեց մե-
քենաւարին քշել ինքնաշարժը:

Թաղոսը արդէն իր գրաւած դիրքը թողել էր, եւ մեքենաւարը քշեց
ինքնաշարժը:

Արրաճամբ սաստիկ յուզուած ու ջղախնացած, պորաֆիլը թեւի տակ,
արագ-արագ մտաւ բակը ու գնաց ուղիւ Կ. Կոմիտէի սենեակը:

Լուրը տարածուել էր, եւ ընկերները վարձացած քննում էին դէպքը:
Նա հետեւեցի Արրաճամբին եւ մտայ Կ. Կոմիտէի սենեակը:

Գոհ էի արածիցս, բայց միաժամանակ դժգոհ էի, որ պարտաւորուել
էի այդ կոպիտ քայլն առնել, սակայն ոչ մի զլջում չունէի:

Սեղանի յետեւում իր նստած տեղից նայում էր Պապաչան: Ակնոցները
հանեց եւ նայեց ներքեւից վերեւ Արրաճամբին զարմացած:

— Պատգամաւորութիւնը չմեկնե՞ց:

Ներս էին եկել նաեւ մի քանի ականատես ընկերներ:

— Ինչպէ՞ս թէ չմեկնեց, գնացին, — ասաց Արրաճամբ, խիստ բորբո-
քած եւ, առանց ինձ նայելու, պատմեց դէպքը՝ սպառնալով դատի տալ ինձ:

Ստեղծուել էր մի ճնշիչ մթնոլորտ: Տեղի էր ունեցել մի անթոյլա-
տրելի արարք մի կրտսեր ընկերոջ կողմից հանդէպ աւագ ընկերոջ, այն էլ
այդպիսի պատասխանատու պայմաններում:

Զգում էի, որ ընկերները դժգոհ էին ինձանից, իսկ Պապաչան նա-
յում էր ինձ խիստ դժգոհութիւն արտայայտող հայեացքով:

— Կարող էք պատժել ինձ, բայց ես չեմ գլջում:

Այդ միջոցին ներս մտաւ Ռոստոմը երկու ընկերների հետ: Թւում էր
թէ նա մի բան գիտէր: Բոլորի դժմքին նայեց: Բոլորն էլ զգացին, որ նրա
զալը պիտի փրկէր կացութիւնը:

Արրաճամբ նրան էլ պատմեց դէպքը եւ, աւելի յուզուելով, ասաց.

— Թուրքերը գիտեն, որ ես պիտի գլխաւորէի պատուիրակութիւնը:
Դա նրանց ցանկութիւնն էր: Այժմ, տեսնելով իմ բացակայութիւնս, ուրիշ
ենթադրութիւններ պիտի անեն, ձեռնարկը պիտի վիժի եւ պիտի աւելի բար-
դանայ գրութիւնը: Նւ այս բոլորը Արամի անխորհուրդ եւ անխոհմ արար-
քի հետեւանքով: Պէտք է նման արարքների կրկնութեան առաջն առնել, —
բացազանչեց Արրաճամբ:

— Լա՛ւ, Արրաճամբ, խաղաղուիր, մի քիչ հանգստացիր: Նրա արածը
վերադրիր նրա երիտասարդական անկեղծ եւ աղնիւ բռնկումին: Նա երէկ չկա-
րողացայ հետոյ խօսել, որ յետ կենայիր այդ մտադրութիւնից: Մի՛ յուզ-
ուիր, քո չզնալը կը մեղմենք ուրիշ կերպով:

— Դու քո պաշտպանութեան տակ ես առնում նրան: Բայց ես պիտի
պահանջեմ պատժել նրան:

Նա լուռ էի: Զէի էլ կարող խօսել: Յուզմունքս հասել էր ծայր աս-
տիճանի: Քիչ էր մնում, որ պոռթկայի: Այդ նկատել էր Ռոստոմը եւ այն-

պիսի հայեացք ձգես վրաս, որ ասելիքս մոռացայ, միայն արցունքները
ժայթքեցին աչքերիցս:

Այդ միջոցին հեռախօսի զանգը հնչեց: Լսելի էր նաև զրսի՝ սպա-
ման սենեակի հեռախօսի զանգը: Մի րաբեանը վերցրեց ընկալուչը, յանկարծ
դռնատուեց և շփոթուած կմկմաց:

— Ի՞նչ, կրա՞կ բացին... Ովքե՞ր են սպաննուել...

Ելեկտրականացած մթնոլորտ ստեղծուեց:

Դուռը ուժգին բացուեց, եւ ներս ընկաւ ներսիսեանը:

— Աղէտ, ոճիր, սպանութիւն... Ինքնաշարժի վրայ կրակ են բացել, և
հաշտութեան պատուիրակութիւնը կոտորուած է թուրքերի կողմից:

Լուրը ռումբի պէս պայթեց: Յուզմունքս անսահման էր: Թէ՛ բժիշկը
իմ շատ սիրելին էր ևւ թէ՛ Դենեժկինը իմ յեղափոխական ընկերը: Ընկալ
երկաթէ սնտուկի վրայ հեծկտալով:

Խոստովը մօտեցաւ ինձ ևւ, ձեռը դնելով ուսիս, ասաց.

— Հասկանում եմ քեզ, Արամ: Մենք մեծ կորուստ ունեցանք յանձին
բժիշկին, իսկ դու կորցրիր երկուսին, նաև Դենեժկինին: Բայց մի՛ մոռա-
նայ, որ փրկեցիր Արրահամին:

Երբ մի քիչ հանգստացել էի եւ նայեցի չուրջս, սենեակում մնացել
էինք ես ու Պապաշան: Արրահամը բարձրացել էր վերեւ, իսկ ընկերները
շտապել էին աղէտի վայրը:

Կէս ժամ չանցած, պատուիրակութեան անդամների դիակները Տեխ-
նիքական Ընկերութեան սրահումն էին: Բազուն սգում էր իր թանկագին կո-
րուստը:

Պարզուեց, որ Բալախանսկայա փողոցի ծայրին, ուր փողոցը թեք-
ւում է դէպի Շամախինսկայա, թէ՛ անկիւնի երկու կողմերի տների կտուր-
ների վրայ եւ թէ՛ Դուրի-Մէյդանի բերանին դարան մտած թուրքերը, պատ-
ուիրակութեան ինքնաշարժի երեւալուն պէս, խաչաձեւ կրակի մէջ էին ա-
ռել այն եւ բոլոր պատուիրակներին կոտորել:

Մեր ռազմիկները, այդ լուրն առնելուն պէս, այնպիսի կատաղի յար-
ձակումներ գործեցին բոլոր ճակատներում, որ թշնամին մեծ կորուստներով
սկսեց փախչել: Հետեւեալ օրը թուրքերից խառն պատգամաւորութիւն (կրօ-
նաւորներ, բանուորներ եւ վաճառականներ) սպիտակ դրօշներով մտաւ հալ-
կական թաղերը՝ «հաշտութիւն, հաշտութիւն» աղաղակելով: Մեր պատգա-
մաւորութեան կոտորածը իրենք՝ թուրքերն էլ էին պախարակում:

Կ. Կոմիտէի յաջորդ նիստին Արրահամը խնդիրը դրեց քննութեան:
Թէեւ իմ հակակարգապահական քայլի հետեւանքով ինքը փրկուել էր, բայց
նա պահանջում էր, որ ես պատժուի:

Քնդիրը փակուեց Սարգիս Արարատեանի բանաձեւով: Համաձայն այդ
բանաձեւին, քանի որ Կ. Կոմիտէն յատուկ որոշում չէր տուած Արրահամի՝
պատուիրակութեան մասնակցելու մասին, ես, ուրեմն, կուսակցական կար-
գապահութեան դէմ չէի մեղանշած...

«ՊԱՐԱՊ ՏՂԱՅԻՆ ՃԱԿԱՏ ՈՒՂԱՐԿԻՐ»

Մի երեկոյ կայծակի արագութեամբ լուր տարածուեց, որ Ռոստոմի, Արրահամի եւ զօր. Բագրատունու վրայ մահափորձ է կատարուել:

Անմիջապէս հասանք ղէպքի վայրը: Բայց արդէն ուշ էր: Վիրաւորուած զօրավար Բագրատունուն արդէն տարել էին հիւանդանոց: Դէպքը պատահել էր Վերինէ-Պրիտուսկոյա փողոցում, Ռեմեսլենայա փողոցից քիչ վեր, ղէպի կայան տանող ըլուրի վրայ, երկյարկանի տան առջեւ, ուր բնակուում էր Արրահամը:

Արրահամի մօտ յաճախ էին ճաշում զօրավարը եւ Ռոստոմը: Նրանք ուշ էին ճաշում. ապա, մի ժամի չափ հանգստանալուց յետոյ, դուրս էին գալիս տնից միասին՝ ամէն մէկը իր զործին ղնալու համար: Այդ օրը, երբ նրանք դուրս էին գալիս, Ռոստոմը մի քիչ ուշացել էր: Դեռ աստիճանների վրայ նա լսել էր ատրճանակի ձայնը, վազել էր փողոց եւ տեսել, որ զօրավարը ընկած էր գետին, Արրահամը զրկած էր նրա գլուխը, իսկ ոճրագործները փախած էին:

Այդ տունը գտնուում էր Տրդ Թաղամասում, որ հայկական էր: Հարեւաններն իսկոյն դուրս էին թափուել տներից, սակայն կրակողներին չէին կարողացել ըոնել:

Զօրավարը իսկոյն փոխադրուել էր հիւանդանոց: Բայց իր վէրքը այնպէս էր, որ զրկուեց ոտքից, ծնկից ցած:

Դնդակներից մէկը ծակել էր Արրահամի գլխարկը: Դրանից ենթադրում էինք, որ Թուրքերի յարձակման նշանակէտը եղել էր ե՛ւ նա, գուցէ նաեւ Ռոստոմը:

**

Նոյն երեկոյեան, խօսելով ընկերների հետ, յայտնեցի, որ մի մի պահակ պիտի նշանակեմ երկու աւագ ընկերների վրայ, քանի որ նրանք նորից կարող են յարձակման ենթարկուել:

Յաջորդ օրը Արրահամը նկատել էր իրեն հետեւող մարտիկին: Նա հասկացել էր՝ համարելով շատ ընական նախազգուշութիւն մեր կողմից:

Ռոստոմն էլ հենց առաւօտեան նկատել էր, որ մէկը իրեն է հետեւում: Տեւերոննայա փողոցում մտել էր մի բակ, ապա դուրս գալով ստուգել էր, որ այդ մի հայ տղայ է եւ իրեն հսկելու պաշտօն ունի, ուստի այլ եւս չէր փորձել իր հետքը կորցնելու:

Յաջորդ օրը, կէսօրին, Ռոստոմը մտաւ Կ. Կոմիտէի գրասենեակը, ինձ կանչեց մի անկիւն եւ ասաց.

— Այստեղ փողոցներում, մի բարձրահասակ, նիհար տղայ թափառում է անգործ: Երէկ ամբողջ օրը թափառել է, հիմա նորից տեսայ թափառելիս: Ի՞նչ իմաստ ունի այդ երիտասարդի պարապ ման գալը, երբ ճակատում այնքա՛ն կարիք ունինք մարտիկների: Ձե՞ռ կարծում, որ աւելի լաւ է ուղարկել նրան ճակատ:

Աւելորդ էր համարում մի մարտիկի զբաղեցնել իրենով:

Երեկոյեան, Կ. Կոմիտէի նիստից յետոյ, Ռոստոմը նայեց ինձ ու ասաց.

— Այն տղան դեռ թափառում է:

Այս անգամ իր ձայնի մէջ մի քիչ սասա կար:

Յաջորդ օրը փոխեցի հսկիչին եւ պատուիրեցի, որ խիստ զգոյշ լինի եւ չբռնուի: Պատմեցի նրան նախորդ հսկիչի անզգուշութիւնը եւ մատնուելը:

Մի առժամանակ հսկողութիւնը պահուեց: Բայց յետոյ, երբ արդէն աւելորդ սեպուեց նաեւ Աբրահամի կողմից, վերացրինք:

Կ. ԿՈՄԻՏԵԻ ԺՈՂՈՎԱՏԵՂԻՆ ՓՈԽԵԼՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

Դա այն օրերին էր, երբ հրապարակուել էր անգլիացիների Բազու գալու խնդիրը: Բանտորական խորհրդում արդէն սկսուել էր ելեկտրականացած մթնոլորտ: Շահութեանի վարչութեան վերջին օրերին էր: Նա դեռ չէր ընկել, բայց ընկնելու վրայ էր: Այս մասին կը խօսինք մանրամասն: Ճենտրո-կասպիայի (Կասպից ծովի կենտրոնի) նաւաստիների բոլշևիկները մի կողմից, եւ Պետրովի տղաները միւս կողմից, ենթակայ բոլշևիկների եւ ձախ էս-էրների պրոպագանդային, գաղաղած էին մեր դէմ եւ սպառնում էին պայթեցնել Դաշնակցութեան կենտրոնը եւ մեզ էլ օդը հանել: Նրանց յայտնել էին, որ Դաշնակցութիւնը ուզում է Բազու բերել անգլիացիներին՝ խորհրդային կառավարութիւնը տապալելու եւ Բազուն դնելու համար ձերմակ ուսաների տրամադրութեան տակ:

Ներսէս Զաղէթեանը, որ Գործադիր Կոմիտէի (Բազուի փախստական իշխանութեան) հետախուղական բաժնի պետն էր, յայտնել էր Կ. Կոմիտէին, որ այդ օրը, մանաւանդ գիշերը պէտք էր շատ զգոյշ լինել:

Կ. Կոմիտէն գտնում էր Կուլտուրական Միութեան նոր շէնքում, Տէլեքոննայա փողոցին մօտ, Ռեմեսլիննայա փողոցի վրայ, մի հսկայ հինգ յարկանի շէնքի մէջ, որի ամբողջ ներքնայարկը լիքն էր ամէն տեսակի ռազմամթերքով: Ներքնայարկը փողոց էր նայում մայթից մօտ մէկ մետր բարձր պատուհաններով:

Զինուորականները ասում էին, որ բաւական է մի քանի զնդակ կամ ումբ ներս նետուի այդ պատուհաններից, օդը կը ցնդի ամբողջ շէնքը: Պետրովի տղաները եւ Ճենտրո-Կասպիայի նաւաստիները կ'անէին այդ, եթէ, իրօք, ուզէին իրագործել իրենց սպառնալիքը:

Ճենտրո-Կասպիայում եւ Պետրովի մօտ աշխատանք էր տարւում՝ այդ կասեցնելու համար: Միաժամանակ շէնքի մեր պահակազունը՝ ուժեղացուած էր:

Կ. Կոմիտէի նախագահը՝ Պապաչան, անշուշտ մի քանի ընկերների հետ խորհրդակցելով, այդ երեկոյեան ժողովը փոխադրել էր Տրդ թաղամասի Կոմիտէի գրասենեակը: (Տէլեքոննայա փողոցի վրայ, Ստանիսլաւսկայա փողոցին մօտիկ):

Ճաշից յետոյ, չեմ յիշում ի՞նչ գործով, Հայոց Գիւղ էի գնացել: Երբ վերադարձայ, Կ. Կոմիտէի շէնքի պահակապետը յայտնեց, որ ժողովի տեղը

փոխուած է: Հասկացայ, որ պատճառը այն սպառնալիքն է, որի մասին հաղորդել էր Ն. Զաղէթեանը:

Գնացի ժողովի: Կ. Կոմիտէն հաւաքուած էր: Օրակարգի նիւթն էր անգլիացիներին Բազու բերելու խնդիրը եւ զրա հետ կապուած պրովակատիւնը մեր հասցէին:

Ռոստոմը բացակայում էր: Ժողովը չէին սկսում՝ սպասելով նրան: Մէկ էլ հնչեց հեռախօսի զանգը, որը գտնւում էր սեղանի վրայ: Ընկալուչը վերցրեց Պապաշան: Նա սկսեց բացատրութիւններ տալ ժողովատեղին փոխելու պատճառների մասին:

Հասկնալի էր, որ խօսողը Ռոստոմն էր: Երեւում էր, որ Պապաշան չի կարողանում համոզել խօսակցին: Վերջը շատ մեղաւոր ձայնով ասաց.

— Լաւ, լաւ, — եւ ընկալուչը դրեց ցած:

— Վե՛ր կացէ՛ք, յետ գնանք մեր շէնքը:

— Հը՞, ի՞նչ կայ, ո՞վ էր:

— Դէ, Ռոստոմն էր, չէ՞ք հասկանում: Ասաց. «Անմիջապէս վերադարձէ՛ք»:

— Բայց դու չկարողացա՞ր բացատրել կացութիւնը, — հարցրեց Արրահամը:

— Էլ ինչպէ՞ս բացատրէի. լսել չէր ցանկանում:

— Դէ, մենք լսում էինք՝ ինչպէս էիր բացատրում:

— Հիմա մե՞նք վիճենք: Ասում էր. «Անմիջապէս եկէ՛ք», պրծաւ: Եւ ի՛նչ, — ասաց աւ, տեղից ելլելով, առաջ անցաւ:

Դուրս եկանք: Շրջապատած Պապաշային՝ գնում էինք:

— Զէր թողնում, որ խօսեմ: Ասում էր այս հսկայ շէնքը ամայացրել էք: Հարիւրաւոր մարդիկ կարող են դալ, թէկուո՞ղ ամենաշնչին խնդրով եւ ձեռնունայն վերադառնալ: Մի՞թէ վայել է Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավար մարմնին վախճնալ ու թաղնուել այս ճակատագրական օրերին, — պատմում էր Պապաշան:

Հասանք մեր շէնքը: Մեծ թուով ընկերներ կային՝ զանազան խնդիրներով եկած: Ռոստոմը շէնքումն էր: Ուստի եւ պահակը չէր արգելում եկողներին ներս մտնելու: Մէկ-մէկ մտանք Կ. Կոմիտէի սենեակը:

Ռոստոմը նստած էր անկիւնում, հեռախօսի տակը զրած սնտուկի վրայ: Դա մեր արխիւի սնտուկն էր, որի վրայ ժողովների ժամանակ միշտ սիրում էր նստել Ռոստոմը:

Պապաշան նստեց իր տեղում, քթին դրեց կրկնակի ակնոցը եւ ասաց.

— Ժողովը յայտարարում եմ բացուած:

Էլ ոչ մի խօսք չեղաւ. տեղի ունեցած զէպքի մասին:

Մեր մուտքի ժամանակ Ռոստոմը այնպիսի արտայայտութիւն ունէր, որ կարծես ոչինչ չէր պատահել: Յետոյ իմացանք, որ Ռոստոմը Պապաշային եւ Արրահամին նկատողութիւն էր արել՝ ասելով, որ Կ. Կոմիտէի արած քայլը անթոյլատրելի էր թէ՛ իր դիրքի եւ թէ՛ կուսակցական-յեղափոխական դաստիարակութեան տեսակէտից:

ԹԱԴՈՍ ԱՄԻՐԵԱՆԻ ԴԵՊՓԸ

Ճակատագրական ժամեր էր ապրում հռոմեացի Բագուն։ Սպայակոյտի (չտարի) պետ գնդապետ Ղազարեանը յայտնել էր Ռոստոմին և Արրահամին, որ Բագուի ճակատագիրը կարող էր մճուռել մի քանի ժամից և և միայն մի խենթ էլոյթ կարող էր փրկել Բագուն։

Այդ խիղախ ու խենթ էլոյթը պէտք էր անմիջապէս անել։ Մի խումբ ձիաւորներ պիտի անցնէին Գայլի Դրունքը (Բագուն շրջապատող լեռնաշղթա՝ թայի մէջ մի բացուածք, որ տանում էր դէպի այդ լեռնաշղթայի թիկունքը և երկաթուղու ճանապարհի վրայ), պիտի մանէին խորքը, ապա, այդ կէտից ցրուելով աջ ու ձախ, միաժամանակ ու յանկարծակի պիտի արշաւէին դէպի թշնամու թիկունքը, կրակ բանային ու խուճապի մատնէին թըշնամուն։ Այս էլոյթը պատճառ կը դառնար, որ թշնամին խուճապահար նահանջէր և այդ ժամանակ մեր ճակատում եղած զօրամասերը, հակադարձակաման դիմելով, թշնամուն կը հետապնդէին, և այդ կերպով քաղաքը կը փրկուէր։

Այդպիսի մի ձիաւոր ջոկատ գնդ․ Ղազարեանը ինքը չէր կարողացել գտնել և միայն զաշնակցականներից կազմուած մի ձիաւոր խումբ կարող էր մահուան գնալ և այդ էլոյթը կատարել։

Արրահամը եկել էր այդ խնդրով զբաղելու, իսկ Ռոստոմը մնացել էր գնդապետ Ղազարեանի և զօրավար Բագրատունու մօտ՝ ուրիշ որոնումներ անելու համար։

Ձիաւորների մի այդպիսի խումբ կազմելու մասին Արրահամը սկսեց բանակցել մեր մարտական ղեկավարների հետ, որոնք իրենց կողմից, դիմում էին այս ու այն ձիաւոր գնդերից կանչելիք մարտիկներին, երբ պարզուեց, որ Թադոս Ամիրեանը իր ձիաւորներով քաղաքումն է և ճաշում է «Նոր Աշխարհ» ճաշարանի ներքնայարկում։

Սա այն համրաւաւոր Թադոս Ամիրովն էր, որ առաջ եղել էր մեր մարտիկներից, յետոյ դառել էր անիշխանական և, կազմելով «Կանաչ հարիւրեակ», զրամաշորթութեամբ էր զբաղուել՝ ահաբեկելով Բագուի հարուստներին։ Այժմ նա Բագում էր, մասնակցում էր պատերազմական գործողութիւններին, ունէր երկու տասնեակից աւելի շատ խիղախ Գանձակեցի և Ղարաբաղցի մարտիկներ, մի քանի հերոս երիտասարդ սպաներ, բալորն էլ ձիաւոր և մինչեւ ատամները զինուած։

Արրահամը հեռախօսով հաղորդեց Ռոստոմին, որ Թադոսը իր խմբով նստած է «Նոր Աշխարհ» ճաշարանում և խորոված է ուտում ու խմում, և որ ինքը պիտի փորձէ կանչել նրան՝ այդ գործը նրան յանձնելու համար։

Արրահամը կանչում է Կ․ Կոմիտէի չէնքի պահակապետ Մկրտիչին, մեր խիղախ ընկերներից, և յանձնարարում նրան գնալ յիշեալ ճաշարանը ու յայտնել Թադոսին, որ Ազգային Խորհրդի նախագահ Արրահամ Գիւլիան-դանեանը խնդրում է նրան շատ կարեւոր գործով գալ Զ․ Յ․ Դաշնակցութեան չէնքը։

Մկրտիչը գնաց։ Նա իջել էր «Նոր Աշխարհ» ճաշարանի ընդարձակ սը-

րահը, ուր մի քանի իրար միացրած սեղանների շուրջ նստած են եղել Թաղոսը եւ իր զինուորները:

— Պարոն Թաղոս, — ասել էր Մկրտիչը, — Ազգային Խորհրդի նախագահ պրն. Արրահամ Գիւլխանդանեանը կարեւոր գործով խնդրում է շտապ դնալ Դաշնակցութեան Բիւրոն:

— Տօ, քո Ազգային Խորհուրդն էլ, քո Արրահամն էլ ու Բիւրոն էլ. կորի՛ր էստեղից, քանի լեաշդ չեմ փոել...

— Ախր ուզում է րան ասել...

— Դուրս, չուտ, շանորդի, — գոռում է Թաղոսը:

Տղաները վեր են թռչում տեղերից, բայց Մկրտիչը տեղի է տալիս ու հեռանում:

Ո՞վ չէր ճանաչում Արրահամին: Թաղոսը շատ էր յարգում նրան, ինչպէս եւ իր զինուորները: Բայց ժամանակները փոխուել էին, տրամադրութիւնները ուրիշ էին, եւ Թաղոսն էլ խմած էր:

Մկրտիչը զեկուցում է Արրահամին եղելութիւնը: Արրահամը հեռախօսով յայտնում է այլ մասին Ռոստոմին եւ տեղեկացնում, որ պիտի փորձէ երկրորդ անգամ ուղարկել Մկրտչին:

— Նա հարբած է, պարոն Արրահամ, — ուզում է հրաժարուել Մկրտիչը:

— Ոչինչ, գնա՛, ասա, որ շատ կարեւոր է եւ խնդրում եմ անպայման դայ:

Մկրտիչը երկրորդ անգամ է գնում: Հազիւ աստիճաններից ցած է իջնում, երբ Թաղոսը քաշում է ատրճանակը.

— Տօ, շան լակոտ, էլի երեւացի՞ր: Մէջքդ ցոյց տուր, թէ չէ՝ տասը գնդակն էլ կ'արձակեմ վրադ:

Մկրտիչը ոչինչ ասել չի կարողանում եւ ընդհանուր հայհոյանքների ուղեկցութեամբ հեռանում է: Այն պահին, երբ նա ներս է մտնում Դաշնակցութեան շէնքը, նրա յետեւից ներս է գալիս Ռոստոմը:

— Նրանք բոլորը հարբած են, — ասում է Մկրտիչը. — չթողին իսկ խօսել:

— Մեր միակ փրկութիւնը նա է, էն էլ լակած է, — ասում է Արրահամը. — Ի՞նչ անենք, — հարցնում է նա Ռոստոմին:

— Դրանը ձիեր կան, — դիմում է Ռոստոմը Մկրտչին, — Թոբ՛ր մէկի վրայ եւ դնա՛ Թաղոսի մօտ եւ ասա, որ Ռոստոմը Բիւրոյում ուզում է քեզ անմիջապէս տեսնել:

Մկրտիչը գոյնը նետում է վախից, բայց ոչինչ չի ասում եւ դուրս է գալիս սենեակից:

— Տղերք, ես գիւլի (գնդակի) բաժին եղայ, մնաք բարեւ, — ասում է Մկրտիչը ընկերներին եւ, հեծնելով առաջին ձին, մեկնում է:

— Ձե՞ս կարծում, թէ լաւ կը լինի, որ մի հարցնես թէ ի՞նչ են արել մերոնք եւ քանի՞ ձիաւոր են համախմբել, — հարցնում է Ռոստոմը Արրահամին:

— Այո՛, այո՛, ես կը գնամ Ազգային Խորհրդի գրասենեակը եւ այն-

տեղից կը խօսեմ, — ասում է Արրաճամբ եւ դուրս գալիս :

Երբ Մկրտիչը «Նոր Աշխարհ»ի աստիճանների վրայ է երեւում կրկին, մեծ աղմուկ է փրթում, եւ մի քանի տարձանակներ են ուղղում դէպի նա :

— Ռոստոմբ, Ռոստոմբ, — սարսափաճար կոչում է Մկրտիչը :

— Սպասեցէ՛ք, — զոռում է Թադոսը եւ ոտքի ելնում :

— Առաջ արի, լակոտ. ի՞նչ ասացիր :

— Ռոստոմբ ուղում է քեզ տեսնել: Բիւրոյում սպասում է, — հաղիւ կարողանում է ասել Մկրտիչը :

— Ռոստոմբ, ասում ես :

— Այո՛, ինքը՝ Ռոստոմբը :

— Չե՞ս խարում, չան որդի :

— Ազնիւ խօսք...

Թադոսը մոայլում է, ապա դիմում է տղաներին.

— Տղերք, ձիերք, — ասում է ու առաջ անցնում :

Տղաները աղմկելով վեր են ցատկում եւ հետեւում Թադոսին :

Ոմբի ձիերը պատրաստ՝ փողոցումն էին: Բսրորը ցատկում են ձիերի վրայ եւ այնպէս սլանում, որ Մկրտիչը մնում է յետեւում :

Բիւրոյի փողոցում ձիերի տարսափելի զզրոյին լսուեց :

— Թադոսը եկաւ...

Մենք՝ երիտասարդներս կտանք պատերին: Վալքենին հարած էր եւ գալիս էր վալքենիների հետ, ինչ ասես որ չէր կարող պատահել :

Դրոփ-դոփիւնով մինչեւ ատամները դիմումս մի խումբ մարդիկ ներս խուժեցին սպասման սրահ: Թադոսը բացեց ժողովի սենեակի դուռ եւ ներս մտաւ, ղէմքը կարմրած, աչքերը արիւնակալած: Իր հետ ներս մտան երկու սպաններ, որոնք յետոյ եկան Հայաստան եւ հերոսաբար ընկան Ղարաբաղի-սայի ճակատում :

Ռոստոմբ, արմուկով յենումս զրոսեղանին, ձեռք ծնօտին, ցուցամուտը միրուքի մէջ մխրձած, ժպտալով ընդունեց Թադոսին :

Թադոսը եւ ընկերները դիմուորական բարեւ տուին :

— Այս ճակատադրական ժամին Արրաճամբ քեզ կանչում է, չես դալիս, — ասաց Ռոստոմբ ժպտալով :

— Արրաճամբ ինձ ուղում է այն ժամանակ, երբ ես հաղիւ հանգստանալու եւ կոկորդս թրջելու վրայ եմ, — պատասխանեց Թադոսը եւ, նորից զինուորական պատուի կեցած, ասեցրեց. — Լսում եմ հրամանդ :

«Հրամանդ» բառը, կարծես, դիտաւորեալ կերպով շեշտեց, ասես ասել ուզելով, որ քո հրամանով եմ եկել :

Ռոստոմբ մի աթոռ քաշեց սենեակի տնկիւնը եւ նշան արեց Թադոսին, որ աթոռ վերցրի ու նստի: Եւ նրանք սկսեցին մեկմ ձայնով խօսել: Թադոսը հարցումներ է անում եւ լսում Ռոստոմբին շատ լուրջ, ասես մի բաժակ էլ խմած չէր :

Մէկ էլ Թադոսը շրջուեց դէպի իր սպանները եւ հարցրեց.

— Յուսիկ, քանի՞ ձիաւոր կարող ես հանել դէպի մահ :

— Ինձանով 30 հոգի, պարոն Թադոս :

— Բա ե՞ս, լակոտ :

— 31 հոգի, — ժպտաց Յուսիկը :

Նորից շարունակուեց Ռոստոմի եւ Թաղոսի խորհրդակցութիւնը : Երեւի, Ռոստոմը նրան օգնական ուժեր էր առաջարկում :

— Ոչ, պարոն Ռոստոմ, ես մենակ, իմ սղաններով միայն, — ասաց Թաղոսը եւ ելաւ ոտքի :

— Ուրեմն, Թաղոս, անմիջապէս :

— Անմիջապէս — ասաց Թաղոսը եւ, դառնալով Յուսիկին, — բոլորդ պատրաստ :

Յուսիկ բացեց դուռը եւ գոչեց .

— Բոլորը պատրաստ ձիերի վրայ...

— Եթէ ուղղամթերքի պէտք ունեւ, վերցրու ներքեում պահեստապետից : Զեռնառումները շատ ունեցիր :

— Ամէն ինչ ունինք, բայց ռումբեր կը վերցնենք հենց հիմա, — ասաց Թաղոսը եւ կարծես չէր իմանում ինչպէ՞ս հրաժեշտ տար :

Ռոստոմը հասկացաւ եւ ձեռք մեկնեց՝ տակնով .

— Յաջողութիւն, Թաղոս, քեզ եւ սղաներիդ :

Թաղոսը հաճոյքով թօթուեց Ռոստոմի ձեռքը, ապա նորից դիտուորական ձգուեց եւ տարաւ ճակատին .

— Պատիւ ունեմ :

Նայեց բոլորիս, որ ոտքի վրայ հիացմունքով դիտում էինք մահուան գնացող հերոսին, եւ գնաց :

Նոյնը կրկնեցին իր երկու գինակիցները :

— Ես գնում եմ գնդապետ Ղազարեանի մօտ : Կարգադրիւր, որ հետախօսը անընդհատ կապուած պահուի շտաբի հետ եւ ճակատից եկող լուրերն էլ իսկոյն մեզ հաղորդուին, — ասաց Ռոստոմը եւ դուռը ելաւ սենեակից :

Ի՞նչ լարուած վիճակ էր, նկարագրել չի կարելի : Մենք, որ իրազեկ էինք կացութեան, անասելիօրէն ճնշուած վիճակում էինք : Իրար հետ խօսել չէինք կարողանում : Քաղաքի եւ հայութեան ճակատագիրը այդ կէս-հարթած, բայց խիզախ մարդկանց ձեռքումն էր : Պիտի կարողանայի՞ն արդեօք անցնել Գայլի Դրունքը, թէ պիտի ուշանային կամ բռնուէին թշնամու կողմից :

Ռոստոմը հեռախօսեց, որ ինքը շտաբումն է : Աբրահամը մի քանի անգամ վեր ու վար արաւ վերեւի յարկից մեզ մօտ՝ լուր առնելու համար : Թէեւ վստահ էր, որ լուրը անմիջապէս իրեն կը տրուէր, բայց եւ այնպէս անհանդիստ էր ու ինքն էր գալիս ստուգելու :

Որքա՞ն տեսեց մեր սպասողական վիճակը : Երկու՞ թէ երեք ժամ, չեմ կարող ասել, որովհետեւ մեզ յաւիտենականութիւն թուեց այդ ժամանակը : Մէկ էլ շտաբից հաղորդեցին .

— Խումբը անցել է Գայլի Դրունքը : Գնդապետ Ղազարեանը խենթի պէս վեր-վեր է թռչում եւ գոչում է՝ «փրկուած ենք, յաղթութիւն» :

Մէկը իսկոյն պոկուեց տեղից եւ սլացաւ դէպի մերի յարկը՝ լուրր Արրահամին հաղորդելու :

Նորից ճնշող, սպասողական միճակ : Բոլորիս մտածումը նոյնն էր : Զլինի՞ թէ բռնուի Թաղոսի խումբը թշնամու կողմից :

Մէկ էլ հեռախօսը հաղորդեց Բայրլովի զիրքերից .

— Թշնամու թիկունքից հրացանաձգութիւն է լսուում : Թշնամին նահանջում է, ուռռա՛... :

Միւս հեռախօսով շտաբից յայտնում էին .

— Թշնամին չիօթի է մատնուել, տեղ-տեղ նահանջ է նկատուում :

Բալաջարից հաղորդում էին .

— Մեզ անյայտ պատճառներով թշնամին նահանջում է :

Եւ, վերջապէս, շտաբից հաղորդեցին .

— Թշնամին նահանջում է ամբողջ ճակատում : Մերոնք հակայարձակման անցան :

Մեր ուրախութեան սահման չկար : Շատեր զրկախառնում էին : Ումանց աչքերին արցունքներ կային : Պապաչան ակնոյնները հանել եւ աչքերն է սրբում :

Թշնամին նահանջեց տասը մերստի չափ, որոշ տեղեր աւելի, եւ դեռ ամիսներ քաղաքը մնաց անվտանգ :

Կէս գիշերը անց էր, մենք դեռ չէինք գրուել : Կ. Կոմիտէի հերթական նիստը վերջացել էր, թէեւ մի քանի անգամ ընդհատուել էր Թաղոսի խմբի խիղախութեան պատմութիւնով : Բայց դեռ ո՞ր էր նա, չգիտէինք : Ակնբերեւ էր, որ Ռոստոմը մտահոյ էր : Թաղոսը իր խումբով կարող էր բնկած լինել խաչածեւ կրակի տակ եւ մեծ դո՛շեր տուած լինել . դուցէ ինքն էլ էր սպաննուել : Ոչինչ յայտնի չէր եւ հազիւ թէ յայտնուէր մինչեւ առաւօտ :

Հետաքրքրական էր, սակայն, Ռոստոմի պատմութիւնը դէպքի մասին .—

«Իրօք, գրութիւնը կրիտիքական էր, իսկ Ղաղարեանի ծրագիրը՝ հրաշալի : Երբ նրան յայտնեցին, որ Թաղոսը արշաւեց, էլ հեռախօսից պոկ չեկաւ : Կարգադրութիւններ էր անում ճակատի բոլոր մասերին : Թիկունքը անցնող աղաների զիմացը, մեր զիրքերում, կազմել էր տուել մի ուժեղ բըռունք, որպէսզի թշնամու թիկունքից հրացանաձգութիւնը լսելուն պէս՝ գնդացիային, ապա հրացանային անդուրար կրակ տեղային եւ յարձակուէին թշնամու վրայ : Միաժամանակ թշնամու աջ թևից, Բայրլով-Բիբիէյրահից եւ ձախ թևից, Խուրդուլայի զիմացից մինչեւ Բալաջարի, պատրաստուած էին հակայարձակում գործելու :

«Լուռ էինք երեքս էլ : Ճակատից եկող զեկուցումները Ղաղարեանը հաղորդում էր մեզ չշուկով, կարծես թէ ննջեցեալ կար հարեան սենեակում : Մէկ էլ, երբ լուր առաւ, որ Թաղոսը իր ձիաւորներով անփորձ անցել է Գայլի Դրունքը, Ղաղարեանը վեր թռաւ, սկսեց ծափ տալ եւ խենթի պէս թռչկոտել՝ ասելով. «Յաղթութիւն, փրկուած ենք» :

«— Թշնամու թիկունքում համադարկի ձայն էր լսում, — յայտնեց Բայելովը, — Թշնամու ճակատում չփոթ է երևում»:

«Այս լուրը ուղղակի խենթացրեց Ղազարեանին, որը հեռախօսի մօտ կանգնած՝ պոռում էր մէկ այս ընկալուչի, մէկ միւս ընկալուչի մէջ:

«— Կրա՛կ, ճակատից կրակ:

«Թւում էր, թէ ինքը ճակատումն է:

«— Գրոհ, միաժամանակ գրոհ, յարձակում ամբողջ ճակատով, — հրամայեց նա:

«Մի փոքր անց ասաց.

«— Թշնամին նահանջում է: Մեր ամբողջ ճակատը չարժուեց եւ անցաւ յարձակումի:

«Այլեւս Ղազարեանին պէտք էր կապուտել: Զօրաւոր Բաղդատունին իսկ ուզում էր ցատկոտել իր կաղ տեղովը»:

Ռոստոմը շնորհաւորել էր ե՛ւ գնդապետին, ե՛ւ զօրավարին ու եկել էր Կ. Կոմիտէի նիստին: Այնուհետեւ մի քանի անգամ կապուեց շտաբի հետ եւ հաստիացաւ, որ մեր տոաջախոյացումը շարունակում էր եւ թշնամին նահանջում էր անկանոն: Բիրոյի սենեակում, հերթապահն էր եւ չէնքում քնողներս: Ռոստոմը, Արրահամը եւ Պապաշան վերելում՝ Աղղային խորհրդի սենեակումն էին: Զրոյց էին անում, երբ դուռը բացուեց, եւ ներս եկաւ մի թիկնեղ, մինչեւ ատամները զինուած, փոշեթաթախ մարտիկ: Թաղոսի տղաներիցն էր:

— Պարոն Ռոստոմը էստե՞ղ ա, — հարցրեց:

— Ոչ: Եթէ գործ ունես, կը ճարենք, — պատասխանեցի:

— Այո՛, խնդիրք ունի, կարեւոր ա:

— Գնա՛նք, — ասացի:

Եւ երեք ընկերներ, հետներս հերթապահը, ուղեկցեցինք նրան վերել:

Դեռ Ռոստոմի քնելու ժամը չէր, բայց արդէն պահակը դրանն էր: Զարկի դուռը եւ ներս մտայ:

— Ճակատից եկած մի զինուոր կայ: Ուզում է ձեզ տեսնել, — ասացի՝ դիմելով Ռոստոմին:

— Ներս բեր:

Մարտիկը ներս մտաւ եւ ձեռքը տարաւ ճակատին:

Յոյց տուի Ռոստոմին եւ ասացի.

— Հրամայե՛ք, պարոն Ռոստոմը:

— Ճանաչում եմ, — ասաց զինուորը եւ դիմեց Ռոստոմին. — Պարոն Թաղոս Ամիրովը հրամայել ա, որ ասեմ ձեզ, թէ հրամանդ կատարել անք եւ եկել անք «Նոր Աշխարհ»-ը՝ մեր ճաշը շարունակելու եւ խմում անք Ռոստոմին կենացը:

— Շատ շնորհակալ եմ: Ապրին Թաղոսն էլ, իր տղաներն էլ, — ժրպտալով ասաց Ռոստոմը. — Յոյս ունեմ, որ զո՛հ չէք տուել:

— Ոչ մի վիրաւոր չունենք: Բոլորը սաղ-սալամաթ են եւ ձեր հրամանին պատրաստ:

— Ապրիս, շատ ապրիք: Թաղոսին եւ տղերանց կ'ասես՝ կեցցէ՛ք:

Մարտիկը նորից ձեռքը տարաւ ճակատին.

— Պատիւ ունիմ, բարի գիշեր, — ասաց, յետ ու դարձ արաւ և զինուորական քայլերով քայլեց սենեակից դուրս :

Մեր և Թադոսի յարաբերութիւնները այնքան էլ ջերմ չէին : Այդ առաջ էր գալիս թէ՛ նրա անցեալից և թէ՛ մեր մարտական ղեկավարների հետ ունեցած ստոնութիւնից :

— Այնուամենայնիւ, Թադոսը խիղախ եւ անփոխարինելի մարտիկ է : Նրան պէտք է գնահատել, — ասաց Ռոստոմը, — նրա այսօր կատարած զորքը աննման ու եզակի հերոսութիւն էր :

Եւ իրօք, նա իր այդ արշաւով, որը ստոյգ մահուան գնալ էր, փրկեց Բաղուս, և թնոմին, քաղաքը մտնելու փոխարէն, նահանջեց, որով մենք կարողացանք քաղաքը պահել զեռ երկար ժամանակ :

ՌՈՍՏՈՄ ԵՒ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ

Եւ չգիտեմ, թէ մինչեւ Բաղուսի ղէպերը Ստեփան Շահումեանը որտե՞ղ էր հանդիպել Ռոստոմին և ի՞նչ փոխյարաբերութիւններ էին նրանք ունեցել իրար հետ : Սակայն, այն օրից, երբ Ռոստոմը եկաւ Բաղու, Ստեփանը սկզբում, որպէս ընդհանրական լիզրը, և յետոյ, որպէս կոռավարութեան գլուխ, միշտ չփման մէջ էր մեզ և մասնաւորապէս Ռոստոմի հետ :

Յայտնի էր, որ Ստեփանը եւ իր չըջաղատը խորին ակնածանք ունէին նրա հանդէպ : Նրա կարծիքը եւ առաջադրանքները Ստեփանի համար վճռական նշանակութիւն ունէին : Մենք գիտէինք, որ բոլոր ծանրակշիռ խնդիրներում նա անմիջապէս զիմում էր Ռոստոմի օգնութեան :

Պատահել էր (և այդ մենք ստոյգ գիտէինք), որ իրենց կկրորնում, երբ մի խնդիր լուծելու համար զժուարութեան էին յանգել, Շահումեանը խնդիրը առկախ էր թողել, ապա տակն ու վրայ էր արել քաղաքը, գտել էր Ռոստոմին և խորհրդակցել հետը :

Յիշում եմ նաեւ Պետրովի ղէպքը : Սա մի հին, մի քիչ անիշխանական յեղափոխական էր, բայց իրեն բուռնիկ էր համարում : Ունէր մի շատ ուժեղ թնդանօթային ջոկատ, մի քանի սպաներ և մի երկու հարիւր զինուոր, բոլորը մինչեւ ատամները զինուած : Սրանք իրեն հլու հպատակ էին : Նա մի նաւ էր խարոխած ծովի ափին՝ վճռական դեր կատարելու համար ռազմաճակատում եւ քաղաքում : Նա յաճախ չէր ենթարկում կռավարութեան կամ մերժում էր կատարել նրա ռազմական առաջադրանքները :

Մի օր, կէս գիշերանց, երբ Ռոստոմը քնած էր, Շահումեանը ինքնաշարժով եկել էր Բերդ և պահանջել էր իրեն տանել Ռոստոմի մօտ : Պահալը յայտնել էր, որ Ռոստոմը քնած է և ինքը իրաւունք չունի նրան արթնացնելու :

Շահումեանը դտաւ ինձ և ուղղակի պահանջեց, որ Ռոստոմին արթնանայնեմ :

— Կէս ժամ չի լինի, որ քնել է, — առարկեցի, — չի կարելի արթնացնել :

— Բայց մի ժամից այնպիսի բարդութիւններ առաջ կը դան, որ յետոյ մարսել պիտի չկարողանանք:

Շատ պնդեց: Գնացի եւ արթնացրի:

— Ի՞նչ կայ, — հարցրեց:

— Շահումեանը խիստ շտապ ուզում է, — ասացի:

Շահումեանը ներս եկաւ: Այդ այն գիշերն էր, որ Պետրովի բմբուտացի էր կառավարութեան գէմ: Ռազմաշէզափոխակառն Կոմիտէն որոշել էր ձերբակալել նրան իր խմբի հետ: Նրանք սպառնացել էին զէնքի ուժով զիմադրել, եւ Շահումեանը չէր յաջողել հաշտութեան ելք գտնել: Գնացել էին բանակցութեան Զարարիձէն, Զեւինը եւ Գեյիբով: Պետրովի սրանց վար էր դրել որպէս պատանդ եւ սպառնացել առաջին հերթին զնդակահարել նրանց, եթէ մերժուին իր պահանջները եւ իրենց ձերբակալելու փորձեր արուին: Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէն արդէն պատրաստութիւն էր տեսել չորս պատեխու Պետրովի խումբը, բախումը անխուսափելի էր:

Շահումեանը հանդարտ խօսելու եղանակը կորցրել էր: Գունատ էր ու ջգագրդիտ: Երբ նա պատմեց այս բոլորը, Ռոստոմը, մի քիչ իր մօրուքի հետ խաղալուց յետոյ, հարցրեց ինձ.

— Պատրաստ ինքնաշարժ կա՞յ:

— Այո՛, — ասացի:

— Ես կը գնամ Պետրովի մօտ:

— Ոչ, — ասաց Շահումեանը, — այդ չի կարելի. նրա պահակը կորոզ է կրակել:

Շատ դժուարութեամբ մեր հերթապահը գտաւ Պետրովին հեռախօսի մօտ: Նրան չէին միացնում, եւ Շահումեանին հաջիւ յաջողուեց միացնել տալ: Ռոստոմը կանչել տուեց Պետրովին, որ ուզում է նրան տեսնել: Բայց նա վախենալով ծուղակ ընկնելուց, շատ ներողութիւն էր խնդրել եւ յայտնել, որ եթէ Ռոստոմը ուզում է իրեն տեսնել, երկու սպաներ կը սպասեն նրան Պետրովսկայա հրապարակի եւ Բոլշայա-Մորսկայա փողոցի անկիւնում ու նրանք Ռոստոմին կ'ուղեկցեն իր սենեակը, նախ վրայ: Նորից ու նորից ներողութիւն էր խնդրել, որ ինքը չէր կարող գալ:

Ռոստոմը Շահումեանին չփերցրեց հետը եւ խորհուրդ տուեց նրան գնալ Իսպոլկոմ:

Ռոստոմը վայր իջաւ սեղանից, որի վրայ քնած էր եւ գնաց՝ աչքերը ճմռելով: Նա տեսնուել էր Պետրովի հետ: Մի ժամից աւելի խօսել էր հետը, իր երաշխաւորութեամբ տարել էր նրան Իսպոլկոմ, ուր Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէի հետ համաձայնութիւն էր կայացրել եւ յոգնած վերադարձել էր Բիւրօ:

Տղաները թէյ էին պատրաստում: Մի բաժակ դրինք առջեւը: Խմեց: Ժպտում էր եւ կատակում:

— Բոլորը խենթ են, — ասում էր. — դադաղած եւ խիզախ յեղափոխութիւն են անում, երբ պէտք է դորձ անել:

— Հիմա խնդրեմ վերադառնաք ննջարանը, — ասացի, — մի ժամ ու կէս պակաս էք քնել:

— Լաւ, միայն մի ժամ: Կ'արթնացնէք, երբ լուսանայ:

Զարմացանք, որ համաձայնուեց: Երևում էր, որ շատ յոգնած էր: Պահակը փակեց դուռը: Բայց հազիւ ժամը լրացած՝ Ռոստոմը արդէն իջել էր ներքեւ:

Շահումեանը չափազանց մտահոգուել էր, երբ լսել էր, որ մերոնք տրամադիր էին Ռոստոմին Թիֆլիս ուղարկել:

— Խնդրե՞լ էք, — ասաց նա. — անհնար բան է: Ես չեմ թողնի, որ նա հեռանայ Բագուից: Ձեր բոլոր յայտնի ու գաղտնի միջոցները ես օդը կը ցնդեցնեմ: Նրան ձերբակալուած պահելու գնով, հասկանո՞ւմ էք, ես չեմ թողնի, որ նա հեռանայ ալսաեղից: Ի՞նչ է, դուք ուզում էք մեզ անգլոֆոն թողնել:

Մեր Կ. Կոմիտէի նիստումն էր, որ նա ասաց այդ, երբ խնդրի մը համար եկել էր մեկ մօտ եւ ներկայ էր մեր նիստին:

Երբ քաղաքում՝ Բանուորական Խորհրդում, Իսպոլիոմում եւ այլուր ընդհանուր բնոյթ կրող խնդիրներ էին ծագում եւ յուզում մտքերը, Ստեփան Շահումեանը, մեզ հետ բախում չունենալու համար, կանխաւ ցանկանում էր մեր Կ. Կոմիտէի հետ համաձայնութեան դալ: Գիտէր մեր ժողովի ժամերը: Գալիս էր ինքնաշարժով, մանում էր մեծ ժողովի սենեակը եւ նըստում մեզ հետ ժողովի: Իրեն հետաքրքրող խնդիրների քննութիւնից եւ նըրանց մասին որոշում տալուց յետոյ, լուլեւայն դուրս էր գալիս սենեակից եւ հեռանում նոյն ինքնաշարժով:

Կ. Կոմիտէին շատ մօտիկ կանգնած ընկերներից շատ քիչերը եւ Բիւրոյի պահակապետը միայն գիտէին նրա ուղիները:

Որքա՞ն յուզումնալից ժողովներ ենք ունեցել Ստեփան Շահումեանի հետ եւ որքա՞ն սուր վէճեր: Բայց, ի վերջոյ, երբեք չենք ընդհարուել ու վերջը երկու կողմը բուսարարող վճիռով փակել ենք խնդիրը:

Ի՞նչ խօսք, որ Ռոստոմի ներկայութիւնը փրկարար դեր էր կատարում, մանաւանդ Ստեփանին համաձայնութեան բերելու տեսակէտից:

Գաղտնիարական հակառակորդներ էինք, անշուշտ: Սակայն, պէտք է խոստովանեմ, որ Ստեփան Շահումեանը իր զգացումներով լաւ հայ էր:

★
★

Օգոստոս ամիսն էր: Սարգիս Արարատեանը, Ռոստոմի հետ համախորհուրդ, կապմել էր ծրագիր՝ Բագուի հայութիւնը, ինչպէս եւ Շամախից ու չրջանից Բագու գաղթողները, Ղարաբաղ ու հեռուները փոխադրելու մասին:

Ծրագիրը իր բոլոր մանրամասնութիւններով նա ներկայացրեց Կ. Կոմիտէին:

Այս ծրագիրը իրագործելու համար, պէտք էր որ մէկ կարող ընկեր գնար Թիֆլիս:

Թիֆլիսի ընթացքը դէպի Բագուի մղած պայքարը մեզ զայրոյթ եւ մտահոգութիւն էր պատճառում: Թիֆլիսը իր ռազմական ուժով մեծ աջակցութիւն կարող էր հասցնել մեզ՝ խփելով թշնամու թիկունքից: Բայց Թիֆ-

լիսի պատգամները, ուղղակի ապշեցուցիչ էին: Մենք համոզուած էինք, որ Թիֆլիսում միանգամայն սխալ մօտեցում ունէին խնդիրներին եւ չէին պատկերացնում դրա թիւնը ճշդօրէն: Թիֆլիսը թերազնահատուած էր Բազուի պայքարի արժէքը: Թիֆլիսի աջակցութեամբ մենք տաճիկներին պարտութեան կը մատնէինք, որովհետեւ մենք մեն մենակ նրանց այնպիսի վիճակի էինք մատնել, որ, ինչպէս երևում է մեր ձեռքն ընկած փաստաթղթերից, նրանք արդէն պատրաստուած էին լքել Բազուի ճակատը եւ նահանջել, երբ անգլիացիները նամարտ նահանջով ճակատում ճեղքուածքներ տառնացան եւ մենք ստիպուած եղանք թողնել քաղաքը՝ հազարաւոր զոհեր տալով:

Կ. Կոմիտէի մէջ մասը, մանաւանդ Արքահամը, Պապաշան եւ Սարգիսը (Արարատեանը), այն կարծիքին էին, որ Ռուսոմը Եթէ Երթայ Թիֆլիս, պիտի կարողանայ յեղաշրջել նրանց մտածումները եւ ապահովել մեր յաղթանակը, մանաւանդ հայութիւնը Բազուից Հայաստան տեղափոխելու մեր հոյակապ ծրագիրը:

Բայց Կ. Կոմիտէի մէջ երիտասարդների թեւը դէմ էր Ռուսոմի մեկնելուն Բազուից: Եւ այդ՝ երկու կարեւոր պատճառաւորութեամբ.

Առաջինը՝ Թիֆլիս երթալու համար՝ Ռուսոմը պէտք է նաւով մեկնէր Պետրոպոլ, ապա Հիւսիսային Կովկասում մինչեւ Վլատիկաւկազ, այստեղից Ռազմա-վերական ճամբով Թիֆլիս, կամ Պետրոպոլից մինչեւ Սև. Ծովի ափը, ապա Բաթում եւ այնտեղից Թիֆլիս: Հիւսիսային Կովկասի մէջ տիրող անիշխանութեան եւ համաճարակների այդ օրերին իսկապէս խենթութիւն կը լինէր այդ:

Երկրորդ՝ Բազուից հանել Ռուսոմին նշանակում էր գլխատել Բագուն, որին մենք՝ երիտասարդներս չէինք համաձայնում:

Բուռն վէճեր տեղի ունեցան: Մենք՝ երիտասարդներս մինչեւ արցունք յուզուած էինք, բայց անձար մնացինք, երբ Ռուսոմը վճռականապէս յայտարարեց, թէ անհրաժեշտ է իր գնալը:

Մնում էր նրան ուղեկցելու համար մի շատ ճարպիկ երիտասարդ ընկեր գտնել, որ լաւ ծանօթ լինէր Հիւսիսային Կովկասին եւ տեղական լեզուներին:

Որոշուեց խիստ զազտնի պահել Ռուսոմի գնալը: Սակայն, երևում էր, որ ինքը՝ Ռուսոմը չէր ուզում իր գնալը անհատապէս թաքցնել Ստեփան Շահումեանից:

— Այստեղ՝ Բագում վճռուած է Կովկասի, հայ Ժողովրդի եւ նոյնիսկ Ռուսաստանի խնդիրը, — ասում էր Ս. Շահումեանը, երբ Ռուսոմի մեկնելու մասին լսելով՝ եկաւ մեզ մօտ. — Իսկ զուք ուզում էք ուղարկել Ռուսոմին, որին ոչ ոք չի կարող փոխարինել: Այստեղ բազմապիսի կազմակերպութիւններ շարունակական բախման մէջ են: Այն ո՞վ է, որ պիտի կարողանար հարթել Յենարօ Կասպիի (Կասպից Ծովի նաւատորմի կենտրոնի) եւ մեր հրամանատարութեան բախումները, որոնք երբեմն այնքան սուր ընդթ են ստանում, որ քիչ է մնում նաւերը իրենց թնդանօթները ուղղին քաղաքի վրայ: Ո՞վ կարող է հարթել Ռազմայեղափոխական Կոմիտէի, Յենարօ-Կասպիի, հրամանատարութեան եւ կառավարութեան միջեւ ծագած վէճերը: Մենք՝ բոլշևիկներս մեր մէջ ծագած եւ չհարթուող վէճերը նրա միջոցով

ենք հարթած: Մոռացել էք, որ, երբ մեր Կենտրոնը երկու մասի էր բաժանուել, Ռոստոմը մեզ համաձայնություն բերեց: Հապա դո՞ւք ինքներդ, ձեր Ազգային Խորհրդի և Կ. Կոմիտէի, ձեր Կ. Կոմիտէի և Բանուորական Խորհրդի Ֆրակցիայի, ձեր թիկնաւոր տղաքանականների և ձախ ընկերվարականների սուր վէճերը ո՞վ պիտի հարթէ:

Սա. Շահումեանի պատճառարանութիւնները ուժեղ էին, բայց որոշուած էր, և Ռոստոմը պիտի գնար:

Ճանապարհ պիտի գնէի նրան զաղտնի, մի փոքր նաւով: Ոչ մի ընկեր չամբու գնելու համար պիտի չգնար նաւահանդիսա:

Թէ ի՞նչպէս էր Սա. Շահումեանը լրտեսել Ռոստոմի մեկնումը՝ չգիտեմ: Բայց Ռոստոմը արդէն նաւի մէջ էր և նաւը պիտի շարժուէր, երբ Ստեփանը ինքնաշարժով եկել էր նոյն նաւահանդիսար և երկու գինուորնների ուղեկցութեամբ մտել նաւը:

— Ձեր ընկերները յամառում են, բայց այս քաղաքից ոչ ոք չի կարող մեկնել՝ առանց իմ թոյլտուութեան, — ասել էր նա Ռոստոմին. — ձեզ հիմա գինուորները նաւից ցած կ'իջնցնեն, եթէ դուք դուրս չգաք ինձ հետ:

Ռոստոմը փորձել էր համոզել Ստեփանին, որ ձեռք քաշի իր մտադրութիւնից: Բայց Ստեփանը չէր զիջել և, երբ տեսել էր, որ իր թախանձանքները չեն ազդում, յայտարարել էր.

— Ուրեմն, դուք ձերբակալուած կը տարուիք իմ բնակարանը:

Ռոստոմը զիջել էր: Իր բնակարանը հասնելուց յետոյ, Ստեփանը հետախօսել էր Պապաշային.

— Պապաշա, Ռոստոմը ձերբակալուած՝ գտնոււմ է իմ բնակարանում: Մինչեւ որ ձեր Կ. Կոմիտէն խոստում չտայ, որ պիտի թոյլ չտայ Ռոստոմին մեկնելու քաղաքից, նա կը մնայ ձերբակալուած: Եւ թէկուզ գործը հասնի գինուած բախումի, ևս պիտի չզիջեմ:

Զօրավար Բազրատունին, երբ լսել էր այս մասին, Ռոստոմին հանդիպելիս լաց էր եղել և ասել.

— Բա, անաստուած, դու ո՞նց էիր մեզ մենակ թողնում:

Կ. Կոմիտէն երիտասարդներին պնդումի վրայ իր որոշումը փոխեց: Սակայն, պէտք էր մէկին ուղարկել: Ի վերջոյ, կանգ առանք մեր շատ փորձուած ընկեր Լեւոն Քալանթարեանի վրայ: Նա տարիներ զբաղուել էր Զիֆոնի գործով Վլատիկանակազում: Գիտէր ամբողջ հիւսիսային Կովկասը: Չափազանց էր Ռազմա-վիրական ճամբան: Նաեւ մարտական զեկավար ուժ էր: Համաձայնուեց երթալ նոյն առաքելութեամբ և անմիջապէս մեկնեց:

Թէ ի՞նչ տուտապանքներով էր նա տեղ հասել, տեղը չէ այստեղ պատմել: Սակայն, Թիֆլիսի մեր ընկերները չէին համաձայնուել նրա հետ: Ուրով՝ միայն թշնամու թիկունքում մի քանի կամուրջների պայթեցման գործն էր նա կարողացել կազմակերպել: Հետեւանք այն եղաւ, որ մենք մնացինք մենակ և, երբ անգլիացիք լքեցին ճակատը, մենք եւս ստիպուած եղանք քաշուել, ջուրը նետելով Բազուի հայութիւնը երկիր փոխադրելու փառաւոր ծրագիրը:

Եթէ Ռոստոմը Թիֆլիս երթար, թերեւս տարբեր պիտի լինէր: Բայց այդ էլ, ի հարկէ, ենթադրութիւն է:

Այս գրուածը Ռոստոմի կեանքից լրիւ չի լինի, եթէ այստեղ չդրամեմ նաեւ Ռոստոմի ջանքերի մասին աղատելու Ստ. Շահումեանին եւ ընկերներին գերութիւնից :

Ինդելիում (այժմ Փահլեի) Ռոստոմը լուր էր առել, որ այն նաւը, որի վրայ գտնուում էր Ստեփան Շահումեանը, իր ընկերներով, փոխանակ Պետրոսով կամ Հաշտարիան զնալու, խարխալ էր նետել Կրասնաուդսկի նաւահանգստում եւ Ստեփանը իր ընկերներով ձերբակալուել են ուսման ճանձնիկ կառավարութեան կողմից : Դէպքը պատմում էին հետեւեալ ձեւով :

Ստեփանը եւ ընկերները, Բազուի կառավարութեան անկումից յետոյ (անդլիացիներին հրաւիրելու տոնընթեմը), ապրում էին մի մեծ նաւում : Քաղաքը ընկնելուց եւ նաւերը ափից հեռանալու պահին, երբ իմացել էին, որ իրենց նաւապետը մենչեւիկ է եւ իրենց անհաշտ հակառակորդ, կամեցել էին նաւը ստանել Հաշտարիան : Թաղէոս Ամիրեանն էլ, որ նոյնպէս այդ նաւումն էր գտնուում, որովհետեւ իր եղբայրը այդ նաւումն էր, ատրճառակը ձեռնին, պահակ էր կանգնել նաւապետի խցիկին մօտ հսկելու, որ նա չընդի Հաշտարիանի ճանապարհից : Նաւավարը խոստացել էր կատարել նրա հրամանը : Սակայն, նա, աւելորդ պտոյտներ կատարելով, սպասել էր մութը ընկնելուն, եւ, օգտուելով մթութիւնից, քշել էր նաւը ուղիղ դէպի Կրասնաուդսկ : Խարխալ նետելուն պէս, անյայտացել էր եւ, ափը իջնելով, իմաց էր տուել տեղական հակաբողջեւիկ իշխանութեան, թէ բերել է Բազուի բոլշեւիկ 26 կոմիսարներին : Կառավարութիւնը իսկոյն չըջապատել եւ ձերբակալել էր տուել նրանց :

Այս լուրը մեծ մտահոգութիւն էր պատճառել Ռոստոմին : Նա գիտէր, որ այդ անպատասխանատու եւ խառնակ օրերին, երբ տեղական իշխանութիւնները, առանց խորը մտածելու, աջ ու ձախ ոչնչացնում էին իրենց հակառակորդներին, Ստեփանի եւ ընկերների կեանքն էլ կարող էր վտանգուել : Ուստի որոշել էր ընկերներ ուղարկել՝ նրանց փախցնելու համար :

Այդ նպատակով Ռոստոմը Կրասնաուդսկ ուղարկեց փորձուած եւ հին դաշնակցական Կարապետ Պարունակեանին, մի քանի խիզախ ընկերների հետ, որոնք տեղական մեր կազմակերպութեան հետ շատ զաղտնի կերպով պիտի կազմակերպէին Ստեփանի եւ ընկերների փախուստը :

Կարապետ Պարունակեանը ընկերներին հետ տեղ էր հասել ձկնորսական նաւով : Տեղական մեր կազմակերպութեան հետ անցել էր գործի : Բայց արդէն ուշ էր եղել : Այդ օրերին Կարմիր Բանակը սկսել էր ճնշել անդրկասպեան Սպիտակ ուժերին եւ այդ պատճառով հակաբողջեւիկ իշխանութիւնը շատ հապճեպով, առանց դատի, դնդակահարել էր տուել Ստեփանին եւ իր 26 բոլշեւիկ ընկերներին :

ԱՆԳԼԻԱՑԻՆԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ԲԱԳՈՒ ԵՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ Փ Ո Փ Ո Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Ռազմական եւ քաղաքական կացութիւնը Ազգային խորհրդին եւ Կ. Կոմիտէին բերին այն եղբակացութեան, որ պէտք էր Անգլիացիներին հրաւիրել Բազու:

Խնդիրը չաա լուրջ բնոյթ ստացաւ, որովհետեւ դժուար էր համոզել բոլշևիկներին:

Էս-էրները եւ Էս-Դեկները իրենց հաւանութիւնը տուել էին եւ մենք կարող էինք խնդիրը դնել Բանտորական խորհրդում, տապալել կառավարութիւնը, որ գլխաւորում էր Ստեփան Շահումեանը, եւ կազմել նոր կառավարութիւն, որը եւ Անգլիացիներին Բազու կը բերէր: Բայց մենք չէինք ուզում խնդիրը այդ ձեւով կարգադրել, որովհետեւ դա կարող էր բախումների առիթ ստեղծել: Բոլշևիկները ունէին քաղաքում իրենց զրահապատ ջոկատը եւ բոլշևիկեան սրամաղրութիւններով վարակուած մի երկու ուսական զնդեր: Կար նաեւ Ռազմայեղափոխական կոմիտէի գունդը, մեծ մասամբ կազմուած վրացիներից, որ միանգամայն ենթակայ էր Զապարիձէին: Այդ պատճառով Ռոստոմը մի քանի անգամ խօսել էր Ստեփանի հետ եւ, ի վերջոյ, նրանք համաձայնութեան էին եկել, որով՝ Անգլիացիք ցամաք պիտի իջնէին եւ Ստեփան Շահումեանը, Մուրմանսկի դէպքի օրինակով, իր կառավարութեան կողմից պիտի բողոքէր Անգլիացիների այդ քայլի դէմ, եւ խնդիրը պիտի փակուէր զրանով:

Այս համաձայնութեան նախապայմանն էր խիստ զաղտնապահութիւնը: Ծննդո-Կասպին էլ, որ արդէն մենչեւիկների ձեռքն էր, որոշել էր լռութիւն պահել անգլիական զօրքը Բազու փոխադրող նաւերը մեր ջրերը մըտնելու մասին: Սակայն, այդ լռութիւնը չպահուեց: Մեր հայ Սոցիալ-Դեմոկրատներից մէկը, պարծենկոտութիւնից թելադրուած թէ անփորձութիւնից, իր մտերիմ մի բոլշևիկ ուսի հետ խօսելիս, յայտնել էր այդ գաղտնիքը: Բոլշևիկը անմիջապէս խնդիր էր յարուցել եւ իրար խառնել Իսպոլկոմը:

Նոյն երեկոյեան մեր ժողովին եկաւ Ստեփանը, խիստ վրդովուած, եւ յայտնեց եղելութիւնը:

Պարզուեց, որ գաղտնիքը դուրս տուող Սոցիալ-Դեմոկրատը Հայոց Ազգային խորհրդի անդամ էր: Նրան գտան եւ կանչեցին: Ստեփանը պարզեց նրա շնորհիւ ստեղծուած կացութիւնը եւ յայտնեց, որ այլեւս իր տուած խոստումը յետ է առնում եւ Բանտորական խորհրդի առաջիկայ նիստի մէջ պիտի հրապարակի: Ինչ խօսք, որ թէ՛ կառավարութիւնը, եւ թէ՛ բոլշևիկ պատգամաւորները եւ ձախ Էս-էրները պիտի ընդդիմանային եւ Անգլիացիներին հրաւիրելու խնդիրը պիտի վիժէր: Երբ այդ լսեց մեր Սոցիալիստ-Դեմոկրատը, ուշաթափուեց, եւ նրան մեծ դժուարութեամբ ուշքի բերին սպասման սենեակում:

Յաջորդ օրը Ստ. Շահումեանը տեսնուել էր Ռոստոմի հետ եւ խնդրել, որ Դաշնակցութիւնը չտապալի իր կառավարութիւնը՝ խուսափելու համար քաղաքացիական կռուից: Բայց Ռոստոմը չէր կարողացել նրան խօսք տալ, քանի որ, առաջին՝ ինքը կողմնակից էր Անգլիացիներին Բազու բերելուն եւ,

երկրորդ՝ նոյն զիշեր Կ. Կոմիտէն որոշել էր տապալել Ստեփան Շահումեանի կառավարութիւնը՝ Անգլիացիներին Բագու բերել տալու համար :

Աշխատանքները բաժանուած էին արդէն , եւ մեր Կ. Կոմիտէն իր լիակատար պահանջները տուել էր Բանտուրական Խորհրդի դաշնակցական Փրակցիային , որ իր նիստը ունեցել էր եւ որոշել իր անելիքը : Ի միջի այլոց դաշնակցական Փրակցիային հաղորդուած էր , որ Կ. Կոմիտէն պիտի աշխատէր թոյլ չտալ բոլշևիկներին քաղաքացիական կռիւ սկսելու : Հակառակ դէպքում զինու զօրութեամբ նա պիտի գործադրի տրուած որոշումը :

Նշանակուած էր Բանտուրական Խորհրդի նիստը , որի օրակարգն էր՝ «Աջակողմեան կուսակցութիւնների կողմից Անգլիացիներին Բագու հրաւիրելու ցանկութիւնը» :

Բոլոր կուսակցութիւնները մասնակցում էին իրենց լրիւ կողմով : Առհասարակ նստում էինք հետեւեալ կարգով .— Ձախ կողմում՝ բոլշևիկները , ապա ձախ Սոցիալիստ-լեզափոխականները , ապա մեր Փրակցիան՝ կենտրոնում , յետոյ էս-էրները եւ ծայրայեղ աջ կողմում էլ էս-Դեկները , իսկ թիկունքում անկուսակցականները :

Ստեփան Շահումեանը որպէս կառավարութեան գլուխ , զեկուցեց իւրն իրը եւ շատ բուռն կերպով քննադատեց այդ առաջադրել խելով բուռն ծափեր :

Առաջին խօսք վերցնողն էր Ալեօշա Զարարիձէն՝ որ շատ սուր , խայթող քննադատական խօսքերով յարձակում գործեց մեզ վրայ՝ աշխատելով մարկարեկել մեզ : Մերոնց վրդովմունքը այնքան մեծ եղաւ , որ , հակառակ տրուած հրահանգին , մեր ամբողջ Փրակցիան ոտքի ելաւ եւ ազմկալից բացազանջութիւններով փորձեց լսեցնել Ալեօշային : Բանտուրական Խորհրդի աջ թևը մեզ հետ ոտքի ելաւ : Ոտքի ելան եւ բոլշևիկները :

Ստեփանը յայտարարեց , որ եթէ ժողովը չխաղաղուի , ինքը զինուորական ուժ կը կանչէ : Այդ յայտարարութեան վրայ մի այնպիսի անասելի ժխտը սկսուեց , որ ամբողջ նախագահութիւնը ոտքի ելաւ՝ աղերսելով խաղաղուել :

Մեր պահանջով , առաջ լուց բոլշևիկեան Փրակցիան , ապա մեր Փրակցիան եւ մեզ հետեւեց ամբողջ աջ թևը : Ըստ կարգի , մեր ընկերներից մէկը յայտարարեց , որ ոչ ոք թոյլ չտայ իրեն սպառնալիքներ կարգալու ժողովին , ինչպէս եւ վիրատուական արտայայտութիւններ անելու :

Նախագահ Թիալետովը ցաւ յայտնեց , որ Ալեօշան մի անգոյշ արտայայտութիւն արեց եւ խնդրեց , որ այլեւս նման արտայայտութիւններ չունենան :

Ըստ կարգի խօսեց եւ Ստեփանը եւ խնդրեց կրքերը չորրորդել : Ասաց , որ դրուած է շատ լուրջ խնդիր , որը պէտք է վճռել ոչ թէ՛ կուսակցական չահախնդրութեամբ , այլ Բագուի բանտուրութեան եւ յեղափոխութեան չահերի տեսակէտից :

Ապա Ալեօշան շարունակեց իր ճառը , այս անգամ խիստ զգոյշ : Ի հարկէ , չէր խուսափում երբեմն սլաքներ նետել մեր կողմը :

Ոսեսց եւ Այոլլոն , էս-Դեկ լիզը եւ լաւագոյն խօսողը : Նա խիստ տըրամաբանական ճառով ապացուցեց , որ մեր պայմաններում անհրաժեշտ է

օգտուել Անգլիացիների ռազմական ուժից, եւ թոյլ չտալ, որ Թշնամի, յետադէմ ու հակաշեղափոխական փաշաների լանակը գրաւի յեղափոխական Բազուն: Ճատը յտուեց խոր ուշադրութեամբ:

Սօսկեցին եւ մեր բնկերները, ինչպէս եւ Էս-էրները: Յետոյ բոլջեւիկները հրապարակ բերին իրենց ծանր թնդանօթները, մինչեւ իսկ Զեւինին: Վերջում խօսեց Ստեփանը, շատ քաղաքավարի, շատ ուժեղ եւ յոյս յայտնեց, որ քուէարկութիւնը պիտի լինի ի նպաստ իր կառավարութեան եւ ընդդէմ Անգլիացիներին Բազու բերելու առաջարկին:

Դեռ քուէարկութիւնը չսկսուած՝ սրահի պատուհաններից երեւաց, որ չէնքը շրջապատուած էր զրահապատ ինքնաշարժներով: Կասկած չկար, որ զրանց բերել էին տուել բոլջեւիկները՝ իրենց համար աննպաստ քուէարկութեան ղէպքում մեկ ձերբակալելու եւ քաղաքացիական կռիւ սկսելու համար: Քուէարկութիւնը ցոյց տուեց, որ մեր բանաձեւին ձայն էր տուել պատգամաւորների ճնշող մեծամասնութիւնը:

Մեղանից մի քանի հոգի, որ զնացել էին բեմ խօսելու, այլեւս ցած չէին գալիս: Նախազանութեան մէջ եղած մեր ընկերները նկատել էին, որ Ստեփանը, Ալեօջան եւ միւս բոլջեւիկ ղեկավարները խորհրդակցում էին այս մասին, որ զրահապատների զինուորները ներս կանչեն եւ կատարել տան ձերբակալութիւններ: Քիչ յետոյ նրանց լուր են բերում, որ զրահապատների բոլոր զինուորները եւ սպաները փոխուած են: Ալեօջան իսկոյն շտապում է հեռախօսի մօտ, կանչում յատուկ գունդի հրամանատարին եւ կարգադրում, որ նա իր վրացի մարտիկներին անմիջապէս բերի Բանուորական Սորհրդի չէնքը: Նրան յայտնում են, որ գունդը բաղնիքումն է եւ որ նրանց ղէնքերը յայտնի չէ թէ ո՛ւմ հրամանով հաւաքուած են եւ փակուած:

Ալեօջան, ուղղակի յուսահատուած, յայտնում է այդ մասին իր ընկերներին եւ պահանջում, որ երկու բոլջեւիկեան զնդեր բերուեն: Նրանց հրամանատարը մօտենում է հեռախօսին: Պարզում է, որ այդ զնդերից մէկը ուղարկուած է անյայտ ուղղութեամբ, իսկ միւսը զինաթափ է արուած ու փակուած Սալիանսկայա զօրանոցի մէջ:

Նախազանութեան եւ կառավարութեան անդամները, գունատ ու ջղային, քննում են խնդիրը եւ ի վերջոյ, Ստեփանը գալիս է բեմի առաջամասը: Նա յուզուած հաղորդում է, որ Բազուի Յեղափոխութեան թիկունքին զանակ է խփուել, որ քուէարկութեան արդիւնքը ի նպաստ աջակողմեան բանաձեւին է եւ որ իր կառավարութիւնը ներկայացնում է իր հրաժարականը:

Ծանր ու ճնշող պահեր էին: Հեռախօսով լուր տրուեց մեր Կ. Կոմիտէին, ուր Ռոստոմը սպասում էր լուրի: Բոլջեւիկեան լիզերները հաւաքուել էին միասին: Նրանց թոյլ տուին ընտրել որեւէ նաւ եւ ապրել նրա մէջ:

Մինչեւ մենք հասանք Կ. Կոմիտէի չէնքը, արդէն Աբրահամը նշանակուած էր ղեկատարող եւ հրահանգներ էր տալիս աջ ու ձախ՝ թէ՛ քաղքենի անդորրութիւնը պահպանելու, թէ՛ ճակատը ամուր պահելու եւ թէ առհասարակ իշխանութեան հետ կապուած խնդիրների մասին:

Արբաճամի իշխանութիւնը չարունակուեց, մինչև որ Բանուորական խորհուրդը կարողացաւ կազմել իր նոր կառավարութիւնը, որը ե՛ւ Բազուճաւորի եւ Անգլիացիներին: Յայտնի է, որ մեր պատգամաւորը Անգլիացիների մօտ Սարգիս Արարատեանն էր:

Պատմութիւնը լրացնելու համար, պիտի աւելացնեմ, որ այդ օրուան մեր յաղթանակը մասամբ միայն պարտական էինք մեր ձայների մեծամասնութեան, արտիճեալ երիւնդները հաստատ արտաքին էին մեզ բոլորիս ձեռքակալի, ապա գրաւել մեր կ. Կոմիտէի շէնքը, ցրել Հայոց Ազգային խորհուրդը եւ յայտարարել բոլշեւիկեան իշխանութիւն: Եւ մենք պիտի պարտուէինք, եթէ նախապէս զրա ստաճքն առած չլինէինք:

Այդ նախախնամական աշխատանքը, Ռոստոմի խորհրդով ու ցուցմունքներով կատարել էր Ներսէս Զաղէթեանը: Վերջինս հետախուզական բաժնի վարիչն էր եւ զիտէր ամէն ինչ: Նրա թելադրութեամբ էր, որ բոլշեւիկ Զարարիձէին ենթակայ յատուկ գունդը բազմիք էր ուղարկուել եւ զէնքերը գրաւուել էին: Նրա շնորհիւ էր, որ զբաժանապատ գնդի բոլոր սպաները եւ զինուորները փոխուած էին, իսկ երկու բոլշեւիկեան գնդերն էլ անվտանգ դարձած:

Բոլշեւիկները վերջէն վրէժխնդիր եղան, Ներսէս Զաղէթեանին ձեռքակալեցին Այլրէյջանի խորհրդայնացման օրերին, տարան բանտարկեցին Բազուճի մօտիկ Նարդին կղզում եւ այնտեղ էլ գնդակահարեցին, մեր մի քանի ուրիշ բնակիչների հետ:

Ներսէսը անսպառ եռանդով, աննկարագրելիօրէն ճարպիկ, խելօք եւ հաւատաւոր դաշնակցական էր, կազմակերպչական մեծ ընդունակութիւններ տէր: Բազուճի այդ ծանր օրերին անդնահատելի գործ կատարեց, եւ այդ գործն էլ յետոյ նրա զոհուելու գլխաւոր պատճառն եղաւ:

ԲԱԳՈՒԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԸ

Ստ. Շահումեանի կառավարութեան անկման երկրորդ օրն էր: Արբաճամի գիկտատորութեան 25 ժամը լրացել էր: Պէտք էր ուժեղ նոր կառավարութիւն ստեղծել: Պէտք էր Անգլիացիներին Բազու բերելու խնդիրը կարգադրել, — մի խնդիր, որ արդէն սուր պայքարի առիթ էր եղած: Պէտք էր, վերջապէս, ռազմաճակատը փրկել սպառնացող փլուզումից, իսկ քաղաքը՝ անիշխանութիւնից:

Սակայն, գանազան քաղաքական հոսանքների միջեւ միակամութիւն չկար: Այդ գիշեր խառն նիստ էր նշանակուած՝ վերջնականօրէն վճռելու համար խնդիրը: Նիստին մասնակցում էին՝ Յենտրօ-Կասպիի, Յամաքային Բանակի, Ռուս էս-էրներին, էս-Դեկներին, Հայ էս-էրներին, Հայ էս-Դեկներին, Հ.Յ.Դ.Ի, Արհեստակցական Միութիւնների Կենտրոնի եւ Բանուորական խորհրդի Փրակցիաների ներկայացուցիչները: Կային նաեւ Բազուճի նաւահան-

զիստը մտած երկու ռազմականների ներկայացուցիչները, որոնցից մէկը Կրասնաստիկից (Անգրկաստիկան շրջանից եկած նաւի հրամանատարն էր՝ յաղթանդամ եւ թիկնեղ Գոլուբեւը) :

Բայիւրովմ մեր կուսակցական ակումբներինց մէկի մի ոչ շատ մեծ սենեակումն էինք : Շ. Յ. Գաշնակցութիւնը ներկայացնում էին Ռոստոմը, Սարգիս Արարատեանը, Սերգէյ Մելիք-Նոլչեանը եւ ես :

Ես նստած էի Գոլուբեւի եւ մի նաւային սպայի միջեւ, որի հետ շատ յաճախ հանդիպել էի Բանտորական Խորհրդում : Նա էս-էր էր եւ եկել էր Յենարո-Կասպիի կողմից : Նա ինձ ներկայացրեց Գոլուբեւին :

— Ազգային Սոցիալիստ-Յեղափոխական, — բնորոշեց նա մեր կուսակցութիւնը :

Բուռն վէճեր սկսուեցին մի կողմից՝ Յենարո-Կասպիի ներկայացուցիչները ու իս-խրները եւ միւս կողմից էլ՝ էս-Գեկ(մենչեիկ)ները ու Արհեստակցական Միութիւնների միջեւ :

Երբեմն նոյն կուսակցութեան պատկանող, բայց տարբեր մարմիններից եկած ներկայացուցիչների միջեւ այնքա՛ն սուր վիճաբանութիւններ էին լինում, որ քիչ էր մնում ժողովը պայթէր : Մի քանի անգամ մեր կողմից արտայայտուողներ եղան : Սարգիսը բազմաթիւ անգամներ բացատրական լուսարանութիւններ տուաւ : Մեր տեսակէտը պարզ ու մեկին ձեւակերպուած էր Կ. Կոմիաէի կողմից : Սակայն, երեւում էր, որ միւս կողմակերպութիւնները վերջնական տեսակէտներ չունէին : Երբեմն ճառեր էին արտասանում, որ ամէն ինչ սպասում էինք պայթումի : Մենք պիտի դուռէինք շատ ծանր կացութեան մէջ, եթէ իրաւախոհութիւն տեղի չունենար :

Սարգիսը շատ էր աշխատում հող գտնել՝ կառավարութիւն կազմելու համար, բայց չէր յաջողում : Նա նստած էր Ռոստոմի մօտ եւ, խօսելուց առաջ, նրա կարծիքն էր անում :

Ճիշդ է, որ ոռոտները յատկապէս նրան շատ ուշադրութեամբ էին լըսում, բայց յետոյ նորից բախում էին իրար եւ, նորից ու նորից կրկնելով իրենց փոխադարձ մեղադրանքները, համաձայնութեան չէին գալիս :

Մօտս նստած մեր ծանօթը մի քանի անգամ ականջիս ասաց կամացուկ :

— Ինչո՞ւ Ռոստոմը չի խօսում :

Նախագահ կապիտան Ֆլոտովը, որ Բագում բաւական յայտնի դէմք էր, աչքով էր անում մեզ թէ՛ ասացէք, որ Ռոստոմը խօսի : Ժամը զիշերուան երեքն էր : Միջոցորտը այնքա՛ն էր ելեկտրականացած, որ այլեւս չարունակել չէր կարելի : Սերգէյ Մելիք-Նոլչեանը բաւական բարձր՝ հայերէսնով ասաց .

— Ռոստոմ, խօսի՛ր վերջապէս :

Ռոստոմը ոտքի ելաւ :

— Փառք Աստծու, — բացազանչեց նախագահը գոհունակութեամբ, — խօսքը պատկանում է Ռոստոմին :

Ռոստոմը ճարտասան չէր, սակայն, այդ օրը զարմանալի լաւ խօսեց : Զարմանալի դանդաղ ու պարզ, լսողի մտքերը մտրակող ու թով արտայայտուեց : Վերլուծեց տիրող կացութիւնը յստակ ու ճիշդ, պարզեց Բագուի բո-

լոր կազմակերպութիւնների վրայ ընկած ծանր պատասխանատուութիւնը: Խստորէն բնորոշեց կողմերի սխալ մօտեցումները զրուած խնդրին, վեր հանեց նրանց հսակա՜ն նկատառումները: Խօսեց այնպիսի անկողմնակալութեամբ եւ սրտացալութեամբ, որ շահեց բոլորի համակրանքը: Քննեց եղած առաջարկները, որոնք բախման պատճառ էին դառնում եւ մատնանչեց նրանց վերացնելու միջոցները:

Ժողովականները գէմքերը պայծառանում էին, եւ մարդիկ կարծես սկսում էին աղատ շնչել:

Ի վերջոյ, Ռոստոմը ձեւակերպեց ստեղծուած կացութիւնից դուրս գալու եւ Բագուն փրկելու միջոցները, ճշդեց իւրաքանչիւր կազմակերպութեան գերն ու պարտականութիւնը, Բանտորական Խորհրդի առաջիկայ նիստում նոր կառավարութիւն կազմելու եղանակը:

— Կարծում եմ, — եղբակացրեց նա, — որ ձեր յեղափոխական միտքն ու պատասխանատուութեան զգացումը պիտի թելադրեն ձեզ ընդունիլ իմ առաջարկները, վերջ տալ անպատու եւ վնասակար վէճերին եւ անմիջապէս անցնել զօրծնական աշխատանքներին:

Երբ Ռոստոմը վերջացրեց, մի պահ բոլորը լուռ մնացին: Ոչ ոք այլեւս ձայն ուղեց: Նախազահր ոտքի ելաւ.

— Այս վերջին ճառով, — ասաց նա, — ես կարծում եմ, որ վերջանում են նաեւ մեր վէճերը: Ընկեր քարտուղարը արձանագրել է բոլոր առաջարկները: Կարծում եմ, որ պէտք է կարդանք եւ քուէարկենք:

Զարմանալի ճշդութեամբ արձանագրուած էին Ռոստոմի առաջարկները: Կարդացուեցին: Մի քանի լրացումներ եղան: Նախազահր առաւ Ռոստոմի հաւանութիւնը այլ լրացումների մասին:

— Ուրեմն, ընկերներ, համաձայն էք քուէարկել այս առաջարկները ամբողջութեամբ, մէկ անգամից:

— Այո՛, այո՛:

— Ովքե՞ր են դէմ:

Ոչ ոք:

— Առաջարկները անցան միաձայն: Նիստը յայտարարում եմ փակուած, — յայտարարեց նախազահր:

Ժողովականները ուրախ բացազանչութիւններով վեր թռան տեղերից եւ շրջապատեցին Ռոստոմին: Առաջինը նախազահր Զլոտովն էր, որ սեղմեց նրա ձեռը եւ ասաց.

— Դուք, թէեւ ուշ, բայց փրկեցիք ե՛ւ մեզ ե՛ւ Բագուն:

Գոլուբեւը, յաղթանդամ մարմինը առաջ հրելով, նոյնպէս մօտեցաւ Ռոստոմին, վերցրեց նրա ձեռը եւ, ուժեղ թափահարելով այն, իր բամբ ձայնով ասաց.

— Դուք իսկապէս Ռոստամ էք — խոժոռ մտքի, ամուր կամքի եւ մեծ յեղափոխականի սրտի տէր Ռոստոմ: Ես երջանիկ եմ, որ ձեզ հանդիպեցի, եւ յեղափոխական Բագուն հպարտ է, որ ձեզ ունի իր մէջ: Եթէ թոյլ տաք, ես կը համբուրեմ ձեր ձեռքը:

Ռոստոմը ձեռը յետ քաշեց:

— Այդ դէպքում ձեր ճակատը, — ասաց Գոլուբելը, կռացաւ ու համբուրեց Ռոստոմի ճակատը :

Բոլորը յուզուած էին, իսկ մենք՝ դաշնակցականներս՝ աւելի եւս :

Լոյսը բացուած էր, երբ եկանք Հ. Յ. Դաշնակցութեան շէնքը եւ տեղաւորուեցինք բազմոցների մէջ : Բայց մեղինից ոչ մէկը չկարողացաւ քնել :

Նոյն օրը, Բանուորական Խորհրդի նիստում, գիշերուան խորհրդակցութեան որոշումների համաձայն, կազմուեց Բազուի նոր կառավարութիւնը, եւ Բազուն չարունակեց իր անհաւասար կոխը՝ չըջապատող թշնամու դէմ :

ՌՈՍՏՈՄԻՆ ԶԻՆԱԹԱՓ ԱՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁԸ

Իշխանութեան փոխանգման օրերն էին : Յենտրօ-Կասպին աշխատում էր կացութեան տէր դառնալ : Նրա նաւաստիները փոքր խմբերով չըջում էին փողոցներում՝ կաբգր պահպանելու պատրուակով եւ զինաթափ էին անում բոլորին, որոնք գէնք կրելու իրաւունք չունէին :

Մի երեկոյ, երբ արդէն ճրագները վառուած էին, Տելեգոննայա եւ Ստանիսլաւսկայա փողոցի անկիւնում Ռոստոմին չըջապատում է 6-7 հոգուց կազմուած նաւաստիների մի խումբ :

— Զէնք ունե՞ս, — հարցնում են նրան :

— Այո՛, մի ատրճանակ, — պատասխանում է Ռոստոմը :

— Արտօնագիր ունե՞ս :

— Ո՛չ :

— Դէ, ուրեմն, ի՞նչ իրաւունքով ես կրում այդ ատրճանակը : Տո՛ւր մեզ :

— Զե՞զ տամ ատրճանակս :

— Այո՛, այո՛, անմիջապէս :

— Շատ լաւ, ատրճանակս կը տամ : Բայց լաւ է, որ դնանք այն խանութը, այնտեղ յոյս է, կը տեսնեմ թէ ո՞ւմ եմ տալիս գէնքս :

Նաւաստիները վիճում են իրար հետ եւ, ի վերջոյ, համաձայնում :

— Գնա՛նք, գնա՛նք :

Գնում են Ռոստոմի ցոյց տուած խանութը, որը Շրգ թաղամասի մեր Կոմիտէի գրասենեակի առաջամասն էր : Սա մի մեծ խանութ էր, որ ծառայում էր Կոմիտէի հետ գործ ունեցողներին որպէս սպասման սենեակ : Խանութի յետեւի սենեակներում գտնուում էր մեր Կոմիտէի գրասենեակը :

Խանութին մօտենալով՝ Ռոստոմը առաջ է անցնում եւ ներս մտնում :

— Տեսէք, թէ սրանք ի՞նչ են ուզում, — ասում է նա եւ մտնում գրասենեակ :

Նաւաստիները ներս են խուժում :

— Ո՞ւր գնաց, նա ատրճանակ ունի, դուրս կանչեցէք նրան :

— Ի՞նչ ատրճանակ, ի՞նչ էք ասում, — հարցնում են չորս կողմից :

— Պիտի զինաթափ անենք :

— Ո՞ւմ, — հարցնում են ներկաները, — դուք ճանաչո՞ւմ էք նրան : Նա Ռոստոմն էր :

— Ի՞նչ, Ռոստամը: Տղաներ, նա Ռոստամն է եղել, — ասում է նը-
րանցից մէկը: (Ռուսները նրա անունը Ռոստամ էին արտասանում):
— Ռոստամ, Ռոստամ, հապա ինչո՞ւ ասա՞ չէր ասում:
— Նա այդ չի սիրում, — բացատրել էին մեր ընկերները:
— Նու ռեբեստա (դէ՛, տղաք), զնանք: Ռոստամն է եղել, ուրեմն,
վերջացաւ:

ՌՈՍՏՈՄԸ ԵՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ

Թէ՛ հնում եւ թէ՛ մանաւանդ մեր օրերին մեր բոլոր ընկերները, մա-
նաւանդ զեկավար ընկերները շատ բան պէտք է սովորէին Ռոստոմից: Ոչ
ոքի ոչ յիշատակը եւ ոչ էլ ներկայումս ապրող ու գործող ընկերների ինք-
նասիրութիւնը չեմ ուզում վիրաւորած լինել, եթէ ասեմ, որ նա եղակի, ան-
զուգական էր որպէս մարդ, ընկեր, զեկավար՝ իր վերաբերմունքով դէպի
բոլոր ընկերները:

Ձեմ կարող ասել, ի հարկէ, որ նա տարրերութիւն չէր դնում ատակ,
փորձուած ու զեկավար ընկերոջ եւ երիտասարդ, անփորձ ընկերոջ միջեւ՝
նրանց լսելու, նրանց արժէքաւորելու տեսակէտից: Սակայն, նա այդ անում
էր այնպիսի ընկերական, անաղմուկ, մեղմ ու անկեղծ ձեւով, որ ոչ ոք
կարող էր տարբերութիւն տեսնել: Իր վարմունքի մէջ Ռոստոմի համար հին
ու նոր, ծեր ու երիտասարդ գոյութիւն չունէր:

Դեռ աւելին. երիտասարդների նկատմամբ նա աւելի ուշադիր էր, հո-
գացող: Սակայն, ոչ մի ընկեր չէր կարող զգալ, որ Ռոստոմը իր վիճակով
հետաքրքրուած է եւ կամ իր վիճակի անօրինութեամբ զբաղուած է: Դիտէր
բոլոր ընկերների գոյավիճակը եւ մանաւանդ գիտէր օժանդակութեան կարիք
ունեցող կամ հիւանդ ընկերների մասին յատուկ հոգացողութիւն անել: Երբ
մի ընկեր հիւանդ էր, նա գիտէր, թէ ո՞վ էր խնամում նրան, ուր էր պաու-
կած: Միշտ հետաքրքրուած էր նրանով: Մի ուրիշ ընկեր զրամ չունէր,
հիւսիսից էր եկել, ապրելու, գիշերելու տեղ չունէր: Երրորդը շատ էր ծան-
րաբեռնուած գործով եւ նեղում էր: Չորրորդը պարապ էր, գործ պէտք էր
գտնել նրա համար, եւայն: Բոլորի մասին Ռոստոմը մտահոգուած էր եւ
կարգադրութիւններ անում:

Քանի՛ քանի անգամներ Ռոստոմը կանչել է ինձ եւ ասել.

— Ա.ը, ասում են, ապրելու միջոց չունի. զրամ վերցրու եւ յանձ-
նիր նրան:

— Բ.ը եկել է Հիւսիսային Կովկասից. ապրելու եւ քնելու տեղ չու-
նի: Տե՛ս, ի՞նչ կարող ես անել:

— Դրամ տուր Գ.ին: Ձե՞ս լսել, որ նա հացի զրամ չունի:

— Դ.ը շատ ուժասպառ է: Նայի՛ր նրա գոյնին: Սօսի՛ր՝ ում հետ որ
պէտք է եւ ապատել տուր գործից: Թո՛ղ մի քանի օր զնայ տուն եւ հան-
գըստանայ:

Այսպէս անվերջ: Ես գիտէի, որ ով էլ որ լինէր եւ ինչ օժանդակու-

Թիւն էլ ստանար՝ չպիտի հասկանար, որ իսկական աղբիւրը Ռոստոմն էր :

Ձարմանալի էր Ռոստոմի՝ այս կամ այն ընկերոջ գործի դնելու եղանակը : Ձէր հրամայում երբեք . հրամայելը նրան միանգամայն անյարիր էր : Նա ուղղակի ներշնչում էր, թէ ի՞նչ ձեւով պէտք է կատարուի այս կամ այն գործը, և այն էլ այնպիսի ձեւով, որ ենթական համոզուէր, թէ ինքն էր գտել գործը :

Բազում յանձնարարութիւններ է նա արել ինձ և մեր աշխատակից ընկերներին այսպիսի ձեւով .—

— Ի՞նչ ես կարծում . այսինչ գործը ի՞նչպէս պէտք է անել, որ թէ՛ ժամանակ չսնուի և թէ՛ լուսադոյն ձեւով կատարուի :

«Ի՞նչ ես կարծում» Ռոստոմի առաջին մօտեցումն էր : Ու այդ մօտեցումի հետ նա այնպէս էր ձեւակերպում կատարուելիք գործը և այնպէս էր քեզ մտածել տալիս, որ քո եզրակացութիւնը լինէր յար ևւ նման իր մըտածածին :

— Կաւ ես մտածել, դէ՛ անցիր գործի :

Ահա նրա եզրակացութիւնը : Եւ դու կպչում էիր գործի՝ ոչ թէ Ռոստոմի հրամանը գործադրելու, կամ նրա յանձնարարութիւնը կատարողի ըզզացումով, այլ որպէս նախաձեռնողը գործին :

Ընկերներին բարձրաձայն գիտողութիւն անել Ռոստոմը չգիտէր : Բարկացած էլ լինէր, չէիր հասկանայ, թէ բարկացած էր : Բայց ոչ ոք նրա նըկատողութիւնից կը յուսահատուէր, որովհետեւ իր գիտողութիւնը այնպիսի ընկերական շեշտով էր տնում, որ յանցաւորը կը զղար իր յանցանքը : Բայց և ոչ ոք աւելի մեծամիտ կը դառնար Ռոստոմի յայտնած գոհունակութիւնից, որովհետեւ Ռոստոմը զգացնում էր նաեւ, որ գոհունակութեան արժանի եղողը իր պարտքն էր միայն կատարած :

Ռոստոմը շատ չէր խօսի ժողովների ժամանակ : Երբեմն այնքան անմասն էր մնում վէճերին, որ թուում էր թէ նա միայն ղիտող էր : Պատահում էր, որ նա իր կարծիքը յայտնէր միայն վճիռը կայացնելուց յետոյ : Երբ նեղն էինք ընկնում, այն ժամանակ նա միջամտում էր վէճին : Սակայն, «այսպէս եմ կարծում», «այսպէս եմ խորհուրդ տալիս»ը նրա հազուադիւս մօտեցումն էր : Նա ինդիքը քննում էր, երևոյթները պարզում էր մօտեցումի անկիւնից եւ մեզ մղում յանդելու իր ցանկացած եզրակացութեան :

Ձարմանալի սակաւապէտ էր Ռոստոմը : Բնաւ չէր մտահոգւում : Հագուստ-կապուստը՝ համեստ, ինք՝ համեստութեան մարմնացում : Երեւալու, այսինքն՝ ինքն իրեն ցոյց տալու ունակութիւնից զուրկ էր իր ամբողջ էութեամբ : Սիրում էր միշտ ստուերի մէջ մնալ : Բայց հակառակ դրան, նա բոլորի պաշտամունքի առարկան էր, բոլորի սէրն ու յարգանքն էր վայելում :

Իր ամիսների ձգտումը Թիֆլիս ընկնելու յաջողւում էր : Նրան ճանապարհ են դնում երկաթուղով : Նոյն բաժնում պառկեցնում են Թիֆլիս դնացող տիֆոյլ հիւանդ Ռուբէն Գալբերունուն :

Երբեք, երբեք ես չպիտի ներեմ իմ Բազուի սիրելի ընկերներին այս անփութութիւնը:

Ռոստոմը ուղեկցում է Ռուբէնին գնացքում ու խնամում նրան, բայց ինքը վարակում է տիֆով:

Գալիս է Թիֆլիս ճակատագրական օրերին: Շտապ է լուրջ խնդիրներ կային կարգադրելու: Պէտք է տեսնուէր Ժորդանիայի, Վրաստանի վարչապետի, եւ այլոց հետ: Պէտք է կարգադրէր հայ-վրացական փոխյարաբերութեանց վերաբերող անյետաձգելի խնդիրներ: Սակայն, Ռոստոմը արդէն յոգնած էր, վարակուած տիֆով: Նա զգում էր, որ ուժերը իրեն դատաճանում են, բայց չի կարող մտնել անկողին՝ առանց տեսակցութիւն ունենալու Ժորդանիայի հետ, առանց բանակցելու նրա հետ հայ ժողովուրդի համար խիստ կարեւոր խնդիրներին մասին:

Վերջապէս, նա մտնում է անկողին: Ընկերները մատնում են շփոթութեան: Բժիշկ, խնամք: Բայց ուչ է արդէն. հիւանդութիւնը իր քանդիչ դերը կատարել է: Եւ նա զոհ է գնում իր Երկու մեծ սէրերին: 1919 թ. Յունուար 18ի գիշերը նա կնքում է իր մահկանացուն...

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ամսագիր, 1956 թիւ 7, 8, 10, 11 եւ 1957 թիւ 1:

**ԲԱԳՈՒԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ
(Հատուած)**

Հրամանատար Բիչերախովը իր կազակներով քաղաքից 40 վերստ հեռու որութեան վրայ գտնուող Սումգայիտ կայարանից բաժանուում է հայկական զորամասերից եւ դադարի կերպով մեկնում է դէպի Հիւսիսային Կովկաս, դաւաճանելով իր կոչումին եւ թողնելով մեր զորքերը առանց օտարազգի ուժերի օգնութեան: Նրանից յետոյ հրամանատարութիւնը վերցնում է իր վրայ՝ չտարի պետ դնդապետ Աւետիսեանը:

Տաճկական զորքերը, հետապնդելով մերոնց, նոյնպէս մօտենում են Բագուին եւ կանգնում՝ հայկական զորքերի դիմաց:

Հայ զինուորներն ու զինուորականները, չնայած իրենց ունեցած հրակայական կորուստներին եւ զրկանքներին, չստանալով եւ ոչ մի օգնութիւն, չէին մտածում, անդամ չէին երևակայում, որ իրենք պէտք է պարտուեն եւ քաղաքը տան թշնամուն: Նրանք դեռ եւս լի էին յաղթութեան կորովով եւ ազատութեան ու հայրենասիրութեան ղգացումով: Միայն ղլխաւոր հրամանատարութիւնը, Աւետիսեանի ղեկավարութեամբ, նկատի ունենալով կրուող ուժերի անհաւասարութիւնը եւ մերոնց յոգնածութիւնն ու հիւժուածութիւնը, կասկածում էր, թէ կարելի պիտի լինի երկար ժամանակ քաղաքը պաշտպանել եւ փրկել ժողովուրդը, մանաւանդ հարիւր հազարանոց հայութիւնը:

Բաւաջար կայարանից, որը գտնում է Բագուից 15 վերստ հեռաւորութեան վրայ, Աւետիսեանը մի շարք ստիպողական պահանջներ է անում եւ պաշտօնական հեռագիրներ ուղարկում Շահումեանին եւ Կարդանեանին, խնդրելով օգնական ուժեր, առաջարկելով հակառակ դէպքում սկսել րանակցութիւններ թշնամու հետ աւելի թեթեւացնելու համար ղալիք արհաւիրքները: Նա յայտնում է, թէ այլապէս, այսինքն՝ քաղաքը ուժով վերցնելու դէպքում, անխուսափելի է համարում ղարհուրելի կոտորածը, մանաւանդ որ տաճիկ հրամանատարութիւնը արդէն ուղարկել էր վերջնաղիր քաղաքը յանձնելու:

Շահումեան եւ իր ընկեր Կոմիսարները՝ Արտաշէս Կարինեանը, Սըմբատ Մարգարեանը, Գ. Կարդանեանը, Զափարիձէն, Զեւինը, Ֆիսլիտովը, Կոլեսնիկովայան եւ նրանց ղործակիցներ Ս. Տէր Գաբրիէլեանը, Աշոտ Յովհաննիսեանը եւ ուրիշներ որոշում են ղադարի հեռանալ քաղաքից դէպի Հաշտարխան, տանելով իրենց հետ բոլոր կոմունիստ ղործիչներին իրենց ընտանիքներով, թուով 400 հոգի, եւ վերցնելով իրենց հետ քաղաքի պահեստների ռազմամթերքը, պարէնը, ղանաղան ապրանքները եւ բանկերի վալլւտան ու բոլոր հարստութիւնները: Այդ առթիւ նրանք ղադարի հրամանով հաւաքում

են 21 ամենախոշոր ապրանքատար նաւեր, երկու զինուորական («Արտահան» եւ «Կարս») նաւերի հակողութեան տակ եւ Յուլիս 28, 29 ու 30ին տեղափոխում են նրանց մէջ բոլոր վերեւ յիշուած ապրանքները, դատարկելով քաղաքը, թողնելով կոսող բանակր ատանց ռազմամթերքի, դրամի ու պարէնի եւ չյայտնելով այդ մասին ոչ հրամանատարութեան, ոչ կոալիտին հիմունքներով կազմուած Գործադիր Կոմիտէին, ոչ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կամ միւս կուսակցութիւններին եւ ոչ էլ Հայոց Ազգային Խորհրդին:

Այդ որոշումը նրանք կայացնում են Խորհրդի Յուլիս 27ի արտակարգ նիստից յետոյ, երբ նրանք արդէն հրաժարուած էին իշխանութիւնից, բայց դեռ եւս չէին յանձնած այն եւ բռնի շարունակում էին մնալ իրենց պաշտօնի վրայ, միայն իրենց նպատակների համար:

Ի դուր զնդապետ Աւետիսեանը սպասեց սպասասխանի եւ կարգադրութիւնների: Ի վերջոյ, վրդովուած՝ նա ստիպուած եղաւ Յուլիս 30ին զիմել Հայոց Ազգային Խորհրդին, խնդրելով ազդել կառավարութեան վրայ այս կամ այն քայլն առնելու համար:

Եւ ահա այդ միևնույն օրը, Յուլիս 30ին, վերջացնելով քաղաքի ռազմամթերքի ու պարէնի պարպումը եւ տեղաւորելով ամենալաւ նաւերից մէկում իրենց ընտանիքները, Շահումեանը կարգադրում է շտապ կերպով ցերեկուայ ժամը 12ին հրաւիրել բանուորա-զինուորա-նաւաստիների Խորհրդի արտակարգ ժողով:

Շնորհիւ քաղաքում արդէն սկսուած խուճապին, այդ ժողովին 300 անդամների փոխարէն գալիս են միայն 70-80 հոգի:

Ժամը 1ին նախագահ Զափարիձէն բանում է նիստը եւ խօսք տալիս կառավարութեան նախագահ Ստեփան Շահումեանին արտակարգ յայտարարութեան համար: Եւ Շահումեանը յայտարարում է մօտաւորապէս հետեւեալը. —

«Ընկերներ, տաճիկները օղակել են մեր քաղաքը եւ սպառնում են զըրաւելու պայն: Ռուսաստանի կարմիր ուժերը չկարողացան հասնել մեզ օդնութեան: Այստեղ բոլոր կուսակցութիւնները, բանուորները, ժողովուրդը եւ նաւատորմի մի մասը արտայայտուել են, որ կ'ուզէին անգլիացիների օդնութիւնը, իսկ Հայոց Ազգային Խորհուրդը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ցանկանալով, որ անգլիացիներն անպատճառ դան, վերջերս կրաւորական դիրք են բռնել: Դաշնակցութիւնը ներշնչել է իր զինուորներին, յանձինս ամբողջ բանակին, չկուուել. իսկ Հայոց Ազգային Խորհուրդը մի քանի օր է բանակցութիւններ է վարում տաճիկների հետ քաղաքը յանձնելու համար: Այդ է պատճառը, որ մենք պարտուած ենք. ուստի մենք, Կոմիսարներիս Խորհուրդը, որոշել ենք այսօր հեռանալ քաղաքից եւ թողնել վերջինը իր բախտին: Մենք յոյս ունենք, որ ապագայում ռուսական կարմիր զօրքերը կը դան եւ նորից կը զրաւեն Բագուն»:

Տողերիս գրողը, որը Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ էր, չատ լաւ տեղեակ էր թէ՛ Դաշնակցութեան քաղաքականութեան ու գործունէութեան եւ թէ՛ Հայոց Ազգային Խորհրդի քայլերին: Նա լաւ գիտէր, որ ոչ մէկը եւ ոչ էլ միւսը որեւէ բանակցութիւն չեն վարել թըշ-

նամու հետ եւ չէին էլ թոյլ տայ վարելու՝ առանց իշխանութեան։ Նա գիտէր, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բաղուի մարմինը մի ամբողջ տարի լարել էր իր առաւելագոյն ուժերը, գերմարդկային ճիգեր էր թափել եւ հաղարատոր լաւագոյն զոհեր էր տուել։ Եւ այսօր Դաշնակցութիւնը թողնում էր իշխանութեան կողմից ռազմի ճակատներում մենակ, անօգնական, առանց ռազմամթերքի ու պարէնի։

Բնականաբար, խորը յուզումով լցուած, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը պատասխանում է Շահումեանին ու իր ընկերներին.

«Ձեր յայտարարութիւնը բացարձակ պրոպոկացիա է եւ չէ հիմնուած ոչ մի փաստի վրայ։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոչ մի բանակցութիւն չէ վարել թշնամու հետ։ Նա պատուով կոտել է ու կը կոտի նորէն եւ մի գուցէ նաեւ մենք էլ պատուով։ Այդ յայտարարութիւնը տմարդօրէն արւում է կոմունիստական կառավարութեան կողմից իրեն փախուստն արդարացնելու համար։ Բայց զիտցէք, որ գալիք կոտորածների եւ տաանակ հաղարատոր անմեղ կանանց, օրիորդների եւ մանուկների արեան պատասխանատուութիւնը ընկնում է փախչող բոլշևիկ իշխանաւորների վրայ»։

Ժողովը փակում է, եւ Շահումեանի կառավարութիւնը, առանց յանձնելու իշխանութիւնը որեւէ կազմակերպութեան, նստում է պատրաստուած նաւերը եւ հեռանում Բաղուից։

Ժողովից յետոյ, սակայն, դահլիճի միջանցքում եւ նորից բռնում եմ Շահումեանին, գատապարտում նրա քայլը եւ ասում.

— Արդեօք դուք չէ՞ք մտածում, որ ձեր բռնած գիրքով Բաղուայ աշխատաւորութիւնը, միեւնոյն թւում եւ հայ զանգուածը եւ ամբողջ հայութիւնը պցում էք դարաւոր թշնամու գիրկը, որ պիտի բնաջնջի նրան վերջնականապէս։

Շահումեանը սպասախանում է ինձ.

— Ես ձեզ պատասխանում եմ ընկեր Լենինի խօսքերով. «Երբ անտան են կտրում, տաշեղները ցրում են»։ Մենք կատարում ենք համաշխարհային յեղափոխութիւն, որի ժամանակ ժողովուրդներ եւ ազգեր կարող են ոչնչանալ։ Ի՞նչ ցաւ, եթէ սոցիալիզմը իրագործելու համար անգամ հայ ազգը զոհուի։

Ստեղծուեցաւ անտանելի դրութիւն։ Երեք հարիւր հազարանոց քաղաքը մնաց առանց իշխանութեան այն ժամանակ, երբ մեր բանակը ճակատներում հրամանի էր սպասում, իսկ տաճիկները ծեծում էին Բաղուի դռները։ Այսպիսի դժոխային պայմաններում, յեղափոխական կուսակցութիւնների Կեդրոնական Կոմիտէները եւ զանազան ազգերի միութիւնները առանձնանում են եւ մտածում իրենց անելիքների ու բռնելիք գիրքի մասին։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէն, որին փաստօրէն պատկանում էր բանակը, այսինքն՝ միակ կոռուղ ոյժը եւ որին, բնականաբար, վիճակուած էր ասել վճռական խօսքը, Յուլիս 30ի երեկոյեան, ժողովի նըստաւ ելք գտնելու ստեղծուած անելանելի կացութիւնից։

Ժողովը երկար տեսեց։ Չէր գտնւում ոչ մի միջոց փրկութեան։ Բոլորը զգում էին եւ պատկերացնում գալիք կոտորածների ու աւերումների

հակայական չափերն ու ձևերը: Բոլորին տիրել էր յուսահատական մի զգացում, եւ ամէն մէկը դժուարանում էր անել որեւէ յուսատու տոաջարկ: Որովհետեւ ոչ ոք չէր հաւատում, թէ կարելի է թշնամու հեա համաձայնութեան դալ:

Եւ ահա այդ ծանր վայրկեաններին, մօտաւորապէս զիջերոայ ժամը տասնեւմէկին, ներս մտաւ Ժողովարահ Ռոստոմը: Նա կանգնեց սեղանի մօտ եւ ասեց հետեւեալը.

— Մի՞թէ մենք պէտք է պարտուինք: Մի՞թէ մեր արդար դատը չը պէտք է իրականանայ: Մի՞թէ մեր ազգը պէտք է կոտորուի եւ աշխարհիս երեսից վերանայ, ինչպէս իր բաղմաթիւ հարեւանները անցեալում: Մի՞թէ չկայ արդարութիւն: Մի՞թէ քաղաքակիրթ Եւրոպան, որի ազատութեան եւ պատուին զոհարերում է հայութիւնը, չպէտք է օգնութեան հասնի: Մի՞թէ մեր գերմարդկային զոհարերութեամբ, յանուն սղատութեան, մարդկային իրաւունքների, յեղափոխութեան փրկութեան եւ Դաշնակիցների յաղթութեան, մենք նախախնամութեան կողմից պիտի դատապարտուինք ու այս կրիտիկական ըոպէին թողնուինք մենակ եւ անօգնական: Ո՞ր է արդարութիւնը, ո՞րն է մարդկանց պարտականութիւնը:

Վերջացնելով իր խօսքը, Ռոստոմը նստաւ սեղանի մօտ՝ մասնակցելու մեր Ժողովին:

Այդ ըոպէին դուռը բացուեց եւ սոցիալիստ-յեղափոխական Միքայէլ Տէր Պօղոսեանը ներս մտաւ խնդրելու, որ Ռոստոմը դուրս գայ:

Հարեւան սենեակում Տէր Պօղոսեանը յանձնել էր Ռոստոմին Պարսկաստանի Էնգելի քաղաքից ստացուած նոր ռադիօ հեռադիրը, որով յայտնուում էր, թէ անգլիական հինդ հաղարանոց մի զօրամաս այնտեղ պատրաստ է նաւերը նստելու եւ Բապուին օգնութեան հասնելու, եթէ միայն քաղաքը երկու օր պաշտպանուի եւ պահուի:

Ռոստոմը վերադարձաւ բոլորովին փոխուած: Նա, կարծես, նորէն յարութիւն էր առած: Կարգաց ռադիօ հեռադիրը եւ ասաց.

— Ինչ խօսք, որ կուում ենք, որ պահում ենք քաղաքը, պահում ենք Ժողովուրդը, պահում ենք հայի պատիւը եւ պաշտպանում ենք մեր եւ Դաշնակիցների դատը... Ոչ մի խօսք բանակցութեան մասին թշնամու հետ: Կըռիւ եւ անպայման յաղթութիւն:

Ժողովը որոշեց լարել բոլոր ուժերը եւ պաշտպանել քաղաքը մինչեւ անգլիացիների օգնութեան հասնելը: Իսկոյն արուեցին շտապ կարգադրութիւններ եւ արուեցին համապատասխան հրահանգներ:

Քաղաքային կուսակցութեան կոմիտէները հաւաքեցին իրենց կոուող ուժերը եւ ուղարկեցին ճակատները: Ընկերները անցան կենդանի զործի, հրապուրուած կռուի ցանկութեամբ եւ յաղթութեան տենչով:

Գիշերը ժամը 12ին, Ռոստոմի հետ միասին անցանք Սալեանի զօրանոցները, ուր գտնուում էր Համազասպի շտաբը: Յայտնելով ստացած լուրը եւ կոմիտէի որոշումը քաղաքի պաշտպանութեան մասին, անցանք ռազմաճակատները: Հրամանատարները, սպայութիւնը եւ զինուորները, իմանալով ուրախառիթ նորութիւնը, կերպարանափոխուեցին: Իրբեւ ընդհանուր նշա-

նարան զրուեց կոիւ, յաղթութիւն եւ ազատութիւն: Անհատից անհատ, չարքից չարք, ջոկատից ջոկատ տարածուեց այդ նշանաբանը տասը հազար հայ մարտիկ զինուորներէ մէջ, դասաւորուած երեսուն վերստ տարածութեամբ ճակատներում, Բագուի շուրջը, երեք կողմից:

Կէս զիշեր էր: Բոլորը, սուինները ձեռներին, իրենց դիրքերումն են եւ, կարծէք, զգում են, որ մօտենում է մենամարտի վճռական ժամը:

Դիմացը կանգնած է թշնամու քսան հազարանոց բանակը, սուլթանական Դւարզիան, Գալիպոլիում երկու հարիւր հազար անգլիացիների դէմ յաղթութիւն տարած զինվորիկները, զլխաւորութեամբ Նուրի փաշայի, հեծելազորի պետ Մուրաալ փաշայի եւ գերմանական ու տաճկական ականաւոր զօրավարների ու սպանների:

Ժամը երեքն է, դեռ մութ է: Պարզ երկնքում աստղերը շարունակում են ցոլալ, իսկ բարակ մահիկաձեւ կիսալուսինը պատրաստում է թագնուել հորիզոնի յետեւը: Նա, ինչպէս պաշտպանը իսլամի որդիներին, կարծես ըզգում է գալիք փոթորիկը եւ չկամենալով ականատես լինել իր հովանաւոր ետիների պարտութեան, հեռանում է:

Ի զուր սպասեց Նուրի փաշան, որ Բագուի ներկայացուցիչները գնային իրեն յանձնելու քաղաքի բանալիները... Ի զուր նա սպասեց հայ մարտիկների ներկայացուցիչներին, որ գային եւ յանձնէին իրենց զէնքերը: Ի զուր նա սպասեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչներին:

Նա գիտէր արդէն Շահումեանի կառավարութեան հեռանալը: Նա տեսել էր արդէն Շարան Դաղի գաղաթից տասնեակ նաւերի մեկնելը: Նա գիտէր, որ քաղաքում չկար իշխանութիւն: Նա կարծում էր, որ նաւթի աշխարհը արդէն գրաւուած էր: Նա չգիտէր միայն, որ հայ մարտիկ զինուորի կամքը պողպատի նման ամուր էր եւ նա պատրաստ էր ընդունել հարուածն ու տալ համապատասխան զարկը:

Չստանալով իր վերջնադրի պատասխանը եւ չտեսնելով յիշեալ ներկայացուցիչներին, Նուրի փաշան զայրանում է եւ հրամայում զօրքերին՝ շարժուել եւ պատժել ըմբոստներին...

Ժամը երեք եւ կէսն է: Թշնամու կողմից լուում են ձայներ եւ նկատում շարժումներ: Մերթ ընդ մերթ փայլում են նրա զինուորների սուինները եւ լսում է ձիաների խրինջոցը: Թշնամին առաջ է խազում եւ բոլոր ճակատներում սկսում է յարձակումը: Եւ ահա մի վայրկեան եւս, ու լրսում է տասնեակ գերմանական թնդանօթների ահռելի որոտը, հարիւրաւոր զնդացիների ճոճոցը եւ հազարաւոր հրացանների վզվզոցը...

Որոտում է երկինքը, գդրգում է գետինը...

Հաւատացեալ ասկեարները կարմիր Ֆէսերով հազարներով, երեսուն վերստ տարածութեամբ, վազում են դէպի մերոնց զիրքերը եւ գոռում «Ալլա՛հ, Ալլա՛հ»... Եւ արձագանգի փոխարէն լսում են մեր զինուորների աւընդհատ «ուռոռ»ները: Գործում են մեր հրետանիները, կրակում են մեր զնդացիները եւ բացւում են մեր հազարաւոր հրացանները...

Քաղաքը զարթնեց: Զարթնեցին քաղաքացիները: Սարսափը պատեց

չատերին: Մահու ուրուականն էին պատկերացնում: Լոյսը բացուեց: Թշնամին հասաւ մեր դիրքերին: Երկու հակառակորդ բանակները խառնուեցին իրար, եւ սկսուեց կատաղի բռունցքամարտը:

Դժուար է նկարագրել կռուի իսկական պատկերը: Հարկաւոր է հանձարեղ բանաստեղծի գրիչը եւ տաղանդաւոր նկարիչի վրձինը:

Այսպէս 1918 թիւ, Յուլիս 31ի առաւօտեան սկսուեց անհաւասար ճակատամարտը հայ զինուորի եւ տաճիկ ասկերի միջեւ: Սկսուեց եւ շարունակուեց անընդհատ վեց երկար օրեր: Կոիւը չէր դադարում գիշեր ու ցերեկ: Քաջ զինուորները դարձել էին գերմարդիկ, Հերկուլեսեան հսկաներ: Նրանք չէին ուտում, չէին խմում, չէին էլ մտածում սնունդի մասին: Ժամանակ չունէին: Մտածում էին միայն յաղթել կամ մեռնել:

Կատաղել էր եւ Թշնամին: Նրա գրոհը մեծ էր: Բայց նա չէր սպասում հայ զինուորի այս սոսկալի յամառութիւնը, կատաղի դիմադրութիւնը: Գերիներ չկային երկու կողմերի համար: Սպանւում էին հարիւրներով, հազարներով: Թշնամու զիակները անթիւ ու անհամար էին: Թշնամին վերջի ճիգերն էր թափում: Նրա նոր հասած թարմ ուժերը չպրտուեցին կռուի դաշտը, իսկ սաւառնակները պտըտում էին երկնքում եւ կրակ թափում դիրքերի վրայ:

Քաղաքի հայութիւնը(*) անխտիր գործում էր: Բոլոր խաւերը, հարուստ եւ ազգատ, կին թէ տղամարդ, ծեր թէ երեխայ իրենց լուման էին բերում ընդհանուրի ազատութեան գործին — մէկը կռուով, միւսը գործով, երրորդը դրամով, չորրորդը հացով, հինգերորդը փամփուշտ կրելով ու ջուր մատակարարելով...

Այո՛, գործում էր միայն հայութիւնը: Իսկ մեր հարեւաննե՞րը:

Եօթնասուն հազար ուս ազգաբնակչութիւնը անտարբեր էր: Կոիւը նրան կարծես չէր վերաբերում: Մեծ Ռուսաստանի այդ հատուածը կարծես չէր հասկանում Բագուի նշանակութիւնը, նաւթի արժէքը եւ նրա ոյժը:

Բագուի քսան հազարանոց հրէութիւնը «չէգոֆի» դերում էր: Նրան հետաքրքրում էր միայն աշխատանքը եւ նաւթի առեւտուրը:

Բագուի իննըսուն հազարանոց թրքութիւնը Թշնամու կողմնակից էր եւ ըստ հնարաւորութեան օգնում էր նրան:

Կողմնակից էր Թշնամուն եւ հինգ հազարանոց վրացիութիւնը՝ բայց նա կրաւորական դիրք էր բռնած:

Չէզոք էին նոյնպէս ուրիշ մանր ազգերը, — լեռնացիները, լեհերը եւ զանազան եւրոպացիներ:

Օգնեց հայ զինուորին որոշ չափով միայն Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութիւնը, որին կողմնակից էր զինուորական նաւատորմի եւ ծովակալների մնացած մասը: Դրա շնորհիւ հնարաւոր եղաւ, երեք օր Կասպեան

(*) Բագուի նահանգի հայութեան ընդհանուր քիւը հասնում էր հարիւր քսան հազարի, որից Բագու քաղաքում եօթնասուն հազար, 48 հայկական գիւղերում՝ երեսուն հազար եւ Լեֆոբանում, Սալեմանում, Աստրալայում, Գեօգլայում, Շամախում, Դերբէնդում, Ղաթայում եւ ուրիշ փոքր վայրերում՝ մօտ քսան հազար:

ծովում փնտռելուց յետոյ, չըջապատել եւ յետ բերել փախած բոլջեւիկնե-
րին, նաւերը ու ռազմամթերքը ու վերջինովս բաւարարել ռազմաճակատը:

Օգնում էր հայ զինուորին նաեւ բոլջեւիկներից մնացած զնդապետ
Պետրովի սլաշարման հրետանին, որը բաղկացած էր վեց հատ 6 եւ 8 դից-
մանոց թնդանոթներից եւ ունէր հայ հրամանատար եւ զինուորներ: Զորս օր
անդադար քաղաքի կեդրոնից, Պետրովսկայա հրապարակից, հազարաւոր
ռումբեր նա նետեց դէպի թշնամին եւ խաչաձեւ կրակով հերթով ուժրակո-
ծեց թշնամու զիրքերն ու թիկունքը, նախապէս բաժանելով քառակուսի շըր-
ջանակների:

Գործում էին եւ՛ Համադասպի չորրորդ եւ հինգերորդ հրետանիները,
որոնք կարմրած թնդանոթների բերաններից անընդհատ ռումբեր էին նետում
դէպի թշնամին:

Օդը սոսկալի տաքացել էր. գետինը թնդանոթների չուրջը կրակ էր
դարձել. թնդանոթածիզները մեքենայ էին վարձել. նրանք տաքից այրում
էին, հանել էին զգեստները եւ մերկ էին դործում: Հարիւրաւոր մարդիկ
ջուր էին կրում եւ անդադար չաղում թնդանոթների վրայ եւ չըջակայ գե-
տինը:

Կռուի դաշտը իրենից ներկայացնում էր մի հրարխային գետին: Օդը
վառւում էր, արիւնը հոսում եւ խեղոյն չորանում: Կայծակահար որոտները
խլացնում էին ամէն ինչ. մահը կլանում էր բոլորին եւ կարծես տօնում էր
իր յաջողութիւնը:

Դանտեան դժոխք...

Թշնամու հազարաւոր դիակներին միանում էին մերոնց հարիւրաւոր-
ները: Ընկնում էին քաջարի զինուորները: Ընկնում էր խիզախ սպայութիւ-
նը: Ընկաւ ազնիւ եւ քաջ Սերգոն, Համադասպի անվահեր օգնականը, բրի-
գադայի սիրտը, սէրը եւ յոյսը: Ընկաւ «Քալլագեօզ» եւ կտրիճ Իսակը, մեր
հեծեւազօրի պետը: Ընկաւ գեղեցիկ, խիզախ, ազնիւ ու կրակոտ Արամ Դով-
լաթեանը, 18րդ գումարտակի պետը, որը լինում էր միշտ գումարտակի առ-
ջեւը, մէջքը արած դէպի թշնամին, ձեռքերը բարձրացրած, ղեկավարելով
գումարտակը, որպէս պարահանդէսի օրկէստը: Ընկաւ Սերաստացի հսկան՝
Մուրատը, հայ հայդուկի իդէալը, Սուլթան Համիտի ահն ու սարսափը: Ըն-
կաւ եւ կտակեց իր հաւաստարիմ ընկեր Սեպուհին շարունակել սուրը գործը:
Ընկան շատ շատերը: Եւ բոլորն էլ ընկան ու մեռան միայն մի կարօտով, —
արդեօք փրկեցին իրենց մահով հարազատներին եւ մեծ գաղափարը, արդ-
եօք հասան անզլիացիները...

Աւա՛ղ: Միայն հինգերորդ օրը մտաւ քաղաք անզլիական զնդապետ
Ստոքսը՝ քառասուն զանազան սլաշտօնեաներով, թիկնապահներով ու կապիկ-
ներով(*): Եկաւ, տեսաւ եւ զարմացաւ: Տեսաւ, ինչպէս հայ զինուորը
պատժում է այն տաճիկին, որը Գալիպոլիում անպատուել էր իր զինակից-
ներին: Բայց ի՞նչ օգուտ: Թշնամին երկաթուղու գծով, Թիֆլիսի վրայով եւ

(*) Զինուորներից մի բանիսը իրենց զուարճութեամբ համար պահում էին իրենց
մօտ փռփրիկ կապիկներ:

Հայաստանի միջով, Աղստաֆա կայարանով անդադար ստանում էր նոր ուժեր, որոնց չպրտում էր կռուի դաշտը:

Կռուի հինգերորդ օրն է, Օգոստոսի 4ը:

Թշնամին կարծես սկսում է յաջողութիւն չափել: Նրան թարմ, խոշոր ուժերը ամէն ջանք են թափում պատռել մերոնց ջղթան, որի համար ընտրել են ամենադժուարին եւ ամուր ճակատը՝ Շիրսոփօ գիւղի ծովեզրը: Մի կողմից՝ ծովը, միւս կողմից՝ ժայռոտ բարձունքները, կախուած ծովի վերայ: Թշնամին գիտակցաբար այդ վայրն է ընտրել հարուածի համար: Նըպատակն է խաբել մերոնց: Շղթան պատուում է: Թշնամու լաւան հոսում է դէպի Բիրի-էյրաթի նաւթահանքերի ձորը, ուղղուելով դէպի քաղաք: Պահանջում է թարմ ոյժ, դուրս վոնտելու թշնամուն եւ նորից ծածկելու բացը:

Գնդապետ Աւետիսեանը խնդրում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէից ոյժ: Իր հայդուկներից եւ քաղաքացիներից, երեկոյեան ժամը 12ին, բեռնատար օտոմոբիլներով, կոմիտէն չտապ ուղարկում է հարիւր յիսուն հոգի՝ սպաներ Թարապղարեանի եւ Սարումեանի ղեկավարութեամբ: Հասնելով վըտանդի վայրը, մերոնք կռուի են բռնում թշնամու հետ Բիրի-էյրաթի եւ քաղաքամաս Բայիլովի միջանցքում, որտեղ թշնամու տասնեակ զնդացիները պատրաստ են լինում մերոնց լափելու: Եւ լափում են: Ընկնում է Թարապղարեանը: Ընկնում է ղինուորութեան մեծագոյն մասը: Վիրաւորում է ծանր՝ Սարումեանը: Վիրաւորում են մնացած ղինուորները: Եւ թշնամին շարժում է ծովափով Բայիլով քաղաքամասը եւ ապա՝ քաղաք:

Պատռուել է եւ կեդրոնի շղթան, Թշնամին դրաւել է Սալեանի զօրանոցները քաղաքի միւս ծայրում: Նրա ուժեղ Տ ղիցմանոց թնդանօթները իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը դարձրել են այդտեղ գործող մեր Տրդ հրետանու վրայ, որի պետն է գլխապետ Արզանովը եւ որի թնդանօթածիզները ամբողջապէս բաղկացած են բարձրագոյն դպրոցների ուսանողներից: Ռումբերը պայթում են մերոնց գլխին, փչացնում են թնդանօթները, սպանում եւ վիրաւորում են ուսանողներից շատերին, որոնց թում եւ Ռուբէն Շաթիրեանին(*) — քառասուն եւ երկու տեղից:

Օգոստոս 5ն է, առաւօտեան ժամը 8ը: Թշնամին ոգեւորուած է: Նա արդէն կարծում է, թէ քաղաքը իրան է, եւ անդադար գոռում է՝ Ալլա՛հ, Ալլա՛հ...

Գնդապետ Աւետիսեանը, նստած իր պրասենեակում, գլխաւոր շտաբում, խորհում է եւ անում հեռախօսով վերջին կարգադրութիւնը: Նա հրամայում է տասներորդ դումարտակին, որը կատաղօրէն գիմադրում էր թըշնամուն՝ գերեզմաններում, Բիրի-էյրաթի բարձունքների վրայ. «Առանց ըտպէ կորցնելու՝ թողել տեղը թշնամուն, իսկոյն վար լընել նաւթահանքերի ձորը եւ թիկունքից խփել ծովափով քաղաք հոսող հակառակորդին»:

Հրամայում է եւ յայտնում պաշտօնակիցներին. — «Եթէ այս վերջին

(*) Ռուբէն Շաթիրեանը մի տարի բժշկութիւնց յետոյ եւ կորցնելով մի ոտը, մի աչքը, ծնօտի մի մասը, անցաւ Հայաստան եւ շարունակեց իր զինուորական ծառայութիւնը Հայաստանի զօրամասերում:

հրամանս կատարուի շտապ եւ ճշգրիտ, մենք փրկուած ենք, փրկուած է եւ քաղաքը. հակառակ դէպքում շուտով կը սկսուի քաղաքում տաճկական վանդէան» :

Անցնում է մի ժամ :

Յանկարծ զնդակի արագութեամբ տարածւում է ամբողջ քաղաքում ուրախ լուրը :

«Թշնամին փախչում է» :

Եւ իրօք կատարում է հրաշքը : Տասներորդ գումարտակը մատնատիքական ճշգրութեամբ կատարում է հրամանատար Աւետիսեանի հրամանը : Նա իրեն գցում է ձորը, անցնում Թշնամու թիկունքը եւ սկսում գրոհը :

Թշնամին յանկարծակիի է գալիս եւ շուտով խուճապի է մատնւում, փախուստի մէջ փնտռելով իր փրկութիւնը : Եւ փախչում է յետ : Գլխակորոյս, Թափելով զէնքերը, թողնելով գնդացիները, մերոնց հարուածի տակ, նա միեւնոյն ձորով փախչում է եւ անցնում Շիխովօ լեռների յետեւը, Պուտայի հովիտը եւ ապա Շաբան Դաղի բարձունքները :

Այդ փախուստը կայծակի արագութեամբ տարածւում է ռազմաճակատներում : Ամէն տեղ Թշնամին, սարսափով բռնուած եւ խուճապի մատնւած, փախչում է ու փախչում, իսկ մերոնք, ոգեւորուած՝ հետապնդում են ու հարուածում :

Անողորմ էր հարուածը, մեծ էր կոտորածը : Թշնամին միայն Պուտայի հովիտում թողնում է երկու հազարի չափ զիականեր :

Այսպէս փրկուեց Բագուն Օգոստոս Ծին, 1918 թուին :

Այսպէս նա ցոյց տուեց համայն աշխարհին հայ մարտիկի հերոսական ոյժը :

Փա՛ռք նահատակուածներին :

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ամսագիր, Գ. տարի (1925), քիւ 9 :

ԻՆՉՊԵՍ ՌՈՍՏՈՄԸ ՀԵՌԱՅԱՒ ԲԱԳՈՒԻՑ

Ռոստոմի հանդէպ, որպէս կուսակցական հիմնադրի, խոր յարգանք եմ ունեցել, մանկութեանս օրերից: Սակայն, նրան մօտից ճանաչեցի միայն 1917ին, նրա Բաղու զաւուց յետոյ: Երբ ճանաչեցի՝ յարգանքս վերածուեց պաշտամունքի բաղում ընկերների պէս: Նրա հետ եղայ անբաժան մինչև Բագուից իրան վաղթը: Նրա հրահանգով՝ Պետրովսկի գնացի, ապա այնտեղից անցայ Հիւսիսային Կովկաս եւ այսպէս միայն բաժանուեցի նրանից:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի (ընտրուած ուսանական յեղափոխութիւնից յետոյ) կազմի ամենակրտսեր անդամն էի: Եւ այն աշխատանքները, որ իմ ուսերի վրայ էին դրուած, պատճառ էին շարունակ, որ Ռոստոմի եւ Արրահամի հետ լինեմ, նրանց հաւանութիւնը եւ ցուցմունքները ստանամ: Այնպէս որ լիովին իրազեկ եմ Բագուի դէպքերին, ինչպէս եւ քաղաքը թողնելու վերջին ժամերի անցուդարձին:

Սեպտեմբերի սկզբներին արդէն անգլիական զօրամասը լքել էր Բագուի ճակատը եւ հեռացել: Ճակատի կացութիւնը դառնում էր խիստ յուսահատական, բայց մենք դեռ յամառում էինք դիմադրել: Սակայն, օրաուր դիմադրութիւնը դառնում էր անիմաստ թէ՛ ռազմական եւ թէ՛ քաղաքական մի շարք բարդութիւնների շնորհիւ, որոնց մասին տեղը չէ այստեղ խօսիլ:

Քաղաքը լքելու օրերը մօտենում էին, եւ ահա Սեպտեմբեր 17ի երեկոյեան, Կ. Կոմիտէն լայնացրած նիստ գումարեց՝ քաղաքը թողնելու խնդիրը քննելու համար: Որոշուեց քաղաքը թողնել նոյն գիշերը, ժամը 12ին: Որոշումը կայացաւ բոլո՞ն վիճարանութիւններից, յուսահատական եւ դրամատիկ ապրումներից յետոյ, երեկոյեան ժամը 8ին: Որով՝ շատ կարճ ժամանակ էր մնում քաղաքը թողնելու մասին պէտք եղած կարգադրութիւններն անելու ամբողջ ճակատին, բոլոր մարմիններէն եւ վարչական հաստատութիւններին, ինչպէս եւ ամբողջ ժողովրդին:

Ամբողջ ծովափում գտնուող նաւերը, մակոյկները եւ ուրիշ փոխադրական միջոցները դրուեցին նահանջը ղեկավարող ընդհանուր լիազօր՝ Գ. Բալայեանի տրամադրութեան տակ: Նա, ի հարկէ, անմիջապէս անցաւ գործի:

Սակայն, անցնենք մեզ հետաքրքրող խնդրին: Կ. Կոմիտէի պատմական այդ նիստի ամենաողբերգական պահը Ռոստոմի հարցն էր:

— Ես պիտի մնամ քաղաքում, — ասաց նա. — ամբողջ ժողովուրդը տեղահան անել եւ քաղաքից հեռացնել չպիտի կարողանանք: Շատերն էլ իրենք չպիտի ցանկանան թողնել տուն-տեղ: Ունինք Շամախու ամբողջ գաւառի գիւղացիութիւնը, որ նահանջող բանակի հետ եկել հաւաքուել է Բագուում: Քաղաքը դրաւող տաճիկները անպայման պիտի կոտորած սարքեն: Բայց իմ

նրանց ձեռքը անցնելը եւ հրապարակով կախուելը շատ բան պիտի փոխի: Այս պայքարի ղեկավարներէից մէկը պիտի մնայ ժողովրդի կողքին: Եւ կրկնում եմ, դա միայն եւս պիտի լինիմ:

Ահա մօտաւորապէս նրա պատճառաբանութիւնը, որ ոտմորի պէս պայթեց ժողովի մէջ:

Մեր առարկութիւններն ու թախանձանքները չկոտրեցին նրա յամառութիւնը: Ընդհանուր յուզումը աննկարագրելի էր: Պապաչայի (Լեւոն Թադէոսեանի) զոյգ ակնոցների տակից արդէն արցունքները սահում էին այտերի վրայ:

Եկաւ Ազգային Խորհրդի նախկին նախագահ՝ Հայկ Տէր Միքայէլեանը: Երբ այս պատուական ծերունին լսեց Ռոստոմի որոշումը՝ մնալ քաղաքում, ուղղակի ինքն իրեն կորցրեց: Երկար համոզում էր նրան հրաժարուել այդ մտքից: Ինքը պատրաստ էր եւ պիտի զլխաւորէր այն յանձնախումբը, որ պիտի ընդառաջ երթար տաճիկ հրամանատարութեան: Ասում էր, որ Ռոստոմը պէտք չունէր մնալու եւ որ նրա պէս մի զոհ մենք պէտք չէ տանք: Ի վերջոյ, ծերունին, արտասուքները աչքերին, չոքեց Ռոստոմի առջեւ եւ խնդրեց, որ խօսք տայ, որ անպայման պիտի հեռանայ քաղաքից: Այդպէս էր ահա, որ դիմեց:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան դիւցազնական պատմութեան մէջ այդ ժողովը պիտի մնայ եզակի: Սակայն, նրա մանրամասնութիւնների տեղը չէ այստեղ:

Բազմազան ու դժուարին խնդիրներ կային կարգադրելիք այդ կարճ ժամանակաշրջանում: Բայց հոգուս խորքում մի կասկած ծուարել էր Ռոստոմի հեռանալու խնդրի առթիւ: Մեր անգուգական Յովսէփ Այլամազեանին կանչեցի եւ կարգադրեցի աչքը չհեռացնել Ռոստոմից եւ հետեւել նրան շարունակ եւ մեզ իրազեկ պահել նրա շարժումների մասին:

Հեռախօսները անընդատ գործում էին: Զիւաւորներ եւ մեքենաներով սուրհանդակներ թռչում էին ամէն կողմ: Բոլոր թաղամասերում տնէ տուն շրջում էին խմբակներ լուր տալու ժողովրդին քաղաքը թողնելու որոշման մասին, ինչպէս եւ յայտնելու իւրաքանչիւր թաղի համար նշանակուած մօտակայ նաւահանգիստը եւ նաւերը:

Արխիւներ, ոսգմամթերք, հիւանդ կամ վիրաւոր փոխադրելու մասին զեկուցում էր թէ՛ Աբրահամին եւ թէ՛ Ռոստոմին, որը ամէն տեղ էր եւ անմիջական կարգադրութիւններ էր անում:

Կ. Կոմիտէի զանազան մարմինների եւ Ազգային Խորհրդի, ինչպէս եւ մեր շէնքի շրջանում բնակուող ժողովրդի համար յատկացուած էր «Պուշկին» նաւը, որը գնալու էր Իրան եւ վերջինը թողնելու էր նաւահանգիստը:

Նաւերը թողնելու էին քաղաքը երեք ուղղութեամբ՝ դէպի Պետրովսկ, Կրասնաւոտսկ եւ Էնդէլի (այժմ Փահլեւի):

Ճակատի զօրամասերը թողնելու էին զիրքերը հրամանատարութեան ցուցմունքներով: Արդէն ամենահեռաւոր Արմէնիքենդ կոչուող թաղամասից ժողովուրդը իջել էր նաւահանգիստները: Քաղաքում բոլորը զիտէին, եւ հեռացողը հեռանում էր: Մեր թաղային մարմինների շէնքերը զատարկուած

էին, եւ մեր Կ. Կոմիտէի ու Ազգային Խորհրդի հսկայ շէնքը իր բազմաթիւ սենեակներով ամայացած էր:

Արրահամը, իր սնրաժառն պորտֆիլը թեւի տակ, մի խումբ ընկերներէ հետ արդէն զնայել էր որոշուած նաւը, իսկ Ռոստոմը դեռ չէր չտապում: Մօտեցայ իրեն.

— Ռոստոմ, 15 րոպէ մնաց, զնա՛նք:

— Ոչինչ, թշնամին անմիջապէս քաղաք չի մտնի:

— Բայց, նաւը կարող է չարժուել:

— Նա մերջինը պիտի մեկնի:

Սրընթաց ձիաւոր սուրհանդակներ եկան, ապա զեկուցում տուին ու անցան:

Փողովուրդը արդէն նկատելիօրէն պարպւում էր: Ռոստոմը շարունակ հարց ու փորձ էր անում, թէ չի՞ մնացել արդեօք մի տեղ, ուր լուր տրուած չէ քաղաքը թողնելու մասին: Էլ ոչ մի տեղից հեռախօսի պատասխան չկար: Լոկաց եւ հրամանատարութեան հեռախօսը:

Ճնշող ու ծանր վայրկեաններ էին ամայի եւ տակնուվրայ եղած մեր շէնքում:

— Գնանք, — ասաց Ռոստոմը:

Ես եւ Յովսէփը ընկերացանք իրեն:

Կ. Կոմիտէի շէնքի փողոցը տանում էր ուղիղ ծովափ, ուր գտնուող նաւահանգիստի մօտ խարիսխ էր ձգել «Պուշկին» նաւը: Փողոցը թաղուած էր անթափանց խաւարի մէջ: Շամախուց զաղթած զիւղացիները սայլերով, եղներով դեռ շարունակում էին զնալ դէպի ծովափ:

Բաւական զնայել էինք, երբ այդ մթի ու ժխորի մէջ կորցրինք Ռոստոմին: Մինչեւ նաւահանգիստ վաղեցինք, փողոցի իւրաքանչիւր մայթը մէկս վերցրած: Չկար, բայց մեղանից արագ զնալ չէր կարող:

Որոշեցինք նորից զնալ Կ. Կոմիտէի շէնքը տարրեր ուղիներով: Յարակից փողոցները կտրեցի, դուրս եկայ մինչեւ Բոլշայա Մորսկայա եւ Տեքեֆոննայա փողոցով վերադարձայ Դրդ թաղամասի գրասենեակը, որը աւերուած ու գատարկ էր, ինչպէս մեր բոլոր հիմնարկների շէնքերը:

Յովսէփի հետ յուսահատ հանդիպեցինք ու վաղեցինք նաւահանգիստ: Նաւ մտնելը շատ դժուար էր արդէն, բայց մտանք եւ ստուգեցինք, որ Ռոստոմը չկայ:

Չգիտեմ ի՞նչ մղումով՝ նորից դուրս եկայ նաւից եւ վերադարձայ մեր շէնքը: Հեռուից արդէն նշմարում էի ափը թողնող նաւերը: Արդէն 12ից քառորդ անց էր, կէս ժամ վազվզել էի: Շէնքը նոյն պատկերն էր ներկայացրել, բացի այն, որ մթերքների պահեստներով մի փոթորիկ էր անցել ու տակնուվրայ արել:

Չանգահարեցի մի քանի տեղ: Ապարդիւն: Յոգնած ու յուսահատ՝ կրկին դիմեցի դէպի նաւ: Տեղը չէ այստեղ նկարագրել նաւը ընկնելու պարագաները...

Երբ արդէն նաւի վրայ էիմք, Արրահամը մի խումբ ընկերներով չորջապատեց երկուսիս:

— Երկու հոգի կորցրի՞ք նրան, — զարմացած հարցրեց Աբրահամը։
Պատմեցինք մանրամասն։

— Դիտմամբ խոյս է տուել, — եզրակացրեց ընկերներից մէկը։

Ու այսպէս Ռոստոմը չկար։

Մեզանից առաջ դնացած նաւերով հեռացած լինել չէր կարող, անշուշտ։ Ափից շատ հեռու, ուր թշնամու ուռմբերը մեզ չէին հասնում, նաւը կեցրել էինք եւ անցնող նաւերից նաւապետի միջոցով հարցնում էինք Ռոստոմի մասին։ Սակայն, Ռոստոմը ոչ մի նաւի մէջ չէր։

Յուսահատութիւնը ընդհանուր էր։ Լոյսը բացուել էր։ Էլ ոչ մի նաւ չկար։ Մենք արդէն մօտենում էինք Էնգելիին (Փահլեւի), երբ հորիզոնի վերայ նկատուեց մեզ հետեւող մի փոքրիկ նաւ։ Մօտենում էր եւ արդէն որոշ էր, որ Կասպից ծովի ռազմանաւերից մէկն էր։

Նաւապետի սենեակի մօտ, բարձր տախտակամածի վրայ հաւաքուած, ամէն կողմից դիտում էինք մօտեցող նաւը, երբ ընկերներից մէկը գոչեց.

— Ռոստոմը...

Ձեմ յիշում որի՞ հեռագիտակն էր։ Ուղղակի պոկեցի նրա ձեռքից։ Նաւի մէջ, տախտակամածի վրայ, աթոռի վրայ նստած էր մի գինուորական, որից մի քիչ հեռու մի քանի զինուորականներ նաւի եղրին, իսկ նըստողի մօտ անց ու դարձ էր անում քաղաքացիական զգեստներով մէկը, որը կասկածից դուրս էր, որ Ռոստոմն էր։ Քանի նաւը մօտենում էր, այնքան արդէն որոշ էր դառնում, որ Ռոստոմն է նաւի մէջ։

«Պուշկին»ը իրօք լեփ-լեցուն էր։ Բոլորը գիտէին, որ Ռոստոմը անյայտացել էր։ Թէ՛ մեր ընկերները եւ Թէ՛ ժողովուրդը յուսահատ ժամեր էին անցրել այն մտատանջութեամբ, թէ Ռոստոմը մնացել է Բազում։ Եւ երբ ռազմանաւը, մեր նաւապետի հետ խօսելուց յետոյ, մօտեցաւ մեզ, աննկարագրելի ուրախութեան րացազանչութիւններ թնդացրին օդը, ի տես Ռոստոմին, որը փոխադրուեց մեր նաւը։

Թողնենք ընկերների հանդիպումը նրա հետ, պատմենք այն, ինչ որ նա ասաց ինձ։ Տեղի էր ունեցել հետեւեալը.—

Ռոստոմը չէր կարողացել ստուգապէս իմանալ, թէ արդեօք զօրաւար Բազրատունին, որ մի ոտքը կտրուած՝ գամուած էր աթոռին, տարուած էր նաւ, թէ՞ լքուած փախուստի ժխորի մէջ։ Այս մտահոգութեամբ նա խոյս էր տուել մեզանից եւ փնացել հրամանատարութեան շէնքը, ուր ամէն ինչ տակնուվրայ էր եղած։ Գտել էր նրան իր առանձնասենեակում՝ յուսահատ նստած։ Մոռացել էին նրան տանել նաւը։

Ի՞նչ դժուարութիւններով, չալակած իջեցրել էր փողոց եւ ի՞նչ չարչարանքով հացքրել ծովափ, աւելորդ է պատմել։ Զինուորականների օգնութեամբ տարել էր նրան հրամանատարութեան նաւը եւ ցանկացել դուրս գալ՝ մեր նաւը զալու։ Սակայն, զօրաւարը ընդդիմացել էր եւ հրամայել, որ իր նաւը թողնի ափը, միտահ, որ մեր նաւը արդէն ափից հեռացել էր եւ Ռոստոմը մեզ հասնել չէր կարող։ Ռազմանաւը կտրուել էր ափից այն պահին, երբ Բայիլովի բարձունքներից եկող թնդանօթի ուռմբերը արդէն պայթելիս են եղել նաւի շուրջը։

Այդ նաւը — անունը չեմ յիշում — հեռանալով ոմբակոծութեան սահմաններէց, մնացել էր Բազուի գիմաց, բայց էր թողել բոլոր նաւերը եւ, երբ արդէն ծովափին ոչ մի նաւակ չէր մնացել, թողել էր Բազուն եւ, խիստ արագընթաց լինելով, հասել էր մեզ:

Ահա թէ ի՛նչ պայմաններում եւ ի՛նչպէս Ռոստոմը թողել էր Բազուն այդ ծանր ու դժնդակ օրերին:

Ռոստոմի յատուկ էր մտահոգ լինել բոլորի մասին, բոլոր պայմաններում եւ երբեք իր մասին:

Արդեօք այդ չէ՞ր պատճառը նաեւ իր այնքա՛ն անժամանակ վախճանի...

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ամսագիր, 1948, Բիւ 1:

ԱՅԼ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Բագուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի մէկ ժողովը, որ կայացաւ քաղաքի տնկման՝ Սեպտեմբեր 14ի երեկոյեան, յիշելն անհրաժեշտ է, մանաւանդ որ Կ. Կոմիտէի կազմից չատերը չկան այլեւս: Ազգային Խորհուրդը միաձայնութեամբ որոշել էր, որ նախագահ Ա. Գրիլխանդանեանը եւ Ռոստոմ Զօրեանը անպայման հեռանան քաղաքից: Ազգային Խորհրդի ժողովից յետոյ կայացաւ Կեդրոնական Կոմիտէի վերջին խորհրդակցութիւնը, ուր Ա. Գրիլխանդանեանը, ներկայացրեց քաղաքի կացութիւնը, աւելացնելով նաեւ Ազգային Խորհրդի որոշումը՝ իրենց քաղաքից հեռանալու մասին: Զեկուցումից անմիջապէս յետոյ, Ռոստոմը դարձաւ Աբրահամին.

— Աբրահամ, դու պիտի մնաս եւ կախուես:

Շեշտը կտրուկ էր եւ հրամայական: Ազգային Խորհրդի նախագահը պէտք է կախուէր...

— Լա՛ւ, պատասխանեց Ա. Գրիլխանդանեանը, առանց որեւէ դժգոհանքի:

Զուր մաղուեց բոլորի գլխին: Պապաշան (Լեւոն Թադէոսեանը) խոր յուզումի մէջ էր: Պարզ էր, որ Ռոստոմը Աբրահամին մինակը ձգողը չէր Բագու՝ դաժան թուրքերի ձեռքը:

Ու պիտի կախուէին Ռոստոմն ու Աբրահամը Բագուի փողոցներում, թուրքերի ձեռքով, իրենց կողքին ունենալով նաեւ ուրիշներ...

Ո՛չ: Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բագուի Կեդր. Կոմիտէն չէր կարող իւրացնել նման առաջարկ: Եւ գերակշռեց հաւաքականութեան կամքը:

«ԱԶԴԱԿ» շաբաթօրեակ, 1946, Փետր. 1:

ՄԻ ԷՋ ՌՈՍՏՈՄԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

1918 թ. Յուլիս ուղիղ 10ն էր. հայութեան համար մի չարագաստիկ օր, երբ զօրքի աջ թևը՝ Համազասպի բրիգադան սուփից ու ծարաւից թուլացած ու անկազմակերպուած, թշնամու գերակշռող ուժից լքեց Մազրասոս (Շամախու գաւառ) գիւղի Շուրուղինի Փրոնտը եւ խառն ի խուռն փախաւ մինչեւ Բագուայ դռները, որից յետոյ Բագուն օղակուեց չորս կողմից եւ սկսուեց հայ մարտիրոսազրութեան պատմութեան գրքում մի փայլուն էջ եւս բացուել: Այդ նահանջի ժամանակ Համազասպի շտաբում էր եւ Ռոստոմը, որը պատերազմի ամբողջ ընթացքում եղաւ յիշեալ բրիգադայի լաւագոյն ընկերը: Ինչպէս շեշտեցի, Համազասպի բրիգադան, աւելի շուտ գունդը, փախչում էր երկար շարաններով, որոնց երկարութիւնը 100 վերստի էր հասնում: Զօրքի նահանջի հետ դատարկուեցին Շամախու, Գէօջայի եւ Արէշի գաւառների բոլոր հայկական գիւղերը: 40-50 հազար ազգաբնակութիւն բռնել էր Շամախու եւ Բագուի միջեւ եղած ճամբան: Բոլորս լքուած, յուսահատուած էինք: Մեզնից իւրաքանչիւրը աշխատում էր շուտ փախչել, հեռանալ թշնամու հետեւող հեծեալազօրքից, որը կտրել էր ճամբան եւ գիւղացիների մի քանի սայլեր յետ էր տուել դէպի տաճկական բանակը: Փախուստը անքան անակնկալ եղաւ, որ 3100 զինուորներից մի 30 մարդ չմնաց, որ գաղթականների թիկունքը պաշտպանէ: Այդ խուճապի ժամանակ, մայրերը խեղճորոյս ձգում էին իրենց մանուկներին թփերի տակ, իսկ որդիները իրենց ծնողներին էին թողնում եւ առաջ ընթանում: Այդ պահուն բոլորի մէջ գործում էր միայն փախուստի բնազդը: Հայրենիք, ընտանիք, պարտականութիւն՝ բոլորը ի դերեւ էին եղել մեր սրտից: Ահա մի այդպիսի վայնասունների, ճիչերի մոմենտից էր, որ հանդիպեցի Ռոստոմին մեն-մենակ, ուստական հասարակ զինուորի հագուստի մէջ, փոշիի մէջ կորած ուսարընակ Մարադա (Շամախու գաւառ) գիւղում: Այդ գիւղում, բացի մեր սիրելի Ռոստոմից, ոչ ոք չկար: Նախօրօք ատոմորիւնների մէջ փախել էին բոլշեւիկեան կառավարութեան յեղափոխական, ուլտրա-կոմունիստ կոմիսարները, մասնելով հիւանդ ու տգեղ գթութեան քոյրերին ճակատադրի անողոք քմահաճոյքին: Զկար Համազասպի շտաբից եւ ոչ ոք: Ռոստոմն էր, որ Մարգարէի նման ման էր գալիս գիւղի հիւանդանոցները, վիրաւոր եւ հիւանդ զինուորների հաւաքում Բագու տեղափոխելու համար: Երբ Ռոստոմին հանդիպեցինք այդ զրութեան մէջ, զարմացանք, որ չէր մտածում փախչել: Առաջին մեր հարցումն եղաւ նրան.

— Ընկեր Ռոստոմ, ինչո՞ւ էք մնացել այստեղ, չէ՞ որ փախչող փախչողի յետեւից է: Մեր այդ հարցումին նա չպատասխանեց՝ պարզօրէն խուսափեց:

— Ունի՞ք ձեզ հետ Փուրղոններ կամ սայլեր, — զիմեց նա այս խօսքերով մեզ։ Եւ երբ յայտնեցինք, որ մեզ հետ Բագու եւ զնում թեթեւ բեռնաւորուած ուսս զխաչացիներ զեց Փուրղոն, մի թեթեւ ժպիտ երեւաց նրա կիսճառս ճակատին։ Իսկոյն խնդրեց, որ իրեն տանենք կառապանների մօտ, որոնք կազմ ու պատրաստ ուզում էին մեկնել գիւղից։ Այնուհետեւ սկսուեց երկար ու բարակ մի սակարկութիւն Ռոստոմի եւ կառապանների մէջ, որոնք սկզբում մերժում էին նրա զիմումները։ Ռոստոմը կպել էր կառապաններին եւ չէր ուզում նրանցից բաժանուել։ Եթէ տեսնէիք, թէ ինչպէս էր խնդրում, ուղղակի կը զարմանայիք։

Հարազատ հայրը իր որդիների համար աշնուէս չէր հողայ, ինչպէս հանդուցեալը հայ գինուորի համար։ Վերջուպէս Ռոստոմին յաջողուեց կառապանների գութը շարժել ու համաձայնեցնել, որ իրենց հետ վերցնեն վիրաւորներին։ Իր գործը աւարտած համարելով, մեզ էլ ճանապարհեց, իսկ ինքը մնաց, պատճառաբանելով, որ ինքը ձիով է, երբ մենք եւ Փուրղոնները անցնենք մօտակայ գառիվերը, ինքը կը հետևի մեզ։ Զատիվերը անցանք, դեռ մի 20 վերստ էլ առաջ, բայց չկար Ռոստոմը։ Կէս գիշերին հեռուից երեւացին երկու ձիաւորներ, որոնցից մէկի «բարեւ»ից իմացանք, որ Ռոստոմն է, որը մի կազ ձիու վրայ նստած, վեղարանման մեջուկը գլխին, անցաւ մեր մօտից։ Այդ դէպքից յետոյ Ռոստոմը իմ աչքում չատ բարձրացաւ։ Այդ ժամանակ միայն հասկացայ, թէ ինչու նա վայելում է բոլորի սէրն ու յարգանքը։

«ԱՌԱՒՕՏ» շաբաթաթերթ (Թեհրան), 1919 Մարտ, Թիւ 3։

ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԵՏ

Բագուի կոիւններու ամենատաք մէկ շրջանին էր, որ Մուրատի, Սեպուհի, Ստեփան Ծաղիկեանի ու Բժիշկ Արշակ Պօղոսեանի հետ հասանք այնտեղ:

Շամախի — Կէօքչայ ճակատին վրայ գտնուող մեր զինուորները՝ թըշնամու գերազանց ուժերու ճնշումին տակ՝ սկսած էին նահանջել: Թրքական բանակը, որուն միացած էին Ալրպէյճանի ու Հիւսիսային Կովկասի իսլամները, աներկիւզ կ'արշաւէր դէպի Բագու...

Խուճապային օրեր էին: Բարեբախտաբար, Բագուէն ուղարկուած նոր ու թարմ ուժերով ռազմաճակատի երերուն վիճակը սկսած էր մասամբ դարմանուիլ, եւ այսպէսով հնարաւորութիւն կը տրուէր պաշտպանութեան ղեկավարներուն՝ նոր, արմատական միջոցներու մասին մտածելու:

Ստեփան Շահումեանի հրաւեր-նամակին մէջ՝ մեղի յանձնարարուած էր առժամապէս տեղաւորուիլ Բագու, իր շատ մօտիկ ընկերներէն մէկուն՝ Սերգէյ Մարտիկեանի տունը: Վերջինը Մուրատին ու Սեպուհին ծանօթ էր, ուստի շոգենաւէն ուղիղ ղեացինք այնտեղ:

Բնակարանը բաւական մեծ էր: Դիւրութեամբ տեղաւորուեցանք: Տեսակ մը կայան էր Մարտիկեանի բնակարանը, որ մեզմէ առաջ բնակած էին ուրիշներ ալ, ի միջի այլոց, կամաւորական Ա. զօնդէն իմ շատ մտերիմ ընկերս՝ Անաստաս Միկոյեանը, որ այդ օրերուն մեկնած էր Մոսկուա ու վերադառնալու էր շուտով:

Փակագծի մէջ, ըստ կարգին, ըսեմ, որ Միկոյեանը արդէն Բագուի մէջ յայտնի դէմք էր, եւ ես անծանօթ էի այդ պարագային, որովհետեւ ընդհանրիկ դառնալէն յետոյ, բնա՛ւ առիթ չէի ունեցած իրեն հանդիպելու: Շատ ուրախացայ, երբ լսեցի, որ պիտի վերադառնար ու պատեհութիւն պիտի ունենայի զինակից ընկերոջս տեսնելու: Միամտօրէն կ'ենթադրէի, թէ բարի, առաքինի ու հայրենասէր ընկերոջ մը պիտի տեսնէի, ինչպէս որ ճանչցած էի զայն՝ մեր կամաւորական շարքերուն մէջ, կռուի առաջաւոր զիրքերուն վրայ:

Հիասթափութեանս մասին վաղաժամ է խօսիլ, յուշերուս ընթացքին պիտի տեսնենք:

Մուրատն ու Սեպուհը աճապարեցին շտաբ երթալու, սրպէսպի հանդիպէին Ռոստոմին ու միւս ղեկավար ընկերներուն: Ստեփան Շահումեանի հետ ժամադրութիւնը ձգեցին, որ Սերգէյ Մարտիկեանը կարգադրէր յաջորդ օրուան համար:

Բաւական ուշ վերադարձան Մուրատն ու Սեպուհը: Իրենց ստացած տեղեկութիւնները Բագուի վիճակի մասին հետեւեալն էին.

— Բազուն ձգնաժամային զրույթեան մէջ է : Մոսկուա վճռական կերպով մերժած է օգնական ուժեր զրկել, իսկ Անգլիացիներու կողմէ Էնգէլիէն օգնական ուժեր զրկուելու առաջարկին՝ բացարձակապէս դէմ է Ստեփան Շահումեանը : Մեզի յանձնարարեցին, որ վաղուան մեր տեսակցութեան ընթացքին հայ ժողովուրդին սպառնացող ահաւոր վտանգը մատնանշենք եւ թախանձանօք խնդրենք, որ չընդդիմանայ Անգլիացիներու առաջարկին :

★ ★

Միջառանձային զիշեր մը եղաւ Բազուի մէջ մեր անցուցած առաջին զիշերը : Անհամբերութեամբ կը սպասէինք առաւօտեան, որպէսզի լսէինք Շահումեանի որոշումը :

Սերգէյ Մարտիկեանը շատ կանուխ արթնցած ու նախաճաշի պատրաստութիւն տեսած էր : Երբ լսեց մեր ոտնաձայները, ներս մտաւ ու հաղորդեց, որ Շահումեանը պատրաստ է առաւօտեան ընդունելու Մուրատին ու Սեպուհին :

Հասցնելով նախաճաշ ընելէ յետոյ, անոնք մեկնեցան, իսկ մենք, բըժիշկ Պօղոսեանը, Մաղիկեանն ու ես առիթէն օգտուելով, դուրս եկանք, ծանօթանալու համար Բազուին :

Կամաւորական Ս. Գնդին մէջ ունէինք բաւական բազուցիներ, որոնք ամէն օր Բազուն գտնելով մեզ ծանօթացուցած էին : Յատկապէս աչքի կ'իյնար այդ տեսակէտէն իմ վաշտիս քարտուղար Յովհաննէս Ղազարեան Բաբայեանը :

— Բազուն ձեր տեսած քաղաքներից չէ : Պէտք է ապրել այնտեղ, ճանաչելու համար թէ ի՞նչ սքանչելի քաղաք է... :

Անկեղծ ըլլալու համար ըսեմ, որ ընկերներս ու ես առանձնապէս ըսքանչանալու որեւէ բան չտեսանք, հրապուրիչ որեւէ անկիւն չգտանք զիտելու, հիացումի առարկայ որեւէ չէնք, հրապարակ, կոթող չտեսանք, այլ միայն տխուր ու աղտոտ փողոցներ ու հեռաւոր ռադմաճակատէն վերադարձող թափթփած ռուսական բանակի կորովաղուրդ զինուորներ... :

Մաղիկեանը առաջարկեց անցնիլ գլխաւոր Շտաբը. թերեւս հոն հանդիպէինք Մուրատին ու Սեպուհին, որոնք հաւանաբար վերադարձած պիտի ըլլային Շահումեանի պաշտօնատունէն :

Շտաբին մէջ գտանք բոլոր ընկերները, որոնք Բազուի պաշտպանութեան մէջ կարեւոր դեր կը կատարէին, — Ռոստոմը, Գիւլիսանդանեանը, Արարատեանը, Բալայեանը եւ ուրիշ մեզի տնձանօթ ընկերներ : Ամէնքն ալ անհամբեր կը սպասէին Մուրատի ու Սեպուհի վերադարձին՝ իմանալու համար Շահումեանին հետ իրենց ունեցած տեսակցութեան արդիւնքը :

Շատ չանցած՝ անոնք եկան : Բայց երկուքին ալ դէմքերը այնպիսի տխուր ու զայրալից արտայայտութիւն ունէին, որ ամէնքս ալ սահմուկած մնացինք :

Ռոստոմը, նկատելով անոնց յուզումնալից վիճակը, իսկոյն Գիւլիսան-

դանեանին հետ ոտքի ելաւ եւ Մուրատն ու Սեպուհը տոնելով՝ մեկուսացաւ քովընտրի սենեակի մը մէջ:

Բաւական սպասելիք, մինչեւ որ անոնք վերջացուցին իրենց զեկուցումը: Սենեակէն դուրս եկան չորսն ալ՝ մտահոգ ու խորասուզուած ծանր խոհերու մէջ: Ոչ ոք համարձակութիւն ունեցաւ որեւէ հարցում ընելու:

— Գնացէ՛ք ու հանգստացէ՛ք, — ըսաւ Ռոստոմը, — վաղը կրկին կը տեսնուենք:

Դէպի տուն դնալու ժամանակ բժիշկ Պօղոսեանը փորձեց խօսեցնել Մուրատն ու Սեպուհը: Բայց Սեպուհին խոժոռ նայուածքը անմիջապէս լռեցուց զայն: Յուզարկաւորներու նման, անձայն, անչչուկ տուն հասանք, ուր, բարեբախտաբար, այդ պահուն ոչ ոք չկար:

Հազիւ տեղաւորուած էինք, երբ ներս մտաւ Հռաչեայ Աճառեանը, որ Շտաբէն ղուրս գալու ժամանակ նկատած էր մեզ ու հեռեւած մեզի:

Աճառեանին հանդէպ խոր յարգանք ունէին թէ՛ Մուրատը եւ թէ՛ Սեպուհը: Այնպէս որ, ընաւ տհաճելի չթուեցաւ իր ներկայութիւնը: Իսկ մենք շատ գոհ մնացինք, որովհետեւ վստահ էինք, որ Աճառեանը պիտի խօսք բանար Շահումեանի հետ տեղի ունեցած տեսակցութեան մասին:

— Երկուդէ ալ Աւագ Ուրբաթ դարձած էք, — ըսաւ Հռաչեան, — մարդ կը սարսափի երեսներուդ նայելու: Բայց մեր համբերութիւնն ալ չարաչար մի գործածէք: Ի՞նչ եղաւ ձեր տեսակցութեան արդիւնքը: Գոնէ երկու խօսք չէ՞ք ըսեր...

— Հռաչեայ, լաւ արդիւնք որ ունենար՝ առանց հարցումիւ ալ պիտի ըսէինք: Բայց ի՞նչ կրնանք ըսել, երբ յուսախար ու հիասթափ բաժնուեցանք Շահումեանէն: Մեր եւ անոր տեսակցութեան միջեւ այնպիսի խոր տարբերութիւններ կան, որ անկարելի է լաւ բան մը սպասել իրմէն:

— Բայց գո՛նէ Բագուի մէջ խճողուած հարիւր հազարէ աւելի հայութեան զոյութեան սպառնացող վտանգը չի՞ զգար Շահումեանը...

— Այո՛, կը զգայ, բայց չ'ուզեր մեր առաջարկած ձեւով հեռացնել այդ վտանգը: Անդլիացիները երբ Բագու մտնեն, — կ'ըսէ, — այլեւս չենք կրնար զանոնք հեռացնել: Մինչդեռ եթէ թուրքերը մտնեն, սուսները շատ դիւրութեամբ զանոնք դուրս կը չարտեն:

Իսկ մինչեւ այդ չարտումը ի՞նչ կ'ըլլայ հայութեան վիճակը այստեղ: Բագուն թուրքերուն կողմէ զրաւուելէն յետոյ՝ ի՞նչ կ'ըլլայ Հայաստանի վիճակը: Զէ՞ որ Հայաստանը այժմ կ'ապուած է գրեթէ Բագուի ճակատի անցուդարձերուն հետ: Բագուն զրաւելէ յետոյ՝ թուրքերը կը վերադառնան Հայաստան՝ ջարդելու համար մեր ժողովուրդը հոն եւս:

— Ծիչդ այդ հարցումը տուինք մենք: Բայց այդ հարցումը բոլոր հայերուն չրթներուն վրայ է բացի բոլշեւիկներէն: Գիտե՞ս թէ ինչ պատասխանեց մեզի Շահումեանը. «Համառփարհային Յեղափոխութեան յաղթանակին համար ի՞նչ նշանակութիւն ունի հայ ժողովուրդի զոյութիւնը»...

— Եւ դուք լսեցի՞ք այդ անդուծ արտայայտութիւնը պաղարիւնութեամբ :

— Թժեկ ենք այդ յաղթանակին վրայ, որ պիտի շահուի հայ ժողովուրդին ոչնչացումով, — բախնք ու բաժնուեցանք :

Հրաշխայ Աճառեանը իր հայրենասիրական զգացումներուն մէջ ա՛յնքան բուռն կերպով ազդուեցաւ Շահումեանի խօսքերէն, որ ուշագնաց եղաւ եւ բժիշկ Պօղոսեանի խնամքին յանձնեցինք զինք :

Հայ-թաթարական կռիւներու շրջանին Մուրատն ու Սեպուհը շատ մօտէն ծանցցող ու անոնց հիացող բարեկամ մը, որ սոցիալիստ-լեզափոխական մըն էր (ափսո՛ս, անունը չեմ յիշեր), զիմեյով Ռոստոմին, խնդրած էր, որ ինք ալ ներկայ ըլլար իր բնակարանին մէջ անոնց ի պատիւ տրուելիք ճաշկերոյթին ու հաւանութիւնը առնելէ յետոյ, երեկոյեան եկաւ մեր բնակարանը՝ անձամբ հրաւիրելու համար :

Մուրատն ու Սեպուհը Բագուի ներկայ պայմաններուն մէջ անպատեհ գտան առաջարկը : Սակայն, երբ լսուեցաւ, որ Ռոստոմն ու Գիւլխանդանեանն ալ պիտի մասնակցէին՝ համաձայնեցան :

Հակառակ Բագուի մէջ գրեթէ տիրող սովին, զարարողցի մեր բարեկամին օրհնեալ նահապետական սեղանին վրայ՝ ամէն տեսակի համալցումները կարծես մրցումի ելած էին իրարու հետ : Մետաքսեայ զգեստներու եւ զարդակներու մէջ պճնուած Ղարաբաղի տարազով խաթունիկ տանտիրուհին, մայրը մեզ հիւրասիրողին, սեղանին զլուխը փառաւորապէս բազմելով, հրաւիրեց մեզ շրջապատելու սեղանը : Մօտաւորապէս, որքան կը յիշեմ, 20 հոգի կայինք :

Տանտէրը՝ երիտասարդ, վայելչահասակ, սիրուն սղամարդ մըն էր, միաժամանակ զարդացած : Բոլորիս ալ բաժակները լեցնելէ յետոյ, ոտքի ելաւ, իր մայրիկը ներկայացուց հրաւիրեալներուն եւ, յուզիչ բարիգալուստի քանի մը խօսքերէ յետոյ, առաջարկեց ընկեր Բալայեանը թամատա ընտրել, որպէսզի կառավարէր սեղանը : Ներկաները միաձայն հաւանութիւն յայտնեցին ու Գերասիմը անցաւ իր պաշտօնին :

Ո՛վ պատեհութիւն ունեցած է Գերասիմը մօտէն ճանչնալու, ան միայն կրնայ գիտնալ, թէ ինչ անվիճելի շնորհ ունէր ան թամատա ըլլալու :

Առաջին բաժակները առաջարկեց խմել հայ ժողովուրդի երկու անըման հերոս զաւակներուն՝ Մուրատի ու Սեպուհի կենացը, մաղթելով որ անոնց զալուստը բարերաստիկ ըլլայ Բագուի հերոսամարտին համար :

Յաջորդաբար, Ռոստոմին, Գիւլխանդանեանին կենացներէն յետոյ, ան առաջարկեց խմել երկու հերոսներուն զինակից-գործակիցներուն կենացը՝ ակնարկելով բժիշկ Արշակ Պօղոսեանին, Ստեփան Ծաղիկեանին ու սողերս գրողին : Մասնաւորապէս ծանրանալով իմ վրայ՝ ան անդրադարձաւ յատկապէս Իշխան Արդութեանի գլուխին մէջ ունեցած իմ գործունէութեան (ընկեր Գերասիմ Բալայեանը օգնականն էր Իշխանին, իսկ ես երրորդ վաշտի պետն

էի) . զրուատեց Ռեվանտուզի զրուաման ընթացքին վաչտիս կատարած ղերը , ողջունեց իմ մէջս թրքական բանակի նախկին սպան , որ հայ կամաւորական Ա . եւ Է . զունդերուն մէջ , վաչտապետի հանգամանքով ծառայած էր հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարին . . .

Ընկեր Գերասիմին վերջին խօսքերը առանձին հետաքրքրութիւն արթնցուցին Ռոստոմի մէջ : Սկսաւ ուշադրութեամբ ղիտել ղիս եւ ըսաւ յանկարծ .

— Ամիրեա'ն , ճաշից յետոյ քեզ հետ խօսելիք ունեմ :

Բաւական երկար տեւեց հացկերոյթը : Ռոստոմն ու Գիւլխանդանեանը չսպասեցին մինչեւ վերջանալը : Ստիպողական գործեր ունենալը պատճառաբանելով՝ ներդուրթիւն խնդրեցին տանակէլն ու հրաժեշտ առին :

Մեկնումի պահուն մօտեցայ ընկեր Ռոստոմին՝ յիշեցնելով իր պատուէրը :

— 'Կաղը , սոսաւօտ , անցիր շտաբ , քեզ մի կարեւոր գործ պիտի տամ . . .

Ուշ ժամանակ վերադարձանք տուն՝ առանց քէֆէ , խրախճանքէ վերադարձողի դահունակութիւնն ունենալու : Բազուի վիճակը շատ յուսահատական էր , եւ մեր ունեցածը ակամայ կերուխում մըն էր . . .

★ ★

Յաջորդ առաւօտ , Մուրատին ու Սեպուհին ընկերանալով , գացի շտաբ : Ռոստոմը գտայ իր զրոսեղանին վրայ՝ մխրճուած բազմաթիւ խնդիրներ լուծելու աշխատանքին մէջ : Ողջունելէ յետոյ , ըսաւ .

— Ամիրեա'ն , թրքական բանակին վերաբերող ահագին վաւերաթուղթերի մի արխիւ գրաւել են մերոնք : Դրանք պրպտելու եւ որոշ մասերի էլ թարգմանութեան պէտք ունինք : Երէկ , երբ Գերասիմը շէտեց թրքական բանակի սպայ լինելը , անմիջապէս յիշեցի , որ մենք պէտք ունինք քեզ : Աճառեանը զբաղուած է այդ գործով , բայց ասում է , որ զինուորական տէրմիններ , քեֆնիք բառեր ու ասացուածքներ կան , որ ինքը լիովին չի կարող թարգմանել : Եթէ Մուրատն ու Սեպուհը համաձայնեն , պիտի խնդրեմ , որ օգնես Աճառեանին՝ միասին կարգի զնելու համար այդ արխիւը :

— Ամիրեանը Զեր տրամադրութեան տակ է ե'րբ եւ ո'րչափ ժամանակ որ պէտք ունենաք իրեն , — ըսին Մուրատն ու Սեպուհը :

— Հիմա չափադանց կարեւոր զբաղում ունեմ , — շարունակեց Ռոստոմը , — կէսօրէ յետոյ անցիր ինձ մօտ , որպէսզի միասին գնանք գլխաւոր շտաբը ու քեզ ծանօթացնեմ զնղապետ Աւետիսեանի (շտաբի պետ) ու Աճառեանի հետ :

— Արդէն ծանոթ եմ Աճառեանին :

— Այդ աւելի լաւ , միասին պիտի աշխատէք :

Գնդապետ Աւետիսեանը մեզ ընդունեց շատ սիրալիկ կերպով : Անմիջապէս ղիս ծանօթացուց իր ստորադասներուն հետ ու ապա առաջնորդեց Հրաչեայ Աճառեանի գրասենեակը :

Թուղթերու ահագին դէզի մը մէջ ընկղմած գտանք Աճառեանը :

— Հրաչեա՛յ, — ըսաւ Ռոստոմը, — քեզի մի օգնական եմ բերել, թրքական բանակի մի սպայ: Յոյս ունիմ, որ զոհ պիտի լինես:

— Բայց, Ամիրեան, մի՞թէ թրքական բանակի սպայ ես, — մտերմիկ շեշտով մը ըսաւ Աճառեանը. — Մօ՛, մնա՞տիկ, ինչո՞ւ մինչեւ հիմա ինծի չես ըսած այս պարագան: Մինակս կը տանջուիմ այստեղ, իսկ դուն սուսուփուս մէկ կողմ քաշուեր ես:

— Բայց ես ո՞րտեղէն պիտի իմանայի, որ պէտք ունէք իմ ծառայութեանս: Այսօրուրնէ ահա տրամադրութեանդ տակ եմ:

Նոր սեղան մը միացուցինք Հրաչեայի գրասեղանին, եւ ես իսկոյն անցայ դործի:

Աւսարօ-Հունդարական ու գերմանական բանակներու կողքին գործող թրքական բանակին պատկանող Տիվրիզիայի մը զնդերէն մէկուն արխիւն էր, որ յանձնեցին ինծի պրպտելու համար: Գրաււում էր Գանձակի մօտերը տեղի ունեցած բուռն կռուի մը ընթացքին:

★ ★

Ուրեմն, թրքական բանակը Բագուի դէմ, ուժեղացած նոյնիսկ հեռաւոր Սլովաքիայէն բերուած միաւորներով, ա՛յնքան յանդուգն պարձած էր, որ ռազմաճակատին վրայ աղահուլած ըլլալով թուական գերակշռութիւնը, սկսած էր յարձակողական գործողութիւններու: Այդպիսի յարձակումի մը ընթացքին էր, որ ուժեղ ճնշումի մը զոհ դարձաւ մեր սիրելի Մուրատը:

Զօր. Սեպուհի յուշերուն մէջ ա՛յնքան խոր յուզումով եւ մանրամասնութեամբ նկարագրուած է Մուրատի հերոսական մահը, որ ես պիտի խուսափիմ կրկնութիւններէ: Միայն այսքանը պիտի բւեր, որ անոր մահը խոր սուգի մատնեց ամբողջ Բագուի հայ ազգաբնակչութիւնը: Մեր մեծ ընկեր Ռոստոմը ա՛յնքան խոր ապուած էր, որ կարծես կորսնցուցած էր իր հարգատ Գաւակը: Այնուամենայնիւ՝ ան բնաւ չկորսնցուց Բագուի պաշտպանութեան վերաբերող իր անսպառ եռանդն ու կորովը:

Ինչպէս ընկեր Արամ Ալշուղեանը ա՛յնքան գեղեցկօրէն նկարագրած էր «Հայրենիք» ամսագրի մէջ, Ռոստոմ ամէն օր նոր ծրագիր մը կը յղանար՝ ռազմաճակատի զրոյթիւնը բարելաւելու համար: Անոր մէկ յանդուգն ծրագիրն էր Թաղէսա Ամիրեանի խմբին կատարել տուած այն խիզախ յարձակումը, որ ուղղակի չձմեցուց թշնամին:

Բագուն արդէն օղակուած (միայն ծովային յարաբերութիւնը կը պահուէր)՝ թուրքերը կը սպառնային գրաւելու քաղաքը: Թնդանօթներու ռումբերը արդէն սկսած էին կատարել աւերը: Ժողովուրդին բարոյական կորովը երերալու նշաններ ցոյց կու տար, ինչ որ կ'անգրադառնար եւ ճակատի պաշտպաններուն տրամադրութեան վրայ:

Այս պարագաները նկատի ունենալով՝ Կասպեան նաւատորմը, համախորհուրդ միւս կուսակցութիւններուն հետ, յայտարարեց Տիֆուսքուրա, ձերբակալեց բոլոր բուլչեիկ ղեկավարները, Շահումեան, Զափարիձէ, զըն-

դապևտ Պետրով ևւայն, ու հրաւիրեց Անգլիացիները, որ օգնութեան հասնին...

Ճիշդ այդ օրը Անաստաս Միկոյեանը Աստրախանէն ռազմամթերք բեռնուած նաւով մը կը հասնի Բագու: Դեռ ծովուն վրայ, լսելով Կասպեան նաւատորմի տիքտաթուրա յայտարարելն ու բոլշևիկ զեկաւարներու ձերբակալութիւնը, անմիջապէս շողենաւին ցոռկը վարձնել կու տայ դէպի հիւսիս ու ամենայն արագութեամբ կը վերադառնայ Աստրախան:

Չար լեզուներ կ'ըսէին, որ շողենաւին վրայ գտնուած ռազմամթերքը ծով թափել տուած էր՝ կասկածելով, որ Կասպեան նաւատորմը կրնար հետապնդել շողենաւը և, ձերբակալման պարագային, Բագուի պաշտպանները կրնային օգտուիլ ռազմամթերքէն:

*
**

Սկզբնական օրերուն, երբ անգլիացի զինուորները սկսան երեւնալ Բագուի փողոցներուն ու պաշտպանութեան դիրքերուն վրայ, թէ՛ մեր զինուորներուն ևւ թէ՛ մեր ժողովուրդին կորովը բարձրացաւ: Ամենուն դէմքին վրայ սկսաւ նկատուիլ ժպիտ ևւ ուրախ տրամադրութիւն: Դժբախտաբար, երկար չտևեց այդ ողբերգութիւնը: Անգլիացիները ուղորմելի միաւոր մը միայն զրկած էին, որ շուտով հիասթափ բռաւ բոլորն ալ:

Բախտորոշ օրեր էին: Սեպուհը, երբ Ազգային Խորհուրդէն վերադարձաւ, պատուիրեց ինծի, որ ժամ մը յետոյ, Թէլէֆոնայա ևւ Զէրնոմորըսկայա փողոցներուն անկիւնը գտնուող զեղարանին առջևը սպասեմ Ռոստոմին՝ կարևոր հրահանգ մը ստանալու համար:

Անմիջապէս փութացի ժամադրաւայրը՝ առանց սպասելու որոշեալ ժամին:

Դեղարանին ժամացոյցին ճիշդ դէմը կանգնած՝ անհամբեր կը սպասէի, երբ, յանկարծ, ձեռքի թևթև ևւ հպում մը զգացի ուսիս վրայ: Ռոստոմն էր: «Հետեւիր ինձ», ըսաւ ու շարունակեց ճանապարհը:

Անկիւնի բազմութիւնը մեր ետեւ ձգելէ յետոյ՝ ան կանգ առաւ ու հազիւ լսելի ձայնով մը ըսաւ.

— Վաղը առաւօտ, ժամը ճիշդ 10ին, այս հասցեով (գրուած հայերէն ևւ ռուսերէն) կ'երթաս Ջօր. Բագրատունիին բնակարանը ևւ կ'ասես, թէ ես զրկեցի քեզ: Այնտեղ պիտի լինի նոյնպէս անգլիական զօրամասի շտաբի պետ՝ Գնդապետ Սթոքսը: Մի կարեւոր դործողութեան մասին պիտի խորհրդակցենք ևւ քեզ մի վեր պիտի առաջարկենք: Յոյս ունեմ, որ կը ստանձնես ևւ յաջողութեամբ էլ կը կատարես: Մի բան խստորէն կը պատուիրեմ ու կը պահանջեմ նոյնքան խստորէն, որ բացորձակապէս զաղտնի պահես բոլոր անցուղարձը ու ոչ ոքի ոչինչ չասես: Նոյնիսկ...

— Նոյնիսկ Սեպուհին:

— Այո՛, նոյնիսկ Սեպուհին, — հաստատեց Ռոստոմ, պիտեբու կըծկումով թևթև ժպիտ մը գծելով իր պատկառելի դէմքին վրայ:

Առանց զժուարութեան կարելի է երեւակայել, թէ ես ինչպէ՞ս անցու-

ցի այդ գիշերը: Բարեկախտարար, մեծահարուստ Աֆանասովներու րնակա-
րանը բազմաթիւ բաժանմունքներ ունէր, և անկողնիս մէջ ու ճախ դառ-
նալու ժամանակ մահճակալին հանած աղմուկը չէր խանգարեր ոչ Սեպու-
հին, ոչ րժիշկ Պօղոսեանին և. ոչ ալ Ծաղիկեանին, որոնք հանդիստ կը քը-
նանային:

Աֆանատովներու բարի ծառան, ըստ սովորութեան, սամովարը արդէն եռացուցած է թէյի հաճելի բուրմունքով լեցուցած էր ամբողջ բնակարանը, երբ աչքերս բացի, հաղիւ առաւօտեան ղէմ վրաս եկած թմբիրէն :

Բոլորուեցանք նախաճաշի սեղանին շուրջ: Բայց, ի մեծ ցաւ բողոքիս, Ղազարեցի մեր բարեկամը, որ հազիւ վերջացուցած էր իր ամէնօրեայ առատօտեան սաղմոսը, մօտեցաւ ու յայտնեց, որ այդ օրուայ թէյը ինք պատրաստած էր հորի ջուրով, որովհետեւ քաղաքին ջրամբարներու ջրերը սղառած էին: Իրականին մէջ, թուրքերը պաշարումը ամբողջացնելէ յետոյ, ոչընչացուցած էին ջուր հայթայթող խողովակները:

Բազմո՛ւ. Է. ջրհորի ջո՛ւր...

Ազի ու նաւթի հոսով ջրհորի ջուրերը անկարելի էր գործածել. մեր սթանշելի թէյը միայն զոյն ունէր եւ ոչ համ: Այդ օրումնէ սկսեալ զրկուեցանք զոնէ թէյ մը ունենալու. հաճոյքէն: Մեր ծառայը կը յադեցնէինք բերանինս ցօղուելով ջրհորի ջրով, որ բարերախաւարաւ բաւական պաղ էր...

Զօր. Բազրատունիի ընակարանը շատ հեռու էէր: Դիւրութեամբ գըտայ: Գեղեցիկ չէնքի մը երկրորդ յարկին մէջ կը բնակէր:

Զէի ճանչնար Զօրավարը: Եւ երբ սկսայ սանդուխներէն բարձրանալ, մտահոգութիւն մը սկսաւ տանջել զիս. ի՞նչ լեզուով պիտի խօսէինք իրարու հետ, եթէ ան ալ Նոպարրէկեանին նման ուստախօս էր:

**Պահակ զինուորը, ստորգետնյա լինճնորթիւնս, զիս առաջնորդեց
զբասնեակ :**

Համակրելիի դէմքով՝ Երխասարդ զօրավար մըն էր Բազրատունին : Ժպտաղէմ ընդունեց զիս՝ Երկարօրէն սեղմելով ձեռքս, տառնց տեղէն չարժեւելու : Այդ պահուն ցաւով նկատեցի, որ հաշմանդամ էր :

— Բարո՛վ, հազար բարի, սիրելի՛ հայրենակից: Արի, ճիշդ դէմոնստիր: Ռոստոմբ քիչ առաջ հեռախօսեց արդէն: Մինչև Գնդ. Մթոքսի գալը, ձեզ կը բացատրեմ, թէ ի՞նչ ծրարդիր ունենք և ինչպիսի ծառայութիւն կ'անկնայինք ձեզանից:

Ա՛յնքան զիւրութեամբ ու ա՛յնքան սահուն հայերէն մը կը խօսէր, որ ուղղակի ապշած մնացի:

— Ինչո՞ւ չփոխած երեւոյթ առիք...

— Պարոն զօրավար, կը հիանամ ձեր հայերէնին վրայ: Մտահոգ էի, թէ ի՞նչպէս իրար պիտի հասկնայինք, եւ հիմա, երբ ձեզ լսեցի, ապշեցայ:

— Այ տղայ, ախալցխացի եմ : Մեծ հայրս էրզրումէն եկած է : Մինչեւ մեր տունէն գուրս գալս՝ ուրիշ լեզու չեմ խօսած : Մայրենի լեզուն չեմ

մոռցած, թէ Լուկր տիրապետեմ ուսուերէն, զերմաներէն, անգլերէն ու ֆրանսերէն լեզուներուն:

— Ուրեմն, խօսիմք մեր հայրերուն լեզուովը: Ես ալ բարերոյցի եմ: Մեր ու էրզրումի բարբառները զրեթէ նոյնն են:

— Ահ, ուրեմն, իսկապէս հայրենակիցներ ենք: Հիմա լսի՛ր. մօտեցի՛ր, որ քարտէսի վրայ ցոյց տամ, թէ ի՞նչ է մեր ծրագիրը.

— Հակահետախուզական պաշտօնատնից մեզ իմացնում են, որ թըրքական բանակը հեռո՛հեռո՛ւ նոր ու թարմ ուժեր պիտի ստանայ եւ վճռական յարձակողականի պիտի անցնի: Մեր զրոյթիւնը զրեթէ յոստահատական է: Անգլիացիները տրամադրելի ուրիշ ուժեր չունին Բաղուի համար: Բուլղերիկները Ռուսաստանի ամբողջ տարածքին վրայ ա՛յնքան զրազուած են քաղաքացիական պատերազմով, որ չեն կարող մեզ օգնութեան հասնել: Մտածում ենք թրքական օդնական ուժերու գալը զանդապեցնել: Մեր ծրագիրը հետեւեալն է. —

«Կառապից ծովի ափին, Մուղանի տնապատի արեւելեան կողմը, Լենքորան անունով փոքրիկ մի նաւահանգիստ կայ: Որոշած ենք այդտեղ ցամաքահանում կատարել 10-12 հոգիներց մի խումբով, որի մէջ պիտի լինես զու: Այս խումբը պիտի ունենայ իր տրամադրութեան առկ մի քանի թեթեւաչարժ մեքենաներ, որոնք պիտի ծառայեն սրպէս արագ փոխադրական միջոց: Բոլոր մասնակցողները պիտի ունենան զերմանական բանակի համազգեստ: Քս զերը պիտի լինի այդ զերմանացիներին բնկերացող թուրք սպայի զերը, որպէսզի, ի հարկին, թուրք զիւղացիներին հանդիպելու պարագային, կամ թրքական զիւղերից անցնելու ժամանակ, թրքական սպայի հանդամանքով յարարերութեան մանեւ նրանց հետ ու զխրացնես գործողութիւնը:

«Ահա եւ գործողութիւնը. —

«Մուղանի տնապատը զուրս գալէ յետոյ, ամենաարագ կերպով պիտի ջանաք հասնել Եւլաի: Մնացեալը կը կատարեն մասնագէտները: Երկաթուղային կամուրջը պայթեցնելէ յետոյ, որարչաւ պիտի վերադառնաք Լենքորան, ուր պիտի զանկէք ձեզ փոխադրող շողենաւը»:

— Բայց, Պրն. Զօրափար, ես անգլերէն չեմ գիտեր, ինչպէ՞ս պիտի կարենամ գործակցիլ անոնց հետ:

— Բնա՛ւ մի մտահոգուիր: Սումբի մէջ թուրքերէն հասկցողներ կան: Միայն թուրք սպայի զեր կատարող չկայ, — մի սպայ, որ գիտենայ ու խօսի մաքուր պուլսական թուրքերէն ու թրքական բանակի զինուորական գիտելիքներին տեղեակ լինի:

★ ★

Պատակցութեան ընթացքին ներս մտաւ Գնդ. Սթոքսը, որ զօր. Տէնս-թէրվիլի զօրամասին Շտաբի պետն է եղեր:

Փոխադարձ ծանօթութենէ յետոյ, զօր. Բագրատունին երբ բացատրեց, թէ ծրագրի մասին մանրամասնութեամբ խօսած էր ինծի հետ, Գնդ. Սթոքսը հարցուց, թէ թրքական բանակի սպայի համազգեստ ունի՞մ արդեօք:

— Ո՛հ, — պատասխանեցի :

— Մերիններն ալ չունին գերմանական համազգեստ : Եթէ չեմ սխալիր, գերման ու թուրք բանակներու համազգեստները՝ յար եւ նման են : Հետեւաբար, անմիջապէս խաֆի կտոր գնելով՝ 4-5 օրուայ ընթացքին կրնանք պատրաստել տալ :

Նկատելով, որ Զօրավարն ու Գնդապետը սկսան անզլերէն խօսակցութեան, աւելորդ նկատեցի այլեւս մնալս ու թոյլտուութիւն խնդրեցի մեկնելու համար :

— Դեռ սպասիր, Ամիրեան : Գնդապետը կը հետաքրքրուի ձեզմով ու կ'ուզէ գիտնալ, թէ դուք լաւ կշռե՞լ էք ձեր ստանձնելիք պարտականութեան հետ կապուած բազմաթիւ վտանգներն ու ծանր հետեւանքները...

— Կատարե՛լապէս կ'ըմբռնեմ այդ բոլորը, Պրն. Զօրավար :

— Երկրորդ պարագայ մը. Գնդապետը կ'ուզէ գիտնալ, թէ նիւթական ի՞նչ վարձատրութիւն կ'ակնկալէք...

— Վարձատրութեան մասին ոչ մի խօսք : Ես պիտի կատարեմ Ռոստոմի յանձնարարութիւնը : Միայն խնդրանք մը ունիմ Գնդապետէն եւ կը փափաքեմ, որ այդ խնդրանքս նկատի ունենան ինծի ընկերակցողները :

— Ի՞նչպիսի խնդրանք է այդ :

— Յաջողութեան կամ ձախողութեան պարագային, եթէ ենթարկուինք գերի իյնալու անխուսափելիութեան, ու ես հնարաւորութիւն չունենամ անձնասպանութեան, ընկերներս թող գնդակահարեն զիս :

— Շատ անյարմար է, Ամիրեան, այդպիսի առաջարկ մը անել. կարող է վիրաւորուել :

Զօր. Բագրատունիի դէմքին վրայ լուրջ հարցական երեւոյթ մը նկատելով՝ Գնդապետը միջամտեց.

— Ի՞նչ բանի մասին տարակարծիք էք :

— Գիտե՞ք ինչ, Պրն. Գնդապետ : Ամիրեանը կը խնդրէ, որ կարգադրէք, որ գերի իյնալու պարագային ընկերները զինք գնդակահարեն :

— Բայց ո՞վ ըսաւ, թէ անզլիացի զինուորը գերութիւնը կը նախընտրէ...

Զօր. Բագրատունին երբ թարգմանեց, անմիջապէս ըսի.

— Նոյնիսկ վիրաւորանք համարուելու դնով, թախանձանօք պիտի խնդրեմ, որ այս պարագան խոստացուի ինծի : Իսկ ինչ կը մնայ անզլիացի զինուորին գերութիւնը չնախընտրելու պարագային, պիտի խնդրեմ նկատի ունենալ, որ Կուրք էլ Ամարայի մէջ գերի ինկող զինուորները՝ անզլիական բանակին կը պատկանէին...

— Բաւական անախորժ դրութեան մէջ դրիր ինձ, Ամիրեան : Պիտի աշխատեմ մեղմացուցիչ ձևով հասկցնել զնդապետին : Կենաց-մահու խընդիր է, հետեւաբար, չեմ ուզում խիղճս ծանրաբեռնել...

Չեմ գիտեր, թէ ի՞նչ ձևով բացատրեց զօրավարը, բայց Գնդ. Սթոքսի դէմքին վրայի սկզբնական վրդովումը հետզհետէ տեղի տուաւ զարմանքի, յանգեւելու համար բարեկամական ձեռքի սեղմումի մը :

— Հիմա այլեւս ամէն բան պարզուեցաւ թէ՛ մեզի եւ թէ՛ ձեզի հա-

մար: Մեր ծրագրին յաջողութիւնը ամբողջութեամբ կապուած է զազոնապահութեան հետ: Զերմօրէն պիտի խնդրեմ ու յանձնարարեմ, որ կատարելապէս պահեն այս զազոնիքը ու բացարձակապէս ոչ ոքի չասես, — եզրակացուց զօրավարը:

— Գերմանացի սպաներու հետ չիում ունենալու առիթներ պատահած է ձեզի, — հարցուց զնպաստը:

— Այո՛, բայց ոչ մտերմութեան մէջ, այլ միշտ պաշտօնական:

— Ծի՞շու է, որ գերմանացիք միշտ վերէն նայած են ձեր վրայ:

— Այո՛, այդ պարագան միշտ ալ նկատած ենք մենք՝ թրքական բանակի սպաներս, բայց գտած ենք, որ անոնք իրաւացի են:

— Ինչո՞ւ:

— Շա՛տ պարզ. կարգ-կանոնի, անխոնջ աշխատանքի տիպարներ էին գերմանացիք, եւ մենք ներքուստ թէեւ կ'ատէինք անոնց ինքնահաւանութիւնը, բայց միաժամանակ կը զգայինք, որ անոնք շատ ու շատ բարձր են մեզմէ:

— Ուրեմն, դժգոհ չէ՞ք մնար, եթէ գերմանացի զինուորներու հետ գործ ունենաք: Ի՛հ, կը շնորհաւորեմ ձեզ, — ըսաւ եւ յաջողութիւն մատակարարեց մեկնեցաւ Գնդ. Սթոքսը:

Յաջորդ օրուան համար ժամադրուելով՝ ես ալ մեկնեցայ զօր. Բազրատունիի պաշտօնատունէն:

Տուն վերադառնալով՝ ամբողջովին անձնատուր եղայ ստանձնած պարտականութեանս հետ կապուած խոհերուն: Լենքորան, Մուղան, Եւլախ անունները կ'արձագանգէին ականջներուս մէջ:

Երեկոյեան, երբ հաւաքուեցանք սեղանին շուրջ, ո՛չ Սեպուհը եւ ո՛չ ալ Ծաղիկեանը որեւէ ակնարկութիւն ըրին Բազրատունիի հետ ունեցած տեսակցութեանս առնչութեամբ: Ես ալ, բնականաբար, բնա՛ւ չխօսեցայ այդ մասին:

Զօր. Բազրատունիին երկրորդ այցելութեանս՝ անոր մօտ գտայ Ռոստոմն ալ, որ ինձ տեսնելուն պէս սկսաւ ծիծաղիլ՝ բռնելով.

— Մեր տղայ՝, այդ ի՞նչ ես ասել երէկ Գնդ. Սթոքսին: Զօրավարը բաւական նեղ դրութեան մէջ ես դրել...

— Ընկեր Ռոստոմ, կը ցաւիմ պատահածին համար: Բայց կը խնդրեմ, ըսէք, իրաւունք չունէ՞ր՝ Կուք էլ Ամարայի խայտառակութիւնը յիշելու, երբ, անբարտաւան Անգլիացին կ'ըսէր, թէ անգլիացի զինուորը կը նախընտրէ մա՜հը՝ գերութեանէն...

— Շատ լաւ ես արել եւ քարը ճիշդ տեղն ես դրել: Անպիտանները միշտ յոխորտում են: Հիմա տեսնենք, թէ այս ուշացած ձեռնարկը ի՞նչպէս պիտի վերջացնես: Ի միջի այլոց, Աճառեանը պիտի մեկնի Էնդէլի: Յաճախ հանդիպիր գլխաւոր շտաբը. թերեւս թարգմանիք բաներ գտնուին:

«Ուրբաթը, ստիպեմ, աւելի կանուխ եկաւ շաբաթէն», կ'ըսէ մեր ժողովուրդը:

Այդպէս ալ պատահեցաւ մեր ծրագրին հետ: Դէպքերը այնպիսի թափաքով տրագուլթեամբ ընթացան Բաղուի մէջ, որ մոռացութեան տրուեցան օրերով որոճացուած չափ մը ծրագիրները...

Բազուն չըջապատող թրքական բանակը անցաւ միջոտեան յարձակողականի եւ անոր անկումը դարձաւ աշխատանքային:

Գնդ. Բիշերախովը, իր գործառնով սպառնալից լքելով, քաջուցաւ դէպի հիւսիս՝ Պետրոպոլս: Անգլիացիները սկսան իրենց սղորմելի միաւորները դանդաղօրէն յետ քաշել եւ յեղեղ չողնատերութիւն մէջ:

Այս երկու պարագաները, միացած թրքական թնդանօթներու սուսերուն յարուցած ազմուկին, չափ մաս ազդեցին բանակին ու ժողովուրդին առանց այն ալ երկրուն բարոյական կորուկին վրայ՝ խուճապահար դէպի նաւահանգիստ, չողնատերութիւն վրայ ապաստանելու մղելով բոլորը, եւ գործ, եւ ժողովուրդը:

Ընկեր Արամ Այլուջեանը Բաղուի պաշտպանութեան ողբերգական վերջաւորութիւնը ա՛յնքան յուզիչ ու մանրամասն նկարագրած էր, որ ես նոր բան մը չպիտի կրնամ տեսնել, այլ միայն պիտի շփոթեմ անոր այն հիւսիսական տողերը, որոնցմով ան ներբողած էր մեր մեծ ու սրաշունչ ընկերը՝ Ռոստոմին կատարած յանդուգն ու անձնազոհ քայլը: Երբ ամէն մարդ դադարած էր միայն իր զլուխը ազատելով, Ռոստոմը վերջին պահուն կ'անդրադառնայ, որ Զօր. Բաղրատունին հաշմանդամ է, անկարող է նոյնիսկ փողոց դուրս գալ, ուստի ամէն մտանդ աչք առնելով՝ կ'երթայ ազատելու խեղճ զօրավարը, կը շարկէ զայն ու սանդուխներէն վար կ'իջեցնէ:

Շողեհաւը, որուն վրայ ապաստանած էինք մենք եւ որուն մէջ ծովու վրայ մեզի միացաւ ընկեր Ռոստոմը, խորախեց Կասպից ծովու հարաւոր գրոհուող էնզելի փոքրիկ նաւահանգիստը:

Մեր խմբակը (Սեպուհ, Բժ. Պօպուկան, Ստեփան Մադիկեան եւ ինքս) զիմաւորեց Հրաչեայ Աճառեանը, որ ուղղակի առաջնորդեց մեզ իր տունը:

Մոռցայ ըսելու, որ Հրաչեայ Աճառեանին Բաղու դանուկը պատահականութիւն էր եղած: Անիկա Թաւրիզէն հրաւիրուած էր տեսչական պաշտօնով: Խեղճ մարդը չափ մը դժուարութիւններով Նոր Նախիջևանէն հազիւ հասեր էր Բաղու, երբ Թաւրիզը դրաստեր էր թուրքերու կողմէն, ուստի ան չէր կրցեր շարունակել իր ճանապարհը ու ստիպուել էր մնալ Բաղու:

Բայց Հրաչեայ Աճառեանը անգործ նստող մարդ չէր: Դիմած էր Աղդ. Խորհուրդին ու ինքզինքը դրած՝ անոր տրամադրութեան տակ: Եւ ինչպէս տեսանք, ան նշանակուած էր Թարգմանիչ գլխաւոր Շտաբին մէջ, ուր Ռոստոմի յանձնարարութեամբ եւ իրեն օգնական դարձայ: Հետագային, երբ

Բագուի դրութիւնը դարձաւ յուսահատական, նկատի ունենալով իր ընտանեկան պարագաներով ծանրաբեռնուած ըլլալը, խորհուրդ տրուեցաւ իրեն անցնիլ Էնդլիի ու այնտեղ սպասել գէպերու զարդացման...

Էնդլիի Ազգ․ իշխանութիւնները, Եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ սենեակ մը տրամադրած էին Հրաչեային, ուր տեղաւորուած էին ինքը, իր համակրելի տիկինը՝ Արուսեակը, աները, զոքանչը ու քենին (վերջին երեքը զրեթէ անդամալոյծ)։ Ահա այդ սենեակին մէջ էր, որ ան կ'ուղէր մեզ եւս տեղաւորել։

Ի հարկէ, մերժեցինք։ Հրաչեան քիչ մը քրթմնջեց, բայց վերջ ի վերջոյ համոզուեցաւ, որ խկապէս անկարելի էր մէկ սենեակի մէջ խճողուած իրենց ընտանիքին վրայ հիւրընկալել նաեւ մեզ։ Խնդրեց, որ զոնէ ճաշը միասին ունենանք։ Երբ տիկինն ալ միանալով՝ պնդեց, չկրցանք սրտերնին կոտրել, պայմանաւ որ կենսամթերքի հայթայթումը մենք պիտի կատարէինք, ու իրենք միայն պատրաստելու յոյնութիւնը պիտի կրէին։

*
**

Սքանչելի տպաւորութիւն թողուց իմ վրաս Էնդլին։ Բաւական նմանութիւն ունէր Պոլսոյ։ Ոսկեղջիւրին նմանող ջրային սնոցը մը կը բաժնէր զայն երկու մասի։ Դիւրքը գեղեցիկ, ծառերով, ծաղիկներով, զմրուխտ կանաչութիւնով քաղաք մըն էր։

Կենսամթերքի ա՛յնպիսի տառապիւն կտր, որ սոխահար բազուկներուս նախ տեսողութիւնը՝ ապա ստամոքսը պիւրութեամբ կշտացուց։ Իսկ բնակչութիւնը։ Բարի, աշխատասէր ու խաղաղասէր սլաւոններ, որոնք ա՛յնքան զգուշութեամբ փողոցը կ'անցնէին քովէդ, որ քեզ չանհանգստացնէին։

Ռոստոմը տեղաւորուելէր հանդիպակաց կողմը, եւ զայն տեսնելու առիթ միշտ չունէինք։ Սեպուհը զրեթէ ամէն օր կ'այցելէր ու մեզի նորութիւններ կը բերէր։ Զօր․ Բագրատունին սերտ յարարերութեան մէջ էր անդլիական Շտարին հետ ու անոնցմէ տեղեկութիւններ կը ստանար։

Մեր չար բախաձէն Էնդլիի անձրեւային եղանակը սկսաւ։ Ուստի դիւրութեամբ կարելի էր երեւակայել, թէ ի՞նչ վիճակի մատնուեցան բացօթեայ ապրող մեր գաղթականները։

Ռոստոմի եւ զօր․ Բագրատունիի միջոցաւ բացօթեայ մնացողները պատսպարելու համար անդլիացիներուն կատարուած դիմումները մասամբ միայն բաւարարուեցան․ քաղաքը շատ փոքր էր ու տեղ չունէր բոլորին համար։

Օր մը շատ ջգայնացած՝ Ռոստոմը անձամբ գիմում կը կատարէ անդլիացիներուն։ Վերջինները կ'ընդունին, որ շատ իրաւացի էր իր վրդովումը։ Բայց հնարաւոր չէ այլեւս նոր պատսպարան գտնելը։ Միայն մէկ միջոց կայ, կ'ըսեն, — բանակի չորքոտանիներուն համար պատրաստուած խոտի պաշարը, որ ղեղուած է տախտակէ տաղաւարներու մէջ, կը տրամադրենք ձեզի։ Խոտը դուրս հրեցէք, մաքրեցէք ու բնակելի վիճակի վերածեցէք զանոնք

ու տրամադրեցէք բացօթեայ տպրողներուն :

Ռոստոմին և Սեպուհին համար անդլիացիներուն այս կարգադրութիւնը նախախնամական բարիք էր : Անմիջապէս կոչ կ'ընէին ժողովուրդին գործի անցնելու : Դժբախտաբար, իրենց կոչը կը մնայ ձայն բարբառոյ յանապատի : Հազարաւորներու հասնող բազմութեան մէջէն չեն գտնուիր քանի մը ազնիւ մարդիկ, որոնք ընդառաջէին կոչին : Յուսահատ՝ երկուքով կ'երթան տաղաւարներուն մօտ, կը խորհրդակցին, թէ ի՞նչ ձևով կրնային խոտը դուրս կրել, եւ կու գան հետեւեալ եղբակացութեան .—

Խոտը դուրս տանիլ խուրձ առ խուրձ, պարաններով կապելէ յետոյ : Բայց պարան չկար : Հետեւաբար, մէջքերնէն կը քանդեն իրենց դօտիները եւ կը միացնեն իրարու : Ռոստոմը խուրձերը կը կաղմէ, իսկ Սեպուհն ալ կը սկսի դուրս կրել...

Ո՛րքան կը տեսէ այս գործողութիւնը, չեմ դիտեր : Բարեբախտաբար, այժմ, բազմութեան մէջ կը գտնուին մարդիկ, որ տեսնելով այս երկու մեծ անձերուն սիգիֆեան աշխատանքը, իսկոյն կը փութան լուր տալու զաշխակցական հաղուկներուն :

Շատ չանցած, տաղաւարները կը պաշարուին զաշխակցական մարտիկներով : Անոնց խմբապետներէն Արշակ Պոլոյեանը ներս կը մտնէ եւ գրեթէ բռնութեամբ դուրս կը հանէ Ռոստոմն ու Սեպուհը :

— Արշակ, ձեզ պատասխանատու կը բռնեմ, եթէ այս տաղաւարները չմաքրուին, — կ'ըսէ Ռոստոմը :

— Վաղն առաւօտուն տաղաւարները ձեզի կը յանձնեմ, աւլուած, մաքրուած, բնակելի վիճակի մէջ...

Այդ օրը շատ ուշ վերադարձաւ Սեպուհը Ռոստոմի քովէն, արիւնքրտինքի մէջ, փոշեթաթաւ ու տղմալից կօշիկներով :

Երբ ներս մտաւ, բոլորս ալ սարսափեցանք իր վիճակը տեսնելով : Այդ օրը անձրեւ չկար, հետեւաբար, չէինք կրնար ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ անոր զգեստները խիստ կտրած էին...

Բժ. Պօղոսեանը իսկոյն նկատեց, որ խոնաւութիւնը քրտինքի արդիւնք էր, եւ, չկրնալով զսպել հետաքրքրութիւնը, հարց տուաւ .

— Ազա՛ (այս փաղաքշական բառը կը գործածէր մեր սիրելի բժիշկը թէ՛ Մուրատին եւ թէ՛ Սեպուհին համար), ի՞նչ պատահեցաւ : Այս ի՞նչ վիճակ է...

— Ռոստոմին հետ քիչ մը աշխատեցանք, զաղթականները տեղաւորելու համար :

Այսքան միայն : Մեզմէ ոեւէ մէկը չհամարձակեցաւ ուրիշ հարցում ընելու :

Հետաքրքրութիւննիս լիովին գոհացուցին ականատեսները, որոնք դիտած էին անոնց աշխատանքը :

Առաւօտուն, երբ Ռոստոմին հետ այցելեցինք տաղաւարները, դուռը

գտանք Արշակ Պոլոյեանը, որ հպարտօրէն ու ինքնագոհ դիմաւորեց մեզ ու ըսաւ .

— Եթէ դեռ պակասութիւն մը նկատէք, խնդրեմ ըռէ՛ք . անմիջապէս պատրաստ եմ լրացնելու :

— Ապրիս, Արշակ . ապրին քեզ օգնողները, բոլորն էլ : Սքանչելի է :

Ահա այսպէս էր մեր մեծ ընկեր Ռոստոմը, եւ այսպէս էին իր ղեկավարած կուսակցութեան մէջ դաստիարակուած երէց ու կրտսեր բոլոր հետեւորդները :

* *

Վերստին մեծ փակազիծ մը պիտի բանամ այստեղ՝ խօսելու համար չափազանց հետաքրքրական անձնաւորութեան մը մասին, որովհետեւ չեմ դիտեր, թէ կեանքիս այս վերջալոյսին կրնամ առիթ ունենալ զրի առնելու յուշերս, որոնք կը վերաբերին անոր հետ անցուցած օրերուն :

Այս անձը, հայ մշակոյթին փառք ու պարծանքներէն Հրաչեայ Աճառեանն է : Ա՛յնքան անկեղծ յարգանքով կը վերլիչեմ դայն, որ էնդէլիի մէջ մասնաւորապէս շատ մօտէն ու մտերմութեան մէջ անցուցած օրերէն . կ'ուզեմ հակիրճ տպաւորութիւններ գրել : Այլապէս անոր մասին ա՛յնքան երկար կարելի է գրել, որ չեմ կարծեր, թէ տհաճութեամբ պիտի կարդացուէր :

Հրաչեայ Աճառեանը շատ հետաքրքրական եւ անմեղ տարօրինակութիւններ ունեցող անձ մըն էր : Սահմանափակուելով միայն էնդէլիի մէջ միասին անցուցած օրերուն, պիտի բռնեմ, որ երբեմն ծայրայեղութեան կը տանէր իր բժախնդրութիւնը :

Որոշած էր, որ կենսամթերքի գնումներուն միասին երթայինք, որպէսզի օգնէի իրեն : Որովհետեւ կասկածներ կային տարափոխիկ հիւանդութիւններու մասին, հացը կը գնէր ուղղակի փուռէն եւ պատառաքաղով կը քաշէր փռապանին թիակին վրայէն մաքուր սաւանի մը վրայ, զոր ես պիտի կարկառէի իրեն : Անմիջապէս կը ծածկէր զայն, որպէսզի ճանձ կամ փոշի չնստէր վրան :

Միսը կ'առնէր միա՛յն այն մսագործէն, որ նոր մօրթած էր կենդանին : Կշիռքը մաքրել կու տար եւ դարձեալ պատառաքաղի օգնութեամբ կը ղետեղէր տունէն տարուած մաքուր կաթսայի մը մէջ :

Բանջարեղէններն ու պտուղները տուն տանելէ յետոյ՝ եռացած ջրով անգամ մը կը ցօղուէր ու յետոյ կը գործածէր :

Աւելը բոլորովին հեռացուցած էր տունէն : Մաքրութիւնը պիտի կատարուէր թաց լաթով մը . . .

Սեղանի շուրջը հաճոյք էր անոր հետ նստիլը ու ճաշէն յետոյ զրուցելը :

Ողնուծուծով հակաբուշիւիկ էր . կ'ատէր ոչ միայն բաճոր, այլ դայն արտասանողներն ալ : Հետեւարար, կրնաք երեւակայել, թէ ի՞նչ կ'ըլլար, երբ վէճի բռնուէր մարքսիստ-լենինիստի մը հետ :

Օր մը, ուրկէ ուր, սեղանակից ունեցանք հնչակեան մը, որ վէճի բռնուեցաւ Հրաչեային հետ : Հրաչեան, հոգիով որքան բարի, լեզուով ալ նոյնքան կուռազան մարդ էր, ինքզինքը զսպել չէր դիտեր եւ՝ տուր թէ կու

տաս՝ վերէն վար լուսոյ հնչակեանք: Վերջինս դաշնակցական որակեց զինք.
— Բայց քեզի ո՞վ ըստ, թէ ես դաշնակցական չեմ: Ոչ միայն դաշնակցական եմ, այլ քիչ մըն ալ աւելի եմ, վեթերան դաշնակցական եմ...

— Այդ էր պակաս, — պատասխանեց հնչակեանը, — ցոյց տուր անդամատետրդ:

Եւ ո՞վ զարմանք, Հրաչեան զրդանէն դուրս հանեց անդամատետրը ըսելով.

— Բոլոր ազգասէր, հայրենասէր ու պարկեշտ մարդիկ դաշնակցական են: Եթէ մինչեւ այսօր չէիր գիտեր, հիմա գիտցիր:

Հնչակեանը լսեց:

Բայց թող ներեմ ինծի բոլոր դաշնակցական ընկերներս, եթէ ըսեմ, որ Ստեփան Ծաղիկեանն ու ես ընտելւում չուրախացանք, երբ Հրաչեայի դաշնակցական ըլլալը իմացանք, թէ եւ պէտք է, որ հոգարա ըլլայինք իմաստուն, այդպիսի մեծ արժանիքներով մարդու մը դաշնակցական ըլլալուն համար: Զուրախացանք, որովհետեւ չէինք փափաքեր, որ այսպիսի գիտուն մը մըր խորհուրդէր կուսակցական թոհուրոհին մէջ: Կը ցանկայինք զայն նուիրուած տեսնել միայն իր մասնագիտութեան:

Մեր ամէնօրեայ սեղանին վրայ կը գտնուէր տիկին Արուսեակին շնորհալի ձեռքերով գրուած «Արմատախան Բառարան»-ի ձեռագիրը: Կը փափաքէինք զայն ամբողջացած տեսնել: Դեռ ա՛յնքան սքանչելի գործ կրնար տալ հանճարեղ լեզուարան Հրաչեան:

Բարեբախտաբար, Հրաչեան միայն սրտով ու հոգով մնաց դաշնակցական. իր թանկագին կեանքը ամբողջութեամբ նուիրեց հայ մշակոյթին ու, թէ եւ բոլշևիկները ձերբակալեցին, բանտարկեցին ու տնտեսական ծանր դրութեան մասնեցին զայն, բայց ան յամառօրէն շարունակեց այն հոյակապ գործը, որ նախախնամութիւնը տնօրինած էր կարծես միայն իրեն: Իր լեռնակուտակ գործերը, զորս թողուց յետ մահու, կենդանի կոթողներ են...

★ ★

Ստեփան Ծաղիկեանն ու ես անտուն, անտէր մնացած մարդիկ էինք, անմիջական ընտանեկան հոգեր չունէինք: Բայց մեր հրամանատարը՝ Սեպուհը չատ մտահոգ վիճակ ունէր: Իմացեր էինք, որ կինն ու զաւակները, Պաթումը թուրքերուն կողմէ գրաւուելէն առաջ, ապահով կերպով հեռացեր էին այնտեղէն: Բայց ո՞ր էին զացեր: Անոնց հետքերը գտնելու համար կատարուած բոլոր պրպտումները անցան զուր: Յուսահատ՝ ան որոշեց անցնիլ Հիւսիսային Կովկաս՝ իրազեկներու հանդիպելու ենթադրութեամբ: Համա՛միտ էինք իրեն հետ. բայց Սեպուհը չէր ուզեր, որ ընկերանայինք իրեն:

— Անթիւ ու անհամար, երեւակայելի ու աներեւակայելի վտանգներ կան: Քաղաքացիական կռիւներ են ամէն կողմ, ո՛չ թշնամին յայտնի է, ո՛չ ալ բարեկամը: Չեմ ուզեր ձեր դժբախտութեան պատճառ դառնալ: Դուք մնացէ՛ք առաջժամ այստեղ, մինչեւ որ հնարաւորութիւն ունենաք Հայաստան անցնելու, ուր եւ կը միանանք վերստին: Իմ պարագաս բոլորովին տարբեր

է: Կին ունիմ եւ զաւակներ. անոնց սիրոյն, ամէն վտանդ պիտի դիմադրաւեմ:

Ծաղիկեանին հետ միաբերան ըսինք.

— Ո՛ր դուն, այնտեղ ալ մե՛նք: Քեզի հետ մինչեւ դժոխք ալ որոշած ենք երթալ: Որքան չուտ, այնքան լաւ:

Ռոստոմին ու Գիւլիանդանեանին հանդիպեցանք: Սեպուհը բացատրեց իր ծրագիրը: Երկուքն ալ դտան շատ անխոհեմ ու վտանգաւոր եւ յանձնարարեցին քիչ մը եւս սպասել:

Անկարելի եղաւ համոզել Սեպուհը: Կնոջն ու զաւակներուն սէրն ու կարօտը ա՛յնքան զգալուն դարձուցած էին զինք, որ թուշունի թեւերով կ'ուզէր թռչիլ ու հասնիլ անոնց:

Ռոստոմը նկատեց Սեպուհին հողեկան ծանր ապրումները եւ խորհուրդ տուաւ անցնիլ Ռաշտ, ուր ունէինք շատ ազնիւ բնիկեր մը (ափսոս, անունը մոռցեր եմ, կարծեմ յուսանկարիչ էր), յանձնարարական մը զրեց անոք, որ պարսկական անցադիրներ հայթայթէ բոլորիս ալ:

Անմիջապէս մեկնեցանք Ռաշտ, ուր զիմեցինք մեր բնիկերով: Խանութքը փակեց, յաճախորդները ճամբեց ու մեզ տարաւ սիւնիկի պաշտօնատունը: Քանի մը վայրկեանէն բոլորս ալ այնտեղէն դուրս եկանք պարսկահպատակներ:

Մեր ընկերներէն բժիշկ Արշակ Պօղոսեանը՝ Ռաշտէն բաժնուեցաւ մեզմէ: Էնդէլի - Համատան - Պաղտատ ուղղութեամբ ան մեկնեցաւ Միջագետք, ուր կը յուսար գտնել իր կինն ու զաւակը, աքսորաւայրերուն մէջ...

Գիշեր մը միայն մնացինք Ռաշտի եկեղեցիին բակին մէջ, ուր սենեակ մը տրամադրեցին մեզի: Եկեղեցին իր յարակից չէնքերով նոր շինուած էր: Ամէն կողմ մաքուր էր, նոյնիսկ արտաքնոցները...

Բժ. Արշակ Պօղոսեանէն մեր բաժանումը շատ ազդեց մեր վրան: Հրեշտակային բարութեամբ, քաջ, ազնիւ ու անձնուէր բնիկեր մըն էր, որուն հետ կապուած էինք ընկերականէ աւելի եղբայրական կապերով: Բաւական ժամանակ առաւ, մինչեւ որ հաշտուեցանք անոր բացակայութեան հետ:

Էնդէլի վերադառնալով՝ քանի մը օրուան մէջ պատրաստուեցանք մեկնելու: Արտասուալից աչքերով մեզի բարի ճանապարհ մղեցին Հ. Աճառեանը եւ իր ընտանիքին անդամները: Շողենաւր պատրաստ էր, տոմսակները՝ ապահովուած:

Վերջին անգամ գնացինք մնաք բարով ըսելու ընկերներ Ռոստոմին, Գիւլիանդանեանին եւ զօր. Բագրատունիին: Վերջինը յանձնարարականներ տուաւ՝ Պետրոսիկ գտնուող Գնդ. Բիւրախովին ուղղուած, Հիւսիսային Կովկասէն մեր անցքը դիւրացնելու համար:

Սեպուհին հետ գրկախառնուեցան Ռոստոմն ու Գիւլիանդանեանը, Ծա-

ղիկեանն ու ես ծոցանք համբուրելու երկուքին ալ ձեռքերը: Ընդդիմացան:

— Բախար մեղ զրկած է հայրական ձեռք համբուրելու երջանկութեանն: Դուք ալ կը մերժէք մեղ այդ բանը...

— Եթէ այդպէս է, մօտեցէ՛ք, որ մենք ալ համբուրենք ձեր ճակատները...

Սեպուհը արդէն բարձրացած էր կամրջակը: Ծաղիկեանը եւ զիս քաշեցին մէկ կողմ ու հաղիւ լսելի ձայնով մը փսխացին.

— Սեպուհին խնայեցէք. երբ հարկ լինի, զուք նետուեցէք առաջ:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ամսագիր, ԼՂ տարի (1960), քիւ 4:

ՌՈՍՏՈՄԻ ՎԵՐՁԻՆ ՕՐԵՐԻՅ

Ռոստոմը 1918 թ. Դեկտեմբերի վերջերին Բազուից վերադարձաւ Թիֆլիս եւ մտադիր էր շուտով մեկնել Հայաստան:

Բազուի դէպքերից յետոյ երեւում էր շատ յոգնած: Հայ-վրացական պատերազմը, հայերի զանգուածային հալածանքները վրաց կառավարութեան կողմից չափազանց ազդել էին նրա վրայ: Անգլիական ներկայացուցիչների միջամտութիւններն ու ակներեւ կողմնակալութիւնը յօգուտ վրացիների, Հայաստանի տնտեսական ծանր տագնապը, սոսկալի մահացութիւնները սովից ու տիֆից՝ մռայլ, յուսահատական տրամադրութիւն էին ըստեղծում: Ռոստոմը ապրում էր ծանր հոգեկան վիճակ: Սակայն եւ այնպէս, Հայաստանը — հայ ազգի զարգացման ազատ օջախը իրողութիւն էր, եւ նա ամբողջ էութեամբ շտապում էր օր առաջ հասնել Երեւան, անձամբ տեսնել ու զգալ այդ Հայաստանը, լծուել շինարար աշխատանքի...

Բայց Թիֆլիսում էլ Ռոստոմի ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր. Երեւանից եկել էր եւ պատրաստուած էր Եւրոպա մեկնել Ահարոնեանի պատուիրակութիւնը՝ Հաշտութեան Վեհաժողովին հայկական պահանջները ներկայացնելու համար. կարիք կար խորհրդակցելու Ռոստոմի հետ: Միւս կողմից, հարկաւոր էր միջոցներ ձեռք առնել փոխելու համար վրացիների հայահալած քաղաքականութիւնը. Ռոստոմը դեռ ուսանողական օրերից՝ ժընէից մօտիկ բարեկամ էր վրաց կառավարութեան նախագահ Ժորդանիայի. պէտք էր տեսնել նրան, բացատրել վրաց իշխանութեան սխալ ընթացքը, պարզել մի շարք նուրբ խնդիրներ():...*

Ռոստոմը անդադար չարժման մէջ էր, թէպէտ արդէն հիւանդ էր եւ ծանր հիւանդ. դեռ Բազուից նա վարակուած էր բժաւոր տիֆով եւ կարծում էր, թէ մալարիա ունի: Գանդատուած էր, թէ սառտիկ մրսում է, եւ ժողովներին միշտ տաք թէյ էր խնդրում՝ մեծ քանակութեամբ:

Առաջին չորս-հինգ օրերը չյաջողուեց նրան անկողին պառկեցնել. քի-

(*) Ժորդանիան առաջին անգամ Ռոստոմին ընդունում է մախկիմ փոխարքայի պալատի Սպիտակ դահլիճում:

Խօսակցութեան ժամանակ Ժորդանիան մտերմաբար ասում է Ռոստոմին.

— Է, Ստեփան, մեր ժընեւ եղած ժամանակ կարո՞գ էլիմ երեւակայել, որ ես ու դու այս պալատում պիտի տեսնուեմք:

— Որ այս պալատում պիտի տեսնուէիմք, կարող էի երեւակայել, բայց որ ես ու դու իրար հետ բանակցութիւններ պիտի վարէիմք իբրեւ պատերազմող կողմերի ներկայացուցիչներ — այդ երբեք մտնովս չէր կարող անցնել. — իրեմ յատուկ հեզմանով պատասխանում է Ռոստոմը:

Ժորդանիան կաս-կարմիր է կտրում եւ շտապում է փոխել խօսակցութեան ճիւղը:

ներն էր ընդունում ու շարունակում էր ժողովներին մասնակցել եւ այցելութիւններ անել: (Յետոյ իմացանք, որ նոյնիսկ իր միակ տաք բրդէ շապիկն էլ հանել էր եւ պալատում էր թեթեւ շապիկով): Նա շատ վստահ էր իր ուժող կազմուածքի եւ տոկոսն առուջութեան վրայ: Միայն Տրդ օրը, երբ արդէն 40 աստիճան տաքութիւն ունէր եւ չէր կարողանում ոտքի վրայ մնալ, պառկեց, եւ պարզուեց, որ թոքերի բորբոքում եւ բժաւոր տիֆ ունի միաժամանակ:

Ութ-տասը օր միայն պայքարեց նրա ուժեղ, բայց խիստ յոգնած կազմուածքը: Եւ Յունուար 18ի գիշերը, ժամը 4ին Ռոստոմը վախճանուեց: Վերջին 2-3 օրը նա այլեւս կորցրել էր գիտակցութիւնը:

Պատկերաց երկու օր յետոյ, նա յիշեց Եկմալեանի «Հայր Մեր»ը եւ շարունակ երգում էր՝ պնդելով, որ «Հայր Մեր»ի ամենագեղեցիկ ներդաշնակութիւնն է: Խնդրեց, որ գտնենք այդ հաղուազիւտ հրատարակութիւնը եւ իր կողմից նուէր ուղարկենք Բնկերութեան Միջազգային Բիւրոյի քարտուղար Հիւրսմանին, որը շատ զնահատում էր հայկական եկեղեցական երգերը:

Ռոստոմի վերջին կտակն էր այս:

«ԳԻՐՇԱԿ», 1929 թիւ 1-2:

ՌՈՍՏՈՄԻ ՅՈՒՂԱՐԿԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թաղման Յանձնաժողովը Թիֆլիսում հրատարակել էր .

I. Սզահանդէսի ընթացքը հանդուցեալի ընակարանից՝ Թուժանովըս-
կայա № 88, Ռէուտովսկայա Միխայիլովսկի պր. Նիկոլաւսկի կամուրջով
ևւ Մատաթովսկայա փողոցներով դէպի Վանք : Վանքից՝ Մատաթովսկայա ,
Բարետախնսկայա , Գոլովինսկի պրոս. , էրիւանսկայա պլ. , Պուշկինսկայա ,
Մուխրանսկի կամուրջով , Յիցիանովսկա պող. Կախեախնսկայա պլ. Լազա-
րեւսկայա փողոցներով դէպի Խոջիվանքի Գերեղմանատունը :

Թաղումը Դաշնակցութեան պանթէոնում :

II. ա) Քաղաքացիներին խնդրում ենք չլթայից դուրս չգալ , բ) չը-
խանգարել թաղման յանձնախմբի սահմանած կարգերը , գ) սզահանդէսի
կարգը պահպանելու են դաշնակցական բանուորները :

III. Ճառեր արտասանուելու են հետեւեալ կարգով .

Հանդուցեալի տան մօտ — ընկ. Իշխանը (Արեւելեան Բիւրոյի կող-
մից) , Վանքի մօտ — ընկ. Ծ. Յարութիւնեան (Հայաստանի Հանրապետու-
թեան կողմից) :

Նոյն տեղը. — Ընկ. Հ. Մանուկեան (Տաճկահայ Դաշնակցութեան
կողմից) , Շահխաթունեան ընթերցարանի մօտ Դ. Դաւիթխանեան (Վրաս-
տանի Կ. Կոմիտէի կողմից) :

Երեսնեան հրապարակ. — Ընկ. Ա. Արեղեան (Դումայի Փրակցիայի
կողմից) , ևւ ընկ. Կորիւն՝ ոռւսերէն :

Նոյն տեղը. — Ա. Խոնդկարեան (Սոցիալ-Յեղափոխական Շրջանային
Կոմիտէի ևւ Հայաստանի Խորհրդի սոցիալ-Եղափոխական Փրակցիայի կող-
մից) :

Կախետինսկայա հրապարակ. — Ընկ. Ա. Նալչաջեան (Բանուորական
կազմակերպութեան կողմից) :

Գերեղմանատանը , 1) Կարսի Դաշնակցութեան ընկերների կողմից Հ.
Նոճրատեան , 2) Ս. Աւագեան (Թիֆլիսի կոմիտէի կողմից) , 3) Յ. Տէր Գրի-
գորեան (Հայ զինուորների կողմից) , 4) Այվազեան (Դաշնակցական Ուսանո-
ղական Միութեան կողմից) , 5) Յ. Սարգսեան (Զաքաթալայի Դաշնակցու-
թեան ընկերների կողմից) , 6) բանուոր Խաչատուր (Թիֆլիսի Դաշնակցու-
թեան Ներկայացուցչական Ժողովի կողմից) , 7) Վ. Խորէնի (Վրաստանի
Կենտրոնական Կոմիտէի օրդան «Յառաջ»ի խմբագրութեան կողմից) :

4. Պսակներ չեն լինելու :

Յուղարկաւորութեան ժամանակ խօսողներին աւելացել են Վ. Ահա-
րոնեան (ռուսերէն) , բանուոր Արամ եւայլն :

Յուղարկաւորութեան յատուկ ներկայացուցիչներ ունէին չրջանները ,
դաշնակցական մարմինները , քաղաքական կուսակցութիւնները , հասարակա-

կան կազմակերպութիւնները, պարտից հիւպատոսը եւայլն :

Դազադին հետեւում էր բազմազաւար ժողովուրդ :

Սգերթը առաջնորդւում էր կարմիր դրօշակներով եւ զոյգ նուագախմբերով :

Դաշնակցութեան պանթէոնում՝ Սիմէոնի, Շահխաթունու, Դումանի, Քեռու եւ միւս անմահների մօտ երբ Ռոստոմի զազաղը զերեզման իջեցուեց, երեկոյեան հողմից ծածանուող կարմիր դրօշակները խոնարհուեցին զերեզմանին, իսկ բազմազաւար սղաւորները մի ականթարթ ծունկի եկան, հնչեց երաժշտութեան մեղեդին : Վայրկեանի խորհրդաւորութիւնից լսուեցին հեկեկոցներ, մինչեւ մեղեդին ընդհատուեց : Վերջում նուագախումբը թնդացրեց «Մեր Հայրենիք»ը :

Յուզարկաւորութիւնը, սկսուած առաւօտեան, վերջացաւ երեկոյեան ժամը 5ից անց :

«ԱՌԱՒՕՏ» շաբաթաթերթ (Թեհրան), — 1919 Մարտ, թիւ 3 :

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ

Դաշնակցութիւնը կորանցուց իր առաջին երեք գմբեքակիր սիւններէն վերջինը եւ յեղափոխական ու վերածնող Հայաստանը՝ իր մեծագոյն դաւակներէն մին: Ռոստոմը, որուն անուան միակ ողբկոչումը եռանդ էր եւ սթափում, Ռոստոմը, որ ծանր հիւանդութեամբ, քառասուն աստիճան տաքութեամբ, ոտքի վրայ կ'անցընէր՝ մէկ ժողովէն միւսը պտըտցնելով թափը իր կազմակերպչական ոգիին, Ռոստոմը մեռած համաճարակէ մը:

Այն կուսակցութենէն, որ տարաւ հայկական հարցը այսօրուան փառաւոր հանգոյցին մէջ ձգող պայքարին մեծագոյն եւ գլխաւոր մասը, միայն Ռոստոմը կը մնար, որ Դաշնակցութեան այսօրուան կեանքին սեմէն պիտի դիտէր հայկական եռագոյն դրօշակը գգուող առաջին արշալոյսը, որուն երկունքին մէջ զեռ իր կամքն ու եռանդը չէին յոգներ...

Ռոստոմը այն լուսաւոր դէմքերէն էր, որուն առջեւ իր կուսակցութեան հակառակորդներն իսկ իրենց բաճկոնակները կը հաւաքէին եւ ոչ ոք պիտի կրնայ փոխարինել զինքը այն մեծ աշխատանքին մէջ, որ պիտի տարուի վերածննդը Հայաստանի մէջ:

Ամենայուսահատական եւ լքման բոլակներու մէջ իսկ, ուր մահերու, ժամանակաւոր պարտութիւններու, ջարդերու լուրեր կը հասնէին, Ռոստոմը կը դառնար խրախոյս ու ապուէն, որուն պործունէութեան հետ կեանք կ'առնէին դադրած ու յուսալքուած ուժերու աշխատանքները:

Անոր անունը ո՛չ մէկ տեղ կը լսուէր, ոչ մէկ աթոռ ընդունած է ինք եւ ոչ մէկ տիտղոս իր անուան քով.— Ռոստոմ... Բայց ինքն իսկ է ինքնաշարժ մեքենան բոլոր շարժումներուն, բոլոր գործողութիւններուն:

Իր բազմակողմանի պատրաստութեամբ ու պաշարովը եղած է գաստիարակիչը բազմանդամ սերունդի մը, որ զինքը յարգելէ առաջ կը սիրէր, որ իրմէ բան սորվելէ առաջ իրեն՝ անհատին կեանքը նմանցնել կը ձգտէր:

Կովկասեան վերջին դէպքերու շրջանին մէջ Ռոստոմն այն էր պատուհասուած հայրենակիցներուն հանդէպ, ինչ որ Խրիմեան Հայրիկն էր, — այսպէս ըսելու համար, — իր հօտին ցաւերուն հանդէպ:

Իր մեծ հոգատարութեան մէջ կը մտնէին անհատական ցաւերու մահահոգութենէն մինչեւ. ընդհանրական շահերու պաշտպանութիւնը, որոնք կը կատարէր ճշմարիտ հօր մը հարազատութեամբ եւ սրտակցութեամբ:

Իր միջամտութիւնը կը բաւէր, որ կնճռոտ հարց մը պարզուէր եւ երկու պառակտուած ընկերներ իրարու ձեռք տային: Ասոր համար էր, որ Ռոստոմ ոչ մնայուն աթոռ մը ունէր, — ինչ հարկ աթոռի երբ բոլորն ալ իրն էին, — ոչ տիտղոս մը եւ ոչ տեղ մը. ամէն տեղ էր անիկա. ան կը ծառանար յանկարծ վերջին շրջանի կովկասեան քառսին մէջ, իր մանկունակ ժպիտովն ու պատկառանքովը տալու համար իր խորհուրդները, կարգադրու-

թիւնները, որոշումները. ամէն տեղ էր անիկա, նաեւ ճակատը եւ մանաւանդ ճակատը. այո՛, Ռոստոմն անոնցմէ էր, որ զիտեն ճակատն ըլլալ, որ քաղի-
նետային աշխատանքներէն դուրս՝ զիտեն կանգնիլ պատնէշին վայ: Եւ Ռոս-
տոմը էրզրում էր, Երզնկա էր, Բաբերդ էր, Ալաշկերտ էր, բանակին հետ,
բանակէն յետոյ, բանակէն առաջ:

Ճշմարտիւ Ռոստոմը ոգի մըն էր, մաքուր, որքան ոգին աննիթ է,
ուժեղ՝ որքան ոգիները հզօր են, տարածուն եւ զաղտնի՝ որքան ոգիները
ամէն տեղ են եւ աննշմար: Քրիստափոր Միքայէլեանին ու Սիմոն Զաւար-
եանին հետ, Ռոստոմը պիտի մնայ նոր սերունդի մտքին մէջ այն լուսաւոր
պատկերը, որ յեղափոխական, զաղափարապաշտ, վճիտ եւ անձնազոհ տի-
պարներն էին եւ որոնք իրենց մարզաբեկական կեանքովը բազմաթիւ տարե-
շրջաններ պիտի հրամայեն նոր սերունդին՝ իրենց փառաւոր ճամբայէն ըն-
թանալ:

Եւ այդ Ռոստոմը ա՛լ չկայ...

Հայկական պետութեան երկունքի միջոցին, այս սոսկալի աշնանային
փոթորիկին մէջ այնքա՛ն, այնքա՛ն տերեւներ թափեցան, մէկը միւսին ետե-
ւէն, անխնայօրէն, որոնցմէ խրաքանչիւրին անկումը խաղաղ ժամանակնե-
րու մէջ ազգային մեծ սուղ պիտի դառնար, բայց Ռոստոմինը այնքան
կսկծալի է, որ ծառին խորտակումը կը թուի ըլլալ...

Այս մէկ քանի տողերը գրելն իսկ, հեկեկանքները կուրծքին մէջ,
Ռոստոմին մէկ շատ սիրած աշակերտին համար, որ երկրորդ անգամ կ'որ-
բանայ իր հօրմէն անոր մահովը՝ տաժանելի չարչարանք մը կը դառնայ:

Բայց թոյլ տուր, պաշտելի Ռոստոմ, ըսելու իմ բերնովս, հազարաւոր
աշակերտներուդ կողմէ քեզի եւ քու մեծ ընկերներուդ, — հանգիստ ձեր ու-
կորներուն, — քանի որ ձեր բոլոր աշխատանքը, ճիգերը, զոհողութիւնները
միացած՝ հոյակապ եւ մեծ մեքսքով մը այսպէս կամ այնպէս ձեր սիրած
հայրենիքին պետութիւնը կ'երկնեն ահա, ուր ձեր աշակերտները պիտի շա-
րունակեն Ձեր առաքեալի վսեմ ստուերներուն ընկերացած՝ այն գործը, որ
Պոլսի իր մեծ հանգրուանին փառաւորքօրէն հասցուցիք:

Խմբագրական «ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴՅԻ», — Գ. տարի, 15 փետր. 1919 թիւ 4:

Ռ Ռ Ս Տ Ո Մ

Մուրատէն յետոյ Ռոսստոմը...

Եւ ո՞վ կրնայ ըմբռնել ահաւորութիւնը այն պարագութեան, որ դադարականութեան այս երկու բիւրեղ մարմնացումներու պակասովը կը բացուի հայութեան հոգիին մէջ:

Անուններ կան, որոնք հոմանիշ են դարձած իրենց ազգին հետ: Եւ Ռոսստոմ մէկն էր այդ անուններէն: Ան խտացումն էր հայ ցեղի բոլոր ազնուական յատկանիշներուն:

Քիչեր միայն կրցած են տեսնել ցեղային այն անպարտելի ուժը, որ հայ ցեղը ապրեցուցած է դարերու բռնակալութիւններու ընթացքին եւ զայն քաշեցուցեր է բռնակալներու գերեզմաններու վրայէն: Այն անօրինակ եւ անանուն կենսունակութիւնը, որ մեռելներուն յարութիւն է տուեր, այն անիմանալի յանգեցումութիւնը, որ այս ցեղին ճակատը բարձր բռնել տուեր է նոյնիսկ մահի սպառնալիքին տակ. այն սրտատուչ զոհարարութեան ոգին, որով այս ցեղն է արտայայտուի այնպիսի պահերու մէջ անգամ, երբ նման պահերու մէջ, աշխարհի ամենէն տուտն ցեղն անդամ դէպի խեղագարութիւն պիտի հակէր — ահա այս յատկանիշներու մաքուր բիւրեղացումն էր Ռոստոմ, ժառանգած տառապանքային անմահացած ու մարտիրոսութիւններովն հերոսացած իր ցեղէն:

Ահա այդ ՄԱՐԴԻՆ է, ՄԱՐԴԻՆ, ՀԱՅԸ ու ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆԸ, որ այլեւս չկայ մեզի հետ:

Ու անկարելի պոթկումով մըն է, որ իր Մահի երեսին կը հարցնեմ փութուող հոգիով մը.

— Եւ ո՞վ պիտի լեցնէ իր տեղը...

Մահեր կան, որոնց առջեւ մարդ հազիւ թէ վայրկեան մը խոյ իր մահ-կանացութիւնը կը յիշէ ու կ'անցնի անոնց դադալին առջեւ անտարբեր:

Մահեր ալ կան, որոնց առջեւ մարդ իր հիւլէացումը կը զգայ ու կը գիտակցի այն ահաւոր իրողութեան, թէ բնութեան օրէնքը չի գիտակցիր անգամ իր գոյութիւնը: Եթէ բնութեան անողոք ձեռքը կրնայ շանթել շանթա՝ մարտ գլուխը Ռոստոմի մը, ալ ի՞նչ կ'արժէ հասարակ մահկանացու մը, որ ծնելու ոճիւրն է գործեր զիպուածութեամբ ու անկամ:

Ռոստոմի մահը այս ընկճող մահերէն մէկն է. որովհետեւ Ռոստոմները միշտ չեն ծնիր. անոնք ծնելու համար սերունդներ պէտք է որ երկունքի արիւնով քրտնին:

Ու եթէ դարձեալ իր՝ Ռոստոմի սրտապնդիչ խօսքը չըլլար, որ իր դադալէն անգամ գիտէ հոգի ներշնչել զինքը ողբացող սղաւոր սիրտերուն, թէ այն ցեղը, որ իր տառապանքներէն ու յոյսերէն զիս կերտեց, կրնայ եւ չառ

ուրիշներ ալ ստեղծել, անկարելի պիտի ըլլար տեսնել Ռոստոմնեբաւ մահը եւ կանգնիլ նորէն:

Ծիւղ է, որ հայ ազգը ապացուցեր է իր ատակութիւնը զաղափարի կէս ճամբային ինկածներու տեղ նորերը կանգնեցնելու, բայց այս փաստն անգամ անկարող է տակաւին միխթարելու այն սգաւոր հոգիները, որոնք գիտէին, թէ ի՞նչ էր Ռոստոմը և ի՞նչ կ'արժէր անոր ներկայութիւնը մանաւանդ այս օրերուն:

Ամենէն աւելի ինք դիտէր այդ ինք, որ հայ տառապանքին պէս սահման չէր ճանչնար բնաւ ինք, որ հայ զոհարելութեան չափ անսպառ էր ու անհուն. ինք, որ հայ կենսունակութեան մարմնացած քուրմն էր. ինք, որի մէջ ամէն դաւաճանուող յոյսի տեղ տասնեակներով յոյսեր կը ծնէին: Եւ, ո՞վ գիտէ, ինչպէս կատաղօրէն մարտնչեցաւ ան հոգէառ հրեշտակներու գունդին դէմ, դեռ քիչ մըն ալ ապրելու համար, որովհետեւ, ո՞վ աւելի լաւ գիտէր քան ինքը, թէ հայութեան այս արհաւիրքներէն յետոյ դեռ որքա՞ն շատ պէտք են անձնուէր զործիչները:

Մահը անողոք էր, սակայն, ու իր ուժերը սպառեցան: Ան փակեց իր աչքերը դեռ չտեսած պատմական Հայաստանի ազատ արեւը, որի համար երեսուն տարիներ աչքերը չփակեց ու կօշիկներուն կապերը չքակեց այս անմարտնելի ուխտաւորը Աղատութեան Գաղափարին:

Ու ահա ինկաւ ինքն ալ՝ տիեզերական օրէնքէն դուրս մարդկային բոլոր ուժերու դէմ պայքարելու, յաղթականօրէն պայքարելու չափ զօրութիւն ունեցող այս առաքեալը, ու զնաց միանալ Քրիստափորին, Զաւարեանին, հայութեան նոր սրբարանին մէջ աւելցնելու սրբանոց մըն ալ, ուր այսօրի իր կրտսեր ընկերները պիտի այցի երթան ներշնչում առնելու, հոգի ստանալու, ամէն անգամ որ դաւեր ու բռնակալութիւններ իրենց հոգին խորտակեն, եւ ուր ուխտի պիտի երթան զալիք սերունդներ, զաղափարականութեան սեմին վրայ իրենց առաջին քայլը դնելէ առաջ:

Ամենէն փառաւոր ու անմահ յուշարձանները հոգիներու մէջ միայն կրնան կանգնիլ: Եւ դուռն, սիրելի՛ ընկեր, վստահ եղիր, որ ո՛չ միայն քու ընկերներուդ, այլեւ ամբողջ հայութեան հոգիին մէջ դուռն քու յուշարձանդ ունիս կանգնած, որովհետեւ դուռն հայութեան տառապանքին ու հերոսութեան մաքուր խտացումն էիր:

Իսկ վաղը, երբ Ազատ Հայաստանի արեւը ծագի, մենք քու աճիւններդ մասունքներու պէս կը հաւաքենք, կը տանինք անոր սահմաններէն ներս ու կը կանգնեցնենք քեզ մարմար յուշարձան մը, որի արժանի դարձար քու ամբողջ կեանքով:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» օրաթերթ, 15 Մարտ 1919:

ՍՏԵՓԱՆ ԶՕՐԵԱՆ (Ռոստոմ)

Անխնայ հարուածները կ'իջնան իրարու ետեւէ :

Իրրեւ թէ բաւական չէին այն բազմաթիւ եւ անփոխարինելի զոհերը, որ տուաւ հայ ժողովուրդը այս պատերազմի ընթացքին, մարտի դաշտի մէջ կամ թրքական լանտերուն եւ աքսորի երկարաձիգ ճամբաներուն վրայ, — հիւանդութիւնն ալ պիտի դար իր նախճիրը դործել :

Կորուսաւ, որ կ'ունենայ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, յանձին Ռոստոմի, անփոխարինելի է եւ Հայաստանի վերածնութեան այս օրերուն՝ հայ ժողովուրդին հասած մեծ հարուած մը :

Ռոստոմը սահմանափակ չըջանի մը միայն ծանօթ եղած է : Շատ հայեր չեն ճանչնար զայն եւ հետեւաբար չպիտի զգան, թէ ինչ մեծ կորուստ է որ կ'ունենանք վստահաբար այս գործիչի մահով :

Զօրեան կը պատկանի մեր մէջ ա'յն սերունդին, որոնք ԳՈՐԾԵԼ միայն զիտցած են գաղտնի կերպով եւ շատ քիչ, գրեթէ բնա'ւ երեւցած չեն հրապարակի վրայ :

Գործին նուիրուած այս Մեծ Հայր ժամանակ չունեցաւ հրապարակագրութեամբ զրադելու, թերթերու կամ գրքերու մէջ իր անունն ստորագրելու : Ոչ ալ բմերէն երեւցաւ ան այնչափ յաճախ, որ կարենայինք ըսել, թէ հրապարակախօս է :

Յեղափոխական նեքքիմ եւ դժուարին աշխատանքն էր միայն, որ դու հացում կու տար այդ մեծ մտքին : Անկէ դուրս, ամէն ինչ դիւրին էր, կը խորհէր ան, եւ իւրաքանչիւր ընկերոջ ալ կարողութեան սահմանին մէջ կ'իյնար :

Հպարտութիւնը չէր, որ այսպիսով կը խօսէր համեստութեան տիպար այս աննման գործիչին մէջ. ինք չէր ընտրած յեղափոխական ներքին կազմակերպիչի ընդարձակ եւ պատասխանատու գործը. կեանքը դէպի այդ ուղղութեամբ մղած էր զինքը, պահանջը այդ դերը տուած էր իրեն :

Օժտուած յեղափոխական կազմակերպիչի աննման ձիրքով, ան եղաւ Դաշնակցութեան գրեթէ բոլոր մեծ ձեռնարկներուն ծրագրող եւ մղող ուժը՝ իր անձը պահելով միշտ ստուերի մէջ :

Ներկայացնել ջանալ այս բեղմնաւոր կեանքի գոնէ գլխաւոր գիծերը, պիտի նշանակէր ընել ամբողջ պատմութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որուն հետ ա'յնչափ սերտօրէն հիւսուած է իր կեանքը :

Թիչենք միայն գլխաւորները իր կեանքի վերջին դրուագներէն եւ ապագայ պատմագրին թողունք անոր ամբողջական գործի գնահատումն ու արձանագրութիւնը, եթէ այդ հսկայ աշխատանքին ընդունակ մարդ ունենանք, եթէ կարելի ըլլայ երեւան բերել անոր ամբողջ գործերը :

1905ի հայաթաթար ընդհարումներուն, ինք Կովկաս էր եւ Դաշնակցութիւնը անմահացնող այս շարժման մէջ ունեցած է ղեկավարողի արժանի դերը:

1907ի Պարսկաստանի յեղափոխական շարժումներուն ետեւը նո'յնպէս կ'երևի հզօր ձեռքը մեր ամէն տեղ հասնող Ռոստոմին: Ան զլխաւոր ծրագրողը եւ իրականացնողն էր այդ յիշատակելի շարժումին՝ իբր փորձ խորհրդական Եփրեմի, Քեռիի եւ ընկերներուն:

Իր անունը չլռուցաւ, սակայն. հայ հասարակութիւնը մնաց անծանօթ յեղափոխական այս հակային:

1908ի հոգակաւոր Օսմանեան սահմանադրութեամբ զործունէութեան նոր ասպարէզ բացուեցաւ զործի սիրահար մեր սիրելի Ռոստոմին, որ իր բնական իշխանի պողպատէ վարժարաններու, կատարեց կրթական մեծ աշխատանք, միանգամայն պատրաստելով հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան գործը եւ հակելով անոր վրայ:

1911ին, Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովէն կ'ընտրուէր անդամ այն «զաղտնի մարմին», որ քաղաքական այն օրուան անատուցութիւնները աչքի առաջ ունենալով, պիտի հսկէր ժողովուրդի պաշտպանութեան:

Այդ մարմնի անդամներէն երկրորդն էր Սերաստացի անդերադանցելի ռազմիկ Մուրատը, արժանի ընկերակիցը մարտիկի համրու չունեցող բայց մարտիկներ կերտող յեղափոխական մեծ վարպետ Ռոստոմին:

Պատերազմի բռնկումին, ան արդէն Կովկաս էր, լծուած կամաւորական գունդերու կազմակերպման եւ հայ ղեկավար մարմիններու խորհրդատուի իրեն պատշաճող պաշտօնին:

Երբ, հակառակ բոյսրիս ակնկալութեան, պատերազմը կ'երկարէր, կամաւորական շարժումը կը կորանցնէր իր սկզբնական թափը, Ռոստոմ կը թողուր Կովկասը եւ կ'անցնէր Մոսկուա ու Փեթրոկրատ, հայ դատի պրոպականտին համար տշխատելու սուսական այդ կեդրոններուն մէջ:

Հայ դատի յաջող լուծումն ապահովելու համար, տիրող դժնդակ պայմաններուն մէջ, պէտք էր փորձել ամէն միջոց, պէտք էր զարնել ամէն դուռ, ա'յս էր Ռոստոմի հաւատքը:

1917ի վերջերը, ան անցաւ սքանտինաւան երկիրները, ուր մեծ զարկ տուաւ հայանպաստ շարժման եւ Սթոքհոլմ գումարուելիք սոցիալիստական համագումարին առջեւ ալ զօրաւոր կերպով պաշտպանելու համար հայկական դատը, ի գործ դրաւ մեծ աշխատանք:

Գերմանիա, Լեւուրթապէս անընկճելի եւ իր զօրութեան զազաթնակէտին էր այդ օրերուն. եւ Ռոստոմ չա'տ կը վախնար, որ մի' գուցէ փոխադարձ զիջողութեամբ հաշտութիւն մը կայանայ եւ Գերմանիա յաջողի պահպանել Թուրքիոյ ամբողջականութիւնը եւ, ա'յսչափ յոյսերէ եւ զոհերէ վերջ, անգամ մըն ալ զոհ ըլլանք անսիրտ դիւանագիտութեան:

«Հոսանքը մեզ քշում է եւ դեռ քշելու է. աշխատենք ժայռերի չզարնուել» կը գրէր Ռոստոմ Սթոքհոլմէն 1917 Դեկտեմբերին եւ կը պատրաստուէր վերադառնալ Կովկաս, ուր քաղաքական նոր յեղաշրջումներ անհրաժեշտ կը դարձնէին իր ներկայութիւնը:

Անցաւ Փեթրոկըատ, յաջողեցաւ իր հետ առնել զօրաւոր Բաղրատունին, որ բոլջև իկեան կառաւարութիւնը բանտարկած էր իրրեւ Քերենսկիի կուսակցութեան պատկանող զինուորական, եւ փութաց զէպի Կովկաս :

Կոստի տաք օրերուն, մասնակցեցաւ Պաքուի կռիւներուն եւ քաղաքի իշնալէն վերջ անցաւ հիսիսային Պարսկաստան, ուր սկսաւ, Բաղրատունիի հետ եւ անդլիական օժանդակութեամբ, նոր բանակ կազմակերպել, օգնութեան փութալու համար պայքարող Կովկասին :

Անկէ վերջ, ա'լ չլսեցինք իրմէ :

Վերջին տարիներու անդույ եւ հարբաշ աշխատանքը եւ հայ տառապանքը արդեօք ընկճեցի՞ն այդ անընկճելին, որ հիւանդացաւ եւ ա'լ ոտքի չկանդնեցաւ :

Յարպա՛նք քեզ, հայ ժողովուրդի արժանի՛ գաւակ :

Դուն ապրեցար կեանքը ինչպէս որ պէտք էր.— տիրելով անոր քաջի՛ պէս :

Քու կեանքդ պիտի ըլլայ առաջնորդը հայ նոր սերունդին, քու յեղափոխական սաներուդ, քու կրտսեր ընկերներուդ՝ որոնք կ'ողբան քու անդարմանելի եւ վաղաժամ կորուստդ եւ որրի՛ մը պէս կու լան քու թարմ չիւրիմիդ առջև. ծնրադիր :

Խմբագրական «ՀԱՅՐԵՆՆԻՔ» օրաթերթի, 13 Մարտ 1919

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ Ը

Այսօր բոլորում է ուղիղ մի տարին այն օրից, երբ մեր կուսակցութիւնը զրկուեց իր ղեկավար ու ռաձփրայ Ռոստոմից: Այս ծանր ու դժան տարուայ ընթացքում աւելի քան երրեք զլացուել է նրա բացակայութիւնը մեր ղեկավարութեան շարքերում, զգացուել է նրա հեղինակաւոր խօսքի, կամքի ու բարոյականի թափուր մնացած տեղը: Ռոստոմի հետ միասին գերեզման իջաւ նաեւ նրա հաւատարիմ ընկերը, սիրելի Արամը, Հայաստանի անկախութիւնը զարբնող ղեկավարը:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը երեսուն տարի անընդհատ ու շարունակ վարել է իր յեղափոխական գործը՝ մասսաներին առաջնորդելով, քաջերին առաջ քշելով եւ թոյլերին քաջալերելով զէպի յեղափոխութեան ու ազատութեան Գողղոթան: Եւ իր առաջին շարքում միշտ ունեցել է Քրիստափորին, Սիմէոնին ու Ռոստոմին — գործի ու զազափարի այդ անրաժան արիւղան:

Վերջինը գերեզման իջաւ հենց այն մամենաին, երբ հայ յեղափոխութիւնը հասաւ իր յաղթանակի որոշ փուլին՝ Հայաստանի անկախութեան իրադործմանը, եւ երբ մեր կուսակցութեան առաջ բացում էր քաղաքական գործունէութեան մի նոր ասպարէզ՝ հաստատել ու ամրապնդել հայ յեղափոխական աշխատաւորութեան արիւնք-քրտինքով ձեռք բերուած ազատութիւնը, ստեղծելով ազատ ու գեմոկրատիկ կարգեր եւ ընչպսղուրկ զտակարգին համապատասխան պետական սոցիալական կեանքի ձեւեր:

Դժուար ու անհնարին է տայ Ռոստոմի կեանքի ու գործի ամրողական պատկերն ու յեղափոխական յրիւ արժէքը, նոյնիսկ նրա մահուանից մի տարի յետոյ, — այնքան նրա դաւանած զազափարներն ու կատարած աշխատանքները մեծ են եւ նրա զէմքը՝ իբրեւ Մեծ Արեւելացու՝ վիթիարի: Հարկաւոր են տարիներ եւ նոյնիսկ տասնեակ տարիներ, որպէսզի պատմաղիրը կոռէ ու պայրարի այժմէականութիւնից ազատապրուելով, կարող լինի տալ Ռոստոմի ամբողջական դէմքը, որոշել նրա տեղն ու դիրքը ոչ միայն հայ մասսաների ազատագրման գործում, այլեւ Արեւելքի յեղափոխութեան պատմութեան մէջ:

Այսօր, երբ Արեւելքը շարժումների ու բախումների շրջանն է ապրում, երբ յեղափոխական եւ հակայեղափոխական ուժերը կուտակուած միմեանց դէմ, սկիզբն են դնում ապագայի քաղաքական կեանքին, Ռոստոմի հեղինակաւոր զէմքը աւելի քան երրեք անհրաժեշտ էր Արեւելքի այդ շարժման համար, նրան իսկական ու յեղափոխական հունի մէջ մտցնելու, նրա ուղիղ ու պարզ գործելակերպը որոշելու համար:

Նաեւ մեր կուսակցութեան համար, երբ մեր շարքերը թուլացել են յեղափոխական թափի բացակայութիւնից, երբ մեր բարոյական մակարդակն ընկել է, երբ մեր անձնազոհութեան ու անհատական խիզախութեան օրի-

նակները պակասել են, հարկաւոր էր նա, որի խօսքը յեղափոխականի հա-
մար նուիրական memento էր եւ որի անձը՝ բարոյականի սիմբոլ: Այսօր,
մի տարուց յետոյ, աւելի ծանր է նրա կորուստի ցաւը, քան նրա մահուան
առաջին օրերին, երբ վշտացած զգացմունքը հնարաւորութիւն չէր տալիս
գիտակցելու՝ թէ Ո՞ւմ եւ ե՞րբ կորցրինք:

Այս տխուր տարեդարձի օրերին խոնարհուելով նրա շիրիմի առաջ,
Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ուխտում է մնալ հաւատարիմ հիմնադիր Ռոստոմի
ընդդժաժ յեղափոխական ճանապարհին:

«ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ» (Երեւան), — 18 Յունուար 1920

ՀԱՅ ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՅԻ ԽԻՂՃԸ

1919 թուի Յունուար 18ին Տփլիսում իր մահկանացուն կնքեց մեր արիւնոտ գոյամարտի եւ յեղափոխական աննախընթաց պոռթկումների ամենաավանաւոր սիւներից մէկը՝ Ռոստոմը:

Հայ ընչապուրկ ղեմակրատիայի մարմնացած խիղճն էր նա, եւ յեղափոխութեան կարմիր երախից փրթած այդ խիղճը, իր յաղթ թիկունքի յետեւը թողած Երեսունամեայ ազգային յեղափոխական աննահանջ պայքարի փոթորիկներն ու տազնապները, միշտ մնաց մաքուր ու անրիծ, միշտ անսասան ու կօրովի, միշտ անդաւաճան մեր ցեղի ազգային քաղաքական ուխտին, միշտ հաւատարիմ՝ հայ աշխատաւորութեան յեղափոխական սրբութիւններին:

Մի եզակի ու դժուարին, բայց եւ վսեմ ու հոգեթոյ առաքելութիւն էր վիճակուել Դաշնակցութեան յարկի տակ Ռոստոմին՝ մանաւանդ Քրիստափորից ու Սիմէոնից յետոյ: Ռուսական ու տաճկական բռնակալութիւնների յարուցած ամենադաժան հարածանքներն ու բռնութիւնները կուսակցութիւնը դրել էին կեանքի ու մահու չափ նշանակալից խնդիրների առաջ. մեր աւագ ընկերների խոշոր մասը բանտերում էր կամ աստանդական. յուսալքումի մի յորդ ալիք ներս էր խուժել մեր կուսակցութեան շարքերը. Ռոստոմին եւ միայն նրան էր վիճակուած՝ այս ծանր փորձութեանց օրերը դիմադրաւել, եւ նա յեղափոխական ուսուցչին վայել տոկունութեամբ ու անվհատ՝ դիմաւորեց Դաշնակցութեան մետասաներորդ ժամին:

Ռոստոմի մահը ամենահուժկու ուրազանն էր, որ պայթեց Դաշնակցութեան եւ հայ աշխատաւորութեան գլխին անսպասելիօրէն ճիւղ. այն ժամին՝ երբ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը լծուած կեանքի եւ մահու տաշնապալից պայքարին՝ անցել էին մեր պատմութեան ամենէն դաժան ու սոսկումներով լի ճանապարհը եւ միտցեալ ու անկախ հայրենիքի հիմերը խորտխել, մանաւանդ՝ երբ իր յեղափոխական հասարակական փոթորկալից կեանքի շրջանից յետոյ՝ Ռոստոմը զնում էր իր երազած անկախ Հայաստանը տեսնելու եւ այնտեղ աշխատելու, որի կէս ճանապարհին փակեց յաւէտ իր իմացական աչքերը:

Երեսուն տարի չարունակ, Սիմէոնի ու Քրիստափորի կենդանութեան օրօք թէ մահուանից յետոյ, Ռոստոմը Դաշնակցութեան երկաթէ քոչերը հագած՝ շրջեց երկրէ երկիր, անցաւ մեր պատմական հայրենիքի համարեա բոլոր անկիւնները՝ ամէնուրեք ուր տրոփում էր հայ ժողովրդի մէկ փոքրաթիւ հատուածի սիրտը, եւ որպէս մեր ազատամարտի անյաղթահարելի քուրմը՝ անդադրում քարոզեց, հրաւիրեց ու մարդեց մի ամբողջ յեղափոխական սերունդ. եւ իր երկու անփոխարինելի ղինակիրների պէս՝ մի ղիւ-

թական ու վսեմ մահով ընկաւ պարտքի ճանապարհին :

Վերջին քառորդ դարու մեր Հանրային կեանքի ու կամեցողութեան , մեր անկումի ու բարձրացման մէջ՝ թէ՛ մեր ցեղի դոյամարտի եւ թէ՛ կրթ-
թական կուլտուրական ճակատներում տեղի չի ունեցել մի նշանաւոր երե-
ւոյթ , որի հետ այս կամ այն կերպ կապուած չլինի Ռոստոմի անունը :

Չնայած Ռոստոմի այսքան բեղուն ու հարուստ կեանքին , նա անսահ-
մանօրէն համեստ էր ու պարզ . իր հանրական ողորումներին ծնունդ ու թր-
ռիչք տուող դեմոկրատիայի նման , հասարակ ու չարքաւ , միշտ լծուած սեւ
ու դժուարին աշխատանքի՝ անտրտունջ ու անաղմուկ : Իւր ողջ կեանքում
երբեք հետամուտ չեղաւ մեծ պաշտօնների . կուսակցութեան յարկի տակ
երբեք չջանաց պատասխանատու մարմինների մէջ մտնելու : Մեծ պաշտօն-
ներից ու իշխանութեան աթոռներից միշտ հեռու , Ռոստոմը սակայն իր ու-
սերի վրայ էր տոնում կուսակցական ամենապատասխանատու աշխատանք-
ները՝ այդու մարմիններին ոգեւորում ու նոր թափով դործի մղում :

Ոչ ոք Քրիստափորից ու Սիմէոնից յետոյ՝ մեր կուսակցութեան մէջ
չունէր այնպիսի հեղինակութիւն ու բարոյական յեղափոխական կշիռ՝ ինչ-
պէս Ռոստոմը եւ նա ըստ ամենայնի արժանի էր դրան :

Ինչո՞ւ էր դիւթում ու համակում Ռոստոմը իր յեղափոխական ընկեր-
ների սրտերը . նա չունէր հոգեւորական շնորհք , արտաքին չուք , խօսքի պեր-
ճանք , ոչ էլ յախուռն տեմպերամենտ . խօսում էր քիչ , բայց խօսելիս՝ իր
տրամաբանական յստակ , խորը մտածումների մէջ կարողանում էր դնել
իր անսահման մաքուր հոգին , իր անպարփակելի անկեղծութիւնը , իր վսեմ
զաղափարների հիմքում նստած աներեր հաւատը : Իսկ երբ այս երեք խոշոր
ունակութիւնները լծորդուում էին Ռոստոմի վերլուծող մտքի հետ՝ նա դառ-
նում էր մարդարէ , դիւթող , հմայող ու դերող՝ իր պաշտպանած զաղափար-
ների խորը անկեղծութեամբ ելեկտրականացած :

Որպէս յեղափոխական ուսուցիչ Ռոստոմը աւելի հաւատում՝ քան ճա-
նաչում էր մարդկանց : Նրա էութեան մէջ մարդը հետամուտ չէ , տնտղելու
եւ ամբողջապէս ընդգրկելու ձգտում չկար՝ կամ եթէ կար թոյլ էր : Ինքը
ամբողջապէս կենդանի գործ էր եւ զրաւիչ օրինակ իր քարոզած զաղափար-
ների եւ դրանով էլ ներշնչում , կապում էր իր հետ եւ իր յետեւից քաշում
ու տանում էր իր սաներին :

Ռոստոմը իր յեղափոխական ընդգրկումներն ու հանրական կամքը շատ
յաճախ մեր երկրի ու ժողովրդի սահմաններից գուրս է արտայայտել ու վեր
ածել այն իր կենդանի մասնակցութեամբ իրական գործի : Պարսկական յե-
ղափոխութեան մէջ , առանձնապէս Ատրպատականի շրջանում , Ռոստոմ իր
պատուաւոր տեղն ունի թէ՛ որպէս անմիջական մարտնչող եւ թէ՛ որպէս դե-
կափարող ու կազմակերպող : Միջցեղային ամենաբարի յարաբերութիւնների
եւ միջկուսակցական համբաւի աշխատանքների ամենաջերմ պաշտպանն էր
նա եւ այդ ուղղութեամբ իր ողջ կեանքում աշխատեց ու կապեր հաստատեց
թէ՛ մեր հարեւանների մտաւորականութեան եւ թէ՛ կուսակցական ականա-
ւոր ներկայացուցիչների հետ , որոնք անսահման յարգանքով ու հաւատով
էին վերաբերում նրան :

Չորս տարեի է անցել Ռոստոմի մահուան օրից եւ չորս տարուայ ընթացքում թէեւ խոչոր փոթորիկներ են անցել մեր հայրենիքի, ժողովրդի ու հուսակցութեան վրայով՝ սակայն Ռոստոմի զազադի առաջ մեր յեղափոխական շարքերի լուս փճիւրը մնացել է անխախտ։ Վիտոշի բարձունքին ընկած Քրիստափորի յեղափոխական նշխարները Բուլղարիայից, Սիմէսնի, Ռոստոմի եւ նրանց հետ նաեւ մեր բոլոր ազգային գործիչների նշխարները Խոջիվանքի գերեզմանատնից պէտք է փոխադրել Հայաստան։ Այլ քի վախճան՝ հենց որ մեր ծառատուած հայրենիքի ու սանձուած ժողովրդի այսօրուայ լուս ու զսպուած զայրոյթը վեր ածուի յազիթական երդի։

«ՆՈՐ ԿԵՂԵՔ» շաբաթաթերթ, Թեհրան, Փետր. 1923, Իւլ 60։

Ա Ռ Ա Ջ Ն Ո Ր Դ Ը

Պատմակշիռ եղան Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիր Երրորդութեան դերն ու առաքելութիւնը հայոց նորագոյն պատմութեան, հայ ազատագրական շարժման ծառայման ու ղեկավարման մէջ, — ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ, ՍԻՄՈՆ, Է. ՌՍՏՈՒՄ :

Երրորդութեան բաղկացուցիչ եւ լրացուցիչ այս երեք անբաժան անունները յեղափոխական տիաանեան դէմքեր չեն միայն, այլեւ անմեռանելի խորհրդանիշներ են :

Խորհրդանիշը յեղափոխական հայութեան, հայ Յեղափոխութեան մարդակերտ, ազգակերտ ու հայրեմակերտ սխրանքին : Խորհրդանիշը հայ ժողովուրդի քաղաքական, ընկերային ու յեղափոխական զարթոնքին, մարտունակ ու վերանորոգ հայութեան հայակերտումին, իբրեւ ինքնաճանաչ ու ինքնակալ պետական ազգ :

Եւ դուր չէ, որ մեր շարքերուն ու նաեւ ազգայնօրէն առողջ՝ համայն հայութեան համար, Երրորդութեան մէջ եւ երեք հաւասարներուն մէջ առաջինը՝ Քրիստափոր Միքայէլեան կը խորհրդանշէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան ՄԻՏՔԸ, երկրորդը՝ Սիմոն Զաւարեան կը խորհրդանշէր անոր ԽԻՂՃԸ, եւ երրորդը նոյն հաւասարութեան մէջ՝ Ռոստոմ Զօրեան՝ Դաշնակցութեան ԿԱՄՔԸ :

Միտք, խիղճ եւ կամք, — ահա՛ հայ Յեղափոխութեան բարոյական, մարդկային ու ազգային կերպարը կարկառող եռալէ՛մը, աղբիւրը հայկազանց ոգիի կենսական թռիչքին :

Այս եռալէ՛մին մէջ ամէնէն՝ ամբակուռը սակայն եղաւ Ռոստոմը, ո՛չ թէ անոր համար լոկ, որ ամէնէն երկարակեացը եղաւ (բախտի խնդիր), այլ անոր համար, որ եղաւ ամենամեծիկան (ներգործութեան խնդիր) :

Եթէ Քրիստափոր հոգիները կը վարէր իր իմացական հմայքով ու ոգեկան շաղապատումով եւ Զաւարեան իր մարգարէական շունչով ու նախանձայուզութեամբ, Ռոստոմ կ'ոգեշնչէր իր պարզութեամբ, իր ողջախոհութեամբ ու առինքնող կորովով :

Երրորդութեան մէջ ամէնէն պարզն էր, անտարակոյս, իր խառնուածքով ու յարաբերական կեանքով, նաեւ ամէնէն հաւմեստն էր, իր արտաքին ու ներքին փայլով. եթէ ամէնէն սակաւապէտը չէր, անպայման ամէնէն սակաւախօսն էր, նոյնիսկ ամէնէն սակաւագիրն էր, սակայն միաժամանակ ամէնէն գործօն, այլեւ մերգործօն նկարագիրն էր ան :

Միեւնոյն Երրորդութեան մէջ ամենամատչելին էր ան եւ ամենահարը նոյն առեւն, սակայն, հակառակ այս իրողութեան, անոր անձին ու գործին հմայքը չմաշեցաւ երբեք, այլ, ընդհակառակն, հետզհետէ աւելի աճեցաւ

ու վարարեց յեղափոխական յաջորդական սերունդները :

Երրորդութեան ամէնէն սակաւախօսն ու սակաւագիրն էր թէեւ, սակայն նոյնքան պերճախօս ու նոյնքան տիրական էր իր շունչը, շնորհիւ իր լուսօթեան, լուռ, այլ յարածուն կերպով ծաւալուն իր գործունէութեան, կազմակերպական շնորհին ու հաղորդականութեան :

Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին երեսնամեակի պատմութեան մէջ, առաւել կամ նուազ կարեւորութեամբ, շատ քիչ գործեր կան, զորս կարելի ըլլայ կապել ուղղակի իր անունին թէ՛ իբրեւ յղացում եւ թէ՛ իբրեւ իրացում :

Սակայն նոյն երեսնամեակի ընթացքին Դաշնակցութեան յեղափոխական ձեռնարկներուն մէջ հազուադէպ են անոնք, որ ուղղակի կամ անուղղակի դրոշմը չեն կրեր Ռոստոմին :

Դրոշմ ունեցող մեծերէն էր ան, իր պարզութեան մէջ՝ վսեմ, իր համեստութեան մէջ՝ պատկառազու, իր լուսութեան մէջ՝ պերճախօս եւ իր անձի օրինակին մէջ՝ անխոցելի :

Բեմի մարդ չէր, յետսաբեմի՝ մարդն էր, բեմավարն էր :

Հոն, ուր ներկայ էր Ռոստոմ, — եւ ան ներկայ էր ամէնուրեք, — հոն իսկոյն կը դադրէին բոլոր վէճերը, կը հալէին բոլոր քէներն ու կիրքերը եւ բոլորին ակնարկը կը սեւեռուէր միակ նշանակէտի մը, — գործի :

Երրորդութեան մէջ ամէնէն իրապաշտն էր ան, ամէնէն գործնապաշտն ու գործունեան հաւանաբար. սակայն մաքրամաքուր ու լայնահուն գաղափարապաշտութեան մը Փոնին վրայ վսեմացեալ իրապաշտութիւն մըն էր իրը, որ ողի կը ներշնչէր եւ անձնութիւններէն կը հրաւիրէր :

Կամքերու կռանիչն էր ան, անզուգական կազմակերպիչը յեղափոխական կամաւոր բանակին եւ անոր անուսաղիւր զօրապետը անձնուէր ու արի :

Պարզ ու պայծառ ճակատով, պարզ ու պայծառ հոգիով, պարզ ու պայծառ վաստակով եւ աւելի քան պայծառ յիշատակով առաջնորդը հայկազանց անմեռ ցեղին :

Ռոստոմ, մեր նորագոյն դիւցազներգութեան եռամեծ ճարտարապետը, պարզ ու անպաճոյճ անունի մը տակ :

Յաւերժական անուն մը, որ իբրեւ ներշնչման աղբիւր պիտի ծառայէ եկող ու դեռ գալիք նոր սերունդներուն, զանոնք մղելու համար նորանոր սխրագործութեանց, վասն հայրենեաց եւ ազգի՝ :

Այսօր եւ ընդմիշտ :

Խմբագրական «ԱԶԴԱԿ» ՇԱՐԱԹՕՐԵԱԿ - «ԴՐՕՇԱԿ»ի,

Ե. տարի, 24 Փետր. 1974, քիւ 10

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Հետագայ հիմզ գրութիւնները կազմուած հատորին մէջ չկային, երբ սկսաւ տպագրութիւնը:

Առաջինը խորհրդահայ վկայութիւն մըն է, եւ ատով իսկ շահեկան՝ հակառակ կարգ մը աժան հաստատումներու (օրինակ՝ Ռոստոմի «սովետական կողմնորոշումը»...): Ան կը բացայայտէ Ռոստոմի ունեցած ազդեցութիւնը Յովհաննէս Թումանեանի անձին եւ գրական-մշակութային կազմաւորման վրայ:

Երկրորդը (ՌՈՍՏՈՄԻ «ՇՆԻԿ»Ը) եւ երրորդը (ՌՈՍՏՈՄԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԽԱԺԱԿԻՆ) երկու մանրավէպեր են Մեծ Եղեռնի ժամանակների կեանքին եւ կը պատկանին Սիմոն Վրացեանի *ԽՈՒՄԱՐ*-ով հարուստ գրչին: Անոնք առնուած են Սիմոն Վրացեանի արխիւէն:

Չորրորդ գրութիւնը նամակ մըն է, որ վերջին պահուն գտնուեցաւ միեւնոյն արխիւին մէջ, «Վէմ»երուն մէջ հրատարակուած եւ մեր կողմէ ներկայ հատորին մէջ արտատպուած նամակներու ձեռագիրներուն կարգին: Ան ոչ «Վէմ»երուն, ոչ ալ Վրացեանի «Հին քոթբեր»ուն մէջ տեղ գտած է սակայն: Բովանդակութեանն որոշ կը դառնայ, որ նամակը ուղղուած չէ Սիմոն Վրացեանին, այլ Սիմոն Զաւարեանին: Աւելի ուշ, որեւէ ձեռով ան անցած պէտք է ըլլայ Վրացեանի ձեռքը: Այս հաւանականութիւնը կը շեշտուի բովանդակութեան կարգ մը կէտերով:— այսպէս, դժուար քէ Ռոստոմ «Մ. Կարապետ Ղու. ՀԵՍ ԳԱՐ» գրէր Պոսթըն գտնուող Սիմոն Վրացեանին, որ այդ օրերուն «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը կը վարէր, կամ Սարգիսին (ամենայն հաւանականութեամբ՝ Սարգիս Բարսեղեանի) «Ժի աշխատանք գտնել»ու յանձնարարութիւն ընէր անոր, երբ Սարգիսը Երկրէն Պոլիս կ'անցնէր, Տրապիզոնի վրայով:

Հինգերորդը, անտիպ՝ նախորդ երեք գրութիւններուն նման, առնուած է Նիկոլ Աղբալեանի արխիւէն: Աղբալեանի ձեռագիրն է, գրուած չորս փոքր էջերու վրայ եւ կը կրէ «4 Փետրուար, Փարիզ» բուսականը (տարեթիւ չկայ): Ռոստոմի բարոյական բնութագիրը ընող այս գրութիւնը յայտնապէս անմշակ է եւ հրատարակութեան պատրաստ վերջնական ձեւի դրուած չէ. հաւանաբար նոթերու շարք մըն է միայն, դասախօսութեան մը համար պատրաստուած: Զայն կու տանք սակայն, իր հում ձեւին տակ իսկ, իրբեւ նշխար մը հայ մտքի մեծ տիրանէն:

Վեցերորդը, եւ վերջինը, Հրաչ Զարդարեանէն գրութիւն մըն է, առնուած վահան նաւասարդեանի արխիւէն: Հոգեբանական վերլուծումով եւ խոր ապրումով տրուած գրական հատուած մը՝ Ռոստոմի ամբողջական արժեւորման իբրեւ փորձ: Գրուած է յայտնապէս քերթի մը (արդեօք «Յուսաբեր»ի) բացառիկ թիւին համար եւ, ըստ ծանօթագրութեան, առնուած է Ռոստոմի նուիրուած Հրաչ Զարդարեանի մէկ աշխատասիրութեանէն (մեզի անծանօթ): Թուական չի կրեր:

ՌՈՍՏՈՄ ԵՒ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Թումանեանի «միջավայրը» այդ տանը՝ Բաղդի-քեռին էր իր Փանտաստիկ պատմութիւններով եւ նրա քենակալի Եղբորորդին՝ Ստեփանը, որ սովորում էր Թիֆլիսի ոչալական գալրոցում⁽¹⁾: Ինչպէս Թումանեանն է ընտրութադրել իր յուշերում, Ստեփանն աչքի էր ընկնում մտաւոր զարգացմամբ. մանաւանդ լաւ գիտէր ռուս գրականութիւնը. «սիրում էր առանձնապէս Գոգոլին, անգիր գիտէր «Տարաս Բուլբան»: Շարունակ կարդում էր, գիշերներն ուղղակի լուսացնում էր ընթերցանութեան վրայ»: Ինչպէս ժամանակի յեղափոխական-նաբոյնիկական արամաւորութիւններով սողորուած պատանեկութեան եւ Երիտասարդութեան մեծ մասը, Զօրեանն եւս Տուրգենեւի պաշտամունքն է ունեցել: Թումանեանը պատմում է, թէ Ստեփանը ինչպէս խոր է ապրել Տուրգենեւի մահուան վիշաքը, որով համակել է եւ իրեն, որ դեռեւս անծանօթ էր ռուս այդ ականաւոր վիպասանին:

Տարբեր միջավայրերից եկած, տարբեր զարոյցներում սովորող երկու պատանիներ, հանդիպելով Բաղդի-քեռու տանը զրուցում են միմեանց հետ, կարծիքներ փոխանակում եւ աւելի շատ վիճում: Զրոյցների եւ վէճերի նիւթը զլխաւորապէս գրականութիւնն ու պատմութիւնն էին: Մրցում էին իրենց իմացածով եւ դէժմ դիմաց հանում՝ Թումանեանը հայկականը, Զօրեանը՝ ռուսականը: «Եւ մի քանի տարուց յետոյ մեր վէճերը շատ էին փոխուել, — գրում է Թումանեանը: — Քանի եւ հակում էի դէպի օտար գրականութիւններն ու ցրում դէպի հեռուները՝ նա ուժեղ թափով կենտրոնանում էր հայութեան վրայ»:

Առհասարակ Զօրեանը բարենպաստ ազդեցութիւն է ունեցել պատանի Թումանեանի գրական ճաշակի զարգացման վրայ, մասնաւորապէս սէր ու

(1) Ստեփան Զօրեանը (Ռոստոմ) (1867-1919)՝ հետագայում Դաշնակցութեան հիմնադիրներից մէկը: Նա այդ կուսակցութեան սակաւաքիւ այն գործիչներից էր, որոնք խորապէս ըմբռնելով Հոկտեմբերեան մեծ յեղափոխութեան բախտորոշ ճշմանկութիւնը հայ ժողովրդի ազատագրութեան գործում, կողմնորոշուեցին դէպի Սովետական Ռուսաստանը. «Ռոստոմ Զօրեանը, — գրում է պատմական գիտութիւնների դոկտոր Արամայիս Մնացականեանը, — 1917 քուսակաւի վերջերին մեկնեց Պետրոգրադ, համդիպումներ ունեցաւ Լենինի հետ, մասնակցեց ժողկոմսովետի նիստին եւ ողջունեց սովետական կառավարութեան քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ: Զօրեանը վերադարձաւ Անդրկովկաս եւ հաստատուելով Բախում՝ իր համախոհների հետ միասին համագործակցեց Բախումի քանդակների, գիւնդերների եւ նատաստիների սովետի հետ, իր արամադրութեան տակ եղած հայկական ազգային զօրամասերն էլ միացրեց սովետական կարմիր բանակի զօրամասերին, մասնակցեց Բախումի կոմունայի պաշտպանութեանը եւ քաւրական գաւթիչների դէմ մղուած կռիւներին, (Արամայիս Մնացականեան, Հոկտեմբերը եւ Հայաստանը. «Հայրենիքի ձայն», 1967, № 2, էջ 7):

Հետաքրքրությունն առաջացնելով դէպի ոռոս գրականությունը:

Նրանց հանդիպումներն ու գրոյցները շարունակուել են Հետագայում եւս, երբ Թումանեանը վաղուց հեռացել էր Բաղդի-քեռու տնից: Բանաստեղծը պատմում է, որ «Հին կոիւը» պոէմը գրելու գրդումը ստացել է Զօրեանից. «...Հետագայում էլ մի քանի պատմություններ արաւ ու առաջարկեց, որ ըանաստեղծութեան նիւթ առնեմ: Ես նրա պատմածներից միայն մէկից, որ պատմեց 1890 թուականին, մի տէրտէրի ու իր աղջկայ պատմությունից օգտուեցի ու նիւթ առայ մի պոէմի: Պոէմը թէեւ գրելիս բոլորովին փոխուեց եւ ուրիշ բան դուրս եկաւ, բայց նուիրեցի Ստեփանին: Բաւական տարիներ առաջ ոռոս Ժանդարմաները խուզարկեցին, սարան կորցըրին էդ պոէմը եւ միայն մի երկու կտորը գաայ պատահմունքով, որ ապուեցին «Տանը», «Երկրում» եւ «Հայոց լեռներում» վերնագրերով»:

«ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ»

Հայկ. Ս. Ս. Հ. Գիտ. Ակադեմիայի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1969:

ՌՈՍՏՈՄԻ «ՀՆԻԿ»Ը

Ռոստոմը մասնագիտութեամբ բնագէտ էր։ Դպրոցում էլ բնագիտական առարկաներ էր դասաւանդում։

Պատերազմի տարիներին իր միտքը զբաղած էր արագ եւ ուժեղ հարուածող զէնք հնարելով։ Առանձին խորհրդաւոր փորձեր էր անում քիմիական վանազան բաղադրութիւններով կամ բնագիտական-լուսաբանական միջոցներով։

Լուրջ թէ կատակով՝ չգիտեմ, ասում էին, թէ նոր տեսակի ուումբ հնարելու վրայ է։ Պօսում էին, հեռուից քաղաքներ հրդեհելու գործիք է հնարել։ Իբրեւ թէ «չնիկ» անունով մի փոքրիկ, ձեռքով վերցնելիք թնդանօթ էր շինել, որից կարելի էր զիրքերում պահուած թշնամիներին բնաջնջել։

Երբ իրենից բացատրութիւն էինք խնդրում, ուրախ ծիծաղում էր։

— Մի վախեցէք, ասում էր, ձեզ վտանգ չի սպառնայ...

Երբ կամաւորական խումբերի կարգադրիչ մարմինը փոխադրուեց Երևան, Ռոստոմն էլ որոշ ժամանակ եկաւ այնտեղ եւ, յաճախ, ժամերով մնում էր Տէր-Աւետիքեանների մեքենայական գործարանում, Տէր-Աւետիքեանի կրտսեր եղբոր հետ։ Սա էլ Երևանում յայտնի էր իբրեւ զէնքի դիւտարար։

Մի օր Ռոստոմը ժպտալով՝ ասաց Աղբալեանին եւ ինձ.

— Ուզո՞ւմ էք ներկայ լինել նոր զէնքի փորձի։ Կէսօրից յետոյ երթանք միասին։

Մենք ի հարկէ ուզում էինք։

Կէսօրից յետոյ, Ռոստոմը, Աղբալեանը, գործարանատէր Տէր-Աւետիքեան, ինձ ծանօթ մի հայ սպայ եւ ես կառքով ելանք Քանաքեռի բալձունքը, թեքեցինք դէպի ձախ, Զանգուի ուղղութեամբ եւ կեցանք ամայի, քարքարոտ դաշտում։ Տէր-Աւետիքեանը զրկում ունէր սպիտակ ծածկոցի տակ մի խորհրդաւոր առարկայ։ Ռոստոմի «չնիկ»ն էր, որ այն ժամանակ մեր մէջ նոյնքան հետաքրքրութիւն էր առաջ բերել՝ ինչպէս վերջը հիւլէական ումբը։

Ռոստոմը վերցրեց «չնիկ»ի վրայից սպիտակ ծածկոցը։ Եռոտանի գորտի նման մետաղէ առարկայ էր՝ թնդանօթի ձեւի փողով։ Տէր-Աւետիքեանի օգնութեամբ զետեղեց մի հարթ քարի վրայ եւ դիտելով շուրջը՝ հրամայեց.

— Սիւիչները թող հեռանան այն ժայռի ետեւը։

Կառքը, Աղբալեանը եւ ես քաշուեցինք մի քանի մեթր այն կողմ, քարի ետեւը եւ դիտում էինք այնտեղից։

Ռոստոմը, ինչ որ լուրջ խորհրդակցութեան մէջ էր Տէր-Աւետիքեանի
և սպայի հետ: Վերջը «չնիկ»ի գլուխը ուղղուեց Զանգուի կողմը:

Ինչ որ բան գրեց փողի մէջ և թելով քաշեց: Տէր-Աւետիքեանը և
սպան վազեցին մեր կողմը: Ռոստոմը կեցաւ իր տեղը՝ թելով աչքերը ծած-
կած:

Բլթակի քաշելուն յաջորդեց մի խլացուցիչ որոտ: Թանձր ծուխը ծած-
կեց Ռոստոմին մեր աչքերից:

Երբ մենք մօտեցանք փորձի տեղը, «չնիկ»ը չքացեր էր: Ռոստոմը
շարժում էր օդի մէջ ձախ ձեռքը, որից արիւն էր զալիս: Բարեբախտաբար,
ոտիւրը չէր վնասուել, բայց Ռոստոմի դէմքից զգացում էր սաստիկ ցաւ:

Ռոստոմը թաշիինակով կապեց վիրաւոր ձեռքը և սկսեց փնտռել ան-
հետացած «չնիկ»ը: Գոտաւ բաւական հեռու՝ նոյնպէս վիրաւոր վիճակում:
«Մասնագէտների խորհուրդը» հաստատեց, որ ինչ որ սխալ հաշիւի պատ-
ճառով «չնիկ»ը չէր կատարել իր պարտականութիւնը՝ փոխանակ թշնամուն
այրելու, Ռոստոմի ձեռքն էր վիրաւորել: Փառք որ այդքանով պրծանք և
վիրաւոր պատմութիւնը չկրկնուեց:

Այդ երեկոյ՝ երեւոյնի Ամառնային Ակումբում ամէնքը խօսում էին
Ռոստոմի «չնիկ»ի մասին:

ՌՈՍՏՈՄԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԽԱԺԱԿԻՆ

Ռոստոմը «Դրօշակ»ի խմբագիր էր Ժընեւում, Գարեգին Խաթակի ու-
սանող էր:

Եզրիպտոսում սուր պայքար կար Հնչակեանների հետ, և ընկերներ
պահանջում էին լեզուանի գործիչ ուղարկել:

Ռոստոմը համոզում է Խաթակին գնալ Եզրիպտոս:

— Իսկի ջո տեղն է, Խաթակ, ասում է Ռոստոմը: Գնա՛, մի լաւ դաս
տուր այդ անպիտաններին:

Խաթակը հասնում է Գահիրէ և բուրգերի նկարով մի բացիկ է ուղար-
կում Ռոստոմին: ...Երեւակայիւր, գրում է Խաթակը, այստեղ այնքան տաք
է, որ եթէ աւազի մէջ հաւկիթ դնես, արագ էր խաչուի:

— Սիրելի Խաթակ, պատասխանում է Ռոստոմը, զգուշացիր, աւազի
վրայ չնստես:

ՆԱՄԱԿ ՍԻՄՈՆ ԶԱԽԱՐԵԱՆԻՆ

2 Յունիս 1913

Սիրելի Սիմոն,

Ուսումնական տարին վերջանալու վրայ է: Շուտով կը դրուի իմ այստեղ մնալու խնդիրը: Չգիտեմ, րէ ինչ պիտի ստեմ: Մի կողմից կ'ուզէի շարունակել սկսուած գործը. միւս կողմից տեսնում եմ, որ նւթական միջոցներ չկան: Ազգային մարմինները հին պարտ-
քերին նորը չեն աւելացնել, եւ անցեալ տարուայ բիւտճէն պիտի աշխատին կրճատել:

Արդեօք բժիշկը մի բան կ'անի՞ Պետերբուրգում: Քեզ արդէն գրել էի, որ նրանք խոստացել են նպաստի խնդիրը առաջ առնել առաջիկայ տարին: Զի՞ կարելի արդեօք Ստե-
փանից մի բան իմանալ: Մի բան գրեցի՞ր ինձ: Եթէ չես արել, շուտով գրիր եւ մի բան հասկացիր: Առանց այդ նպաստի անհնարին կը լինի դպրոցները պահել եւ անպատճառ վերի
դասարանները կը փակուեն: Այդ դէպքում անկարելի կը դառնայ իմ այստեղ մնալը:

Եթէ հետանալու լինեմ այստեղից, կ'ուզեմայի Պոլիս հաստատուել. այդ պարա-
գային գուցէ կիզան էլ համաձայնի գալ: Եթէ վարժարաններից մէկը յանձնէին մեզ երկու-
սիս, շատ լաւ բան կը լինէր: Զե՞ս կարող փորձ անել:

Եթէ այդ էլ չյաջողուից, կը մնայ հաստատուել Սամսոնի մօտ մի տեղում: Տիգ-
րանը գնալու է երկու շաբաթից յետոյ: Այնտեղ կը որոշի իր ապագայի անելիքը: «Բացա-
ռիկի» (դու յողուած ուղարկե՞լ ես) հրատարակութեան ուշանալը շատ խճնեց իմ գործե-
րը: Գոնէ գացողներին պէտք է վճարել: Բոլ բոլ խոստումներ արին, բայց բան դուրս չե-
կաւ: Վարդգէսն էլ ոչինչ չարեց:

Ի միջի այլոց փրանսիական դեսպանատան խոստումն էլ այնպէս մնաց: Եթէ մէկը
առիք ունենայ տեսնուելու Буопе-ի հետ (conseiller), բող յիշեցնի նրան իր խոստու-
մը: Գրել էի հաշտութիւն այդ մասին, բայց երեւի նա այդտեղ չի եղել:

Քո ծրագրած դպրոցը ի՞նչ եղաւ:

Ս. Կարապետ դու չե՞ս գալ: 1,500ամեակը արժէ լաւ տօնել: Սպասում եմ Քաջագ-
նունու: Գարոն գնաց Բայազէտ, այնտեղից կ'անցնի վառ. Մուշ մեզ կը միանայ Ս. Կարա-
պետում: Հրաւեր եմ կարդացել կովկաս էլ: Բայց վախեցում եմ, որ լրագրական լուրերի
տարածած վախը մեծ արգելք հանդիսանայ:

Քո ՌՈՍՏՈՒՄ

Canpette-ը դեռ եւս ճանապարհների ընկերութեան մէջն է:

Սարգսի նամակը Տրապիզոնից շատ ուշ ստացուեց: Կարծելով որ հիւանդացել է,
հեռագիր ուղարկեցի՞նք: Մի աշխատանք յաւտով եմ գտած կը լինէ՞ք նրա համար:

Ռ.

ՌՈՍՏՈՄԻ ՄԱՍԻՆ

Պարզ մարդ — իր արտաքինով. ոչ մի ուշադրաւութիւն. քիչ թափթըփած, արհեստաւոր, նաեւ իր կաղմով լայնաթիկունք, հաստոսկր, միջակէն վար երեւացող հասակով. իր դէմքը՝ անհարթ մորթով, կնճոռոտ ճակատ եւ լայն քիթ. թւում էր կոշտ, բայց բարի եւ իմացական աչքեր [ունէր] եւ առողջ ատամներ. մի պարզ, առողջ մարդ, հաստատուն ու ծանր քայլուածքով, մկանայինը:

Պարզ էր իր պահուածքը. բարեացակամ պարզութիւն օտարի հանդէպ, եւ հանդարտ ու մտերիմ պարզութիւն՝ ընկերների. խանդավառութիւն չկար հանդիպումի կամ մեկնումի ժամանակ, այլ հանդարտ սրտակցութիւն: Ուշադիր դէպի ամէնքը — փոքր, մեծ, կին, տղամարդ, ընկեր, ոչ ընկեր. ամէնքի մէջ մարդը տեսնելով եւ իրրեւ մարդ յարաբերելով: Նա եւ չունէր որ ամէնքին նկատում է նիւթ, այլ ամէնքին առնում էր իրր մարդ. ինքն էր նրանց յարմարում հողերանօրէն — աշխինքն նրանց հոգսին, զործին, մտածումին մերում — ուստի սիրելի ամենքին եւ վարուող ամենքի հետ: Իր մեծութիւնը իր եսի չբացման մէջ էր, կամ որ նոյնն է՝ անսահման լայնացման:

Այդպէս եւ հանրային կեանքում եւ կուսակցական. նա չէր պարտադրում, չէր պահանջում, չէր հրամայում — այլ կարծիք էր յայտնում, աւելի ներշնչում. իր անձը դեր չունէր իր արածի եւ ասածի մէջ. փառքի, անուան, հեղինակութեան հետամուտ չէր: Անում էր իր անելիքն ու ասում ասելիքը առանց չքեղութեան, ճտտի, վեհութեան — այլ պարզապէս իրր սոսկական մարդ, որ հետամուտ է ճշմարտութեան ու լաւին՝ առանց բռնութեան եւ պարտադրութեան: Նա տղանդաւոր չէր եւ ոչ վերացական. նա մի պարզ մարդ էր, բայց իմաստուն մարդ:

Նա գիտնական չէր, բայց զիտուն էր. մոլեռանդ չէր, բայց համոզումներ, աւելի՝ բարոյական սովորոյթներ ունէր. — որովհետեւ կեանքի եւ իր մէջ չկային վերացական գաղափարներ. նա կեանքն ու մարդկանց տեսնում էր անմիջապէս: Նրա համար մարդիկ թիւ եւ ցանկ չէին, այլ կենդանի մարդիկ. նա կեանքը բռնում էր իր բարդութեան մէջ, իր անհատացման մէջ, ուստի դաժան չէր եւ ոչ մեկուսի, կղզիացած, անհագորդ — այլ մըտերմական, բարեացակամ: Նրա ամբողջ օրը բռնուած էր վաղ առաւօտից ուշ երեկոյ. այցելութիւն, զործ ու ժողով — բայց նա մի գործի վըրայ չէր, մի նպատակ հետապնդելով. — այլ բազմաթիւ գործեր. ինչ որ պատահի — բայց միշտ իրմէ դուրս գործեր:

Անանձնական տիպարն էր կտտաբաւ, իր անձը անանձնութեան մէջ էր. իր մառին հոգում էր ինչպէս ուրիշներից մէկի, նաեւ իր ընտանիքը. յատկապէս ես, իմը չկար այլ նաեւ ես, իմը եւ ամենից յետոյ: Բնական է

չունէր նախանձ բայց ունէր մեղմ հիացում, — աւելի գոհութիւն՝ ուրիշների լաւութեան:

Այս անանձնական պարզութիւնը իր հիմնական զիծն էր. երկուսի մահից յետոյ նա մնաց խորհրդանիշ, «սպարազուխ, զեկալար»: Բնաւ իր զիրքը չփոխեց, մնաց նոյնը. նա իշխանութեան ձէր ձգտում, ոչ էլ վարիչ դառնալու, այլ հաւատարիմ ազնիւ ընկերների հետ գործել նոյն դաշտի վրայ, նոյն նպատակով — հայ ժողովուրդի բարեկեցութիւնը: Նա ծրագրապաշտ չէր, ոչ էլ կանոնամուլ, այլ գործնական:

Նրա համար ընկերների եւ գործիչների միութիւնն էր կարեւոր — դա մի ուժ էր, եւ նա առանցքն էր այդ ուժի — իբր կապ. գործի մտահոգութիւնը համբերատար էր վարձնում դէպի գործերի թերին, որ սակայն նկատում էր եւ փորձում շտկել՝ առանց հետապնդելու. — մի խօսք սուր, մի ակնարկ անդին, եւ այլն. կարծեմ ոչ ոքի ամբաստանած է և ոչ ոքի պատժած. բայց ինքը օրինակ էր — լիակատար անձնութեան — եւ նրան մօտեցողը սովորում էր մեղմել իր եսը:

Ինքը զիրք չէր որոնում — զիրք որոնողները խանում էին: Այսպէս նա բարոյական հեղինակութիւն դարձաւ ոչ իր կարծիքով, այլ իր անձով:

Ո՞րն է այն գործը որ կապուած է նրա անուան — դժուար է ասել, ո՞րն է այն գործը որ նրա զրոյժը չկրէ — նոյնպէս: Նա գնում էր ուր պէտք էր. անում էր ինչ պէտք էր. բաղմասեակ գործեր — գրաչարութիւն եւ ուսման պատրաստութիւն, վարժարան եւ քաղաքական բանակցութիւն. զի նա մասնագէտ չէր — այլ մարդ՝ որ հասնում է մարդուն իր կարիքի մէջ — թէկուզ մի կարի մեքենայ, մի նամակ, մի ընկերոջ դատակ եւ իր մայրն ու քոյրը:

Հայ էր բայց վեր հայութիւնից. մարդ էր եւ՛ ալլաղդի հանդէպ. բացառիկ չէր, մոլեռանդ կամ կղզիացած — ամէնքի մէջ մարդ էր տեսնում եւ պիտանի (հանրային) յատկութիւնը գնահատում:

Նա մի բարոյական մեծութիւն էր — ոչ ճգնաւոր, ոչ զիւրակեաց, այլ աշխատուոր՝ հանրութեան:

Դաշնակցութիւնը կենդանի է իր ընկերական ոգով. նպատակը չէ որ միացնում է, որքան գործն ու սէրը: Ռոստոմը Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան մարդ էր, Դաշնակցութեան ընկերական ոգու պահապանն ու ծաւալիչը:

Ու քանի որ շատ տեղ էր եղած ու շատ մարդ տեսած՝ փորձառու, լայնասիրտ, նստած, իմաստուն, գործնական. նա մեկնում էր ոչ գաղափարից այլ կեանքից եւ տարածում էր ոչ աշխարհայեացք այլ բարք. — ոչ պրոպագանդիստ էր, ո՛չ վիճարանող, ո՛չ հետազօտող — այլ անձնուէր կեանքի շրջուն օրինակ եւ մարդկօրէն ընկերական մարդ:

Սրա մէջ էր իր հմայքն ու հեղինակութիւնը:

ՌՈՍՏՈՄԸ (*)
(Յեղին կառուցանող հանձարը)

Quelque chose de silencieux enveloppe
ses actions...

Ce ne sont pas ses destinées que porte
ce héros d'une nouvelle espèce, ce sont
celles de son pays.

CHATEAUBRIAND

Կը ճանչնա՞ք Ռոստոմը: Տեսէ՛ք. կը յառաջանայ փողոցին մէջ, գանդուածեղ, թխատեօրի, հաստաբետ, խոտան, տարերային: Ու յանկարծ՝ ժլպիտ մը: Ու մարդը նախնական տարերքը կը փոխարկուի մճիւռ հոգիի: Անտառային հանդարտութիւն, ուր պզտիկ ազմուկները կը չքանան, ուր ամենափոքր լոյսը իր ապաստանը ունի. անտառ՝ որ փայլատակումներ կրնան խրոփել: Համբերատար, տոկուն ինչպէս Ղարաբաղի անառիկ մէկ ժայռը, որուն ոտքերուն կը փշրուին փորձանքներուն, ձախողութիւններուն ալիքները: Այո՛, անտա՛ռ. այո՛, յե՛ռ: Կը կազդուրէ, կը վերանարողէ, կը վերածնէ: Եւ նաեւ՝ մայր եկեղեցի: Ընդունարան իմացութեան եւ հոգիի մէտմէտութիւններուն: Ու լո՛ւս: Իր կեանքը պարուրուած լուսութեամբ: Բայց ի՞նչ կեանք: Յեղին ճակատագիրները կրող մարդիկը իրենց կեանքինը կը լքեն: Ու Ուաշինկթոնին համար ըստած սա խօսքերը՝ բնորոշումն են նաեւ Ռոստոմին: Ո՛վ աւելի իրաւունք կրնայ ունենալ քան Ռոստոմ մը, մշակութային արտայայտութեան մը մէջ — ինչպէս մամուլի այս բացատրիկ թիւը — իր տեղը ունենալու:

Ահա տալանորութիւններ, ուժեղ, որ մարդ կը ստանայ Ռոստոմին մերձեցումէն, որ կրեցի ես՝ փոքր մանուկ, երբ հայրս յանձնեց զիս իրեն Պոլիս՝ տանելու իր հետ Կարին, Մանասարեան վարժարանը, Օսմանեան Սահմանադրութեան տարիներուն: Փոքրիկ պատահարներ, որ յիշողութիւնս հաւատարմօրէն պահած է, խորհրդածութեան ազօրեքներէն անցնելէ յետոյ այսօր, բոլորն ալ կու գան յատկանշելու Ռոստոմին անհատականութեան էական, — եթէ ոչ միակ էական, — մէկ գիծը:

Ամէն մէկ հայ անհատ կը ներկայացնէ մտային չփոթութեան, նկարագրի տատամսումի, հերձուածական միտումի ժառանգական տուեալներ: Այդ անհատներէն կազմուած զոհազան խմբաւորումները, որպէս բնական հետեւանք, երեւան կը բերեն ուժղին, յամառ մղումներ դէպի կազմալուծումը,

(1) Այս վերտառութիւնը կրող աշխատասիրութեան հատուած մը:

Հաւաքական կեանքի բեկումը եւ ծանօթ այս կարգի վերքեր, որոնց դոյութիւնը եւ աւերները կը հաստատենք ամէն օր, մեր առանին թէ Հասարակական կեանքին մէջ: Եւ նաեւ կրթող խառնուածքը, ախտաւոր սէրը դէպի Ֆրազն ու Հոեւորութիւնը, մասաւորական միջակարեարին իմաստակութիւնը չեն կազմեր մեր ճակատագրին թշուառութիւնը պայմանաւորող նուազագոյն ազդակները: Եւ հայ անհատին դիւրահաւատութիւնը, արտակարգ պարզամտութիւնը եւ տարադայման խորամանկութիւնը, որ ի վերջոյ առաջինին մէկ տեսակն է. ապացոյց, որ երկուքին ալ գործնական արդիւնքը միեւնոյնն է: Աւելորդ է վերլուծումը այս բացասական տուեալներու պատճառներուն: Հոյ է Պատմութիւնը: Մեզի հարկաւորը՝ առարկայական հասաւորումն է, ցոյց տալու համար, որ ցեղը — միշտ կենդանի, ու իր պահպանման բրնաղղները միշտ սրտած — ինչ ձեւով կը թօթուէ ինքզինքը, կը յուծէ իր վրէժը թէ՛ եկուոր, թէ՛ ժառանգականօրէն բացասական իր միասնական, զրկելով մեր իրականութեան նայրանդեան մը, Խրիմեան մը, Անդրանիկ մը, Ռոստոմ մը, — որպէս խառնիխուռն բաւած անուններ:

Ռոստոմը ծագացաւ մեր իրականութեան մէջ որպէս շանթարդը մեր Հաւաքական յոռի ձգտումներուն: Ուրբան հայ անհատը կը հաճոյանայ կազմալուծումէն, որքան հաւաքականութիւնները կը կրեն տարրալուծման սրգը, այնքան ալ Ռոստոմը կը ներկայացնէ կազմակերպութեան տենչը, միաձուլումի մղումը, հաւաքական ու բարձրագոյն կամքի մը հետապնդումը: Ու այս՝ ստացական կամ մտային որոշումով ձեռք ձգուած առաքելութիւն չէ: Անոր բնախօսական պայմանաւորումն է: Ինչպէս ձուկը ջուրին մէջ միայն կրնայ ապրիլ, Ռոստոմները կրնան ապրիլ՝ կատարելով իրենց կառուցումի գործը, սը ներքին գործառնութիւն է: Այդ առաքինութիւնը հազիւ սկսած էր քիչ մը ընդհանրանայ մեր քաղաքական վերադարձնումի առաջին օրերէն սկսեալ: Անոր ստորոգելիները սակայն բացառիկ էին Ռոստոմին մօտ, ինչպէս բացառիկ է ընատուր տաղանդ մը, իր լայնքով, իր խորութեամբը: Ու որքան ստրկացման, ուժացման ալիքները կը զբաւեն ցեղին մակերեսները, այնքան իր ծոցէն ժայթքած մէկ գաւկին հակաթոյնի կարողութիւնը կը հասնէ անհաւատալի խորութիւններու:

Անցնինք, աւելի շուտ, փաստերուն: Տեսնենք մարդը՝ «գործելիս»: Այն ալ՝ սահմանափակ ժամանակամիջոցի մը մէջ, Պոլսէն դէպի Կարին այդ ճամբորդութեան իսկ ընթացքին: Նախ եւ առաջ նոթագրենք սա մէկ փոքրիկ փաստը, որ կարող է շատ մասնակի թուիլ եւ որ սակայն մեծապէս բրնորոշ է Ռոստոմին համար: Մեզի կ'ընկերանային րժիշկ Յ. Տէր-Դաւթեանը՝ նոր պսակուած Օր. Ս. Պարտիզպանեանին հետ: Միութիւն մը, որ միմիայն գործն էր Ռոստոմին: Ոչ թէ անոր ստեղծած առիթներուն կամ գանազան դիւրացումներուն հետեւանքով: Ո՛չ: Անոր միջամտութեանը, անոր ստիպումին, անոր յամառ հարկադրանքին հետեւանքով: Հարկ կա՞ր ընդգրծելու տարբերութիւնը: Ա՛ս՝ գործ չունի այն բարեմիտներու թեթեւանրրին միջամտութիւններուն հետ, որոնց փափկազգացութիւններն ու վերապահումները վատհոգութեան կը քսուին: Հոս տեղի ունեցողը մեծ կամքի մը պրդաթիկ մէկ ալիքին կիրարկումն է: Հոս կեցած է մէկը, որ կը կատարէ առանց

առատամասեր իր արու ժեսթը, միանգամ ընդմիջտ առնելով իր վրայ պատասխանատուութիւնները: Կամք՝ որուն բոլոր այլքները, մեծ թէ պղտիկ, նոյնքան բնագրական թափով, կը ձգտին կիրարկուելու: Այդ աֆքը, հազարներու մէջէն սրպէս մէկ օրինակ, հաւատքի մը — աշխարհահաղթի մը — մէկ մանրիկ ցոյցումն է: Ամբողջացնենք պատկերը: Այդ միութենէն առաջ, նոյն կարգի ձիւերով, գլուխ բերած էր պսակը դմայելի Ս. Բարսեղեանին եւ Օր. Պ. Պարտկոյտանեանին միջեւ, քոյրը տառջինին: (Հազարներու մէջէն երկրորդ օրինակ մըն ալ միայն): Այս երկու քոյրերն ալ՝ մատուցել աղջիկներ, դուրս բերուած արդէն Ռոստոմին ձեռքովը հայ մանր «պուր-ժուաղիայի» փարախէն եւ լծուած հաւաքական կեանքի: Ահա մէկ ցոյքը այդ կառուցողական նկարագրին, — դուրս բերել անհատները ետաւէր ուժացումի կեանքէն, զնեւ գանոնք մարդկային ուղիղ ճամբաներու վրայ, կայացրել տալով բնականոն միութիւններ. իրարու քով բերել այդ մասնակի միութիւնները, հետադիմելու համար տեղական, ազգային, մշակութային նպատակներ. իրարու դոգել բոլոր այլ տեղական համախմբումները, ի խընդիր ցեղային իտէյի: Եւ ահա թէ ինչու այս դործի աստիճանահափին վրայ Ռոստոմը ի յայտ կը բերէր, որեւէ մէկ աստիճանին համար ալ, նոյնքան ուղիղ միջամտում եւ յամառ կամք: Յեղային կամքի ջրվէժը կրնար հոսել միայն մասնակի առուակներուն սրղեղրումովն ու միաձուլումովը:

Շարունակենք մեր ճամբան եւ հասնին Բարերոյ: Անմիջադէպ կու գայ մեզ տեսնելու յայտնի հայդուկը, — այժմ դորափար Սեպուհը, — որ անհամբեր կը սպասէր Ռոստոմին ժամանմանը: Սեպուհի վրայ է Իթթիհատականներու եւ հայերու ծանրալիչ ինդիքը: Որքան փայլով կը բանի կտրիճ հալդուկին զէնքը ու յատկատեսութիւնը կռիւին մէջ, նոյնքան չիթի ենթարկուած են իր առնելիք որոշումները, քաղքենի լպրծուն դետիններուն վրայ: Ռոստոմը նստած՝ կը լսէ: Բայց ի՞նչ յսել, ի՞նչ բնական արուեստ: Ունկրնդրութիւնն իսկ արդէն կամաց կամաց կը տարածէ լոյսը: Երբեմն բարի հեղնանք մը: Երբեմն հարցում մը, որ որոշ կէտի մը վրայ մասնաւոր ուշադրութիւն կը կեդրոնացնէ: Յանկարծ ժպիտը կը կորսուի զէմքէն, եւ բերանը կ'արտասանէ ամբողջական խօսք մը: Հիմնաքար մը կը դրուի: Կը սկսինք նուազ ծածանիլ օդին մէջ: Ոտքերը հաստատ հողի կը հանդիպին: Հայդուկը կը խօսի: Թէյ կը խմենք: Յանկարծ Ռոստոմը բան մը կը պատմէ, վերջերս պատահած, այժմէական: Մեր շուրջը կը լուսաւորուի: Հայդուկը ի՞նքը գրտած է իր ճամբան: Ան գիտէ ալ, թէ ի՞նչ պէտք է ըսել թուրքին, ինչպէ՞ս պէտք է ըսել այս կամ այն կարելի պարագային: Բայց այդ մասնակի իրերահատկացողութենէն դուրս՝ ուրիշ դոհունակութիւն մը համակած է մեզ: Խորհրդաւոր դոհունակութիւն մը: Հաղորդութիւն մը կատարուած է:

Թուրք ծառան անպամ մը եւս կը լեցնէ դաւաթները. չայ կը խմենք:

Կը շարունակենք մեր ճամբան: Երգնկայէն ոչ շատ հեռու, ուրիշ խան մը կ'իջեւանինք: Կը հասնի չքեղ կառք մը եւ փարթամ տեւքով մարդիկ վար կ'իջնեն: Վարդգէսն է: Երբ կը մօտենայ կաղալով՝ վարդի իւղի բուրում կը տարածուի, մինչ մանրկեկ աղամանդ մը կը շողշողայ մետաքսեայ փողկապին վրայ: Ոտքը կը ցաւի: Խոժոռ է ու աղմկալիցօրէն յանձնադաստան:

Փառլամենթ, քանիտաքիտ, մեպուս, Դաշնակցութիւն, Իթթիհատ... Կրքի ուժեղ հոսանքներ կը ծամածոեն դէմքը, բարձրացնել կու տան ձայնը, կատարել կու տան մեծ ու հատու շարժումներ: Չափի զգացումն ու տարրական ողջախոհութիւնը խորտակուած են: Ռոստոմը մտիկ կ'ընէ, զլուխը ծրոած, լուրջ: Դիմացելին կրքի ուժեղ մէկ ցայտումին՝ կը բարձրացնէ զլուխը ու կը քննէ խօսակիցը, յայտնադէս ուրիշ հարցումներու պատասխան փնտռելով քան թէ հետեւելով յորձանուտ խօսքերուն: Յետոյ, դարձեալ, լուռ, կը կրէ զլուխը: Բոպէն գրեթէ արտարանական լեռնաշղթան կը ստանայ: Ռոստոմին հակադրուող, ծանրանիստ հանդարտութիւնը կը զայրագնէ միւսին կիրքը: Եւ յանկարծ կը պայթի սա խօսքը. «Եթէ... եթէ... եթէ... այն ժամանակ ես առանձնիկ կը դնեմ իմ քանիտաքիտ»:

Ռոստոմը, այս անգամ, զլուխն իսկ չի բարձրացներ: Կը կատարէ իր ընտանի ժեսթերէն մէկը, — աջ միջինամատը, վարժ ու զիտուն թաւալումներով, կը կատարէ պեղումներ քթի խոռոչներուն մէջ: Երկու ըսպէ լոռութիւն: Ապա, անխռով մեղմութեամբ, կը հարցնէ.

— Ո՞րպէս է ցաւում, Վարդգէս:

Տիկիւնները մօտեցան եւ յայտնեցին, որ կրնայինք ընթրել: Յաջորդ առաւօտ, հեռուէն տեսայ, որ խօսակցութիւն մը կը թոշտի երկուքին միջեւ, պայծառ առաւօտուն մէջ, թեթեւ, զուարթ: Վարդգէսին սուր, քիչ մը կնոջական ձայնը երբեմն կը պայթի խնդուքի մը մէջ, մինչ Ռոստոմին դէմքը կը փոփոխուի այնքան մտադի ու նուրբ ժպիտի մը տակ: Երբ հրաժեշտ առինք, Վարդգէսին հին յեղափոխականի աչքերը իրենց ամենէն ազուրուակներէն մէկը կը ցոլացնէին:

Ռոստոմին մեծղի ձեռքերը անդադար, այսպէս, ծեփեցին իր Տունը: Յեղին կառուցանող հանճարն է, որ նստած է իր լուսագոյն զաւակներէն մէկուն հոգիին: Ու ամենէն բարձր կառուցումը: Ոմանք, այդ ցեղին զաւակներէն, ուրիշներու հրապարակներուն վրայ բարձրացուցին ճարտարապետական յուշարձաններ, ոմանք նոյն հանճարին ցոլացումը եղան՝ թուղթն ու զրիչը գործածելով, ոմանք՝ ձայնանիչը, ժողովուրդը՝ ձայնը: Ռոստոմը զործածեց կամքերը իր տաճարը կառուցանելու համար: Տաճար՝ ուր պիտի պաշտուէր այն կուռքը, որմէ աւելի վսեմը ժողովուրդները չեն ճանչցած, — անկախութեան, հոգիի ազատութեան իտէալը: Եւ եթէ ստրկացնող մուրճերը, դարերով, իջան ժողովուրդի երեսին անոր ցեղային դիմագիծը աղարտելու, ապա ուրեմն, նոյն ցեղին մէկ ընտրեալ զաւակին կառուցողական հանճարին թափը բաւ. եղաւ ծառացնելու համար կքած հասակները, վերադարձրնելու համար ամէն մէկ անդամին սկզբնական կրակը, ու խոնարհած հօտ մը՝ զարձնելու գիտակից զսնգուած, պատրաստ՝ կա՛մ դիմելու իր վսեմ ճակատագրին, կա՛մ ղոհուելու:

Այդ թափին խորութիւնն ու լայնքը դադափար կրնան տալ անհատին ծանրութեան մասին: Ժողովուրդներու ծառերը չեն կրնար արտադրել աւելի ազնուկների պտուղ մը: Այդ հիմքով, մարդկութիւնը կարելի է բաժնել երկուքի: Անոնք՝ որոնց ժամանակը կը խեղդուի իրենց իսկ ոչլուտ կեանքին մէջ, եւ անոնք՝ որոնց կեանքը, իրենց կառուցումի մեծ ձգտումովը, կը միանայ

իր նմաններու հակառակորդին, կը նոյնանայ անոր հետ: Մեֆիսթոֆելէս առանց մեծ զփուարութեան կը յաջողի քանդել Ֆաուստին մեղքի ըմբռնման պատուարը: Արդարեւ, այն բաղէին երբ պատճառներու վերլուծումը չարի ւժիռը հասկնալի կը դարձնէ մեղքի, մեր բարոյական հակադրեցութիւնը կը դադրի գործելէ: Բայց պարտուած Ֆաուստը, մեղքի բոլոր փապուղիններէն անցնելէ յետոյ երբ կը վերադառնայ սկզբնական յղացման, անխորտակելի, կէօթէական միջնաբերդի մը մէջ կը ցցէ սա ճշմարտութիւնը, — այո՛, թեւեւ մեղքը, թերեւ չարը չկայ, բայց աշխարհը կը բաժնուի երկու տեսակ մեծ ուժերու: Առաջինը՝ կառուցանող, ստեղծագործող ուժերը՝ երկրորդը՝ ուներող, հակառակդադրական ուժերը՝ ստանան: Ընտրեալները՝ ստեղծագործողներն են, կառուցանողները: Ռոստոմները կառուցանողներն են, իրենց չինարարական մագնիսը կը քաշէ ու կը նետէ իրերուն դանդուածները կառուցողական իսկալի վսեմ պառլաներուն մէջ, ուր անձուկ անհատը կը մեռնի, ուր օրէնքը՝ հաւաքականութեան կամքն է: Անմահ կամքը՝ որ պատմութեան զարգանդին ընդմէջէն կը ձգտի իրագործուելու:

Ահա թէ ինչու Ռոստոմին՝ այս նոր տեսակի հերոսին գէնքերը խորհրդաւոր են, զփուար վերլուծելի: Մ'չ փայտն մտաւորականութիւնն է իրենց յատկանիշը, ո՛չ հետադարձութիւնը, ոչ իսկ բիրտ ուժին զիտութիւնը, ոչ ալ լարժուն նրբութիւնները քաղաքականութեան: Խնջը հազա, ինչպէ՞ս...

Ձանդուածեղ խառնուածք մը, որ չի փայլի իրերուն մասին, կամ իրերուն տոթիւ խօսելով կամ զրելով: Ան ունի մոգուքիւնը դառնալու այդ իրերուն նակատագիրը: Ուրիշներ կը խօսին կամ կը զրեն այս առիւթ, կամ այն մասին: Ան՝ կը դառնայ բանն իսկ: Ահա թէ ինչու իր նմանները կը պատկանին բոլորին եւ բոլոր ժամանակներուն:

Զոյգ մը թոք չնշած Ղարաբաղի վճիռ օղերը, որ կը թաւալին իր արիւնին մէջ Գողթան հայրենիքի անխմանայի ու խորհրդաւորօրէն արգաւանդաւանդութիւնները: Պանծալի երկիր Զոկերու: Կը թեւակոխէ կեանքին մէջ երբ սլաւ ցեղը, 60ական թուականներուն, իր մէկ քանի մեծագոյն գաւառներուն ձայնովը, անմահ շեշտերով, կը ձայնարկէ մեծագոյն իսկալը՝ մարդկայնականը: Ու նախախնամօրէն այլ տնունդին կարօտ իր հողին կը զուգադիպի համապատասխան ժամանակաշրջանին: Մարքսէն, Կառլ Կլէն, Սրենսերէն եւ այսպիսիներէն անհամեմատօրէն աւելի՝ իր զգայութիւնն ու մտածումը կը բարախէր Թուրքոյով: (Կը յիշեմ այն բացատրիկ ու դուստ խանդավառութիւնը, որով իր հսկայ մարմինը համակուած էր՝ երբ կարգաց ինծի ամբողջութեամբ Թուրքոյի «Երեք Մահը»):

Գոհհիկը, շարքայինը, միջակը արժէքներու նեղլիկ աստիճանաչափ մը կ'ընդգրկէ, սկսելով վարէն, հիմնուելով իր անհատական չահերու ըմբռնումին ու ապա՝ դասակարգային ապականած համերաշխութեան վրայ: Առոնք անմիջապէս որ գանուին այդ աստիճանէն վեր մակարդակի մը վրայ՝ կ'ունենան գլխու պտոյտ, կը սայթաքին, կամ յանցապարտօրէն կ'իյնան: Ռոստոմները իրենց լոյսը կ'առնեն վերէն: Արժէքներու նուիրապետութիւնը կը դասաւորուի անկէ սկսելով՝ իտէալէն, մարդկայնականէն: Իսկ իսկալը՝ նախ ինքնուրացում է, զոհաբերում, կառուցանում: Ռոստոմը այս նոր կար-

զին պատկանող հերոսն է : Իրենց բերած հարստութիւնովն է , որ ցեղերը կ'ապրին :

**

Վերջին օրն է . մտրը կարին պիտի հասնինք : Զիւրը կը վրնջեն , ու իրենց քաշած կտուքին ազմուկէն , խաղան բոցատներու վրայ , կենդանիներ՝ խրտչած , կը փախչին : Ռոստոմը գտարթախոհ ու հայեցողական տրամադրութեան մէջ է : Կ'ըմբռնէ խորհրդածութեան խորագոյն հաճոյքը : Այդ կտրուկ բնդերական հաճոյք գիտնականը կ'ունենայ , ստեղծագործում է այդ , — մնաց որ , ինչպէս յետագայ գլուխները ցոյց պիտի տան , պատրաստուած մասնազէտ մը կար իր մէջ , մասնաորայէս բնական գիտութիւններու : Կը խօսինք . կը պատմենք :

... Վեհանձն առիւծը իմ ամբողջական , մանուկի խանդավառութիւնս ետումի մէջ է դրեր : Երեսուկայեղէք... չէ բզկտեր փայտահատը : Ազնիւ կենդանի : Ինչո՞ւ : Ռաբին փունջ է հաներ : Ա՛խ առիւծ մը ըլլար , առիւծի մը հանդիպէինք , է՛ս ալ մօտենայի , է՛ս ալ փուշ մը հանէի , է՛ս ալ բան մը ընէի... Վեհանձն անասուն : ...Ռոստոմին թուի մազերուն , ոյտերուն , ճակատին , քիթին , բերնին վրայ նրբին ժպիտը ծաղկեցաւ : Իր փոքր , սև աչքերը փայլեցան այն ամենէն իմացական , բարի հեղինակի լոյսովը : Սեղմեց , կառքին մէջ , վախտ իրանա կուրծքին ու ըսաւ .

— Եթէ հանդիպիս նրան՝ յամենայն դէպս չմօտենաս...

Վերջին գիշերը խանին մէջ : Գուրսէն , ամէն կողմէ անապահովութեան զգացում : Սենեակին դուռը փակուած կը պանք մ'իսկ չունի : Ամէն կողմ ձեղքեր . խարխլած ձեղուն : Քանի անգամ ըսեր ենք . «Եթէ դան , կողոպտեն , մեռցնեն՝ ի՞նչ պիտի ընենք : Իրենց ըրածը իրենց պիտի մնայ» : Իմ մանուկի տրտում ու արդէն անձկողին խառնուածքս գրեթէ նոսրայի մը կը մատնուի : Ռոստոմը ներս կը մտնէ : Անկողինս ճիշդ իրենին քովը . ներքնակները իրար կոչած : ...Մոռականօրէն սիրտս կը գտնէ իր հանգարտութիւնը , իր ջերմութիւնը : Երազանքը ալ չի խրտչիր : Հիմա ոչինչէ , ոչ ոքէ , ո՛չ ալ մահէն կը վախնամ : Սորհրդաւոր ամբարտակներ կը խորտակուին ու լոյսի , ու կեանքի կոհակները անընդհատ կը հոսին : Ես հանգարտօրէն կրնամ քնանալ երբ մօտս կը շնչէ հակայ մը : Ժողովուրդները , իրենց տքնութենէն յետոյ , կրնան անխռովօրէն փակել իրենց թարթիչները , արդարութեան մէջ , երբ Ռոստոմները կը հսկեն :

Ահա , անսպասելի , ինչպէս բնութիւնը կրնայ ունենալ , շտեմարան մը : Այս ճամբորդութեան երկայնքին ու իր կեանքի երկայնքին , ան ցանց ներդաշնակութիւն : Ներդաշնակութիւններուն ամենէն տեսականը՝ հողեղէնին ներդաշնակութիւնը : Այն՝ ուր կրնան ուռճանալ Ժողովուրդի մը ձգտումները , այն՝ որուն կշռոյթն է մարդկայնականին բարախումբ , այն՝ ուր ամէն ինչ խոհուն է ու պայծառ , այն՝ ուր ամէն ինչի ու ամէն ոքի համար տեղն ու ճամբան որոշուած է : Այն՝ ուր կը ծածանին բարիքն , մեծին , վեհանձնին զրօշակները :

Ա՛խ , պաշտելի՛ , պաշտելի առիւծները իմ ցեղիս :

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

- Հ. Յ. Դ. Բիրքոյի խօսք
ԳԵՐԱԶԱՆՅՈՐԷՆ ՅԵՎԱՓՈԽԱԿԱՆԸ 3 - 4
- Այս հատորը (Հ. Տ.) 5 - 8

Ա. ՄԱՍ.— ՌՈՍՏՈՄԻ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԴԻՄԱԳԻԾԸ

- 1.- Սիմոն Վրացեան, — ՌՈՍՏՈՄԸ («Յուշապատում Հ. Յ. Դաշնակցութեան») 11-17
- 2.- Միքայէլ Վարանդեան, — * (* («Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն», Ա. հտր.) 18-19
- 3.- ՌՈՍՏՈՄ ԵՒ ԱՐԱՄ (առաջնորդող յօդուած «Դրօշակ»ի, քիւ 1-2, 1929) 20-23
- 4.- Զապէլ Եսայեան, — ՌՈՍՏՈՄ («Վերածնունդ», քիւ 3-4, 1920) 24-29

Բ. ՄԱՍ.— ՌՈՍՏՈՄԷՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.- ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐ («Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան», Ա. հտր.) 33-35
- 2.- ԱՅԻ ՈՒ ԲԵՆ («Դրօշակ», Նոյ. 1893—Մայիս 1894) 36-47
- 3.- ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆ ԽՄԷԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ («Վէմ», քիւ 1, 1935) 48
- 4.- ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԱՄԲՈՆԻ ԴԵՐԸ («Դրօշակ», քիւ 5 եւ 6, 1896) 49-54
- 5.- ՎՆԱՍԱԿԱՐ ՏԱՐՐԵՐ («Դրօշակ», քիւ 12, 1896) 55-58
- 6.- ԴԻՊԼՈՄԱՏ ՀՐԷՇՆԵՐ («Դրօշակ», քիւ 19, 1896) 59-61
- 7.- ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱԶ («Դրօշակ», քիւ 1, 1901) 62-64
- 8.- ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԻՐ ՀԱՐԵԽԱՆՆԵՐԸ («Դրօշակ», քիւ 5, 1931) 65-66
- 9.- ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԸ («Հայրենիք» բացատիկ, քիւ 2, 1914) 67-72
- 10.- ՌՈՍՏՈՄԻ ՃԱՌԸ («Դրօշակ», քիւ 8-10, 1926) 73-75
- 11.- ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ («Հ. Յ. Դ. Վարսունամեակ») 76-81
- 12.- ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՓՈԽՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ («Վէմ», քիւ 1, 1936) 82-90
- 13.- ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ («Յուսաբեր», 16 Նոյ. 1917) 91-92

Գ. ՄԱՍ.— ՌՈՍՏՈՄԷՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

- 1.- Ատրպատականի ընկերներուն (1894 Սեպտ.-Հոկտ. ?) 95
- 2.- «Դրօշակ»ի խմբագրութեան (1895 Մայիս ?) 97
- 3.- » » (1895 Յունիս ?) 98
- 4.- » » (11-6-1895, ծածկագիր) 99
- 5.- » » (1895ի ամառ) 101

6.- «Իրօշակ»ի խմբագրութեան	(12-9-1895)	104
7.- Թարիզի ընկերներուն	(22-9-1895)	104
8.- Յովհ. Եուսուփեանին	(24-11-1895)	105
• 9.- Արիստակէս Զօրեանին	(25-12-1895)	106
• 10.- » »	(1-2-1896)	107
11.- Թարիզի կոմիտէին	(Փետր. 1896)	108
12.- «Իրօշակ»ի խմբագրութեան	(6-2-1896)	108
13.- Թարիզի կոմիտէին	(Փետր. 1896)	109
14.- » »	(1896ի զարուն)	110
15.- » »	(1896ի զարուն ?)	111
16.- » »	(15-5-1896)	112
17.- » »	(16/28-5-1896)	113
18.- «Իրօշակ»ի խմբագրութեան	(19-6-1896)	115
19.- Թարիզի կոմիտէին	(3-7-1896)	116
20.- » »	(29-8-1896)	117
21.- » »	(6-9-1896)	118
22.- » »	(1896 Հոկտեմբեր ?)	119
23.- » »	(13-10-1896)	120
24.- » »	(13-11-1896)	120
25.- » »	(16-11-1896)	122
26.- » »	(20-11-1896)	122
27.- Վազգէնին	(1896 Դեկտեմբեր)	123
28.- Տանկաստանի կոմիտէներին	(1896 Դեկտեմբեր ?)	124
29.- Թարիզի կոմիտէին	(31-12-1896)	125
30.- » »	(5-1-1897)	125
31.- Բիւրոյին, Թիֆլիս	(7-1-1897)	127
32.- Գաբեզիներն՝ խմբագրութեան կողմէ	(?)	127
33.- Աղեփսանդրիոյ կոմիտէին		128
34.- Թարիզի կոմիտէին	(9 կամ 10 Փետր. 1897)	129
35.- Պոլսոյ կոմիտէին	(16-2-1897)	131
36.- Տրապիզոնի կոմիտէին	(16-2-1897)	132
37.- Ամերիկայի կոմիտէներուն	(18-2-1897)	132
38.- Աղեփսանդրիոյ կոմիտէին	(19-2-1897)	136
39.- Հրաչ Թիւրքեանին	(20-2-1897)	136
40.- Արշակ Վռամեանին	(25-2-1897)	137
41.- Յովնան Դաւթեանին	(28-2-1897)	140
42.- Ատրպատականի Կ. կոմիտէին	(1897 Փետրուար ?)	141
43.- Աղեփսանդրիոյ կոմիտէին	?)	143
44.- Հրաչ Թիւրքեանին	(5-3-1897)	143
45.- Յովհ. Եուսուփեանին	(12-3-1897)	144
46.- Բիւրոյին, Թիֆլիս	(25-3-1897)	145
47.- Պանֆ Օթթումանի տղոց	(27-3-1897)	146
48.- Թարիզի կոմիտէին	(7-4-1897)	147

49.- Ամերիկայի Կ. Կոմիտէին	(15-4-1897)	147
50.- Զարիփեանին	(22-4-1897)	149
51.- Պարսկաստանի ընկերներուն	(23-4-1897)	149
52.- Ամերիկայի Կ. Կոմիտէին	(27-4-1897)	151
53.- Յովհ. Եռստօֆեանին	(4-5-1897)	152
54.- Հրաչ Թիբեաֆեանին	(8-5-1897)	152
55.- Միհրան Տաճառեանին	(10-5-1897)	153
56.- Ատրպատականի Կ. Կոմիտէին	(1897 Յունուար ?)	153
57.- Բժ. Քրիստափոր Օհանեանին	(13-8-1897)	156
58.- Թարիգի Կոմիտէին	(1897 Օգոստոս ?)	157
59.- » »	(1897 Սեպտեմբեր Կամ Հոկտեմբեր)	157
60.- » »	(13-11-1897)	158
61.- Ժընեւի ընկերներուն	(27-3-1898)	160
62.- » »	(2-4-1898)	160
63.- » »	(20-4-1898)	161
64.- » »	(24-4-1898)	161
65.- ?	(20-7-1901)	162
66.- Անիշխանական Դեկանդին	(6-6-1905)	163
67.- Հ.Յ.Գ. (Արեւել.) Բիւրոյին, Թիֆլիս	(10-1-1908)	164
68.- Եփրեմին	(26-7-1909)	169
69.- Յովսէփ Միքայէանին	(26-3-1909)	170
70.- Սիմոն Վրացեանին	(22-1-1912)	171
71.- » »	(11-4-1912)	172
72.- » »	(13-5-1912)	173
73.- » »	(27-7-1912)	174
74.- » »	(10-10-1912)	174
75.- » »	(14-10-1912)	175
76.- » »	(16-12-1912)	176
77.- » »	(23-12-1912)	177
78.- » »	(27-1-1913)	177
79.- » »	(12-2-1913)	178
80.- » »	(24-2-1913)	179
81.- » »	(9-3-1913)	179
82.- » »	(7-4-1913)	180
83.- » »	(24-4-1913)	180
84.- » »	(26-4-1913)	181
85.- » »	(22-5-1913)	181
86.- » »	(11-8-1913)	182
87.- » »	(14-8-1913)	183
88.- » »	(20-10-1913)	184
89.- » »	(1913ի վերջը)	185
90.- » »	(5-1-1914)	185
91.- » »	(12-2-1914)	186

92.- Սիմոն վրացեանին	(2-4-1914)	 188
93.- Ամբրիկայի Կ. Կամիտէին	(2-12-1917)	 189

Դ. ՄԱՍ. — ՎԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.- Սիմոն վրացեան, — ՌՈՍՏՈՄ (Կենսագրական ռուսագիծ)	(«Դրօշակ», թիւ 1-2, 1929)	 193-209	
2.- Յովսէփ Տէր Դաւթեան, — ՌՈՍՏՈՄԻ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ	(«Դրօշակ», թիւ 1-2, 1929)	 210-212	
3.- Մարտին Շաքիրեան, — ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆ ՇՐՋԱՆ, ՄՈՍԿՈՒԱ	(«Հայրենիք» ամս., թիւ 5, 1923)	 213-217	
4.- Կարէն, — ՍԱՄՈՎԱՐԻ ԽՈՐՀՐԳԱՆՈՐ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԸ	(«Դրօշակ», թիւ 11-12, 1930)	 218-219	
5.- Ռուբէն, — ԱՆԵՐԵՒՅԹՈՒ ՂԵԿԱՎԱՐԸ («Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները», Ա. տիպ, Գ. հտր.)		220-221	
6.- Վահան Նաւասարդեան, — ՌՈՍՏՈՄԻ «ԽԱՐԴԱՆՈՒԹԻՒՆ»Ը	(«Գաղափարների ոգին»)	222-223	
7.- Վահան Մազմանեան, — ՅՈՒՇԵՐ ՌՈՍՏՈՄԻ ՄԱՍԻՆ	(«Դրօշակ», թիւ 1-2, 1929)	 224-229	
8.- Պերճունի Բարսեղեան, — ՌՈՍՏՈՄԸ ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ ՄԷՋ	(«Դրօշակ», թիւ 3, 1929)	 230-231	
9.- Սաքենիկ Տէր Դաւթեան, — ՌՈՍՏՈՄԻ ԿԵԱՆՔԷՆ	(«Դրօշակ», թիւ 10, 1928)	 232-233	
10.- Սաքենիկ Տէր Դաւթեան, — ԲԵԿՈՐ ՄԸ ՌՈՍՏՈՄԻ ԿԵԱՆՔԷՆ	(«Դրօշակ», թիւ 8-10, 1926)	 234-235	
11.- Մալխաս, — ԹԻՖԼԻՍ, 1903 («Ապրումներ»)		236-237	
12.- Միֆայէլ վարանդեան, — ՊԱՅՔԱՐԸ՝ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ	ԳՐԱՒԱՐԱՆ ԴԷՄ («Հ. Յ. Գ. Պատմութիւն», Ա. հտր.)	 238-239	
13.- Արշակ Զամալեան, — ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԵՏ	(«Դրօշակ», թիւ 1-2 եւ 3, 1929)	 240-248	
14.- Յովսէփ Թաղէսեան, — ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐ ԱՆՅԵԱԼԻ ՅՈՒՇԵՐԻ ՄԷՋ	(«Հայրենիք» ամս., Նոյ.-Դեկտ. 1946)	 249-251	
15.- Վահան Նաւասարդեան, — ԿԵՆԴԱՆԻ ԳՈՐԾԻ ՎԱՐՊԵՏԸ	(«Յուշապատում Հ. Յ. Դաշնակցութեան»)	252	
16.- Խ. Եզանեան, — ՌՈՍՏՈՄԸ («Դրօշակ», թիւ 8-10, 1926)		253-254	
17.- Ղազար, — ՄԻ ԷՋ ԹԱԻՐԻՋԻ ԿԵԱՆՔԻՑ («Դրօշակ», թիւ 1-2, 1929)		255	
18.- Միֆայէլ վարանդեան, — ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԻԿ	ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ	(«Հ. Յ. Գ. Պատմութիւն», Բ. հտր.)	256-258
19.- Յ. Էլմար, — ՌՈՍՏՈՄԻ ԶԵՐՄ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ	ՍԱՀՄԱՆԱՐՈՒԹԻՒՆ («Եփրեմ»)	259-270	
20.- Անդրէ Ամուրեան, — ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ, 1908-1909	(«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում»)	271-275	

- 21.- Յովակիմ Արշակունի, — ՅՈՒՇԵՐ ՌՈՍՏՈՄԷՆ
(«Հայրենիք» ամս., թիւ 3, 1952) 276-281
- 22.- Յովակիմ Արշակունի, — Մի ԳԱՆԻ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՃՇԴՈՒՄՆԵՐ 282-284
- 23.- Սիմոն Վրացեան, — ԿԱՐԻՆՈՒՄ («Կեանքի ուղիներով», Բ. հտր.) 285-289
- 24.- Ռուբէն Դարբինեան, — ՌՈՍՏՈՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՃԱՌԸ («Երկեր», Ա. հտր.) 290-292
- 25.- Ռուբէն Դարբինեան, — ԶԱՆԱՐԵԱՆ ԵՒ ՌՈՍՏՈՄ (ճոյն) 293-294
- 26.- Գուրգէն Մխիթարեան, — ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԵՏ
(«Յուսարբ», 14 Դեկտ. 1940) 295-299
- 27.- Կարօ Սասունի, — ՌՈՍՏՈՄԷՆ ՏՊԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
(«Դրօշակ», թիւ 1-2, 1929) 300-308
- 28.- Կարօ Սասունի, — ԱՐԱՄԻ ԵՒ ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ (1915)
(«Արամբ» հատրէն) 304
- 29.- Բժ. Երուանդ Խաթանասեան, — ՌՈՍՏՈՄԸ (Ստեփան Զօրեան)
(«Հայրենիք» ամս., թիւ 1-5, ԼԵ. տարի) 305-316
- 30.- Ռուբէն Դարբինեան, — ԲԱԳՈՒ, 1918 («Երկեր», Ա. հտր.) 317-319
- 31.- Արամ Ալշուքեան, — ՌՈՍՏՈՄԸ ԲԱԳԻՈՒՄ
(«Հայրենիք» ամս., թիւ 7, 8, 10 եւ 11, 1936
եւ թիւ 1, 1957) 320-369
- 32.- Սերգէյ Մելիք-Եօլեան, — ԲԱԳՈՒԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ
(«Հայրենիք» ամս., թիւ 9, 1925) 370-378
- 33.- Արամ Ալշուքեան, — ԻՆԶՊԼ ՌՈՍՏՈՄԸ ՀԵՌԱՅԱԻ ԲԱԳՈՒԻՑ
(«Հայրենիք» ամս., թիւ 1, 1948) 379-383
- 34.- Ա. Արշակունի, — ԱՅԼ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ
(«Ազգակ» շաբաթօրեակ, 1 Փետր. 1946) 384
- 35.- Գ. Սէյրան, — ՄԻ ԷՋ ՌՈՍՏՈՄԻ ԿԵԱՆՔԻՑ
(«Առատ» շաբաթօրեակ, թիւ 3, 1919 Մարտ) 385-386
- 36.- Գրիգոր Ամիրեան, — ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԵՏ
(«Հայրենիք» ամս., թիւ 4, 1960) 387-404
- 37.- Յովսէփ Տէր Դաթեան, — ՌՈՍՏՈՄԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԻՑ
(«Դրօշակ», թիւ 1-2, 1929) 405-406
- 38.- ՌՈՍՏՈՄԻ ՅՈՒՂԱՐԿԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ
(«Առատ» շաբաթօրեակ, թիւ 3, 1919 Մարտ) 407-408
- 39.- ՌՈՍՏՈՄ (Խմբագրական «Վերածնունդ», թիւ 4, 1919) 409-410
- 40.- Շահան, — ՌՈՍՏՈՄ («Հայրենիք» օրաթերթ, 15 Մարտ 1919) 411-412
- 41.- ՍՏԵՓԱՆ ԶՕՐԵԱՆ (Ռոստոմ), (Խմբագրական «Հայրենիք»
օրաթերթի, 15 Մարտ 1919) 413-415
- 42.- ՌՈՍՏՈՄԸ (Խմբագրական «Աշխատուոր», Երեւան,
18 Յունուար 1920) 416-417
- 43.- ՀԱՅ ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՅԻ ԽԻՂՃԸ («Նոր կեանք» շաբաթօրեակ,
Թեհրան, Փետր. 1923, թիւ 60) 418-420
- 44.- ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ (Խմբագրական «Ազգակ» շաբաթօրեակ-«Դրօշակ»,
Ե. տարի, 24 Փետր. 1974, թիւ 10) 421-422

Ե. ՄԱՍ. — ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

- 1.- Արամ Իճճիկեան, — ՌՈՍՏՈՄ ԷՒ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ
 («Յովհաննէս Թումանեան»
 Հայկ. Ս. Ս. Հ. Գիտ. Ակադեմիայի
 հրատարակչութիւն, Երեւան, 1969) 425-426
- 2.- Սիման Վրացեան, — ՌՈՍՏՈՄԻ «ՇՆԻԿ»Ը
 ՌՈՍՏՈՄԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԽԱԺԱԿԻՆ 427-428
 Ռոստոմի խորհուրդը Խաժակին 427-428
- 3.- Ռոստոմ, — ՆԱՄԱԿ ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆԻՆ (2 Յունիս 1913) 429
- 4.- Նիկոլ Աղբալեան, — ՌՈՍՏՈՄԻ ՄԱՍԻՆ 430-431
- 5.- Հրաչ Զարդարեան, — ՌՈՍՏՈՄԸ (Յեղին կառուցող հանձարը) 432-437

ՆԿԱՏՈՒԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	տող	գրուած է	պէտք է ըլլայ
48	<i>Վերջին</i>	<i>Յունուար-Ապրիլ 1965</i>	<i>Յունուար-Ապրիլ 1935</i>
185	<i>համակ թիւ 90</i>	5-9-1914	5-1-1914
238	<i>առաջին</i>	<i>Միքայել</i>	<i>Միքայել</i>

Խմբագիր

ՀՐԱԶ ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ

ԳԻՆ

Լիբանան

35 Լ. ոսկի

Արսասահման

15 տոլար

Կեդրոնատեղի

Librairie HAMASKAÏNE
10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth — LIBAN

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ

ՎԱՀԷ ՍԵԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Պատուէր	527
Տպագրանակ	2500
Պրակ	28
Աւարտում	25-5-1980

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԵԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ